İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ

FERYADIM

II. CİLT

AHMET İZZET PAŞA

TİMAŞ

FERYADIM
İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ
II. CİLT

Ahmet İzzet Paşa

YAYINA HAZIRLAYANLAR
Süheyl İzzet FURGAÇ - Yüksel KANAR

TİMAŞ YAYINLARI | 4049
Hatırat Dizisi | 44-2

PROJE EDİTÖRÜ
Neval Akbıyık

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

DÜZELTİ
Ümran Tüzün

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
1993, Nehir Yayınları

2. BASKI
Ocak 2017, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2272-4

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykôşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

FERYADIM
İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ
II. CİLT

AHMET İZZET PAŞA

Yayına Hazırlayanlar
Süheyl İzzet FURGAÇ - Yüksel KANAR

TİMAŞ

AHMET İZZET PAŞA

1864 yılında Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağı bölgesindeki Nasliç kasabasında doğdu. Babası, Girit'te Hanya mütesellimi ve Tanzimat'tan sonra Hanya Meclis Reisi olan Abdülhalim Bey'in oğlu Haydar Bey'dir. Anne tarafından dedesi ise, Arnavutluk'un tanınmış ailelerinden birine mensup olan Nasliç âyanı Timur Bey'dir. Henüz birkaç aylıkken annesini kaybetti. Beş yaşma kadar, dedesi Timur Bey'in yanında kaldı. On iki yaşına kadar, babasının memur olduğu Görice, Ankara, Kırşehir ve Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) ve bir süre de Selanik ve İstanbul'da dolaştı. İlk ve orta öğrenimini buralarda ve bir yıl da Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'nde yaptıktan sonra 1878 yılında Askerî İdadi'ye, 1881'de girdiği Harp Okulu'ndan 1884'te süvari birincisi olarak diploma aldı. Teğmen ve o zamanki usule göre Harp Akademisi'ne kabul edilerek 1885'te üsteğmen oldu. 1887'de öğrenimini bitirerek kurmay yüzbaşılığı rütbesine yükseldi. Harp Okulu ve Harp Akademisi sınıflarında strateji ve askerî coğrafya öğretmenliği ve von der Goltz Paşa'nın yardımcılığı ile okulda kaldı. 1889'da kolağası oldu. İki yıl sonra staj için Almanya'ya gönderildi. 1894'te yurda döndü ve İstanbul, Suriye, Filistin ve Sofya'da çeşitli görevlerde bulundu. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında Dömeke ve Çatalca savaşları planlarının hazırlanmasında büyük emekleri geçti. Lübnan ve Hicaz'da önemli hizmetlerde bulundu. 1904'te Yemen isyanını bastırmakla görevlendirildi. 1905'de mirlivalığa, 1907'de ferikliğe terfi etti.

1908'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanlığı) getirilen Paşa, Mahmut Şevket ve Gotz Paşalarla anlaşmazlık yüzünden tekrar Yemen'e gönderildi. Buradaki isyanı bastırdı. Faydalı hizmetlerinden dolayı Genelkurmay Başkanlığı yanında Âyan Meclisi üyeliği de verildi. Balkan Savaşlarının sonlarına doğru İstanbul'a dönerek Trakya ordusunda görev aldı. Harbiye nazırlığı yaptı. Kaydıhayatla Yaver-i Ekremlik rütbesi aldı. I. Dünya Savaşı sırasında 2. Ordu ve Umum Kafkas Orduları Grup Kumandanlığı'na getirildi. Brest-Litowsk ve Bükreş konferanslarına askerî delege olarak katıldı. İttihat ve Terakki kabinesinin istifasından sonra sadaret mührü kendisine verildi (14 Ekim 1918). Ancak 25 gün süren sadrazamlıktan 8 Kasım'da istifa etti.

1919'da İkinci Damat Ferit Paşa kabinesinde sandalyesiz bakan, 1920'de Ahmet Tevfik Paşa'nın üçüncü kabinesinde Dâhiliye ve 1921'de Hariciye bakanlıklarında bulundu. 1921'de görevden ayrıldı ve 1923 yılında emekli oldu. Cumhuriyet hükümetinde herhangi bir görev almadı.

1937 yılında İstanbul'da vefat eden Ahmet İzzet Paşa Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Mert, dürüst, erdem sahibi ve gerçek bir vatanseverdi. *Feryadım* adlı iki ciltlik hatıratından başka *Din ve İlim,* Askerî Konferanslar Serisi'nden *Yunan Seferi,* Almanca yayınlanan *Harb-i Umûmi Mes'ûliyetleri* ve Abdülkerim Nadir Paşa'nın uğradığı haksızlığa karşı yazdığı önemli bir savunması daha vardır.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 7

YENİ BASKIYA SUNUŞ 9

IV. KISIM 11

Birinci Bölüm
SADARETİM 13

İkinci Bölüm
KABİNE GEÇİT RESİMLERİ 49

TEVFİK PAŞA KABİNESİ 49

FERİT PAŞA KABİNESİ 58

RIZA VE SALİH PAŞA KABİNELERİ 75

FERİT PAŞA'NIN İKİNCİ DEFA SADRAZAMLIĞI 79

Üçüncü Bölüm
TEVFİK PAŞA KABİNESİ'NDE DÂHİLİYE NÂZIRLIĞIM 91

ANKARA SERÜVENİ 96

Dördüncü Bölüm
HARİCİYE NEZARETİ 117

FACİANIN SON PERDESİ 182

Beşinci Bölüm
MİLLİ HAREKETİN ORTAYA ÇIKMASI, GELİŞMESİ VE GALEBESİNE İLİŞKİN MESELELER 203

SONSÖZ 227

EKLER 277

İNDEKS 437

TAKDİM

Sultan II. Abdülhamit'in saltanat döneminden I. Dünya Savaşı'nın son günlerine kadar olan zamanı içine alan *Feryadım*'ın ilk cildinin konusu ağırlıklı olarak askerî iken, Dünya Savaşı'nın son günlerinden saltanat ve hilâfetin kaldırılmasına kadarki dönemi içine alan bu ikinci cilt tamamen siyasi olaylara hasredilmiştir.

Temas edilen konuların bir kısmı daha önce yayınlanmış birçok makale, kitap ve hatıratta da ele alındığı halde, bunların çoğu ve belki de tamamı, siyasi iktidarı elinde tutan teşekküllerin ve liderlerinin görüşüne paralel ya da karşıt olduğundan, subjektif anlayışlar tesirinde kalmış ve o sûrette kaleme alınmıştır. *Feryadım*, mevzuları değişik bir açıdan incelemekte ve saltanatın son günlerini, İstanbul'daki haletiruhiyeyi, son Osmanlı hükümetinin içinde bulunmuş bir devlet adamının kaleminden anlatmaktadır. Ait olduğu dönemin hata ve sevaplarını eleştirici bir üslupla inceleyen bu kitap, Osmanlı Devleti'nin akıbetiyle yazarın duygu ve düşüncelerinin birbirine karışıp uyuşmasından oluşmuş özelliğiyle, diğer birçok hatırattan ayrılarak bir olaylar dizisini anlatan kuru bir tarihçe olmaktan çok, samimi duygu ve düşüncelerin hadiselere canlılık kattığı bir eser hüviyetini taşımaktadır.

Yazarının, olayları geniş bilgi, tecrübe ve düşüncelerini katarak yorumladığı, bizzat görüp yaşadıklarını da anlatırken birçoğunu belgelerle ispatladığı bu eser, ümit ederim yakın tarihi doğru öğrenip değerlendirmek ve yazmak isteyenlere faydalı bir kaynak olur.

Süheyl İzzet FURGAÇ
İstanbul - Ağustos 1993

YENİ BASKIYA SUNUŞ

Süheyl Furgaç Bey'le 1987 yılının sonlarında tanıştık. O günlerde bir gazetede benimle yapılmış bir röportaj yayınlanmıştı. Orada, felsefe okuduğum, yüksek lisansımı yaptığım ve bir felsefe sözlüğü hazırladığım gibi bilgiler bulunuyordu. Beylerbeyi'ndeki evimizin kapısı çalındığında, eşiyle birlikte yetmiş yaşın üzerinde, uzun boylu, yaşına göre çok dinç, sportmen bir insanla karşılaştım. Beni gazetedeki röportaj dolayısıyla tanıdığını ve adresimi bulduğunu söyledi. İçeri davet ettim ve oturduk. Bir felsefeci ve felsefe sözlüğü hazırlayan birisi için, hediye olarak babası Ahmet İzzet Paşa'nın kütüphanesinden bir kitap getirmişti: İsmail Fenni'nin 1341 baskı tarihli, çok bilinen *Lügatçe-i Felsefe* adlı felsefe lügatiydi bu. Hediye benim için çok önemliydi. Kitabın doğrudan kendi değeri yanında, Paşa'nın kütüphanesinde bulunan, sayfalarını karıştırdığı, felsefi kavramların anlamına baktığı o büyük eser artık benim kütüphanemde bulunacaktı. Aynı zamanda kitap benim için, Ahmet İzzet Paşa'nın entelektüel düzeyi hakkında bir fikir vermesi açısından da önemliydi.

Süheyl Bey'in asıl ziyaret sebebi ise, babası Ahmet İzzet Paşa'nın büyük emekler vererek hazırladığı hatıratı idi. Şüphesiz böyle bir eserin yazılması, ancak, yazarının hizmet ettiği milletine duyduğu sorumluluğu gösteriyordu. Önemli bir döneme ait olayların ve bunların doğurduğu sonuçların gelecek nesiller tarafından doğru olarak bilinmesinde büyük faydalar vardı. Ahmet İzzet Paşa Osmanlı Devleti'nin son dönemini, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı), Ayan Meclisi üyeliği, Harbiye, Dâhiliye ve Hariciye nâzırlıkları ve devletin en yüksek makamı olan sadrazamlık mevkiinde geçiren, devletin esenliği için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, üstlendiği bütün görevlerde olağanüstü başarılar gösteren önemli bir devlet adamımızdı. Tarihimizin en karanlık ve acılı bu dönemine ışık tutacak böyle bir eserin mutlaka kültür dünyamıza kazandırılması gerekiyordu. Süheyl Bey'in, hayattayken bunu gerçekleştirmek en büyük arzusuydu. Çünkü birçok asker veya devlet büyüğünün yazdığı hatıraların, çeşitli nedenlerle ve en çok da yeni yönetimden ve oluşturulan yeni anlayıştan duyulan kaygı ve korku nedeniyle yayınlanamadığına ve hatta mirasçılarınca yok edildiğine tanık olmuştu. Şuna kesinlikle

inanıyorum ki, eğer Süheyl Bey'in bu inancı ve gayreti olmasaydı, elinizdeki kitap da gün yüzüne çıkmadan yokluğa mahkûm olurdu.

Hatıraların, bugünkü neslin anlaması için, yeni alfabeye çevrilmesi ve dilinin de sadeleştirilmesi gerekiyordu. Süheyl Furgaç Bey bunu yapmaya başlamış, hatta beş formasını bir matbaada bastırmıştı. Ancak dil hâlâ çok ağırdı ve tek başına bunu yapamayacağını anlamıştı. Bu konuda kendisine yardımcı olmamı istiyordu. Benden istediği yardımı yerine getireceğimi söyledim. Kitabın ilerleyen sayfalarını gördükçe, onun, verilen emeğe fazlasıyla lâyık olduğunu daha iyi anladım. Ahmet İzzet Paşa, olayları geniş bir bakış açısından ve sağlam bir mantıkla gören önemli bir asker ve devlet adamıydı. Derin bir tarih, kültür ve deneyim birikimine sahipti.

Türkiye'nin bütün bir yakın tarihine ışık tutacak bu eserin, bir olaylar dizisini anlatan kuru bir tarihçe olmadığını, özellikle birinci cilde ek olarak yazılan "İttihat ve Terakki Hükümetinin Başarısızlığının Sebepleri" bölümü ile ikinci ciltteki "Sonsöz" tartışmasız olarak gösterir. İlki bir bitiş dönemindeki yanlışlarla çöküşün nasıl hızlandırıldığını, ikincisi ise devleti çöküşe götüren sebep ve âmiller yanında, tarihi kimliğimiz hiç düşünülmeden yapılan yeni kuruluşu anlatmaktadır. Burada Ahmet İzzet Paşa'yı, ciddi bir devlet adamı ve bir bunalım döneminde kendi toplumunun felsefesini yapan bir düşünür olarak görmekteyiz.

Süheyl Bey'le *Feryadım* üzerinde dört yılı aşkın bir süre çalıştık. Her hafta bir araya geliyor, benim Paşa'nın el yazısıyla yazdığı metin üzerinde bütün hafta boyunca yaptığım çalışmayı yeniden gözden geçiriyorduk. Nitekim kitabın yayını 1992 tarihinde gerçekleşti. Belirli sayıda basılan kitabın yeni baskısı çeşitli nedenlerle ne yazık ki yapılamadı ve dolayısıyla gerekli okuyucu kitlesine ulaşamadı. Şimdi yirmi beş yıl sonra kitabın yeni baskısını sunuyoruz. Yapılan bu baskıda eser baştan sona yeniden gözden geçirildi. Gözden kaçan eksiklik ve yanlışlıklar düzeltildi. Bunları yalnız başıma yapmak zorunda kaldım, çünkü 2006 yılında kaybettiğimiz Süheyl Bey, artık aramızda değildi. Metni yeniden gözden geçirirken hep onun yokluğunu hissettim. Gerçek bir beyefendi, gerçek bir aydındı. Hayatının sonuna kadar okumaktan ve düşünmekten uzak durmadı. Benden, kendisi için yeni yayınlanan ve okunmaya değer olan kitapları almamı istiyor ve okumalarını asla aksatmıyordu. Allah rahmet etsin, mekânı cennet olsun.

Yüksel KANAR
Ocak 2017, Beylerbeyi

IV. KISIM

Birinci Bölüm
SADARETİM

Veliahd Vahidüddin Efendi, VI. Mehmet unvanıyla Osmanlı tahtına oturunca, ilk günler gösterdiği akıllıca ve cesaretli tavırlarıyla, bir süreden beri padişahsızlıktan yüreği yanmış halkı tatlı ümitlere yöneltti. İki üçtür, bir askerî başkaldırı ve tahttan indirme sonucunda meydana gelen saltanat değişikliği üzerine biat[1] töreni Harbiye Nezareti'nde yapılırken, yeni padişah eski geleneğe uyarak bu töreni Topkapı Sarayı'ndaki Kubbealtı'nda yerine getirtti. Bunun arkasından V. Mehmet'in cenaze ve defin merasiminde bizzat hazır bulundu. Vefat eden padişahların bir hasıra sarıldığı, kapı arkasına atıldığı, herkesin yeni gelene yanaşmak için koştuğu türünden bazı söylentiler duyardık. Allah'a hamdolsun böyle bir uygulamanın aslının olmadığı, bu bilgece ve mertçe hareketle dünyaya gösterilmiş oldu. Hatta ben, son zamanlarda rahmetli padişahı biraz küstürmüş ve birkaç gün süren hastalığının bu şekilde sonuçlanacağını tahmin edemediğim için ziyaretine bile gitmemiş olmaktan dolayı fazlaca üzüntü içinde bulunduğumdan, döktüğüm gözyaşlarını yeni padişahtan gizlemeye gerek görmemiştim. Kılıç alayındaki kılıç kuşanma töreni, o aralık İstanbul'da bulunan Şeyh Sunûsî Hazretleri tarafından yapıldı. Padişah, Hz. Ömer'in kılıcını kuşanmış ve I. Selim'in izinde giderek, kimsenin eline vermemek amacıyla, sakal bırakmamıştır.

Zât-ı Şâhâne'nin selâmlık ve bayramlaşma gibi törenlerde gösterişe önem vermemesi, korkunç Vefa Yangını'nda bizzat felâkete uğrayanları ziyaret edip sevindirdikten sonra Bâbıâli'ye gitmesi, nihayet kanunen kendisi başkumandan olduğu için, asil bulunurken vekâletin geçerli olamayacağından bahisle Enver Paşa'nın Başkumandan Vekili unvanını Genelkurmay Başkanlığı'na dönüştürmesi, savaşla ilgili her türlü olaydan ve alman önlemlerden haberdar edilmesini kural haline getirerek devlete ait işlerle ilgilendiğini göstermesi, halk arasında şanının yükselmesine yardımcı oluyordu. Birçok yıldır İttihatçılarca gazaba uğradığı halde saltanat tahtına oturuş durumu halk arasında, "Vükelâ

1 Bir kimseye, hakimiyetini tasdik, bağlılık ve sadakatini göstermek için yapılan musafaha. (Yay. Notu)

tarafından yapılan teklif üzerine kanuni haklarına sahip olmak şartıyla tahtı kabul ettiği" şeklinde yorumlanmakta, vükelâ tarafından ise, "İfadelerinden ve verdiği güvenceden dolayı Meşrutiyet'e sadık kalacağına kanaat getirildikten sonra tahta çıkmasına razı olunduğu ve karar verildiği" tarzında kabul edilmekte olan her iki rivayet de, farklı düşünce ve beklenti içinde olanların gözünde değerini yükseltmekte ve sağlamlaştırmaktaydı.

Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra İstanbul'a geldiğim zaman şehzadelerle görüşmekten kaçınmıştım. Ancak Yusuf İzzeddin Efendi merhum, en kıdemli mareşal olduğunu da öne sürerek, kendisini ziyaret etmem gerektiğini bir vasıta ile hatırlatmış ve ondan sonra da ömrü vefa ettiği sürece lütûf ve iltifatını eksik etmemişti.

Bu başlangıçtan sonra mağduriyet öykülerinin doğurduğu yardım ve şefkat duygularının yöneltmesiyle, rahmetli hakan Sultan V. Murat'ın temiz nesli Selâhaddin Efendi merhuma ve –Şam'a sürgün olunmadan önce Çamlıca'da geçirdiğim bir yaz mevsiminde– at gezilerinde rastladıkça şahit olduğum asil ve şehsüvar tavırlarının ve hakkında Şerif Haydar ve Cafer Paşalardan duyduğum övgülerin etkisiyle kendisine özel bir yakınlık beslediğim Abdülmecit Efendi (son halife) Hazretlerine bir arkadaşımın delâletiyle takdim edildikten sonra Burhaneddin Efendi ve fiilen askerî hizmette bulunan genç şehzadelerle tanışmıştım. Aradan birkaç şehzadenin vefatlarıyla veliahdlık kendisine yönelinceye kadar Sultan Vahidüddin Hazretleriyle tanışma imkânına kavuşamamıştım.

Yusuf İzzeddin Efendi merhumun hayatının son günlerindeki sinir hastalığı –ki sonunda intiharına sebep olmuştur–, saltanat sıralamasında hemen arkasından gelen amcazadesinin kendisine tercih olunacağı korkusundan kaynaklanmaktaydı. Merhuma yakınlık ve sevgisi olan pek çok kimse gibi ben de, gönül kırgınlığına ve vehminin artmasına sebebiyet vermemek düşüncesiyle o zamanki ikinci veliahda yakınlaşmaktan kaçınıyordum.

Önceleri, özellikle Balkan Savaşları esnasında ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin hemen arkasından onun aleyhine pek çok propaganda yapıldığı halde, son zamanlarda duyulmaya başlayan övgüler, hele Franz Joseph'in defin töreniyle görevlendirildiği zaman maiyyetinde bulunan eski Başmabeynci Lutfi Bey'den duyduğum övgü gönlümü kendisine çektiğinden, 2. Ordu Kumandanlığı'na tayinim üzerine huzuruna kabul isteğinde bulundum. İşte bu gibi vesilelerle üç defa saraylarında, Brest-Litovsk'a giderken bir defa Berlin'de ve Avusturya imparatoru geldiği zaman Yıldız'da karşılaştığımda, güncel olaylar ve durumlar hakkında bazı düşünce alışverişlerimiz olmuş, daima çok temkinli açıklamalarından, yaradılış olarak sahip olduğu kavrayışa

hayran olmuş, vatan ve devletin geleceği konusunda büyük ilgi sahibi olduğu kanısına varmıştım.

Tahta çıkışlarının arkasından hakkımda cidden büyük teveccüh eserleri gösterdiler. Edirne'nin geri alınması dolayısıyla kaydıhayat şartıyla verilmiş olan "Yaver-i Ekremlik"ten, V. Mehmet'in saltanatının son günlerinde bir sebepten dolayı istifa etmiş ve kabul edilmesini beklemeden bu mevkiin kordonlarını üniformamdan çıkarmıştım. Tahta çıktıkları gün bu pâyeyi yeniden vererek selâmlığa devamımı irade buyurdular. Bir gün selâmlıktan sonra Veliahd Abdülmecit Efendi huzurlarındayken, beni de davet ederek bir saat kadar sohbetten sonra –o zaman Göztepe'de oturduğumdan– Abdülmecit Efendi'nin mouche'u[2] ile karşıya geçmemi istediler. Vapurda Abdülmecit Efendi, hükümdarla veliahd arasında rekabet ve çekişmenin iki üç yüzyıldan beri hanedanlarınca âdeta gelenek haline geldiği halde, kendilerinin bunu kaldırdıklarını ve gerçekten tam bir düşünce birliği içinde ülkenin ve milletin mutluluğu için çalışacaklarını, bütün ümmetin de çalışmalarında kendilerine yar ve yardımcı olacağı ümidini taşıdıklarını uzun uzadıya müjdeleyip temin buyurdular. Vapurdan sonra da otomobille beni, tenezzülen köşküme kadar götürdüler. Fakat ne yazık ki, bu teminatın hükmü çok sürmedi!

Padişah birkaç defa selâmlıktan sonra beni yalnız olarak da kabul etti ve izlenecek yol hakkında çok temkinli bir şekilde ne düşündüğümü öğrenmeye çalıştı. Ben cevabımda, çekingenlik göstermeden samimi alışkanlığımla, "Meşrutiyet'ten beri saltanatın eski gücünü yitirdiğini, ülkede gerçek kuvvetin İttihat ve Terakki eline geçtiğini, bunun derhal geri alınmasının mümkün olamayacağını ve bu kuvvet kırılıp yok edilse bile, yerine hemen başkasının geçirilemeyeceğinin İtalya Savaşı sırasında bu yoldaki girişimin sonuçsuz kalmasıyla sabit olduğunu, güçsüz bir hükümetin ise ruhsuz cesetten farklı olamayacağını, bununla birlikte şimdiki durumuna göre İttihat ve Terakki'nin zararlı bir güç olduğunun inkâr edilemeyeceğini, dıştan bakıldığında tam bir uyum iddialarına rağmen İttihatçıların iki zümreye, daha doğru bir ifadeyle Talat ve Enver partilerine ayrılmış olduklarını ve bunların hangisine saltanatın manevi gücü eklenip katılırsa, diğerine üstün geleceğini ve kendi görüşüme göre Enver Paşa ve zümresinin kokuşmuş, dolayısıyla da bozulmuş olup diğerinin nispeten daha samimi yolda olduğunu, bu yüzden de bu tarafın tercih edilip korunmasının, adalete ve işin aslına uygun olacağı, bu sayede saltanatın meşru haklarını kazanarak adaletli bir iradeyle milletin içten sevgisinin elde edilmesi

2 O tarihlerde kullanılmakta olan buharlı küçük yatlara verilen isim. Esası "bâteau mouche" olup kısaltılmış olarak "mouche" (muş) denilmektedir. (Yay. Notu)

başarıldıktan sonra, yavaş yavaş meşruti sağlam bir hükümetin kurulmasının ümit olunabileceğini" açıkladım. Fakat bundan sonra, artık ittifak manzumemizin dağılmasının gerçekleşmesine kadar bu yolda konuşmalara son verilmişti.

Ben bu muamele değişikliğini, padişahın İttihatçıları şüpheye düşürmekten kaçınmasına yüklüyordum. Benimle bu konuda düşünce alışverişinde bulunulduğu sırada, padişahın Ahmet Rıza Bey'le de aynı konularda konuştuğunu ve onun da aynı esas dâhilinde, fakat asker tarafını tercih etmek şeklinde cevap verdiğini, Ahmet Rıza Bey'in kendi ifadelerinden çıkarmıştım. Rıza Bey'in, âyan başkanlığına tayininde cemiyetin yardımcı olmamasından dolayı, Talat Paşa'ya çok kızgın olduğu ve asker kanadının ise o zamanlar herkesin muhtaç olduğu ufak tefek yardımlarla halkın hatırını almayı gözettiği duyulmuştu. Fakat sonraları padişah, Rıza Bey'le de ilişkilerini gevşetmişti. Kurban bayramında iade-i ziyaret için çiftliğine gittiğimde, Rıza Bey söz arasında bu durumdan şikâyette bulunarak, gerekirse isteğini zor kullanmak sûretiyle de elde etmenin mümkün olduğunu ima etmişti. Rıza Bey'in dileğinin, kabinenin kendi emeline uygun bir şekilde değiştirilmesinden başka bir şey olmadığını ve o zaman zorlama gücünün de askerin elinde bulunduğunu belirtemeye gerek yoktur.

Padişahın tahta çıkışını İttifak Devletlerine bildirmek üzere, Şehzade Abdürrahim Efendi'nin başkanlığında Londra elçisi eski sadrazam Tevfik Paşa ve daha bazı kimselerin bulunduğu bir heyet gönderilmiş, tarafsız hükümetler nezdine gidecek heyetin başkanlığı da bana verilmişti. Sanırım bu sırada ayrılmam, gerek saray ve gerekse genel durumu şüpheli gören kabine tarafından pek arzu edilmediğinden, niteliği belirsiz olan bazı engeller öne sürülerek gidişimiz geciktirilmiş ve sonunda istenmeyen olayların ortaya çıkması dolayısıyla bu görev büsbütün geri kalmıştır.

Mısırlı İzzet (Faik) Paşa'nın Büyükdere'de kirayla oturduğu yalıda verdiği bir akşam ziyafetine, Talat Paşa Avrupa'da bulunduğu için, Sadaret Kaymakamlığı'nı da üstlenmiş olan Enver Paşa kendi mouche'u ile gidip dönmemizi teklif ettiği halde, padişahın sarayı önüne gelince kendisi otomobille gitmek üzere mouche'u bana bırakarak orada kaldı. Sebep olarak –birkaç gün gizli tutulmak ricasıyla– İttifak Devletlerinin ateşkes isteğinde bulunmayı kararlaştırdıklarını, bizim de aynı zamanda Wilson'a müracaatımızın gerekliliği konusunda Talat Paşa'dan aldığı bir telgrafı padişaha arz edeceğini, müzakerenin uzunca sürmesinin muhtemel olduğunu özür dileyerek bildirdi.

Enver'in kuvvetle ümit ettiği ve ettirdiği üzere, savaşın batı cephesinde lehimize sonuçlanmak ihtimali artık kalmamıştı. Yenilmiş olarak barış ve ateşkes istiyorduk. Fakat gerek bu sözleri söylerken, gerekse daha sonra ziyafet

sırasında, Enver'in yüz hatlarında endişe işaret eden hiçbir belirti yoktu. Bu durumu, karakter sağlamlığına mı, yoksa vatan ve milletin feci âkıbetine gereği gibi üzülmediğine mi yüklemek gerekeceğinde gerçekten kararsızım.

Kuvvet ve iktidara tapan birçok Avrupalı yazarlar, bu zâtı da dâhi sayıyorlardı. Şurasını itiraf ederim ki, eğer içindeki sırları örtmek ustalığı bir dehâ şartı sayılıyorsa, işte Enver Paşa yalnız bu ustalığa hakkıyla sahipti!

Müttefiklerimizin ve bizim mağlûbiyet haberlerimiz birbirini izledikçe âyanda bir koşuşturma hüküm sürmeye başladı. Herkes bir parti ve fırka kurulması sevdasına düştü. Çok fazla saygı gösterdiğim bir zât, beraberce bir muhafazakâr fırkası kurmamızı teklif ettiyse de, defalarca sözünü ettiğim üzere, fırka kelimesinin siyasi anlamından o kadar tedirgin olmuştum ki, bu teklifi kibarca, fakat kesin bir şekilde reddettim. Sonra Damat Ferit Paşa'nın daveti üzerine birkaç arkadaş toplandık. Aramızda Ahmet Rıza Bey, Ali Rıza, Topçu Rıza, Çürüksulu Mahmut ve Aristidi Paşalarla Azaryan Efendi vardı. Ferit Paşa durumun vahametini, ülkenin kurtulmasında padişaha yardım zamanı olduğunu ve artık kabinenin mutlaka değişmesi gerektiğini söyledi. Buna cevap olarak bazı arkadaşlar, kötülüklere sebep olanların temizlemeleri gerekeceği ve ülke bu duruma getirildikten sonra, bu tehlikeli sonucun sorumluluğunu kimsenin üstlenemeyeceği yolunda cümleler sarf ettiler.

Kanıma işlemiş bir terbiye ve uzun bir askerlik alışkanlığı olarak, tehlike zamanında hizmete sırt çevirmeyi ve görevden kaçınmayı havsalama sığdıramam. Savaştan bu kabinenin ve İttihatçıların sorumlu olduğu tabiî, durumun da her tasavvurun üstünde vahim olduğu açıktı; fakat aynı kabinenin nispeten hayırlı bir barış şöyle dursun, hayırsızını bile yapabilmesinin imkânsızlığı kesindi. Şu halde devletin ölü vücudu ortada mı bırakılacak! Dolayısıyla bir iki sözle ve büyük bir üzüntüyle böyle bir zamanda, ne olursa olsun hizmetten kaçılamayacağını ifade ettim.

Bulgaristan'ın tek başına bir ateşkes antlaşmasıyla silah bırakması ve bizim defalarca müracaatımıza Wilson'un cevap bile vermemesi üzerine, kabinenin değişeceği ve yenisinde benim önemli bir mevki alacağım saray ve hükümet mahfilleriyle temasta bulunanlarca kuvvetle tahmin edilmeye başlanmıştı. Padişah da bu sırada beni huzurlarına kabul ediyor ve düşüncelerimi soruyorlardı.

Bugünlerde Damat Ferit Paşa, yukarıda adı geçen kimselerle birlikte yalısına öğle yemeğine davet ederek benimle aynı vadide müzakereler yapıldı. Birkaç gün sonra da yalnız olarak yine yalısına, bir defa da Cercle d'Orient'a davet edildim. Bu defa devletin geleceğinden, vatanın korunması çare ve tedbirinden çok, Tevfik Paşa'nın ve çocuklarının kötülüklerinden söz ediyorlardı.

Amacı sadarette kendisine tek rakip gördüğü bu zâtı, padişahın danışmanı zannettiği benim gözümde çürütmek olacak! Ferit Paşa, Paris'te elçilik kâtibi olduğu sırada, orada askerî ataşe olarak bulunan kayınpederim Raif Paşa merhumla aralarında samimi dostluk kurulduğunu ve onun vefatından sonra beni o dostluğa vâris saydığını öteden beri söyleyip dururdu. Halbuki benim Tevfik Paşa'ya saygım ve Balkan Savaşı'nda beraberimde bulunan bir oğluna da gerçekten sevgim vardı. Ayrıca hayatımda en büyük dost olarak hakikati kabul ettiğimi Damat Paşa anlamamıştı. Çünkü sonra meydana çıktığı üzere, bu türlü duygulardan cidden yoksundu.

İttihat kabinesi artık zamanın zorlamalarına ve basının saldırgan hücumlarına karşı –Enver ve Cemal Paşalar gibi bazı "serden geçer, fakat postu bırakmaz" üyelerin her ne olursa olsun sonuna kadar sebat edilmesi hakkındaki görüşleri hilâfına– istifaya karar verdiğinden, eski sadrazam ve eski Londra Elçisi Tevfik Paşa kabine kurmakla görevlendirilince, âyandan Reşit Âkif, Orgeneral Ali Rıza, Çürüksulu Mahmut ve Aristidi Paşalarla beni ve eski evkaf nâzırı, vezirlerden Ziya Paşa ve eski Maliye Nâzırı Tatar Abdurrahman Efendi'yi de evine davet ederek Avrupa'da bulunan eski Viyana Elçisi Reşit Paşa ile eski Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan Efendilere, Hariciye ve Posta Nezaretlerini telgrafla teklif etti. Müzakere sırasında Reşit Âkif ve Ali Rıza Paşalar kabineye girmekten şiddetle kaçınmış ve Aristidi Paşa da, güya siyasi hukuka ait, fakat kanımca gerçek olmayan bazı bahaneler ileri sürerek tarafsızlara katıldı. Ben durumun vahametini tasdik etmekle birlikte, vatan ve devletin bir ihtiyacı anında hizmetten kaçınmaya hakkımız olamayacağını ve böyle bir kaçınmanın gerek şahsen ve gerekse dededen babaya nâil olduğumuz nimete küfran olacağını ateşli bir tavırla açıkladım. Ali Rıza Paşa açıklamalarımın en azından ikinci kısmının kendisiyle ilişkisi olmayacağı ortada olduğu halde, ifadelerimi hep üstüne alınarak her zaman yaptığı gibi öfkeli cevaplar verdi ve bu sûretle toplantı bir sonuca ulaşamadan bitti.

Böylece Tevfik Paşa, kabine kurabilmek için birkaç defa daha toplantı düzenlediyse de, zaman geçiyor ve hiçbir sonuç elde edilemiyordu. Bu şekilde kabinenin kurulmasıyla uğraşılırken Meclis-i Mebusan açıldığından ve âyan heyetinin başkanlığının süresi de bitmiş olduğundan, padişah usulen sadaret tarafından arz edilmesi gereken adaylardan birini seçmek yerine, kendi kararıyla Ahmet Rıza Bey'in başkanlığını istemiştir.

Kabinenin kurulması çalışmaları ve müzakereleri esnasında ben Tatar Abdurrahman Efendi'nin Maliye Nezareti'ne tayinine padişah nezdinde bir vasıtayla itiraz etmiştim. Balkan Savaşı sonlarında bu zâtın maliye işlerimizi

kötü bir şekilde yönettiğini Nâzım Paşa'dan ve birçok kimseden duymuş ve askerî ihtiyaçlar için Nâzım Paşa'nın tavsiyesiyle Evkaf Nâzırı Ziya Paşa'ya müracaatı âdet edinmiştim. Bundan başka bir aralık İzmir Valisi Rahmi Bey'in de kabineye alınacağı söylenmiş, oysa âyanda her gün bu zâtın vagon meselelerinde yolsuzlukları konuşulduğundan, bunun tayinine de ilişmiş, fakat gerek padişah, gerek sadaret adayı Tevfik Paşa, Rahmi Bey için söz verdiklerini açıklamaları üzerine, sorumluluğun bana yükletilmesini arz etmiştim. Bunun üzerine gereği derhal yapılmış, yani itirazım üzerine, bu zâtın listeye sokulmamasından dolayı ilgililere özür beyan edilmiştir.

İşte bu keşmekeş esnasında çeşitli yönlerden benim sadaretim söz konusu edilmeye başlandı. Bana da kabul etmem için ısrarlı teklifler yapıldı. Fakat kimseyi ümide düşürecek, cesaretlendirecek bir söz ve davranışta bulunmadım; eğilim ve rızaya işaret olacak bir tek kelime söylemedim.

Ancak zaman geçtikçe durum kötüleşiyor; Bulgaristan'ı istila eden Fransız ordusu sınırımıza yaklaşıyordu. İttihatçıların Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a ve Rahmi Bey vasıtasıyla da el altından İngilizlere defalarca müracaatı cevapsız kalıyordu. Bir Cuma akşamı, padişah beni huzuruna kabul ederek durumla ilgili biraz konuştuktan sonra, otomobille gidip Tevfik Paşa'yı getirmemi istedi. Bir gün önce ise sözü edilen paşa birçok kimseyi davet etmişse de, Çürüksulu Mahmut Paşa ile benden başka kimse katılmadığından, toplantı ertesi güne bırakılarak ayrılınmıştı.

Bugünlerde padişah çoğunlukla ikimizi birlikte kabul etmekteyken, bu kere bir saat kadar onunla konuştuktan sonra, kendisini serbest bıraktı ve beni çağırarak kabine kurmakla görevlendirdi. Yerimde başka birisi olsa epeyce nazlanırdı. Fakat ben yine askerlik terbiyesinin gerektirdiği yolu seçtim. Kaybedilecek vakit yoktu. Aldığı emre uyarak ateş hattına koşan bir asker ruhuyla, teşekkürü bile unutarak –çünkü böyle bir durum ve zamanda kendimi borçlu değil, asıl teşekküre layık kimse olarak görüyordum– huzurdan çıktım ve vakit çok geç olduğundan, ertesi sabah bazı dostları âyan dairesine çağırarak müzakerelerde bulundum.[3]

---

3 Kabine aşağıdaki gibi kurulmuştu:
Sadrazam ve Harbiye Nâzırı: Yaver-i Ekrem Ahmet İzzet Paşa.
Şeyhülislâm: Temyiz-i Şer'i Meclisi Başkanı kazaskerlerden Ömer Hulûsi Efendi.
Adliye Nâzırı: Eski Şeyhülislâm, âyandan Hayri Efendi.
Şûrâ-yı Devlet Başkanı: Vezirlerden ve âyandan eski Dâhiliye Nâzırı Reşit Âkif Paşa.
Hariciye Nâzırı: Eski Roma elçisi Nabi Bey (önce vekâleten ve sonra asil olarak).
Dâhiliye Nâzırı: Eski Sofya elçisi, mebusandan Fethi Bey.
Maliye Nâzırı: Eski nâzır Cavit Bey.
Bahriye Nâzırı: Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanı Albay Rauf Bey.

Benim İttihatçılar tarafından sadrazamlığa getirildiğim, kabineyi onlarla istişare ederek kurduğum, nihayet kendim sadarete ulaşmak için Tevfik Paşa'nın kabine kurmasına bazı adayları kabul etmemek sûretiyle engel olduğum yolundaki dedikodular kesinlikle asılsız, maksatlı ve hayal ürünüdür. İttihatçıların, yani o zaman iktidar makamında bulunan sadrazamla kabine üyelerinden padişah yanında söz hakkına sahip olan kimselerin ne söylediklerini bilmem. Mustafa Kemal Paşa'nın ekli (Bk. Ek: 1) telgrafı gibi yazılı veya sözlü maruzat meydana gelmişse, onlarla da kesinlikle ilişkim ve bu telgraftan başka hiçbir şeyden haberim yoktur. Hatta bu telgraf kabinenin kurulmasından birkaç gün sonra elime geçmiştir.

Kurduğum kabinede İttihatçı üyeler bulunuyordu; fakat bunları kendi görüşümle seçtim. Ülkemizdeki partiler hakkında bu ana kadarki düşüncem şöyledir: Ülkemizin aydınları birkaç kısım olarak iktidar mevkii için boğuşuyor, boğazlaşıyor; fakat belirlenmiş ve açık bir program yoktur. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i yeniden getirmek yolundaki teşebbüsüne ben aslında taraftardım. Diğer fırkaların da başka belirli ilke ve davası yoktu. Hepsi Avrupa eserlerinden iktibas edilmiş birtakım programlar yayınlıyorlarsa da, açıktan açığa mutlakiyet taraftarı yok, sosyalizmden söz eden az, adem-i merkeziyetin sakıncaları, hatta foyası meydana çıkmış, barış ve esenlik herkesçe istenen ve gerekli görülen bir şey olduğu için özel bir yol sayılamazdı. İtilâf ve Hürriyet programının özetiyse, görünüşte İttihatçılara, gerçekteyse kendilerinden başka herkese düşmanlıktan ibaret olduğundan, her akıl ve vicdan sahibi için kabul edilemezdi! Dolayısıyla hangi fırkadan olduğuna bakmaksızın devlet adamlarını erdemli veya cahil, temiz veya kirli, güçlü veya güçsüz diye sınıflarına ayırarak bütün seçkin vatan evlâtlarından yararlanma yolunu tuttum.

Hayri Efendi merhumu bin rica ile Dâhiliye Nezareti'ne getirmek istedim; fakat kendisi bir daha sarığı çıkarmanın çok ağır geleceğini öne sürerek Dâhiliye Nezareti'ni kesinlikle reddettiğinden, yine epeyce rica minnetle Adliye Nezareti'ne razı edilebildi. Bu zâtla Şam'dan tanışıklığımız vardı. Ahlâki üstünlüklerini, güç ve meziyet sahibi olduğunu biliyordum. Gerçi kendisinin İttihat ve Terakki'ye bağlılığı biliniyordu; fakat o zamanki İttihatçı yöneticilerle dargındı. Zaten onun bu bağlılığı ve dargınlığı, bence özellikle tercih sebebiydi. İttihat ve Terakki birçok kötülük ve mağlûbiyetlerine rağmen ülkede ve özellikle İstanbul'da hatırı sayılır bir güçtü. Bütün memurlar, zabıta görevlileri kendi

---

Evkaf Nâzırı ve Posta Telgraf Nâzır Vekili, âyandan Abdurrahman Şeref Efendi.

Maarif Nâzırı: Eski Nâzır Sait Bey.

İâşe Nâzırı ve Ziraat-Ticaret Nâzır Vekili: Kızılay İdare Başkanı Doktor Celal Muhtar Bey.

adamları olduğu gibi, başkentte bulunan üç taburun subaylarının Enver'e sadakat yemini vermiş olduğu da rivayet ediliyordu. İnsan ne kadar suçluysa o kadar korkak ve ne kadar korkaksa o kadar tehlikelidir. Mal ve can koruma endişesi insanları en büyük ataklıklara, kötülüklere yöneltir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerini kanun, adalet ve vatan sevgisi kuvvetiyle çekip tatmin etmek, ayak takımı ve şerirlerini de bunların vasıtasıyla bağlamak ve susturmak gerekirdi. Yoksa bu zamanda en ufak bir kusurla bir iç kargaşaya sebebiyet verildiğinde, dağılıp çökmemiz muhakkaktı. Nitekim düşüncemin doğruluğu daha önce Rusya'nın, ondan sonra da müttefiklerimizin acı sonlarıyla ortaya çıkmıştır. Fakat benim vükelâ ve memurlar içinden görev dolayısıyla temas ettiğim kimselerden başka, İttihatçılarla pek tanışıklığım olmadığı gibi, cemiyetin sırlarına da doğal olarak vukufum yoktu. Dolayısıyla uzak görülmeyen zıtlık ve çarpışma ortamında muhtemel kötülüklerin önüne geçebilmek için, İttihatçılar arasında çok sevilen Hayri Bey gibi vatanperver ve güvenilir bir kimsenin içimizde bulunmasına gerek görüyordum.

Cavit Bey'le o zamana kadar pek sıkı fıkı tanışıklığım olmayıp kendisinin kabineye alınması düşüncesi Abdurrahman Şeref Efendi tarafından gelmiş ve yine onun gayret ve aracılığıyla içimize girmeye razı edilmiştir. İtiraf ederim ki, maliye konusunda fazla bilgim yok. İnsan bilmediği şeyden özellikle çekinir. Böyle bir zamanda beni en çok korkutan mali durumdu. Bu nedenle genel olarak ekonomik konularda tam ihtisas sahibi olan, bizim o zamanki mali ihtiyaçlarımıza görev dolayısıyla vâkıf bir kimsenin içimizde bulunmasını can u gönülden arzu ettim ve bundan da devlet ve millet adına çok yararlandım. Cavit Bey'in gayretiyle devlet dairelerindeki paralara tamamen el koyarak Almanya'dan gelip de henüz bankalarda bulunan on iki milyon liraya da vaziyet edebildik.

Şimdi bir kere düşünülsün: Biz bir düşmanca hamleyle hükümet işlerini ele alsaydık, birkaç gün sonra İstanbul'u terk eden Alman banka müdürlerinin, varlığından haberli olmadığımız bu nakdi evrakı geri götürmeleri veya imha etmeleri büyük ihtimal ve bir sûretle Maliye ve Harbiye Nezaretleri kasalarını boşalttıktan sonra, binaları ateşe vermek de, geleceğinden ve canından korkanlardan daima beklenecek bir hareketti. Bu durumda hükümetin sonu ne olurdu? Kimin görüşüyle ve kimin kılavuzluğuyla olursa olsun, o sırada bizim kabinenin iş başına gelmesi kerametin ta kendisi oldu. Cavit Bey'in birlikte bulunması da tam bir isabet! Bu zâtın bakanlığı devlete on iki ilâ yirmi milyon lira kazandırdı; fakat bunun o sıkıntılı zamandaki değeri daha yüksek ve pahalıydı. Cavit Bey'in İttihat ve Terakki'nin hatalarına katılmadığı ve cemiyetin

en büyük kötülüğü olan Dünya Savaşı'na girilmesine karşı çıktığı ve başarılı olamayınca istifa ettiği herkesçe biliniyordu.

Fethi Bey ise, bilgi ve görüşüme göre, doğrudan doğruya savaş kabinesi üyelerine muhalif olup, bu yüzden Sofya elçiliğini bırakarak mebus olmuş ve meclisin üçte birini içine alan bir muhalif parti kurmuş, başkanlığını üstlenerek birkaç aydan beri şiddetli mücadelesine devam etmişti.

Fethi Bey'le yakından ve uzaktan temasım olmadığı halde, Meşrutiyet mücahitlerinin en temiz ve feragatli unsuru olduğuna inanıyorum. Ruh ve düşüncesini birazcık olsun Meşrutiyet hayatına alıştıran ve tarafsız, karma bir kabine kurmak isteyen bir adam için, bu fırka üyelerini ve öncelikle liderini heyete almak arzusu doğaldı.

Gerçi bu zâtların üçü de İttihat ve Terakki'ye dâhil ve 10 Temmuz inkılâbında etkili olmuşlardı; fakat ben İttihat ve Terakki'yi, Meşrutiyet'i kurduğundan dolayı ayıplayanlardan değildim. Ayrıca her zamana göre düşünce değiştirenlerden değilim. Kanımca o inkılâp keyfî mutlakiyet yönetiminin ülkeyi sürüklemekte olduğu feci sonu, ani bir iflas ve düşüşü geciktirmiştir. Bir kötülüğün önünü almak için fedakârlık edenler, sonra daha kötüsünü işlemek düşüncesiyle işe başlamazlar. Bu üç kişinin bilinen sonraki kötülüklere katıldıkları konusunda delil değil, güvenilir bir rivayetten bile habersizim. Düşmanca iftiralar üzerinde durmaya ve onlara itibar etmeye değmez.

Rauf Bey hakkında da, yalnız gençliğini öne sürerek itiraz edenler bulundu. Değerini düşürmemek için emsal göstererek kendisini savunmak istemem; fakat Rauf Bey bu defa getirildiği bakanlığın biraz önce kurmay başkanı, yani ikincisiydi, şimdi bir kademe atlamış bulundu. Hem de Balkan Savaşı'nda bahriyemizin şan ve namusunu korumakta gösterdiği yiğitlik ve fedakârlığı, bu zâtı mesleğindeki değerli kimseler yanında çoktan yüksek bir makama çıkarmıştı. Olayların tanıklığı önünde kindarların dedikodusu geçerli olamaz.

Diğer nâzırlar pek de İttihatçılıkla ilgili görünmüyor, hele bazıları muhâlif bile sayılıyorlardı.

Kabinemizin kurulmasında en büyük hata, Hıristiyan üye bulundurmamak oldu. Eski Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan Efendi'ye Tevfik Paşa telgraf çekmiş, fakat daha cevap alamamıştı. Ben de bunu tekrarlamıştım; fakat Rumlardan kimseye teklif etmedik. Bu sırada aramızda Hıristiyan üye bulunmasında sakınca gören arkadaşlar bulunuyorduysa da, benim bu kararım daha zayıf bir sebepten doğmuştu: Âyanda Rum üyelerden tanıyıp bakanlığa uygun gördüğüm eski nâzırlardan Aristidi Paşa'yla Mavro Kordato Bey vardı. Bunlar daha önce de defalarca bakanlıklarda bulunmuş ve görevlerini iyi bir şekilde yerine

getirmişlerdi. Fakat ben Aristidi Paşa'yı tercih ediyordum. Bu adam taşralı eski bir Osmanlı neşesini veriyor ve daha önce Sivas'ta Reşit Âkif Paşa'nın valiliğinde yardımcı sıfatıyla beraber bulunmuş olduğundan, âdeta aile dostu sayılıyordu. Halbuki kendisi Tevfik Paşa Kabinesi'ne girmek istememişti. Ben bunu durumun vahametinden çekinmesine yüklediğim için, kabine biraz temellendikten sonra davet etmek üzere Ziraat Nezareti'ni kendisi için açık tutmayı kararlaştırdım. Fakat sonra kabineye bir Ermeni bakan, yani Oskan Efendi Londra'dan davet olunduğu halde, kendilerinden kimsenin bulunmaması, Rum unsurunun kırgınlığına sebep olmuş ve derhal aleyhimize tezvirata kalkışmışlardır.

Pek çok kimse, ne yapılsa Rumlar siyasetlerini değiştirmezler düşüncesini ortaya koydular. Gerçekten aramızda bir Rum bakanın bulunup bulunmamasının Yunan ve patrikhanenin kararlaştırılmış olan esas siyasetine etkisi olacağı söylenemez. Fakat bazen küçük olaylar büyük sonuçlar doğurur. Bu mesele de Rumları derhal kabine aleyhine döndürdüğünden, bizi zayıf düşürdü inancındayım. Gerçi Vükelâ Heyeti'nin onda dokuzu o aralık kabinede Hıristiyan üye bulundurulmaması görüşünde idiyse de, istesem karşı çıkılmazdı. Bu iki zât teklifi kabul ederlerse hıyanet edecekleri sanılmaz ve herhalde düşünülebilecek başka türlü sakıncaların önüne geçilebilirdi. Kendileri kabul etmedikleri takdirde bir unsurun gücenmesine –ne kadar boş da olsa– sebebiyet verilmiş olmazdı. Dolayısıyla bu hatayı ısrarlı bir şekilde kendi üzerime almayı insaf gereği sayarım. Kusurumu mebuslarla karşılaşır karşılaşmaz anladım, fakat artık düzeltmeye imkân kalmamıştı.

Bir zorluk da şeyhülislâm seçiminde ortaya çıktı. Zât-ı Şâhâne bir iki adayı kabul buyurmadığı gibi, uygun gördükleri bir iki zât özür belirtmiş, bir zâtı da ben uygun bulmayarak gayriresmî bir şekilde ve vasıtalı olarak padişaha düşüncelerimi arz etmiştim. Nihayet tavsiye ettiğim kazaskerlerden Temyiz-i Şer'i Mahkemesi Başkanı Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi'nin meşihat makamına tayini kabul edildiyse de, bu zât tereddüt gösterdi. Ancak sonunda Hayri Efendi'nin zorlaması ve benim ısrarlı ricam üzerine bu yüksek makamı kabul etti. Göztepe'de köşk komşusu olduğumuz bu zâta üç defa vapur ve trende rastlamıştım. Güzel yüzlülüğü, zihin açıklığı ve tatlı konuşması dikkatimi çeken bu ihtiyarın durumunu araştırmış ve yüksek ahlâkının, iyiliğinin, sağlamlık ve istikametinin herkesçe kabul edildiğini anlamıştım. Meğer ileride anlatılacağı üzere, bu biçareye kötülük yapmışız, kendisi de bir önseziyle meşihatı kabul etmekten çekiniyormuş. Allah rahmet etsin.

Sırası gelmişken şurasını da açıklayayım ki, kabinenin yemin etmesinden bir gün sonra padişaha, Tevfik Paşa'nın tecrübe ve görüşlerinden yararlanılmak

üzere Vükelâ Meclisi'ne görevlendirilmesini ve başkanlık makamının mecliste kendisine bırakılacağını arz ettim. Zât-ı Şâhâne, Özel Hazine Genel Müdürü Refik Bey'i, Tevfik Paşa'ya göndereceğini vadettiler; fakat sonradan paşanın kendisine yapılan teklifi reddettiği bildirildi.

15 Ekim Pazartesi günü Beşiktaş Sarayı'nda mühr-i hümâyun ve beyaz kürk teslim edildi ve şeyhülislâm efendiyle birlikte alışılmış törenle Bâbıâli'ye gidildi. Hatt-ı hümâyunun okunmasından sonra bütün bakanlarla padişahın huzurunda and içme törenimiz yapıldı.

Tabii ilk ve en önemli işimiz ateşkes sağlamaktı. Bu tarihten bir, bir buçuk ay önce padişah tarafından düşüncemin sorulması üzerine memleketçe övülen, sevilen ve güvenilen kimselerden oluşan bir kabineye görev verildikten sonra şehzadeler, seyitler, büyük âlimler ve tanınmış devlet adamlarından meydana gelmiş heyetler memleket içine gönderilerek millet aydınlatılıp uyarılmadan ve ordularımız gayrete getirilerek bir canlılık eseri göstermeden ateşkes teklifine kalkışmanın teslimiyetten başka bir şey olamayacağını belirtmiştim. Fakat bu geçen zaman içinde durum büsbütün değişmişti. Bulgarların çözülmesi ve yalnız başlarına ateşkes imzalamasıyla Fransızlar hızla ilerleyerek Almanların Sırbiye'de asker yığmasına da zaman bırakmadan bizim Avrupa ile olan kara ulaşımımızı kesmiş, Romanya içinde de Almanlar kendi kendilerini zayıf görmeye, geri çekilmek için hazırlanmaya başlamış, Enver'in bütün ümitlerinin odaklaştığı Batı Cephesi sarsıntıya uğramakla Alman orduları Fransa ve Belçika'nın boşaltılmasına hız vermiş, Avusturyalılar ateşkes müzakerelerine girişmiş, Franchet d'Esperey ordusunun bir kısmı da Doğu Rumeli ve Batı Trakya'yı işgal ederek Doğu Trakya sınırına yaklaşmıştı.

Öte yandan bizim Suriye ve Irak ordularımız yenilmiş ve hezimete uğramış olarak geri çekilmekte ve kumandanları bir an önce ateşkes imzalamanın şiddetli ihtiyaç olduğunu bildirmekteydiler. Toplam olarak altmış bin küsur tüfeği geçmeyen kuvvetlerimizin en çoğu, genel mevcudun yarısından fazlası Kafkasya'da yığılmış olup bunun bir kısmı Acemistan'ı istila ederek Bağdat ve Irak'ı o yolla geri almak, diğer kısmı da Enver'in kardeşi Nuri Paşa'nın kumandasında Bakü'den geçerek Türkistan ve Afganistan'da İslâm orduları teşkiliyle bütün dünyayı ele geçirmek hülyaları arkasında gezdirildiğinden, bunların aslî harekât cephesine çağrılması, o zaman elimizdeki kara ve deniz araçlarıyla en azından bir buçuk-iki aya mâl olurdu. Dolayısıyla elimizde kalan bütün kuvvet, zaten hiç menzilesine inmiş olan Arabistan orduları istisna edilince, İstanbul'da üç, Trakya sınırında üç ve Karadeniz Boğazı'nda on iki tabur, yani toplam olarak yedi sekiz bin tüfekten ve bir miktar topçudan ibaret

bulunmaktaydı. Genelkurmayın ordunun durumunu açıklığa kavuşturmak için vermiş olduğu raporu ekte sunuyorum (Bkz. Ek: 2). Bu duruma göre galip gelmek için bir savunma umudunda bulunmak, Enver'e nazîre yapmaktan da daha fazla bir şey olurdu.[4]

Daha önce zikredildiği gibi, bizden önce savaş kabinesi ateşkes için resmen iki defa Amerikalılara müracaat etmiş, sonunda İzmir Valisi Rahmi Bey, kendilerini ve terk ettikleri malları iyi koruyup saklayan bazı İngilizleri bu hususa aracı yapmak istemişse de, hiçbir taraftan cevap alınamamış, durum feci!

İşe başladığımız gün Bern askerî ataşemiz Albay Halil Bey'in telgrafı (Bkz. Ek: 3), yine aynı gün akşamüzeri Büyükada'da oturmakta olan Kutü'l-Amare kumandanı General Townshend'ın konuşma isteğini içeren ekli (Bkz. Ek: 4) tezkere alındı. Halil Bey'e müzakerelere devam etme tavsiyesi yapıldı, generale de ertesi gün Bâbıâli'de söz verilen mülâkat verilerek ateşkese aracılık etmesi için hemen hareketine izin verildi ve İzmir yoluyla ulaşma işi kolaylaştırıldı. General ile müzakerelerimizde, Arabistan'a kendi hâkimiyetimiz altında idari bağımsızlık verilmesi ve İngiltere ile eski tarihî bağların yeniden güçlendirilmesi ve bu şekilde idari bütünlüğümüz güven altına alınır ve Wilson İlkeleri hakkıyla tatbik edilirse, yakın gelecekteki muhtemel badirelerde gerekli görüldüğü zaman gücümüz yettiği oranda yardımcı olunacağı yolunda istek ve vaatler ortaya konulmuştur.

Suriye'de bulunduğum tarihlerde, pederi Şam'da Fransız konsolosu olduğu için eskiden tanışıklığımız olan Osmanlı Bankası müdürlerinden Mösyö Marcel Savoie savaş sırasında vatanına gidememiş ve bana bazen müracaatlarda bulunmuş olduğundan, bu zâtı araştırarak Fransız ordusuna gönderdim. Fakat önce Bulgarlar, sonra da casus zannıyla Fransızlar tarafından tutuklanarak hareketi hayli geciktirildiğinden, Selanik'te Franchet d'Esperey karargâhına çok geç ulaşabilmiştir. Bu zâtla kararlaştırılan talimat şunlardır:

1. Osmanlı Devleti'nin idari bütünlüğü: Başkent İstanbul olacak, Boğazlar iki taraf arasında varılacak anlaşmalar içinde açılacak.

---

4 Yunus Nadi Bey'in *Cumhuriyet* gazetesinde yayınladığı hatıratta, Mustafa Kemal Paşa'nın ateşkes imzalanmasına taraftar olmadığı ve arzusu üzerine kabinemize alınmış olsa, bir çare bulup İstanbul'un işgaline meydan vermeyecek faydalı şartlar elde edeceği veya savaşa devama çalışacağı açıklanıyor. Önce ateşkes hükümlerine göre İstanbul işgal edilmeyecekti ve ben sadaretteyken edilmemişti. İşgal fiilen ve resmen haleflerimiz zamanında olmuştur. Sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın ekli önceki telgrafından, pek de taraflarının düşüncesinde olmadığı anlaşılır. Bundan başka Paşa'nın Halep düşmezden önce ateşkes imzalanmasına girişilmesi hakkında bir telgrafı daha vardır.

2. Arabistan, Suriye ve Filistin'e, egemenlik padişahta olmak üzere, bağımsızlık verilecek.[5]

3. Bulgaristan tarafında Aşağı Meriç ve Edirne'yi içine alan sağlam bir sınır, Rusya tarafında (savaştan önce sınırın öbür tarafında)[6] tabii ve askerî bir ara hat.[7]

4. Devlet şekli: Hür ve meşruti bir saltanat.

5. Gayrimüslim ahalinin gelişmesi konusunda (devletin hukuk hâkimiyeti tamamen saklı kalmak şartıyla) teminat verilmesi.

6. Merkezî hükümetle aramızda karşılıklı imzalanan antlaşmalar, imtiyazlar vesairenin kaldırılması.

7. İtilâf devletleri tarafından mali yardım.

Mösyö Savoie'ya verilmiş talimatın müsveddesi eklenmiştir (Bkz. Ek. 5).

Amerikalılar ile müzakere etmek üzere de Hahambaşı Naum Efendi, gerekirse Amerika'ya kadar da yolculuğa çıkmak ricasıyla Paris'e gönderilmişti.

***

Cumartesi günü mecliste program okunarak güvenoyu istendi. Rum üyeler birlik halinde çekimser kaldılar. Diğer üyeler, alışıldığı üzere, bazı nutuklardan sonra ittifakla güvenlerini belirttiler. Bu nutuklarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermeye gerek yoktur. Yalnız eskiden aşırı bir İttihatçıyken, son zamanlarda yön değiştiren üyelerden bir zât, felâkete sebep olanların ve suiistimalleri görülenlerin hemen cezalandırılması isteğinde bulundu. Cevap olarak bu gibi meselelerin adli mahkemelere ve Yüksek Divan'a ait, hükümetin ilkesinin ise kanuna uymak ve olağanüstü muamelelerden kaçınmak olduğunu söyledim. Hükümetimizin hangi fırkaya dayanacağı hakkında ortaya atılan bir soruya da, birçok sesler "bütün millete" cevabını verdi.

İşte şu tabii konuşmalar, hükümetin tuttuğu yolu süslü ve uzun programlardan daha çok ortaya koymaktaydı.

Bundan bir gün sonra, Meclis-i Mebusan'da üyelerden birinin takriri ve âyanda Prens Sait Halim Paşa'nın, kendi sorgulanmasının yapılmasını içeren dilekçesi üzerine, savaş sorumluları belirlenmek üzere bir komisyon kurulması kararlaştırılmış ve savaş kabinesinin yargılanmasına başlanmıştı.

---

5 Bağımsızlık (muhtariyet) konusunda "Suzerainete" kelimesi tarafımdan "Souverainete" diye düzeltilmiştir.

6 Maddeler mösyö Savoie tarafından kaleme alınmış olup, tarafımdan yapılan düzeltmeler ve ilâveler parantez içinde yazılmıştır.

7 Mösyö Savoie'nin "Demiryolları Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere" şeklindeki cümlesi, tarafımdan parantez içindeki şekle dönüştürülmüştür. Ordunun Fransız, donanmanın İngiliz öğretmenlere verilmesini içeren madde kaldırılmıştır.

Bu sırada eski muhalifler pusu yerlerinden çıkmış, kimisi bizim aramıza sızmaya çalışırken, bazıları da zorluklar meydana getirmeye başlamıştı. Hangi matbaadan çıktığı bilinmeyen birtakım varakpâreler[8] ile millet ve subaylar barış isteği için ayaklanmaya teşvik edilmekte ve her ne pahasına olursa olsun, miting yapılması için hazırlanıldığı hakkında raporlar alınmakta, Rumların ayaklanarak Ayasofya'yı alacakları ve hazırlanmış büyük bir bayrağı kubbe üzerine dikme hazırlıklarında bulunduklarına dair haberler gelmekteydi.

Bunun üzerine, bu türlü girişimlerin ve her çeşit toplantıların zorla ve gerektiğinde silah gücüyle engellenip dağıtılması için gerekli önlemler alındığı gibi, bu azim ve karar gazeteler yoluyla herkese ilân ve gerekenlere özel sûrette duyurulup anlatıldı. İnancıma göre, ateşkese bir iç kargaşayla girmek, devlete bitiş çizgisi çekmek olacağından, buna karşı koymak bir zorunluluktu. Fakat elimizde güvenilebilecek tek güç bahriye piyade taburlarıydı. Bunlarsa İstanbul'da yedi başlı ejderha gibi birbirine zıt düşünce ve emeller ürünü olarak çeşitli yönlerden feveran edecek ayaklanma ve karışıklıkları bastırmaya yeterli değildi. Dolayısıyla zabıta ve asker kuvvetlerini elde tutmak gerektiğinden, bunlarla oynamamak, nüfuz sahibi liderlerini ve ileri gelenleri ümitsizliğe düşürmemek ihtiyat gereğiydi.

***

Bir sabah Harbiye Nezareti'nde bulunduğum sırada, Damat Ferit Paşa beni ziyaret etti ve saraydan geldiğini açıklayarak barış için ne yapıldığını sordu. Gereğinin yapıldığını ve haberleşmeye devam edildiğini, üstü kapalı bir şekilde ifade ettim. Bunun üzerine, "Haberleşmeyle olmaz, hemen delegelerimizi sınıra göndererek ilk karşılaşılacak teğmene sığınmak" gerektiğini tavsiye etmiş ve iddiasını desteklemek için de yaş ve kuru bir hayli düşünceler ileri sürmüştü. Bu konuşmadan bir gün sonra, akşamüzeri General Townshend'ın Mondros'ta ateşkes imzalamaya memur olduğunu, delegelerimizin gönderilmesini bildiren Amiral Calthorpe'un mektubu (Bkz. Ek: 6) geldiği için hemen padişahın huzuruna çıkarak durumu arz ettim. Padişah, kimi göndermek niyetinde olduğumu sordu. Nureddin Paşa ile Kurmay Heyeti Başkanı Sadullah ve Hariciye

8 Bu matbu varakpârelerden birini ibret nazarlarına sunuyorum: "Ey zâbitan! Eğer namusun, hamiyyetin varsa hiçbir şeyden korkma. Allah ve Peygamber aşkına, ölmek üzere bulunan biçare milletin kuvvetinle imdadına koş. Hevesât-ı iblisâne ve câniyeneler yüzünden sulhümüzü akamete uğratanlara bağıra bağıra sorla (zorla olacak) sulhü kabul ettir. Korkma, bütün millet-i İslâmiye seninledir. Artık zafer ümidi kalmamıştır. Her gün yüzlerce kardeş, bir-iki namussuzun keyfine yerlere seriliyor." "Şimdiye kadar kardeşlerine" "A. M." Bu yaftalar duvarlara yapıştırıldığı, halka dağıtıldığı zaman barış için girişimlerde bulunulduğunu bilmeyen yoktu. Fakat amaç karışıklık ve isyan çıkarmak, kaynak da ifade ve imlâ yardımıyla açıkça anlaşılıyor!

Müsteşarı Reşat Hikmet Beylerle hariciyeden bir iki kâtip göndermek niyetinde olduğumu arz etmem üzerine, "Asker göndermek uygun olur mu? Biraz önce birbirinin kanını döken aynı sınıfa mensup kimseler nasıl düşmanlığı ortadan kaldırır?" buyurmalarıyla, ateşkesin aslında askerler arasında imzalanmasının usulden olduğu ve savaş meydanlarındaki düşmanlıklarına rağmen, kişisel kinlerden soyutlanmış olarak karşısındakine saygı beslemenin askerliğin kural ve teamüllerinden olduğu cevabını verdim. Bunun üzerine, "Ben Ferit Paşa'nın gönderilmesini düşünüyorum" buyurmalarıyla, derhal, "Bu zât, uzun zamandan beri devlet memuriyetinde bulunmamış ve âdeta deli gibidir. Böylesine önemli görev ve devletin hayati meseleleri kendisine havale edilemez"[9] demeye kadar cesaret etmişsem de, kendisinin onu iyi bir şekilde idare edebileceğini (!) açıklayıp diğer düşüncelerime de bir türlü karşılık vererek şimdi geç olduğundan, sabahleyin erkenden Ferit Paşa'nın gelip beni görmesini ve talimat almasını kendisine bildireceklerini belirtti ve paşanın sarayla akrabalığı bulunması ve yaş bakımından daha büyük olması dolayısıyla, zahmete sokmak istemediğimi arz etmem üzerine de Âyan Meclisi'nde buluşmamızı emrettiler.

Ferit Paşa ile belirlenen saatte konuşulduğunda, düşüncelerini şu şekilde açıkladı: Amirali görünce devletin kesin idari bütünlüğü üzerine ateşkes imzalanmasını teklif edeceğini, amiral bu ilkeyi kabul etmezse Londra'ya gitmek üzere bir kruvazör isteyeceğini ve oraya ulaşınca krala, babasının bir eski dostu geldiğinden, kabul edilmesini bir tezkereyle rica ve bu sûretle İttihatçıların düşürdükleri girdaptan devleti kurtaracağını açıkladıktan sonra, bir gün önce vaktin uygun olmamasından dolayı ileri karakolda tesadüf edilecek ilk teğmene teslim olmayı tavsiye eden bu zât, o gün hareketinin maddeten mümkün olmadığını, çünkü sandık ve elbisesinin hazırlanmasına mecbur olduğunu, ertesi günü de taht vapuru olan Ertuğrul Yatı'yla Bandırma'ya gitmesi gerekeceğini ve nihayet özel kâtip olarak Rum Patrikhanesi kâtibi Kara Teodori Bey'i almak istediğini söyledi.

İtiraf ederim ki, ben bu durumların içinde bulunmamış bir okuyucu sıfatıyla şu eseri birkaç yıl sonra okusam, içindekilerin bazısına inanmak istemem.

---

9 Balkan Savaşı'ndan sonra Ferit Paşa'nın Londra Konferansı'yla görevli heyete tayinini refikası Sultan Efendi istirham edince, Sultan V. Mehmet (Reşat), mümkünse isteğinin yerine getirilmesini Sadrazam Kâmil Paşa'ya gayriresmî bir şekilde tavsiye buyurduklarından, bu zât da, kendisini çağırarak düşüncesini sorduğunda, damat, alışkanlığı üzere heyecana gelerek, "Bu yerlerde bizim çok fethimiz vardır. Bir karış toprak vermeyeceğim" diye haykırınca, oturumu kısa keserek yerine Salih Paşa'yı görevlendirdiğini, o zaman görev gereği sıkça konuşulduğundan, zamanın sadrazamı Kâmil Paşa merhum bu münasebetle anlatmış ve "meğer herif deliymiş" cümlesini eklemişti. Bu kere padişah onun adını anınca, bu cümleyi hatırlayarak elimde olmadan "delidir" demekten kendimi alamadım.

Milletin hayat iplerini dört beş yıl elinde tutmuş olan Enver'in planlarını, iki defada bir buçuk yıl ve böyle önemli bir zamanda sadaret makamını işgal eden Ferit Paşa'nın, bir gün arayla, biri diğerinden daha delice çelişik düşüncelerini hiçbir aklıselim kabul etmez. Fakat ifadelerimdeki samimiyetten şüphe ve tereddüt eden saygıdeğer okuyucularımdan rica ederim, bunların uygulamalarını daha ayrıntılı eserlerde incelesinler ve ondan sonra bir nebze düşünmeye gayret etsinler. O zaman bu davranışları, anlattığım sözlerden şüphesiz daha garip bulacaklardır.

Ferit Paşa'nın saçma sapan sözleri tartışmaya değer şeylerden olmadığı için sessizce dinlemekle yetindim ve derhal padişahın huzuruna çıktım ve utancımdan dolayı ağza almadığım taht vapuru meselesinden başka bütün açıklama ve hayallerini anlatarak, bunların delilikten başka bir şeye yorulamayacağından, bu adamın gönderilmesinden vazgeçilmesini tekrar istirham ettim. Patrikhane kâtibini beraber almak istediğini arz ettiğim zaman padişah öfkeyle, "Bunu söylememesini tembih etmiştim" cümlesini ağzından kaçırmışsa da, yine kendisini toplayarak "ben onu idare ederim" cevabıyla tekrar tekrar ve içim yanarak yaptığım istekleri reddettiler ve bu adamı görevlendirmekte ısrar buyurdular.

Padişahın huzurundan çıktıktan sonra Harbiye Nezareti'ne gittiğim için, Bâbıâli'ye biraz gecikerek dönmüştüm. Ferit Paşa'nın talimat almak üzere beklemekte olduğunu bildirdiler. Kabine o sırada toplanmış olduğundan kendisini görmeden toplantıya girerek bir-iki kelime ile padişahın arzusunu bildirmem üzerine, bütün üyeler birlik halinde bu görevlendirmeye kesin şekilde karşı çıktılar. Ben de aramızda geçen konuşmayı harfiyen anlatarak, gerçi padişahın huzurunda heyetle istişareden önce kesin olarak reddedememişsem de, böyle bir sıkıntı ve darlık zamanında semavi bir lütuf kabilinden ele geçmiş bir fırsatı, akli niteliği bilinen böyle bir adamın hatırı için kaçırmanın ihanetten başka bir şey olmayacağını açıkladığımdan, her ne olursa olsun karşı koymaya oy birliğiyle karar verildi ve çağrılan Mâbeyn-i Hümâyun Başkâtibi Ali Fuat Beyefendi vasıtasıyla durum padişaha arz olunup Ferit Paşa'ya da cevabın daha sonra bildirileceği açıklanarak beklememesi haber verildi. Aynı oturumda Nurettin Paşa yerine, Bahriye Nâzırı Rauf Bey'in tayini kararlaştırılarak durum mazbatayla yüksek huzura arz olundu.

Ali Fuat Bey'le baş başa yapılan konuşmada, "Başarılı olmam için birinci şart padişahın güven ve emniyetini kazanmak olduğu için, bundan mahrum olursam bir işaretle, hatta dedikoduya yer vermeyecek şekilde, söz gelimi bir

kaza ile yaralanmak sûretinde, çekilmenin mümkün olacağını" üzüntünün sevkiyle açıklamıştım.

İşte bu olay üzerine, gerçekte hakkımda padişahın gücenme eserleri görülmeye başladı. Meclis-i Mebusan'da okunan kabine programının bir maddesinde padişahın hâkimiyeti altında Arabistan'a bağımsızlık verileceğinden söz ediliyordu. Buna Arabistan mebusları hep birlikte teşekkür ettiler. Padişah olaydan bir gün sonra başkâtip beyi gönderip bağımsızlıktan amacın ne olduğunu sorarak, eğer siyasi bağımsızlığı istiyorsam, Arabistan'ın terkini buna tercih buyuracaklarını ihtar ettiler! Ne gaflet!

Ben Avusturya-Macaristan tarzında bir idareye razıydım. Fakat bunu elde etmekte de fazla ümidim yoktu. Bununla birlikte muradımın idari bağımsızlık olup siyasi bir bağımsızlığı düşünmediğimi ve mesele uygulama aşamasına gelince, kendilerinin iradeleri alınmadan karar verilmekten kaçınılacağını arz ettim.

***

Rumca gazetelerden biri, Tevfik Paşa'nın özel kâtibi olduğunu söyleyen bir zâtın matbaaya giderek, güya paşanın kabine kurmasına, arkadaşlarını beğenmemek sûretiyle, gerçekteyse kendimi sadrazam yaptırmak amacıyla engel olduğumu açıkladığını yazmış; bütün Türkçe gazeteler de bunu nakil ve tercüme etmişlerdir. Bundan sonra gazetelerin çoğu –*Minber* ve *Hâdisât* ile *Vakit* ve bir dereceye kadar *Akşam* müstesna– her gün şiddetini artırmak üzere kabine aleyhine hücuma başladılar. Gazetelerin saray tarafından kabine aleyhine kışkırtıldığı, hatta bir iki yazara hediye verildiği bile o zaman söylenilmekte, bütün muhalif fırka erkânı, hatta muhalif geçinen münferit şahıslar bile mabeyne dolmaktaydı. Ferit Paşa âyanda yaptığı bir konuşmada toplantıları yasaklamak için verdiğim sert emri itiraz konusu yaparak bu sefer de sıranın İstanbul ahalisinin yok edilmesine mi geldiğini, şiddetli bir dille sormuştu.

Gizli ve açık bütün itirazlar İttihat ve Terakki'ye mensup memurların derhal değiştirilmemesinden doğuyordu. Gerçi çok tanınmış gaddar ve lekeli memurların birer ikişer değiştirilmesine başlanmış, bu cümleden olarak İstanbul Kumandanlığı'na Ahmet Fevzi Paşa, Harbiye Müsteşarlığı'na İsmet Bey, Genel Muhasebat Başkanlığına Faruk Bey, Polis Müdürlüğü'ne Sulh ve Selâmet fırkasına mensup Mehmet Ali Bey gibi namuslu kişiler getirilmiş, poliste bazı yolsuzluklarıyla tanınmış kimseler değiştirilmişti. Fakat birtakım açları doyurmak için bütün eski memurlara bir anda yol verilmesi, böyle bir önemli zamanda idare çarkını durdurmak olurdu. Bu yüzden dirlik düzenlik

ve adalet yolundan ayrılmamakta, garazkârların dedikodusuna kulak asmamakta direndim.

İbret verici olduğu için, yeri gelmişken şurasını da belirteyim ki, kabinenin kurulması sırasında hasta olan ve Dünya Savaşı esnasında görevde bulunanların bütünüyle değiştirilmediğinden dolayı, yatağından basını kabine aleyhine kışkırtan âyan başkanı Ahmet Rıza Bey, sağlığına kavuşarak sadarete ilk adımını attığında Levazım Başkanı İsmail Hakkı Paşa'nın azlinden dolayı beni hatalı bularak tenkit etmiştir. Bilmem ki, kime ve nasıl yaranmalı?

Seleflerimiz, istifalarından az önce askerlik dışında siyasete ilişkin işlerde gazetelerden sansürü kaldırmakla, miras olarak bize bir zorluk daha bırakmışlardı. Dolayısıyla mebuslardan güvene layık bir zâta gazetelerin saldırıları hakkında bir soru hazırlatarak bu münasebetle itirazlara cevap vermek ve böyle bir sıkıntılı zamanda hükümetin mevkiini sarsmakta, görevini güçleştirmekte ve önüne set çekmekte devam olunursa, sıkıyönetim esasen kaldırılmadığından, az zaman önce kaldırılan sansürün yeniden konulması zorunda kalınacağını anlatmayı düşündüm. Dâhiliye Nâzırı bu meseleyi hazırlamakta biraz gecikti ve bu aralık bütün ev halkını yatağa düşüren salgın haldeki enfluenza bana da geçtiğinden, bu mesele geri kaldıktan başka genel idarede de istenen ve gereken birlik ve metanet kalmadı.

Bu hastalığa biraz aşırı yorgunluk da sebep olmuştur: Ben sadaretle birlikte Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı'nı da üstlenmiştim. Harbiye Nezareti için zihnimde aday olarak Mustafa Fevzi ve Mustafa Kemal Paşalar vardı; fakat birincisi hastaydı ve ikincisini de ateşkes gerçekleşmeden ordudan ayırmak istemiyordum. İsmet Bey'i 1325 (1909) yılında ikinci defa görüşümde, ileride Genelkurmay Başkanlığı'na aday olabileceğini düşünmüştüm. Ondan sonra uzun zaman ve birçok defalar birlikte oluşumuz bu düşüncemi güçlendirmişti. Fakat şu zamanda Genelkurmay Başkanlığı, Başkumandanlık demek olup buna ise rütbesi uygun değildi. Dolayısıyla bu görevlendirme için de ateşkesin imzalanmasını ve ordunun hazar haline dönüşünü bekliyordum; fakat sonra mesele değişti. İsmet Bey, arzusu üzerine Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na getirildi. Halbuki ben Harbiye Müsteşarlığı için Kâzım Karabekir Paşa'yı düşünüyordum.

Mustafa Kemal Paşa, Mareşal von Sanders Paşa'ya verdiği bir lâyihada, ordusunun Filistin'den Haleb'e kadar geri çekilmesini ve bu esnada gösterilen fedakârlık ve kahramanlığı, Xénophon'ın *Onbinlerin Dönüşü*'ne benzeterek övüp yüceltmiş ve birçok kumandan ve subayın terfiini inha etmiş, mareşal da bunu telgrafla aynen bana naklederek lâyiha sahibinin de terfiini teklif etmişti. Bu

inhaların, büyük bir yenilginin arkasından ödüllendirme yönüne gidilemez cevabı verilerek tarafımdan reddedilmesi hayal kırıklığına sebep olsa gerek ki, Mustafa Kemal Paşa, Cevat Paşa'nın tayinini vesile ederek öfke göstermiş ve bununla da kalmayarak Cevat Paşa'ya hakaret içeren bir telgraf gönderdiği için, artık kumandanlıktan alınmış, nezareti de ertelenmiştir.[10]

***

Mondros'ta heyetimiz centilmence karşılandı. Fakat müzakereler çok yavaş gidiyordu. Stratejik noktaların işgali, Hıristiyanların bulunduğu herhangi bir yerde ihtilâl olursa, oraya asker gönderilmesine müttefiklerin yetkili olması, İstanbul'un ve Boğazların işgal tarzı, İstanbul'un hareket üssü kabul edilmesi, nihayet Alman ve Avusturya asker ve subaylarının müttefiklere teslimi gibi meselelerde pek çok tartışmalar cereyan etti. Stratejik noktaların gerektiğinde işgali hakkından, her türlü mukavemet ve itirazlara rağmen müttefikler vazgeçmediler. İhtilâl mıntıkalarına asker gönderilmesi hakkından vazgeçilmesi konusundaki ricalarımız etkili olmayınca –bazı düşüncesizleri ihtilâle teşvik edip cesaretlendirmemesi için– bu maddenin gizli tutulmasını içeren teklifimiz kabul edilmişse de, daha sonra bu gizlilikte fayda görülmeyerek tarafımızdan açığa vurulmuştur. Boğazların müttefikler tarafından işgalinde bizim askerimizin de beraber bulunması, kara askerleriyle İstanbul'un işgal edilememesi, donanmanın bir defa limanda gösteri yapmasından sonra Marmara'ya çekilerek limanda yalnız birer istasyoner[11] bulundurulması gibi arzularımız kabul edilmişse de, bu gösteriden Yunanlıların istisnası hakkındaki ısrarlı istekler kabul ettirilememiş, yalnız Rumların galeyanına sebep olmaması için, Yunan gemilerinin uzak bulundurulması gibi önlemlerin sözü alınmıştı. Eski müttefiklerimizin er ve subaylarının teslimi hususu da askerî namusumuzu lekeleyici göründüğünden, kesin olarak karşı çıkılmak sûretiyle bundan vazgeçirilmiştir.[12]

---

10 Yine Yunus Nadi Bey gazetesinde, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini kabineme almamı telgrafla teklif ettiği halde buna itibar etmediğimi, hâlbuki o Harbiye Nezareti'nde bulunsa neler, neler olacağını, bize karşı itirazcı ve saldırgan bir ifade ile söylüyor. Mustafa Kemal Paşa'nın bana hitaben böyle bir telgrafını hatırlayamamakla birlikte tekzip de edemem. Bununla birlikte ben ne ekte sunulan ne de rivayet edilen telgrafları almadan, kendisini kabineme almayı düşünmüş ve Harbiye Nezareti'ni onun için açık tutmuştum. Gecikme yukarıda açıklanan sebeplerden ibarettir. Liman Paşa'ya verdiğim cevapta bu düşüncemi ima etmek, öfke ve hiddetin yatıştırılmasına yardım edeceğinden uygun olurdu. Fakat meşguliyetin çokluğundan dolayı geciktirdim.

11 İstasyoner: Bir liman veya denizin güvenliğini korumakla görevli küçük savaş gemisi. (Yay. Notu)

12 Bauer adında bir Alman albay, yenilgilerinin sebeplerini açıklamak üzere yayınladığı bir eserde, düşmanın ateşkes şartlarını kabuldeki zorunluluk ve mazereti göstermek için, müttefiklerinin yalnız başlarına barış imzalamalarını ileri sürdüğü sırada, Türkler hakkında reva gördüğü iltifat cümlesi şu şekildedir: "Bu tarihlerde Türkler de yalnız başlarına ateşkes imzaladılar. Zaten Almanların yardımı olmadan bunlar

Ancak ateşkesin imzalanması anında iki düşman taraf neredeyse, oradan ileri gidilmemek ve yalnız bazı teferruatın daha sonra karşılıklı olarak ordular tarafından belirlenmesi temel kurallardan iken, düşmanlarımız ateşkesin arkasından antlaşmayı bozucu bir hayli zorluk çıkarmaya kalkışmışlar ve benim istifamın hemen arkasından, özellikle Fransızlar, kocaman bölgeleri işgale kadar ileriye gitmişlerdir. Bir de kontrol deyiminin İngilizce anlamı, bizim bildiğimiz gibi olmayıp âdeta hüküm, kumanda ve tasarruf anlamına geldiği daha sonra iddia olunarak, bu yüzden de bir hayli müdahalelere kalkışılmış, söz gelimi telsiz-telgraf istasyonlarının kontrolünü biz tabii olarak haberleşmenin kontrolü hakkı sanarken, bunlara büsbütün el konulmuştur. Her neyse, gerek merkezî hükümet, gerek delege heyeti, son dereceye kadar mukavemet etmiş ve nihayet iş ültimatom derecesine geldiği sırada, ipler koparılmadan ateşkes imzalanabilmiştir. Bu zorunluluğu ispat etmesi bakımından Rauf Bey'in çektiği telgrafı ekliyorum (Bkz. Ek: 7). Ekte sunulmuş olan ateşkes antlaşması (Bkz. Ek: 8), insafla incelenir ve Bulgaristan'la Avusturya ve hele küçük sürelere ait olan ve her yemlendikçe şiddetlendirilen Alman ateşkes antlaşmalarına kıyas edilirse, nispeten hafif olduğu görülür. Tamamen imzasından önce, ateşkes maddeleri mebusan ve âyana okunarak imzası için hep birlikte rıza ve muvafakatları da alınmıştı. Halbuki bundan sonra ateşkes maddelerinde faydamıza olarak bir hayli değişiklikler de yaptırılabilmişti.[13]

Bu esnada Araplarla bir ilişki kurabilmek niyetiyle Emir Faysal'a ekteki mektup (Bkz. Ek: 9) yazılmış ve cevabı alınmıştı. Enver Paşa, savaş esnasında İslâm âlemiyle ilişkiler kurulmasını düşünerek, Arap bölgesinden, İran ve Afganistan'dan birçok bilgin ve şeyhler çağırmış olduğu ve bunların İtilâf Devletleri tâbiîyetinde bulundukları için, ele geçirilirse haklarındaki kanuni hükümlerin çok şiddetli olacağından, ellerine biraz akçe verilerek İstanbul'dan çıkarılmış ve Şeyh Sunûsi ise refah ve bolluk içinde Bursa'ya gönderilmişti.

***

---

savaşamazlardı. Bununla birlikte bu hususta İtilâf akçesi de rol oynadı." Hasbünallah ve ni'mel vekil. Türklerin ne şekilde savaşa sokulduklarını bilemem, fakat savaşa son vermeleri çok zorunlu ve namusluca idi. Bununla birlikte şurasını da açıklamak isterim ki, bu eseri görüp de Alman askerî ricalinden tanışıklığım olan kişilere dolaylı olarak şikâyetimi duyurunca, derhal Mareşal Liman von Sanders ve General von Seeckt ile savaş tarihi encümeni üyelerinden Binbaşı Mulman'dan aldığım mektuplarda Albay Bauer'in açıklamalarından dolayı içtenlikle üzüntülerimi ifade ve ateşkes konusunda gösterdiğimiz vefa eseri şükranla karşılanarak minnetlerini göstermek sûretiyle hakşinaslık etmişlerdi.

13 Nitekim bu mütareke için yıllar sonra, İsmet İnönü de şunları söylemiştir, "Gerçekten mütareke metni okunduğu zaman, açık ifade ile göze batacak mahzurlar taşımadığı izlenimi uyanıyordu". İ. İnönü, *Ulus*, 31 Mart 1968 (Bkz. Dr. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. 1, s. 29 MEB, İstanbul 1991. (Yay. Notu)

Ateşkesin imzalanmasından bir gün sonra ben yatağa düştüm; bir iki gün sonra da İttihat ileri gelenlerinin kaçışı gerçekleşti. Bunlardan birkaç gün önce meşhur Levazım Başkanı İsmail Hakkı Paşa da kaçmıştı. O zaman Almanlar, Avusturyalılar, Köstence ve Kırım yoluyla peyderpey geri dönüyorlardı. General von Seeckt giderken, ileri gelen İttihatçıları da beraberinde götürmüştü. Enver Paşa daha önce benden izin istemişse de kendisine, hanedana sıhri bağlılığı olduğundan, padişaha müracaat etmesi gerektiği, Cemal Paşa'nın izin hakkındaki defalarca müracaatının da yerine getirilemeyeceği bildirilmişti. Bu iki zâtla Talat Paşa'nın kaçtıkları gün, bana bıraktıkları mektupları ekte sunuyorum (Bkz. Ek: 10-11-12). En önce bana kaçış durumunu, Enver Paşa'nın veda mektubunu daha önce almış bulunan saray bildirdi. Biraz sonra Enver'in bana gönderdiği tezkire bir haremağası tarafından getirildi. Levâzım başkanının Avusturya ihtiyat subaylarından Yüzbaşı Bader tarafından kaçırıldığının anlaşılması üzerine, Avusturya Askerî Ataşesi General von Pomiankowski çağrılarak kendisi sorguya çekilmiş ve yakalanacağı sözü alınmıştı. Gerçekte İsmail Hakkı Paşa'nın Avusturyalılar tarafından Rusya'da tutuklanarak teslim edilmesi ve getirilmesi için Odesa'ya bir gambot gönderilmişse de, bizim kabinenin değişmesi üzerine gambot eli boş dönmüştür.

General von Seeckt tarafından kaçırılmış olan İttihatçıların iadesi hakkında Almanya Başbakanı Prens Maks von Baden'e elçilik aracılığıyla gönderilen telgraf da ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 13).

Bundan başka o sırada Halep'ten gelen Liman von Sanders Paşa'ya durum bildirildiğinden, iadeleri hakkında Almanya Harbiye Nezareti'ne, onun tarafından da sert ifadeli bir müracaatta bulunulmuştur. Enver Paşa'nın tezkiresinden, Kafkasya'ya geçmesi ihtimali anlaşıldığından, o zaman Kafkasya işgal kumandanına bir telgraf çekilmiştir (Bkz. Ek: 14). Bunları benim hiçbir zaman ikiyüzlü bir siyaset izlemediğimi göstermek için anlatıyorum. İttihatçılara kin ve düşmanlık gösterilmesi ve haklarında sıkı muamele yapılmasını arzulamamış ve bu konudaki ısrarlara muvafakat etmemiştim. İnancıma göre bir devlet adamı için, bu bir görevdi. Hükümet gücü intikam almak değil, zararın önlenmesi için emanet edilir; fakat değil adaletli bir mahkemenin kararından kaçmalarına yardımcı olmak, zerre kadar göz bile yummadım. Bunun engellenmesine elimdeki vasıtalarla çalıştım. Kaçışlarından sonra ele geçirilmeleri için de girişimlerde bulundum. Daha fazlası elimden gelmezdi. Gerçi askerî ve mülki zabıtanın başları değişmiş ve yerlerine ya tarafsız veya aşırı olmasa bile, muhaliflere yakınlık gösteren adamlar gelmişse de, bütün polisler, bütün kara askerlerimiz ve bütün Alman kuruluşları, bunların adamları ve yardımcılarıydı.

Dolayısıyla kaçışlarını engellemek için yapılabilecek iş, zamanında bunları asker kuvvetiyle tutuklamak idiyse de, bu da ne benim tuttuğum yolla uyuşur ne de şu açıklanan sebepler dolayısıyla buna gücüm yetebilirdi. Böyle bir durum ya mahçubiyeti yahut İstanbul'da kanlı gözyaşlarını doğururdu. Böyle nazik bir zamanda bu gibi olaylar ise, devlet yapısını sarsabilirdi. Halbuki bana göre asıl mesele, bu kadar tehlikeleri göze aldırmaya değer bir nitelik ve önemde değildi. Şahsi düşmanlık güdenler istedikleri gibi düşünsünler, ben dirlik düzenliği ve devletimin menfaatini düşündüm. Fakat bu sırada muhalifler büsbütün gemi azıya aldılar; çünkü ateşkes imzalanmakla dışa karşı korku azaldı, İttihat liderlerinin gitmesiyle içeriden de perva kalmadı, bunların kaçışı ise iyi bir hücum vesilesi oluşturdu. Artık çalakalem aleyhimize yürünmeye başlandı.

Gerçi rahatsızlığımdan dolayı hayli zamandan beri karşısına çıkma şerefinden mahrum idiysem de, kabine hakkında padişahın aleyhe dönmesinin günden güne arttığı hissedilmekteydi. Bu cümleden olarak Zât-ı Şâhâne, Rauf Bey'i, ateşkesi imzalayarak döndüğü zaman, huzura kabul buyurmamışlar ve Cuma selâmlığından sonra kabul buyurdukları zaman da âdeta asık yüz göstermişlerdi.

6 Kasım Salı günü, Abdurrahman Şeref Efendi, mâbeyne çağrılarak dönüşünde "gazetecilerin şiddetli hücumlarından başka her gün aldıkları imzalı, imzasız mektuplarla kabinenin ve özellikle İttihatçı üyelerin aleyhinde itirazlar ve birçok suçluların kaçışı dolayısıyla şikâyetler yapıldığından dolayı, buna bir çözüm aranılmasının bana bildirilmesi ve alacağı cevabın ertesi günü arzını" istediklerini açıkladı ve padişah iradesinin emredici ve tehditkâr olduğunu söyledikten sonra, kendi düşüncesi olarak da maksatlarının Hayri Efendi, Cavit ve Fethi Beylerin değiştirilmesine matuf bulunduğunu ekledi. Zaten Hayri Efendi ve Cavit Bey öteden beri istifa edip durdukları için, bu kere kesin şekilde istifa mektuplarını vermiş olduklarından, bir iki güne kadar birer halef bulunarak arz olunacağı, Fethi Bey için böyle bir sebep bulunmadığı ve kendisi mecliste bir fırka lideri olduğu için, şu aralık değiştirilmesinin uygun olmadığı ve doktorların cuma günü çıkmaya izin verecekleri anlaşıldığından derhal huzurlarına gideceğim konusundaki sözlerim bu zât tarafından padişaha arz olunmuş ve padişahın da buna razı olduğu dönüşlerinde bana bildirilmişti.

Perşembe günü Âyan Başkanı Ahmet Rıza Bey gelerek iki gün önce Abdurrahman Şeref Efendi'nin bildirdiği padişah iradesini daha kesin ve şiddetli bir şekilde tekrar etti. İki gün önce aynı iradenin bildirildiğini ve iki zâtın değiştirildiğini, yalnız Fethi Bey'in değiştirilmesi yönüne gidilemeyeceği arz edilerek padişahın muvafakatinin sağlandığını söylemem üzerine, sert bir

şekilde Fethi Bey'in bir dakika bile kalmasının mümkün olamayacağı gibi, bu kadarla da yetinilmeyeceğini ve daha başkalarının da çıkarılması gerekeceğini bildirdi. Daha kimlerin değiştirilmesinin istendiği tamamen anlaşılmamışsa da, Rauf Bey'in bunlardan biri olduğunda şüphe yoktu. Artık kendime hâkim olamayarak, amaçlarını çok iyi anladığımı, kendisi milletin hürriyeti için hizmet yapmakla tanınmış kimselerden sayılıyorsa da, bu hareketle eski hizmetlerini imha ettiğini ve bir zaman milletin hesap istemek üzere eteğinden tutacağını çok öfkeli bir şekilde söyledim. Bunun üzerine, ifadesini değiştirerek kendisinin aracıdan başka bir şey olmadığını, hakkındaki kötü zannımda yanıldığımı, beni pek çok sevdiğini, hatta övgüyle hakkımda padişahın teveccühünü sağlamak için çalıştığını ve eğer bu zâtlara git demekten utanıyor ve çekiniyorsam, bütün kabine ile istifamın mümkün olacağını, bu durumda Zât-ı Şâhâne'nin kabine kurmayı yine bana havale buyuracağını da açıklayarak bana güvence vermek istedi. Buna karşı ben, "İstifa edersem tekrar gelmeyeceğim gibi, arkadaşlarımı da dedikoduya feda edemeyeceğimi ve bu düşüncemin Zât-ı Şâhâne'ye arz edilerek cumartesi günü huzurlarına kabulümde kesin çözüme kavuşturulmak üzere, meselenin ertelenmesi gerekeceğini" söyledim. Bunun üzerine ifadelerimi padişaha arzla, alacağı cevabî iradeyi bana bildireceğini söyleyerek ayrıldı.

Hastalığımda da, hiç olmazsa önemli işlerle gece gündüz meşgul olmaktan sinirlerim gevşemiş, nekahet devresi de henüz girmemişken, bir de bu akılsızca konuşmalar sinirlerimi haddinden fazla bozduğundan, hemen yeniden bir hastalık nöbetiyle yatağa düştüm ve az zaman sonra Vükelâ Meclisi (Bakanlar Kurulu) yanımdaki salonda toplandığı halde, arkadaşlara durumu açıklamaya ve konu üzerinde istişareye gücüm yetmedi.

Geceleyin geç vakit, sadaret konağında birlikte oturan Reşit Âkif Paşa'nın istirahate çekilmiş olduğu bir saatte, Ahmet Rıza Bey gelerek padişahın Vükelâ Heyeti'nin tasfiyesinde ısrarlı olduğunu bildirdi. Bunun üzerine ben de ertesi günü cevabımı arz edeceğimi bildirerek tartışmasız şekilde kendisini savdım. Biraz sonra Rauf, Fethi ve Müsteşar İsmet Bey'i davet ederek müzakere ettik. Aynı gece Rauf ve Fethi Beyler, âyandan Rıza Bey'le görüştüler. Bu konuşmalar sonucunda Rıza Bey'in kabine aleyhinde padişahla ve muhaliflerle aynı düşüncede olduğuna ve hatta Zât-ı Şâhâne'yi teşvik ve gayrete getirdiğine kanaat getirdiler. Bu konuşma sırasında bakanların anayasa hükmünce Zât-ı Şâhâne'nin vekilleri değiştirme yetkisi olmadığını açıklamaları üzerine, âyan başkanı hürriyet babası Rıza Bey, ilgili kanun maddesini göstererek bunun gereğince padişahın istediği gibi görevden alma ve görevlendirme yetkisinde olduğunu inatla savunmuştur. Fakat bu iddia Bektaşilere isnat olunan "na-

maza yaklaşmayın..." hikâyesine benzer bir tevil ve yakıştırmadan başka bir şey değildi. Çünkü bu görevden alma ve görevlendirme hakkı, kanunun diğer maddeleriyle belirlenmiş olan şartlara bağlıdır. Her ne halse, ertesi günü Cuma olduğu halde, bakanlar sadaret konağına davet edilerek keyfiyet bildirildikten sonra, böyle hiçbir arkadaşımdan ayrılamayacağımı, fakat şu halde göreve devam mümkün olamayacağından, istifaya karar verdiğimi açıklamakla müzakereye başladım. Bir hayli tartışmadan sonra, bu şartlar altında kabinenin hizmete devam etmesine imkân olmadığına oybirliğiyle karar verdik.

Cuma günü, alışıldık olarak selâmlıkta bulunan Bahriye Nâzırı Rauf Bey, namazdan sonra, isteği üzerine padişahla yüz yüze görüşme fırsatı bularak bu meseleyi ve doğuracağı sonuçları açıklamak istediği halde, Zât-ı Şâhâne gayet kapalı cevaplarla konuşmayı kısa kesme yolunu seçmişlerdir.

Bakanlar Kurulu toplantısının devamı sırasında, belki üç dört defa Rıza Bey'in gönderileceğini arz ettiği dilekçenin ne zaman gönderileceği, saraydan telefonla acele olarak sorulmuştur. Anlaşılan biz burada müzakereler yapmaktayken, sarayda da bir klik kurularak bize karşı hücum için hazırlık istişareleriyle meşgullermiş.[14]

***

İstanbul ve civarıyla ilgili olan konularda ateşkes uygulaması iyi bir şekilde geçiyordu. Boğaz istihkâmlarında Osmanlı askerleri yerinde bırakıldı. En önce gelen İngiliz Albayı Murphy ve General Wilson kibarca ve antlaşmaya uygun davranmışlardır. General konuşma sırasında, Boğaz'dan geçerken İngiliz ve Türk askerlerinin kardeşçe geçindiklerine tanık olduğunu söyledi. Cevap olarak, bu iki milletin tarihlerinde bu gibi örnekler çokken, birkaç delinin hatası yüzünden savaşa girişildiğinden dolayı üzüntülerimi açıkladım ve bizim idari bütünlüğümüz hakkında çok kıskanç ve endişeli olduğumuzdan, İngiltere'deki genel havanın ne olduğu hakkında düşüncesini öğrenmeye çalıştım. Cevap olarak asker olması dolayısıyla siyasetçilerin maneviyatına vâkıf olamadığını, bununla birlikte aramızda hiçbir yara ve kırgınlık bırakmayacak şekilde hareket etmeleri için emir aldıklarını bildirdi.

Fransızlara gelince; bizim gönderdiğimiz haber mareşale geç ulaştığı gibi, Binbaşı Saro'nun Midilli eşrafından birine verilerek Cemal Paşa'ya hitaben gönderilen ve özel şekilde uzlaşmayı teklif eden mektubunun da, Cemal Paşa'nın o zaman kaçmış ve ateşkes meselesinin çözüme yaklaşmış olması

14 O tarihte sarayda, önemli bir mevkide bulunan bir zât, bütün bu meselelerin özellikle Zât-ı Şâhâne ile Rıza Bey arasında görüşüldüğünü, dışarıdan ve içeriden kimsenin bilgi ve dahlinin olmadığını ifade ve teyit etmiştir.

bakımlarından etkisiz kalması biraz kıskanmalarına ve öfkelenmelerine sebep olmuştur. Sultaniye Kalesi (Çanakkale) Boğazı'ndan sıvışarak gelen bir Fransız beylik vapurunun süvarisiyle bir binbaşı, ondan sonra da bir Fransız generali gelmişlerdir. Bunlar rıhtımda bir Fransız beylik vapurunun yanaşacağı kadar bir yerin kendilerine ayrılması, elçilik emrinde bulunmak üzere bir takım kadar asker çıkarılması, telsiz telgraf istasyonlarının kendilerine bırakılması, nihayet Alman subaylarındaki otomobillerin ellerinden alınarak kendilerine verilmesi konularındaki teklifleri bahane göstermek ve zaman istemekle geçiştirilmiştir. Bu konuda İngilizlerden yardım gördüğümüz de zikredilmeye değerdir.

Fakat cephelerde iş tersineydi. Fransızlar ne olursa olsun, İskenderun'u işgal etmek istiyorlardı. Biz ateşkes hükümlerine dayanarak teslim etmemekte ısrar ediyorduk. Birkaç defa karşılıklı haberleşmeden sonra, gönül rızasıyla teslim etmediğimiz takdirde zorla alınacağı, İngilizler tarafından bildirildi (Bkz. Ek: 15). Fakat iktidar makamındayken muvafakat cevabı verdiğimi hatırlamıyorum. Sonradan ne olduğunu da bilmiyorum. Kötü bir talih eseri olarak ateşkesin imzalandığı gün, İngilizler Musul yakınlarında kesin bir savaş kazandılar. Öyle ki, Irak ordumuz neredeyse mahvolmak derecelerine geldi. Galip kumandan, zaferinden yararlanarak Musul'u ele geçirmek istiyordu. Biz de ateşkes gereği ilerleyemeyeceklerini iddia ediyorduk. Bu konuda merkezle Amiral Calthorpe ve İhsan Paşa ile General Marshall arasında bir hayli haberleşme ve tartışmalar meydana geldi. Şu son zamanlarda Musul'un teslimi için tarafımdan emir verildiği konusunda bir söylenti çıktığını işittim. O sırada rahatsız olduğum için keyfiyeti hatırlayamadığım gibi, evrakım arasında da böyle bir müsveddeye rastlamadım. Bu olsa olsa, eğer İngilizler zorla zabta kalkışırlarsa, boş yere kan dökülmemesi için karşı konulmaması yolunda bir emirden galat olsa gerektir. Zaten orduda en küçük mukavemete takat yoktu. Fakat tehlikeli zamanlarda zorunlu uygulama ve davranışların ast ve hatta üstlerime yöneltilebilecek sorumluluğu üzerime almak gayreti, benim ahlâki özelliklerim cümlesinden ve kıymeti bilinmemiş, karşılığı görülmemiş fıtri huylarımdandır.

Bizim İskenderun ve Musul hakkındaki isteklere karşı ortaya çıkan acı şikâyetlerimiz üzerine, istifa edeceğimiz haberi kulaklarına ulaşınca, Amiral Calthorpe ateşkesin uygulanmasında onurumuzun korunması için bağlı olduğu hükümetten emir aldığını bildirmişti (Bkz. Ek: 16). Ancak bir gün sonra kabinenin değiştirilmesi olayının meydana gelmesi üzerine işin rengi, ileride açıklanacağı üzere, aleyhimize dönmüştür.

***

Sanırım, yirmi beş gün devam eden sadaretim süresinde kabinemiz devlete epeyce hizmet etmiştir. Bu, bizim isabetli görüşlerimizin ürünü olduğu iddia edilmese bile, iyi bir tesadüf, talih eseri, ne denirse denilsin, bir gerçektir. Dünyada tasavvur olunabileceği kadar büyük bir hezimetten sonra, müttefikleri tarafından tabii ve zorunlu olarak paçavra gibi atılmış, silah ve cephanesini yapmaktan aciz, içte günden güne nifak eserleriyle parçalanmış, bitmiş, tükenmiş, ondan sonra da bütün medeniyet âlemi önünde birçok kötülük ve cinayetlerle sanık ve hatta yargılanmadan önce mahkûm bir devlet, bizim tüfeğimizden fazla topa, toplarımızın on katından fazla uçağa, her türlü silahlara, edevat ve cephane fabrikalarına sahip olan ve bunları düşmana teslim eden müttefiklerinden daha uygun şartlarla bir ateşkese mazhar oluyor, savaştan arta kalan silahlar, cephane, hatta donanmasını kurtarıyor, müttefiklerinin üçü asıl kuruluşunu, hanedanını veya savaşan hükümdarını kaybetmişken, padişahını ve eski siyasi şeklini koruyor, kararlaştırılmış ayaklanmalar ve kargaşalıklar sonuçsuzluğa düçar ediliyor. Bundan sonra bir akılcı siyaset ve adaletli yönetim şartıyla yaşayabilme yolunu tutmak için imkân ve ümit ortaya çıkıyor. Bunların siyasi yöneticilerin hesabına yazılacak birer güzel hizmet sayılması gerekirken, biçarelerin bir uygun kelimeyle gönüllerinin alınması şöyle dursun, görevden alınmaları ve sürülmeleri ile de yetinilmiyor, cezalandırma, tahkir, hatta idamlarına kadar gidilmek isteniyor. Padişah, Ferit Paşa meselesinde izzet-i nefsine açılan yarayı âdeta bizim kanımızla tedavi etmek niyetinde! Her ne şekilde olursa olsun, bize karşı zulme sebep olanların hepsi zannederim yaptıklarının cezasını az çok gördüler. Biraz vicdan ve anlayış sahibi iseler pişmanlık da duymuş olsalar gerektir.

Bir ay önce müttefiklerimizden iki imparator ve birçok hükümdar hanedanının düşmesi ve bir kralın değişmesi üzerine üzüntüye ve umutsuzluğa boğulmuş olan saltanat hanedanı, ateşkesin imzalanmasıyla bir kurtuluş ışığı görür görmez gasp edilmiş haklarını, yani yanlış kanılarınca mutlakiyeti geri getirmek ve I. Selim Han idaresine dönmek, bunun için de idare dizginlerini eski adamlarına, başkanlığı da hanedan mensuplarına havale etmek gayretine düştü. Geçmiş saltanat dönemindeki teveccühüne mazhar olduğumu sandığım bazı saray ricali bile, "İzzet Paşa olsa olsa iyi bir askerdir, siyasete ihtiyaç olan böyle bir zamanda, Tevfik Paşa gibi tanınmış bir siyaset piri dururken sadarete getirilir mi?" diyorlardı. Şimdi bilmem ne buyururlar? İhtimal ki, darılıp idare dizginlerini bıraktı diye yine beni eleştirip tarizde bulunuyorlardır!.. Evet, ey lütufta bulunan efendilerimiz! Tevfik Paşa Avrupa siyasetçilerince de malum ve maruf olabilirdi. Fakat benim Teselya Seferi, Yemen olayları, Balkan

Savaşı, Doğu Cephesi Kumandanlığı'ndaki askerî harekât, siyasi düşünceler ve civanmert davranışlarım da, yabancı araştırmacılar gözünde, vatanımda olduğu gibi unutulmuş değildi!

Bu meselede her yönden pek çok eleştirilere hedef olduğumu bildiğim için, kendimi savunma konusunda birkaç cümle yazmak zorunda kaldım: Sultan VI. Mehmet (Vahidüddin), ülkenin yönetimini kendi eline almayı öteden beri tasarlamıştı. Bu düşüncesinden dolayı zamanı anlayamamış olmakla suçlanabilir. Fakat kişisel bir yararlanma amacını izlediği ispatlanmadıkça bu zehap ve hareketi bir cinayet sayılamaz. Eğitim ve öğretim şekli, hayat sürüş tarzı bir kere insafla düşünülsün. Böyle yetişmiş bir prens, saltanat koltuğuna gelip devletin haline bakar, son olayları muhakeme eder ve atalarının fethedip düşüş döneminde bile, iyi kötü yüzyıllarca korunmasını becerdikleri mülkün idaresi, Meşrutiyet adıyla küçük bir hizip tarafından tekel altına alınarak saltanatın egemenlik nüfuzu hiçe indirildikten sonra, on yıl içinde memleketin dörtte üçünün kaybolduğunu görür de, mektep çocuklarında bile çok görülmeyecek bir kendine güvenle, "Efendiler, işte sizin marifetinizi gördük, şüphesiz hiç olmazsa bu ülkenin geleceğinde ben de sizin kadar zarar ve kâra ortağım. Artık siz çekilin, ben idare edeceğim," derse, cani sayılması gerekmez. Padişah ilk tahta çıktığında, İttihatçıları kolaylıkla atamayacağını anlayarak işleri iyi kötü yoluna koyma çarelerini aradı. Sonra bunlar şartların sevkiyle tek başına kalınca, damadının babasını iş başına getirmek istedi. Bu zâtın hem kendisine bağlılığına hem de tecrübe ve dirayetine güven ve itimadı olmakla beraber, öte yandan da onu kendi emel ve isteklerine kolaylıkla boyun eğdirebileceğine umudu vardı. Fakat zamanın vehameti, bu emelinin gerçekleşmesine engel oldu. Tevfik Paşa Kabinesi'ne girmeye kimse rağbet ve cesaret edemiyordu. Belki birçok kimsenin telkin ve tavsiyesiyle bana yöneldi. Zekâsı dolayısıyla benim güvenilir yaratılışımı, aldatma düşüncesi ve baskı yapmak gibi kötülüklerden uzak oluğumu takdir etmişti; fakat ihtimal ki, aynı tavsiyeler, hakkımda şüphesini de çekti. Gönlünün rızasıyla değil, mecburiyet dolayısıyla ve bir tecrübe devresi daha geçirmek niyetiyle sadaret mührünü bana teslim etti.

Tabii bize düşen de bu devrede anayasa ile belirlenmiş olan hukuka ve sınıra riayet ederek padişahla barış ve ahenk içinde ülke idaresine devam etmekti. Bu samimi azim ve niyetle işe sarılmış ve iyi bir meşruti idareyi yerleştirinceye kadar suyunda gitmeyi ve birlikte yürümeyi bile göze almıştık. Fakat ne çare ki, önümüze ilk olarak çıkan zorluk, göğüslenmesi çok çetin bir sorundu. Zât-ı Şâhâne, Ferit Paşa'nın, durum ne olursa olsun, ateşkes antlaşmasına memur edilmesini arzu ediyordu. Bu zâtın deliliği ve ahmaklığı hakkındaki yaygın

şöhretine ve eski bilgilere, bir de Harbiye Nezareti ve âyan çevrelerindeki konuşmaların etkileri ekleniyor, dolayısıyla padişah yönetimine karşı kesin bir mukavemete mecburiyet doğuruyordu. Gelecekte ne olacağı bilinemeyeceğinden, bu zâtın gönderilmesi halinde sonucun nereye varacağı kesinlikle keşfolunamaz. Fakat kendisinin bana açıkladığı programın ilk harfine dokunduğu dakikada, bir yıl sonra Paris'te olduğu gibi, daha o zaman Mondros'tan da aşağılanarak iade edilmesi ve kaybedilecek zaman içinde Fransızların zorla İstanbul'u ele geçirmesi, normal bir düşünüş ve hesaba göre yüzde yüz muhtemeldi. Şu halde buna rıza göstermek padişaha hizmet değil, hem vatana ve hem de kendisine hıyanet olurdu.

İşte benim sadaretim, önce padişahın temel kararlarına aykırı ve bazı mertebede şüphesini çekici olduğu gibi, bu olay fazla olarak hakkımda öfke duymasına ve gücenmesine de sebep oldu. Padişah dünyanın durumundan habersiz olduğu için, Damat Paşa ile öteki dalkavukların hayallerine, yalanlarına aldanarak, bu zâtın Mondros'a gönderilmemesinden vatan ve hiç olmazsa şahsı için fırsat kaçırıldığına inandığı gibi, aşırı kibir ve gururu sebebiyle kesin iradesinin reddedilmesinden dolayı bana karşı bastırılması zor bir kin ve öfke duymaya başladı. Bu sırada muvafık ve muhalif birçok kimseler –ki aralarında istibdat döneminin becerikli casusları, yaltakçıları ve nabza göre şerbet verenleriyle birlikte, Ahmet Rıza Bey gibi Meşrutiyet döneminin ünlü hürriyetçileri de eksik değildi– çeşitli desise ve hilelerle saraya sızarak, "ülkeyi kurtarmak için saltanat tacı ve tahtı etrafında toplanmak gerekir," şeklinde bir ilkeyi telkin ve tekrar ettikçe padişahın güveni artıyor ve aleyhimizde öfkesi şiddetleniyordu.

Bu olayları göz önünden geçirdikçe, ne inkâr edeyim, padişahı yine bir dereceye kadar mazur görüyorum. Hatta gönlüm, bu aralık çevresine toplanan istibdat enkazını bile affetmeye meylediyor. Yalnız Sultan Abdülhamit'le yıllarca uğraşan, dinsizliğini Meclis-i Mebusan'da ilk yemini sırasında resmen söylediği için, hilâfete de kutsallık atfetmemesi gereken Ahmet Rıza Bey'in, en güçlü esaslara dayanan üç imparatorluğun izlerinin kalmadığı bir zamanda, bizde bilmem nasıl müstesna bir kuvvet hayal ederek ülke ve milletin selâmetini tac ve taht etrafına toplanmakta görmek gibi bir teori koymuş olmasındaki hikmet bir türlü anlaşılamaz ve bu sûretle devletin ve saltanatın yıkılmasına sebep olduğundan, bu adamla çevresindekiler dünyada ve ahirette affedilemez.

Her neyse, bu telkinler ve bunların sonucu olan düşünce ve niyetleri ortadayken, padişahın rızası ve muvafakatiyle bizim iş başında kalmamızı ümit etmek çok safça bir hayal olurdu. Halbuki ben böyle her istendikçe bir iki arkadaşımı feda etmekle büsbütün saraya esir olduktan sonra; günün birinde

bir tekmeyle zelil bir şekilde kapı dışarı edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalırdım. Dolayısıyla arkadaşlarımı feda etmemekteki kararlılığım, bazı dostlarımın isnatları gibi, yalnız aşırı bir izzet-i nefis zorlaması ve vefakârlık gereği değil, aynı zamanda yarın endişesi ve gereği idi.

Saltanatla sadaret arasında böyle bir ihtilâf çıktıktan sonra, makamın korunması için yapılacak yegâne şey, başka bir kuvvete dayanarak bizden öncekiler gibi padişaha, "Şevketlim, sen dur, biz işleri idare edeceğiz" demek, yani eski hale geri dönmekti. Benim hastalığım Rauf Bey'in ateşkes için ayrılması, Fethi Bey'in neye yüklenileceğini anlayamadığım ihmali yüzünden, epeyce zaman Meclis-i Mebusan'la temas kaybedilmiş ve sonunda İttihat liderlerinin kaçıp gitmeleri bazı güçlü ve etkili mebusların yön değiştirmelerini gerektirmiş olmakla birlikte, yine herhalde lehimize önemli bir çoğunluk ümit edilebilirdi.

Muhaliflerin sarayda birleşerek bir hükümet darbesiyle aynı zamanda meclisi de, kabineyi de devirmeleri tehlikesine karşı da bir zaman için askerden ve zabıta kuvvetinden yararlanılabilirdi. Fakat ne zamana kadar? Birkaç gün içinde düşman donanması İstanbul'a gelecek. Gerçi şehrin askerî işgal altına alınmaması ateşkesle güvenceye bağlanmışsa da, özel emellerine koşmamak için hiçbir vatanperverce duyguya sahip olmayan Rum ve Ermenilerin, hatta Müslüman muhaliflerin İtilâf Devletleri görevlileri ve subaylarıyla bir araya gelmeleri önlenemezdi. Şu halde birbirini çekemeyen İtilâf Devletlerinin, bizim bu nifak ve ayrılığımızdan yararlanmaya kalkışmayacağı nereden biliniyor? Buna çare bulmak için de bu devletlerden birinin ve ihtimal en kuvvetlisinin yardım ve her anlamıyla himayesine sığınmak gerekecek! İşte ne aslında padişaha karşı böyle bir mukavemet ve ne de mukavemetin dayanacağı her türlü kuvvet ve yardım, namus sahibi vatan evlâdı için istenecek ve işlenecek şeylerdi.[15] Ondan sonra da ben öteden beri İttihatçıların ve muhaliflerin, varlıklarını dünyaya rahmet zannederek idare dizginlerini başkasına terk etmemekteki inatçılıklarını havsalama sığdıramaz ve tenkit eder dururdum. Bizden başka hiç kimse ülkeyi idare edemezmiş gibi, iktidar mevkii için bu kadar boğuşmakta da bir hikmet ve mecburiyet görmüyordum. Bununla birlikte yerimize geleceği büyük

15 Bu satırları birkaç dostla okurken, azmi ve hoşgörüsü herkesçe kabul edilen bir zât, yine ne olursa olsun böyle bir zamanda iş başından çekilmemek gerekeceğini ısrarlı bir şekilde açıkladı. Bu ifade beni günlerce muzdarip bir şekilde düşünce yormaya yöneltti. Fakat sonuçta böyle bir mukavemetin Türk, Türk olmayan; Müslüman ve Müslüman olmayan birçok muhaliflerin, hatta Zât-ı Şâhâne ile çevresinin, sızacak yabancılar yanında münâfıkça girişimlerine yer vereceği, bu durumun ise sonunda tam bir himaye isteği veya dağılmaya müncer olacağı düşüncesine vardım. Kısacası, yaptığımdan pişman değilim.

ihtimal olan Tevfik Paşa'nın, kabinesine aldığı bazı kişilere görev vereceğini de doğrusu tahmin etmiyordum. *Ve kâne emrullahi kaderen makdûrâ.*[16]

Cuma günü Vükelâ Meclisi'nde, çekilmeye karar verildikten sonra istifa mektubunun kaleme alınması Reşit Âkif Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi'yle Cavit Bey'e verildi (Bkz. Ek: 17). Özellikle Cavit Bey'in kaleminden çıkan müsvedde, biraz sert anlamlı görülerek bazı noktaları değiştirildi ve Reşit Paşa tarafından temize çekildikten sonra Hariciye Nâzırı Nabi Bey'e verilerek geç vakit saraya gönderildi. Zât-ı Şâhâne, Nabi Bey'i kabul etmemiş, aynen imlâ ettirdiği, "Müstafi kabinenin istifa mektubunu teesüfle aldım. Kabinenin üyeleri hakkında tek tek emniyet ve itimadım vardır. Kanun-ı Esasi'nin bahşettiği bir hakkı kullanmayıp maksadım iyi niyetli bir ihtar ve nasihatten ibaretti. Bu ihtarlarımın Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı bir hareket gibi anlaşılmasına teesüf ederim. Bundan dolayı kabinenin istifasını kabule mecbur oldum. Bütün gerçek dışı olan isnatlar ret ve iade olunduğu gibi, bu isnatları da ayniyle iade ediyorum" şeklindeki cevabî iradeyle iade etmiştir. Pek diplomatça bir cevap! Padişahın en çok gücenmesine sebep olan taraf, Ahmet Rıza Bey'in irade-i seniyyeye atfen meydana gelen tebligatının, "Hükümlerinin korunmasına yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasi'ye aykırılığı..." şeklinde devam eden cümlenin, güya mefhum-ı muhalifiyle, Zât-ı Şâhâne'ye yemininde durmadığı suçlamasını içermesiymiş.

Bu cümlenin aslı bazı vekiller tarafından ağırca görüldüğü için benim tarafımdan bu şekle çevrilmiş ve herkesçe kabul edilmişti. Haydi ben asker olmam dolayısıyla resmî yazışmanın inceliklerine pek vâkıf olmayayım; fakat ülkenin tanınmış, erdemli, Bâbıâli'nin eski devlet adamı ve edebiyatçılarından bir hayli kişiyi içine alan bir heyette kimse böyle bir anlam vermediği halde, Zât-ı Şâhâne'nin bir dakikada böyle bir anlam çıkarması, dış telkinlerden başka neye yüklenebilir? Bazı tartışmadan hoşlanan mektep çocuklarının, dargın oldukları arkadaşlarının sözlerinden, tavırlarından anlamlar çıkardıklarına tanık olmuştum; fakat bir Vükelâ Meclisi mazbatasında hükümdarın mefhum-ı muhalif araması, çağımızın garipliklerinden sayılmaya değerdir.

İşte Ahmet Rıza Bey, bu ipucunu yakalayarak pazar günü padişah iradesiyle Vükelâ Heyeti'ni meclise davet ederek güya suç ve cinayetimizden dolayı sorgulama altına aldı. Halen bu adamın sözüyle ne için meclise gittiğimize aklım ermiyor; çünkü âyanın açıklama isteme hakkı yoktur. İhtimal mensup olduğum bir heyetin yetkilerinin kısıtlanmasına ve haysiyetlerinin kırılmasına yer vermemek düşüncesinden dolayı uydum! Âdetim olduğu üzere âyanın

16 "Allah'ın emri, takdir edilmiş (mutlaka yerine gelecek) bir kaderdir." (Ahzab Sûresi: 38)

kestür salonuna gittiğimde, üyelerin çoğunluğu orada toplanmıştı. Büyük bir galeyan içinde istifa konusunda inat etmemem gerektiğini ısrarlı şekilde rica ettiler. Müzakere salonunda toplanınca, Rıza Bey birkaç gün önce Meşrutiyet'e sadakat için ettiği yeminden döndüğünü iddia ettiğimden dolayı, padişahın, hakkımızda gerekli kararın alınmasını saygıdeğer âyanına havale buyurduklarını rakik bir eda ve sesle açıkladıktan sonra, Ferit Paşa, bizim gerek padişahın ve gerek milletin gözünden artık düştüğümüzü, çirkin ve şiddetli bir şekilde ekledi.

Bunun üzerine Abdurrahman Şeref Efendi, meselenin cereyan şeklini açıklamak üzere kürsüye çıkmış, ondan sonra da benim gerekli savunmayı yapmam kararlaştırılmıştı. Fakat Abdurrahman Şeref Efendi'nin söze başlamasından önce Azaryan Efendi'nin yerinden kalkarak, böyle bir zamanda padişahla Vükelâ Heyeti ve âyanı arasında bu yolda anlaşmazlık ve tartışmanın vatanperverlik hasletine aykırılığından söz ederek bu duruma tarihin ne diyeceğini sorması bana öyle tesir etti ki, Abdurrahman Efendi'ye kürsüden inmesini işaret etmeden kalkarak kabinenin davranışlarında ve istifa mektubunun içeriğinde her ne varsa, hepsinin sorumluluğunun bana ait olduğunu ve mademki millet ve padişah beni istemiyormuş, artık siyasi hayatıma kendim son verdiğimi ve başka savunmaya gerek görmeyip ne gerekirse yapılmasını beklediğimi açıkladım. Ahmet Rıza Bey bununla yetinmiyor, sürekli olarak, "Şevketmeab efendimiz meclisin kararını bekliyor" diyordu. Hürriyet babası, âyanı Taşkışla Divan-ı Harbi'ne çevirmek istiyor! Fakat Ferit Paşa bile insafa gelerek, bu ifadeler üzerine yapılacak bir şey kalmadığını açıklamış ve meclis de başkanının lâf ü güzâfına bakmayarak müzakerelerin yeterliliğine karar vermiş, ertesi günü de Tevfik Paşa Kabinesi'ni kurmuştur.

***

Sadaretten ayrıldıktan sonra, istifa dilekçesini vermek için huzura çıkmanın âdetten olduğunu belirterek, arkadaşlar bir hayli ısrarlı teşviklerde bulunduğu için, bunun hazırlanması ve yerine getirilmesini Abdurrahman Şeref Efendi üstlendi. Perşembe günü huzura kabul olundum. Padişahın karşısında oturuldu. Alışılmışın tersine olarak baş mâbeyncinin de kalması istendi. Hastalığımda padişah doktorlarından Ali Paşa'nın bakım ve tedavi ile görevlendirilmiş olmasından dolayı şükranlarımı sundum. Kendilerinin de rahatsız olduklarını ve düşman gemilerini görmemek için pencereden bakamadıklarını söylediler. İhtimal bu sözü, ateşkesi imzalayanlara bir tarizdi. Ben de kendilerine sadakatimi temin ettim ve sanırım ki, bu sözden dönmedim. Çok kısa bir konuşmadan sonra izin verilmekle huzurdan çıktım. Lutfi Bey'in hatıratına göre Zât-ı

Şâhâne beni, yeni sadrazam zannıyla kabul ettiklerini açıklamışlar! Tabii olarak daha önce zaman ayrılması ve izin alınarak huzura gidildiği için, acaba böyle bir tahrif padişah tarafından mı istenmiştir yahut –Lutfi Bey'in hatıratında, padişahın karşısında oturulduğunu da unutmuş olduğuna bakılırsa– Zât-ı Şâhâne'ye isnat ettiği bu yanılma, yine Lutfi Bey'in yanılma ve unutkanlığının ürünü müdür, bilemem...

***

Bu bölümde anlatılan ve resmî evrakla belgelendirilen olaylar, sadaret makamının bana verilmesinden ülke için zarar değil, fayda meydana geldiğini sanırım araştırmacı ve insaf sahibi olanlar gözünde ispat eder. İstifaya mecbur edilişimden zarar doğduğu gelecek bölümdeki açıklamalardan kolayca anlaşılacaksa da, bu bölümü kapatmadan önce aşağıdaki karşılaştırmayı ibret gözlerine sunmayı uygun gördüm: Ateşkes hükümlerine uyarak İtilâf donanması İstanbul Limanı'ndan Marmara'ya çekilmişti. Benden sonrakiler idareyi ele aldıktan bir iki gün sonra, Boğaziçi'ne döndüler. Sadaretimde İstanbul'a hiçbir yabancı asker kıtası çıkarılmadığı halde, ayrılmamın arkasmdan İstanbul İtilâf Devletleri askerleriyle doldu. Kışlalarımız, okullarımız, birçok iş yerleri ve özel mekânlarımız elimizden alındı. İşe yarar neyimiz varsa hepsi, hatta hazinedeki altınlarımız, savaş vergileri adıyla gasp edildi. Sadaretimin son günlerinde İskenderun ve Musul'un Fransız ve İngilizlere verilmemesi için didişilip durulurken, ben çekildikten sonra Fransızlar Adana sahillerine de asker çıkararak bir koldan Gülek Boğazı'na, bir yönden de Antep, Urfa istikametine; İtalyanlar da Antalya'yı, Meyis Adası'nı ve Kuşadası'nı işgal edip Konya havalisine doğru ilerlemeye başladılar. Birkaç ay sonra da İzmir'in Yunanlılar tarafından feci işgali ortaya çıktı. Bana İngilizler tarafından kalbimizde bir güceniklik yarası bırakılmayacağı, ateşkes hükümlerinin uygulanmasında izzet-i nefsimizin korunacağı sözü verildiği halde, ayrılışımızdan sonra, hükümet ve millet hakkında her türlü hakaretler reva görüldü. İstanbul'un zabıtası ve kısmen yargı hakkı ele alındı. Çok sayıda İtilâf subayı Anadolu'ya dağılarak birçok karakuşi hükümleriyle ahalinin rahatını kaçırdılar.

Bu karşılaştırmayı yapmakla ne kendi hesabıma iftihar ne de haleflerimi suçluyorum. Yalnız bu sırada ateşkesi imzalayan kabinenin değiştirilmesi keyfiyetinin başlı başına bir hata olduğunu ve bütün kötülüklerin bundan doğduğunu anlatmak istiyorum.

Savaş sırasında İtilâf Devletleriyle, sonradan o zümreye dâhil olan İtalya'nın bizim bölünme ve dağılmamızdan yararlanma şekilleri, gizli antlaşmalarla aralarında kararlaştırılmıştı. Rusya'ya doğu vilâyetlerinden başka

İstanbul ve Boğazlarla civarındaki topraklar; Fransa'ya Suriye (Filistin hariç) ve Kilikya ile Antep, Urfa sancakları ve İran sınırına kadar Harput ve Diyarbakır vilâyetleri; İtalya'ya Mersin'in batısından İzmir'in kuzeyine kadar bütün sahille Konya ve Kayseri'ye kadar hinterland sözü verilmiş; Irak İngiltere'ye bırakılmış, Filistin'in özel bir yönetime bağlanması, Arap Yarımadası'nın ya bir birleşik devlet veyahut münferit bir prenslik halinde bağımsızlığı kararlaştırılmıştı. Fakat Rusya'nın ihtilâl dolayısıyla aradan çıkması ve Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un İtilâf Devletlerine gerek savaş yoluyla ve gerekse başka şekillerle yaptığı yardımlardan çekinerek galip devletlerin ihtiraslarına set çekecek şekildeki bilinen teklifleri ileri sürmesi üzerine savaş sonlarında bu antlaşma geri kalmıştı. İngiltere, topraklarının genişliği ve sömürgelerin çokluğu bakımlarından tıka basa toktur. Dolayısıyla kendisince toprak ilhakından çok, elindeki ülkelerin korunmasına çalışmak daha yararlıdır. Şu halde İngiltere'nin, Fransa ve İtalya'nın Batı Akdeniz'de, yani Hint yolları yakınında uzayan sahiller, verimli topraklar ve önemli deniz üslerine sahip olmasındansa, kendisi payından vazgeçerek müttefiklerini de vazgeçirmeyi ve eski ülkelerimizi bazı şartlar ve düzeltmelerle elimizde bıraktırmayı tercih etmesi hiçbir şekilde uzak görülemez. Hint Müslümanlarının ve hatta bütün Hindistan'ın idari bütünlüğümüz hakkındaki temenni ve tezahüratı, ordusunda Müslüman askerinin ihmal olunamayacak derecedeki çokluğu, İngiltere siyasetinin lehimize döndürülmesine bahane olacağı gibi, bu devletin donanmasının bilenen üstünlüğüne ek olarak savaş sonlarında kara kuvvetlerinin de hatırı sayılır bir hale gelmiş bulunması, Wilson'un da bilinen tekliflerinde ısrar etmesi, bu siyaset değişikliğinde bir müeyyide kuvveti olabilirdi. İngiltere'nin ateşkes esnasında hakkımızda yumuşaklık göstermesinin, ondan sonra da İtilâf askerinin İstanbul'a ayak basmak ve hazinelerine el uzatmak düşkünlüğüne karşı bize yardım etmesinin, izzet-i nefsimizin korunacağı hakkında teminat vermesinin böyle bir siyaset ve niyete yorulması mantığa aykırı bir düşünce değildir.

Şüphesiz İngiltere ticari, iktisadi, belki de askerî bazı çıkarlar elde etmek ve Arabistan'la gayrimüslim milletler hakkında birtakım imtiyazlar sağlamak isteyecekti; fakat bir kere devlet paylaşılmaktan kurtulduktan sonra bu isteklere, bağımsızlık ve egemenliğimize dokunmayacak bir şekil vermek ümit olunabilirdi. İşte İngiltere, galip ihtimalle böyle bir uyuşma düşüncesi ve niyetindeyken, kabinemizin hiçbir Avrupalının aklına sığdıramayacağı kaba bir şekilde istifaya mecbur edilmesi üzerine, centilmenler hakkımızda, "Önceleri de defalarca tecrübe edildiği üzere, bu adamların adam olacağı yoktur" hükmünü verdiler; öte

yandan da bu değişikliği, "Tahsebühüm cemîan ve kulûbühüm şettâ"[17] hikmeti gereği müttefik rakiplerin sarayda ve diğer mahfillerde çevirdikleri entrikalara yorarak şüphe ve endişeye düştüler ve derhal politikalarını değiştirdiler. Bu dediklerim gerçi bir tahminden, bir varsayımdan ileri gidemez; fakat herhalde diğer varsayımlardan daha mantığa uygun, olaylara mutabık ve bir dereceye kadar belgelere dayanmaktadır.

Ben bu hali vaktiyle sezmiş ve Ferit Paşa meselesi üzerine artık hükümdarla bağdaşamayacağımı anlayınca, kendilerine başkâtip vasıtasıyla "dışarıya sezdirmemek, değişikliğe doğal bir görüntü vermek için kendimi bir kazaya atmak sûretiyle" çekilmeye hazır olduğumu da arz etmiştim. Fakat tayinimiz esnasında –devlet adamlığı görevinin bizde kalacağını düşünmeden– heyetimize hülle kabinesi diyen nükteci hükümdar, buna karşı da "Beni istifa ile tehdit ediyor öyle mi?" buyurmuşlar. Cumartesi günü huzura çıkacağımı arz ettiğim halde, Cuma günü istifa mektubumuzu sunmaya zorlayarak vatani görevimizi yerine getirmekten mahrum etmişlerdir.

Kabine değişikliğinin içte, halk üzerindeki üzüntü verici etkilerini tasvir için *Hâdisât* gazetesinin meşhur yazarı Süleyman Nazif Bey'in kaleminden çıkan başmakalesini ekte (Bkz. Ek: 18) ibret gözlerine sunuyorum. Bu makalenin yayınlanmasında benim zerre kadar etkimin olmadığını ve olamayacağını, beni tanıyanlar ve o zamanki siyasi durumu bilenler tasdik ederler.

17 "Onları birlik sanırsın, oysa kalpleri birbirinden ayrıdır." (Haşr Sûresi: 14) (Yay. Notu)

İkinci Bölüm
KABİNE GEÇİT RESİMLERİ

TEVFİK PAŞA KABİNESİ

Tevfik Paşa'nın ilk kabinesi şu şekilde oluşmuştu:

Sadrazam: Tevfik Paşa

Şeyhülislâm: Hayderîzâde İbrahim Efendi

Şûrâ-yı Devlet Başkanı: Damat Şerif Paşa

Hariciye Nâzırı: Eski elçilerden Reşit Paşa

Nâfia Nâzırı: Eski nâzırlardan Ziya Paşa

Adliye Nâzırı: Sudûrdan Haydar Molla

Harbiye Nâzırı: Korgeneral Abdullah Paşa

Bahriye Nâzırı: Korgeneral Ali Rıza Paşa (âyandan)

Maliye Nâzırı: Abdurrahman Efendi (Eski Maliye Nâzırı, Tatar lakabıyla maruf)

Dâhiliye Nâzırı: Selânikli Mustafa Arif Bey (Sulh ve Selâmet Fırkası'ndan)

Ticaret-Ziraat, Orman ve Madenler Nâzırı: Kostaki Vayani Efendi

Maarif Nâzırı: Doktor Rıza Tevfik Bey (Feylesof lakabıyla tanınan)

Evkaf Nâzırı: İzzet Bey (Kambur adıyla tanınan)

İâşe Nâzırı: Râşit Bey (Meşhur lakabı "Deli")

Posta, Telgraf ve Telefon Nâzırı: Sadaretim zamanında genel müdürlüğe dönüştürülmüştü.

Heyet arasında güçlü ve itibarlı bir hayli kimselerin yanında, iyi şöhreti olmayan ve devlet memurluğuyla hiçbir ilişkisi bulunmayan kimseler de vardı. Bundan başka gerek sadaret ve gerekse bakanlıkları haris, fakat sorumsuz danışman ve müsteşarlar da çevrelemişler ve bunlardan kabinemizi düşürmekte hizmetleri geçmiş kimseler hükümet işlerine iştirak davasında çok ileri gitmişlerdi. Dolayısıyla böyle uyumsuz bir heyet tarafından pek çok hatalar işlenmesi doğaldı. Bunlardan Maarif Nâzırı Rıza Tevfik, Evkaf Nâzırı Kambur İzzet ve kabine üyelerinden olmamakla birlikte çok büyük bir nüfuz sahibi olan Ali Kemal Beyler, temsilciliklerin eşiklerini aşındırmaya koyuldular. Değişiklikten

bir iki gün sonra, Harbiye Nâzırı Abdullah Paşa'ya bakanlık odasındaki kasayı teslim için gitmiştim. Birkaç kişiyle birlikte Rıza Tevfik Bey de oradaydı. Sohbet sırasında Pera Palas'ta rastladığı bir İngiliz teğmenine bir münasebetle hitap etmek istemişse de, teğmenin cevap vermeyip başını çevirdiğini anlatıyordu. Bunun gibi kimseler bir dil öğreniyorlar, olsa olsa Avrupa'da bir öğrenci hayatı geçiriyorlarsa da, yüksek tabakaların tabiat ve görgü kurallarına vukuf sahibi olamıyorlar, fakat kendi milli terbiyelerini de beğenmeyip bir tarafa atıyorlar, sonra yüzeysel bilgilerine dayanarak Avrupa devlet adamlarına teklifsizce yanaşmak istiyorlar ve böyle haysiyet kırıcı karşılığa ve muameleye uğruyorlar. Halbuki Rıza Tevfik Bey bizim ailelerimizde kazandığımız eski Türk terbiyesi gereğince çekingen, nazik, fakat aldırmaz davransaydı, büyük ihtimalle bir İngiliz subayı tarafından böyle bir muameleyle karşılaşmazdı.

Her neyse, hükümet üyelerinin bu yaltakçı davranışları, çeşitli İtilâf Devletleri erkânının hasedini ve özellikle Fransızların öfkesini çektiği için, gayet ağır muamelelere başlanmış ve tarafımızdan her şeye eyvallah denildikçe, bu muameleler şiddetlenmiş, bir tarafın istediğini karşı koymaksızın elde ettiğini görünce, diğer taraflar da geri kalmamak istemiş, nihayet gittikçe İstanbul resmen ve lafzen işgal olunmadığı halde, fiilen yabancı askeriyle dolmuş; okullar, kışlalar, resmî ve özel binalar yabancı askerlerinin, subaylarının karargâhlarının dinlenmesi, barınması, çalışması ve Ermeni yetimlerinin eğitim ve iskânı için zabt ve işgal edilmiş; bizim askerimiz, hastalarımız, öğrencimiz, memur ve tebaamız yerlerinden yurtlarından çıkarılmış ve sokağa atılmıştır. Mebusan Meclisi'nde bu durumlardan söz edilmekte ve ateşkes hükümlerinin ihlâl olunduğundan şikâyet edildikçe vükelâ açıkça ve resmen "galip dilediğini yapar" cevabını vermekte, bu ise işgal kuvvetlerinin bazı kumandan ve subaylarının, ihtimal vâkıf olmadıkları yeni bir hakka sahip oldukları zehabına düşürerek gasp etme şevklerini artırmaktaydı. Bu sebeplerle Fransızlar hazinede buldukları birkaç yüz bin Osmanlı altınını almışlardır. Halbuki bir antlaşmayla girilmiş olan bir ülkeden, antlaşma cümlesinden olmadıkça savaş vergileri almak, uluslararası hukuka ve savaş hukukuna aykırıdır.

Ermenilere mezalim yaptığı gibi isnatlar ve daha boş iftiralarla, yabancı komiser ve kumandanlarının emir ve zorlamasıyla, birçok adam tutuklandı. Bunlar arasında milletin ileri gelenleri ve namuslu kimseler de bulunuyordu.

Merkezî hükümetin zayıflığı idari şubelere de sirayet ederek disiplin ve asayiş çok kötü bir duruma gelmiş ve sokaklarda her gece birkaç adam öldürülmeye başlanmış olduğundan, hükümet resmen İtilâf Devletleri polisinin yardımını istemiş ve doğal olarak derhal kabul edilmiştir. Nihayet yabancı

polis mahkemeleri de kurularak herhangi bir Hıristiyanın istediği Müslüman hakkındaki davası, ister sulh, ister hukuk, her ne mahiyette olursa olsun, sıkıyönetim usullerine göre çözümlenmeye, indî ve garip tazminat ve para cezaları alınmaya başlandı.

Taşralardaki durum gittikçe kötüleşmekte, memleket tedrici şekilde üç devlet tarafından işgal olunmaktaydı. İngilizler Musul'u işgal etmişler, Fransızlar ise İskenderun'dan başka Kilikya'yı, Kilis'i, Antep'i, Maraş'ı ele geçirerek daha ötelere, Urfa'ya, Mardin'e doğru durmadan istilaya devam ediyor, İtalyanlar da Antalya'dan itibaren sahilin önemli noktalarını işgal ve Konya'ya doğru ilerlemeye çalışıyorlardı.

Kontrol, araştırma ve inceleme için Fransız ve özellikle İngiliz subayları, ülkenin her tarafına sızarak Ermeni, Rum papaz ve casuslarının teşvikleriyle zorla huzur bozucu muamelelerde bulunmaktaydılar.

Kabinenin kuruluşunun ilk günlerinde, durumları bu derece vahamet kazanmadan Mebusan Meclisi güvenoyu vermişti.[18] Fakat biraz zaman sonra tehlike açıkça görülmeye başlayınca, meclisçe bir gensoru düzenlendi. Bunun üzerine bütün üyeleriyle toplantı salonuna giren kabine, cevap yerine meclisin süresiz feshi isteğini okumuştur. İşte dışarıya karşı bu derecede teslimiyet ve miskinlik gösteren hükümet, içte mutlakiyet idaresini geri getirip kurmak istiyor! Öyle bir zamanda ki, uygar dünyada hiçbir bağımsız mutlakıyet idaresi kalmamış, birkaç yıl veya birkaç ay önce dünyanın en güçlü üç imparatorluğu yıkılmış, hükümdar hanedanları saltanat koltuklarından düşürülerek ülkeleri cumhuriyete çevrilmiştir.

İşte bu zamanda biz mutlakiyete dönüş düşüncesine düşüyoruz. Dayanak noktamız da yabancı işgal kuvvetleri! Böyle bir niyet ve karar, istilacı ve hâmi devletlerin gönüllerinin istediği gibi yararlanması için, mutlakiyete devam edilen Tunus ve Fas gibi koruma altındaki küçük hükümetler durumunu kabulden başka nedir? Ama denilecek ki, bizim niyetimiz istibdadın geri getirilmesi değil, bir süre için yersiz müdahaleler ve tartışmalara set çekerek devletin, milletin yaralarına sağlam bir idareyle merhem sürmekten ibaretti. Fakat insanın içi bilinemez, hüküm görünüşe göre verilir. Hükümetin daha sonraki uygulamaları ise, böyle bir iyi niyete pek de işaret etmiyor.

---

18 Bu tarihlerde Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a dönmüş ve kabineye güvenoyu verilmemesi için epeyce çalışmıştı. Eğer kabine değişirse, yine benim başkanlığımda bir vükelâ heyeti kurulmasına çalışılacak ve bunda kendisi de Harbiye Nâzırı olacaktı. Fakat mebusların çoğu kabineye güvensizlik beyanına cesaret edemediler. Bununla birlikte bu çekingenlik de korktuklarına uğramalarına engel olamadı.

Meclis kapandıktan sonra bazı nezaretler korkusuzca şüpheli birtakım uygulama ve muamelelere başlıyor. Bu cümleden olarak Evkaf Nâzırı Kambur İzzet Bey, savaş sırasında kurulan birtakım milli şirketlerin kasalarıyla Vakıflar Bankası'na zor kullanarak kendi kendine el koyuyor. Bu şirketler hakkında ne istenilirse söylenebilir; fakat hükümet herhangi bir servete el koymak için kanuni hükümlere riayet etmek mecburiyetindedir. Ondan sonra iaşe işinde "Kozmeto Meselesi" diye tanınan bir olay ortaya çıkıyor. Ait olduğu bakanlığın haberi olmadan, diğer iki bakan külliyetli bir hırsızlık ve vurgunculuk şüphesini veren bir sözleşme imzalıyor. İş, basının diline düşüyor. Temiz kimselerden olan Harbiye Nâzırı Abdullah Paşa, daha başlangıçta istifa etmişse de, bu meseleden dolayı kabinenin önemli şekilde tasfiyesi için mecburiyet doğuyor, fakat kim olduğu şüpheli, yani bankacı, kozmetocu bakanlar bırakılmak, biraz hüsnü zanna mazhar olanlar değiştirilmek sûretiyle İkinci Tevfik Paşa Kabinesi kuruluyor. Kamuoyunda ise bu kötülüklerin hepsi, birkaç ay önce cidden sevilen padişahın ve sarayın hesabına kaydolunmaya başlıyor.

Bu gibi durumlar herkesi geleceği düşünmeye yönelttiği için, dağılmış eski siyasi cemiyetler toplanıyor, yenileri de türüyor. Damat Ferit Paşa birtakım eskileri başına toplayarak "İtilâf ve Hürriyet" kulübünü hortlattığı gibi, epeyce zamandan beri teşekkül edip oldukça önem kazanan Sulh ve Selâmet Fırkası'ndan başka Fransızların Büyük İhtilâl'deki "Salut Public" komitesini taklide yeltenen bir Selâmet-i Umumiye Cemiyeti doğuyor, eski halâskârlar ortaya çıkıyor ve bundan daha sonra "Kızıl Hançer" gibi ismen ve hayalen hunhar, fakat Allah'a şükür halk üzerinde etkisi olmayan güçsüz bir gizli cemiyet doğuyor. Sulh ve Selâmet Fırkası başkanlarından Manavoğlu Nevres adında bir Kurmay Kolağası emeklisi, bir gece başına topladığı bir grupla sadrazamın evine giderek istifa etmesi için sıkıştırmaya kalkışıyor.

***

Bir gün yeni taşındığım evde kitaplarımı yerleştirmekle meşgulken, eski diplomatlardan vatansever ve hamiyetli bir zât yanıma gelerek durumu tasvir ederek, bunun hazırladığı vahametin önüne geçmek için bir çare aranılması gerektiğini hatırlattı ve İngiliz devlet adamlarıyla bu konuda konuşulması hakkındaki görüşümü sordu. Bu gibi işlerin resmî kişiler tarafından yapılamayacağı, bununla birlikte özel olarak kendilerinin, yabancı politikacıların ne düşündüklerini öğrenmeye çalışmalarında faydalar bulunabileceğini açıklayınca, diğer tanıdığım ve ahlâkına güvendiğim bir zâtın ismini vererek, bu zâtın İngiliz politikacılarıyla eskiden beri ilişki ve tanışıklığı bulunduğundan, onun aracılık yapabileceğini söyledi. Sonra bu konuda Cavit ve Rauf Beylerle

de istişare ettik. Bu ikinci zât İngiltere temsilcisi Mr. Hawler'le buluştu ve benim General Townshend ile görüştüğüm esaslar dâhilinde yüz yüze konuştu. Fakat Hawler, hükümetinden talimat almak için zaman kazanmak amacıyla olacak ki, düşüncemizi daima araştırmakla beraber, bu zâta birkaç gün sadra şifa verecek bir açıklamada bulunmamış ve nihayet bizim savaşa girmekle kendilerine verdiğimiz zararları şöylece zikrettikten sonra, güya İngiliz esirlerine yapılan kötülüklere dair aleyhimizde yayılan amiyane dedikoduyu, bir devlet adamına pek de yakışmayacak bir dille anlatarak zımnen kendilerinden kötülükten başka bir şey beklenilmemesini ima etmiştir. İşte kendi memurlarma savaş münasebetiyle kalplerde açılan yaraların onarılması emrini, bize de ateşkes uygulamasında onurumuzun korunacağı sözünü veren hükümetin bir ay sonraki bakış noktası! Fakat bunda hatalı kim? Bu değişikliğin başlatıcısı kim?

***

Bu esnada bazı bildiklerin aracılığıyla birkaç Fransız subayı evime geldiği gibi, Mareşal Franchet d'Esperey ile de karşılıklı ziyaretlerde bulunuldu. Konuşma sırasında mareşal, bizim savaşa girmemizin kendi galibiyetlerini yıllarca geciktirdiğini, çünkü müttefiklerin önümüzde bir hayli kuvvet bırakmak zorunda kalmaları şöyle dursun, Rusya'ya istedikleri gibi yardım edemediklerinden yenilgiye, karışıklık ve çöküntüye düştüklerini açıklayarak sözü nihayet Ermeni facialarına getirerek bu meselenin bütün medeniyet ve Hıristiyanlık dünyasının aleyhimize kin ve nefretini çektiğini ve dolayısıyla suçluların hızla cezalandırılarak milletin bu sorumluluk yükünden kurtarılması gerekeceğini belirtti.

Mareşal Franchet d'Esperey ile ikinci, üçüncü defa görüşmemizde, düşüncesini lehimize tedrici olarak değiştirdiği hissedilmekteydi. Fakat benden başka görüştüklerine de, Ermeni kırımıyla suçlananların cezalandırılmasını şiddetle tavsiye etmekteydi.

Kısacası gerek Fransızlar ve gerekse İngilizler, önce aleyhlerine savaş ilân ettiğimizden ve boğazları kapatarak Rusya'nın çöküş ve düşüşüne, bu yüzden savaşın devamına sebebiyet verdiğimizden ve savaşa girişimizin hiçbir saik ve sebebi olmayıp, aksine yakın tarihte yardımlarını gördüğümüz halde, nimeti inkâr ettiğimizden ve ikinci olarak Ermeni meselesinde mezalim yaptığımıza inandıklarından dolayı bize büyük bir düşmanlık göstermekteydiler. Fazla olarak İngilizler, bir de esirlerine kötü muamele yapıldığı iddiasını ortaya atıyorlar, Fransızlarsa özellikle değerli yazar Pierre Loti'nin yayınlarından ve General Gouraud'nun âlîcenapça açıklamalarından sonra, aksine esirler hakkındaki insanca muamelelerimizi minnetle anıyor ve bunu suçlarımızın

yargılanmasında hafifletici sebeplerden sayıyorlardı. Halbuki bizim için İngilizlerle Fransızları birbirinden ayıracak bir sebep yoktu. Gerçi İngilizlerle çeşitli cephelerde savaştığımız için, onların esirleri fazlaydı. Bazıları fakir ve çorak çöllerden, havası kötü yerlerden yaya olarak getirilmiş olduklarından, belki idare ve iâşeleriyle sağlık ve afiyetleri istenilen derecede yerine getirilemedi. Fakat bu durum zaruretten doğuyordu ve kendi askerimiz konusunda da geçerliydi. Diğer dedikoduysa, rahip Frew ile parti düşmanlığını vatan hıyanetine kadar vardıran bazı garazkâr rezillerin uydurma ve iftiralarından başka bir şey değildi.

Savaşa girmekle nimeti inkâr etmiş olduğumuz hakkındaki iddia da, tartışmasız olarak teslim ve kabul edilemez. Daha önceki bölümlerde bu savaşın aleyhinde olduğumu, bunun büyük bir hata sayılması gerektiğini açıklamış ve sebep olanları şiddetle hatalı bulmuş ve suçlamıştım. Ancak bunu bir politik hata diye niteliyor ve bunun yüzünden devlet ve milletimin büyük belalara düşmesinden dolayı sebep olanları kınıyordum. Fakat bu hareketi hiçbir zaman millet nam ve hesabına bir ahlâki cinayet şeklinde kabul edemem. Gerçi gerek Fransa ve gerekse İngiltere'nin, birbirine, Mısır isyanına ve Rusya'ya karşı birkaç defa yardımlarını gördük. Vaktiyle Fransa'ya bizim de yardımlarımız geçmişti. Fakat 1877 (1293) Savaşı'ndan beri bu iki devlet bizim elimizden çok kıymetli yerlerimizi âdeta gasp ettiler, Eritre ve Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından zabtını da tasvip ettiler. Gerçi bu meselelere hükümetimizin kusurlarının da sebebiyet verdiği doğrudur. Fakat hükümet kusurludur diye milletin gasp edicilere küskün olmaması gerekmez.

Avrupa'da ittifak manzumeleri kurulup çoğalınca, ülkemizde ihtirasları olan Rusya ile birleşip bizi, gizli ve açık hiçbir şekilde temin etmeden, Rus hatırı için terk ve ihmal ettiler. Teselya Savaşı'nda "haçın girdiği yere bir daha hilâl giremez" kanununu koyarak bizi galebemizden yararlandırmadılar. Buna karşılık Balkan Savaşı'nın başlarında statükoda değişikliğe izin verilemeyeceğini ilân ettikleri halde, biz mağlûp olunca, hemen bütün Rumeli'nin düşmanlarımız elinde bölüşülmesine izin verip yardımcı oldular. Balkan hükümetlerinin, İslâm ahalisi aleyhinde işledikleri mezalime göz yummakla da kalmayıp Carnegie adında haktanır ve insaflı bir hayır sahibi çıkarak kendi masrafıyla bu faciaları araştırınca, araştırma sonucunun yayınlanmaması için nüfuzlarını kullandılar. Savaş esnasında ve sonunda yalnızca basını değil, hükümet adamları bile aleyhimize her türlü kötülük ve hakaretleri reva gördüler.

İşte bunlara tanık olan bir millet, gerek onurunun kırılmasından üzüntülü ve gerekse geçmişteki olayların delâletiyle geleceğinden endişeli olarak bir

zamandan beri kendisine iyilik gösteren ve yardım vadeden ve kendisinden toprak gasp etmiş olmayan diğer bir hükümete yönelirse, insaf gereği olarak cinayet işlemiş sayılamaz.

Bu konudaki düşüncemi özetleyerek tekrar ediyorum: Türkiye'de hükümeti idare edenler, tarafların güçlü ve zayıfını ayıramadığı ve ülkenin coğrafi durum ve zenginliğine göre hangi tarafa temayül edileceğini belirleyemediğinden ve böyle önemli bir zamanda dünya savaşı gibi büyük bir vesileden yararlanarak İtilâf Devletlerinden idari bütünlüğümüz için güçlü teminat ve taahhütler alınması sûretiyle tarafsızlık yolunu seçerek bir iki yıl önce müthiş bir şekilde savaş belasına uğrayan ve yenilen milleti, güvenlik nimetinden yararlandıramadığından dolayı, kendi milletlerine karşı hatalı, suçlu, hatta canidirler. Fakat millet hiçbir zaman nimeti inkâr edici olarak görülemez. Aksine mağdur ve masumdur.

Rusya'nın yenilgisine ve dolayısıyla savaşın yıllarca devamına bizim sebep olduğumuz da tartışma götürür. Güya Ruslar, Boğazların kapatılmasıyla zamanında cephane ve mühimmat, hatta imdat yetiştirilemediğinden yenilmiş. Önce şurası dikkat çekicidir ki, İtilâf Devletleri bizi ittifak heyetlerine davet etmeyip yalnız tarafsızlığımızı arzu ediyorlardı. Şu halde yine Boğazlardan savaş için yararlanmaya hakları olmayacaktı. İkinci olarak sevkiyat için Fransa ve İngiltere sahilleri, Rusya'nın kuzey sahillerine, Karadeniz sahillerinden daha yakındır. Gerçi Kuzey Buz Denizi ve Arkanjel Limanı kışın donar. Fakat Norman sahilleri, Kula Limanı uzun süre açıktır. Savaşın başlarında buradan demiryolu bulunmadığı ileri sürülebilirse de, savaş ihtiyaçlarının büyük bölümünü içeride imal edebilen Rusya, Avrupa'dan getireceği eksiğini bir demiryolu istasyonuna nakledilecek kadar nakliye vasıtaları bulabilirdi. Hem de birinci savaş yılının kışında Rusya'nın uğradığı Tanenberg ve Mazurya yenilgilerinin cephanesizlikten ileri geldiğini o zaman dile alan yoktu.

Rusların yenilgisini bu türlü hafif sebeplerde aramamalıdır. Rusların zayıflığı, o zamanki askerî anlayışlarında, taktik ve strateji ilkelerinde, ihmalkâr alışkanlıklarındandır. Rus ordusu savaş ilânına kadar "Dragomirof", hatta "Suvarof" ruhuyla eğitilmekte ve idare olunmaktaydı. İşte musibetin asıl sebebi! Bir de şurası dikkate alınmalıdır ki, Fransa ve İngiltere, cephanelerinin önemli bir kısmını Amerika'dan getiriyorlardı. Şu halde Karadeniz yoluyla Rusya'ya gönderilmesi düşünülen Avrupa ürünü cephane, Fransız cephanesinde harcanıp da, buna karşılık Amerika'dan getirilecek cephanenin bir kısmı Vladivostok yoluyla Rusya'ya gönderilemez miydi? Ama yol biraz uzuncaymış; dört yıl devam eden bir savaşta bir defa için üç haftalık bir gecikme zikretmeye değmez.

Sibirya demiryolu hattının kabiliyetiyse, on yıl önce yarım milyonu aşkın bir ordunun insan, hayvan, yiyecek ve mühimmat sevkiyatına yettiğine göre, üç milyonluk bir ordunun bir bölüm cephane nakliyatını herhalde sağlayabilirdi.

Rusya'ya imdat güçleri gönderilemediği meselesine gelince, eğer böyle bir niyet gerçekten olmuşsa, bu askerin Batı Cephesi'nde bırakılmış olmasının kendilerine daha faydalı olduğundan şüphe edilmemelidir. Harekâtı idare için Fransa'dan her şekilde subaylar gönderilebilirdi ve gönderildi de. Fakat General Pau heyeti neye muvaffak oldu ki, fazlasının gönderilememiş olmasından üzüntü duyulsun! Bu dedikoduların hepsi kamuoyunu aleyhimize kışkırtmak için icat edilmiş suçlamalardır.

Bizim, müttefiklerin askerini üzerimize çekip asıl cephede kuvvet zayıflığına sebep olduğumuz hakkındaki iddialar da pek esaslı değildir. Rusya'nın ilk savaş yılında karşımızda bıraktığı asker, sayı olarak onların yalnız Tannenberg'deki kayıplarına eşdeğerde, nitelik olarak da bundan oldukça düşüktü. Bu kadar bir kuvvetin Doğu Prusya'da bulunmasıyla Rus ordusunun üstünlük sağlamış olamayacağını doğrulamayacak bir vicdan ve izan sahibi düşünemem. İngilizlere gelince, biz savaşın ilk yılında Irak ve Mısır'da ancak üç tümenlerini karşımızda bağladık Bu tümenleri aslında Batı Cephesi'ne gönderemeyecekleri gibi, Irak'ta savaşan kuvvetlerini kendileri bize taarruz için gönderdiler. Biz Irak'ı savaşın başlangıcında hemen büsbütün boşaltmıştık. İleriki yıllardaysa Avrupa Cephesi öyle bir durum almıştı ki, bizim önümüzde bırakılan birkaç tümenin fazla veya eksiği büyük bir önem taşımazdı.

Batı Cephesi'ndeki zafer sebepleri, sayıdan çok beyin, ilim, kalp ve Türkiye cephesinde boş bırakılan uçak, tank ve ağır toptu. Gerçi Çanakkale'de bir süre çokça asker yığdılar ve epeyce kayıp verdiler. Fakat bunun sorumluluğu bize ait değildir. Çünkü Rusya'nın hatırı için bize taarruz olundu, biz savunduk. Bununla birlikte Rusya'nın çöküş ve ihtilâline bizim neden olduğumuz varsayılsa bile, ben hâlâ o iddiadayım ki, Rusya'nın ittifak manzumesinden çıkışı, Batı Cephesi'nde devletlerinin kesin üstünlüğünü sağladı ve kolaylaştırdı. Çünkü Rusya'nın çöküşünden cesaret alan Almanya, doğudaki kuvvetini Fransa'ya sevk ederek kafasını müttefiklerin savunma hatlarına vurdu, bir taraftan da Bolşevizm'in merkezî devletler ordularının düşüncelerini zehirlemesi sayesinde nihai zafer kazanılabildi.

Konu dışı görülebilecek bu ayrıntıyı vermekten amacım, Avrupalıların bize bu gibi nedenlerle şiddetli bir düşmanlık beslemelerinde haklı olmadıklarını ispat etmektir.

Zemin ve zamanın müsaadesi oranında Mareşal Franchet d'Esperey ile bu konuda az çok sohbet edildiği gibi, diğer İtilâf subayları ve yabancı gazete muhabirleri ile de uzun uzadıya fikir alışverişi yapılmıştı. Hatta sohbet sırasında Mareşal Franchet d'Esperey'in, yöneticilerinin davranışlarından milletlerin sorumlu olması gerekeceğini açıklaması üzerine, "Marat'ların, Saint-Justlerin davranışlarından Fransız milleti sorumlu tutulur mu? Bizim de bir ihtilâl devresi geçirdiğimiz unutuluyor mu? Yirmi altı yıllık bir düşmanlık döneminin hesabını kapayan Viyana Kongresi'nin Fransa hakkındaki hükümleri gibi kararlara biz de kendimiz için razı oluruz" cevabını vermiştim.

***

Ermeni meselesi konusunda, özel başlık altında ayrıntılı bilgi ve düşünceler verildiği için, tekrara gerek görmüyorum. Tevfik Paşa Kabinesi tarafından Ermeni meselesi faillerini yargılamak için Korgeneral Mahmut Hayret Paşa başkanlığında bir Divan-ı Harb kurulmuş ve bunda yargılamanın aleniyeti, ceza mahkemeleri usul ve kurallarına uyulması şart koşulmuştu. Divan-ı Harb ise kılı kırk yarmakta, dolayısıyla Avrupalıların istedikleri hızlı uygulamadan eser görülmemekteydi. İstenen bu hızlı uygulamanın, düşman devlet adamlarının asıl siyasi kararlarına ne dereceye kadar ve ne şekilde etki yapmış olacağı bilinemezse de, Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları mezalimin failleri birer kahraman muamelesi görmekteyken, gerek hükümetin ve gerekse mahkemenin yavaşlığını eleştirmeye hiçbir milli gayret sahibinin dili ve kalemi varmaz.

Ahmet Rıza Bey kabinemizi devirebildiyse de, emellerine ulaşamadı ve idare dizginlerini eline almak şöyle dursun, sarayda bir mentor mevkiine bile sahip olamadı. Sadrazam, padişahın huzurunda meclisin feshi iradesini alırken, Ahmet Rıza Bey de kabineye ve devlet işlerinin büyüklüklerine dair irşatlarda bulunmak üzere teneffüs salonunda bekliyormuş. Bu dirayet sahibi adam, kararı öğrenince, bilmem ki kehanetinin bu kadar çabuk ortaya çıktığını hatırlayıp hayret etti ve üzüldü mü? Bu fesih meselesinden dolayı artık saraya karşı küskünlük göstermeye başlamışsa da, acaba orada buna aldıran bulundu mu? "Aptal dağa küsmüş, dağın haberi olmamış" derler.

Fakat Rıza Bey, meclislerin kapanmasıyla da ipleri elinden bırakmaya bir türlü razı olamayarak ülkenin büyüklerini vatan ve milletin selâmeti konusunda bir araya getirmek, dâhilî nifakı ortadan kaldırmak, gerekirse dostane bir şekilde hükümete yol göstermek için bir cemiyet kurmak hevesine düştü. Bunun için de benimle dostluk ilişkilerini yenilemeye azmederek, işlerin gidişinden endişe eden ve içi kan ağlayan ve her tedbir ve teşebbüste bir kurtuluş çaresi arayan Reşit Âkif Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi vasıtasıyla bu isteğine

ulaştı. Birinci Âyan Başkanlığı odasında toplanan ilk oturumda bu cemiyet için Vahdet-i Milliye Cemiyeti (Ligue de l'unité nationale) adı kararlaştırıldı. Cemiyetin genel sekreterlik, hiç olmazsa mütevelli ve idari heyet üyeliğini kabulüm hakkındaki teklifi geri çevirdim ve sadece cemiyete üye kalmakta ısrar ettim. Cemiyetin resmî izninin alınmasına teşebbüs olunduğu sıralarda, tasfiye edilmiş Üçüncü Tevfik Paşa Kabinesi, bu kere lideriyle birlikte değiştiği için, biraz gecikmeden sonra âyandan olan bazı cemiyet üyelerinin aracılığıyla yeni Sadrazam Damat Ferit Paşa'dan alman izin sonucu cemiyet resmen tasdik olundu. Bu cemiyetin sık sık âyanda toplanması, cidden önemli kimseleri içine alan üyelerinin günden güne artması ve daha sonra bundan Milli Kongre ve Adanalılar Cemiyeti gibi birtakım heyetlerin doğması, sarayla sadaretin, çeşitli fırkalar ve özellikle İtilâf ve Hürriyet'in ve bunların tesiriyle yabancı mahfillerin dikkatini çekmeye ve sonunda Ferit Paşa Kabinesi'nce düşman bir kuvvet şeklinde değerlendirilmeye başlandı. Halbuki bu zavallı heyet, benim devam ettiğim sürece –Ahmet Rıza Bey âyan başkanlığından azledilip de dışarıda toplanmaya başlanıldıktan sonra ayağımı kestim– devleti yabancı devletler pençesinden kurtarmak için teorik sohbetlerle uğraşan ve her işini önce ve sonra çok açık gören bir zararsız topluluktan ibaretti.

FERİT PAŞA KABİNESİ

Tevfik Paşa Kabinesi, bazı üyelerinin teker teker istifa ve iki defa da topluca çekilerek sözde yenilenip ayıklanmasına rağmen, durumun kazandığı vahametle birlikte gazetelerin hücumuna, çeşitli fırka ve cemiyetlerin gizli ve açık entrika ve itirazlarma dayanamamış ve kesin şekilde çekilerek, onun yerine Ferit Paşa Kabinesi geçmiştir.[19]

Yeni kabine İtilâf ve Hürriyet Fırkası'nı temsil ediyor olsa da, bunun başkanı Sadık Bey ve tanınmış yardakçılarına hiçbir bakanlık verilmemişti. Ferit Paşa, sadaretle birlikte Hariciye Nezareti'ni de üstlenmiş, bakanlık müsteşarlığına da İzzet Fuat Paşa getirilmiş, yüksek meşihat makamı Mustafa Sabri Efendi'ye verilmiş, Evkaf Nezareti'ne Kartal kazası eski nâibi Vasfı Efendi (rüşvetçiliğinden dolayı görevden atılmış), Maarif Nezareti'ne Mihran Efendi'ye ait *Sabah* gazetesinin başyazarı Ali Kemal Bey getirilmiştir. Kambur İzzet Bey sonuna

19 Bu müstafi kabineye Adliye Nâzırı olarak alınan Üryanizâde Cemil Molla Bey, kabinenin hareket çizgisini açıklayan bir lâyiha kaleme alıyor ve vükelâ heyetince kabul olunduktan sonra padişahın onayını almak üzere yüksek huzura arz ediyor. Fakat uzun süre bekletildikten sonra başkâtip bey aracılığıyla, "Lâyihada belirtilen tedbirler doğruysa, şimdiye kadar niçin uygulanmadı?" şeklinde sert bir soruyla geri gönderiliyor. Bu muamele, lâyihanın yazarını, tabii olarak sadrazamca istifaya davet sayılarak çekilmek zorunda bırakıyor. Fakat bu davanın da aslında yukarıda sözü edilen sebeplerden doğmuş olduğu açıktır.

kadar Tevfik Paşa Kabinesi'nde bulunduğundan, yeni heyete alınmamışsa da, yeni kabineyle aynı düşünce birliği içinde olmasından dolayı, kendisine İzmir Valiliği verilmişti.

Laf u güzaf bir tarafa bırakılırsa, heyetin programı "saltanat taht ve tacı etrafında toplanıp İttihatçıları, daha doğrusu genel olarak düşman ve rakipleri ezmek, ondan sonra da zaman kalırsa memlekete bakmak", tutulan siyasi yol da geçmiş kabinelere yüklenen sorumluluk, Müslüman halkın cezalandırılmasına gözü kapalı onay vermek, verilen her emir ve işarete uslu, terbiyeli bir çocuk gibi itaat ederek siyasi temsilcilerle maiyyetlerinin teveccühünü kazanmak! Bunun için de seleflerinin eseriyle yetinerek komiserlerle maiyyetlerinin kapılarını çalmaya uğraşmak! Sadrazam paşa bu programı takip ederek ve genişleterek Mekteb-i Sultani (Galatarasay Lisesi) salonunda İtilâf Devletleri politikacılarıyla, askerî erkân ve kumandanlarına mükellef bir ziyafet verdi: Sofrada siyasi, edebî, felsefi, tarihî bir nutuk çekti ve bunun her nasılsa tarih araştırıcılarına gizli kalmış, üç bin yıllık Afrika-Asya Savaşları gibi büyük bir olay anlatıp icat ettiyse de, İngilizlerin davete katılmamış olmasıyla zahmeti boşa gitti. Bundan dolayı ince yaradılışının hüzün ateşiyle yandığına da konuşmasında işaret buyurdu.

Amiral Webb ile sadrazam arasında kimseye danışmadan, hatta Vükelâ Meclisi'nin bile haberi olmaksızın imzalanan bir sözleşmeyle, Hıristiyanların savaş esnasında uğradıkları haksız muamelelerden dolayı açacakları davaların İngiltere elçiliğinde görülmesi, bizden de yalnızca bir memurun yargılanma sırasında dinleyici sıfatıyla bulunması kararlaştırıldı. Bu şekilde güya hukuki davalar Tevfik Paşa sadaretinde, tevdi olundukları uluslararası polis mahkemelerinden alınmış oluyorsa da, İngiltere'ye öyle bir müdahale hakkı veriliyordu ki, Hıristiyan tebaaya karşı artık devlette hiçbir türlü yargı hakkı kalmıyordu.

Ferit Paşa Kabinesi dışa ve gayrimüslimlere karşı gösterdikleri teslimiyete karşılık, içte cidden müstebitçe hareketten, usul ve kanunları kaldırıp çiğnemekten ve Müslümanların kalblerini kırmaktan[20] hiç çekinmiyordu. Bu cümleden olarak meclis toplanmamışken birçok âyan üyesi tayin olunuyor, genel heyette yemin etmeden tahsisatı veriliyor, âyan başkanı ve divanı bir kalemde değiştirilerek birinci başkanlığa, tayin edilmemiş ve yemin etmemiş üyelerden Hoca Mustafa Asım Efendi, başkan yardımcılığına da Aristidi Paşa ve Azaryan Efendi tayin olunuyor, büyük din bilginlerimizden bir zâtın sağma

20 Müslümanlar diyorum, çünkü yabancılara ve Hıristayanlara kim yan gözle bakabiliyor? Müstesna olarak Musevi Emanuel Karasu Efendi bir aralık tutuklanmışsa da, en-nadiru ke'l-ma'dum! (Nadir olan yok gibidir!)

ve soluna bir Rum ve Ermeni koymakla Avrupa gözünde Osmanlı hükümetinin din işlerinde hoşgörülü olduğu ispat edilerek, güya büyük olduğu kadar da ince bir diplomatlık gösterilmiş oluyor! Bir taraftan yine şahsi kin ve öfkeleri takiple birlikte, yine Avrupa'ya hoş görünmek vehim ve hevesiyle savaş kabinesi üyeleri ve ülkenin birçok itibarlı kişisinin tutuklanmasına da kalkışılıyor. Bu bilgece siyasetlerin İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerine yaptığı tesir bilinemezse de, Avrupa idarecileri bu incelikleri uzaklık dolayısıyla olsa gerek ki, görüp duymuyor, pek anlar gibi görünmüyor, bildiklerinden şaşmıyor, bütün bu yaltaklanma ve küçük düşmenin mükâfatı olarak Yunanlılara İzmir'imizi işgal ettiriyorlar.

İzmir'in Yunanlılar tarafından zabtına İngiltere ve Fransa tarafından karar ve izin verilmesi, giderek bütün Anadolu sahillerimizi işgal istidadını gösteren ve Antalya'dan Kuşadası'na kadar önemli noktalara asker çıkartan İtalyanların, nihayet İzmir'e de el koymalarından endişe duyulmasına ve işgal dairelerini genişletmelerinin merkezî hükümet tarafından itiraza uğramaması dolayısıyla devletin İtalya ile bir gizli antlaşma imzalamış olmasından şüphe edilmesine atfolunmaktadır. Bu sırada elçilerimizden Galip Kemalî Bey'in Roma'da elçilik binasına yerleşmesi, bu durumun İtalyanlarca da hoş görülmüş olması, şüpheleri güçlendirmiştir.

Yunanlıların İzmir'e asker çıkaracakları, birkaç gün önce İzmir Kumandanlığı'nca haber alınmış ve Harbiye Nezareti'ne bildirilmiş olduğu resmî belgelerle sabittir. Valinin, Bâbıâli'ye bu konuda bilgi verdiği bilinmiyor, fakat böyle bir işgal esnasında halk ve asker tarafından herhangi bir şekilde mukavemet olmayacağı hakkında oradaki İtilâf Devletleri subaylarına teminat verdiği vesikalarla ortadadır. Lânetullahi aleyh.

Bilmem, mütarekeci veya düşman devletler resmen ve görünüşte bu kararlarını hangi kanunlara dayandırdılar. Fakat hükümet mahfilleri, siyasetlerinin fiyaskoya uğradığını gördükçe, kötülüklerin sorumluluk yükünü bize yüklemekten utanmıyorlar. Güya ateşkesin, gerektiğinde stratejik noktaların işgali hakkını bahşetmiş olmasından dolayı, bu kötülüklerin ortaya çıktığını öne sürüyorlar. Ve ilâllahi müşteka... Halbuki strateji noktası, stratejiyi gerektiren hallerde ortaya çıkar. Acaba hangi askerî sebeplerden dolayı mütarekenin imzalanmasından aylarca sonra İzmir'e asker çıkarılmasına gerek görülmüş? Biz ateşkesi acı bir mecburiyetle, boğuşa boğuşa imzalamış ve müttefiklerimize yüklenen şartlara kıyas edilince, pek ucuz kurtulmuştuk. Fakat haleflerimiz ateşkes hükümlerinin ayak altına alınmasına karşı şikâyet ve haksızlığa maruz kalınca, dünyanın dört bir yanına sesini yükseltmeyip sorumluluğu seleflerine,

yani dolayısıyla yine kendimize yüklemeye uğraşıyorlar. Bütün işimiz yalancılık ve bozgunculuk!

Yunanlıların İzmir'e ayak basmaları bir vahşet ve zorbalık örneğidir. Sebepsiz yere Müslüman halkı tahkir ettiler, dövdüler ve öldürdüler. Müslümanları, Türk asker ve subaylarını, hatta vali ve kumandanı, "Yaşasın Venizelos" diye bağırmaya mecbur ettiler. Kurmay Albay Şehit Süleyman Fethi Bey, bu zorlamaya mert bir şekilde karşı koyduğu için öyle bir şekilde dövülmüş ve yaralanmıştır ki bunun etkisiyle bir iki gün içinde ruhunu teslim etmiştir. Allah'ın rahmeti üzerine olsun.

Yunanlıların yalnız İzmir şehriyle, yakın çevresini işgal etmeleri düşünülürken, saldırı alanlarını çevreye ve içe doğru sürekli genişlettiler ve buralardaki mezalimi Müslüman köylerini yakmak, halkını topluca öldürmek derecelerine kadar vardırdılar. Fakat asıl garibi İngilizler, Yunanlıların güya kendi izinleri olmadan bu kadar ilerlediklerini söylerken, mahallî bir savunma ortaya çıkıp hareketleri durdurulduktan sonra İngiliz kumandanı, kendi tarafından seçilen ve ismine izafeten "Milne" hattı adı verilen savunma hattının Yunanlılar elinde kalmasını gerekli görmüştür. Hatta bu hattın mücahitler tarafından geri alınmış olan kısımlarının boşaltılması için merkezî hükümet nezdinde girişimler yapılmasına kadar antlaşmayı bozmakta ileri gitmiştir. [Milne hattını gösteren bir rapor sûreti ekte (Bkz. Ek: 19) sunulmuştur.]

Yunanlıların zorbalıkları subay, muhabir birçok namuslu ve insaflı yabancı tarafından ilân edilince, mütarekeyi imzalayan devletlerin generallerinden oluşmuş bir heyet tarafından resmî şekilde soruşturma yaptırılmış ve gerçek durum ortaya çıkarak Yunanlıların geri alınması bile heyet tarafından teklif edilmişken, Clemenceu ve Lloyd George'un zorlamasıyla hükümetlerce raporun yayınlanmasının engellenmesi ve hükümden düşürülmesi kararlaştırılmışsa da, biraz sonra Fransız gazeteleri, ele geçirdikleri bir kopyasını yayınlamışlardır (Bkz. Ek: 20).

İzmir faciası bütün ülkede, belki saray çevresinde, hatta Ferit Paşa'nın düşüncesinde bile heyecana sebep olmuştur. Gözleriyle şahit oldukları facialarla heyecana gelen hamiyetli İzmir aydınlarıyla Efeler ve Çerkez beyleri ilk önce ayaklanmış ve İzmir'den çıkabilen asker de Binbaşı Hacı Şükrü Bey kumandasında bunlara katılmış, Bursa vilâyetinde de gerek asker, gerek ahali arasında büyük bir galeyan meydana gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu memuriyeti, sarayla Bâbıâli'de, yani Ferit Paşa nezdinde meydana gelen telaş ve uyanışın sonucudur. Mustafa Kemal Paşa, cüretli ve laubali tavır ve hareketleriyle ve genç İngiliz subaylarıyla ilişki kurmak sûretiyle bazı devlet

adamı ve makamlarının, bu cümleden olarak sadrazamın zihnine dokunacak tehditkâr bir durum almıştır.

Gerçeği söylemek gerekirse, yolsuzluk ve mezalimlere bulaşmış olmadığından, kendisini bir şekilde suçlayarak yakadan silkmek için Dünya Savaşı'ndan kalma bir ipucu da yoktu. Halbuki Ferit Paşa, sarayı ve İngiliz karargâhını herkesten âdeta kıskandığı için, padişahın tanışıklığını kazanan, fahrî yaver ve İngilizlerle ilişki içinde olan şöhretli bir generalin İstanbul'da varlığını çekemezdi. Dolayısıyla İstanbul'dan sevinçle çıkarılması düşüncesinin bu tayinde etkili olduğu düşünülmekte, bu düşünceyi Harbiye Nâzırı Şakir Paşa'nın ileri sürdüğü rivayet edilmektedir. Bununla birlikte kendisine ordu müfettişi sıfatıyla verilmiş olan yetki, cidden şimdiye kadar hiçbir faniye nasip olmamış bir genişlikteydi zannolunur. Miskince bir yaltaklanmayla Avrupa'dan hiçbir yardım elde edilemeyeceği anlaşıldıktan sonra padişah, Anadolu kamuoyunu coşturmak ve usta bir şekilde saray tarafına yöneltmek için güvendiği bir paşaya böyle bir görev verilmesini de can u gönülden istemiş, hatta bu yolda özel ve mahrem talimatlar da verdirmiştir. Öte yandan bu zâta İttihatçıların da destek vermiş oldukları rivayet edilmektedir.

Hakkında büyük bir takdir ve sevgi beslediğim, yüksek toplumsal tabakamıza mensup bir genç –ki az zaman sonra, son facialara tanık olmadan, fesatlıklarla dolu bu fani dünyaya veda etmişti– sadaretten istifamdan bir iki ay sonra, hükümetin bazı tutuklamalara girişmesi sırasında gizli İttihat liderlerinden bir zâtı evime getirdi. Bu zât hükümetin rehavetinden ve buna rağmen düşmanlara âlet olurcasına namuslu kişiler hakkındaki takiplerinden bir nebze şikâyet ettikten sonra, bütün arkadaşlarının aziz vatanın kurtuluşu ve kendi hatalarıyla davet ettikleri kötülüklerin onarılması için can u gönülden çalışmak istediklerini ve büyük itimatlarına binaen bana başkanlık vermek ve mukadderat tevdi etmek, yine vatanın selâmeti uğrunda harcamak için tasarruf edip biriktirdikleri akçeyi de emrime amade tutmak niyetinde olduklarını temin edip açıkladılar. Ben bu ifadelerden İttihat ve Terakki'nin yeniden gizli bir cemiyet haline girmek istediği, benim de başkanlık adıyla buna hizmetimin arzu olunduğu anlamını çıkarmakla birlikte, asıl amacın takibattan yakayı kurtarmak olduğu zehabına da düştüm. Ve "devlet ve millete hizmet konusunda her şekilde çalışma ortaklığına hazır isem de, şimdiye kadar olup bitenin hesabını aramaktan vazgeçmek ve geçirmenin elimden gelmeyeceği" cevabını verdim.[21]

21 Kör Kadı türünden bu doğruluk, ömrümde düştüğüm hataların en büyüğü ve en zararlısı olmuştur. Gerçi devleti bu vartaya düşürenler İttihatçılardı. Açtıkları yaraların daha kanı dinmeden, onlarla birlikte çalışmak vicdanıma çok ağır geldi. Fakat onların yerine gelenler daha zararlıydı. Dolayısıyla teklif

Bunun üzerine bu zât benden elini çekerek, galip zannıma göre, Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat etti ve onunla bağdaştı. Kuvvetle hükmediyorum ki, Anadolu memuriyetinden bu zâtın haberi ve keyfiyetin ortaya çıkıp gerçekleşmesinde el altından yardımı vardı. Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişliği daha resmen gerçekleşmeden, heyete girmesi için ne düşündüğü öğrenilmeye çalışılan kulağı delik ve çeşitli fırkalara, özellikle İttihat ve Terakki ile ilişkilere sahip bir zât –ki bir aralık refakatimde bile bulunmuştu– bu memuriyeti benim üstlenip kabul etmemi vatanın çıkarı için teklif ettiyse de, kendisine "veren yok ki kabul edeyim" cevabını verdim. İşte bu olaylar ve işaretlerden çıkarıyorum ki, anlattığım bu gizli teşkilât yöneticileri, Şakir Paşa nezdinde, hatta sarayda el altından hayaller üreterek ve nüfuz kullanarak böyle bir memuriyeti Mustafa Kemal Paşa'ya verdirdiler. Ondan sonra bilinen tertibatta da kendisine yardımda bulundular. Yalnız zamanla güç kazanınca, bu zâtın İttihat liderlerini, özellikle Talat ve Enver Paşaları rakip görerek ülkeye kabul etmemesi yüzünden gitgide aralarında ayrılık ve düşmanlık meydana geldi.

***

Yunan tecavüzünün İstanbul kamuoyundaki etkisi çok acı ve üzücü olmuştu. Âyan dairesinde özel toplantılar düzenlemekte ve çeşitli devletlerin siyaset adamları ve âyan üyelerine, protestolar yazılması için düşünce alışverişi yapılmaktaydı. Bu üzüntü zamanlarında Amerika tarafından zayıf bir ümit ışığı görünür gibi oldu. O zamanlar bizden ayrılacak ülke kısımlarının galip devletler mandasına konulması teorisi dillerde dolaşıyordu. Korgeneral Cevat Şakir Paşa'nın konağında Amerika zenginleri ve siyaset adamlarından Mr. Karayin'le, meşhur hukukçulardan Profesör King'in başkanlığında bir heyete iki üç defa çay ziyafetleri verilmiş olduğu gibi, bu iki zât, iki defa benim evime de gelerek görüşülmüştü. Siyaset adamları gayet ağzı sıkı davranmakta, fakat Mr. Karayin Osmanlı İmparatorluğu'na savaş öncesi tâbi olan bütün ülkelerin ayrılmaksızın ve bölünmeksizin, Arabistan da dâhil olmak üzere, bir blok halinde belirli ve sınırlı bir süre için Amerika mandası altına alınması hakkındaki düşüncesini gizlememekteydi. Bu aralık Ermenistan ve Anadolu'yu teftiş eden, Amerika'nın Avrupa'ya gönderdiği Ordu Kurmay Başkanı General Harvard'm hakkımızda pek taraftar raporlar verdiği, bir Ermenistan kurulması imkânının olmadığını bildirdiği, hatta seyahati esnasında İngiliz subaylarının müdahale ve tahriklerini keşfedip hissetmesi üzerine, bunları tehdit ettiği ve hatalı bulduğu

---

edilen kuvvet ve serveti iyi bir şekilde ve ustalıkla vatan ve devlet yolunda kullanmaktan kaçınmak ve güçsüz, kuvvetsiz, kimsesiz inziva köşesinde oturmayı seçmek, hesabıma yazılacak büyük bir hatadır. İtiraf ediyorum!

gibi haberler ve Amerikalıların silah kuvvetiyle İspanya'dan aldıkları Filipin adalarında ahalinin hukukuna, dinlerine saldırmak ve müdahale etmek şöyle dursun, İstanbul'dan din bilginleri getirterek irşat, ıslah, medenileştirme ve iyi idareye büyük çaba harcandıktan sonra, şimdi de özgürlük ve bağımsızlık bahşettiği yolunda rivayetler yayılmaktaydı.

"Manda" kelimesi yeni icat edilmiş bir diplomasi kavramıydı. Bunun gerçek tarifi, yapılacak antlaşmanın şartlarıyla belirlenecekti. Dolayısıyla faydalı esaslara bağlanmak şartıyla asıl fikir bana da az çok yumuşak geldi. Bu şekil, Avrupalıların görünmeye başlayan ihtiraslarına, düşmanlıklarına ve sözleşmeyi bozucu uygulamalarına karşı, devletin birliğinin korunması için bir çare gibi göründü. Amerika'nın İtilâf Devletlerine yaptığı büyük hizmetlerle birlikte, askerî gücünün ve mali itibarının, diğer galipler gibi, savaş yüzünden aşağı düşeceği değil, kıyaslanmayacak derecede ilerleyeceği ve yükseleceği bakımından devletler topluluğunda çok büyük nüfuza sahip olacağı ve dolayısıyla ihtirasları yenerek öyle güç bir işi kendi üzerine almaya ve bunun üstesinden gelmeye güç yetirebileceği sanılıyordu. *Vahdet-i Milliye*'ye verilmek üzere kaleme aldığım ve Suriye ile ilişkili iki zâtla, iki defa geçen sohbet üzerine düzenlediğim iki muhtıra, bu konudaki düşüncelerimi içerdiğinden, konuya ilişkin bölümlerini ekliyorum (Bkz. Ek: 21). Fakat çok geçmeden ümitlerimizin boş, yabancıların hakkımızdaki maksatlarının samimiyet ve insanlıktan tamamen uzak olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla bu görüş çok çabuk terk edildi.[22] [23]

İşte genel durumun bu şekilde günden güne kötüleşmesi hükümetin mevkiini sarsmakta olduğundan, Ferit Paşa korku ve hırsın yönlendirmesiyle önemli muhaliflerini ya yok etmek veya kendine çekmek sûretiyle susturmak telaşına düşmüş olsa gerek ki, herhangi bir nedenle kamuoyunda az çok suçlu görülen ve nefret edilen pek çok kişiyi tutuklatmış, Divan-ı Harblerin üyelerini de değiştirerek kendi keyif ve arzusuna uyacak bir duruma getirmeye

22 Mustafa Kemal Paşa, meşhur *Nutuk*'unda beni manda taraftarı olmakla suçlamak istiyor. Mütareke esnasında manda taraftarı zâtlar ve cemiyetler vardı. Ben bunlarla bir kerecik bile görüşmedim. Manda hakkındaki düşüncem yukarıdaki açıklamadan ve eklenen muhtıra içeriğinden anlaşılır. Fakat paşa hazretleri o tarihlerde benden çok manda yanlısı olup Cevat Paşa Konağı'ndaki toplantılar da onun bilgisi dâhilinde ve katılması dairesinde yapılmakta olduğu sonradan anlaşıldı. Bununla birlikte ortaya koyduğum şartlar dâhilinde bir mandaya ben bugün de taraftarım.

23 Rauf Bey'in (Orbay) Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa ettikten sonra, "Allah belasını versin, şu Amerikalılar manda mıdır nedir, bir an önce kabul etseler de memleket de, millet de bu herc ü mercden kurtulsa" sözlerini aşırı bir üzüntü ve heyecanla kendi kendine konuşur gibi tekrar etti" demektedir. Bkz. Cemal Kutay, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, c. 4, s. 395, İstanbul 1992. (Yay. Notu)

çalışmış, diş geçiremediği kimseleri kandırarak her taraftan kendisine kuvvet toplamaktan da geri kalmamıştır.

Bir gün Reşit Âkif Paşa merhumla Abdurrahman Şeref Efendi akşam yemeğine bize gelerek artık padişahı, Tevfik ve Ferit Paşalardan ayırmanın mümkün olamayacağını, fakat devleti bu durumda bunların eline bırakmanın da büyük bir hata ve günah olacağını ve Zât-ı Şâhâne'nin hakkımdaki kötü düşüncesinin değişmeye başladığını açıkladıktan sonra, teklif olunursa vekiller heyetine, hiç olmazsa yüce meclise memuriyet sıfatıyla (ministre sans portefeuille) dâhil olup olmayacağımı sordular. Kendileri gibi tecrübe görmüş zâtların dâhil olmasında fayda bulunsa bile, artık kesinlikle bu adamlarla çalışmayacağımı söyledim.

Bu konuşmadan birkaç gün sonra telefonda, sadaret yaverinin gelip beni göreceği bildirildi. Hemen dışarı çıkacağımdan zahmet etmemesi cevabını verdim. Bunun arkasından telefonda bizzat Ferit Paşa, "Vükelâ Meclisi'ne memuriyetimi içeren irade-i seniyyeyi elinde tutmakla övünüp iftihar ettiğini ve saat ikide Bâbıâli'ye gitmemi", güya aramızda hiçbir şey geçmemiş gibi, tebrikle birlikte bildirdi. Bakın bizde Vükelâ Meclisi nasıl kuruluyor! Böyle bir muameleye nasıl karşılık vermek gerekeceğinde hâlâ tereddüt ve şaşkınlık içindeyim. Fakat kalbimde saltanat ve hilâfet makamına çok köklü bir saygı duygusu vardı. Tatlılıkla meydana gelen ve nefsime taalluk eden teklif ve temennileri reddedememek gibi bir zaafımı da yaratılıştan gelen bir eksiklik olarak itiraf etmek zorundayım.

Daha önce hiç hesaba katmadığım böyle bir hücuma maruz kalınca şaşkınlık ve hayretle, "Bir yere randevum olduğundan geççe geleceğimi", ret ve kabule dair bir kelime ilâve etmeden açıkladım. Gideceğim yer yine Amerikalılarla bir araya gelinecek olan Cevat Paşa Konağı'ydı. Burada toplanan arkadaşlara durumu anlattım. Aynı şekilde Vükelâ Meclisi'ne görevlendirilmiş olan Çürüksulu Mahmut Paşa da oradaydı. Bütün hazır bulunanlarla birlikte o da kabul etmemi ısrarlı bir şekilde rica ve tavsiye etti. Mahmut Paşa'yla Bâbıâli'ye gittikten sonra benim için yakayı kurtarmak mümkün olmadı. Fakat Mahmut Paşa daha ilk günlerde Ali Kemal Bey'le –belki de kasden– bir anlaşmazlık çıkararak şiddetle meclisi terk ve sonra da istifa etmiştir. Benim makam ve mizacım bunu taklide uygun değildi.

Yüce Meclis'e memur zâtlarla birlikte Vükelâ Heyeti yirmi dörde ulaşıyordu. Yeni tayin olunanların çoğunluğu ile eski hukukumuz vardı. Bu cümleden olarak Reşid Âkif, Ali Rıza, Topçu Rıza, Mahmut ve Abuk Paşalarm ve Abdurrahman Şeref Efendi'yle, bizim kabinede de Maarif Nezareti'nde bulunan Sait Bey'in ve gerçi aramızda eskiye dayanan bir tanışıklık yoksa da, erdem

ve kültürü ile gerçekten gözleri ve gönülleri dolduran Hayderîzâde İbrahim Efendi'nin konuşmaları teselli verici oluyordu. Yerim teşrifat gereği Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin yanına rastlamıştı. Bu zât İttihatçılar zamanında, Romanya'da çekildiği inziva sığınağından bu kere döner dönmez ilk işi *Sabah* gazetesine benimle Ahmet Rıza Bey aleyhinde bir makale vermek olmuş ve burada benim Balkan Savaşı'ndan sonra Harbiye Nezareti'ni Enver'e makam hazırlamak ve Dünya Savaşı'ndan sonra sadareti İttihatçıları kaçırmak için kabul ettiğim, o gevşek ve zalim idarenin öncülük ve artçılığını yaptığım gibi boş tecavüzlerde bulunmuş, benden de karşılığını görmüş ve cevabını almıştı.

Bu kalem mücadelesinden bir iki ay sonra kendisiyle eski tanışıklığım ve hakkında özel hürmetim bulunan Âyan Başkanı Mustafa Asım Efendi'nin odasına gittiğimde, bu zâtla ilk defa olarak karşılaşılmış ve Asım Efendi'nin iyi idaresi sayesinde, daha birbirimizi tanımadan önce meydana gelmiş olan kızgınlık ve düşmanlık epeyce yumuşamıştı. Bununla birlikte bu zâtla dizdize bir mecliste olmak ve bir süre için olsun düşünce birliği içinde bulunmak hatır ve hayalime bile gelmemişti. Bir iki ay devam eden arkadaşlık sırasında Mustafa Sabri Efendi hakkında edindiğim fikre göre, bu zât kavrayışlı, âlim, itikatlı, mütedeyyin, şüphesiz vatansever ve bu yolda gerekirse ve aklı keserse siyasi duygu ve inançlarından az çok fedakârlığa da girebilecek yapıda, kalben kötülükten çok iyiliğe eğilimli bir kimseydi. Fakat ne yazık ki milletimizin aydınlarını şu son zamanlarda pençesine alan salgın hastalıkla o da illetliydi; yani mevki hırsı içinde, bencil ve kendini düşünen biriydi. Fakat iyi bir çevrede bulunur, iyi bir arkadaş grubuna rastlarsa vatan için faydalı bir unsur olabilirdi. Bu zâtın kalp temizliği ve iyi niyetine delil olarak, daha şeyhülislâmlığı tarihlerinde Gümülcineli İsmail, Albay Sadık gibi Hürriyet ve İtilâf'ın ayak takımlarıyla ilişkilerini kesmiş olmasını söyleyebilirim.

Büyük kabinenin kurulmasından bir hafta kadar sonra Harbiye Nezareti Hapishanesi'nde tutuklu bulunan bir hayli devlet adamı, sürgün olarak Malta'ya gönderilmişti. Nezaretsiz vükelânın görevi, Vükelâ Meclisi toplandığı zaman hazır bulunmak ve müzakere konusu olan meselelere ilişkin görüş belirtmekten ibaret olduğundan, bu olaydan vaktiyle haberdar olmamıştık. Daha önce hapsolunduktan sonra tahliye edilmiş olan Fethi Bey'i ziyaret ve taziyet için evine gittiğimde, eşinin, "Sen Vükelâ Meclisi'ndeyken böyle bir durum olmalı mıydı?" şeklinde şikâyet ve figanıyla karşılaştığım zaman neye uğradığımı bilemedim. Meğer zavallı Fethi Bey tahliyesinden bir iki gün sonra tekrar tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiş! Hanımefendiye teselli edici birkaç söz söyledikten sonra, kös kös evden çıktım.

Ertesi günü meclis vardı. Olayı açtım, "Cuma günü Sultanahmet'te yapılan bir mitingten sonra halkın Harbiye Nezareti'ne hücum ederek tutukluları zorla kaçıracaklarına ilişkin haberler alındığı, gerçi bu sefer böyle bir kötülük meydana gelmemişse de, tekrarlanması ihtimalinden korkan İngilizlerin bu kimseleri Malta'ya gönderme kararı almış oldukları," cevabı verildi.[24]

Artık merhamet ve vicdan gibi şeylerden tabii söz edilemezse de, bu olay ve uygulamanın devletin bağımsızlığını ayaklar altına aldığını açıkladık ve mutlaka sürgünlerin iadesi için girişimlerde bulunulmasını teklif ettik. Mümkün olamaz denildi. Hiç olmazsa protesto edilsin dedik. Sadrazam paşa başını sallamakla yetindi. Ben bu konuda oldukça sert ve ateşli sözler söyledim. Bu cümleden olarak, bu kötü anlama ve şiddetli düşmanlık yüzünden devleti kaybedeceğimizi ve ne yapıp edip fırka düşmanlıklarının önüne geçilmesi gerektiğini, fakat bu yolda uygulama ve muamelelerle bu gayeye ulaşmanın mümkün olamayacağını açıkladım. Ferit Paşa'ya bu sözler tesir etmiyordu; fakat sonraları birkaç defa daha arayı bulma ihtiyacını tekrar edişimden, aşağıda zikredeceğim bazı sonuçlar çıktı.

Bu oturuma son verildikten sonra beraberce istifa etmek için hamiyetine güvendiğim birkaç zâta müracaat ettim. Bizim kabineye alınışımızda güdülen maksadın, o zaman geçerlilikte olan ünlü siyasi deyimle, devleti Mısırlılaştırmak (Egyptiser), bağımsızlığımızı mahvetmek demek olan bu gibi uygulamaların kamuoyunda yapacağı kötü etkiye karşı isimlerimizi kalkan olarak kullanmak olduğunu anlattım. Buna karşı şu esnada istifanın sakıncalardan uzak olmayacağı, İttihatçılık gayret ve sevgisine yükleneceği, biraz daha durumun açıklığa kavuşmasını beklemek gerektiği cevabı verildi. Bundan sonra da pek yakın ve sırdaş bildiğim birkaç arkadaşa benimle birlikte istifa etmelerini rica ettiysem de, hiçbiri yanaşmadı. Gerçi tek başıma çekilebilirdim, buna kimse engel olamazdı. Bazı zâtlar beni böyle bir karardan alıkoyan sebepler cümlesinden olarak, "çok fazla zan altında kalmış ve gazaba uğramış kimse olduğumdan, böyle bir hareketle büsbütün tehlikeye düşmek" endişe ve sakıncasını düşünebilirler ve insaf sahibi olanları belki beni mazur da görürler. Fakat bu kararda bana engel olan mesele daha başkaydı: Ben Balkan Savaşı'nın arkasından Harbiye Nezareti'nden, ateşkesi yaptıktan sonra sadaretten çekilmiş –hatta

24 Halbuki İngiltere hükümetinin parlamentodaki resmî açıklamalarından, Osmanlı hükümetinin teklif ve ricası üzerine bu muameleye başvurulduğu anlaşılmıştır. Bu keyfiyet İngilizlerin ayıbını örtmese de, bizimkileri bir kat daha kirletir. Bu tarihlerde sarayda bulunsa, sözü belge değerinde ve tarafsız bir zât, Zât-ı Şâhâne'nin de bu meseleden, ortaya çıktıktan sonra haberdar olduğunu temin etmiştir. Ferit Paşa'nın kendi maksatlarını işgalci devletlerin arzusu gibi göstererek padişahı kabule zorladığı birçok kere görülmüştür.

gariplikler cümlesinden olarak– Genelkurmay Başkanlığı'ndayken Yemen Genel Kumandanlığı'nı kabul etmem dolayısıyla dost ve ahbapların çok şiddetli eleştirilerine uğradım. Gerçekte bu istifa ve ayrılmaların arkasından ortaya çıkan faciaları haleflerime yüklemekle birlikte pek çok kimse, istifa etmekle olanlara benim sebebiyet verdiğimi söylüyordu. Bu sefer de oyunbozanlık edercesine yalnız başıma çekilecek olursam, Vükelâ Heyeti'nde ortaya çıkması muhtemel değişmenin ve arkasından geleceği şüphe edilmeyen kötülüklerin sorumluluğunun yine üzerime yüklenileceğinden korkuyordum. Sabırlı ve ağır davranmamın asıl nedeni buydu.

Sırası gelmişken şurasını da söyleyeyim ki, bu esnada yalnız İttihatçı liderler değil, o dönemde hükümet işlerine katılan tanınmış kimseler de, sözde, kanuni bir şekilde ezilmek ve cezalandırılmak isteniyordu. Güya İttihat ve Terakki kabinelerinde cemiyet genel merkezinin, anayasada belirlenmeyen bir dördüncü kuvvet şeklinde, devletin önemli işlerine müdahale ettiği ileri sürülüyor ve buna delil olarak da Balkan Savaşı'nın sonlarına doğru bir gece Vükelâ Heyeti'nin cemiyet merkezine giderek müzakerede bulunduğu gösteriliyor. Bu hal, anayasaya ihanet ve âdeta hükümet şeklinin değiştirilmesi demek olduğundan, buna izin veren Vükelâ Heyeti, kendisini idama kadar götürecek böyle bir siyasi suçla mahkûm etmeye kalkışılıyor, İttihat ve Terakki hükümeti esnasında bir nebzecik Harbiye Nezareti'nde bulunduğumdan, benim de sorumluluğuma karar veriliyor.[25]

Fakat bakanlığım sırasında cephede bulunduğum ve bakanların genel merkezde yaptığı oturumlara katılmadığım ortaya çıkınca teşebbüsteki aslî maksat kayboluyor, öte yandan da mesele araştırılıp incelenince, her meşruti hükümette kabineyi teşkil eden fırka merkezlerinin işlerin çözüme kavuşturulmasında vekillerle istişareleri yalnız gerekli değil, hatta mutad olduğu anayasa hukuku kitaplarında görülüyor ve bu sûretle diğer zanlılar da kurtuluyor.

***

25 Ferit Paşa bir gece Reşit Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi'yle beni akşam yemeğine davet etmişti. Yemekten sonra kızkardeşimin oğlu Kurmay Yüzbaşı Celal Bey konağa geldi ve beni tenha bir odaya davet ederek, böyle bir mesele dolayısıyla tutuklanmamın kararlaştırıldığını güvenilir kaynaklardan öğrendiğini haber verdi. Bunun üzerine öfkeli bir şekilde salona girip durumu anlatarak, "Bes tecribe kerdim ki der mülki şümâ / Devlet heme der kahkaha zindan bûde" meşhur beytini –devleti İzzet'e çevirerek– okuyup söylenmeye başladım. Fakat Abdurrahman Efendi derhal araya girerek beni susturdu, sadrazam da korku ve mahcubiyet içinde böyle bir şeyden haberi olmadığını ve durumun önüne geçeceğini açıkladı. Ertesi günü diğer suçlular Divan-ı Harbe verilmelerine rağmen, benim evime Rum bir sorgu hâkimi gönderilerek ifademin alınmasıyla yetinildi. Tabire izin verilirse, bu adli suikastten Ferit Paşa'nın haberdar olduğu muhakkak, padişahın da habersiz olmadığı büyük ihtimaldir. Bu ziyafet bir çeşit ispat, belki de bir alay olacaktı.

Kabineye girmezden önce İzmir meselesiyle ilgili olarak âyanda geçen özel müzakere ve konuşmalarda, "Böyle her istilacıya eyvallah denilirse, işin çorap söküğü gibi bütün olarak bir bölüşmeye ve tam bir çöküşe kadar varacağından ve hamdolsun halkta hamiyetli bir galeyan görüldüğünden, her ne olursa olsun karşı konulmasını," destekleyip tavsiye ediyordum. Ancak meclise geldiğimiz ilk günlerde durum bize başka türlü tasvir olundu; yani halkın savaştan kesinlikle bıktığı, nefret ettiği ve karşı koymaktan ve savunmaktan korktuğu ve kaçındığı söylendi. Bu noktada en fazla ısrar eden zât, o aralık Adliye Nâzırı bulunan Vasfi Efendi'ydi. Fakat sonraları meselenin bambaşka bir şekilde olduğu, bütün memleketin galeyan halinde, ırz ve canlarını koruma gayretinde bulunduğu anlaşıldığı için, tabii biz de eski görüşümüzde sabit kaldık.

Bu esnada Yunanlıların Ayvalık'a asker çıkaracağı anlaşıldı, hatta göndermeye de başladılar. O civardaki askerî kıta kumandanı Ali Bey'in, izleyeceği hareket yoluna ilişkin talimat istemesi üzerine, ateşli tartışmalar esnasında yaptığım uzunca bir konuşmanın etkisiyle, "Düşman ilerlediği takdirde ateşle karşılık verilmesi ve karşı konulması, yalnız müfrezemizin düşmanın bütün kuvvetleri tarafından kuşatılmamasına ve esir edilmemesine özen gösterilmesi, halk ülke savunması için silaha sarılırsa, kimsenin engellemeye yetkisi bulunmadığı" anlamında karar alındı ve buna göre talimat gönderildi. O zamanki İstanbul hükümeti gibi, bir çeşit esaret durumunda bulunan bir hükümet için yapılacak başka bir şey yoktu. Bu yolda emir, emredenler hakkında sorumluluk gerektirmemekle birlikte, hamiyet sahipleri için tam bir serbesti ve hürriyet bahşetmekteydi.

Yine bu tarihlerde doğu sınırındaki Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından o yörelerde bulunan İngiliz subaylarının Van havalisine bir Ermeni kuvveti geleceğini haber verdiği ve karşı konulmasını ihtar ettiği bildirildi. Ona da bu gibi taarruzlara karşı konulmasının ve gerekirse kolorduyu seferber etmeye de yetkili olduğunun bildirilmesi kararlaştırıldı. Zaten kendisi de bunu istiyordu.[26] Artık kabine oldukça şiddetli bir tavır almaya başlamıştı. Yalnız Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal Bey'in, tıpkı adliye nâzırı gibi, kesinlikle karşı konulmaması taraftarı olduğundan, mülki memurlara bu kararların hilâfında emirler verdiği daha sonra anlaşıldı.

---

26 Damat Paşa'nın konferans dolayısıyla ortada bulunmadığı sırada alınan bu kararların, bizim istifamızdan sonra, işgalci devletlerden sakınarak özel meclis dosyalarından çıkarıldığı rivayet edilmektedir. Fakat Vükelâ Heyeti'yle Zât-ı Şâhâne'ye sunulan ve gelecek bölümde eklediğim lâyihalarda bu kararları resmen tekrar ettim ve yüksek bilgilere sundum.

Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'la kesin barış antlaşmaları imzalandığından, artık barış nöbetinin bize geldiği hissediliyordu. Dolayısıyla ülkenin ileri gelenlerinin ve aydınlarının görüşlerinin anlaşılması için sarayda bir saltanat şûrası toplanmasına karar verildi. Bütün âyan ile birlikte ulemâ, askerî erkân, mülki rical, üniversite hocaları, siyasi fırka liderleri ve basın mensuplarından bir hayli zât davet olundu. Ferit Paşa siyasi durumu gösteren bazı belgeler okuduktan sonra, birçok konuşmacı düşüncelerini söylediler. Kimisi ülkenin savunulması ve bağımsızlığın korunmasına, kimisi de mandaya rağbet ederek taraftar oldu. Sadrazama güvensizliğini açıklayanlar da bulundu. İtilâf ve Hürriyet Fırkası lideri Sadık Bey, fırka mensuplarının ve kulüplerinin çokluğuyla övündü. Ahmet Rıza Bey, sadrazamın açıklamalarını yeterli görmediğinden, aralarında biraz söz mücadelesi de oldu. Sulh ve Selâmet Fırkası lideri Tuğgeneral Ferit Paşa'nın konuşması –fırkasının isim ve programının aksine– çok sert ve kavgacıydı. Fakat maksat, karar ve sonuç belli olmadan şûra sona erdi.

Biraz sonra Paris'teki Yüksek Barış Komisyonu, isteklerimizi dinlemek üzere delegelerimizi davet ettiği için, Ferit Paşa şeyhülislâm efendiyi vekil bırakarak bizzat gitmeye karar verdi. İşte devletin başına her felâket geldikçe, fırsatçı bir leş yiyici gibi kabaran iştihası, bu kere tatmin ediliyor, cezalandırma ve parçalara ayrılma hükmümüzü tasdiklemek ve imzalamak için kongreye gidiyor. Fakat Ali Kemal Bey'i beraberine alma konusundaki teklifini meclis reddettiğinden, heyet yeni sadrazamla, eski sadrazam Tevfik Paşa, Maliye Nâzırı Tevfik ve Şûrâ-yı Devlet Başkanı Rıza Tevfik Beylerden oluşuyor.

Yeri gelmişken söylenecek birkaç söz: Hicri 13. (M. 19.) yüzyıl ortalarında Hudeyde Kumandanı Tevfik Paşa San'a imamının bazı kargaşalıklar münasebetiyle yardım isteğinden yararlanarak bu şehre gider. Fakat imama yardım yerine, şehri ele geçirmeye ve Osmanlı idaresini kurmaya kalkışır. Bunun üzerine halk ayaklanarak kendisini önemli kayıplarla bir gece içinde kovarlar ve imamı da Türklerden yardım istediği için öldürürler. Bundan dolayı Zeydîler idare başında "Tevfik" adını uğursuz görürler. Hicri 1319 yılında tayin olunan vali ve kumandanın her ikisinin isimleri de Tevfik olduğundan, halk kat kat fazla bir musibetten korkarken, o zamana kadar benzeri görülmeyen büyük ihtilâl ortaya çıktı ve iki taraftan yüzer bini aşkın masumun kanı heder oldu. Bu defa kongreye üç Tevfik görevlendirilince, ben de başarıdan ümidimi kesmiştim.

Sadrazam, devletin geleceğiyle ilgili düşüncelerine, savunmasında dayanacağı ve ele alacağı ilkeler ve hareket çizgisine ilişkin meclise bilgi vermekten, bazı üyelerin ısrarlı isteklerine rağmen kaçındı. Kendisi ve maiyyeti bir Fransız

zırhlısı, rahatsız olduğu bahanesiyle hareketini birkaç gün geciktiren Tevfik Paşa da bir İngiliz kruvazörüyle Marsilya'ya ve oradan Paris'e gitmişti. Tevfik Paşa'nın gösterdiği gecikme bahanesi asılsızdı; fakat gerçek sebep teşrifat kaygısı mı, yoksa iki büyük diplomat vasıtasıyla, rakip farz olunan iki devleti (zahir gemi kumandanlarının zihnini çelerek!) ayrı ayrı çekmek ve kendisine bağlamak gibi bir siyasi amaç mıydı, bilinemez. Fakat hangisi olursa olsun, ayıplanacak ve ciddiye alınmayacak bir harekettir.

Sadrazamın yokluğunda Anadolu'nun durumu büsbütün vahimleşti. İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'nın Müslüman halkı camilere topladığı ve Hıristiyan halkla İtilâf Devletlerinin kontrol memurları aleyhine kışkırtıp teşvik etmekte olduğu iddiasıyla, hemen değiştirilmesini istediler. Meclis tarafından bu isteğin kabul edilmesi ve paşanın geri çağrılması zorunlu olarak karar altına alındıysa da, Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa açık emir vermeyip istişare için acele olarak İstanbul'a gelmesini bildirerek işi geciktirmekte, İngilizler ise isteklerinde ısrar ve şiddet göstermekteydiler. Vükelâ Meclisi bir aralık benim telgraf başında haberleşerek gelmeye ikna etmemi istemişse de, kabul etmedim. Fakat sanıyorum ki, Ferit Bey haberleşmişse de, bir sonuca ulaşamamıştır. Bu sırada saraydan da, Mustafa Kemal Paşa'ya gelmesi hakkında tavsiyelerde bulunulduğu rivayet edilmektedir.

Bu keşmekeş arasında, İngilizler bu kez de Albay Refet Bey'in geri aldırılmasını istediler. Harbiye Nezareti bu zâtı azletti ve yerine Albay Selahaddin Bey'i tayin ederek Samsun'a gönderdiyse de, Refet Bey en yakın âmirinin Mustafa Kemal Paşa olduğunu bildirerek kumandayı bırakmamış ve Samsun'un arkasındaki sırtlarda savunma tertibatı almıştır.

Böyle bir hayli zaman kaybolduktan sonra, Harbiye Nezareti Mustafa Kemal Paşa'ya açıkça azledildiğini bildirdiyse de, o zamana kadar paşa tertibatını almış olduğundan "rütbe ve memuriyetinden istifa ettiğini ve bir millet ferdi gibi vatanın savunmasına çalışmak için Anadolu'da kalacağını" bildirerek işine devam etti. Ankara Kolordusu Kumandanı Ali Fuat, Erzurum Kumandanı Kâzım Karabekir Paşalarla Samsun Kumandanı Refet Bey ve daha önce halkı teşvik ve cesaretlendirerek mahallî bir savunma hazırlamak üzere kendi arzusuyla Anadolu'ya geçmiş olan Rauf Bey, aralarında düşünce birliğine vardıktan sonra, zaten vatan sevgisi ve devletin istikbali endişesiyle yanıp tutuşan birçok kumandan, erkân ve subayları da kendilerine bağladılar. Böylece memleketin her tarafında, özellikle Batı, Kuzey ve Doğu Anadolu'da nizamiye kıtalarıyla Müdafaa-yı Hukuk Teşkilâtı ve Müdafaa-yı Milliye'nin bütün kuvvetleri Mustafa Kemal Paşa'nın eline geçti.

Şartlar bu merkezdeyken, benim kabineye girişimden beri bütün iyi vatan evlâdının birleşmesinden söz eden mükerrer hitap ve ihtarlarımın karşı taraftan yankıları görülmeye ve duyulmaya başladı. Evkaf Nâzırı Hoca Hamdi Efendi –ki bence dürüst ve mütedeyyin bir zâttı– bir gün mecliste resmî müzakerelerin bitmesinden sonra yanıma gelerek kendisinin de itilâf konusunda benimle aynı görüşte olduğunu, hatta şeyhülislâm efendiyle birçok üyelerin de bana hak verdiklerini ve bu konuda müzakereye hazır olduklarını açıklaması üzerine, bir gece, Bâb-ı Meşihat'ta Âyan Başkanı Mustafa Asım Efendi'yle Nafia Nâzırı Ferit Bey de dâhil olmak üzere, beşimiz istişârede bulunduk. Sonraları bu topluluk daha genişleyerek Vasfi Efendi ile âyandan Zeynelabidin Efendi ve nihayet teklifim üzerine Reşit Âkif Paşa'yla Abdurrahman Şeref Efendi de müzakereye dâhil oldu. Ferit Bey'in ilk teklifi yeni bir fırka kurulması yolundaydı. Ben her zaman olduğu gibi fırka düşüncesine itiraz ettim ve böyle yapılacağına, özel ve genel herkes tarafından nefret edilen Ali Kemal gibi kimselerin içimizden çıkarılmasını, Hariciye Nezareti'ne gerçek bir diplomatın getirilmesini, buna imkân bulunmaz, yani Ferit Paşa bu postu terk etmezse, bari müsteşarlığına meslekten yetişmiş bir zâtın tayin edilmesini, Harbiye Nezareti'nin de eski büyüklere tahsis edilmeyerek savaşta kendisini göstermiş olan askerî ricalden birine, söz gelimi Mustafa Fevzi Paşa'ya verilmesini teklif ettim. Ondan sonra da mebus seçimlerine başlanmak ve milli harekât ricaliyle münasebetlere girişmenin uygun olacağını belirttim.

İfadelerimin iyi bir etki yaptığı hissolunuyordu. Birkaç defa birleşilip düşünce alışverişi yapıldı. Meclis-i Mebusan'ın çağrılması ve seçimi konusunda Ferit Bey'le ben, hükümetin tam bir tarafsızlık ve serbestlik içinde seçimlere izin vermesini ve yalnız muhaliflerin meşru olmayan müdahalelerine engel olmasını teklif ediyorduk. Hamdi Efendi bizim düşüncemizi destekliyor, diğer hocalar da buna karşı çıkmamakla birlikte, bazı sakınca belirtileri gösteriyorlardı. Dolayısıyla bu konuda kesin karar alınması ileriye bırakılarak ilk kademe olmak üzere Ali Kemal Bey'le, Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa'ya istifa verdirildi.

Ramazanın son günlerindeydi. Yukarıda adı geçen kimseleri evime davet ederek iftardan sonra sahur vaktine kadar düşünce alışverişinde bulunduk. Daha önce Mustafa Fevzi Paşa'yı şeyhülislâm efendiyle konuşturmuşsam da, paşanın hayli zamandan beri geçirmekte olduğu rahatsızlık icabı hiç de iyi bir etki bırakmamıştı. Ali Kemal Bey'in el çektirilmiş olduğu Dâhiliye Nezareti'ne kimse bulunamıyor, kabul etmesi sürekli Reşit Âkif Paşa'ya rica olunuyordu. Sonunda razı edilebildiyse de, benim Harbiye Nezareti'mi şart koştu. Belki bir

saat devamlı olarak bundan vazgeçmesini paşaya rica ettim ve benim Harbiye Nezareti'min iyi karşılanmayacağını hatırlattım.

Fakat mümkün değil ikna edilemedi. Sonunda beş günü geçmemek üzere vekâleten bu nezareti kabul edeceğimi; fakat o zamana kadar mutlaka yerime birisinin bulunmasına söyledim. Bunun üzerine mesele çözüme kavuştu sanılmış, hatta Abdurrahman Şeref Efendi'nin ricası üzerine şeyhülislâm efendi bir de aşr-ı şerif okumuştu. Ertesi cuma günü geç vakit bu zât evime gelerek geceki kararları Zât-ı Şâhâne'ye arz ettiğini, ondan sonra da Mr. Ryan ile müzakere ve benim Harbiye Nezareti'min nasıl karşılanacağını sorması üzerine, çok iyi bir etki yapmayacağı cevabını verdiğini anlatarak görüşümü sordu. Hoca efendinin gizlediği ve tahrif etmek istediği gerçeğe derhal intikal etmişsem de, anlamazlıktan gelerek, "Kendisinin de şahit olduğu üzere, dün gece gösterdiğim kaçınmaların böyle çekince ve itirazları hesap ettiğim için ortaya çıktığını, artık bunun üzerine bu işten vazgeçilmesinin uygun olacağını," açıkladım. Bunun üzerine Reşit Paşa da doğal olarak Dâhiliye Nezareti'ni istememiş, bizim zümreden olan arkadaşlar da bu fikir değişikliğini Ryan'ın ifadesinden çok, Zât-ı Şâhâne'nin gizlenmek istenilen iradesine yükleyerek korkmuş olduklarından, esas mesele suya düşmüştür. Bu sırada biçare Hamdi Efendi, büyük bir sıkılganlık ve ıztırapla yanıma gelerek, "Ben bu adamların ne fırkaları ne de cemiyetleriyle ilgileniyorum. Yalnız Mustafa Sabri Efendi'nin şahsına, ilmine hayrandım. Tek bağım buydu. Fakat artık bu da koptu. Bir çare arayıp eski inziva köşeme çekileceğim," demişti.

Bu olay üzerine Vükelâ Meclisi'nde, Dâhiliye Nezareti'ne Hoca Vasfi Efendi'nin tayini ileri sürüldüyse de, Abdurrahman Şeref Efendi'nin takdire şayan bir cesaretle bu teklifi reddetmesi, birkaç kişinin de düşüncesini desteklemeleri üzerine Ticaret Nâzırı Edhem Bey ve Harbiye Nezareti'ne de, bir hayli dedikodudan sonra, Topçu Tuğgenerali Ferit Paşa tayin edildi. Edhem Bey'le tanışıklığım ve arkadaşlığım çok yeni olduğundan, devlet adamı sıfatıyla hakkında bir düşünce ileri süremesem de, gerçekten erdemli, filozof, nezih ve namuslu bir insan olduğunda şüpheye yer yoktur. Bakanlık makamına gelir gelmez, biraz önce Damat Ferit Paşa ve Ali Kemal Bey'in âdet üzere Anadolu'ya sürgün etmiş oldukları gazetecileri affederek İstanbul'a çağırdı. Benim sadaretim sırasında bazı gazeteciler üzerime gönderilmiş ve tahrik olunmuş, Tevfik Paşa kabinesinde hızını alamayan basının birdenbire önüne geçilememiş, fakat istibdatta, Ferit Paşa'nın sadrazamlığında keyfî istekle muhalif yazarları sürmeye kadar ileri gidilmiştir. İşte tedrici bir tekâmül.

Ferit Paşa, barış konferansına takdim etmek üzere bizzat kaleme alıp Vükelâ Heyeti'nden sıkı sıkıya sakladığı lâyihayı, kendilerine mihmandar tayin edilen Fransız subayına, heyete sunmadan önce göstererek düzeltilmesini rica etmiş olduğu çok kuvvetli olarak rivayet edilmektedir! (Bu lâyiha, tuhaflıklarından dolayı ekte sunulmuştur. Bkz. Ek: 22). Gerçekten alay edilmeye layık bu belge, her yönden bir bilgisizlik ve ahmaklık örneğiydi. Clemenceau imzasıyla buna gayet küçümseyici ve tahkir edici bir cevap verildi (Bkz. Ek: 23). Bu belgenin, İngiliz delegesi Balfour tarafından düzenlendiği rivayet edilir. Biraz zaman sonra, beklemeye gerek olmadığı bildirilerek delege heyetimiz terhis ve nakledildi. Fakat arsız ve kibirli sadrazam İstanbul'a geldiği zaman büyüklük taslamaktan ve övünmekten, hatta başarılarından söz ettirmekten utanmadı. Clemenceau'dan aldığı mektubu yanlış tercüme ettirerek gazetelere verdi. Kabinedeki değişikliklerden dolayı da hiddet ve öfkesini açığa vurdu. Mecliste eski harbiye nâzırıyla, Rıza Tevfik Bey arasında ortaya çıkan ufak bir tartışma üzerine, iki tarafı otoriter bir tarzda sükûnete davet etmiş, ertesi günü kimsenin haberi olmaksızın kabinenin istifasını sunmuştur.

Sadrazam paşanın Paris'ten dönüşünde, kendisini ne karşılamış, ne ziyaret etmiş ve ne de hayalinde uydurduğu başarılarını tebrik edip hoş geldiniz demiştim. Artık bu değişiklikte, benim çıkarılmamı tabii görüp istifasız kurtulacağıma seviniyordum. Bir gün Sadaret Müsteşarı Adil Bey evime geldi. Kendisiyle uzaktan akrabalık yakınlığımız olup ailece de görüşülüyordu. Kendisine Dâhiliye Nezareti için ısrar edildiyse de, kabulünü benim kabinede kalabilmem şartına bağladığını söyledi. Cevap olarak bu kez kabineye giremeyeceğimi kesin bir dille bildirdim. Fakat ertesi günü Bâbıâli'ye davet olunduk. Ben, yeni bir kabine kurulacağına göre, program konusunda istişare olunacak, herkes bu konuda ne düşündüğünü söyleyecek sanıyordum. Halbuki irade-i seniyye alınmış, her şey olup bitmiş! Kabinede görevlendirilmiş kimselerden yalnız Tevfik Paşa ile ben bırakılmışız. Rıza Paşa bakanlıklardan birine tayin edilmişse de, ısrarı üzerine yine Vükelâ Meclisi'ne memur sıfatıyla kabinede kalmıştır.

Meclisten kurtulur kurtulmaz âyan dairesine gidip arkadaşlara, yani Reşit Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi'ye durumu anlattım. Beni yine istifadan sakındırdılar. Bundan sonra bir gün Vükelâ Meclisi'ne katıldım. O sırada Milliciler, Erzurum Kongresi'ni yapmışlardı. Sadrazam müstesna olmak üzere, eski Vükelâ Heyeti bu teşebbüsü biliyor ve aramızda tasvip ediyorduk. Fakat bu kere büyük ve saygıdeğer üyeler, bu olayı hilâfet ve saltanat aleyhine ayaklanma saydılar. Ferit Paşa, Paris'ten dönünce yakalanmış olduğu büyüklük

hastalığı icabı, Mustafa Kemal Paşa'yı bir telgrafla İstanbul'a döndüreceğini zannetti. Öyle ya, kendisi tayin etti, yine kendisi güzel bir şekilde azleder! Bu kuruntuyla haberleşmeye de girişmişse de, gereken cevabı alınca, gerek sarayın, gerek kendisinin kin ve öfkesi coşmuştu.

İşte bu düşünce haletiyle kongrenin engellenmesi için tedbir aranıyorken, Harput Valisi Galip Bey'in, Kürt gönüllüleriyle baskın sûretinde Harput'tan on, on iki gün uzak olan Erzurum'a giderek kongre heyetini tutuklaması düşünüldü. Ben bu ana kadar susuyordum. Fakat artık bu görüşü öfkeyle ve alaylı bir şekilde çürüttüm, konu da kapandı. Sonra yeni Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, Askerî Şûrâ'nın yeniden canlandırılıp kurulmasına ilişkin tezkiresini okudu ve ordunun hakkımdaki bağlılığından söz ederek bu şûra başkanlığının kabulünü bana yönelerek rica etti, "Paşa! Hangi ordudan, hangi şûradan, hangi başkanlıktan söz ediyorsunuz? Elde ne kaldı ki?" diyebildim ve gözyaşlarımı tutamayarak meclisi terk ettim.

Artık Bâbıâli denilen bu mihnet evini bir daha göremeyeceğimi zannediyordum. Ertesi günü kaleme aldığım ayrıntılı istifa mektubunu âyandan göndermek üzereyken Abdurrahman Şeref Efendi ve tesadüfen orada bulunan İsmet Bey, böyle şiddetli bir istifa mektubunun sakıncalarından söz ederek, engel oldular. Bu yüzden kısa bir özetini yazarak gönderdim.

RIZA VE SALİH PAŞA KABİNELERİ

Bundan sonra Ferit Paşa Kabinesi günden güne dağılmaya yüz tuttu. Benden iki üç hafta sonra, Tevfik Paşa da istifa etti. Anlaşılan Avrupa'dayken görüşüp İstanbul'a davet ederek rütbesini orgeneralliğe yükseltip bahriye nâzırı olarak kabinesine aldığı Salih Paşa da bu hastalığa deva olamadı. Çünkü bütün ülke milli harekâta katılıyor, kesin bir savunmaya hazırlanıyordu. Erzurum'daki Müdafaa-yı Hukuk Kongresi'nden sonra, yine Anadolu'nun nüfuz sahibi ve büyük âlimleriyle kumandanların Sivas'ta toplanması kararlaştırılmış olduğu için, bu sefer hükümet artık bu kongreyi ne pahasına olursa olsun dağıtmaya, üyelerini tutuklayarak cezalandırmaya karar verdi! Kendisi esarete razı olmakla yetinmeyip hürriyetini koruma gayretine düşmüş milleti de yabancı boyunduruğuna vurmaya çalışıyor! Bu amaçla Vükelâ Heyeti, bu kere de Harput Valisi Ali Galip Bey'i vilâyet jandarmaları ve Dersim'den, Malatya sancağından toplanacak Kürt yardımlarıyla bir haftalık mesafeyi gizlice katederek ve heyeti olduğu yerde bastırarak yok etmekle görevlendirdi. Bu konuda kendisine ayrıntılı ve dâhiyane talimat da verdi. Fakat ne çare ki, sonuç düşünülenin tamamen aksine çıktı. Sivas'takileri düşürmek istedikleri tuzağa,

Galip Bey düştü. Daha Malatya'dayken uğradığı baskında kafadarlarının büyük kısmı kırılıp öldürülmüş, kendisi zorla yakasını kurtarabilmiştir.

Bu olay üzerine artık Anadolu ahalisi -Konya'nın Bozkır havalisinde Şeyh Zeynelabidin Efendi'nin nüfuzuna tâbi bir kısım halkla, Bursa vilâyetinde kışkırtmalara kapılan birkaç Türk ve bazı Çerkezler istisna edilmek üzere- el birliğiyle hürriyet ve bağımsızlık kazanmak azim ve iddiasıyla istilacılara ve bunların yardakçısı olduğuna kanaat getirdikleri Ferit Paşa Kabinesi aleyhine silaha sarılmış ve kendilerine tâbi olmayan memurlarla subaylar görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu durumu gören ve çeşitli sebeplerle büyük askerî sevkiyattan aciz ve yasaklanmış olan İtilâf Devletleri komiserleri, barış yolunu seçmiş olduklarından ve anlaşılan Ferit Paşa'ya da aynı yola dönmesini duyurup hatırlatmış olduklarından, bir aralık kabine yine uyuşma ve avutma yolunu tutarak Selânik'te Mustafa Kemal Paşa ile hem muârız, hem muvafık uzun bir arkadaşlık hayatı geçirmiş olan Kerim Paşa'yı aracı koymuş, sonra da Nureddin ve Kâzım Paşaları Anadolu'ya göndermişse de, bundan da bir sonuç çıkmamıştır.

Bu durum ve sebeplerle birlikte, bir rivayete göre Mareşal Fuat Paşa'nın sadrazam aleyhinde yüksek huzura sunduğu oldukça sert anlamlı bir arîza da etkisini gösterdiğinden, Ferit Paşa Kabinesi azledilip düşürüldü. Tevfik Paşa'nın tavsiyesiyle (Ferit Paşa kendisinin de Rıza Paşa'yı Zât-ı Şâhâne'ye tavsiye ettiğini açıklamaktaymış) Ali Rıza Paşa da sadrazamlık makamına yükseltildi. Vükelâ Heyeti, seçkin kişileri içine almaktaydı. Kabinenin ilkesi, eklenmiş beyannamenin göstereceği üzere (Bkz. Ek: 24) Meşrutiyet'in takviyesi ve Anadolu ile uyuşma ve yakınlaşmayı sağlamaktı. Bu maksatla tarafımdan Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf (bu telgrafla cevabı için bkz. Ek: 25-26) çektirildiği gibi, yine onunla yüz yüze müzakerede bulunmak üzere Salih Paşa da Samsun yoluyla gönderildiğinden, Amasya'da görüşülerek uyuşma sağlamak için gerekli şartlar kararlaştırıldı. Ancak Salih Paşa, mebusların fiilen işgal altında bulunan İstanbul'da değil, Anadolu şehirlerinin birinde toplanması hakkındaki teklifi kabul etmişken, hükümet ve saray buna kesinlikle razı olmadıklarından, yine benim yazılı aracılığım istenmiştir. Ben de meclisin başka yerde toplanmasında sakıncalar bulunduğunu düşünüyordum. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile yapılan haberleşmeler ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 27-28-29). Fakat ne yazık ki daha sonra meydana gelen olaylar beni bu aracılığımdan dolayı mahcup ve pişman etti.

Kabinenin değişmesiyle birlikte, cidden ülkeye sükûnet geri geldi. Fakat Yunanlılar İzmir'deyken doğal olarak Teşkilât-ı Milliye kaldırılamazdı. Ama

şurası da zikre değerdir ki, Rıza Paşa Kabinesi'nin açmış olduğu sükûn devresi arasında bu teşkilâtın düzene konulması ve askerî kuvvetlerin uygun şekilde toplanmasında milli kuvvetler yöneticilerince biraz yavaş davranıldı. Muntazam kuvvetlerimiz Kâzım Karabekir Paşa'nın komuta ettiği doğu sınırında güvene şayan bir durumda olduğu halde, başka yerlerde hemen hiç mesabesindeydi. Memleketin savunulması uzun süre çeteciler elinde kalmıştı.

Mebusların seçiminde, yalnız İstanbul'da İttihatçıların arbedecilerinden arda kalan birkaç kişinin müdahalesiyle bazı karışıklıklar olmuşsa da, bu mesele taşrada arbedesiz çözülebildi. Fakat meclisler açılır açılmaz dirliksizlik başlamış, en çok itirazlar da Ferit Paşa'nın yeni tayin ettirdiği âyanın bazıları tarafından yapılmıştır. Bunların en ileri gelenleri Hoca Vasfi ile Mustafa Sabri Efendiler ve bir dereceye kadar Rıza Tevfik Bey'di. Ferit Paşa da âyanda düzenlenen birkaç konuşma yapmış ve aklınca olup bitenlerin sorumluluğunu imalı bir dille ateşkes hükümlerine yükleyip dayandırmış ve güya ateşkesin gizli maddeleri bulunduğunu hissettirmek gibi hayâsızca iftiralara cesaret etmişse de, tarafımdan layık olduğu karşılığı görmüştür.

Meclis-i Mebusan, âdet olduğu üzere biraz aşırıca davranıyor ve sarayın zihninin kurcalanmasına sebep oluyordu. Zât-ı Şâhâne ile meclisin aralarını düzeltmek için pek çok hamiyetli kimse çalıştı. Ben de Başyaver Naci Bey aracılığıyla mebuslardan bazı nüfuzlu kimselerin çağırılmasıyla gönüllerinin alınıp temin edilmelerini ve tahta çıkışlarının ilk günlerinde tuttukları civanmert yolda devam etmelerini istirham etmiştim. Hele geleceği görmekte olan Rauf Bey, bu konuda pek çok samimi çaba harcadı. Fakat sanırım bir defacık olsun huzura davet edilmedi. Zât-ı Şâhâne Meşrutiyet'e karşı nefret, bazı mümtaz mebuslara kırgınlık ve öfke işaretleri göstermekte ısrarlı, esasen bunlar hakkındaki düşünce ve niyetleri de bozuk, öte yandan da Sait Molla, Rahip Frew gibi yerli yabancı ahmak ve reziller de sarayla komiserhaneleri korkutmaya devam ediyorlardı! Fazla olarak bazı mebusların sarayda iki yüzlü bir rol oynadıkları da rivayetler arasında!

Nihayet Salih Paşa sadaretinde, mebuslardan bir heyetin huzura kabulüne izin verildi. Fakat davet günü İstanbul, İngilizler tarafından resmen ve zorla işgal edildiğinden bir süre ulaşım araçları işlemediği için heyette bulunan mebuslardan bahtiyar bir kısmı vaktinde saraya gidemedi. Yalnız biçare Rauf Bey iki arkadaşıyla, belirlenen zamanda gittiyse de, bu davranışı Ferit Paşa'ya göre ayrıca bir suç olarak değerlendirilmiş olsa gerek ki, saraydan çıkar çıkmaz İngilizler tarafından tutuklattırıldı ve Malta'ya uzaklaştırıldı. Gerçi bir iki gün önce Bolayır'dan ambarda bulunan cephane ve silahları nöbetçilerin elinden

alıp Anadolu'ya aşırmak gibi bazı taşkınlıklar da meydana gelmişse de, yabancı ve yerli bütün mahfilleri asıl telaşa düşüren Misak-ı Milli idi. Buna bakarak dışarının bütün ihtirasları ile birlikte, içerinin de bütün istibdatçı emel ve hayallerine veda etmek gerekiyordu. Bu ilkeyi güden vatan çocuklarına, bunlara müsait olan devlet adamlarına, yabancılarla yerli müstebitlerin kızması ve düşmanlık göstermesi de doğaldı. İşte tam zamanında fırsat yakalayan İtilâf ve Hürriyet Fırkası'yla Ferit Paşa, kötü bir ruh gibi yine yabancı mahfillerle saraya sızarak İstanbul'da Anadolu'daki gibi bir karşı kuvvet ortaya çıkmak üzere olduğu, fakat kendisi iktidar makamına geri dönerse, bu kez bir darbede asayişi geri getireceği ve Anadolu'nun kuvvetini kırıp yok edeceği konusunda ilgilileri ikna etti.

Bu adamın ikna gücü akıllara hayret verir. Hünkâr cidden zeki ve ihtiyatlı, Ferit Paşa ise o oranda ahmak, deli ve atak! Ahmak, zekiyi nasıl aldatır, anlaşılamaz? Bu zâtın tek ayrıcalıklı özelliği, iğfal gücüdür. Bu adam hayallerine kendisi de inanır ve yalanlarını, doğru olduğuna inanarak söylerdi. İşte bu kanaat kendine bir masumiyet şekli vererek karşısındakileri aldatırdı. Anlaşılan yaratıcı kudret, her yaratığa şuur sıkleti konusunda bir görev belirliyor ve bunu yerine getirecek maddi manevi vasıta ve özelliklerle donatarak dünyaya gönderiyor.

Her neyse, bir taraftan bu türlü bozgunculuk ve tedirginlikler, diğer taraftan Meclis-i Mebusan tarafından yapılan müdahalelerden usanan Rıza Paşa istifada ısrar ettiğinden, sadrazamlık makamı 7 Mart 1920'de Salih Paşa'ya verilmişse de, kabinede büyük değişiklikler olmadı. Salih Paşa zamanındaki olaylar konusunda fazla vukufum yoktur. Çünkü Reşit Âkif Paşa merhumun hastalığı bütün güç ve duygularımı ölüm döşeğine çekmişti. Merhuma sevgim yalnız akrabalıktan değildi. Yaş bakımından benden üç yaş kadar büyük olan bu zâtla, küçüklüğümüzden beri, çoğu öz kardeşlere bile nasip olmayan bir sevgi ve samimiyetle yaşamış ve hayatının son anına kadar bu içten dostlukla devam etmiştik.

Salih Paşa sadaretinin dokuzuncu günü (16 Mart 1920) İngilizler birdenbire İstanbul'u işgal ettiler. Gerçi bir gün önce geç vakit işgalin olacağı notayla haber verilmişse de, Bâbıâli'nin itirazına cevap ve önem verilmemiştir.

Bu tarihte İstanbul fiilen askerî işgal altında, polis de müttefik devletlerin elindeydi. Şu halde böyle bir girişime ne ihtiyaç olduğu cidden anlaşılamaz! İtilâf askerleri başkumandanı Mareşal Franchet d'Esperey'nin görüş ve izni, ihtimal haberi de olmaksızın, geceleyin İngiliz askeri Osmanlı karakollarına baskın sûretiyle saldırdılar. Bir hayli evlere duvarları aşarak, kapıları kırarak

girdiler, birçok tanınmış kimseyi de tutukladılar. Bu olayda İngilizlerin ihtiyatlılık diyerek yaptıkları mezalim ve tedbirler, feci olduğu kadar da gülünçtür. Tehdit için donanma toplarını İstanbul'a çevirmiş, bir dreadnought (drednot: ağır topları olan zırhlı) ateşe hazır bir durumda köprü civarına kadar sokulmuş, İngiliz erleri Şehzadebaşı Karakolu'nu işgal ettikleri zaman, askerlerimizi uykudayken süngülemiş, bir hayli devlet adamını –ki içlerinde eski Harbiye Nâzırı ve Genelkurmay Başkanları Cemal ve Cevat Paşalar da bulunmaktadır– yatak odalarından, ailelerinin kucağından zorla alınıp sürüklenerek Malta'ya sürülmek üzere gemilere bindirmişlerdir. Buna benzer tedbirler bizim daima, hatta iş başmdayken bile muhalif adını taşıyan hayırsızların iftiralarının, tavsiye ve nasihatlarının bir sonucu olduğu kuşkusuz olmakla birlikte, İngilizler için de şerefli bir menkıbe olmasa gerektir.

Bu olay üzerine Salih Paşa Kabinesi yalnız protesto ile yetinip makamını terk etmedi. Böyle bir direnmede vatani düşünce ve niyet olduğunu söyleyenler eksik değilse de, ben bu nükteyi daha anlayamadım.

İngilizlerin bu muamelesi üzerine birçok önemli devlet adamı ve mebusların Anadolu'ya kaçıp sığınarak Müdafaa-yı Milliye hükümetine temel atmaya giriştikleri anlaşılınca, bunlara güya tavsiye ve nasihatlarda bulunmak üzere ulemâdan Vehbi Efendi'yle siyaset adamlarından Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler sadaret tarafından ve o tarihte Harbiye Nezareti başyaveriyken daha sonra Kuvâ-yı Milliye'de, Genelkurmay Başkanlığı Harekât Şubesi Başkanlığı ve Tümen Komutanı sıfatıyla üstün hizmet gören Salih Bey (Omurtak), Harbiye Nezareti'nden Ankara'ya gönderildi. Görevleri başkentteki gerçek durumu açıklayarak halkın galeyanını sakinleştirmekmiş! İstanbul'daki devlet erkânının yarasa gözleri durumu ne kadar gülrenk görseler bile, bu olaylardan sonra Anadolu'ya her ne şekilde gidecek, gönderilecek heyetler ve kişiler orada kalmaktan başka bir şey yapmaz ve yapamazdı ve öyle de oldu.

Pes perdeden muhaliflerin hazırladıkları bu feci olayların hedefi iktidar makamı olduğundan, Salih Paşa'nın makamını korumakta gösterdiği kararlılık ve fedakârlık etkili olamadı. 1336/1920 Nisan ayının beşinci günü padişahın mührü ikinci defa olarak Ferit Paşa'ya verildi.

FERİT PAŞA'NIN İKİNCİ DEFA SADRAZAMLIĞI

Biçare Reşit Paşa Fatih'te, aile kabristanında kara toprağa verildiği esnada, bu kara haber de üzerimize çöktü. Reşit Paşa bu halleri dünya gözüyle görmediği için bahtiyar, fakat ben vicdan kardeşinin ayrılığıyla vatan ananın

âkıbetinden hangisine daha önce yanıp ağlamakta kararsız, gönlü yaralı, elemlere ve kederlere düşmüş, hareket eden bir ölü gibi evime döndüm.

Keşfedemediğim nedenlerle kendine güveni her an artan, bu defa Sadaret ve Hariciye Nezareti'yle beraber Harbiye Nezareti ve mareşallik unvanını da üstlenen Ferit Paşa'nın bu son dönem hükümeti, insanlığa sonsuza kadar leke olacak rezilce ve zalimce uygulamalarla kirlenmiştir. Milli mücadelecileri, padişah iradesi ve fetvalarla engellemek ve kötülemek, mücahitleri sultana karşı ayaklanmakla suçlamak, Mebuslar Meclisi'ni zabıta kuvvetleri vasıtasıyla kapamak, İstanbul'un işgali günü yapılan mezalim ve tutuklamalar yetmiyormuş gibi, bir hayli hamiyetli mebusu İngilizlere tutturup sürgün ettirmek, ondan sonra da yayınlanan hatt-ı hümâyun ve beyannameleri halkın gözünde bütün sorumluluğu Zât-ı Şâhâne'ye yüklemecek bir şekilde kaleme almakla hem padişaha ihanet hem de Meşrutiyet hükümlerine açıkça muhalefet etmek gibi kötülük ve alçaklıklar, kabinenin daha ilk faaliyet haftasındaki utanç verici mel'unca uygulamalarındandır. Padişahın genel olarak bu beyanname ve fetvalara ve özellikle yazılış biçimlerine muvafakat etmek istemedikleri halde, bunların işgalci devletlerin temsilcilerince kesin şekilce gerekli görüldükleri açıklamasıyla değiştirmeden çıkarılmasında ısrar ve hatta Bâbıâli'de kaleme aldırıp imza ettirmek istediği hatt-ı hümâyunların Meşrutiyet usulüne aykırılığını Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'in açıklaması üzerine huzur-ı şâhanede öfke ve sertlikle hatırını kırmaya cesaret ettiği ve bu beyanname ve hatt-ı hümâyunla Başkitabet Dairesi'nde tescil ettirmeye bile gerek görmediği çok nezih ve sağlam sözlü olan Ali Fuat Bey'in rivayetleri cümlesindendir. Bir süre sonra da sözü edilen zât memuriyetten alınmıştır.

Osmanlı merkezî hükümetince milli teşkilâta bu şekilde açıktan açığa savaş ilân edildiği sırada, Yunanlılar da kuvvetlerini artırarak İzmir'den, Ayvalık'tan ve Marmara kıyılarından çeşitli kollarla ilerlemiş ve milli teşkilât o tarihlerde bu kadar büyük bir düzenli orduya karşı koyacak güçte bulunmadığından, İzmir ve Bursa vilâyetlerinin büyük bölümünü istila etmişler ve bu arada ülkede birçok tahribat yapmışlar, yöre halkı üzerinde türlü türlü mezalim ve cinayetlerde bulunmuşlardır. Ferit Paşa ve çevresi ise el altından bütün Anadolu'yu Müdafaa-yı Milliye aleyhinde kışkırtarak, yani istilacı düşmana teslim olmaya teşvik ederek ve casuslar göndererek, paralar saçarak müdafaa cephesinin arkasında ve yanlarında Konya, Zile, Bolu, Adapazarı yörelerinde ayaklanmalar, karışıklıklar çıkarmıştır.

Bir zaman jandarma kâtibi iken, daha sonra eşkıyalığa saptığından hükümet tarafından takip edilmekte olan Anzavur adında bir Çerkez kandırılmış

ve böyle bir eşkıyaya ilkten Mirimiranlık (Beylerbeyi) rütbesiyle Karasi Mutasarrıflığı verdirilmiştir. Böylece milli harekete karşı Çerkez çeteleri kurulması havale edilerek bu yüzden birçok biçarenin başını belalara sokmuştur. Ülkeyi istila eden Yunan kuvvetlerinin önünde ulemâ kılığında birtakım reziller sevk ettirerek, halka Yunan askerinin halife kuvveti olduğunu ve karşı konulmamasını telkin ettirmiş olduğu, rivayetler arasındadır. Hele Adliye Nezareti'ni berbat eden vatansız bir rezil, Yunan taarruzu esnasında, saldırganın bir an önce Ankara'yı istila ederek milli hükümeti imha etmesine dua ettiğini gazetelerde yayınlamıştır.

Ferit Paşa bununla da yetinmeyerek Mareşal Zeki Paşa'yı büyük bir maaşla bütün Anadolu Islahat Müfettişliği'ne tayin ettikten sonra, İnzibat Kuvvetleri adıyla bir tür çeri, daha doğrusu bir ipsiz alayı meydana getirmiş, bunun bir bölümünü de güya Ankara'ya taarruz ettirmek üzere eski Harbiye Nâzırı Süleyman Şefik Paşa kumandasında İzmit'e göndermişse de, karargâh Yavuz Zırhlısı'na yerleşmiş, asker de İngiliz ordugâhlarının ve tel örgülerinin arkasına sığınmış olduğu halde epeyce para çekildikten ve zaman kaybedildikten sonra kumandan değiştirilerek asker ileriye alınmışsa da, milli kuvvetlerle ilk temasta kısmen karşı tarafa, kısmen de geriye sığınmış, bu komedi de bu şekilde bitmiştir.

Fakat şurası gariptir ki, Ferit Paşa Anadolu harekâtına bu derecelerde düşmanlık gösterdiği halde, Trakya'da Cafer Tayyar Bey tarafından çıkarılmak istenen ayaklanmaya göz yummuş, hatta bunu desteklemiştir. Trakya'nın coğrafi durumu gereğince -İstanbul'dan ve denizden yardım görmedikçe- burada yapılacak ayaklanmanın pek kolaylıkla bastırılacağı çok açıktır. Buna rağmen Yunanlıların, askerî bir başarı kazanılmasıyla içeride ve dışarıda siyasi mevkilerini koruyacakları gibi, o zaman geçici olarak işgal etmekte oldukları bu arazide bir fetih hakkı iddia etmelerine de yol açacağı kolayca anlaşılabilirdi. Şu halde Ferit Paşa'nın bu hoşgörülü davranışını, yeni elde ettiği mareşallik ve Harbiye Nezareti dolayısıyla, kendi kahramanlığının coşmasına mı, yoksa bönlük ve ahmaklığına mı yüklemek gerekeceğinde tereddütlüyüm. Bununla birlikte çok anlamsız olan bu isyan hareketine gösterdiği hoşgörüyü, düşmanlarımızın kandırması, belki de açıkça ihtarlarıyla seçmiş olması büyük ihtimaldir. Çünkü Ferit Paşa bu tarihte, temsilcilerin görüş ve iznini almaksızın bir şey yapmıyordu.

Damat Ferit hükümetinin bu türlü girişimlerine karşı Anadolu'dakiler de âtıl kalmayarak cidden akıllıca bir faaliyet göstermekteydiler. 16 Mart Darbesi üzerine İstanbul'dan çeşitli vasıta ve şekillerle kaçan mebuslar derhal Ankara'da

toplanarak ve başlarına Mustafa Kemal Paşa'yı geçirerek, kendi iddialarına göre, düşman elinde esir olan hilâfetin ve istila tehlikesiyle karşı karşıya olan vatanın kurtarılması için bütün eli silah tutan vatan evlâtlarını silahaltına çağırdıkları ve devletin diğer kısımlarından da acele topladıkları mebuslarla, kurulmasını ve başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'ya verdikleri Büyük Millet Meclisi'ne, aynı zamanda icra kuvveti de verilmek sûretiyle meydana getirdikleri hükümete bağlılık ve itaate bütün memleketi davet ettiler. Hemen düzenlenen anayasada hükümetin görevleri şöylece belirlendikten sonra, usûlen seferberlik ilânıyla eli silah tutanlar, tehdit altında görülen havaliye toplanıp yığılmış ve ülkenin çeşitli bölgelerine dağılmış olan silahlar ve cephane, uygun noktalara getirilip toplanarak bir düzenli orduya da ilk adım atılmıştır. Albay İsmet Bey (İnönü) -ki Ferit Paşa'nın ikinci sadaretine kadar İstanbul'da çeşitli resmî vasıtalarla meşgul bulunmaktaydı- 16 Mart Olayı ve Damat'ın tekrar sadaret makamını işgali üzerine devletin geleceğinden umudunu keserek Anadolu'ya geçtiğinden, mebusluğa seçilmiş ve Genelkurmay Başkanlığı'na tayin edilmiş olduğu için, düzenli ordu kurulmasında iyi hizmetler yerine getirdiği -bazı muarızlarının kabul etmemelerine rağmen- takdirle anılmaya değerdir.

Şurasını da açıklayayım ki, Mustafa Kemal Paşa'nın 2. Ordu Kumandanlığı'nda bana vekâleti esnasında, İsmet Bey de ordunun Kurmay Başkanlığı'nda bulunduğundan, o zamandan beri aralarında yakın bir tanışıklık vardı. Rıza Paşa'nın sadrazamlığı sıralarında Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldiği zaman da, İsmet Paşa oraya giderek görüşmüş oldukları için, ileride yapılacak bazı aşamalı uygulamalar hakkında ön anlaşmalara varmış olmaları kuvvetli ihtimallerdendir.

Bu şekilde Anadolu'nun yabancı istilası altında bulunmayan kısımları tamamıyla Büyük Millet Meclisi'nin fiilî idaresine geçmiş olduğundan vergiler alınıyor, asker toplanıyor, fakat vatanın her noktası hakkıyla savunuluyordu. Yalnız Yunanlılara karşı kurulan Batı Cephesi'nin takviyesiyle yetinilmeyerek Fransızların önceleri boş bulup işgal ve istila ettikleri Maraş ve Urfa yöreleri geri alındığı gibi, Antep de savaş tarihinde benzeri az görülen cansiperane bir savunma sonunda kurtarıldı. Bu havali ahalisinin vatan savunması konusunda gösterdikleri kahramanlık ve fedakârlık övgü ve takdirin üstündedir. Bununla birlikte bu ayaklanmanın hazırlanması ve idaresi, halka silah ve cephane yetiştirilmesinde milli hükümetin gayreti de inkâr edilemez. İşte bu şiddetli tedbir ve savunmalar sayesindedir ki, Adana gibi zengin ve verimli bir vilâyetle, hangi noktadan bakılırsa bakılsın, değerli üç sancağımız kurtarılabilmiştir.

Ankara hükümeti bir taraftan dış düşmanlarla uğraşırken, yukarıda Ferit Paşa'nın yaptırdığını anlattığım iç kargaşalıkları da sakinleştirmek zorunda kalıyordu. Gerek bu kargaşayı yaratanların muhaliflerine ettikleri ve gerekse bazen alelacele karışıklığı teskin için gönderilen Çerkez Ethem, Demirci Efe, Topal Osman gibi çetecilerin, ayaklanma yörelerinde reva gördükleri mezalim ve şiddetlerle millet ve ülke gerçekten belalara uğramıştır. Bu ihtilâllerle casusluk ve firar olaylarına karşı sıkı ve sert kararlı Divan-ı Harbler (İstiklâl Mahkemeleri) kurulması da sükûnetin sağlanması konusunda etkili hizmetler yapmıştır. İşte Meşrutiyet'in başlangıcından beri dillerde dolaşan "Divanlar", bu kez cidden durum ve zamana göre işler gördü. Fakat Cenab-ı Hak buna bir daha ihtiyaç vermesin ve tekrarını göstermesin.

Bu yiğitçe mukavemetlerin araya girmesiyle Damat Paşa, vaat ve temini üzere, vatan kurbanını müttefiklerin iştahlı sofrasına sunamayınca, bunlar "Sevr" Antlaşması'yla bize bir öldürücü zehir yutturmak üzere, delegelerimizi Fransa'ya davet ettiler. Bu kere delegeler heyeti başkanlığına Tevfik Paşa tayin edildi. Fakat devletin önemli işlerini yabancı ellere bir türlü bırakmayan gayretli ve sadık sadrazam paşa da -bu sefer emrine kruvazörler verilmeyince, tamtakır olan devlet hazinesinden 150 ilâ 200 bin lira harcayarak- Gülcemal Vapuru'yla Marsilya'ya, oradan da Paris'e koştu. İstanbul'dan hareket ederken de -vücuduna suikast edecekler boş vehmi, daha çok da ortalığa dehşet salmak kasdıyla- dört masumu kurban ettirdi. Hem de ortada ne bir teşebbüs olmuş ne de bir alçak polis komiserinin jurnalinden başka bir delil bulunuyor! Bu biçarelerin idam hükmünü onaylayan padişah iradesi de, bu deli sadrazama müthiş bir yetki veriyor ve "müşir-i maa's-semir" hitabıyla yüceltiliyordu! Böyle bir silah arkadaşıyla, biz askerler ne kadar iftihar etsek yeridir!

Fakat bu aceleyle Sevr'e ulaştığında bulduğu mahut barış antlaşmasıyla dost düşman herkesin hoşnutsuzluğu, bir rivayete göre antlaşmanın zararlı maddeleri hakkında bilgi sahibi olunca sinirlenen delegeler heyeti üyelerinden Dâhiliye Nâzırı Reşit Bey, sadrazam-ı penâhiyi "Burada işin ne?" gibi sert bir soruyla küçük düşürmüştür.

Sevr Antlaşması'nın devleti içine düşürdüğü büyük maddi zararlardan başka, bazı maddeleri yavaş etkili zehirler gibi, İslâm ırkını aşamalı olarak yok edecek bir nitelikteydi. Rumeli tarafında sınır Çatalca'ya kadar geri getirildikten sonra, bizzat Anadolu'nun Türk unsuruyla meskûn yarısından fazlası ve en bereketli kısımlarını Yunanlılarla Fransızlara ve Ermenilere bırakıyor, bağımsız bir Pontus hükümeti kuruyor; geriye kalan toprağı da üç taraflı (tripartite) bir antlaşmayla Fransa, İtalya ve bir dereceye kadar İngiltere'nin nüfuz mıntıka-

larına sokuyor; İstanbul'u Boğazlar komisyonunun kontrolü altına verilen ve bütün Marmara kıyılarını çepeçevre kuşatan 10-15 kilometre genişliğinde bir arazi kuşağıyla ülkenin diğer bölümlerinden ayırıyor, devletin kara kuvvetlerini 35.000 jandarmayla 15.000 maaşlı nizamiye askeri ve birkaç küçük çaplı topa, deniz kuvvetlerini birkaç gambota indiriyor. Fazla olarak Müslüman halkın doğuştan sahip olduğu askerlik yeteneğini imha edecek birtakım taahhütler bile yüklüyor. Buna karşılık bütün Rum ve Ermeni okul ve yetimhanelerinde izci (boy-scout) teşkilâtı yapılıyor; bunlar silahlanıyor, eğitimler yapıyor, işgal kuvvetleri karakollarının önünden geçerken postalar çıkarılarak selâmlanıyor!

Sevr Antlaşması'nın haberi alındıktan biraz sonra, dostlarımdan bir zâtın öğle yemeğinde rastladığım bir İngiliz subayına, bu durumun daha sonra Müslüman ahaliyi Hıristiyanlara boğazlatmak niyetine işaret ettiğini açıkça söylemiştim. Bu zât bizim hükümet erkânımızdan daha çok haya ve insaf sahibi olacak ki, birkaç gün sonra Mekteb-i Sultani'de boy-scout (izci) teşkilâtı kurulmuş, başkanlığına Sadrazam'ın üvey oğlu Sami Bey'in tayin edilmiş olduğunu söz arasında açıkladı.

Düyûn-ı Umûmiye, mali ve ekonomik işler, vergiler, davalar ve yargı hakkına ilişkin konular ise, eski kapitülasyonları bin kere aratacak bir şiddeti içeriyor, sözün kısası delegeler heyetinin çektiği telgrafta ifade edildiği üzere, bu antlaşma devlet mefhumu ile ilişkimizi tamamen kesiyor ve yok ediyordu. Bununla birlikte Damat Paşa yine kollarını sallayarak dönüyor ve kabinesini tasfiye ederek bizleri idam ettirmediğinden dolayı Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi'yi, kendisini eleştirmeye cesaret etmelerinden dolayı Dâhiliye Nâzırı Reşit ve Maarif Nâzırı Fahri Beylerle Cemal Paşa'yı değiştirerek ülkeler fethetmiş padişahlardan daha müstebitçe bir şekilde saltanat icrasına devam ediyor. İnadı, inkârı mümkün olmayan zekâsına üstün gelen padişah da, bu deliden hâlâ vazgeçmiyor ve geçen her gün kendisini ve devletini düşüş ve çöküş uçurumuna bir adım daha yaklaştırıyor.

Tevfik Paşa başkanlığındaki delegeler heyeti Sevr Antlaşması'nı imzalamaktan kaçındığı için, sadrazam bir defa daha bir Şûrâ-yı Saltanat toplamaya kalkışarak Yıldız Sarayı'nda birçok devlet adamını bir araya getirdi. Ben de âyanlık dolayısıyla davetliydim. Müzakere garip bir tarzda geçti. Üzüntünün şiddetinden bir zihin ağırlığı mı ârız oldu bilemem, itiraf etmek zorundayım ki, müzakereleri hakkıyla anlayıp hatırımda tutamadım. Yalnız antlaşma kabul edilmediği takdirde İstanbul'un Yunan askerinin işgaline verileceğinden, devletin tamamen çöküşü ihtimallerinden; kabul edildiği sûretteyse işitip anlayamadığım bazı hafifletmeler sağlanacağından ve menfaatler verileceğinden

söz edilmişti. Hatta maddeler arasında ümit verici bir şey de ortaya atılmış olsa gerek ki, şartların şiddetinden söz edip duran Abdurrahman Şeref Efendi'nin, onu duyunca, "Kulağa tatlıca bir ümit sesi geliyor, tekrar eder misiniz?" dediğini hatırlıyorum. Fakat cevaba mazhar olmadı. Âyandan Topçu Rıza Paşa merhum, gür sesiyle itiraza kalkıştıysa da, sadrazam onu çirkin bir şekilde susturdu ve mecliste düşünce ileri sürülemeyeceği, mesele oya konulacağı zaman kabul edenlerin ayağa kalkması, etmeyenlerin yerinde kalması gerekeceğini kahraman bir eda ile ihtar etti. Bunun üzerine Zât-ı Şâhâne, "Böyle müzakere olmaz. Fayda ve zararlarına dair burada bulunanların görüşleri dinlenmelidir," buyurdular.

Ferit Paşa bunun üzerine galiba daha önce konuşup anlaştığı bazı kişilerin görüşlerini sormuş, bunlar da hep kabul tarafında görüş ortaya koymuşlardır. Kabul edenler ayağa kalksın denilmesi üzerine Zât-ı Şâhâne birdenbire kalkıp salondan çıkınca, herkes de tabii olarak ayağa kalkmış, komedya da bu şekilde sona ermiştir. İhtimal Ferit Paşa da, oy birliğiyle antlaşmanın kabul edilmiş olduğuna milletin kanaat getirdiği zehabıyla bu ihanet belgesinin imzası için Hâdi Paşa ve Rıza Tevfik Bey'i Paris'e gönderdi. Fakat bu teslimiyet de derde deva olmuyor, Anadolu mukavemetini yavaş yavaş şiddetlendiriyor, Yunanlılar yerinden kımıldamıyor, Avrupalılar da ne fiilen ne de para bakımından kendisine yardımcı oluyor.

Damat Paşa, sadaretinin başlangıcından beri tırnaklarını geçiremediği Anadolu'dan gördüğü mukavemetin, delice girişimlerinde uğradığı başarısızlığın acısını çıkarmak, işgalci devlet adamlarına verdiği söz ve teminatın yerine getirilmemesinde sebepler ve özürler uydurup göstermek için İstanbul'daki hasımlarını nâmertçe iftiralarla kahretmeye tevessül etti. Son zamanlarda halk arasında "Nemrut" lakabını alan Süleymaniyeli Mustafa Paşa'yı ki yalnızca özel hayatı bile mensup olduğu milletin, rütbe ve makamını elde ettiği hükümetin tarihini lekelemeye yeterlidir; olağanüstü yetkilerle, olağanüstü harp divanına, kendine benzeyen birtakım sefilleri de üyeliğine tayin ederek vatan evlâdının, devlete hizmet edenlerin namus ve hayatını bunların keyfine, hükmüne bıraktı.

Takibatın en büyüğü benim aleyhimdeydi. Suçlu çıkarılmam için bir ipucu bulmak amacıyla yapmadıklarını bırakmadılar. Söz gelimi uzunca bir süre önce Divan-ı Harb kararıyla idam olunan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i, cenazesinde bulunmak suçlamasıyla, eski yaverlerimi tutuklamak ve yargılamak ve el altından, "benim emrimle cenazeye gittiklerini" söylerlerse serbest bırakılacaklarını bildirmek, evime girip çıkanları gözlemek gibi rezillikleri işlemekten çekinmediler. Ferit Paşa'nın düşüşünden sonra ele geçen

belgeler içinde, bir jurnalle gördüğü muameleleri içeren evrakların fotoğrafla alınmış sûretini ibret olarak sunuyorum (Bkz. Ek: 30).

Bu jurnalin içinde yer alanların kurtulması garip bir şekilde olmuştur. Bütün bu muameleler sona erdikten sonra, bu cellatlar ya ruhsat almak veya aferin kazanmak için, marifetlerini İngilizlere ve o zaman büyük nüfuz sahibi olan Yüzbaşı Mr. Benette'e gösterirler. Bu zât, o zamana kadar kesinlikle tanışıklığımız olmadığı halde, benim tutuklanmama şiddetle itiraz ederek adımı öfkeli bir şekilde defterden çizer. Asıl hedef ben olduğum için, adımın çıkarılmasıyla diğer biçareler de kurtulur. Fakat olup bitmiş sanılan bu mesele ağızlara düşmüş, benim de kulağıma ulaşmış, belki de ulaştırılmış olduğundan, iş böyle geri kalınca önce sadrazam paşanın, sonra da Zât-ı Şâhâne'nin tutuklanmama rıza göstermedikleri el altından bana duyurulur: Fakat sonunda işin aslı ortaya çıkar.

Bu olay, o zaman egemenliği ellerine geçiren alçaklar topluluğunun kölelikteki, alçaklıktaki ve bayağılıktaki derecelerini açıklıkla gösterir. Tutuklanacağım yayılınca, beni saklamak ve kaçırmak için pek çok kimseler yardım teklifinde bulundular. Hepsine teşekkür borçluyum. Fakat kabul etmeyerek takdir edilen şeyin ortaya çıkmasını, tevekkül için de beklemeyi tercih ettim. 16 Mart 1320 gecesi bana Rauf Bey'le bazı arkadaşlarının tutuklanacağı haber verildiği için, uyarılmaları yoluna gittiysem de, Rauf Bey kaçmaya ve saklanmaya tenezzül etmedi ve ertesi günü saraydaki randevusundan bile vazgeçmedi. Bu duruma akıl erdirmeyenler bulundu; fakat bu kez aynı psikoloji beni de aynı şekilde harekete yöneltti. Ancak benim aleyhimdeki kasıt bununla da kalmadı. Ferit Paşa ikinci defa Paris'e hareket ettiği gün, yine böyle bir jurnal düzenlettirilmiş, fakat dikkatleri çekmemek için, adım üste değil, orta yerlere yazılmış ve protokol gereği sadaret kaymakamı olan Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi'ye havale edilmişse de, bu zât böyle bir jurnali uygulamaya koydurmak çirkinliğine tenezzül etmemiştir. Dâhiliye Nezareti'ne geldiğim zaman, bana bizzat Nemrut Mustafa da yine aynı şekilde bir üçüncü jurnal göstererek güya kendisinin bunu uygulama alanına koydurmadığı gibi riyakârca bir yalan söylemekten utanmamıştır.

Ferit Paşa, yakalanmış olduğu büyüklük hastalığı gereğince, akrabalık şerefine mazhar olur olmaz şehzadelerle eşitlik iddiasına düşmüş, hele sadarete geldikten sonra saltanat veliahdına kafa tutmaya başlamış, onu ziyaret etmek istememiş, hatta –bulunmaz bir büyük nimetmiş gibi– ilişkiler kurmak için bazı şartlar ileri sürme cesaretinde bulunmuş ve padişahla veliahd arasında

öteden beri kurulmuş olan ve güzel bir şekilde sürdürülmesi ikisince de gerekli görülen bağları da, bu aşağılık adam kesmiş ve yok etmiştir.

Mağrur sadrazamın veliahd aleyhindeki kin ve düşmanlığı günden güne artarak sonunda onu da bir tehlikeye uğratmak düşüncesine düştü ve eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'nın padişahın ağzından duymasına ve Sir Adam Block'un açıklamalarına atfen anlattığına göre, güya benim veliahdı Beşiktaş Sarayı'ndan -saatte ancak beş mil alan- muşuna bindirerek Anadolu sahilinde bir noktaya çıkaracağımı ve oradan Ankara'ya götürüp padişahlığını ilân ettireceğimi İngilizlere söyleyerek ikimizi de tutuklatmaya niyetlendiyse de, bunu başaramayınca, bari geceleyin firarına meydan verilmemesi için sarayına projektörler çevrilmesine Amiral de Robeck'i ikna etmesi ve güneş battıktan sonra saraya giderek aynı yalanı İngilizlerden işitmiş gibi anlatması ve iddiasının doğruluğuna delil olarak projektörleri göstererek bir şehzadenin yabancılar tarafından tutuklanması gibi haysiyet kırıcı bir faciaya meydan verilmemesi için hükümet tarafından kendi sarayında tutuklanmasına padişah iradesi alır.

Bunun üzerine daha geceden veliahd sarayının girişlerini deniz ve karadan padişahın maiyyeti ve polislerle doldurur ve hatta kapının önüne tel örgüler bile çektirir. Bana gelince Nişantaşı'nda kirayla oturduğum evin, sarayı yanan şehzade Abdurrahim Efendi tarafından satın alınması dolayısıyla Göztepe'ye taşındığım ve epeyce süreden beri zatürreden yatağa düştüğümün anlaşılması üzerine, yalnız o civardaki zabıta kuvvetlerince göz hapsinde bulundurulmamla yetinilir. Tevfik Paşa, veliahd hakkındaki muameleyi haber alınca padişahın huzuruna çıkma isteğinde bulunup, kıdem nisbetine güvenerek bazı maruzatta bulunurken konuşma esnasında bu hikâyeyi duyunca, "İzzet Paşa kulları hayli zamandır Göztepe'de olup şiddetlice rahatsızdır" demesi üzerine, "Nişantaşı'ndaki konak kendisinin değil mi?" diye hayretlerini açıklamışlardır. Sonradan anladığıma göre, Zât-ı Şâhâne'ye bu konağın İttihatçılar tarafından bana hediye edildiği ihbar edilmişmiş! İşte böyle önemli ve vahim bir zamanda koca bir milletin mukadderatım elinde tutan adamların hali, uğraşma tarzları!

Veliahdın tutuklanma keyfiyeti ve bunun İngilizlere yüklendiğini, istihbarat subayı Yüzbaşı Mr. Benette işitince, İngilizlerin bu işte rollerinin bulunmadığını arz için veliahdın yanma gitmek isterken kapıdaki polisler engellemeye kalkışınca, tel örgülerini otomobiline çiğneterek zorla saraya girdiğini de bu rezil vezirin devleti ne derece rezilleştirdiğine örnek ve delil olarak anlatmak ihtiyacını duydum.

Ferit Paşa'nın bizlere indirmek istediği son darbe, rütbemizin (Rıza ve Salih Paşa da dâhil) tasfiyesine, yani indirilmesine kalkışmasıdır. Güya İttihatçılar

döneminde ve özellikle Dünya Savaşı'nda birçok haksız terfiler yapıldığından, subaylar heyetinin şikâyetçi olduğu öne sürülerek fazla ilerleyenlerin rütbelerinin indirilmesi ve geri kalanların yükseltilmesini içeren bir Tasfiye ve Tesfiye-i Rütbe Kanunu çıkarılmasına çalışılıyor. Sadrazamlara vezirlik ve askeriyeye ise ek olarak mareşallik rütbesinin verilmesi bir devlet gelenek ve teamülü olduğu için, bu kanun bizi içermediği halde Harbiye Nezareti'nce bizim rütbelerimiz de orgeneralliğe indiriliyorsa da, arz tezkeresi padişaha ulaşmıyor. Bununla birlikte değerli sadrazam ve yiğit arkadaş, "Kanun için irade çıktığına göre, gerekleri de tasdike yaklaşmış demektir," yorumuyla kendi kendine rütbemizin indirilmesinde ısrar ve çıkan karar bakanlık müsteşarının yardımcısı tarafından bildirilmek sûretiyle ve aklı sıra bizi tenzil etmiş olmak kuruntusuyla da içindekini açığa vuruyor. Bu olaylar hep Sevr Antlaşması'nın imzasından sonra yapılıyor. Devletin bu durumunda, bu deliyle avanesinin neyle uğraştıklarına bakıp lânet etmeyecek bir fert bilmem düşünülebilir mi?

Yalnız işin tuhafı, Ferit Paşa ve etrafındakiler, benim Ankara'dakilerle ilişkide bulunduğumu, sürekli İtilâf Devletlerinin askerî ve siyasilerine çeşitli şekillerde jurnal ettirdikçe, onlar da Ankara'yı ilgilendiren bazı konularda beni aracı koymaya başlamışlardı. Ben de silah arkadaşlarıma tavsiye mektupları yazmaktan asla geri durmadım. Bu cümleden olarak Kilikya sınırındaki çatışmaların kesilmesi için Ankara'dakilerle karşılıklı konuşmaya memur olan Fransız devlet adamlarından Mösyö Duque ve daha sonra Mösyö Franclin Bouillon benden birer tavsiye almış oldukları gibi, İngilizler de 16 Mart Olayı'ndan sonra Millicilerin Anadolu'da esir etmiş oldukları subay, er ve tebaalarının kurtarılması konusunda aracılığıma başvurdular.

Bir gün civarda oturan eski Hicaz Vali ve Komutanı Galip Paşa ve akraba ve dostlarımdan Kaymakam Hasan Cafer Bey'le evimde oturmaktayken, o zamana kadar hiç görmediğim, hatta gıyabi kurtarıcım olduğunu da bilmediğim Yüzbaşı Benette ziyarete geldi. Ferit Paşa sadaretinde çoğu namus sahibi kimseler gibi, ben de hürriyetimden emin olmadığım için, yüzbaşının kartı gelince üçümüz birden tutuklanacağım yargısına vardık. Birkaç saniye sonra genç, yakışıklı, nazik bir subay, fasih bir Türkçeyle rahatsız ettiğinden dolayı kusurunun bağışlanmasını dileyerek içeriye girdi ve kurmay subaylarından Muzaffer Bey'i tanıyıp tanımadığımı sordu. Bu isimde bir kurmay subayını 2. Ordu'dayken tanımış olduğumdan, olumlu cevap vermem üzerine, bu zâtın İngiliz esirlerinin değiştirilmesi için komutanın bir mektubuyla Anadolu'ya gönderilmesini kararlaştırdıklarından, oradaki bildiklerime bir tavsiye mektubu vermemi istedi ve tabii olarak iltimas isteği geri çevrilmedi. Bu olaydan

sonra Yüzbaşı Benette ile aramızda bir dostluk meydana gelmiş ve kendisi de -ihtimal tâbi olduğu devletin politikasındaki değişikliğe de uyarak- artık Türk dostları topluluğuna girmiştir. Böylece düşmanların gammazlamaları bir taraftan faydalı olmuştur.

Düşman devletlerce Ferit Paşa Kabinesi'nden ümit ve beklentilerin boşluğu tamamen anlaşıldığı ve milletlerin bir defa daha büyük bir askerî harekât yükünü çekemeyecekleri açığa çıktığı gibi, İslâm dünyasının lehimizdeki tezahüratının da gittikçe genişleyerek öneminin arttığı bir sırada kahır ve şiddet siyasetinin bayraktarı olan Mösyö Clemenceau faaliyet sahnesinden çekilmiş, Yunanistan'da da Kral Aleksandre'ın ölümü, Venizelos'un düşüşü, İtilâf Devletleri ve özellikle Fransızlarca nefret edilen Kral Konstantin'in dönüşü, Yunanlılara karşı açıkça, üstü kapalı her türlü taahhütlerden İtilâf Devletlerini kurtarmış olduğundan, hakkımızdaki siyaset yön değiştirmiştir. Dolayısıyla kârdan zarar kabilinden lehimize az çok müsaadelerde bulunmak üzere milli kuvvetlerle uyuşmak yolu seçilmeye ve bunun için de artık foyası meydana çıkmış olan Ferit Paşa'nın feda edilmesiyle işlerin bütün millet ve özellikle Kuvâ-yı Milliye yöneticilerince benimsenen ve rağbet edilen kişilerden oluşan bir kabineye verilmesi düşünülmeye başlanmıştır. İşte bu sebeple olacak ki, komiserliklerce vasıtalı olarak el altından düşüncemin araştırılmasına başlanmıştır.

İsmet Bey Kuvâ-yı Milliye'ye geçtikten sonra, Anadolu'ya gittiğim takdirde hal ve şanıma layık bir makam verileceğini belirten kısa bir mektup göndermişse de, o zamanlar sıkı bir gözaltında bulunduğumdan, seyahati hazırlamak için kimseyle görüşüp konuşmak mümkün olamamış, sonra da yukarıda açıklanan ve bir ay kadar süren hastalık engel olmuştu. Fakat nekahet haline girdikten ve evimi Göztepe'ye naklettikten biraz sonra İsmet Bey'den "İtilâf Devletlerinin kendileriyle olacak ilişkilerinde benden başka kimsenin aracılığını kabul etmeyecekleri" anlamında ikinci bir mektup aldım (Bkz. Ek: 31). Maddi ve manevi ıztırapların etkisiyle mektubu kötü bir şekilde yorumladım. Bu işaretten Anadolu'nun herhangi bir sebeple çaresiz ve muzdarip olduğu gibi bir anlam çıkardığımdan, kalbimi şiddetli bir ateş kapladı. Ben bu kadar saf ve halis duygu ve üzüntülerimin manevi mükâfatını başka türlü beklerdim! Her neyse, bu gibi fikri ve vicdani saiklerle, ne olursa olsun Ferit'in ülkeyi ve milleti yok oluş kuyusuna düşürmek istidadını gösteren delice ve haince uygulama ve aldatmalarına son vermek için âdeta marazi denilecek bir saplantı meydana geldiği sırada, yabancıların biraz önce açıklanan düşüncelerimi yoklamalarına maruz kalınca, can u gönülden fırsat kollama gayretine düştüm. Sadareti istememekle birlikte, sırf bu yalancıyı atmak için namuslu bir

adamın kuracağı kabinede her şekilde çalışacağımı açık bir şekilde belirttim. Anadolu liderleri hakkındaki sorular üzerine hepsini göklere çıkardım. Bolşeviklerle ilişkileri konusundaki sorulara cevap olarak, Batı devletleri üzüntüye düşürmezse böyle bir endişeye yer olmayacağını temin ettim. Artık bende ne sakınma ne de ihtiyat kalmıştı! Düşünce ve siyasi görüşlerim hakkında yapılan durum araştırmasına karşı Misak-ı Milli adını ağzıma almamakla birlikte, o esas dâhilinde sözler söyledim.

Aracılar benim düşüncemi anladıktan sonra Tevfik Paşa ve Safa Bey'i de soruşturmaya başladılar. Tevfik Paşa, Sir Adam Block'un evinde İngiltere olağanüstü komiseri Amiral de Robeck'le görüşürken Damat'ın bir yalancılığı daha ortaya çıkmıştı. Ulu sadrazam, Müseyleme gibi, padişaha İngilizlerin yirmi milyon İngiliz lirası borç vaadinde bulunduklarını söylemiş olduğu halde, Tevfik Paşa'nın sorusu üzerine hayretler içinde kalan amiral, aralarında böyle bir söz bile geçmediğini açıklamış, Tevfik Paşa da durumu padişahın kulağına ulaştırmıştır.

Benim Tevfik Paşa ile pek sıkı temasım dikkatleri çekeceği için, çoğunlukla aramızda haberleşmek için Safa Bey vasıta oluyordu. Daha sonra keyfiyeti Salih Paşa'ya da açtık ve Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir kabineye girmeye muvafakatini aldık. Safa Bey aracılığıyla Tevfik Paşa'ya Ferit Paşa'nın kovulması için kayıtsız şartsız kabinesine katılacağımı bildirmiştim. Safa Bey, akrabalık bağları bulunan eski İâşe Nâzırı Raşit Bey'in yeni kurulacak kabinede Maliye Nezareti hakkında benim düşüncelerimi öğrenmek istemişti. Bu zâtın İâşe Nezareti'ndeyken âyanda çok gülünç bazı açıklamalarını duyduğumdan, teklife itiraz etmem üzerine, bu adamın erdem ve olgunluğundan, dürüstlüğünden ağız dolusu söz etmiş olsa da, konuşma bir karara bağlanmamıştı. Tevfik Paşa Hazretlerine gerçi mutlak teslimiyetimi bildirmiş olsam da, kabine kurmakta görev gereği ve usulen olduğu kadar, nezaket gereği olarak da görüşümün alınması gerekirken, günün birinde Safa Bey'le Raşit Bey, kurulacak kabine listesini alarak ikametgâhıma geldiler. Doğrusu yüz yüze Raşit Bey hakkında itirazda bulunamadım, fakat eski Özel Hazine Genel Müdürü ve yeni Defter-i Hakani Emini Refik Bey'in Evkaf Nâzırlığı'na karşı çıktım. Bu zâtın hükümdarın kötü bir akıl hocası olduğu hakkında yalan gerçek bir şöhreti vardı. Cemil Molla Bey de kendisine teklif olunan Adliye Nezareti'ni kabul etmediğinden, ertesi günü Tevfik Paşa Konağı'nda bir araya gelinerek bu iki zât müstesna olmak üzere bir iki gün önceki liste gereğince Vükelâ Heyeti'nin kurulmasına karar verildi. Bu kabinede ben Dâhiliye Nezareti'ne ve yine Nâfia Nezareti'ne tavsiye etmiş olduğum Ziya Paşa da Harbiye Nezareti'ne tayin edilmiştik.

Üçüncü Bölüm
TEVFİK PAŞA KABİNESİ'NDE DÂHİLİYE NÂZIRLIĞIM

Kabinemiz kamuoyu tarafından iyi karşılandıysa da, dost, düşman, iç ve dış hiçbir resmî makamdan güleryüz görmedi. Padişah, heyetimizi alışılanın dışında olarak huzurlarına kabul buyurmadılar. Sadrazam Paşa, benimle Salih Paşa'nın orgeneralliğe indirilmiş olan rütbelerimizin terfi edilmeden yüzümüze bakamayacaklarını özür dileme kabilinden açıklıyor ve mareşalliğimizin geri verilmesi için bir mazbata ve inha düzenlenmesini heyete bildiriyorsa da, biz rütbelerin tasfiye ve düzenlenmesi konusundaki geçici kanunun kaldırılarak bütün musibete uğrayanlarla birlikte rütbemizin iadesini istiyorduk. Sonunda bu mesele arzumuz doğrultusunda çözümlendi. Heyet de padişahın karşısına çıkma şerefine kavuşabildi. Fakat padişah, Ferit Paşa'nın çeşitli idari şubelere musallat ettiği bazı ayak takımının değiştirilmesinde bile iradesini esirgiyordu. Gerçi particilik duygusu ve kiniyle memurların değiştirilmesi, bence ve birçok arkadaşça, özel bir meslek kabul edilerek görevlerinde kusuru olmayan memurların değiştirilmemesi gerekli görülmekteyse de, kötülükleri ayyuka çıkmış birtakım rezillerin, özellikle güven ve disiplinle ilgilenen makamlarda bırakılması kabil olamazdı. Bu cümleden olarak merkez kumandanı olan Emin Paşa, her bakımdan şerrinden sakınılacak aşağılık bir kimse olduğu halde, bunun azlinin padişah tarafından onaylanması günlerce gecikmişti. Bunun yerine kardeşim Süvari Albayı Esat Bey'in tayini, ileri gelen vükelâ, özellikle de Bahriye ve Harbiye nâzırlarınca gerekli görülmekle birlikte, ben bütün samimiyetimle buna karşı çıktım. Bunun nedeni ailece devlet işlerini istila ve tasallut düşüncesinde bulunduğumuz gibi bir kötü suçlamaya yer vermemek, bir de şu esnada bu gibi bakanlık ve memuriyetlerin üzerimize çekmesi büyük ihtimal olan zararlara iki kardeşi birden maruz bırakmamak düşüncesiydi. Fakat heyetin ısrarına karşı ben yenik düştüm.

Zât-ı Şâhâne, hele saray erkânına hiç dokundurmadığından, o çevrede Ferit Paşa uzun süre entrikalarına devam edebilmiştir. Başyaver ve -bana karşı Ferit Paşa'nın icat ettiği bir garibe olarak aynı zamanda- yaver-i ekrem olan

Gürcü Avni Paşa'nın yerinde bırakılmasında ısrar buyuruluyordu. Bu zât ise sadaret tarafından değiştirilmesi hakkında meydana gelen mükerrer inhâların, benim teşvikimden kaynaklandığını ve özel maksatlara dayandığını öne sürerek hakkımda şüphe uyandırmaya ve mevkiini güçlendirmeye çalışıyordu. Halbuki ben zaruret olmadan bir kimsenin görevden alınma ve değiştirilmesi için girişimde bulunmak şöyle dursun, bir suç ortaya çıkmadan hiç kimsenin mağdur edilmemesini kabine programı halinde kabul ettirmeye çalışıyordum. Bu zâtın azli hakkında da tarafımdan açık ve gizli hiçbir teşebbüs olmadı. Hele aramızda birtakım şeyler geçmiş olan bir kimsenin adını, çekememezlik anlamını içerecek bir biçimde ağzıma almaktan -ne inkâr edeyim- biraz da kendime olan saygının sevkiyle kaçınmak alışkanlığındayım. Edirne'nin geri alınmasının mükâfatı olarak şahsıma münhasır kalmak üzere kaydıhayat şartıyla verilen "yaver-i ekremlik"te bana rekabet etmek isteyen bu adam hakkında en ufak bir teşebbüste bulunmayı küçüklük sayarım. Her neyse, bu kişinin, gördüğü himayeden yüz bularak etliye sütlüye karıştığı ye Vükelâ Heyeti'ni küçük düşürmeye çalıştığı anlaşıldıktan sonra, Harbiye Nezareti'yle sadaret makamının bilmem kaçıncı inhâsı üzerine saraya devam etmemesi kendisine ihtar olunabildi. Fakat yine azli yönüne gidilmedi. Halbuki Ferit Paşa'nm bir arzusuyla padişahın güvendiği kimselerden olan Başkâtip Ali Fuat, Başyaver Naci Beyler gibi cidden temiz ve tarafsız saray adamları feda edilmişti.

Polis Müdürü Tahsin Bey, Merkez Kumandanı Emin Paşa'ya da rahmet okutacak aşağılık bir kimse idiyse de, kabinemizin kurulmasını müteakip gazetelerden birinin bunun değişeceğini yazması üzerine müttefikler tarafından görüş birliğiyle seçilmiş polis genel müdürü Albay Mr. Balar tarafından, gazete sahibinin şiddetle tehdit edilmesi ve bu mesele hakkında komiserliklerin düşüncesini araştıran hariciye nâzırının bu aralık adı geçen kişinin değiştirilmesine imkân olmadığını bildirmesi üzerine, benim Hariciye Nezareti'ne tayinime kadar, yedi aya yakın bir süre Polis Genel Müdürlüğü bu herifin iğrenç varlığından temizlenememiştir. Mr. Ryan da müttefikler arasında yürütülegelmekte olan bazı mülki, adli ve sağlık işlerinde istihdam edilen memurların değiştirilmemeleri için tavsiyelerde bulundu. Akla uygun bir sebep öne sürülemedikçe göz yummak zorunluydu.

İtilâf Devletlerinin kabinemizi kabul ediş tarzları, güya Ferit Paşa'nm çekilmesine müsait davrandıklarından pişman olmuşlar gibi bir şekildeydi. İş başına gelir gelmez, bizden Sevr Antlaşması'nın tasdikini istediler ve bu isteği desteklemek için vaatleri hilâfına bizi parasızlıkla bunaltmaya başladılar. Gerçi Kanun-ı Esasiye göre anlaşmaların meclise gerek kalmaksızın hüküm-

dar tarafından tasdik edilebileceğini, içimizdeki bazı siyasi hukuk otoriteleri açıklamışlarsa da, ben Ankara ile temas etmeden bunun tasdikine razı olmayacağımı kesinlikle ifade ettim. Vükelâ Heyeti'nin çoğunluğu beni desteklediği gibi, sadrazam paşa da Zât-ı Şâhâne'nin bu antlaşmayı kesinlikle tasdik etmeyeceğini açıkladı. Fakat biz Ankara'ya gidinceye kadar İtilâf Devletleri, özellikle Fransız temsilcisi Mösyö Defrance şiddetli ısrarlarda bulunmaktaydı. Bu zorlamanın destekçi gücü de para meselesiydi. Ferit Paşa'nın hazineyi bize tamtakır teslim etmiş olduğunu belirtmeye gerek yoktur. Böyle olacağı daha önce tahmin edilmiş ve düşünülmüş olduğundan, kabinemizin kurulmasından önce Tevfik Paşa, ihtiyaç ortaya çıktıkça perderpey alınmak üzere iki milyon lira kadar avans yapılması için temsilcilerin de katılmalarıyla banka ve rejiden vaat alınmışsa da, anlaşıldığına göre diplomatların işe karışmasıyla bu avanslar sürekli geciktirilmekteydi. Bununla birlikte maliye nâzırımızın yersiz muamelelerinin de bu gecikmede etkili olduğu galip ihtimallerdendir.

Bu nedenle uzun süre hükümetimizin eline geçen akçe İstanbul'un ve gümrüklerin günlük tahsilâtına münhasır kalıp, bu ise ancak en vazgeçilmez harcamalara yettiğinden, düzenli bir şekilde maaş vermeye imkân bulunamadı. Meşrutiyet'ten beri yapılan her türlü yolsuzluğa rağmen, memurlar hiçbir zaman maaşsız bırakılmadığından, en önce bizim kabinede görülen bu iflas durumu mevkiimizi cidden sarsıntıya uğratıyordu. Diyebilirim ki, Ferit Paşa Kabinesi'ne karşı genel kinle, aramızda bulunan bazı kimselerin iyi ün ve şöhreti olmasa, iş başına geldiğimizin hemen birinci ayında tekrar düşmemiz muhakkaktı.

İtilâf Devletlerinin kabinemize gösterdiği yegâne lütufkârlık Londra, Paris ve Roma'da birer temsilci bulundurmamıza izin vermeleridir. Londra'ya eski Hariciye Nâzırı Reşit, Roma'ya eski bakanlardan General Osman Nizami Paşalar ve Paris'e eski Roma elçisi Nabi Bey tayin edildi.

Osmanlı ülkesi, İstanbul vilâyeti sınırından ibaret, bunda da yabancıların kararlı ve sürekli müdahaleleri olduğu halde, Dâhiliye Nezareti'nin karşı karşıya kaldığı zorluklar pek büyük ve çoktu. Her şeyden önce açıktaki memurların ve bunlar arasındaki hamiyet ve liyakat sahibi kimselerin geçimini temin etmek iktidarımızla ilgili olmadığı halde, bazı kimselerin tarafgirlik sevkiyle bize düşmanlıkları açık yahut kötü idare ve suiistimalleri tevatür yoluyla rivayet edilirken, resmen sorumluluk tespitine imkân bulunamadığından ya da yabancıların himayeleri yüzünden yerlerinde bırakmaya mecbur olmak gerçekten üzücüydü. Söz gelimi Şehremini Salim Paşa, İtilâf ve Hürriyet'in ileri gelenlerinden olduğu gibi, yolsuzlukları da anlatılmaktaydı. Fakat particilik vesilesiyle kimseyi değiştirmemeye azimli ve bunu herkese vadetmiş olduğundan, bunu

bilen bu zât ekini belli etmemeye çalışmış, hakkındaki yolsuzluk söylentilerinin araştırılması teftiş heyetine havale olunmuşken, uzun süre bir sonuca varılamadığından, ancak çok sonraları işten el çektirilebilmiştir. Kuvâ-yı Milliye'ye karşı kullanılmak özel amacıyla Ferit Paşa'nın İzmit Mutasarrıflığı'na tayin ettirmiş olduğu Kâzım Bey adında, o çevrenin Çerkez ileri gelenlerinden bir cahil, sancakta müstebitçe ve dikbaşlılıkla bir idare uygulanmakta olduğundan, yine Ferit Paşa azline teşebbüs etmişse de, bu sefer herif postunu bırakmadığından, güya dostça bir şekilde kovulmasına çare bulmak için, İzmit sancağı vilâyet yapılmış ve Mareşal Zeki Paşa'nın akrabasından, tahsil görmüş bir Çerkez, kabinenin değişmesinden birkaç gün önce, valiliğine tayin olunmuştu. Tabiatıyla ben ne İzmit'in vilâyet olmasını ne de bu zâtın valiliğini kabul ederek Suphi Paşazâde Vahap Bey'i mutasarrıflığa tayin ettiysem de, kardeşi Hamdullah Suphi Bey'in Ankara'da Maarif Vekili olduğu Yunan Kumandanlığı'na jurnal edilerek iade ettirilmiştir. Jurnalci, okul arkadaşlarımdan meşhur sadrazam Âli Paşazâde Rıza Bey merhumun oğluydu. Kendisi İzmir Polis Müdürü olup bu sırada mutasarrıfa vekâlet ediyordu. Ne düşüş!

Ferit Paşa hükümetinin teşvikiyle milli harekâta karşı fiilî mukavemette bulunup yenilince, İstanbul'a sığınarak sarayın bazı değişik ve terk edilmiş dairelerinde yerleştirilen kimseler, geçimlerinin sağlanması ve zararlarının karşılanması davasıyla bana müracaat ettiler yahut ettirildiler. Arada benim milli harekât hakkındaki düşüncemi iskandil için birçok dedikoduda bulundular. Şahıs değişebilir, fakat devlet, makam değişmez. Sizin yerinizde oturanlar bizi davet etti, bu hale düşürdü, bizi geçindireceksiniz diyorlardı. Hak sahibi olanlar, devlet memurları maaş alamazken bunların alıştırıldıkları şekilde müreffeh olarak hayatlarını sürdürmeleri kabul edilemez olduğu kadar, doğru da değildi. Bu adamlar benden başka kimseye de uğramıyorlar, uğrasalar da bana gönderiliyorlardı. İşte benim iki üç aylık Dâhiliye Nezaretim böyle geçti!

***

Alışılageldiği üzere, kabinenin programı diye, gazetelere çokça maddeleri içeren bir makale verildiyse de, asıl program ve niyetimiz Anadolu ile samimi bir şekilde uzlaşmak ve devletin çıkarlarına uygun bir barış imzalamak, ondan sonra ikiliği kaldırarak Osmanlı Hanedanlığı'nın egemenliği altında gerçek bir Meşrutiyet, sağlam ve düzenli bir idare kurmak ve sağlamaktı. Bu programın ilk aşaması Ankara ile ilişkiye girişmek idiyse de, Ferit Paşa zamanında İstanbul ile Anadolu arasında her türlü ulaşım kesilmişti. İngiliz ve Yunan işgali altında bulunan İzmit ve Sapanca üzerinden geçen telgraf hattını bağlayarak haberleşmeyi kurmak için Bekir Efendi adında, Milliciler tarafından (o zaman geçerlikte

olan deyim) emin sayıldığı rivayet edilen bir telgraf memuru gönderilmişse de, ayırma çizgisini geçer geçmez Ankara hükümeti bu adamı alıkoyarak bir daha göndermedi. Sonunda kurmay yüzbaşılardan Neşet Bey adında bir kişiyi İnebolu yoluyla Ankara'ya gönderdim. Bu subay, Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Kumandanlığı'ndayken, erkân-ı harbiyesinde bulunuyordu. Bu esnada görevli olarak karargâhıma defalarca gönderilmiş olduğundan kendisini tanıyordum. Zât-ı Şâhâne'nin damadı ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Bey başkanlığında öteden beri saray-ı hümâyunda kurulmuş Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi'nde bulunduğu halde, Anadolu ile gizlice ilişkileri devam ettirmekte, yani sarayın tertiplerinden Anadolu'yu haberdar etmekteymiş! Bu aralık bu zât her nasılsa yanıma geldiğinden, Mustafa Kemal Paşa ile olan eski ilişkilerini hatırlayarak bu memuriyete tayin ettim ve eline bir şifre vererek sözlü talimatla Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gönderdim.

Neşet Bey'in Ankara'ya gidip gelmesi bir ay kadar uzadı. Bu esnada ben İngiliz ve Fransız siyasi temsilcilerini, gösterdikleri arzu üzerine ziyaret ettim; onlar da karşılıkta bulundular. Mösyö Defrance, Sevr Antlaşması'nın bir maddesinden vazgeçilmeyeceğini, fakat rıza ile tasdik edersek uygulamasında müsaade edileceğini açıkladı ve bir an önce tasdik edilmesinde ısrar etmekte, Amiral de Robeck ise belirsiz ve ılımlı bir dil kullanmaktaydı.

Bu tarihlerde Rus irtica harekâtının son kuvveti olan Wrangel ordusu, Prekop'ta Bolşevikler tarafından perişan edilmiş ve kurtulanlar İstanbul'a sığınmıştı. Bunlar tabii Fransız ve İngilizler tarafından himaye edilmekteydi. Anadolu ricalinin Bolşeviklerle ilişkide olduğu söylentileri yayıldığından, aynı zamanda dolayısıyla Bolşeviklere de bir darbe vurulmuş olmak üzere, bu kuvvetlerin Yunanlılara katılarak bize hücum ettirileceği söylenmekteydi. Bu durumda Bolşeviklerin bize yardım amacıyla ülkemize Kafkasya'dan asker göndermeleri -çok zor olmakla birlikte-, bunun gerçekleşmesi de ayrı bir bela olurdu. İtilâf Devletlerinin Bolşevikliğe karşı bir harekât durumunda, böyle bir seferin masraf yükünü milletlerine yükletebilmeleri pek muhtemeldi. Zaten mültecilerin geçimlerinin sağlanması zorunlu olduğuna göre, böyle bir şeyin gerektirebileceği fazla masraflar çok büyük bir fedakârlık olmayacaktı. Öte taraftan Bolşevik adına düşmanlık duyan ve iyi bir şekilde yiyip yaşamak şartıyla, savaşı sefalet içinde yaşamaya tercih eden bu Rus savaşçılarıyla Wrangel gibi girişimci bir generalin böyle bir teklifi kabul etmesi kuvvetle muhtemeldi. Fakat şükürler olsun ki, semavi bir lütuf olarak, bu düşünce İtilâf Devletleri ricaline parlak gelmedi veya bilinmeyen bazı sebepler, uygulanmasına engel oldu. Ben bu ihtimallerden korktuğum için özellikle askerlerin idare ettiği Anadolu hare-

ketinin Bolşevizm ile ilişkisi olamayacağı, Avrupalıların acımasız ve dayanılmaz zorlama ve tehditleriyle idareciler üzülmezlerse Rusya'ya iltihaktan çekinmeye yer olmadığı, fakat Wrangel ordusu İstanbul'da bulundukça Millicilerin kuşkulanmaları ve Rusların da bunu fırsat bilerek kendilerini kışkırtmaları doğal olduğundan, Wrangel ordusunun her ne olursa olsun, dünyanın başka yerlerine gönderilmesi gerekeceği, hele Anadolu kıyılarına çıkarılmasının fahiş bir hata olacağı düşüncesini telkin ettim. Amiral de Robeck bu durumu hükümetine bildireceğine söz verdi. Gerçi ordu toptan Türkiye'den çıkarılmadıysa da, büyük bölümü başka ülkelere dağıtılmış, Wrangel Avrupa'ya gitmiş, Anadolu'ya da bir er bile çıkarılmamıştır.

Neşet Bey dönüşünde ekte sunulan (Bkz. Ek: 32) ayrıntılı, fakat müphem ve imzasız fahriye (övgü) kılıklı bir lâyiha getirdi. Bunda Millicilerin durumlarını gül gibi gösteren bir böbürlenme ve nazlanma hissediliyorsa da, meram pek anlaşılamıyordu. Fakat Neşet Bey, oradaki heyetin uzlaşmaya niyetleri olduğundan bahisle, bizi oraya gidip konuşmaya teşvik ediyordu. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa'dan talimat almış olması muhtemeldir. Bunun üzerine Neşet Bey, uzlaşma gereğini işaret eden bir talimatla Ankara'ya gönderildi.

Vükelâ Heyeti, benim gitmemi istemekte ve teklif etmekteyse de, ben işin başında diğer bir iki zâtın gönderilmesini, ondan sonra benim bizzat gitmem gerektiğini açıklamaktaydım. Fakat Salih Paşa benim gitmem gerektiğinde ısrar etmekte, kendisinin beraber gelmesi rica olundukça, nöbetini savdığından söz ederek kaçmmaktaydı. Hariciye Nâzırı Safa Bey de refakate razı oldu. Feshedilmiş Meclis-i Mebusan ikinci başkanı ve hâlen Ticaret ve Ziraat Nâzırı Hüseyin Kâzım Bey'in mebuslar arasında dostları bulunduğu düşüncesiyle refakatini rica ettim ve muvafakatini aldım. Hariciye'den Bern elçiliğine tayin olunan Cevat Bey'le Hukuk Müşaviri Münir Beyler ve yine Kâzım Bey'in oraca çok sevildiğini bildirdiği rasathane müdürü Hoca Fatin Efendi de heyete alındı.

Bu sefer nispeten erken dönen Neşet Bey'in Mustafa Kemal imzasıyla getirdiği cevapta (Bkz. Ek: 33) benimle Salih Paşa davet olunduğumuzdan, bu zât da zorunlu olarak refakat etti. Benim bizzat gitmem gerektiğinde ısrarı kötü bir niyete dayanıyor idiyse, cezasını o da beraber çekti. Mektupta gösterilen yollardan İzmit-Geyve yolunu tercih edip seçtik.

ANKARA SERÜVENİ

Yolumuz Yunan işgal mıntıkasından geçtiğinden, Sapanca'ya kadar götürecek özel trende bizi geçirmek üzere Mr. Haywood adında oldukça centilmen bir kurmay yarbayı (bu subay daha sonra konferanslarda müşavir olarak bu-

lunmuş ve nihayet General Harrington'un kurmay başkanı ve albay olarak en son İstanbul'u terk etmiştir) ve Yüzbaşı Mr. Benette birlikte gelmişlerdi. İzmit'te bulunan bir İngiliz istihbarat subayı ile uzun uzadıya konuştuktan sonra, bu iki subay bizi Yunanlıların işgali altında bulunan Büyük Derbent mevkiine kadar götürerek oradan dönmüşlerdir. Ortada dolaşan söylentilere göre, bu subayları esir almak için bir çetenin o taraflara gönderilmiş olduğu haber alındığı için, Sapanca'ya kadar gelmemişlerdir!

Sapanca halkı, müttefiklerle Kuvâ-yı Milliye mıntıkalarının arasında bulunduğundan, her bakımdan zarar görmekte ve iki taraftan birinin hücumuna uğramak veya bir ani çatışmada her iki tarafın ateşi arasında kalmaktan korkmakta ve bir an önce uyuşmanın gerçekleşmesini beklemekteydiler.

Kuvâ-yı Milliye'nin Geyve Boğazı'nda ilk önemlice askerî mevkii Doğanca olup oraya kadar tren de işlemesine rağmen, daha önce bir lokomotifle birkaç vagon ele geçirildiğinden, bizi buraya kadar demiryoluyla göndermekten kaçınıldı. Biz de trenin geri gönderilmesini tekeffül ederek, İngilizlerden oraya kadar götürülmemizi rica etmeyi uygun görmedik. Büyük Derbent'te otomobilimizin indirilmesinin uzun sürmesi, haritada mükemmel görülen yolun da bakımsızlıktan bozulup yağmurdan batak bir hale gelmesi yüzünden Büyük Derbent'ten birkaç kilometre ayrıldıktan sonra, otomobillerimiz çamurlara saplandı ve kurtulmak için hayli uğraştık. Bu arada, gecenin araya girmesinden ve artık bunlarla seyahatin imkânsızlığı anlaşıldıktan sonra, kimimiz muhafızların hayvanlarına binerek, kimimiz de bulabildiğimiz bir manda arabasıyla gece yarısından sonra Doğanca'ya varabildik. Ertesi günü araba ve drezin ile geç vakit Bilecik'e ulaştık ve istasyonda hazırlanan dairede kaldık. Mustafa Kemal Paşa bir gün önce gelip bizi beklemişse de, geciktiğimizi anlayınca Eskişehir'e dönmüş ve ertesi günü öğleden sonra tekrar Bilecik'e gelmiştir.

Beraberinde Batı Cephesi Kumandanı İsmet Bey, İktisat Vekili Mahmut Esat, İstiklâl Mahkemesi üyelerinden Kılıç Ali Beyler ve daha bir iki mebus ve gazeteciyle paşaların yaverleri bulunmaktaydı. Bu zâtların bize birbirlerini "yoldaş" unvanıyla prezante etmeleri üzerine, attığımız yanlış adımın mahiyetini anlamaya başladık. Mustafa Kemal Paşa, ayağının tozuyla hemen bütün bu topluluk huzurunda müzakereye girişti.

Bu konuşmanın ayrıntılarından önce, benim siyasi duruma bakışımı ve uyuşma konusundaki düşüncelerimi açıklayayım: İtilâf Devletleri temsilcilerinin ve özellikle Defrance'ın Sevr Antlaşması'nı tasdik konusundaki ısrarına rağmen, bu antlaşmanın er geç tadiline razı olacakları konusunda bende bir kanaat oluşmuştu. Bu kanaat genel siyasi durumun incelenmesinden, ayrıca

önce ve sonra görüştüğüm bazı yabancı devlet adamlarının tavır ve açıklamalarından ve Avrupa ile ilişkilerde bulunan bazı kimselerle haberleşme ve konuşmalardan doğuyordu. Bazı ihbarlardan İzmir'in Almanya'daki serbest şehirler halinde yönetimimiz altına terkine, Enez-Midye hattına kadar Yunanlıların geri alınmasına muvafakat edileceği umudu veriliyordu. Benim yukarıda sözünü ettiğim programda Anadolu'nun tamamen iadesini ve bir şekilde Rumeli'de sınırımızın Meriç Nehri'ne kadar genişletilmesini istemekteydim. Sebat, metanet ve ustalıklı bir siyasetle bu isteğe kavuşmaktan umutsuz değildim. Fakat bizim İstanbul hükümeti kendi haline kalırsa hiçbir şey elde edemeyeceği açık olduğu için, amacım görünüşteki ayrılık baki kalmak üzere, Anadolu ricaliyle dostluk oluşturmak, ondan sonra da onları İtilâf Devletleriyle temas ve ilişkiye götürmekti.

Bu düşünce daha Rıza Paşa Kabinesi zamanında Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğim, ikinci bölümde ek olarak sunulan telgrafların ifadelerinden anlaşılır. Gerçi bu emel, yani Ankara'yı Avrupa ile temasa getirme niyeti, İstanbul'da açıkça söylenemezdi; fakat azıcık akıl ve izan sahibi olanlarca meselenin başka şekilde çözümlenemeyeceği kabul edilir. Biraz varlık gösterebilen hür ve serbest bir kuvveti, esir bir hükümet eline vermeye ne bu kuvvetin sahipleri razı olur ne de bu durum işin hakikatine uygun düşerdi. Fakat böyle bir sonuca ulaşmak için, yani önceki telgraflardan birinde yazdığım gibi, her iki taraf varlıklarını koruyarak ve bir diğeriyle anlaşarak sırf güçlü olanın düşmanla müzakerelere girişmesi amacını temin için, her şeyden önce baş başa verip düşünce alışverişinde bulunmak gerekirdi. Ne çare ki Mustafa Kemal Paşa, güya Meclis-i Mebusan'da açık bir oturum düzenlemişçesine, müzakere kapısını açtı. Böyle bir şeyi beklemediğim ve hazır olmadığım için, itiraf ederim ki, açıklamalarım çok yavan oldu. İzmir'in idaremiz altında serbest şehir (ville libre) olmasına Avrupalıların razı olacağı hakkında aldığım bazı gizli istihbarattan bahsetmeme de İzmirli Mahmut Esat Efendi şiddetle itiraz etti.

Biz bu şekilde konuşurken, heyetimize mensup bir zât-ı muhterem sözü sebepsiz olarak Salih Paşa Kabinesi'nin değiştirilme şekline kaydırarak kendisinin padişahın nezdinde Ferit Paşa'nın sadrazamlık makamına getirilmemesi için tavsiyede bulunduğu, fakat Zât-ı Şâhâne'nin, ülke için faydalı bulursa hahambaşıyı bile işbaşına getirebileceği cevabını verdiği türünden birtakım safsatalara koyuldu. Meğer benim mebusların çoğuyla tanışıklığından yararlanmak için refakatine istekli olduğum bu zât, mebuslar arasında padişaha hafiyelik etmekle zanlı ve şüpheliymiş ve bu açıklamasıyla güya bu zannı ortadan kaldırmayı istiyormuş. Ne seciye ve ne tedbir! Halbuki bizi bakanlıklara memur

eden padişahtı. Onun adına devlet işlerini yönetmekte ve yine toplandığımız o masa etrafında onun adına müzakere etmekteydik. Anadolu'da padişah hakkında bir kırgınlık bulunmaktaysa da, daha açığa vurulmamış, hele hilâfet ve saltanat makamı tasdik edildikten başka, halen gösterilmekte olan çaba, o yüksek makamın kurtarılması amacına dayandırılmaktaydı.

Kendi içimizden bir zâtın, bu yolda atıp tutmasını aklıma sığdıramıyor, namusuma yediremiyordum. Dolayısıyla padişahın güvendiği ve yakını olan bu zâtın, padişah hakkındaki suçlamalarına cevap vermek bana düştü; fakat yoldaşlar, Bolşevikler arasında heyetimizin bu ayrılmışlığı, Sultan Vahidüddin'in savunulması, yerimizi ve vakarımızı büsbütün yok etti. Bir aralık yeri geldiği için muhalefette devamın getirebileceği sakıncaları dile almak istedim. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Avrupalılar isterlerse bütün ordularını getirsinler, Ararat Dağları'na, Turan'a kadar çekilip savunmaya devam edeceğini öfkeli bir şekilde açıkladı. Gerçekte bir tek kişi için Çin ve Maçin'in ötelerine gitmek bile mümkünse de, geride bırakacağı memleket ve sakinlerinin ne olacağı konusundaki düşüncesini açıklamadı. Belki Türkleri, Cengiz'in çıkardığı eski yurtlarına geri götürmeyi düşünüyordu.

Paşa yine münasebet getirerek Salih Paşa'nın Amasya mülâkatında, arkadaşlarını meclisin İstanbul dışında bir yerde toplanmasına ikna edemezse, istifa edeceği sözü verdiği halde sözünü tutmaması dolayısıyla bu zâtı suçladı. Halbuki daha sonra kendisi de meclisin İstanbul'da toplanmasına razı olduğuna göre, Salih Paşa'yı suçlamaya gerek yoktu. Nihayet kendi arkadaşlarıyla diğer bir odada müzakere etmek için bu oturuma son verildi. Geri döndükten sonra meseleyi gereği gibi araştırmak için Ankara'ya gitmemizi teklif etti.

Mustafa Kemal Paşa'nın kesinlikle uzlaşma yanlısı olmadığı, bu konuşmada olanca açıklığıyla ortaya çıktı. Bütün komedya, hakkımızdaki gizli niyetini uygulamak için bazı sebepler bulmak, tanıklar göstermek için hazırlanmak maksadına dayanıyordu. Hatta müzakere esnasında Ferit Paşa hükümetinin kendi işine daha çok yaradığını, çünkü onun hakkındaki genel nefretin kendileri için kuvvet, İstanbul'da halkın güvenini kazanmış kimselerin kabine kurmasının ise zayıflık olduğunu açıkça ifade etmişti.

Giderken, İsmet Paşa kendi vagonunu benimle Salih Paşa'ya vermişti. Halinde ıztırap ve telaş izleri görülmekteydi. Kendisi Batı Cephesi Kumandanı olduğu için, karargâh edindiği Eskişehir'de kaldı. Bu aralık Bolşeviklerin Kafkasya'da Gümrü (Aleksandropol) taraflarında yığınak yaptıkları ihbar edildi.

Ankara'ya ulaştığımızda Mustafa Kemal Paşa'nın ikametgâhında öğle yemeği yenildikten sonra, şehrin iki kilometre kadar kuzeyinde Genelkur-

may Başkanlığı Dairesi olarak kullanılan binaya gittik. Akşam orada büyük bir ziyafet ve toplantı olacağı haber verilmişti. Genelkurmay Askerî Harekât Şubesi Müdürü Salih Bey'in (Omurtak) odasında oturmaktayken ajans telgrafları getirildi. Bilecik'ten çekilmiş bir telgrafta, bizim İngilizlerin şerrinden Anadolu'ya kaçtığımız ve milletin himaye kucağına sığındığımız bildiriliyordu. Ben işin bir fevkalâdeliğe varacağını anlamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın bizim, "İstanbul kabinesinde bulunmamızın kendileri için zararlı olduğunu" açıklamasından, Ankara'da alıkonulacağımız yargısına varmıştım. Bunun örneği de vardı. Açıkça dönüşümüze engel olunmakla kalınsa, ben de Millicilere katılır, belki bir görev de kabul ederdim. Ne inkâr edeyim, o zamana kadar kalben ve fikren onlarla birlikteydim; fakat hakikati bu şekilde tahrif, bütün dünyaya karşı bizi sahtekârlıkla suçlayıp lekeleyecekleri hatırıma gelmemişti. Nefret ve kırgınlığımı anlayan Salih Bey ve arkadaşları, ajansın resmî olmadığını açıklayarak beni sakinleştirmek ve teselli etmek istedilerse de, artık gerçek olanca açıklığıyla ortaya çıkmıştı.

Akşamüzeri Mustafa Kemal Paşa da aynı daireye gelerek yemek yenildikten sonra, bir salonda yüzü aşkın askerî ve siyasi rical toplandı. Burada Hariciye Bakan Vekili Muhtar Bey, siyasi durumu anlattı: Rusya'da iç idarenin yerine oturup istikrar bulmak ve aramızda bir barış antlaşması imzalanmak üzere olduğunu, Batı bize karşı bu aralık yakınlaşma belirtileri gösteriyorsa, bunun Rusya ile aramızı açmak ve böylece tecrit ettikten sonra üzerimize çullanmak düşüncesine dayalı olduğunu, halbuki Ruslarla birleşirsek her türlü yardımı göreceğimizi ve halkımızın, şanlı ordumuzun metanet ve kahramanlığıyla bağımsızlığımızı kazanacağımızı açıkladı ve bu ifadelerini desteklemek üzere Rusya'daki memurlarımızdan gönderilmiş bazı belgeler de gösterdi.

Bütün meclis yoldaşlardan ibaretti. Hatta Genelkurmay Dairesi'nde hasta yatan Müdafaa-yı Milliye ve Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa'nın bile Bolşevik olduğunu söylemişlerdi. Böyle bir toplulukta benim için ciddi bir konuşma ve tartışmaya yer ve imkân olamazdı. Fakat hiçbir şey söylemeyip kırgınlığımı açığa vurmayı da uygun bulmuyordum. Onun için, "Rusya'nın dirildiğine inanılıyor ve verdiği destek maddelerine güveniliyorsa, istifadeye çalışılması uygundur," biçiminde görüş belirttim. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, Salih Paşa ile birlikte oturduğumuz eve gelerek bizi ziyaret etti ve yerimizden memnun olup olmadığımızı sordu. Dönüşümüze izin verilmemesi konusundaki sorularımız üzerine de, arkadaşlarıyla istişare ederek bir karar vereceği sözünü verdi.

Bir iki gün sonra iade-i ziyaret için yanına gittiğimizde, yaptığımız ısrarlara karşı da ümitlendirici bir cevap vermedi. Vükelâ Heyeti üyelerinden tanıdıklarımız yalnız başlarına evimize geliyor ve bizi içlerinde kalmaya teşvik ediyorlardı. Barış sözleşmesini imzalamak için Rusya'ya harekete hazırlanan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler de gelip görüştüler ve Rusya hakkında bazı faydalı bilgiler verdiler. Bütün bu müzakere ve telkinler, bize durumu güvenilir göstermek amacına dayanıyordu. Düşüncelerinin hepsini tasdik etmemekle birlikte, Yusuf Kemal Bey'in bende bıraktığı etki genel olarak iyiydi. Fakat bu konuşmalardan daha çok, başka bir olay beni yumuşatmak istidadını gösterdi.

Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce düzenli bir ordu kurulmasına başlanınca, zulüm ve yolsuzluğu, gasp ve çapulculuğu sınırı aşan çetelerin kaldırılmasına karar verildiğinden, durumu haber alan Çerkez ve Zeybeklerin liderleri Ethem ve Demirci Efe, Ankara'daki meclisi ve hükümeti fesih ile devlet idaresini ellerine almaya ve bu amaçla Ankara'da bulunan Rus ve yerli komünistleri de ittifaklarına alarak bir anda ayaklanmaya karar verdiklerinden, durum zamanında haber alınmış ve Ankara'daki komünistler tutuklanarak cemiyetleri tarumar edildiği gibi, Ethem ve Demirci Efe'nin kökünün kurutulmasına da teşebbüs edilmişti.[27]

Gerçi Ethem'in kardeşi Reşit Bey mebus olduğundan ve Ankara'da oturduğundan, onun vasıtasıyla elde edilmesine çalışılmışsa da, Ethem, çetecilikte elde ettiği şöhret, nüfuz ve makamından vazgeçmediği ve hükümetin vaatlerine güvenmediği için, kardeşleri ve çetesiyle birlikte, o esnada taarruz etmek üzere bulunan Yunan ordusuna katılmıştır. İşte olaylar bu tarzda hikâye olunurken, ihtilâlcilerin gelişimizden yararlanarak, eğer heyetimizle Ankara idarecileri arasında uyuşma sağlanırsa, bu kadar fedakârlıktan sonra İngilizlere katılındığını ve ilişkiler kesilirse faydalı bir barış antlaşmasına yaklaşarak ve ülkece tanınmış adamların aracılığını reddederek kişisel çıkar için savaşın sürdürüldüğünü ve tehlikelere atıldığını yayarak milli hükümetin nüfuz ve kuvvetini kırmak istediklerini açıklıyor ve bizim gönderilmemizin geciktirilmesi kararı, bu yolda propagandaların önüne geçmek amacına yükleniyor ve dayandırılıyor.

Her zaman itiraf ettiğim gibi, ben devletin selâmetini Anadolu'da ortaya çıkan milli kuvvete bağlı gördüğümden, bu kuvvete güçsüzlük ve zaaf dokunmasını hiçbir zaman istemezdim. Fakat ne çare ki hakkımızda reva görülen muamele gerçekte çok onur kırıcı olduktan başka, bütün medeni dünyaya karşı şahsi ve milli namusumuza da zararı dokunduğundan, vatanperver

27 Tutuklananlar arasında Mustafa Kemal Paşa ile Bilecik'e gelip müzakerelere katılan Hakkı Behiç Bey adında bir zât da vardı.

duygu ve arzularımıza rağmen Anadolu'da kalmaya rıza göstermemekte ısrar ediyorduk. Bu aralık ülkenin her tarafından "hoş geldin" sözleri ve sevgi ifade eden mektup ve telgraflar geldiği halde cevap veremiyorduk. Çünkü hükümeti yalanlamak elimizden gelemeyeceği gibi, zaten zaafa uğrar düşüncesiyle vicdanımıza da ağır gelmekte, sadece cevap verilmesinde ise ajansı tasdik etmiş olmak tehlikesi görülmekteydi. Nihayet Heyet-i Vekile'nin bizi ziyaret ederek aralarında kalmaya razı ve ikna etmeleri, kendi aralarında kararlaştırıldığından, oturduğumuz evde uzun bir müzakere ve konuşma gerçekleşti. Fakat iki taraf da yine kendi görüş açılarında sabit ve ısrarlı kaldılar. Bundan sonra tarafımdan kaleme alınıp arkadaşlarımca tasvip olunan ekteki (Bkz. Ek: 34) muhtıra Heyet-i Vekile'ye gönderildi. Bir aralık da benimle Salih Paşa'nın boş olan Trabzon mebusluklarını kabul etmemiz teklif edildi. Biz işin başında bu teklifin de hükümetten geldiği zehabına düştük ve şiddetle reddettik. Fakat bunun özellikle Doğu vilâyetleri mebuslarının hüsnüniyetle yapılmış bir girişimleri olduğunu daha sonra anladık. Bununla birlikte yine özür dileyerek kabulden kaçındık.

***

Bu sırada Yunanlılar, zayıf sağ kanatlarıyla gösteri kabilinden Afyonkarahisar'ı, büyük kısımlarıyla Eskişehir-Ankara istikametlerinde taarruza kalktı. Çerkez Ethem de merkezde Kütahya civarında milli askerlere karşı koymaya, hatta karşı saldırıya kalkıştı. Bu sırada Demirci Efe'nin, ya haysiyetinden dolayı isyandan kaçınması yahut zamanında sıkıştırılıp kuşatılması sayesinde, kötülüğü görülmedi. İsmet Bey (İnönü) henüz kurulan düzenli küçük kuvvetlerle Yunanlılara, Refet Bey (Bele) de nakliye hayvanlarına piyade bindirmekle meydana getirilen yapmaca süvariyle Ethem'e karşı uğraşmakta, durumumuz günden güne vahamet kazanmaktaydı. Bana teveccühü olan pek çok arkadaş, hemen savaş alanına koşmam gerektiğini tavsiye etmekte, bu çekinme ve uzak duruşumu, kendilerince bilinen yaratılış ve ahlâkıma aykırı gördüklerini açıklayarak eleştirmekteydiler.

Gerçekten yüz kilometre ileride vatanın ölüm kalım meselesi silahla çözüldüğü sırada, bir askerin Ankara'da eli bağlı durmasını benim aklım da almaz. Fakat ben hangi sıfat ve ne şekille oraya gidecektim? Esaretle emaret (beylik) bir araya gelmez. Dolayısıyla ben, bu durum ve halde, komuta edemezdim. Çarpışma sırasında nasihatçılık da fayda vermez. Gösteriş ve üst perdeden atıp tutmaktan ise daima nefsimi uzak tuttum. Seyirci sıfatıyla savaş alanına gitmem ise bir fayda sağlayamayacağı gibi, bize yüklenmek istenen ikiyüzlülük töhmeti için halkın gözünde delil teşkil ederdi.

Bununla birlikte savaşın cereyan şeklini büyük bir özenle araştırmakta ve takip etmekteydim. Bir sabah Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın yanına gittim. Durumla ilgili olarak gelen resmî haberler pek üzücüydü. Bir gün önce sağ yanımız gereği gibi zedelenmiş, akşamüzeri geri çekilmek tasarlanmış, gecenin nasıl geçtiği konusunda daha haber alınamamış! Çok kederli bir şekilde dönmek için ayağa kalktım. Fevzi Paşa da bizi uğurlarken, merdiven başında Salih Bey, elinde bir telgraf olduğu halde koşarak düşmanın geri çekildiğini müjdeledi. İşte I. İnönü Savaşı böyle kazanıldı. Sağ yanımız, yani İsmet Bey komutasındaki piyade düşmanı takip edemedi. Yeni derlenip toparlanan ordunun noksanları göz önünde bulundurulursa, bu durum ihmale yüklenemez, eleştirilemez. Fakat Refet Paşa, sözü edilen süvarisiyle önce düşmanın ağırlıklı kısmını ve sonra da Ethem çetesini batıya, düşman hatlarının arkalarına doğru hayli takip etti.

Bu olaylar olurken sadrazam paşadan dönüşümüzü emreden bir şifre geldi. Dairemizde kendi şifre cetvelimizle bunu çözerken yanımızda hükümetin bir kontrol memuru da bulundu. Buna cevap veremedik. Çünkü istediğimiz gibi yazmaktan yasaklanmıştık; istedikleri gibi yazmaksa hakikati tahrif etmek ve suçu yüklenmek olacaktı. Biraz sonra Ziya Paşa, Kurmay Yüzbaşı Neşet Bey'i Ankara'ya gönderdi. Elinde söz konusu zâttan adıma gönderilmiş bir mektup vardı. Biz yine kontrol altında cevap vermekten kaçındık. Mustafa Kemal Paşa kendisinin Ankara'ya gelmesini Ziya Paşa'ya yazmış!

Artık biz dönüşten tamamen umudu keserek Ankara'ya alışmaya, orada yerleşmeye başlamıştık. Hayatımız bir dereceye kadar tekdüze olmakla beraber, ben yaya veya binekli olarak gezintilere devam etmekteydim. Eski tanıyanlar sık sık ziyaret ettikleri gibi, orada tanıdığım iki zâtın dostluklarından da gerçekten lezzet duyuyor ve yararlanıyordum. Birisi, zaman zaman karşılaştığımız tanınmış kadın edebiyatçı Halide Edip Hanım idi ki, geniş vukufu, üstün nitelikleri, edibâne ve şefkatli muamele ve tavırlarıyla gerçekten kalpleri kazanmakta ve teselli etmekteydi. Diğeri de erdemli ve eşsiz şair Mehmet Âkif Bey idi ki, lâtif sohbetler ve okuduğu vatanperver şiirleriyle bizi neşe ve sevinçlere boğuyordu. Sıla hasretinden fazlaca etkilenen ve bazen eserlerini gösteren iki üç kişi istisna edilirse, bizim İstanbul'dan gelen esaret arkadaşları ve mihnet ortakları hoşsohbet ve üstün haslet sahibi kimselerdi. Birçok ilim ve fenlerde derinleşmiş ve geniş bilgi sahibi olan Fatin Efendi'nin sohbetlerine doyulmuyordu.

Bununla beraber arkadaşların endişeleri de sebepsiz ve haksız değildi. Çünkü bizim burada kalmamızla Ferit Paşa'nın kabinemize halef olması yüzde doksan muhtemel görülüyordu. Bu zât işbaşına gelirse, Anadolu ile İstanbul

arasında artık bağ kalmayacak, bir taraftan diğerine kuş uçmayacak ve aynı ailenin iki taraftaki fertleri birbirinden sonsuza kadar ayrılacaktı. Halbuki heyetimiz üyelerinin çoğu kalabalık aile ve geçimi maaşına bağlı devlet memuru ve devlet adamlarındandı. Bu maaş kesilirse aile sokaklarda kalacak! Bütün mülkü atalardan miras bir çiftlikle sınırlı, o da Yunan hükümetince haczedilmiş olduğundan, bu açıdan da benim derdim en büyük olmakla beraber, arkadaşların çoğu benim arzu ve teşvikimle heyete katıldıklarından, onlara karşı duyduğum mahçubiyet ve hele yar ve ağyara ve özellikle bu dostlara karşı üzüntümü saklamak zorunda oluşum, elem ve ıztırabımı şiddetlendiriyordu. Bununla birlikte en çok müteessir olan ve benim sözümle gelmiş olan arkadaşlar bırakılsa, ben her ne şekilde olursa olsun, Anadolu'da kalmaya razı olabilirdim.

Fakat bu meseleyle ilgili her sohbetimizi bir tartışma ve mücadele ile sonuçlandırdığımız Ankara hükümet ricaline, bu eğilimimi söylemeye izzet-i nefsim engel olduğu gibi, heyetimizin ileri gelenlerinin de bensiz dönmeyi istemeyecekleri, aramızda geçen konuşmalardan hissediliyordu. Bu bağlılığı vefa eserine mi, yoksa başka türlü evhama mı yüklemek gerekeceğinde kararsız ve tereddütlüyüm. Çok fazla üzgün olduğum bir gün kendimi tutamayarak Âkif Bey'e derdimi yandım. Önümüzde Hâfız Divanı duruyordu. Bana:

Yusuf-ı gum-geşte bâz âyed be-Kenân ğam mehor
Kulbe-i ahzân şeved rûzî gülistan ğam mehor[28]

matlalı gazelini gösterdi. Birkaç beyti de ezberimde olan bu gazel şu zamanlarda hatırıma gelmemişken, bu kere defalarca ve büyük bir hazla okudum. Sanki şair halimizi beş-altı yüzyıl önce keşfetmiş ve bize bir teselli mektubu yazıp bırakmış! Teselli buldum ve gönlüm ferahladı.

***

İnönü galibiyetinden ve çetelerle komünist fesadının uzaklaştırılmasından sonra, mevkiini sağlam görmeye başlayan Anadolu hükümeti, artık İstanbul'la irtibatı kesmek konusunda da eskisi kadar aşırılık göstermiyordu. Bir sabah Mustafa Kemal Paşa evimize gelerek, geceleyin Sadrazam Tevfik Paşa ile geçen telgraf haberleşmesini gösterdi. Tevfik Paşa, İtilâf Devletlerinin Hükümet-i Seniyyeyi barış müzakereleri için Londra'ya davet ettiklerini ve Mustafa Kemal Paşa veya delegelerinin de beraber bulunmasını uygun gördüklerini telgraf başında bildiriyor. Mustafa Kemal Paşa'nın gece ilk cevabı gayet sert oluyor, sadrazamın makamını tanımıyor ve beraberce konferansa katılmayacağını

28 Kaybolan Yusuf, Kenan eline yine gelir gam yeme
Tasa evi bir gün olur, yine gülistan kesilir gam yeme! (Yay. Notu)

bildiriyor olsa da, sabahleyin çekilen ikinci telgraf, anlam olarak pek geri kalmamakla beraber, lafzen daha nazik ve yumuşaktı.

Bu durum karşısında ben aracılığa yeltendim. Bir yönden bu fırsatı kaçırmamak için gerek paşa, gerek diğer bakanlar nezdinde tavsiye ve temennilerde bulunduğum gibi, İstanbul'a da meclisin tasdiki için telgraf çektim. Telgrafın ilk müsveddesi paşa tarafından değiştirilmek istendi. Ben bunu kabul etmedim, ama ikisinin ortası bir telgraf yazdım. Bunun da değiştirilmesi istenildiyse de, razı olmadım. Bu telgraf kendileri tarafından şifre edilerek gönderildi. Gerek Tevfik Paşa'dan alınan cevaptan, gerek geri dönüşümüzde çıkardığımız anlamdan İstanbul ve özellikle padişahça teklifimizin öfke doğurduğu anlaşıldı. Aldığımız cevapta o meşhur istifa mektubumun kırgınlığa sebep olan "hükümlerini korumaya yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasi" cümlesi aynen zikrolunarak, o kanuna muhalefeti tavsiye ettiğimden dolayı tevbih ediliyordum. Tevfik Paşa'nın sağlam mizacını bildiğimden, bunun padişah tarafından telkin ettirildiğinde, hatta yazdırıldığında şüpheye yer yoktur. Gerçi İstanbul'da çözülmüş halini görmemişsem de, telgrafımız şifre edilirken bazı maddelerinin tahrif edilmiş olması uzak ihtimal değildir. Bu haberleşmelerin sûretleri eklenmiştir (Bkz. Ek: 35-36).

Sonunda İstanbul'a uğramadan Milli Hükümet tarafından Londra'ya ayrı bir heyet gönderilmesi kararlaştırıldı. Heyetin başkanlığı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'e havale edilmişti. Bekir Sami Bey daha önce Rusya'ya da gitmiş ve Boşleviklerin, Bolşevikliğin can düşmanı olarak geri dönmüştü. Bu zâta meclisçe Yunus Nadi ve azledilmiş mutasarrıflardan Sırrı Beyler yardımcı olarak katıldı. Bizimle birlikte Ankara'ya gelmiş olan Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Münir Bey'in, müşavir sıfatıyla heyete refakat etmesi arzu edildi. Ben buna can u gönülden razı oldum ve isteği üzerine kendisine heyetimizin rıza ve tensibi üzerine Ankara delegelerine refakat ettiğini bildiren bir varaka verildi. Münir Bey'in bu ve bunu takip eden konferanslarda ve diğer hukuki iş ve meselelerde geçmiş olan hizmetleri amlmaya ve sitayişe değerdir.

Konferansın ilk müzakeresinde Tevfik Paşa'nın söz hakkını Bekir Sami Bey'e bıraktığı hakkında ulaşan haber Ankara'da fevkalâde memnuniyetle karşılandı. Fakat İstanbul'da bu muamele saltanat hukukunun ihtilâlcilere terki şeklinde anlaşılarak birçok taraftan itiraza hedef olduğu için Tevfik Paşa söz hakkını değil, kendisi savunmalarını yaptıktan sonra, söz nöbetini terk ettiğini iddia etmektedir. Her ne de olsa sadrazamın bu hareketi yararlı olmuş, bu yüzden hiçbir fiilî sakınca doğmamıştır.

Müzakere sırasında Bekir Sami Bey'in İzmir'de kayıtsız ve şartsız plebisit yapılmasına rıza gösterdiği hakkındaki telgraf fevkalâde üzüntü doğurmuşsa da, daha sonra buna Yunanlıların razı olmadığı ve bu yüzden İtilâf Devletlerinin onlara kırıldığı, bize teveccüh göstermiş oldukları anlaşılınca keyfiyet bir siyasi galebe halinde anlaşıldı ki, işin gerçeği de buydu.

Ankara heyeti Londra'ya giderken, rahatsızlığı dolayısıyla ve ihtimal bir cemile gösterilmesi düşüncesiyle Malta'dan tahliye edilmiş olan eski Şeyhülislâm Hayri Efendi de Ankara'ya gelmişti. Bu zât yolculuk sırasında Bekir Sami ve İsmet Beylerle karşılaşmış ve anlaşılan bizim İstanbul'a iademiz için müzakere etmişler. Ankara'ya ulaştığında pek ayrıntılara girişmeden dönüş gönümüzün yakın olduğunu gizli bir şekilde söyledi. Hayri Efendi birkaç gün Ankara'da kaldıktan sonra, hiçbir memuriyet kabul etmeyerek Niğde'de oturmak ve yalnız kalmak üzere ayrıldı. Bir iki gün sonra da İsmet Paşa geldi. Kendisiyle iki üç defa konuştuk

Bir gün İsmet Paşa'nın özel treninde baş başa yemek yediğimiz sırada, bugüne ve geleceğe dair uzun uzadıya sohbete giriştik. Dolaylı olarak benim işbaşına getirilmediğimden özür dilercesine "zaman ve muhitin, benim sahip olduğum merhamet ve nezaketten çok, Mustafa Kemal Paşa'nın yaratılışındaki şiddet ve sertliğe muhtaç olduğunu" söyledi. Halbuki Yemen'de benim Vükelâ Meclisi'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müdahalelerine ve aykırılıklarına ne yolda karşılıkta bulunduğumu görmüş, pek çok şiddetli kararlarımı yumuşatmaya çalışmış, hele Va'lan ve Kanefde'de ortaya çıkan ve San'a'da başgösterir gibi olan askerî ayaklanmaların bastırılması için aldığım önlemler ve verdiğim emirlerden dehşete düşmüş olmasına bakarak benim iradesi zayıf kimselerden olmadığımı bilmesi gerekirdi. Bununla birlikte hiçbir zaman böyle bir emel peşinde olmadığımı ve zamanında Anadolu'ya geçmediğim için, pişmiş aşa konmak türünden olarak liderlik davasında bulunamayacağımı söyledim. Bundan sonra söz İstanbul'a dönme konusuna geldi ve oraya vardığımız zaman Çerkez Ethem ve arkadaşlarıyla Komünistlerin anlaşarak yapmak istedikleri bozgunculuklara meydan vermemek düşüncesiyle, hakkımızdaki muamele ve tedbire ihtiyaç gördüklerini ve şimdi gerçi o kadar ihtiyaç kalmadıysa da, İstanbul'da halk tarafından sevilen ricalden oluşan bir hükümetin varlığından yine bazı muhaliflerin istifadeye çalışmasının uzak görülmediğini hikâye sırasında dönüşümüze imkân bulmak için çalışmakta olduğunu da ima etti. Ben de Yunanistan'da kalan emlâkim için bir çare aramak, ailemin geleceğini temin etmek ve özellikle Ankara'da tutulmaları musibetini benden bilen arkadaşların asık yüzlerinden kurtulmak için, heyetimizin artık salıverilmesini şiddetle arzu

ettiğimi açıkladım ve işlerimi yoluna koyduktan sonra Anadolu'nun bir köşesinde uzlete çekilmek niyetinde olduğumu da ekledim. Gerçekte İstanbul'daki rical ve arkadaşlardan kurtulsam ve işlerimi düzene koyabilseydim, İstanbul'a dönüp oradaki işlerimi de temizledikten sonra Anadolu'da yalnızlığa çekilmek en fazla istediğim şeydi.

Sonunda mesele saltanat hanedanına intikal etti. Bu sohbette, yeni zorluklar icat edilmemek üzere şimdilik saltanat makamında zorla bir değişiklik arzusu göstermekten kaçınılması, yalnız babadan evlâda geçme usulünün kabulü gerektiği ve şimdiden genç şehzadelerden birinin hükümdarlara layık bir biçimde eğitilip yetiştirilmesiyle ilk tabii değişiklikte bu zâtın tahta geçirilmesi ve ondan sonra babadan oğula geçme usulünde devam olunması görüşünde birleşildi. Bu konuşma ile son hükümet darbeleri arasında ancak bir, bir buçuk yıl geçmiştir! Sohbet sırasında İsmet Paşa İttihatçılar aleyhinde kindar şekilde sözler sarf etti. Milleti bu belalara sokanlar ele geçirilirse İstiklâl Mahkemesi'ne verilerek kendilerinden hesap sorulacağını şiddetle ve hiddetle ifade etti.

Dönüş:

Bu konuşmadan bir-iki gün sonra, hakkımızda her zaman çok koruyucu muamelelerde bulunan ve daha önce de bırakılmamız için çalışmış olduğu zannını hissettiren Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, yanıma gelerek dönüşümüzün Vekiller Heyeti'nce karara bağlandığını müjdeledi. Biraz sonra da İsmet Paşa gelerek Vekiller Heyeti'nce dönüşümüze karar verildiğini resmî bir sûrette açıklayıp hangi yolla döneceğimizi sormuş ve bizim İnebolu yolunu tercih etmemiz üzerine, iyi bir şekilde barınabilmemiz için iki kafile olarak hareket etmemiz gerektiğini uygun görmüş ve tavsiye etmiştir. Birinci kafile olarak Hüseyin Kâzım ve Cevat Beylerle Fatin Efendi, ikinci kafile olarak da Salih Paşa ile ben ve yaverlerimiz hareket edecektik. Birinci kafilenin hareketinden sonra, bizim yol tezkeresi işleminin polis dairesince yapılmadığı haberini aldık. Eski *Tanin* gazetesi başyazarı Muhittin Bey'in –ki *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesini çıkarıyordu– hareketimizi hükümetin arzusu hilâfına yayınlamış olmasının bu caymaya sebebiyet verdiği açıklanıyordu! Daha o zaman İttihatçı entrikasından çekinen kabine, bu ilânı da özel bir düşünceye yüklediği gibi, bazı mebuslar da bizim geri dönüşümüze güya muhalefet etmiş imiş!

Şurasını da ekleyeyim ki, dönüşümüze izin verilmesinde Hayri Efendi ve özellikle İsmet Paşa'nın himmetleri inkâr edilmemekle birlikte, hükümetin son savaş başarıları üzerine içte ve dışta mevkiini sağlam görmüş, öte taraftan da mecliste yeniden yeniye belirmeye başlayan muhalefete bizim bir dayanak noktası teşkil edebilmekliğimizden sakınılması gibi birbirinin zıddı iki nede-

nin, bu serbest bırakma konusunda etkili olduğuna kuvvetle hükmedilebilir. Hükümetin görüşü hilâfına, gazetenin hareketimizi zamanından önce ilân etmesi bir maksada yüklenerek yola çıkışımızın ertelenmesine karar verilmiş olduğu doğru olsa bile, yine İttihatçılara eğilimli veyahut Vekiller Heyeti'ne muhalif sayılan mebusların Anadolu'da kalmamızı istemeleri de diğer sûretle şüphe çekici ve ikinci defa olarak hareketimize izin verilmesine sebep olmuştur. Her neyse, iznin geri alınmak istenildiğini duyar duymaz, hemen İsmet Paşa'ya haber gönderdik. Heyet-i Vekile tarafından akşama kadar süren uzun bir tartışmadan sonra tekrar hareketimize izin verilmişse de, geri dönüşümüze karşı çıkanların itirazı ve büyük bir ihtimalle Mustafa Kemal Paşa'nın endişe ve çekinmesine yer kalmaması için, Heyet-i Vekile nezdine çağrıldık ve İsmet Paşa vasıtasıyla İstanbul'a gider gitmez istifa edeceğimize ilişkin bir senet imzasına mecbur edildik. Bir gün önce hareket etmiş olan Hüseyin Kâzım Bey'den de aynı anlamda bir senet alınması Dâhiliye Vekâleti'nce Kastamonu valisine yazılmış imiş. Bizim imza ettiğimiz senedin metni yaklaşık, "İstanbul'a gider gitmez görevlerimizden istifa edeceğiz"den ibaret ve başka her türlü kayıt ve şarttan uzaktı.

Anlaşılan o gece Heyet-i Vekile geç vakte kadar müzakerelerine devam etmiş ki, ben uykudayken önce Ferit Bey gelerek uğurlamada bulunamayacağından dolayı özür dileyip vedalaştığı gibi, ondan biraz sonra da İsmet Paşa gelip hemen Eskişehir'e doğru hareket edeceğini belirterek veda etmiş ve bu sırada sözü istifa meselesine getirerek eğer sözümüzü yerine getirmezsek -kendi deyimiyle- kepazelik edeceklerini söylemiştir. Uzun süren beraberliğimizde ben İsmet Paşa'yı edepli, nezih, büyük bir aile evlâdına yakışacak bir terbiye ile donanmış olarak tanımıştım. Böyle bir lakırdıyı işitince canım sıkılarak cevaben, "Bunu söylemeseniz daha iyi ederdiniz. Hem hükümetinize karşı bizden zarar bekleyeceğinize, içinizden bazınıza tavır ve davranışlarında itidal ve iffet tavsiye etseniz daha isabetli olur, daha emin kalınır," anlamını içeren sözler söyledim. Düşüncemi daha açık bir şekilde öğrenmek istediyse de, fazla bir şey söylemedim. Fakat kimlere ve nelere telmih etmek istediğimi anladığından şüphe yoktur. Bununla birlikte yine iyi ayrıldık. Çünkü kendisini öteden beri, oğlum, kardeşim gibi sevmekle birlikte, bu garip esaretten kurtaran ve bu konuda üzerine sorumluluk alanların başında geldiğinden de emindim. Dolayısıyla ayrılmazdan önce kendisine iyi muamele ve gönül alıcı davranışlarda bulundum.

Hareket ederken resmî hiçbir memur bizi uğurlamadığı gibi, yol esnasında da istirahat imkânlarımız sağlanmakla birlikte, hiçbir resmî ihtiram yaptırılma-

masına özen gösterilmiştir. Koçhisar'da muhtarın evine inmiştik. Adamcağız sürekli benim çizmemi çekmek istiyordu. Ben de tabii olarak istiğfarla buna engel olmak istiyordum. Bunun üzerine, "Paşam çizmeni çekmek değil, ayağını yalayıp öpsek hakkınızı ödeyemeyiz. Mütarekeden sonra buraya bir İngiliz mülâzımı ile bir Ermeni papazı geldi. Etmedikleri hakaret kalmadı. Ermeni'den dönmeymiş diye bir jandarmanın eşini istediler, karı koca birbirinden ayrılmak istemez, mülâzım ile papaz bizim yakamızı bırakmaz. Çektiğimizi bir Allah bilir. Siz bizi bu belalardan kurtardınız, başımızın tacısınız," diyerek yaşlı adam ağlamaya başladı. İşte milli müdafaanın hikmeti, kuvveti bu sözlerde, bu teessürlerde saklıdır. İstilâcılar İstanbul'da şüphesiz taşrada yaptıklarından çok fazlasını yaptılar. Fakat bizden sonra kabineyi devralan Tevfik Paşa zamanında fiilen ve Salih Paşa sadaretinden beri resmen işgal altında bulunan, iç güvenlik zabıtası bile işgal kuvvetleri eline geçen İstanbul, Anadolu gibi kendisini savunamazdı. Burasını insaf gereği olarak itiraf etmek lâzımdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bazı yöneticileri teslimiyeti haddinden çok ileriye götürdü ve bununla da yetinmeyerek Anadolu'yu da kendisine benzetmek istedi. Bu durum da, eski ve büyük bir saltanat yapısının çöküş sebebi oldu.

Bütün bu yoldaki gözlem ve duygular sonucunda her türlü infiallerimizi bir yana bırakarak Kuvâ-yı Milliye'nin yaşamasına, yükselmesine, başarısına hizmet etmeye, İstanbul'da Anadolu için zayıflık sebebi olacak kötü bir kelime bile telâffuz etmemeye aramızda karar verdik. İçimizde bu karara kalben katılmamış ancak bir kişi, yani Bilecik'te padişaha dil uzatan zât olabilirdi. Elbet: *Li-külli makâmin mekâl*![29]

Boğaz'a girdiğimiz zaman bazı arkadaşlar gazetecilere ne türlü açıklamalarda bulunulacağı konusunda müzakere yapılmasını arzu etti. Ben geçen olayları asla örtmemek ve yorumlamamak, memuriyetimizin başarıya ulaşmadığını, çünkü Kuvâ-yı Milliye İstanbul hükümetiyle birleşir ve anlaşırsa zayıf düşeceği görüşünde olduğunu itiraf ve ortaya koymak gerektiğini belirttim. Genel olarak olumlu karşılandı. Basına verdiğim ifade ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 37).

Bâbıâli'ye ulaştığımızda kabineyi bıraktığımız gibi bulduk. Sadrazam Paşa Londra Konferansı'ndan sonra dinlenmek ve hava değişimi için Avrupa'da kalmış, rahatsızlığı nedeniyle kabinemizin kuruluşu sırasında içimize alınamayan eski sadrazam Ali Rıza Paşa daha sonra Nafia Nezareti'ne ve sadrazamın yokluğunda Sadaret Kaymakamlığı'na getirilmiş, Maliye Nâzırı Raşid Bey

29 Her durum için söylenecek ayrı bir söz vardır. (Yay. Notu)

maarife nakledilerek yerine eski Şûrâ-yı Devlet üyelerinden merhum sadrazam Kâmil Paşa'nın oğlu Abdullah Bey tayin edilmişti.

Salih Paşa ile ilk işimiz, üstlendiğimiz görevde başarıya ulaşamadığımız için, istifa etmek zorunda olduğumuzu Vükelâ Meclisi'ne arz etmek oldu. Fakat arkadaşlarımız istifalarımızı kabul etmediler. Israrımız üzerine de Sadrazam Paşa dönmeden kabine tarafından tadilâtı içeren hiçbir karar alınamayacağını kesin biçimde açıkladılar. Ben de Bâbıâli'ye devam etmemekte sebat ettim.

İstanbul'a ulaşmamızdan bir gün sonra, üç nâzır, padişahın huzuruna kabul olunduk. Başımızdan geçenleri ana hatlarıyla arz ederken çok heyecanlanmıştım. Bununla birlikte kendileri hakkında Ankara'ca kötü bir amaç ve niyet olmadığını, halkın saltanat ve hilâfet makamına sadık ve bağlı bulunduğunu[30] ve devletin korunması için yegâne kuvvet olduğundan Ankara teşkilâtı hakkında yüksek teveccühlerinin esirgenmemesini arz ettim. Huzur-ı şâhâneden üçümüz birden çıktık, fakat padişaha yakınlığı ve güvenine mazhar olma ayrıcalığına sahip olan Hüseyin Kâzım Bey sarayda kaldı!

***

Londra Konferansı'nda kesin bir antlaşma imzalanması zaten söz konusu değildi. Yalnız bir barış toplantısı için bize ve Yunanistan'a birtakım şartlar ve teklifler yapıldı ki, bunların ret ve kabulü iki taraf hükümetlerinin tasdiklerine bağlıydı. Eğer düşünce birliği sağlanırsa, o zaman yeniden oturulacak bir toplantıyla kesin antlaşma yapılacaktı. Fakat herhalde bu teklif ve şartlar Sevr Antlaşması'nı yürürlükten düşürmekteydi. Bu tadilâta ve hakkımızdaki müsaadelere Yunanlılar razı olmadılar ve daha delegeler ülkelerine geri dönmeden, ordularına ileri hareket emri verdilerse de, yine İnönü'de birinci defasından, daha ciddi şekilde yenilgiye uğradılar.

Bu savaş devam ederken, General Gouraud Suriye'ye gitmek üzere İstanbul'dan geçmiş olduğu için, Osmanlı Bankası Genel Müdürü Mösyö Stag tarafından şerefine verilen ziyafete Salih Paşa ile ikimiz de davetliydik. Sofrada ve ondan sonra özel olarak General Gouraud ve olağanüstü temsilci General Pelle ile Anadolu'nun durumuna ilişkin uzun uzadıya konuşuldu. Anadolu'da bütün halkın, idarecilerin izinde giderek vatan ve namus savunmasında sebat edeceklerini, Yunanlıların bu kuvveti mağlûp edemeyeceğini, söz gelimi küçük ve mahallî bazı üstünlükler elde etseler bile, her ileri gittikçe stratejik durumun bir kat daha vahamet kazanacağını, bu nedenle aleyhimizdeki gaddar niyetlere son verilerek haklı isteklerimizin kabul edilmesi gerektiğini uzun uzadıya açık-

30 Bu cümlelerden birincisini görünüşe göre, ikincisini de vicdani kanaatle arz etmiştim.

ladım. Daha silahlarımızın açtığı yaralarla muzdaripken hakkımızda muhabbet ve teveccüh gösteren, bütün dünyanın gözü önünde bizi öven ve savunan bu şerefli asker hakkında kalbî bir takdir ve minnetim vardı. Bu konuşmayla bu duygularım daha da güçlenmiştir. General açık söylemiyorsa da, bizimle uyuşmak, dost olmak arzusunda olduğu konuşmasından anlaşılıyordu. Daha önce Mösyö Duque, sonra da Mösyö Franclin Bouillon vasıtasıyla yapılan antlaşma girişimlerinde, generalin etkisinin bulunduğu da kuvvetle muhtemeldir. Bu kitabımın yakında yayınlanması nasip olursa, bazı okuyucuların bu satırları görünce, hemen, "General Suriye'de yerini sağlamlaştırmak için bu yakınlığı arzu ediyordu," diyeceğinde şüphe etmem. Hiçbir ciddi devlet adamı düşünülemez ki, yabancı bir milletle olan ilişkilerini, kendi vatanının yararına uydurmak istemesin. Ancak bu menfaati dostça elde etmek isteyenlerin, aynı sonuca düşmanca ulaşmak arzusundakilere elbet tercih edilmesi ve kendilerine saygı ve sevgi duyulması gerekir.

Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey'in refakatında bulunan Kurmay Yüzbaşı Yümni Bey, "protokol" ve kararları Ankara'ya götürmek üzere ertesi günü bir Fransız torpido botu ile İnebolu'ya gideceğinden, onunla İsmet Paşa'ya bir mektup gönderdim. O zamanki durumu bir dereceye kadar aydınlattığı için, ekte sunuyorum (Bkz. Ek: 38).

Konferansın teklif ve müsaadeleri bu kadar fedakârlıktan sonra Ankara'da doğal olarak yeterli görülemezdi. Fakat bana göre meydana gelen bu bağlantıyı kesmemek, yetersiz görülen yardımları düzelterek genişletilmesini ve tamamlanmasını istemek, zararlı görülen maddeleri yumuşak bir dille reddetmek ve Yunanlıların Avrupalılara rağmen konferansı müteakip bilfiil düşmanlığı yenilemelerinin, siyasetçiler yanında olmasa bile, herkesin gözünden düşüşlerini gerektirmiş olacağından, bundan yararlanarak faydalı şartlar elde etmeye çalışmak gerekirdi. Ankara'yı bu görüşe yöneltmek düşüncesiyle İsmet Paşa'ya ikinci bir mektup daha yazdım (Bkz. Ek: 39). (Fakat bu mektubu emanet ettiğim zât, bir sebepten dolayı mektubu yerine ulaştıramadığını, bir süre sonra bana bildirdi). Konferans tekliflerinin Büyük Millet Meclisi tarafından reddedileceği ve Bekir Sami Bey'in hatalı bulunduğu yayılıp gazetelere de intikal edince, yine İsmet Paşa'ya üçüncü olarak bir mektup daha gönderdiğim gibi, Hayri Efendi merhuma da bir mektup daha yolladım. Bu mektupla Hayri Bey'in cevabını da ek olarak sunuyorum (Bkz. Ek: 40-41). Bu yazılanların incelenmesinden, Ankara'daki idarecilerin içindeki niyetlerin bizce daha o zamandan görüldüğü ve çıkarıldığı açıkça anlaşılır. Fakat buna karşı ne yapılabilirdi? Elde hiçbir savunma kuvveti, hiçbir sığınak yok; dış düşmanlar ise cidden amansız!

Bu hengâmda Franclin Bouillon Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'a gelmiş ve isteği üzerine âyan dairesinde kendisiyle konuşulmuştu. Benden Mustafa Kemal Paşa'ya tavsiye mektubu istemesi üzerine, bir mektup yazdım (Bkz. Ek: 42). Konuşma sırasında uzun uzadıya görüş alışverişi yapılarak isteklerimizi kendisine anlattım. Ankara da söz konusu zâtla anlaşabildi ve bu sayede Fransa ile aramızda bir yakınlaşma meydana geldi. Fakat İtalyan ve İngilizlerle durum giderek kötüleşiyordu. İtalyanların Kuşadası'ndaki işgal kuvvetlerine ait bir uçağın ara hattın beri tarafında uçuşundan dolayı, Refet Paşa İtalyan komutanına şiddetli ve ağır bir ültimatom verdi. Antalya'da bir İngiliz vapurunda Milli Hareket aleyhtarlarından bazı kimseler bulunduğunun haber verilmesi üzerine zorla vapura girilerek adamlar tutuklandı. Bununla da yetinilmeyerek bütün sahillerimize İngiliz bandıralı vapurların uğraması yasaklandı. İtalyanlar o zamana kadar Antalya'yı işgal altında bulundurmaktayken, bu olayın ortaya çıkmasına engel olamadıklarından dolayı, İngilizler tarafından suçlanmaları ve Kuvâ-yı Milliye'ye karşı artık mukavemet gösterilmesindeki zorluğu anlamaları üzerine, Antalya'yı terk edip boşalttılar. Bu esnada İtalyanlar manen komünistlerin elinde ve görünürdeki hükümet mutlak bir güçsüzlük içindeydi.

Bu ve buna benzer olaylar yüzünden, Avrupa tarafından sahillerimizin abluka altına alınmasından, İstanbul'un hareket üssü olarak Yunan işgaline terk edileceğinden söz edilmeye başlandı. Fransızların genel ahenge dâhil olmaması tehlikenin önünü alabildiyse de, dışarıdan siyasi durum çok vahim görülmekteydi.

***

Sadrazam paşanın Avrupa'dan dönüşü üzerine, resmî şekilde kabineden çekildik. Gerek Zât-ı Şâhâne, gerek sadrazam paşayla diğer vükelânın çoğunluğu, istifamızın kabulü için gerektiğinde tekrar vazifeye dönüşümüzü şart koşmuşlardı. Gerçi zorla bakanlıkta tutulamazdık; fakat büyüklerimize karşı dikbaşlılık, arkadaşlarımızla ilişkilerimizi kesecek derecede katılık göstermek için de neden yoktu. Dolayısıyla bu nazikâne muameleye, "İnşaallah" cümlesiyle karşılık verdik. Öte taraftan Hüseyin Kâzım Bey, Ankara'nın bizi istifaya zorladığını, kendisinin ise oranın emrine uyarak devlet hizmetinden çekilmek için bir neden göremediğini, Kastamonu valisine verdiği senedi kaçamak bir şekilde yazmış olduğunu dört tarafa ilân etmekle, bizi cidden zor bir duruma düşürüyor, izzet-i nefsimizi rencide ediyordu. İşte bu sırada siyasi durumun vahamet ve önem kazanması üzerine tekrar kabineye girmemiz için ısrarlar başladı. Benim Dâhiliye veya Hariciye Nezaretlerine gelmem, birkaç defa ağzımdan kaçırdığım büyük sözler, hatta basına verdiğim ifadelerden sonra

artık pek çirkin olacaktı. Az çok üstesinden gelebileceğim diğer bir iki nezaretin sahibini yerinden etmek de uygun ve mümkün olamazdı. Harb Nâzırı Safa Bey'in bu kadar gayretle kabineye soktuğu, hatta ailecek hariciye konağında barındırıp iskân ettiği Raşit Bey'le bu esnada arası açılmış olup, Raşit Bey sağını solunu gözetmeden herkes ve özellikle muğber olduğu kimseler aleyhinde ağzına geleni söyleme alışkanlığında olduğu için, Safa Bey'in her şeyini, her halini abartılı bir şekilde dünyaya teşhir etmekte olduğu gibi, Safa Bey'in bazı açıklama ve düşüncelerinin -ihtimal biraz da tahrif olunarak- abartılı bir şekilde yazılıp yayınlanması yüzünden İngiltere Olağanüstü Komiserliği'nce pek hoş görülmediği de seziliyordu.

Yine durumun nezaketi dolayısıyla kabineye girmemiz için sadrazam paşa nezdinde müzakare ettiğimiz bir zamanda, Hariciye Nezareti'ne tayinim düşüncesini Salih Paşa ileri sürdü. Ben, nâzırın değişmesi gerekiyorsa sadrazam paşanın ek olarak bu nezareti de üstlenmesini, kendilerinin bütün hariciye memurlarının yanında sahip oldukları tam nüfuz ve dışarı karşı da haiz oldukları müstesna ihtiram gereğince elbirliğiyle çalışılacağından, kendilerinin çok fazla yorulmalarına hacet kalmayacağı gibi, yabancılar gözünde de nezaretin yer ve itibarının yükseleceğini söyledim. Bu ifademe karşı nazikçe bazı düşünceler ileri sürdü. Bir iki gün sonra maruz kaldığım ısrarlı teklif üzerine -asabi adamların ara sıra uğradıkları bir buhran anında- Hariciye Nezareti'yle kabineye girmeye razı oldum. Salih Paşa yine Bahriye Nezareti'ne döndü. Yalnız gevezeliği meşhur, birçok tuhaf durum ve hareketleri görülmekle birlikte meclis sırlarını açığa vurduğu da bilinen Raşit Bey kabineden çıkarıldı, Ali Rıza Paşa Nafia Nezareti'ne ek olarak Dâhiliye, Safa Bey Ziraat Nezaretlerine tayin edildi.

***

Bu şekilde kabineye tekrar girişimden dolayı çeşitli yönlerden değişik şekillerde hatalı bulunduğumun farkındayım. Önce Ankara'da verdiğim sözde durmamakla suçlandığımı biliyorum. Ben öteden beri kendimi, aşırı vefa, sadakat ve sözümde sebatla hallenmiş ve bu ahlâka sahip olarak biliyorum. Ancak bizim imza ettiğimiz senet, kelimesi kelimesine aynı olmasa bile, manen yukarıda zikrettiğimden fazla hiçbir hükmü içermiyordu. İsmet Paşa'nın namusuna güvenim tam olduğu için, kendi el yazısıyla sonradan bu belgeye kalem karıştırmış, bir şey eklemiş olduğunu ummam. Bu senede göre biz istifa sözü verdik, fakat sonsuza kadar devlet hizmetinden ayrılıp vazgeçtiğimizi taahhüt etmedik. Söz arasında İsmet Paşa, bir aralık sonradan başka bir bakanlığı kabul etmemiz gibi bir şey de söyledi. Ben de bu söze karşı öfkeli bir halde "fazla bir istek" diye itiraz ettim. Bunun üzerine Heyet-i Vekile'nin toplanmış

olduğu salona gitmiş ve dönüşünde bu belgeyi yazarak bize imzalatmıştır. Bundan anlaşıldığına göre, taahhüt bir kerelik istifa içindir. Biz de İstanbul'a gelir gelmez istifa etmiş ve iki üç ay kabine dışında kalmakla taahhüdümüzü yerine getirmiş olduk. Öte taraftan bizim vatan ve devlete karşı da daha eski bir taahhüdümüz vardı. Böyle haksız bir zorlamayla bizi vatani görevimizden engellemek o kadar yersiz ve haksız bir zorbalık ve tecavüz olurdu ki, dünyanın hiçbir medeni ve ahlâki kanunu buna riayet ve uyma mecburiyetini kimseye yüklemez. Hem de bizim İstanbul'da kabineye girişimizden çekinmelerinin asıl nedeni, halkın İstanbul'a güven ve temayülüyle kendilerine zaaf ve zarar vermesiydi. Halbuki biz bunun önüne geçmek için elimizden geldiği kadar çalıştık. Dolayısıyla ruh ve esas itibariyle sözden cayma diye bir şey olmamıştı.

Bununla birlikte ben İsmet Paşa'ya İstanbul'da görev almaya zorlandığımı yazarak görüşünü de sormuştum.[31] Bizi sözünden caymakla suçlamak isteyen zâtlar, yukarıda sözü edilen davet mektubuyla iğfal ederek Anadolu'ya çağırmış, sonra Ankara'da mahkûm olarak kalmaya zorlamış, gerçek dışı isnatlarla halk karşısında adımızı kötüye çıkarmış, bu belgeyi de zorla ve istemeyerek, yani özgürlüğümüzü geri vermemek tehdidiyle imza ettirmiştir. Bir de aynı zâtlar siyaset dünyasında hükümlerin zamanla değişebileceğini, söz ve taahhütlerin hükümden düşebileceğini fiilen göstermekle kalmayıp nutuklarında âdeta düstur olarak ileri sürmüşlerdir.[32] Bu muamelelere ve adamlara karşı bizim bu kadar sözünde durmamamız olmuşsa, olgun insanlar yanında mazur görülür sanıyorum.

İkinci bir itiraz da, mesleğimle ilişkili olmayan bir görevi üstlenmiş olduğum konusundadır. Ben ne bu göreve liyakat iddiasında ne de siyaset ve hariciye uzmanlarıyla kendimi kıyaslama davasındayım. Ancak şurasını da herkese arz etmek isterim ki, askerî işlerle siyasi işlerde muhakeme tarzı hemen birdir. Bu iki sanatın birini diğerine bağlı ve birinin faaliyetini diğerinin devamı sayan bilgin ve yazarlar pek çoktur. Uzmanlardan, çalışma arkadaşlarından yararlanmayı bilen idrak sahibi bir nâzır, çekirdekten yetişmiş olmasa bile, işbaşında görevini yerine getirebilir. Birçok nâzırların, getirildikleri nezaretin özel mesleğinden çıkmamış olduklarına, Hariciye Nezareti'ne pek çok devletlerde askerlerin, Harbiye ve Bahriye nezaretlerine diplomat ve hukukçuların

31 Yukarıda sözünü ettiğim ikinci mektupta bu soruyu sormuştum. Üçüncü mektubumda ikinciden bahsettiğim halde, bunun eline geçmemiş olması İsmet Paşa'yı, haberleşmemizin Mustafa Kemal Paşa eline geçtiği şüphesine düşürmüş ve ağızdan ağıza dolaştığı üzere ondan sonraki mektuplarımı doğruca yüce makama arz etmesi bu endişeden doğmuştur zannederim.

32 Rauf Bey'in İstanbul basınına açıklamaları münasebetiyle Halk Fırkası'nda hesaba çekilip azarlanırken İsmet Paşa'nın yaptığı bu konuşmada bu cümle vardır.

getirildiği konusunda bugün ve geçmişte sayısız ve sonsuz örnekler gösterilebilir. Şu halde ben Hariciye Nezareti'ne gelmekle kâinat olaylarında bir istisna meydana getirmedim ve kuvvetle ümit ediyorum ki, varlığımdan dolayı önemli işlere bir zarar gelmedi. Uğradığımız feci akıbetin sebepleri bundan sonraki bölümde açıklanacağından, kesin hükmü saygıdeğer okuyucuların vicdani muhakemelerine bırakıyorum.

Dördüncü Bölüm
HARİCİYE NEZARETİ

Vükelâ Heyeti'nde meydana gelen değişiklikler İstanbul tarafından iyi karşılandı. Anadolu'da halk arasında da hoş görülmüş olması gerekir. Güven duyulan, ılımlı Anadolu idarecileri yanında hâlâ sözü geçerli ve itibar sahibi olmakla tanındığımızdan, Salih Paşa'yla ikimizin kabineye dönüşümüzün yabancılarca da iyi karşılandığı sanılır. Fakat asıl bu sebeplerledir ki, Ankara ileri gelenleriyle özel maksatlar arkasında koşanlarca bu keyfiyet infiale ve öfkeye neden oldu. Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım telgrafla, aldığım cevabı ve buna verdiğim karşılığı ek olarak sunuyorum (Bkz. Ek: 43-44-45).

Daha bu ilk haberleşme, Mustafa Kemal Paşa'yla ilişkimizi açıkça kesmiştir denebilir. İhtimal böyle bir zamanda benim karşılık verme tarzım sert ve gayri siyasi görülür. Fakat böyle bir itirazda bulunacak saygıdeğer kişiler için arz edeyim ki, bu tarihten yedi yıl önce ben başkumandan vekiliyken Mustafa Kemal Paşa binbaşılıkla emrimdeki kolordulardan birinin kurmayında şube müdürüydü. Ondan sonra Dünya Savaşı'nda beraber bulunduk ve hemen daima iyi bir şekilde geçindik. İnsanlık gerekleri ve askerlik terbiyesinin bu derece unutulmasına tahammül edemediğim için vicdan sahibi kimseler beni suçlamamalıdır. Bu yüzden devlete, vatana bir zarar doğurduğu kabul olunursa, o zaman benim hatalı ve suçlu sayılmam gerekir. Fakat düşünüp taşınıyorum ve kanaatim daha da güçleniyor ki, Mustafa Kemal Paşa o tarihte maksadını, hedefini belirlemiş, kararını vermiş, yolunu tutmuştu. Benim muhaberatım hareket hattını kıl kadar değiştiremezdi ve değiştirmedi. Dolayısıyla kullandığım dilden kesinlikle pişman değilim. Aksine vakar ve haysiyetimi koruduğum ve savunduğumdan dolayı içim rahat. Okuyucuların inanmasını isterim ki, yumuşak bir dil kullansam, daha çok dalımıza basmak isteyecekti. Gençlik döneminden beri kendisini tanıyanlar bu hükmümü doğrularlar.

***

Daha sonraki olaylarda az çok etkileri görüldüğünden, önemli bir iki değişiklik ve atamayı da açıklama ihtiyacı duydum: Polis Genel Müdürü Tahsin Bey'in tavır ve hareketleri, rüşvetçilik ve sefahati artık tahammül edilmez

bir hale gelmişti. Bütün maiyyeti yaka silkiyor ve arkadaşlarından bazı şube müdürleri resmî ve özel şikâyetlerde bulunuyorlardı. Benimle birlikte, memleketin bir hayli hizmet görmüş eski ricalinin idamını tavsiye eden mahut jurnali ortaya çıktıktan sonra, yüzüne bakmaktan tiksinti duyuyordum. İşgal kuvvetleri, özellikle İngilizler, şehrin inzibat işlerinde müdahale haklarını ileri sürmekte oldukları gibi, zaten Birinci Tevfik Paşa Kabinesi'nden beri polis İngilizlerin başkanlığı altında müttefiklerce idare edilen bir duruma getirilmiş olduğundan, zabıta memurlarının görevden alınma ve tayininde görüşlerinin alınması gerekiyordu. Bunun için bir tatsızlığa yer verilmemek üzere bir vasıtayla İngiltere temsilciliğiyle kumandanlığının nabızları yoklanarak bu defa değiştirilmesine engel olunmayacağı anlaşılmış, gereği de yerine getirilmiştir.

Dâhiliye Nezareti, onun yerine kardeşim Süvari Albayı Esad Bey'in tayininde ısrar ediyordu. Ben ise kesinlikle bu arzuda değildim. Birkaç yıl önce başarıyla süvari tümeni, hatta karışık kolordu sevk etmiş, şanlı bir şekilde yaralanmış bir gazinin polis müdürlüğüyle -benim anlayışıma göre- münasebeti olamazdı. Fakat kendisinin ve Vükelâ Heyeti'nin arzusuna karşı koyamadım. İngilizler de böyle bir şeye eğilimli görünüyorlardı. İhtimal bazılarınca bana bir cemile yapılmak isteniyordu. Fakat bir kısmının bu yoldaki arzusu da çok halisaneydi. Benim Ankara'dan dönüşümde, Anadolu'ya silah kaçırılmasına -o zaman merkez kumandanı olan- kardeşimin göz yumduğunu, hatta yardımcı olduğunu muhalifler İngilizlere gammazlamışlar. Kardeşim durumu bana söyleyerek görüşümü sordu. Ben de "silah kaçırılmasına bizzat ve bilfiil yardımı olamazsa da, mülkümüzü istila etmiş olan bir düşmanla savaşılıp durmaktayken, askerimize silah kaçırmak isteyenlerin engellenmesi için can u gönülden çalışmanın elinden gelemeyeceğini itirafla hakkında nasıl muamele etmek gerekiyorsa yapmakta serbest olduklarını" söylemesini tavsiye ettim. Bu dosdoğru ve âlîcenap açıklama centilmenler gözünde biraderin mevkiini yükseltmişti.

Kardeşimin genel müdürlüğü kararlaştırıldıktan sonra, refakatine yeğenimiz Kurmay Yüzbaşısı Celal Bey'in tayin edilmesini dâhiliye nâzırına rica etmeme rağmen ne bakan ne de genel müdür muvafakat ettiler. İhtimal benim içişlerinde ve güvenlik konusunda dolaylı olarak nüfuz kurmak istememden korkuluyordu.

Dâhiliye nezaretim esnasında Babanzâde Fuat Bey'i Matbuat Nezareti'ne tayin ettirmiştim. Bu zât Dünya Savaşı'nda sansür işlerine bakmış, basın dünyasıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Biz Ankara'da bulunduğumuz zaman, o da hastalanmış ve bu sırada gazetenin biri İstanbul hükümetine dokunacak bir haber

yayınlamış olduğundan, Sadaret Kaymakamı Rıza Paşa, Fuat Bey'i görevden alarak yerine Siret Bey'i tayin etmiştir. Siret Bey, edebiyatçılarınız arasında önemli yeri olan, fakat hassas ve çabuk infiale kapıldığı için insanları idare etmeye güç yetiremeyen biriydi. Dolayısıyla az zamanda basın dünyası aleyhine döndü. Bu zâtla az çok tanışıklığımız vardı. Başından geçenleri, Sultan Hamit saltanatı ve İttihatçıların baskısı altındaki mağduriyetini ve halen içinde bulunduğu yoksulluğu biliyordum. Memurlarımıza hiç benzemeyen tavırları da ruhundaki kibarlığa işaret ettiğinden bu defa buluştuğumuz zaman hakkında hürmet ve muhabbetle duygulandım. Yalnız daha ilk konuşmalarımızda bana görevinden memnun olmadığını ima ettiği gibi, az zaman sonra ben de bu görevin ona göre olmadığı sonucuna vardım. Fakat durumuna uygun diğer bir memuriyet bulmadan görevden almaya gönlüm razı olmuyor. Ne çare ki, Rıza Paşa da içinde olmak üzere, hiçbir nâzır veya başkan, kendi şube ve dairelerinde bu zâta bir iş, bir makam vermiyor veya bulamıyor. Halbuki basın işleri Mâbeyn'i ve Vükelâ Meclisi'ni çok fazla sinirlendirdiğinden sürekli olarak bana çatılıyordu. Bir makale yüzünden Rıza Paşa'yla geçen bir tartışmanın etkisiyle bir gün kendisini fazlaca sıkıştırdım; istifaya kalkıştı. Bunun üzerine uzunca bir izin vererek görevini vekâleten idare ettirdim. Fakat ben Avrupa'dayken Rıza Paşa yine görevine başlatmış. İşte basının giderek büsbütün elden çıkmasının nedenlerinden biri de bu keyfiyettir. Bununla birlikte yine teslim etmek zorundayım ki, Ankara'nın para ve kuvvetine karşı basınımızı, göklerden inme bir basın müdürü de olsa, beş parasız Bâbıâli ile hasis saray tarafına çekemezdi. Ben ise, benden öncekilerin bazıları gibi İngilizlere şu gazetecileri Malta'ya sürün veyahut bunların hatırını hoş tutun diyemezdim.

Sırası gelmişken Vükelâ Heyeti'nin iç ahengi konusunda bir nebze bilgi verilmesi, ileride verilecek önemli olayların muhakeme ve değerlendirilmesini kolaylaştıracağından, faydadan uzak değildir. Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerinin birçok erdem ve meziyetleri dillerde dolaşırsa da, yaratılışında bulunan aşırı yumuşaklık ve nezaket, ulaştığı ileri yaş ve bunun doğal bir gereği olan irade ve tabiat zayıflığı dolayısıyla, önceki sadaret ve âyan başkanlıklarında da görüldüğü üzere, başkanlık görevini layıkıyla yerine getiremeyecekleri ortadaydı. Dolayısıyla vükelâya düşen, bu zâta içten bir saygı ve arka çıkma, fakat aralarında itibarlı ve seçkin birini de hissen ve manen lider ve rehber kabul ederek ona güvenmek ve bağlanmaktı.

Sadrazamdan sonra teşrifat sırasına göre şeyhülislâm efendi gelmekteyse de, gerek yaratılışı, gerek hal ve zaman gereği, bu zât, bu boşluğu dolduramazdı. Ondan sonra da, en kıdemli eski sadrazamlardan olmak dolayısıyla, sıra

bana geliyordu. Fakat mecliste üç eski sadrazam bulunup, üçümüz de birer yıl arayla okuldan çıkmıştık. Rütbece en kıdemlimiz Hıza Paşa'ydı. Bu zât Sultan Abdülhamit döneminde pek çabuk yükselmiş, Salih Paşa da başlangıçta beni geçmişti. Çünkü Teselya Savaşı'ndan sonra uğradığım kötülemeler, yükselme ve ilerlememe engel olmuştu. Fakat sonraları kaderin sevkiyle her ikisinin de önüne geçmiş ve daha önce sadarete nail olmuştum. Bununla birlikte vicdanımın her köşesini yokluyorum, bu iki arkadaşımdan herhangi birine manevi liderliği tam bir samimiyetle terk etmekte kesinlikle tereddüt etmiş olmayacağıma hükmediyorum. Bu yüzden maddi, manevi tamamen müsterihim. Fakat diğerleri böyle düşünmüyordu. Ne kimsenin ve özellikle bu satırların aciz yazarının ilerleme ve öne geçmesine razı ne de bu liderliği yüklenmeye cesaretliydiler.

Salih Paşa, kendisinin itirafıyla da sabit olduğu üzere, kesin karar almaktan kaçınıyor ve kendini tenkit mevkiinde tutmaya, yani iş bozmaya eğilimli ve ısrarlı davranıyordu. Bu zât açık ve olumlu bir görüş bildirmek ve açıklamaktan, esaslı bir iş görmekten ziyade, kendisini daima bir mahkeme huzurunda tasavvur ederek, orada vereceği cevabı düşünür gibiydi. Böyle bir zamanda, böyle bir düşünce haleti ise zaruri bir savaşa girmeden önce yenilgiye hazır ve onu benimsemiş olmak gibidir. Rıza Paşa da hizmet süresince uğradığı sürekli yenilgi ve hezimetlerden dolayı bir tür vehim ve ümitsizliğe kapılmış olduğundan, her şeyden sakınıyor, Salih Paşa dışında herkese itiraz ediyor, sık sık kötümserce ve tabir af buyrulsun, amiyane söylenmekle birlikte, açık bir görüş ve karar ifade etmekten ve almaktan kaçınıyordu.

Bu üç eski sadrazamdan kabinede yalnız ikisi bulunsa, ihtimal açık konuşmak ve görüş birliği sağlamak mümkün olurdu. Nitekim Rıza Paşa aramızda yokken kabinede ve Ankara'da Salih Paşa ile iyi bir şekilde geçinmek mümkün olduğu gibi, bir aralık başkanlık ettiğim bir komisyonda Rıza Paşa'yı kolaylıkla görüşümüzü kabul etmeye razı etmek de mümkün olmuştu. Fakat Vükelâ Meclisi'nde üçümüzün birleşmesi tam bir felâket oldu.

Bu iddiamı ispat için üçümüzün eski ilişkilerimize ait bazı bilgiler vereyim: İdadi mektebin daha ilk yılından beri Salih Paşa ile aramızda samimiyet kurmuş, bugüne kadar da devam ettiregelmişizdir. Sonra öğrenimimizi tamamlamak için Almanya'ya beraber gittik. Fakat bu zâtın iyi amaç ve niyetine rağmen, şiddetli bir tahakküm arzusu vardır. Üstün kuvvetlerin suyunca gitmeyi bilmekle beraber, yakın çevresinde kendisine karşı eşitlik iddiasında bulunacak tek bir arkadaş veya rakibe tahammül edemez, fikren kendisinden aşağıda bulunanları kendi baskısı altına almakta özel bir yeteneği de olduğundan, bu gibileri çevresinde toplayarak kendisine teslimiyet göstermeyenlere karşı

sinsi bir cephe oluşturmak alışkanlığındadır. Uzun süre ve birçok defalar beraberliğimizde, bu manevralar ara sıra bana karşı da kullanılmış ve bu yüzden aramızda bazı ufak tefek kırgınlıklar da ortaya çıkmışsa da, bu son defaya gelinceye kadar bu gibi ihtilâflar ciddi meselelerde olmadığından herhangi bir zarar doğurmamış ve aslında bir içgüdü sonucu olup kötü bir düşünceye ve niyete dayanmadığından, çok eski samimiyetimize bir zarar vermemiş, bir kardeş kavgası niteliğini geçmemiştir.

Rıza Paşa ile okuldaki ilişkimiz basit bir tanışıklık derecesini geçmemişti. Teselya Savaşı'nda aynı şubede hizmet ettik. Kendisini şöhrete ulaştıran ve ilerlemesini sağlayan olaylar, hareketler ve hizmetlerde benim de büyük bir payım vardır, fakat hasbelkader o ilerleyip yükseldi, ben gözden düştüm. Bu nedenle Sultan Hamit yönetiminden şikâyet etmiş olmam doğaldı. Fakat paşa hakkında bir rekabet hissi duymadım ve kendisini öne sürerek sızlanmadım. Ondan sonra da Yemen'de o komutan iken, ben kurmay başkanıydım. Sayesinde mağlûbiyet acısını hakkıyla duydum. Meşrutiyet'in başlangıcında o Harbiye Nâzırı, ben Genelkurmay Başkanı sıfatıyla bulunduk, önemli zamanlarda başarı ve felâket anlarında beraber çalıştık ve kader ortaklığı yaptık. Sanırım benden vefadan başka bir şey görmedi. Sonra işler tersine döndü. Bu zât Bulgar Savaşı'nda Batı Ordusu Kumandanlığı'nda mağlûp oldu. Ben ise Yemen'den yetişip genel kumandayı üzerime alarak musibetleri mümkün olduğu ölçüde sınırladım. Bu sırada bile hakkında saygılı ve riayetkâr davranmakta, hatta kendisini korumakta kusur etmedim. Sonra âyanda da birleştik. Dünya Savaşında hükümet beni işin sonunda askerî göreve davet ettiği halde, kendisini ihmal etti. Fakat bu tercihte ne benim ne İttihatçıların dahli veya suçu vardı. Bunun sebebi öteden beri düçar olduğu savaş ve siyaset musibetleri olsa gerektir. Yoksa Meşrutiyet'in başlarında o, İttihatçılar arasında benden daha çok rağbet görüyordu.

Sadaret bana verilmezden önce Tevfik Paşa'nın kurmak istediği kabineye davet olunduğu zaman, Rıza Paşa teklifi şiddetle reddetmiş olup Salih Paşa da Avrupa'da bulunuyordu. Onun için kendilerini kabineme davet etmek uygun ve mümkün değildi. Nasıl ve hangi sebepten olmuşsa, gerek âyanda ve gerekse çeşitli kabinelerde buluştuğumuz zaman, Rıza Paşa'dan pek haklı olarak beklediğim vefa ve samimiyeti görmedim. Bunca arkadaşlık hakları ve hatıraları unutulmuş, hatta düşmanlığa dönüşmüş. Bütün suçum da başkumandanlıkla sadaretim! Fakat buna karşılık Rıza Paşa ile Salih Paşa benden hayli zaman önce âyan üyeliğine tayin edilmiş olduklarından, aralarında güçlü

dostluk bağları meydana gelmiş, bir başka deyimle Rıza Paşa, Salih Paşa'nın düşünce sultasına girmişti.

İşte üçümüz bu halde olarak Tevfik Paşa Kabinesi'nde birleştik. Salih Paşa'nın baskı ve karşı çıkma düşkünlüğü, Rıza Paşa'nın kendisine körü körüne bağlılığı sonucunda daha da güçlendi, gelişti ve her ikisi de tabii bir şekilde, belki kendileri de farkında olmayarak, için için bana karşı cephe aldılar; fakat bu durum uzun süre gizli kalmış olup aksine mecliste bulunan dört askerin (birisi Harbiye Nâzırı Ziya Paşa) sadrazam paşayı da ele alarak bir hizip kurmuş olduğumuz zehabı ortaya çıktığından, Ankara seyahatinde Salih Paşa ile beni gücendirmiş olan Hüseyin Kâzım Bey ve Dâhiliye Nezareti'nde bana vekâleti esnasında, tayin ettiğim kimseleri sırf himaye edilenleri kayırmak için değiştirmek gibi muamelelerle beni küstürdüğü endişesinde bulunan Mustafa Arif Bey, yeni Maliye Nâzırı Abdullah Bey'i de içlerine alarak ve Adliye Nâzırı Damat Arif Hikmet Paşa'nın yanına sığınarak âdeta bir karşı hizip kurmaya bile teşebbüs ettiler zannındayım.

Biz Ankara'da iken maliye nâzırlığına getirilmiş olan Abdullah Bey, Polonyalı bir serserinin peşine takılarak borç antlaşması umuduyla Paris'e gitmişse de, dönüşümüzden biraz sonra o da Avrupa'dan eli boş dönmüştü. Bu zât büyük mahfillerde takdir ve sevgi kazanmışsa da, maliye işlerinde ihtisası olmadığından, bu müşkül zamanda Maliye Nezareti'ni idare edemeyeceği anlaşıldı ve zaten münhal nezaretler bulunduğundan Abdullah Bey'in bunlardan birine nakliyle Maliye Nezareti'ne bu işin ehli olan birisinin getirilmesi teklif ve rica edilince, sadrazam paşa da, müsteşar bey vasıtasıyla kendisine bu yolda şifahi tebligat yaptırdı. Fakat Abdullah Bey, bir maaş bile vermeden ve giriştiği bazı ıslahatı tamamlamadan çekilmesinin haysiyet kırıcı olacağını ileri sürerek yakında tedarikini ümit ettiği parayla bir maaş verilmesini ve kararlaştırdığı ıslahatı tamamlayıncaya kadar devamını istemişse de, maaşın verilmesi hayli gecikmiş, ondan sonra da rızasıyla çekileceğine işaret eden bir belirti görülmemiştir. Bunun üzerine sadrazam paşa da Ali Rıza Paşa sadaretinde maliye müsteşarı ve Salih Paşa Kabinesi'nde maliye nâzırı olup liyakatini ispatlamış bulunan Faik Nüzhet Bey'in Maliye ve Abdullah Bey'in Maarif Nezaretlerine tayin ve nakillerinin inha ve iradesini almıştır. Ben de maliye nâzırının değiştirilmesini arzu edenlerdendim. Fakat bu son muameleden kesinlikle haberdar olmadığımı temin ederim.

Bu değişikliğe biraz önce anılan dört bakan itirazda bulunmuş ve sadrazamın direnmesi üzerine toplu olarak istifa etmişlerdir. Sözü edilen bu zâtlar, "Bir nâzır istifa etmeden ve Vekiller Heyeti'nce müzakere yoluyla karar alınmadan

bu gibi nasb ve naklin meşrutiyet kurallarına aykırılığını" ileri sürüyorlardı. Bunda haklı oldukları belliyse de[33] bu hareket tarzı sırf sadarete ait bir hata iken, suç bana yüklendi ve aleyhimde propaganda vesilesi oldu. Güya Faik Nüzhet Bey İttihatçı imiş, ben de bu itibarla ve eski tanışıklık dolayısıyla onu tavsiye etmişim! Faik Bey'in İttihatçılarca pek güvenilen ve sevilen bir kimse olmadığı, on yıllık İttihat yönetiminde hiçbir ilerlemeye nail olmamasıyla sabittir. Bu zât Meşrutiyet'ten hayli zaman önce maliye müfettişiyken mütarekeye kadar aynı görevde kalmış, yalnız bir aralık Gelirler Müdürlüğü (Vâridât Müdüriyeti) vekâletinde bulunmuş imiş! Aramızdaki tanışıklık da eski olmayıp mütarekeden sonra Nişantaşı'nda komşuluk dolayısıyla birkaç defa görüşmekten ibaretti. Bu münasebetle kendisinin dil bilen, iktisat ilminde ve maliye işlerinde ihtisas sahibi olması yanında, ülkenin birçok kısımlarını gezip görmüş olduğundan, mahallî durumlar ve ihtiyaçlara da vâkıf olduğunu anlamıştım. Fakat kendisini kabinelerinde müsteşar ve nâzır sıfatıyla bulunduranlara bir şey denilmeyip de, beni taşlama hedefi yapmak gerçekten gariptir. Abdullah Bey'in Maliye Nezareti'nden başka bir nezarete tayini gerekmekle birlikte, Faik Nüzhet Bey'i ileri süren ben değildim. Ancak bu gizli propagandalar yüzünden imzalı imzasız birçok mektuplarla eleştiriye uğrayan ben oldum. İtirazcılar içinde Faik Nüzhet Bey'in arkadaşı ve hemşehrilerinin bulunduğu da ayrıca zikre değer; çünkü bu dedikodularda, Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'ndan bu münasebetle istifa eden Selanikli Mustafa Arif Bey'in parmağının olduğuna delalet eder.

Faik Nüzhet Bey'in Maliye Nezareti'ne tayini iradesi arefe günü çıkmış, kurban bayramının birinci günü dört bakan istifa etmiş olduğundan, ikinci günü haleflerinin seçilmesi için Heyet-i Vükelâ Hariciye Konağı'nda toplanmıştı. Ben, aday olarak Hayderîzâde İbrahim Efendi, Üryanîzâde Cemil Molla ve eski Maarif Nâzırı Sait Beylerle, eski Adliye Nâzırı Mustafa ve Rasathane Müdürü, Darülfünun müderrislerinden Fatin Efendileri göstermiş ve bunların bazılarının teklif olunacak bakanlığı arzu etmemeleri ihtimaline karşılık, dörder dörder birleştirerek birkaç tertip yapmış ve Vükelâ Heyeti'ne sözlü olarak sunmuştum. Fakat Ali Rıza Paşa'nın teklifi üzerine Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'na eski Maliye Nâazırı Tevfik Bey, Adliye'ye eski bakan Kâzım Efendi ve Maarif'e benim de teklif etmiş olduğum Sait Bey'in padişaha arzının uygun görülmesi, Vakıfların şimdilik vekâleten idaresi kararlaştırıldı. Rıza Paşa'nın biraz önce

33 Bununla birlikte, söz konusu ettiğim kişilerin bu değişikliğin olacağından haberleri vardı. Hatta Hüseyin Kâzım Bey -ki o zamanlarda maliye işleriyle fazlaca meşgul olmaktaydı- Sir Adam Block'un Faik Nüzhet Bey'in bakanlığına itiraz edeceğini, Arslan Efendi'nin ifadelerine dayanarak söylemişti. Fakat sorulduğu zaman Arslan Efendi bu isnadı yalanlamıştır.

Sadaret Kaymakamlığı'nda bulunmuş olması, padişah nezdinde rağbet ve nüfuz sahibi olduğunun sanılması ve buna inanılması dolayısıyla, onun görüşü tabii olarak çoğunluğu kazanmış ve tarafımdan karşı çıkılmamıştır. Çünkü kısa bir süre önce başına gelen felâketten sonra[34] Tevfik Bey'in Vükelâ Heyeti'ne dâhil edilmek istenmesini yüzde yüz imkânsız gördüğüm gibi, bakanlığın biri de boş kalarak, adayım olan üç molladan ikisinin heyetimize alınacağını sanmakta ve ümit etmekteydim. Molla beylerden bir ikisinin kabineye alınması için gösterdiğim arzuda, bu kişilerin bilgi ve faziletlerine olan hayranlığımın etkisi tabiidir. Fakat asıl sebep, yine hükümetin aslî vazifelerine taalluk eder.

İslâm âlemi bizim kurtuluşumuz için uğraşıp durmaktayken, biz hiçbir şekilde haberleşme ve ilişki kurulması için özen göstermiyorduk. İçimizde bu meseleyi idare edecek kimse de yoktu. Müslümanların durum ve âdetlerine, Arapça ve Farsçaya aşina insanlara ihtiyaç vardı. Bu konuda güç ve yetki sahibi olarak bu üç zâttan başka kimseyi tanımıyordum. Fakat bu saygıdeğer zâtlar kabine dışında muhtaç ve belki gönülleri yaralıyken, kendilerine "hatırım için gel şu işimi gör" denilemezdi. Ben hariciye nâzırı sıfatıyla vasıtalı olarak da bu meseleyi yürütemezdim. Çünkü yardımına muhtaç olduğumuz İngiltere'ye karşı ikiyüzlülük yapmış olurdum. Halbuki din bilginlerinden bir zâtın bununla uğraşması olağan dışı görülmezdi. Eninde sonunda sözü edilen bu iki zâtın heyete alınmasını sadrazam paşadan rica etmiştim. Fakat Zât-ı Şâhâne'nin artık din adamlarından sıdkını sıyırdığı Hayderîzâde'ye küskün olduğu yolundaki bahane ve hikâyelerle amacımı yerine getirmemiştir. İşte Ankara ricali, bütün ülkeyle beraber İslâm âlemini, Fransa ve Rusya'yı kendi tarafına çekip yönlendirirken, biz bu gibi boş sebeplerle Anadolu'dan olduğu gibi, İslâm dünyasından da soyutlanmış bir halde ve uzak yaşadık! Sultan Vahidüddin kendini beğenmişliği, kibirliliği ve kabinelere açık veya gizli etkiler yapması yüzünden, kendi makamını kendi eliyle yıkmış, âdeta intihar etmiştir. Son konuşmamızda Hayderîzâde'yi hangi amaçla kabineye almak istediğimi arz ettiğimde, bana hak vererek söylediklerimi kabul buyurmuşlarsa da, iş işten geçmişti.

Adliye Nezareti için, her ikisini de pek tanımadığım Kâzım ve Mustafa Efendilerin aralarında ciddi fark görmemekteydim. Tevfik Bey gerçi sandığımın aksine Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'nı kabul ettiyse de, kendisiyle Sofya'da, Yemen'de yakınlık kurmuş, zekâ ve irfanına kanaat getirmiş olduğumdan, irade ve cesareti biraz noksan olmakla birlikte, meclisçe doğru görüşlerinden yararlanılacağını ve Balkan Savaşı'nda ordu Çatalca'da yığınak yaptığı sırada,

34 Salih Paşa Kabinesi'nde iken, *Alemdar* gazetesi sahibi Pehlivan Kadri'nin saldırısına uğramıştı.

civardaki çiftliği konusunda yaptığı müracaatını iyi bir şekilde karşılayıp sonuca bağladığımdan, bana karşı dostluk ve iyilik göstereceğini ummaktaydım. Ne çare ki az zaman sonra, beklenen dostluk düşmanlığa dönüştü.

Ticaret ve Ziraat Nâzırı Safa Bey'in bir maden imtiyazı işi vardı. Bu zâtın pederi Doktor İbrahim Paşa, daha Abdülhamit Han döneminde bir kömür madeni imtiyazı almış, fakat işletmeye zaman bulamadan, bir Rum, dairelerimizde ne yazık ki bir sahtekârlık sûretiyle, kendi üzerine geçirmiş olduğundan, bunun yıllardan beri süren davası daireleri bir hayli dolaştıktan sonra, nihayet Vükelâ Meclisi'ne kadar gelmişti. Yanlış alışkanlıklarımızdan biri de devlet dairelerinin, sahip oldukları kanuni yetki ve hürriyetlerini kullanmayarak pek çok lüzumsuz işleri sadrazamlığa ve özel meclise göndermeleridir. Bizim zamanımızda bu durum ifrat derecesine vardırılmış olduğundan, Vükelâ Meclisi'nin büyük işlerle uğraşmaya vakti kalmadığı için, işin cereyanını araştırmak üzere özel bir encümen kurulmuştu. İşte bu maden işi de Şûrâ-yı Devletçe lehte kararа bağlandıktan sonra bu encümende -ki başkanı olmasa bile, ruhu Tevfik Bey'di- aleyhine çevrilmek istendiğinden Safa Bey bana şikâyet etti ve evrak Özel Meclise geldiği zaman incelenmesi için yardımcı olmamı rica etti. Özel Meclis'te Tevfik Bey'in kaleminden çıkmış olan encümen mazbatası okunduğu zaman, bana cidden asabi bir hal geldi. Bir hak bu kadar bariz bir şekilde iptal edilemez. Bir arkadaşın haklı kullanımını engellemek için bu derece fikir yorularak boş deliller yazılamaz. Özellikle de Şûrâ-yı Devlet Başkanı Tevfik Bey'in, kendi dairesinin kararı hilâfına Vükelâ Meclisi encümeninde böyle kalem oynatmasına akıl erdirilemez. Encümen başkanı Salih Paşa, arkadaşlardan birinin işini desteklemek hatıra yükleneceğinden, yüce meclisin iyi namının korunması için Safa Bey'in hakkını feda etmek gerekeceği kanısına düşmüş, diğer iki nâzır bilmem ne düşünmüş, sonunda biçare Safa Bey'in açık hakkı ayaklar altına alınarak maden Rum'un eline geçecek. Bu üzüntü ve düşünceyle ben şiddetlice bir tarzda karara itiraz ettim. Tevfik Bey savunma yaparken, Salih Paşa da acayip sesiyle ve durumuyla onu tasdik etmekte, o da bundan cesaret alıp sözü uzatmakta, sinirlerim ise gerildikçe gerilmekteydi. Nihayet kesin bir iki kelimeyle tartışmayı kısa kestirdim. Gerçi böylece encümenin kararı suya düştü ve daha sonra Safa Bey'in lehine döndü, fakat benim meclisteki mevkiim de bozulmuş ve sarsıntıya uğramış oldu. Artık genel siyasette etkili bir görüş ve mecliste de samimiyet eseri kalmadı.

Bu olaylardan sonra kabinemizin büründüğü psikolojik durum şöylece tasvir olunabilir: Heyetimizin iki eski sadrazamı ile onlara hissettirmeksizin akıl kethüdalığı eden Tevfik Bey'den oluşmuş seçkin hizip, nezaretlerinde ve

Vükelâ Meclisi'nde cari işleri düzeltmek, gelen belgeleri incelemek ve havale etmekle gayretli bir şekilde uğraşır, fakat Ankara ile didişmek yükünü bana yüklemiş gibi, bu sorumluluktan tamamen uzak durur. Yalnız basının ve Büyük Millet Meclisi hatiplerinin dokunaklı makale ve nutukları gözlerine ilişip kulaklarına eriştikçe, nadir olarak kendi üzüntüleri ve sıkça da sarayın ihtarları üzerine gayrete gelerek Rıza Paşa'nın tatlı diliyle bana tariz ve takaza eder, fakat kesin bir karar ve tedbir ileri sürülür, hele söz gelimi İslâm dünyası ile temastan söz edilirse, Ankara'nın dehşetinden, Millicilere yaklaşmaktan dem vurulursa, sarayın hiddetinden, her iki durumda da İngilizlerin heybetinden titreyerek kulaklarını tıkar, konuyu kapar yahut işi ileride açıklanacak Üçler Komisyonu'na atar.

İşte bu, savaşın uyutucu etkisi altında yüce meclisin tuttuğu siyasi hareket çizgisi, daha doğrusu dayandığı fikrî atalet basitliği. Buna karşı ben ne yapabilirdim? Teşrifat sırasıyla meclisin en yüksek uzvu olan şeyhülislâm efendi benim tarafımda görünürse de, aslında kendisi etkili bir varlığa sahip değil. Adliye Nâzırı Kâzım Efendi ile ilk defa bu kabinede tanışmış olmamıza rağmen, tavır ve konuşmalarından beni diğer arkadaşlara tercih ettiği tahmin olunursa da, geniş olarak düşünülünce onun da çoğunluktan, güçten yana olan güruhtan olduğu apaçık ortada. Maarif Nâzırı Sait Bey halen anlayamamış olduğum sebeplerle bana gücenmiş veya öyle görünmeye eğilimli. Maliye Nâzırı Faik Nüzhet Bey özel görevini iyi bir şekilde yerine getirmekte ve mecliste herkesi ustaca idare ederek kesin bir tarafsızlık göstermekteyse de, sanıyorum İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkışından beri bütün inkılâp ve ihtilâllerin aslını ve künhünü, menşe ve mahiyetini -âletten başka bir şey olmayan- inkılâbın görünürdeki liderlerinden daha çok anlamış, devletin mahkûm olduğu korkunç sonu sezmiş, öte yandan da Osmanlılığın tarihî hüviyetiyle zaten ilgi kurmamış olduğundan, pek çoklarımıza hissettirmeksizin Ankara'ya meyyal ve belki de intisaplı! Dolayısıyla benim için güven duyularak ve dayanılacak sadık bir dost olarak Harbiye Nâzırı Ziya Paşa ile Hariciye Nezareti'nde halef olduğum eski Ticaret ve Ziraat Nâzırı Safa Bey'den başka kimse kalmıyor.

Böyle bir azınlıkla Vükelâ Meclisi'nde ciddi bir tartışmaya kalkışmak şöyle dursun, açıkça içimizdekileri ortaya koymak bile halimizi vahimleştirmek ve durumumuzu zorlaştırmaktan başka bir sonuç vermezdi. Bu duruma karşı gerektiğinde başvurulacak ve sığınılacak makam sahibine, yani sadrazama gelince, müteşekkir olarak teslim etmek zorundayım ki, kendisine her ne söylediysem hepsini tasvip ve takdir, hatta birkaç olay anlatarak teyit etmekte, fakat fiil ve uygulamaya gelince hiçbir hareket yok. Çünkü yarım saat sonra

diğer bir dostun ortaya koyacağı aykırı bir düşünceyi de aynı gönül okşayıcı tarzda kabul etmekteydi. Padişahın yanında artık eskisi kadar nefret edilen ve kusurlu bir kimse olarak görülmediğime işaret eden belirtiler gözle görülür, fakat muteber ve makbul olduğumu zannettirecek alametler de yok. Sadaretimde ortaya çıkan olay ve ihtilâflar ise -fikrî ve kalbî saiklerime galebe etsem bile- hulul ve yaklaşmaya tevessül cesaretini yok ediyor!

Kısacası birlik halinde, gözü pek ve son derece girişken olan Ankara ricali karşısında bizim Vükelâ Heyeti son derece perişan, tereddüt içinde, çekingen ve âtıl! Halbuki yaşadığımız o zamanda ve çevrede, üzerimize aldığımız zor görevin yerine getirilmesi, alışılmışın kat kat üstünde bir görüş ve düşünce birliğine, azim gücüne, hızlı karara, aşırı bir cesarete ve fedakârlığa muhtaçtı. Bu kadar kapsamlı olmasa bile, bu derece, belki daha çok vahim ve muğlak badirelere defalarca uğramıştım. Ahlâk edindiğim dürüstlük ve her türlü kişisel çıkardan uzak durma cesaret ve fedakârlığı sayesinde işin içinden çıktığımı iddia ve sözümü olaylarla ispat edebilirim. Ne çare ki, bu kez ellerim bağlıydı. Bağlayanlar da, ülkeye sahip çıkma ve egemenlik iddiasındakiler, heyetimize başkanlık edenlerle -en hazin olarak da- uzun yıllardan beri aramızda kadim bir hukuk meydana gelmiş olan silah ve okul arkadaşlarımdı. Eserimin birinci kısmında yazdığım gibi, ben doğduğum günden beri kıskançların, hasetçilerin kurbanı oldum.

İş bu noktaya geldikten sonra, ortaya çıkacak ilk ihtilâfı fırsat bilerek itirazcıya açıkça ya sen ya ben demek, sessiz tartışmayı ortadan kaldırarak meclisin durum ve yönünü tayin ve tasrih ettirmek veya çekilip gitmek gerekirdi. Hayatımı gözümün önünden geçirdiğimde, ahlâkım, mesleğim böyle bir kesin ve açık muameleyi gerektirirdi. İşte yaratılışıma aykırı olarak bu sefer seçtiğim yol sabır ve tahammül, devleti bu duruma getirdi denilemezse de -çünkü aynı heyet benim eksikliğimle tamamlanarak olayların izlediği yolu değiştiremezdi- kendimi son faciada bulunmuş olmak gibi büyük bir musibete uğrattı. Bundan dolayı ne kadar kendini suçlasam yeridir. Kendimi savunmak şeklinde anlaşılmamasını temenni ederek böyle hareket etmemi gerektiren sebepleri sayarak açıklıyorum:

Salih ve Rıza Paşalara karşı hâlâ saygı duygusu beslemek, dostluk, hukuku gözetmek gibi düşünce ve etkilerin bu sabır ve sessizlikte hiç dahli olmadığını iddia edemem. Fakat asıl etken aşağıdaki değerlendirmededir.

İstifa tehdidiyle bir tür baskı yapmaya kalkıştığım takdirde birkaç ihtimal vardı. Bunun en uzağı, anlayışlı vükelânın benim istifamı kabul etmemeleri, fakat açık bir hale gelen kırgınlıktan sonra üstünlüğüme istemeyerek taham-

mül etmeleridir. Tartışmaya sebep olmamak için uzağı diyorsam da, böyle bir ihtimal mümkün değildir. Söz gelimi gerçekleşse bile, böyle bir hali ben hükümet hakkındaki fikri anlayışıma ve vicdani terbiyeme aykırı bulurum. Devletin, milletin en ünlü ricalini herhangi bir sebep ve mülahazaya dayanarak, istemedikleri halde kendime yaltakçılık ettirmeyi vicdanım ve havsalam almaz ve böyle bir halden hayır gelmez. Böyle bir bağlılığın kanaat ve takdir sonucunda meydana çıkması faydalı olurdu. Ne çare ki, ne kadar sessiz bile olsa, iki eski sadrazamın muhalefeti ve Tevfik Bey'in bu hizbe katılması, buna artık imkân bırakmamıştı.

İkinci ihtimal, istifamın kabulü ile kabinenin devlet işlerini yürütmesine devamıydı. Şüphesiz hakkımda her yönden hayırlı çözüm şekli buydu. Fakat ben çekilir çekilmez hükümet yabancılar ve İstanbul halkı gözünde daha çok sükût edecek, hele fırsat bekleyen Ankara, değişiklikten memnun olmakla birlikte, yine benim yabancı entrikalarına, saray dalaverelerine kurban olduğumu ilân edecek, İstanbul'un durumunu büsbütün kötü gösterecek ve hükümete düşmanlık ve hücumunu arttıracaktı. Bu sûrette de iki ihtimal ortaya çıkardı ki, bunlar da kabinenin ya karşılık olarak Ankara'ya Ferit Paşavâri düşmanlık göstermesi veya karşı koyması ya da aczini anlayarak tamamen esaret göstermesi şıkları olup her ikisi de İstanbul hükümetinin, hatta bütün ülkenin zararına neden olurdu. Bir de benim istifam, muhaliflerim ve eski arkadaşlarım tarafından Ankara'nın sıkıştırılmasına yahut durumun vahametinden dehşete düştüğüme yorulacak, kaçış olarak nitelenecek, fakat kendileri daha çok dehşete düşecek ve ortaya çıkabilecek her türlü kötülük benim oyunbozanlığıma yüklenecekti. Ancak bu ikinci şık, yani istifamın kabulüyle kabinenin yerinde kalması ihtimali de çok zayıf olup en galip olan ihtimal, benim istifada ısrarım üzerine asıl kabine üyelerinin telaşa düşerek ve işin içinde gizli sebepler olduğu vehmine kapılarak çekilmesiyle Vükelâ Heyeti'nin dağılması ve düşmesiydi. Böyle bir durumda bize kimlerin halef olacağı meselesi, düşünülmesi gereken bir konuydu. İhtimale en yakın aday İtilâf ve Hürriyet Fırkası, bunun da aşırılarıydı. Sadık Bey kendisini sadarete aday gösteriyor, buna Kızıl Hançerciler ile Şerif Paşa'nın oluşturduğu İlâ-yı Vatan adındaki gizli cemiyet yanaşmak istiyordu. Hepsinin programı da iş başına geçmekle birlikte Anadolu'ya savaş ve düşmanlık ilân etmek, Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi ve arkası saydıkları bizleri ele geçirince –kendi deyimleriyle– temizlemek, yani imha ve idam etmekti. Sadık Bey'in, yalnızca bu mukaddes işi başarabilecek kadar kısa bir zaman için hükümdardan sadareti istemiş olduğu muhakkaktır. Böyle bir durum ise sadece bizleri değil, büyük bir ihtimalle ülke ve devleti de mutlak

ölüme sürüklerdi. Benim bir onur meselesi veya iyi bir ün kazanmak için böyle bir sonuca götürecek bir girişimi desteklemem, bilmem ki uygun olur muydu?

Bize halef olabilecek bir kabine de, bu tarihlerde İstanbul'a gelmiş olan Mahmut Muhtar Paşa'nın kurma hevesine düştüğü kabinedir. Gerek gizli resmî bilgilere, gerek bazı dostların açıklama ve ifşaatlarına göre Mahmut Paşa'nın programı da Anadolu ile hoş geçinmek, fakat daha faal bir şekilde hareket etmekmiş! Gizli bilgilere göre Mahmut Muhtar Paşa, Hayderîzâde İbrahim Efendi, Üryanizâde Cemil Molla Bey ile Mustafa Arif, Hüseyin Kâzım, Lutfi Fikri Beyleri ve eski Jandarma Komutanı Kemalî Paşa'yı kabinesine alacakmış. Bu kişilerin çoğu Ankara tarafından çok kötü karşılanacak ve hemen kavga ve anlaşmazlıklar başlayacaktı. Bazı söylentilere göre beni de kabinesinde bulundurmak istemiş![35] Bu teveccühe ne kadar müteşekkir olsam da, bana yöneltilen bu şeyi, içinde bulunulan durum gereği kabul edemez, etsem bile faydam dokunamazdı.

Mahmut Muhtar Paşa, Berlin'de tanışıklığı olan İngiltere Olağanüstü Komiseri Sir Horace Rumbauld ve İngiltere'deki bazı tanıdıkları vasıtasıyla, İngiltere siyasetini lehimize çevireceğini sanıyor ve bunu vadediyormuş. Hatta bu aralık Avrupa'ya gitmesinin, Londra'da İngiliz devlet adamlarıyla görüşmek niyetine dayalı olduğundan söz etmişse de, resmî kişilerin kabulden kaçınmaları üzerine gezisini Londra'ya kadar uzatmaktan vazgeçmiş.[36]

İngiltere'nin hakkımızdaki niyet ve planlarına ancak iç ve dış siyasetinin zorlamaları etkili olup politikacılarımızın hatırı bu konuda bir önem ifade etmezdi. İngilizler tebaasının arzu ve ısrarlarına uymak yahut daha büyük ve evrensel politika sorunlarının çözüm ve yönetiminde serbest kalmak için bizimle bir an önce bir barış imzalayıp tabii duruma dönmek azim ve niyetindeydiler. Bunun için de onurlarını koruyacak şekilde Ankara ile bir yakınlaşma aracı arıyorlardı. Muhtar Paşa Kabinesi'nin bu konuda bizden daha etkili olacağına kanaat getirmedikçe kendisinin bize tercih edilmesinde hiçbir neden görmezlerdi. Sözün kısası, böyle bir kabine de türlü türlü karışımlara ve karışıklıklara sebebiyet verecek, fakat derde deva olamayacaktı. Bizim kabineye dokunulduğu anda, zaten İstanbul'da kurulacak bir hükümeti, kimlerden oluşursa oluşsun, hırslı emellerine engel olarak gören Mustafa Kemal Paşa, bu değişikliği padi-

35 Bir söylentiye göre de, kendisi sadrazamlığa istekli olmayıp padişaha Tevfik Paşa Kabinesi'nin ıslah edilmesini ve kendisinin orada Hariciye Nezareti'ne getirilmesini teklif etmiştir. Benim için bundan daha uygun bir çözüm yolu olamazdı.

36 O aralık Londra'da bulunan M. Franclin Bouillon'un dönüşünde yaptığı açıklamaya atfen Paris'ten bildirildiğine göre, bu zât Londra'ya kadar gitmişse de, siyaset adamlarıyla görüşememiştir. Bununla ilgili olarak Paris'ten alınan telgraf eklenmiştir (Bkz. Ek: 46).

şahın özel maksadına yükleyecek, bizleri de halka birer politika şehidi şeklinde gösterecek ve derhal İstanbul'a karşı yeniden düşmanlık ilân edecek, suçlama ve iftiralarına kamuoyunu daha kolay inandıracaktı. Buna karşı kabine yabancılara dayanarak karşılık verirse, Ferit Paşa politikası tekerrür edecek, o zaman Yunan'ın ekmeğine yağ sürülecek, gerek İstanbul, gerekse Ankara hükümetleri işin sonunda perişan olacak, esarete ve karışıklığa düşecekti. Oysa bizim her zamanki hedefimiz bağımsız bir Osmanlı Devleti temin etmekti.

Ben çekildikten sonra Sadrazam Tevfik Paşa'nın, eski sadrazamları[37] ve Şûrâ-yı Devlet başkanıyla birlikte, eski heyetten bir kısım üye ve dışarıdan bulabileceği bazı kimselerden –geçmişte olduğu gibi– seçkin bir kabine kurabilmesi gibi ihtimaller varsa da, böyle zayıf kabineler de, yukarıda belirttiğim kötülük ve sakıncalardan kendini kurtaramayacak, ya saray politikasına veya Ankara'nın emellerine teslimiyet gösterecek ve şu halde olayların en uygun akışına göre, uğradığımız son, belki de fazla olarak yabancıların kabineden umudu kesmesi veya Millicilerin aşırı baskıları yüzünden daha önce müttefikler arasında başka türlü zararlı kararlar alınarak, söz gelimi İstanbul'un Yunanlılara geçmesi (bunun gerçekleşmesine ramak kalmıştı) veya uluslararası bir duruma konulması gibi bazı acı sonuçlar doğabilirdi. Bu takdirde dost düşman, yanımızda ve karşımızda olan herkesin bütün bu sonuçların sorumluluğunu benim uyuşmaz mizaçta olduğuma ve istifama yükleyeceği, benzer işaretleriyle ortadadır.

İşte günden güne şiddetli vicdan ıztırapları içinde ve haftalarca devam eden sessizce düşünmeler sonucunda, her şeye tahammül ederek bu görevde kalmaya karar vermiştim. Ben bu tahammülümden dolayı kendimi hâlâ affetme taraftarı değilim. Yukarıdaki satırlardan ve aşağıdaki açıklamalardan, durumun akışına ve benim hassasiyetime vâkıf olan saygıdeğer okuyucular kesin hükmü versin. Bununla birlikte ileride açıklanacağı üzere, bir iki defa çekilmek karar ve teşebbüsünde bulunmamış da değilim. Ne çare ki özel konusunda anlatılacak bazı sebep ve düşünceler buna da engel olmuştur.

İzlediğim siyasi hedef Misak-ı Milli idi. Yalnız istek bu adla ve şekilde olmayıp daha mülayim bir şekilde ve müzakere ve tartışmaya zemin hazırlayacak bir biçimde yapılıyordu. Söz gelimi "devlet, eski mülkünün dörtte üçünden fazlasını kaybettikten sonra, Küçük Asya'da Türk ve Kürt çoğunluklarını içine alan arazide tam bağımsızlık içinde yaşamayı istemekte haklı olduğu; Rumeli'nde yalnız komşu orduların taarruzlarına değil, çete tecavüzlerine

37 Bu ihtimal çok zayıftır. Ben istifa edince vehme kapılarak Salih Paşa çekilir, son zamanlarda gölgesi halini alan Rıza Paşa da onu izlerdi düşüncesindeydim.

karşı da korunmaya elverişli tabii bir sınıra sahip olmamızın hukuk ve insanlık açısından olduğu kadar, dünya barışının korunması adına da gerekli olduğu, bu hattın ise Edirne'yi içine almak üzere aşağı Meriç Vadisi olduğu; Boğazlarda seyr ü seferi sağlayacak her türlü şartlar kabul olunursa da, Boğazların deniz gücü üstün bir devlet tarafından herhangi bir bahaneyle ansızın zabt ve işgali daima muhtemel olduğundan ve hatta birbirinden bu Boğazlarla ayrılmış olan iki devlet arasında küçük bir anlaşmazlık çıkması durumunda her iki taraf, hasmından önce bunları elde etmek hevesine düşeceğinden, asıl anlaşmazlık kendi içinde çözümlenebilecek bir nitelikte olsa bile, Boğazların bir tarafın eline geçmiş olmasıyla gayet tehlikeli ve bütün dünyayı kapsayacak siyasi karışıklıklara sebep olacağı açık olduğu için, bunların her ne pahasına olursa olsun savunulması gerekeceği; azınlıklar meselesinde benzeri antlaşmalarla başka hükümetlere yüklenen şartlardan başkasının kabul edilemeyeceği, aslında bütün kötülükler Hıristiyan azınlıkların, Avrupa'nın destekleme umudunu verecek her türlü taahhütlerin meselenin kendisi için zararlı olacağı; gerçekleşmiş borçlarımızı tanımakla birlikte, mali kontrol ve kapitülasyon tanımayacağımızı, çünkü devletin bütün düşüşünün kapitülasyonlar sebebiyle iç sanayiin mahvolmasından kaynaklandığı; askerlik hizmeti yükümlülüğünün devamına şiddetle ihtiyaç olup, başka şekilde paralı askerlerden ordu kurulmasına mali gücümüzün yetmeyeceği, ordu miktar ve kuvvetinin de topraklarımızın genişlik ve coğrafi durumuyla uygun olması gerekeceği sûretinde delilli ve ne Avrupa'yı korkutmak ve kızdırmak, ne de Ankara'nın haklı isteklerini sınırlamayacak şekilde genel ve bir dereceye kadar müphem bir sûrette ortaya konuluyordu. Nezarete tayinimin arkasından Londra, Paris ve Roma'daki temsilcilerimize gönderdiğim talimatla düvel-i muazzama temsilcilerine bu münasebetle verdiğim muhtıralar ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 47-48-49-50-51).

Yabancılarla olan ilişki ve muamelelerde belirgin özelliğim olan sözünde durma ve doğruluktan ayrılmayarak ve *"inneme'l-hîletü fi terki'l-hiyel"*[38] sözüne uygun hareket ederek güven ve itibar kazanmaya özellikle çalışmış ve karşımdakilerden aynısıyla mukabele görerek bir zamandan beri hükümetin çok bozuk olan vakar ve haysiyetini yeniden sağlamaya muvaffak olmuştum.

Nezarete tayinimden az zaman sonra Amerika temsilcisi Amiral Bristol daireye gelerek "Samsun civarında Pontusçu Rumlar hakkında yapılan şiddetli muameleler" konusunda bazı şikâyetler ve tavsiyelerde bulundu. Yazdığım ve Kızılay İkinci Başkanı Hamit Bey aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya tebliğ ettirdiğim mektubun ifadesi eklenmiştir (Bkz. Ek: 52). Bu incelendiğinde amiralin

38 "Asıl hile, hilelerin terkindedir." (Yay. Notu)

samimi olduğu görülür. Bununla birlikte gerek bu tebliği ve gerek daha sonra o yöredeki Amerikan okullarının açılması ve tehcirin daha insanca bir biçimde yapılması hakkındaki temennileri bir sonuç vermedi. Bu tarihlerde bizim Anadolu ile resmî ilişkilerimizin tamamıyla kesik olduğunu, aramızda bir tür dargınlık bulunduğunu ve her türlü haber alışverişinin Hamit Bey aracılığıyla yürütüldüğünü bir kere daha ifade ederim.

Bu aralık İngilizler de bizi aracı yaparak Ankara ricaliyle yakınlaşma vesilesi arıyorlardı. Yüksek rütbeli bahriye ihtiyat subaylarından Mr. Stroten ile yine ihtiyat binbaşılarından Mr. Henry benden bir tavsiye mektubu alarak bazı hediyelerle İnebolu'ya hareket etmiş ve sahile yakın Ecevid Hanı'nda tebdil-i hava eden Refet Paşa'yla ilişki kurmuş ve General Harrington ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir görüşme hazırlamaya aralarında karar vermişlerdir. Durum General Harrington'a –her ne şekilde– iletilince, temsilcinin baş tercümanı Mr. Ryan aracılığıyla mülakat isteyerek ve hariciye bakanlarının ikametine ayrılmış konakta ziyaretime gelerek durumu açıklayıp Mustafa Kemal Paşa'ya çekeceği telgrafın gönderilmesine yardımcı olmamı istedi. Telgraf, ikametgâhımda Mr. Ryan tarafından Fransızca kaleme alındı.

Sarayın, kabinenin düşüncelerine aykırı olmakla birlikte ben İtilâf Devletleri politikacılarıyla ve özellikle İngilizlerle Ankara yöneticilerini temasa getirmekte zorunluluk görmekte; çünkü sorunun başka türlü çözümleneceğine imkân görmemekteydim. Bu temasın aracılığımızla olmasında az çok fayda bulunmakta, İstanbul hükümetinin etki ve haberi olmadan meydana gelecek uyuşmanın ise tamamen zararımıza olması galip bir ihtimaldi. Bu yüzden bütün politikamızı bu noktada merkezîleştirerek daima işin içinde bulunmaya çalışıyorken, Ankara ricaliyle İstanbul'daki aracıları bizi aradan çıkarmaya gayret etmekteydi. İçimizdeki bazı aşırıların arzusu uyarınca, bizim Ankara'yı işin içinden çıkararak kendi başına kimseye danışmadan yabancılarla uyuşmaya kalkışmamızdan fayda çıkmayacağı, bunun Ferit Paşa politikasına benzer, gülünç veya tehlikeli sonuçlara götüreceği tecrübeyle sabit olduğu için, eğri bakışlara önem vermeden generalin isteğini yerine getireceğimi, ancak ben Ankara ile resmî haberleşmede olmadığımdan telgrafı Hamit Bey aracılığıyla çektireceğimi açıkladım.

Generalin telgrafı anlam olarak, "Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiyle mülakat arzusunda bulunduğunu haber almakla tâbi olduğu hükümete arzı sırasında Ironduke zırhlısıyla İnebolu'ya gitmesine izin verildiğinden ve Mustafa Kemal Paşa'yı askerî törenle gemide karşılayıp açıklamalarını dinlemekle müzakereyi yerine getirmeye hazır olduğu, yalnız karar almaya izinli olmayıp

müzakerenin sonucunu hükümetine arz edeceğinden ibaretti. İki gün sonra gelen cevapta mülakatın kendi tarafından değil, İngilizler tarafından arzu olunduğu özellikle vurgulandıktan sonra, mülakatın karada yapılmasını istemiş ve kendisine gemide yapılması vadedilen saygı töreninin generale sahilde yerine getirileceği açıklanmış ve sonunda kendi amaç ve istekleri açık ve herkesçe bilindiğinden, bunlar kabul ve revaç görmeden düşünce alışverişinde yarar olamayacağı sert bir şekilde bildirilmiştir.

Ben bu cevabı öğrenince Hamit Bey'in bizzat generale götürmesini ve benim içeriğini bilmediğimi söylemesini tavsiye ederek kendisini otomobille Tarabya'ya gönderdim ve daha sonra ben de bir motorla yalıya gittim. General bu cevabı alınca aşırı derecede üzülüp mahcup olarak, ulaştığımda Hamit Bey tercümanıyla birlikte buna bir cevap ve meselenin meydana çıkışını açıklayan bir izahat yazmakla uğraşıyordu. Gelişimin bu konuyla ilgili olmadığını, iade-i ziyaret için geldiğimi açıkladım ve cevabın mealinin anlatılması üzerine, dilimin döndüğü, yüzümün tuttuğu kadar tevil, yumuşatma ve meselede bir yanlış anlama olduğunu açıklayarak generalin gönlünü almaya çalıştım. Bunun üzerine bizi Madam Harrington'a takdim ederek çay ve meşrubat ikram etti. Her iki telgraf karşılaştırılırsa, Mustafa Kemal Paşa'nın cevabının gayet sert ve pervasız, politik ve medeni nezaketten uzak olduğu görülür. Generalin mülakat arzusu muhatabına, yani Mustafa Kemal Paşa'ya bir kasda dayanmayıp aracıların yanlış anlama ve anlatmalarından kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat doğru bir kasda yüklense, tenkide şayan görülse ve isteğin kendi tarafından yapılmadığını generale ve kamuoyuna duyurmaya, herkese bildirmeye gerçek bir zorunluluk hissedilse bile, halkın, ülkenin uğradığı büyük sıkıntı, sefalet ve karşı karşıya bulunduğu vahim tehlike ve sonu, insaflı bir şekilde göz önünde bulunduran bir siyaset adamı, meramını daha nazik ve nezih bir tarzda açıklayıp göstererek haberleşme kapısını kapatmayabilirdi. Gemiye daveti kabul etmeyi herhangi bir sebepten dolayı uygun bulmadığı takdirde bile, başka bir tarzda generali karaya davet edebilirdi. Nezaketten hiçbir zaman zarar gelmez. Iztırap yükünü başkalarının çekeceği kibir ve sertlik ise hiçbir zaman olgunluk eseri sayılamaz. Mustafa Kemal Paşa taraftarları generalin girişimini Rusya'yı kuşkulandırarak bizi tamamen dışarıda bırakma düşüncesine ve hatta paşayı vapura davet etmeyi de kendisini tutuklayarak milli hareketi ruh ve dimağından yoksun bırakıp akamete mahkûm etmek amacına dayandırarak böyle bir karşılığı haklı ve mazur göstermek istiyorlar. Fakat kanaatimce bu suizanlar doğru olmamakla birlikte, mülakat bir kalemde reddolunmadan, böyle sert bir cevap verilmeden de bu gibi sakınca ve tehlikelerin önüne geçilir ve nihayet

kendisinin bizzat gelmesinde mazeretler ve mahzurlar gösterilmesiyle başka bir delege gönderileceği yolunda ve nezaket sınırları içinde karşılık verilebilirdi. Bana kalırsa Mustafa Kemal Paşa'nın bu karşılığı iki sebebe dayanmaktadır. Birisi, düşündüğü ve hayal ettiği gayeye, yani Napolyon ve Nadir Şah tahtına ulaşacağına ve oturacağına daha o zamandan sağlam bir inanç beslediğinden, bu makamın sonradan görmelere mahsus kibir ve azametini de takınmış olduğu için, generalin eşitlik şuurları içindeki hitabından üzülmesi, diğeri de her ne şekilde olursa olsun Bâbıâli'nin aracılığıyla hiçbir türlü anlaşmaya girmemeye –yine aynı düşünce dolayısıyla– azmetmiş bulunmasıdır.

***

Bu tarihte İngiliz ve Fransız politikacıları çeşitli yerlerde bir araya gelerek Şark Meselesi konusunda görüşmelerde bulunmaktaydılar. Bu konferansların birinde, gerçekleşen antlaşma üzerine İngiliz askerî uzmanları Yunanlıların galip, General Gouraud'nun ise mağlûp olacaklarını açıkladıkları ve iddia ettikleri, hatta Gouraud ile aynı toplantıda hazır olan Yunan generali arasında şiddetli bir tartışma çıktığı duyulmuştu. İhtimal General Harrington, hazırlanmakta olduğunu bildiği böyle bir savaşın önüne geçmek niyetiyle bu görüşmede ısrar etmişti. Çünkü bu girişimden biraz sonra, Yunan komutanı General Papulas büyük bir sayı üstünlüğüyle muazzam taarruzuna başladı. İsmet Paşa, kuvvetler arasındaki fark sebebiyle dâhili durumundan istifade edemedi. Karahisar, Kütahya, Seyitgazi mevkilerinde mağlûp oldu. Eskişehir'in doğusunda giriştiği karşı taarruz da başarılı olamadı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya, ek olarak başkumandanlık makamı, önce geçici olarak, sonra da süresiz olarak verildiğinden, ülkenin bütün kuvvetleri, hakikatte olduğu gibi, fiilen ve resmen de bu zâtın eline geçti.

Düşman bu mevzi ve mevkileri zabt ve işgal ettikten sonra, gerekli ihtiyaçlarını tamamlamak ve bir hareket üssü kurmak ve tahkim etmek üzere epey zaman oyalandı. Fakat hazırlandıktan sonra taarruza devam edeceği anlaşılıyordu. Ben bu esnada ordumuzun durumunu anlamak için sürekli olarak araştırmalarda bulunuyordum. Bu amaçla Ankara'yla bağlantısı olduğunu bildiğim bir subayı çağırarak, "Bildiklerinize yazınız, Sakarya arkasında dursunlar," tavsiyesinde bulundum. O da sıkılarak, bir sır açıklarcasına, "Niyetleri budur," dedi. Derhal kalbimde bir umut ve rahatlık ışığı parladı ve hemen başmabeyinci aracılığıyla huzura çıkma isteğinde bulundum. Kin ve düşmanlık karanlığıyla kalplerinde iman nuru ve vatan aşkı ateşi kalmayan muhaliflerin, Yunanlıların bu galebesinden ümitlenerek yine çeşit çeşit tezviratta bulundukları işitilmekte olduğundan, bizim üstün geleceğimizi anlatarak sarayın düşünülen yanlış ve

zararlı girişiminin önüne geçmek istiyordum. İlk karşılaştığım mabeyn ileri gelenlerinden bir iki kişi, meydana gelen mağlûbiyetten görünüşte kederli ve bezgin, fakat belki gerçekte sevinçli ve mağrur olarak olayların akışından şikâyet ettiler. Başmabeyinci âdeta çatık kaş gösterdi. Ben sebep ve deliller ortaya koymayarak ve Sakarya hattından söz etmeyerek, sadece galebenin bizde kalacağını temin ediyordum. Padişahın kabul şekli de bana biraz soğukça geldi. Anadolu'nun nihai galebesinden ümitli olduğumu söyledim ve kısa bir görüşmeden sonra huzurdan ayrıldım.

İhtimal bu şekilde karşılanmayı zihnimde fazlaca büyütmüşüm. Bundan dolayı artık saraya davetsiz gitmemeye kendimce karar verdim. Daha sonra özel günlerde topluca huzura kabul olunduğumuz zamanlar, padişah beni alıkoyarak iltifat gösterdikleri ve sık sık saraya gelmemi istedikleri halde, son zamana kadar bir daha huzura çıkma isteğinde bulunmadım. Yunanlıların tahminim gibi Sakarya Cephesi'ni yaramadıklarını ve güney tarafından Haymana Ovası'ndan çevirme hareketi uygulamasına giriştiklerini işittikçe, hele Doğu Cephesi'nden ve Kastamonu'dan bize imdat kuvvetleri yetişmek üzere olduğu konusunda haberler aldıkça, kalbimde büyük umutlar uyanmakta, düşman sağ yanının çorak ve tozlu kırlarda perişan olacağı inancı düşüncemde varlık bulmaktaydı. Gerçi ümitlerimin bütünüyle ortaya çıkışı, yani Yunanlıların tam hezimetleri birkaç ay daha gecikti; fakat herhalde üstünlük tarafımızda kaldı. Yunanlılar Eskişehir-Karahisar hattına kadar çekildi.

Ordumuz düşman taarruzunun başlangıcında mağlûp olduğu halde, kendisi başına geçtikten sonra elde edilen galibiyetin bütün şan ve şerefi tabii Mustafa Kemal Paşa'ya atıf ve isnat olunduğundan, Millet Meclisi tarafından kendisine "Gazi" iftihar unvanı ile birlikte mareşallik rütbesi sunulmuş ve halk arasında makam ve nüfuzu fevkalâde genişlemiş ve yükselmiştir. Bununla birlikte kendisinin Kızılırmak gerisine çekilmek düşüncesinde olduğu, meclis ve hükümet dairelerini nakletme düzenlemelerine gidildiği halde, bazı hamiyetperver mebusların ve birkaç kumandanın bir defada Sakarya gerisinde talih denemesinde ısrar ettikleri kuvvetle rivayet edilmektedir. Dünya Savaşı'ndaki beraberliğimizde hakkında edindiğim düşünceye göre, bu rivayet tam bir hakikat olsa gerektir.

General Harrington'ın sonuçsuz kalan girişiminden birkaç gün sonra, izinli olarak ülkesinde bulunan İngiliz Olağanüstü Komiseri Sir Horace Rumbold İstanbul'a döndü ve izinli olduğu sırada kendisine vekâlet eden Müsteşar Mr. Ratingam ayrıldı. Bu ayrılma keyfiyeti Mr. Ratingam'ın bazı özel hareketlerine hamledilmek istenmişse de, askerlerin politikaya karışmalarına fazlaca izin ver-

miş olmasından dolayı, 'Foreign Office'te hakkında meydana gelen kızgınlığa atfedilmesi daha doğru olur. Sir Horace Rumbold gelir gelmez politikada tek mercii kendisinin olduğunu açık bir şekilde, bizzat ve dolaylı olarak hissettirdi.

***

Milli Harekât'ın başlangıcında Anadolu'da bulunan bazı İngiliz komutan ve subayları Malta tutuklularına karşılık olarak tutuklanmıştı. Bunlar arasında Hindistan genel komutanının kardeşi Lord Loriston, İskoçya liderleri soyundan bir emekli generalin oğlu Yüzbaşı Cambell gibi bazı soylular bulunduğundan, bir an önce kurtarılmaları için İngiliz kabinesine baskılar yapılmakta olduğu için, bu konuda çeşitli yönlerden girişimlerde bulunuluyordu. Bu cümleden olarak Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey ile de İngilizler müzakerelere girişmişler, fakat bu zât bu hususta biraz zaaf göstererek Malta tutuklularından İngiliz savaş esirlerine kötü davranmakla ve Ermeni mezaliminde girişimci oldukları iddia olunanlar hariç olmak üzere diğerlerinin Anadolu'da tutuklu İngilizlerle değişimini içeren bir antlaşma metni imzalamış, fakat Anadolu bunu kabul etmemişti. Bu kere Sir Horace Rumbold bu meselenin çözüme kavuşturulmasıyla görevlendirilmiş olduğundan, benim aracılığımla Anadolu'nun temsilcisi Hamit Bey'le müzakerelere girişti. Benim düşünceme göre Ermenilerin türlü mezalim ve cinayetleri sabit olan Antranikler, Murat Paşalar Avrupa'da kollarını sallayarak gezerken, bu meseleden dolayı çoğunluğu haksız yere ve zulme uğramış olarak hapis ve sürgün olunan ricalimizin mağduriyetlerinin devamına kesinlikle katılmamak, fakat İngiliz esirlerine kötü davranmış olmakla zanlı olanların Anadolu'da gizli bir karma mahkeme tarafından yargılanmalarına razı olup izin verilerek bir cemile gösterilmesi[39] ve bu vesileden yararlanarak genel siyaset üzerinde düşüncelerin ortaya konulması ve yakınlaşma yolları aranılması uygun olurdu. Bunu Hamit Bey'e defalarca söylemişsem de, Anadolu'dan aldığı talimata harfiyen uymak ve politikada ustalık ve liyakat ispatıyla, başa baş değişim yapılmasına İngiltere olağanüstü komiserini zorlamıştır.

***

Sakarya Savaşı lehimize sonuçlandıktan ve Franclin Boullion ikinci defa Ankara'ya giderek kesin şekilde bir uyuşma antlaşması yaptıktan biraz sonra, Sir Horace Rumbold Baş Tercüman Mr. Ryan vasıtasıyla Yunanlıların aracılık

39 Araştırmalarıma göre, bu konudaki iddialar asılsız olduğundan mahkemede hiç kimsenin cezalandırılmasına gerek kalmayacağını kuvvetle ümit ediyordum. Bununla birlikte böyle suçlular varsa cezalandırılmaları, millet ve hükümetinin haysiyetini gözetmek isteyen kimselerce gerekli olmak lâzım gelir.

isteğinde bulundukları ve bir an önce barış antlaşmasını İngiltere hükümeti de gerek kendisinin, gerekse bütün dünyanın çıkarlarının bir gereği olarak gördüğü için, genel bir barış imzalanmasına iki tarafı davete hazır olduğundan Anadolu'nun böyle bir davete katılıp katılmayacağının bilinmesine ihtiyaç olduğunu, fakat Ankara hükümeti ön şartlar ileri sürerse, bunun ret olarak kabul edileceğini açıkladı ve birkaç gün içinde Ankara'nın düşüncesinin alınmasını istedi. Her zamanki gibi Hamit Bey'i çağırdım ve durumu açıklayarak Ankara ricalinin düşüncelerinin sorulmasını rica ettim. Bence olduğu kadar kendisince de samimi ve güvenilir sandığım Doktor Akil Muhtar Bey mecliste bulunuyordu. Herhalde doktorun karşısında gizlemek veya gösteriş amacıyla, "Size ne sıfatla müracaat olundu ve ne sûretle bana tebliğ ediyorsunuz?" gibi garip bir soru sorunca, ben de şiddetli bir cevap verdim. Bu olay Hamit Bey'le aramızdaki samimiyeti ortadan kaldırdı. Hamit Bey'e cevaben gelen şifre şudur:

C. 11, 15 TEL

Geçen Mart'ta meydana gelen davet Yunan ordusuna zaman kazandırmaktan başka bir sonuç vermemiş olmasına ve bu defa da böyle kayıtsız şartsız konferansa gitmekliğimizin aynı sonucu ortaya çıkarması çok muhtemel bulunmasına ve İngiliz komiserliğinin misak-ı millimizin ruhunun hemen kabul edilmiş hükmünde bulunduğunu söylemesi, söz konusu misakın gerçekten kabul edilmesini de gerektirmemesine ve eğer bu kez gerek İngilizlerde, gerek Yunanlılarda gerçek ve samimi bir barış arzusu varsa, bunun meclisçe ve Türk kamuoyunca kabul edilebilecek en ciddi delili Anadolu'nun ve Trakya'nın tahliyesi olacağından dolayı misak-ı millimiz hükümlerinin tamamıyla kabul edileceğine kani olmadan ve milli topraklarımız düşman orduları tarafından boşaltılmadan barış görüşmelerine girişmenin faydası olamayacağına inanıyoruz. Bu daire içinde ciddiyetine inanacağımız bir teklif yapılırsa, bize bildirirsiniz; diğer bilgiler ve düşüncelerinizi de yazarsınız efendim. 16 Teşrîn-i sâni 337.

Gerçi bu cevap Fransızcaya çevrilirken hayli yumuşatılmışsa da, komiserlikçe ret olarak sayıldığı için, bu aracılık girişimi de sonuçsuz kaldı.

Dikkat ve basiret sahibi kişiler için garip bir manzara: Dünya Savaşı'nda üstünlük kazanan, topraklarını genişleten, hatta servetini artıran, her yönden güçlü ve zengin İngiltere kraliyet hükümeti Hintlilerin arzusuna, Hint'teki bu boykottan etkilenen fabrikatörlerin şikâyetlerine, çocukları ve yakınları esir olan ailelerin yanıp yakılmalarına dayanamıyor, eski niyetlerinden, politik hedeflerinden vazgeçiyor, geçmiş uygulama ve girişimlerini olmamış sayıyor, hatta onurundan bile fedakârlığa katlanıyor; fakat büyük savaşta mağlûp ve

perişan olmuş, bunca kayıp vermiş, milli serveti hiçe inmiş, geleceği son derecede karanlık Türkiye halk hükümeti idarecileri, zavallı milletin inlemelerine kulaklarını tıkıyor, barış akdi için ortaya çıkan bütün fırsatları tam bir kibirle tepiyor ve bu vicdani körlük ve sağırlığı aşırı bir kahramanlık azmi olarak gösterip iftihar ediyorlar. Halkın ve ülkenin bugününü sağlama ve geleceğini temine vekil olan mebuslar ise *her çi husrev beküned şîr nist*[40] diyerek zorbaları yüceltmek, her türlü serkeşçe uygulamaları iyiye yormakla görevli.

El-harbü seccâlün[41] sözü gerçeğin tâ kendisidir. Avrupa'da lehimize gerçekleşen düşünce değişikliği olmasa veya bizim övünme ve hatalarımızdan dolayı devam etmese, Fransızlar bazı özel mülahazalara dayanarak ittifak heyetinden ayrılmasa ya da bu uzaklaşmaya karşılık İngiliz ve İtalyanlar daha sıkı birleşip daha ciddi bir siyaset izlese, Wrangel ordusu Rumlara katılsa, nihayet Yunan ordusunun başına bir General Haçyanesti getirilmese sonumuz ne olurdu? Herhalde müttefikleri barış imzalamaya sevk eden sebepler ne kadar kuvvetli ve zorlayıcı olsa da, bizim mali, ekonomik, politik ve askerî durumumuzun daha vahim ve barışa ihtiyacımızın çok büyük olduğunu tasdik etmeyecek bir insaf ve izan sahibi düşünülemez. Mustafa Kemal Paşa ile yoldaşlarının istikbali gördükleri ve gaybı bildikleri iddia edilemez ya! Şu halde bu zâtların İstanbul aracılığıyla yapılan her türlü barış teklif ve girişimini kaba ve sert bir biçimde reddetmelerinin gerçek saiki sonsuz bir makam ve mevki hırsı, ilkelerinin ise "ya devlet başa, ya kuzgun leşe" ölçüsüne tam uygun olduğu açıktır.

Bununla birlikte biz, Ankara'nın antlaşmadan kaçmasına rağmen ümitsizliğe kapılmadık ve uzaklaşmadık, barış elde etmeye çalışmaktan geri kalmadık. Heyet-i Vekile üyelerinin çoğunluğuyla dostça ilişkilerde bulunan Kızılay Kâtibi Doktor Hikmet ve Robert Kolej hocalarından Hüseyin Bey'i Ankara'ya gönderdik. İsteğimiz, oranın düşünce ve isteklerine vâkıf bir heyetin, iki hükümet arasında haberleşme ve müzakere vasıtası olmak ve düşüncelerin uzlaştırılmasıyla çalışmaların birleştirilmesine kılavuzluk etmek üzere İstanbul'a görevlendirilmesinden ibaretti. Bu iki zât o zaman meclis ikinci başkanı bulunan Adnan Bey ve diğer ilgililerle müzakere ederek Heyet-i Vekile'nin onayını alabilmişlerse de, uygulamaya konulması bu esnada cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın dönüp tasdik etmesine bırakılmış, fakat paşa böyle bir tedbire yanaşmamıştır. Sonra İsmet Paşa'nın kardeşi Rıza Bey de, ekte sunulmuş olan (Bkz. Ek: 53) mektubu iletmek üzere ağabeyine gönderildi. Fakat bunun da faydası olmadı.

---

40 Her Hüsrev olan, arslan değildir. (Yay. Notu)

41 Savaş nöbetleşedir. (Yay. Notu)

İkinci defa olarak İnebolu'ya giden Binbaşı Henry ve arkadaşlarına katılan bir Türk tercüman aracılığıyla Refet Paşa'ya ekteki (Bkz. Ek: 54) mektubu yazdım.

Bu da cevapsız kaldı. Bundan hayli zaman sonra *Tasvir-i Efkâr* gazetesi tarafından Şark Cephesi'ne gönderilen Mahmut Sadık Bey vasıtasıyla Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiğim (Bkz. Ek: 55) mektubumu, bu zât derhal telgrafla reisine nakl ve arz etmiş, fakat cevap vermeye gerek görmemiş ya da cesaret etmemiştir. Anadolu ricali bizim hitap ve nidalarımıza karşı laçka.

Ol bî-hıred ki fısk u fesad ile tuttu, hu
Olmaz hadîs-i ehl-i hıred kârker ana

Fuzulî

Çeşitli nedenlerle Avrupa'nın muhtelif yerlerinde bulunan hamiyet sahibi devlet adamlarımız bu tarihlerde (çoğunlukla İtalya ve özellikle Roma'da) bir araya gelip dertleşmekteydiler. Hariciye Nezareti'ne tayinimden iki ay sonra Roma'dan gelen Çürüksulu Ahmet Paşa, bazı dostlardan selâmlar getirmiş ve devletin geleceğine, özellikle Ankara-İstanbul ilişkileri konusunda görüşülmek mümkün olursa aralarının düzeltilmesi için çareler aranılmak üzere tarafımızdan önemli bir kişinin Avrupa'ya gönderilmesini, bu zât aracılığıyla bana tebliğ etmiş olduğundan durumu Vükelâ Meclisi'nde söz konusu ettim. Meselenin konuşulmasından sonra Salih Paşa'nın bu görevle Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu zâta uzlaşma şartları hakkında verilen talimat aşağıya alınmıştır. (Bu talimat tarafımdan kaleme alınmış, Vükelâ Meclisi'nde Hüseyin Kâzım Bey tarafından okunmuştur. Meclis tarafından karara bağlanan düzeltmelere göre çıkarılan maddeler parantez içine alınmış, düzeltilen kelime ve cümleler italik olarak dizilmiş ve düzeltilen şekilleri de iki artı işareti arasına alınmıştır.)

Talimat

1. Bir zaman daha İstanbul + hükümeti + ve Ankara hükümetleri arasında münasebât-ı zahiriyenin münkatı kalması muvâfıktır. Yalnız hakikatte müttehidü'r-re'y olmaları ve bunun için yekdiğerinin zübde-i âmâline vâkıf bulunmaları muktezidir. Ahval-i fevkalâdede teâti-i efkâra imkân-bahş olacak tedâbire tevessül edilmesi de elzemdir. Bu tedâbir orada müzakere ve takrîr edilecektir.

2. İstanbul hükümetinin esasât-ı siyasiyesi mevâdd-ı âtiyede hülasa edilir:

a- Şarka rabt-ı ümid ederek garb aleyhine idame-i muâdât er geç devletin mahvına sebebiyet verebileceğinden âdilane, namuskârâne ve istiklâl ve istikbâl-i devleti müemmen bir sulhün akdine ez-can u dil sa'y etmek.

b- Sulh için mîsak-ı milli hakikatte esas ittihaz olunsa dahi Avrupalılara bu nam ile teklifâtta bulunmak nezaket-i siyasiyeye muhalif ve Düvel-i Mü'telife'nin izzet-i nefislerini kâsir görülmekte olduğundan aynı maksadı diğer ta'birât ve eşkâl ile istihsâle çalışmak... Merbut varakada mezkûr mevâddın gelecek konferansta Düvel-i Mü'telife'ye serd olunacak metâlib-i müşterekemize esas olabilir. (Mezkûr varaka 'Ek: 56' ile müzeyyeldir.)

c- Muhafaza ve müdafaasına sa'y edilecek hüviyet-i maneviye ve şekl-i hükümet +kemâ fi'l-evvel+ hilâfet-i kübra-yı İslâmiye ile müttehid hakiki bir saltanat-ı meşruta-i Osmaniye'dir. (Payitaht İstanbul'da baki kalacak ise de Boğazların serbestisi hasebiyle bu şehrin pek emin ve mahrus olamamasından dolayı ahvâl-i tâbiîyyenin rücûuna kadar meclisin Anadolu'da münasib bir şehirde in'ikâdı, müctemi bulunduğu zamanlarda yine meclisin itimadıyla taraf-ı pâdişahîden tayin olunacak vükelânın kısmen veya kâmilen meclis nezdine azimeti mümkün olabilir. Devletin esbâb-ı müdafaasını cem ve tahşîd ve iddiharına elverişle mahfuz ve mahrûs ikinci bir makarr-ı hükümet ittihaz ve te'sisi tedâbiri dahi âtiyen der-pîş edilebilir.)

d- Meclisin *her istenildikçe* feshi, *mümkün kılacak sûrette* +hakkında+ 1332 senesinde İttihatçılar tarafından Kanun-ı Esasi'de icra edilen ta'dilâtın fesh ve ilgası ve hakiki meşrutiyetin te'sis ve te'minini (zât-ı akdes-i padişahi ve hükümet-i hâzıra vadeder) ve buna mukabil dünyanın her cihetinde ve tarihin her devresinde mahzur-ı vakâyi ve fiiliyat ile sabit olan oligarşik bir tarz-ı idareye veya parlamento istibdadına yol açacak her türlü mukarrerâtın dahi (ahvalin inkişâfıyla beraber) oraca hazf veya ref-i *taleb eyler* +matlubdur+.

3. Siyaset-i hariciye ve dâhiliye hakkında Ankara zimamdârânının dahi fikri veyahut bizim fikrimize karşı irad edecekleri mülahazât ve i'tirazât isti'ma edildikten sonra bi'l-münâkaşa efkâr-ı tarafeynin tevhid ve telifi dahi hasâfet-i müsellemelerine mevdudur.

4. Ankara metâlibinin hadd-i a'zami ve asgarisi istiksâ ve tesbit olunduktan sonra bu dairede buraca musâleha taleb olunmak için Ankara'nın muvafakatinin istihsâli çaresi müzakere olunacaktır. Lüzum ve ısrar gösterilirse müzakerât-ı sulhiyede Ankara mümessillerinin bulunmasına muvafakat buyurulabilir.

5. Buraca şerâit-i nâfia istihsal olunduğu takdirde dahi Anadolu'ca yine temerrüd fikrinde bulunacakların ne dereceye kadar kuvveti haiz

olabileceğinin dahi *Bekir Sami ve Celaleddin Beylerle diğer zevattan* +lâzım gelenlerden+ tahkik ve istiknâhı...

Salih Paşa Avrupa'da, Ankara ve diğer Türk devlet adamlarıyla görüşmüş, oradan Ankara'ya uzun bir mektup da yazmış, fakat cevap alamamış, bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. Mektubun sûreti ile Avrupa'daki milli hükümet ricaliyle mülakat konusundaki önemli bir telgraf eklenmiştir (Bkz. Ek 57-58)

İşte bütün bu yazışma ve girişimler gösterir ki, biz Ankara'yla faydalı bir barış akdi konusunda çalışma ortaklığı ve birliği etmek, hâkimiyet-i milliye, fakat saltanat-ı meşruta esasları üzerinde uzlaşmak için ne gerekirse yapılmasında kusur etmedik. Ne çare ki bencilce amaçlar peşinde koşan Reis Paşa ile aveneleri birtakım boş özür ve yalanlarla milleti aldatarak yalnızlık yolunu tutmuş, talih de kendilerine yar olmuştur. *Ve kane emrullahi kaderen makdûrâ.*[42]

Fransızlar Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle bu tarihlerde Ankara Antlaşması'nı imzalamışlardı.[43] Böyle bir zamanda, böyle bir siyasi durumda Bâbıâli'nin yukarıdaki talimatta yaptığı değişiklik ve düzeltmelerin işaret ettiği düşünce durumu, devletin geleceği için hayra alâmet olamazdı.

Fransızların İstanbul hükümetiyle ilişkileri de benim zamanımda oldukça dostaneydi. Tanınmış Fransız politika yazarlarından M. Perno'nun *Revue des deux Mondes* gazetesindeki[44] bir makalesi bu ilişkiyi tasvir etmekte olduğundan fazlaca ayrıntılar vermeye gerek görmedim.

İtalya Olağanüstü Komiseri Marki Garoni ile ilişkilerimiz de, özel konusunda açıklanacak ekonomik isteklerin uzun süre mücadele ile geçirilmiş olmasına rağmen, çok samimi ve dostçaydı.

Bu sayede gümrük resimlerinin ve yabancılardan alınacak mesken ve ticarethane ücretlerinin dört katı artırılmasına (bu artışlar yüzde hesabıyla değil, lira farkına göre yapılmıştır) muvafakat edilmiştir... Gerçi Amerika temsilcisi tüketim vergisinin kaldırılması konusunda bazı düşüncelerde ve müracaatlarda bulunmakla genel olarak resim ve ücretlerin artırılması meselesini biraz geciktirmişse de, sonunda bu engel de ortadan kaldırılmıştır.

İşte bu olaylar da gösterir ve ispat eder ki, Ankara ricalinin Bâbıâli'nin nüfuz ve öneminin kırılması konusunda harcadıkları çabaya, İngiltere ve İtalya ile ortaya çıkardıkları ve sürdürdükleri çekişme ve zıtlaşmalara ve Amerika'ya

---

42 "Allah'ın emri, mutlaka yerini bulan bir kaderdir" (Ahzab: 38). (Yay. Notu)

43 Daha önce M. Duque ve sonra da M. Franclin Bouillon'un Ankara ricaliyle temasları benim aracılığımla olmuştu. Çünkü o zaman açıkta olduğumdan düşmanlık ve güvensizlik benim şahsıma değil, İstanbul hükümetine yönelikti.

44 Metinde nüsha tarihi yeri boş bırakılmıştır. (Yay. Notu)

karşı takındıkları ihmalkâr tavra rağmen, İstanbul'un dış siyaseti güzel bir şekilde yürümekteydi. Şurası da göz önünde bulundurulmaya layıktır ki, Kuvâ-yı Milliye'nin Yunanlılara karşı koyabilmesi için hükümetimiz her türlü fiilî yardımı da esirgememiş ve bu konudaki özel girişimleri görmezlikten gelmiş olduğu gibi, bu hareket tarzından dolayı işin başında epeyce tehdit ve tehlikelerle karşı karşıya kaldıktan sonra bu mesleğini işgal devletleri ricaline kutsal bir vatan görevi şeklinde kabul ettirerek onların da göz yummalarını ve savsaklamasını sağlamıştır. Sanırım ki saygıdeğer okuyucularca gerçekliği kolaylıkla araştırılabilecek olan bu açıklamalarım, Hariciye Nezareti'nin bir askere verilmesiyle büyük hata işlenmiş olmadığını kanıtlar. Daha sonraki olaylar tabii olarak ayrıca ele alınacak ve tartışılacaktır.

***

Sadarete sunduğum bir özeti, o zamanki siyasi durumla, bunun anlaşılış ve değerlendiriliş biçimini, alman ve alınması düşünülen bazı tedbirleri anlatması bakımından aynen ekliyorum (Bkz. Ek: 59). Mecliste yapılan müzakereler sonucunda maruzatım kabul ve takdir edilerek Ankara ile uzlaşmak için tavsiye ettiğim son girişimin uygulama şekli de görüşüme bırakıldı ve bana verildi. Bu amaçla Vükelâ Heyeti dilinden Ankara ricaline bir mektup kaleme almışsam da, Ankara ile iyi ilişkilerde bulunmakla birlikte devlete sadakat ve bana sevgileri olan bazı kişiler böyle kesin ifadeli bir teklif yapılmasından önce Ankara'dan İstanbul'a veya İzmit gibi orta bir noktaya gönderilecek ve bizim tarafımızdan da tayin olunacak sözü geçer birkaç zât arasında şifahen görüşülmesinin uygun olacağı ve böyle bir görüşmenin kendileri tarafından hazırlanmasına çalışılacağını açıklamaları üzerine, bu teklife uyarak mektubu göndermekten vazgeçtim.[45]

Bu kişiler tarafından böyle bir görüşme hazırlanması için beş on gün haberleşildikten sonra, İtilâf Devletleri ve özellikle Fransa ve İngiltere ricaliyle görüşmek üzere Avrupa'ya gidecek olan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'a uğrayarak bizimle müzakerede bulunacağı haberi gelmiştir. Yusuf Kemal Bey'in bu seyahati ve Fransa ile İngiltere ricaliyle mülâkatı, Hamit Bey'le Fransız temsilcisi tarafından hazırlanıp sağlanmıştır. Yusuf Kemal Bey'in, Ankara ile olan ilişkilerimizi büsbütün bozmuş olan bu seyahatiyle İstanbul'daki ikameti ve bunu izleyen olaylar anlatılmadan önce, bu tarihe kadar bakanlığım zamanında ortaya çıkan diğer bazı olayları bu arada anlatayım:

45 Bu mektup gönderilmediği için belge niteliğine sahip olmasa da, bazı düşünce ve teorilerimi içerdiğinden ek olarak sunulmuştur (Bkz. Ek: 60).

Bizi düşürmek için gerek saray-ı hümâyunda, gerek yabancı mahfillerde doğrudan doğruya uyguladıkları girişimlerden bir sonuç alamayacaklarını anlayan muhalifler, özellikle İtilâf ve Hürriyet ileri gelenleri ve en başta Sait Molla, dolaşık yoldan alçakça girişimde bulundular. İngiliz hizmetinde casusluk eden, Türk ve İslâm adına kuru bir isimden başka bir bağlantısı olmayan Muzaffer adlı bir soysuz, diğer bir arkadaşıyla birleşerek sözde İstanbul ile Ankara arasında geçen uzun bir uydurma haberleşme ve bir rivayete göre İngiliz istihbaratından elde edilen bir subayın da kılavuzluk ve yardımıyla bu düzme evrakları taraflarından tutulmuşçasına çeşitli tarihlerde İngiliz karargâhına verir. Bu belgelerin İstanbul'daki İtilâf kuvvetleri erkânına ve özellikle General Harrington'a suikast yapılmasından sonra İstanbul'da da genel bir ayaklanma olacağını içerdiği ve bu muhayyel fesadın başında benimle Harbiye Nâzırı Ziya Paşa ve kardeşim Polis Müdürü Esad Bey'in bulunduğumuz, belgelerdeki ifadenin akışından çıkarılıyor. Eski bir jurnalci ve yalancı bir avukat olan Sait Molla'nın düşünce ürünü olan bu uydurma mülakat peyderpey General Harrington'a ulaştırılınca, böyle bir kasıt ve ayaklanmanın en kısa zamanda meydana geleceğine inanarak birçok garip gizli hazırlıklara tevessül ettiği gibi, bizlerin tutuklanmamız için de komiserler meclisine başvurur. Hele şükür jurnalde benim adım bulunduğundan ve kimliğim de komiserlerce bilindiğinden, şüphe ve tereddüde düşülerek meselenin araştırılmasına karar verilir. Harbiye Nezareti ile Polis Müdüriyeti de samimi olduğu kadar da akıllıca hareket eder, işin tertiplenmiş bir düzmece olduğu ortaya çıkarak kâğıtları yazan edepsizler İngilizler tarafından tutuklanır. Bunların para istemek ve kurtulmalarını dilemek için hâmi ve teşvikçilerine yazdıkları mektuplardan da asıl tertipçiler ortaya çıkarılır. Böylece artık Hürriyet ve İtilâf'ın ve özellikle yalancı Molla'nın ne olduğu ortaya çıkar ve yabancı casusluğu itibariyle de mevki ve haysiyeti sarsılır.

Yine aynı tarihlerde Şerif Yahya, Adnan Paşa'nın girişimiyle kendi başkanlığında kurulan ve sarayla ilişkisi olduğu da rivayet edilen 'İlâ-yı Vatan" adlı gizli cemiyet çalışmalarına başlıyor, birçok üye kaydediyor ve bunun için askerî okullar öğrencilerine kadar el uzatıyor, üyelerini yeminlerle, şartlarla ve herkesin durumuna göre yardım taahhüdüyle kayıt ve kabul ediyor. Birtakım danışma ve uygulama heyetleri kuruyor, özel ve genel toplantılar düzenliyor. Üyelerinin, sır ve gizliliklere vukufları derecesinde, aşama ve dereceleri bulunuyor.

Programının esası, Anadolu teşkilâtına ve onun İstanbul'da gölgesi saydığı kabineye düşmanlık! Bunun ilk hedefi de yine biçare İzzet! Kardeşi ve amcazadeleriyle epeyce hukukumuz olduğu halde, kendisiyle asla tanışıklığımız

olmayan bu şerefsiz Şerif ve sefih adam, müritlerine benden söz ederken "şarabı besmeleyle içer" diye niteliyor. Ben meleklik iddiasında değilsem bile, sarhoşluk ve sefihlikle tanışıklığım ve tabii olarak böyle bir şöhretim yoktur. *Evvel yok idi işbu rivayet yeni çıktı.* Bu gizli cemiyet, polis tarafından izleri bulununca ihtimal sarayın tavsiyelerine dayanılarak Rıza Paşa'nın izniyle kendisini tescil ve tasdik ettiriyorsa da, gizli faaliyeti hükümete aleyhtarlıktan vazgeçmiyor. Fakat kısa bir zamanda garip bir manevi adalet gerçekleşiyor. İhvan ve müritlerinden topladığı akçeyle sefahat sofraları kuran bu zât, evindeki bir gece ziyafetinde sarhoşluğun etkisiyle potlar kırıyor, kavgalar çıkararak polisin müdahalesine sebebiyet veriyor ve bu yüzden cemiyet dağıtılıyor. *Fa'tebirû ya uli'l-ebsâr!*[46]

***

Yukarıda da söz edildiği üzere, bana halef olan ilk Tevfik Paşa sadaretinde İtilâf Devletlerinin aralarında kurdukları polis mahkemeleri İstanbul'un dava işlerine, özellikle gayrimüslim tebaanın Müslümanlarla olan davalarına el koymuş ve Ferit Paşa'nın Amiral Webb ile imzaladığı özel bir antlaşma üzerine de bu gibi davalar İngiltere Komiserliği'ne geçmişti. Hariciye Nezareti'ne tayinimden az zaman sonra İtilâf Devletleri tercümanları, hak ve adalete daha uygun bir proje getirdiler. Özel Meclis'te müzakereyle adliye nâzırıyla büyük hâkimlerden ve hariciye müsteşarından oluşan bir komisyon vasıtasıyla bu proje tadil edildikten sonra, barışın imzalanmasına kadar geçici olarak uygulanmak, fakat barış müzakereleri esnasında bir örnek teşkil etmemek ve bir emrivaki ve kazanılmış hak sayılmamak şartıyla kabul ettik. Bu mahkemeler eski karma ticaret mahkemelerine benzer bir halde ve Osmanlı hâkiminin başkanlığındaydı. Bu sayede Müslüman halk, hiç olmazsa tasarruf haklarından emin olabildi.

Fakat biraz sonra bunu örnek kabul eden işgal kuvvetleri komutanları da yabancı tebaa ile yerliler arasında ortaya çıkacak suçlara ilişkin cezai hükümler için –büyük ihtimalle bu meseleyi İngiliz tekelinden kurtarmak amacıyla– bir proje yaparak gönderdiler. Boş yere müdahâlenin, hükümranlık haklarımıza tecavüzün, zorlama ve tahakkümün bu derecesi düşünülemez. Buna göre İstanbul, her biri bir devlet kumandanının hükmü altında olmak üzere, üç mıntıkaya ayrılarak buralarda meydana gelecek suç ve cinayetler hakkında harp divanlarınca verilecek hükümleri –idam da dâhil olmak üzere– komutanlar, danışmaksızın kendi hükümdar veya hükümet başkanı adına, kendi kendine uygulamak ve yerine getirmek hakkına sahip oluyor. Bu projeler Vükelâ Meclisi'nde tam bir üzüntüyle değerlendirildikten sonra hukuki, mantıki, tarihî delilleriyle bir

46 "Ey basiret sahipleri, ibret alın!" (Haşr Sûresi: 2). (Yay. Notu)

protesto mektubu yazılarak komiserlere verildi. Ben de şifahen acı şikâyetlerde bulundum. Komiserlerden projemize karşılık bir proje beklendiği yolunda cevap alarak Vükelâ Meclisi'ne sundum. Fakat bu kez de adliye nâzırı ile bazı nâzırlar böyle bir proje düzenlenmesinde hangi sebebe dayanıyorsa büyük sakıncalar vehmettiklerinden işi savsaklamayı, bir şey kabul etmiş olmamak için proje vermemeyi tercih ettiler. Gerçekten de bu sûretle, bir müdahaleye peki demiş olmadık, fakat işgal kuvvetleri kumandanları mıntıkalarında istedikleri gibi asıp kestiler. Neler olup bittiği, ne gibi hüküm ve kararlar verip uyguladıkları konusunda bilgim yoktur. Fakat bu yüzden bir masum hakkı yenilmiş ve kan akıtılmışsa, manevi sorumluluğu Vükelâ Heyeti'ne aittir.

***

Hariciye Nezareti'ne tayinimle birlikte İtalyanların Anadolu'da talip oldukları ekonomik girişimler hakkındaki baskılarla karşılaştım. Biz Ankara'dan döndükten sonra sadrazam paşanın Avrupa'dan dönüşünde kesin istifamızı vermek üzere Salih Paşa'yla birlikte kabine toplantısına gittiğimiz sırada, rastlantıyla Bekir Sami Bey ile Kont Sforza arasında bu meselede ortaya çıkan antlaşma müzakere konusu oldu. Çünkü İtalyanlar bu antlaşmanın Bâbıâli'ce tasdikini arzu ediyorlardı. Fakat o gün mecliste antlaşmanın bazı maddelerine itiraz olunduğu için, bir karara bağlanamadı. Bizim müstafi bulunduğumuz sürece işin ne şekle girdiğini bilmiyorum. Ben bakanlığa gelince eski mebuslarımızdan bir zât bana gelerek bu meselenin çözümü için tacize başladı. Tabii bazılarınca arzu edildiği üzere, biz yokuz, böyle işlere karışmayız diyemezdik. Bu sıralarda ise Büyük Millet Meclisi, Bekir Sami Bey'in bütün kararları üzerine siyah bir çizgi çekmiş olduğundan ne Ankara ne de Bâbıâli'ce tasdik edilen bu antlaşmanın sakıncalarını içermeyen bir proje verilirse müzakere edilebileceğini söyledim. Bunun üzerine, bu zâtın kendisinin düzenlediğini iftiharla söyleyerek getirdiği proje ne yenir ne yutulur bir halde ve Sevr Antlaşması'na layık bir ek mahiyetindeydi. İnceletmek bahanesiyle epeyce oyaladıktan sonra, kabul edemeyeceğimi kesin olarak açıkladım. Bir süre sonra bunun biraz değiştirilmiş hali, o zaman Maliye Nezareti'ne yeni tayin edilmiş olan Faik Nüzhet Bey'ce tasvip edildiği iddiasıyla getirildi. Fakat bu da kabul edilecek gibi değildi. Faik Bey'e durumu sordum, kendisine böyle bir şey gösterilmişse de, tasvip ettiği bilgisinin aslı olmadığını söyledi. Dolayısıyla bunu da hukuk müşavirlerine gösterdikten sonra reddettim. Bunun üzerine İtalyan ırkından olan ve Cercle d'Orient'da tanışılan bir zât da işin içine girdi ve üçüncü bir proje getirdi. Bu nispeten ılımlı ise de, ben daha öncekiler için ortaya çıkan tartışmalarda bunların tripartit antlaşmaya geri dönmek demek olacağını bir iki defa tekrar ettiğimden,

söz konusu antlaşmaya göre İtalyan nüfuz mıntıkası dışına bırakılmış olan bazı yerlerde de imtiyazlar isteniliyordu. Bu üçüncü proje verildikten sonra İtalya askerî ataşesi Albay Vitale –ki üstün ahlâk sahiplerinden olup bazı sebep ve vesilelerle daha Ferit Paşa'nın sadrazamlığı zamanından beri aramızda dostluk ve ülfet oluşmuştu– bir gün evime gelerek ülkemizi imara hizmet edecek İtalyan tekliflerinin kabulünde bu derece tereddüt etmenin ve uzak durmanın sebebini sordu. Ben de ülkemize İtalyan muhacirleri yerleştirilmek istenildiği kanısına sahip olduğumuzu, Rum ve Ermenilerden gördüğümüz zararlara oranlayarak güçlü bir deniz komşusu devletin tebaa ve ırkdaşlarının yığılmasından pek çok siyasi tehlikeler doğacağından korktuğumuzu ve çekindiğimizi açıkça söyledim. Bu zât birkaç gün sonra tekrar gelerek İtalyanların kesinlikle böyle bir gizli düşünceleri olmadığı konusunda güvence verdi.

Bu tarihlerde bizimle barış yapmak için, Avrupa tarafından kesin kararlar alınacağı anlaşılıyordu. Görünüşe göre İngiltere'nin düşmanca, Fransa'nın dostça davranacağı sanılıyor. Amerika'nın çekimser kalacağı muhakkak olduğundan, İtalya hangi tarafa geçerse, o tarafın üstün geleceği galip ihtimaldi. Öte yandan Yunanistan'ın Anadolu'da işgal edip mülküne geçirdiği topraklarımızda bir hayli ayrıcalıklar vadederek yabancı devlet adamlarını çağırmak istedikleri, yalan gerçek söylenip durmaktaydı. Dolayısıyla bu son projeyi Vükelâ Meclisi'ne sunarak özel bir encümende keyfiyetin incelenip tartışılmasını teklif ettim. Dâhiliye ve Nafia Nâzırı Rıza Paşa'yla Bahriye, Maliye, Ticaret ve Ziraat Nâzırları ve Şûrâ-yı Devlet Başkanı'yla benden oluşan bir encümen kuruldu.

İtalyanların istekleri, kömür madenlerinin işletilmesi, bir hayli demiryolu hattı yapımı, Menderes Nehri'nin gemilerin seyrine elverişli bir duruma getirilmesi, limanlar yapılması, su gücünden elektrik cereyanı elde edilmesi gibi faydalı maddeleri içeriyordu. İmar ve ekonomiye ilişkin konuların yabancılara verilmesi, sermaye ve teknik bilgi yokluğu yüzünden zorunluysa da, bunun rakipsiz bir devletin tekeline bırakılması durumunda çok zararlı ve pahalı şartlara bağlanmamızdan korkuyor, bir de İtalya projesinde, yapım ve tesviyesi isteğinde bulunulan demiryolları ve su yolları hatlarının iki tarafındaki boş arazi-yi emiriyyenin (arazi-yi mevât)[47] ziraat ve hasat için kumpanyalara verilmesi gibi birtakım şartlar ileri sürüldüğünden, daha önce de söylediğim gibi, buralara ziraatçı ve işçi sıfatıyla birçok İtalyanın yerleştirilmesi ve bir de

47 Arazi-yi emiriyye: Sahipliği beytülmale (hazineye) ait olmak üzere devlet tarafından fertlere dağıtılan tarla, çayırlık, yaylak, kışlak ve koruluk gibi yerler.
Arazi-yi mevat: Kimsenin mülkü ve tasarrufu altında olmayan, halka terk ve tahsis edilmeyen, köy ve kasaba gibi yerleşim bölgelerinden yaklaşık yarım saat kadar uzakta bulunan işlenmemiş, sahipsiz, boş toprak. Kısaca sahipsiz ölü arazi de diyebiliriz. (Yay. Notu)

aynı zamanda pek çok yollar ve işler imtiyazı istenildiğinden, bunların mali imkânlara göre kendilerine en faydalı olanlarının yapımıyla diğerlerinin uzun süre âtıl bırakılması, buna karşılık iki tarafındaki toprağın iskân edilmesi gibi birçok sakınca ve tehlikelerden endişeleniyordum.

Ben bütün bu gibi sakınca ve ihtimalleri öne sürerek ve buna imkân bırakmayacak karşı şartlar ortaya koyarak meselenin bu şekilde İtalyanların ret veya kabulüne sunulması taraftarıydım. İşte encümende, durumu önce bu bakış açısından tartışmaya ve incelemeye başladık. Fakat görüş ayrılıkları yüzünden kısa zamanda işin içinden çıkılamayacağını da, daha işin başlangıcında anladım. Bu son zamanlarda bir iki defa görüştüğüm, tanınmış avukatlardan Selanik Bankası Genel Müdürü Maitre Salem, bende iyi bir etki bırakmış olduğundan, görüş ve düşüncelerinin alınması konusunda üyeleri ikna etmem üzerine, daha önce tanış olan bazı arkadaşlar da kendisine sitayişte bulunup teklifimi kabul edince meclise çağrıldı. Bu zât, şu sıralarda İtalya'yı üzmek ve kırmak politika açısından iyi olmasa bile, verdikleri projedeki şartları şimdiden kabul etmek de uygun olmayıp barış antlaşmasının alacağı renk ve şekle göre sonradan kararlaştırılmak üzere şimdiden yalnız genel bir şekilde keşif projeleri (bu kelimeyi "etudes" karşılığı kullanıyorum) yapmak için izin verilmesinin uygun olduğunu ileri sürmüş ve bu düşünce herkesçe kabul görmüş ve bu yolda bir cevap yazılması kendisine havale edilmiştir. Müsvedde, komisyonca çok az değiştirilerek meydana çıkan şekil, işlerine gelirse kabul edilmek üzere, bir mukabil proje şeklinde İtalya elçiliğine gönderildi. Ben bu şekle de, daha sonra her türlü hak iddiasına fırsat vereceği ya da keşif masrafları diye bir hayli tazminat istemeye yol açacağı sakıncalarını görmekteysem de, diğer üyelerin ittifakına karşı ağzımı açmadım. Yalnız haleflerimize kötü bir miras bırakmış olmak vebal ve ihtimalinden kurtulmak ve dedikoduya meydan bırakmamak için barışın imzalanmasıyla projenin uygulanmasına başlamadan önce ayrılmamız durumunda haleflerimizin bu taahhüt altında kalmayacaklarına ilişkin tarafımdan elçiye bir mektup yazıp onun da bunu doğrulayıcı bir cevap vermesini, karara muvafakat için şart koştum. Üyelerden bazıları buna gerek duymamış, bazıları da İtalyanların kabul etmelerine imkân görmemiş ise de ben düşüncemde ısrar ve Maitre Salem'e böyle bir mektup kaleme aldırarak proje ile birlikte elçiliğe gönderdim. İtalyanlar tezkirenin içeriğinden –pek de haksız olmayarak– yalnızca benim istifam ile sözleşmenin yürürlükten kalkacağı anlamını çıkararak "ancak bütün kabinemizin düşmesi durumunda haleflerimizin serbest kalabileceği" şeklinde bir tadille teklifimi kabul edeceklerini bildirdiler. Ben de buna razı oldum. Çünkü ben çekilince bizim kabinenin devam edeceğini

pek sanmıyordum. Her şeye rağmen bundan sonra, bu mesele uzun süre yüz üstü kalarak belgeler imza edilmemiştir.

Bu mektup meselesini, güya bizim kabinenin İtalyanlar tarafından himaye edilmesi ve desteklenmesi düşüncesiyle ortaya attığım konusunda birtakım dedikodular olduğunu üzüntüyle işittim. Bizim kabinenin rıza yoluyla olsun, istemeyerek olsun, imzaladığı bütün mukavele ve antlaşmalarda barış imzalanmasına kadar yürürlüğü ve barış görüşmelerinde kendilerine bir hak bağışlamaması ve örnek teşkil etmemesini şart koşmamız, özellikle haleflerimizin görüşlerine aykırı bir taahhüt yükü altında bırakmamak amacına dayandığı gibi, barıştan sonra geçerli olacak bu mesele için de aynı düşünceye hizmet etmiş olduğumuzda şüpheye yer yoktur.

***

Anadolu'ya gelince: Görünmeyen durumu da görünürdeki durumundan daha endişe vericiydi. Gerçi Fransızlarla antlaşma imzalandıktan ve Damat Ferit Paşa'nın yaptırdığı karışıklıklar kanlı bir biçimde yatıştırıldıktan sonra, içeride Yunanlılardan başka eli silahlı bir düşman kalmamışsa da, memleket için için kaynamaktaydı. Bu durumu hakkıyla tasvir edebilmek için biraz ayrıntı verme gereği duyuyorum:

Ekte sunduğum mektuplardaki ima ve işaretlerimden Mustafa Kemal Paşa ile yakın çevresinin haris emellerini zamanında tahmin etmiş olduğum anlaşılır. Son zamanlarda bu zehabı destekleyen daha olumlu ve açık haberler de gelmeye başladı. Millete verilen resmî vaatlere rağmen yârân arasında Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılarak başka bir yönetim şekli meydana getirmek düşünceleri kulaktan kulağa fısıldanmak sûretiyle kamuoyuna telkin edilmeye başlamıştı. Samimi dostlardan bir kısmı teori ve iddialarını şu şekilde özetliyor ve tespit ediyordu: Anadolu Müdafaa-yı Milliye akımı Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar arasında kararlaştırılmıştır. Bu hareketi bir askerî diktatörlük şeklinde değil de, millete dayanıyormuş gibi göstermek için Erzurum ve Sivas Kongreleri toplanarak milletten vekâlet alınmış, hâlâ da bu şekli korumak kasdıyla Ankara Büyük Millet Meclisi toplatılmış ve buna yürütme kuvveti de verilmiştir. Fakat meclis ve hükümet bir dış görünüştür, gerektiğinde dağıtılması, istenilen şekle sokulması mümkündür. İstanbul hükümeti Sevr Antlaşması'nı imza etmekle Osmanlı Türkleri ve ülkeleri üzerindeki görev ve haklarını iptal etmiştir. (Halbuki ne padişah ne de bizim kabinemiz bu kadar zorlamalara rağmen antlaşmayı tasdik etmiştir). Bugün Ankara'da padişah hakkında gösterilen saygısızlık, bütün hanedanı da kapsamaktadır. Ankara hükümeti bakış açılarını ve isteklerini Avrupa'ya kabul ettirince, İs-

tanbul bu hükümete bağlı (tâbi) bir vilâyet olacak, İstanbul dairelerinin genel bir tasfiyesi yapılacak, İstanbul'da kalıp Anadolu'ya gitmeyen memurlar hamiyet sahibi kişiler sayılamayacağından, bunlar görevden çıkarılacaklar ve bu yüzden meydana gelen tasarrufla içeride yeni bir başkent kurulacak ve ülkenin yönetimi, yeni kurucuları demek olan bu üç kişinin elinde kalacaktır. Anadolu Türk kitlesi artık saltanat hanedanının emri altına bırakılamaz. (Bu cümleleri Türklerin ağzından söyleyen ve söyletenlerin hangi milletten olduğu malum değildir). Hilâfet makamı da şimdiye kadar Afganlılar, Faslılar için ne ise, bundan sonra Anadolu Türkleri için de odur. Anadolu Türkleri halifeye tahsisat verseler, ikametgâhında bıraksalar da işlerine müdahale ettirmezler.

Diğer bir düşünceye göre de Yunan'a üstün gelindikten ve şerefli bir barış antlaşması imzalandıktan sonra, ülkeyi Doğu ve Batı Anadolu'dan ve İstanbul dâhil olmak üzere Trakya'dan ibaret üç bölgeye ayırarak her birinin mülki ve askerî yönetimi bu üç kişiden birine verilecekmiş! Pek çok kısımları daha sonraki olaylarla uygunluk içinde olan bu ihbarlar, bir memurumuzun Anadolu'nun durumu konusundaki araştırmalara dayanılarak vermiş olduğu bir rapordan çıkarılmıştır. Bunların incelenip araştırılmasından, Mustafa Kemal Paşa'nın daha işin başlangıcında Milli Hareket'e nasıl bir bencilce düşünce ve münafıkça tutumla yön vermiş olduğu çıkarılır. Bu zât, sarayın güvendiği kimse, hükümetin memuru –ve kammca aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin delegesi– sıfatıyla ve olağanüstü yetkilerle ordu müfettişi olarak Anadolu'ya saldırıldığı zaman, Kâzım Karabekir Paşa Erzurum ve Ali Fuat Paşa Ankara'da önemli bir kumandaya sahiptiler. Dolayısıyla bunları en başta –deyim yerindeyse– bir üçlü şirket (triumvirat) kurulması ve kendilerine eşitlik dairesinde muamele, düşünce ve mizaçlarına uygun biçimde vaatler vererek bir şekilde birer "Kıt'atü'l-Melik" olacakları umuduna düşürmüştür.

Bunlar bu umutla çalışadursunlar, ülkenin geleceğinden, sarayın hatalarından, Avrupalıların tecavüz ve küçümsemelerinden etkilenerek Anadolu'ya, mücadele meydanına gözü kapalı koşan Rauf ve İstanbul'daki memuriyetinden çıkarılıp taşraya atılan Refet Beyleri de, şahıslarına ait menfaat göstermese bile, vatan ve ülke için umutlar vererek hanedanı düşürmekten söz etmese bile, sarayın yetkilerini kısmak, daha sonra İsmet Bey'i de Miyafarkin, Sekran, Ankara beraberlik ve görüşmelerinde konuşulmuş olması gereken planları uygulama alanına koymak vaat ve güvenceleriyle kendisine bağlamış; fakat hepsini aynı yöne eğmek, aynı amaçta istihdam etmekle birlikte, birtakımıyla yaptığı antlaşmaları diğerinden saklamıştır.

Aynı zamanda vatanın karşı karşıya kaldığı tehlikelerin vahameti ve büyüklüğü karşısında egemenlik ve yönetim birliğinin şart olduğuna herkesin kanaati bulunduğundan, kendisine bağlılık için söz ve yemin verilmiş, öte taraftan olayların zorlamasıyla birlikte bu menfaat düşkünü veya saf yardakçıların yardımıyla nüfuz ve gücü gitgide öyle bir dereceye varmıştır ki, eski ortaklar bir şekilde kendilerinin sağladıkları ve icat ettikleri bu kudretten ve elindeki casus ve istihbarat şebekesinden kendileri ürküp yılmaya başlamışlardır. Bu durumdan yararlanan paşa, bunların üzerindeki istibdadını yürütebilmiş ve isteklerini yerine getirtebilmiştir. Azıcık varlık göstermek isteyen Rauf Bey ve Refet Paşa'yı doğrudan ve dolaylı tehdit ettiği ve işbaşından uzaklaştırdığı gibi, ilk triumviratın iki organını da umduklarından mahrum bırakmıştır. Gerçi bunlar birer ordu müfettişliği aldılarsa da, şimdiki durumları zât-ı siyaset-penahi yanındaki nisbi mevkileri, söz gelimi vaktiyle von der Goltz'ün İmparator Wilhelm yanındaki öneminden fazla değildir.

Bu zararlı niyetleri zamanında keşfetmiş olduğumu itiraf edince, "Bu adamların maksatlarını bildiğin halde, niçin husumet etmeyip, aksine göz yumdun ve yardımcı oldun? Eğer kendinde uğraşma gücünü bulmuyor idiysen, iktidar mevkiini niçin başkasına bırakmadın?" şeklinde bir itirazla karşı karşıya kalmam muhtemeldir. Buna karşı ilk olarak şurasını arz edeyim ki, Milli Hareket yöneticilerinin, bizim için çok büyük bir manevi değeri olan saltanat hanedanı ve eski hükümet şekli aleyhinde kötü niyetleri ortada olmakla birlikte, ülke ve milletin parçalanmasına, harap olmasına ve yokluğuna sebep olabilecek Yunan taarruz ve istilasına, özellikle Sevr Antlaşması'na karşı yegâne savunma kuvvetimiz de bunların elindeydi. Şu halde fiilen bunlara düşmanlık ve mağlûbiyetlerine önayak olmak, devlet ve saltanatla birlikte millet ve ülkeye de hıyanet olurdu. İkinci olarak düşmanlık ilânı durumunda mücadele için hangi kuvvete dayanılacaktı? Avrupalılara uysallık gösterme sonucunda Damat Ferit Paşa, Sevr Antlaşması'yla ödüllendirilmişti. Fakat bu zâtın yardımcılığıyla Anadolu mukavemetinin kırılamayacağı anlaşılınca yakadan silkilmiş ve Ankara ile uzlaşmak için bizim kabine kurmamıza göz yumulmuş, hatta yardımcı bile olunmuştu. İşte biz de Damat Ferit'in izini takip ettikten sonra aczimiz ortaya çıkarsa, yabancıların doğrudan doğruya Ankara ile uzlaşmaya çalışmayacaklarına, bunun aksi olarak bizim yardımımızla ülkenin yegâne mukavemet gücünü kırarlarsa Sevr Antlaşması'nı yenilemeyeceklerine, hatta daha da şiddetlendirmeyeceklerine nasıl inanılabilirdi?

İstifa konusuna gelince: Bunun sakıncaları defalarca açıklanmış ve ispat edilmiş olduğundan tekrarına gerek yoksa da, şurasını eklemeyi gerekli buluyo-

rum ki, Ankara ricali Osmanlı Saltanatı hakkındaki gizli niyetleri için en büyük engel olarak bizleri görüyorlardı. Yerimize, kendilerine hasım bir kabine bile geçse, itiraflarına göre, millet gözünde mevkileri büyüyerek bilinen niyetleri kolaylaştırılmış ve sağlanmış; fakat bizim görüşümüzce dışarıya karşı görev ve mukavemet güçleri zorlaşmış ve zayıflatılmış, yani gerek saltanat, gerekse ülkeye daha çok tehlike ve zarar verilmiş ve getirilmiş olurdu. Öte yandan yönetim şeklini zorla değiştirme emel ve düşüncelerine karşı –Ankara yârânının da çekindiği gibi– Anadolu'da taraftar bulmakta umutsuz değildik. Aynı yılın Nisan ayında gönderilmiş bir raporun bazı maddelerini aşağıda naklediyorum:

"Halk arasından, esnaf ve tüccardan birçok zâtlar, Ankara hükümeti nedir, eğer cumhuriyet ise başkanı nerede, halkın dertlerine merci olacak en büyük başı varsa nerede, padişahlık ne oldu gibi sorular yönelttiler. Yerimizi yurdumuzu kurtarmaya çalışan orduya saygımız devamlıdır. Ordu için gücümüzün üstünde fedakârlık ediyoruz, fakat Millet Meclisi hükümetinden bir şey anlamıyoruz dediler. Bu tahammüllerinin ancak Yunan gailesinin Anadolu'dan kovulmasına kadar devam edebileceğini de belirttiler..." Anadolu Ajansı'nın bir telgrafında Hariciye Vekaleti Vekili Celal Bey'in açıklaması okunurken, bir albay ile birkaç binbaşı, 'Bu hücumun politik sebepleri ne olursa olsun, bugün vatanı ve milletin haklarını savunan orduda birliği sağlamaya çalışmalıdır. İzzet Paşa'nın orduda pek çok taraftarı ve hayranı vardır. Celal Bey'in açıklamaları hoşnutsuzluk doğurucu ve birliği bozucu niteliktedir' dediler... Ülkemizce önemli bir amil olmak üzere anlaşılacak şekilde Doğu yörelerinde Enver propagandası yayılıyor. Gerçi çevredeki askerî, mülki yöneticiler kendi yönetim bölgelerinde bu propagandalara meydan vermediklerini, aksine kendi haber alma araçlarına göre Enver taraftarlarının Batı Anadolu'da ve İstanbul'da faaliyetlerden geri kalmadığını söylüyorlarsa da, kendi dairelerine ilişkin iyimserce güvenleri gerçeklerle uyuşmamaktadır."

Bu rapordan bir buçuk ay önce alman diğer bir raporda da, "Bulunduğu mevkide gizli bir Enver kulübü kurulmuştur [...] ve [...] şehirlerinde de bunların varlığından haberdarım. Bu kulüp üyelerinden bana güveni olan bir zât: Enver Paşa'nın bu ülkeye yaptığı kötülükleri biliyoruz. Fakat Ankara'nın gidişi iyi değildir. Halk bunlardan nefret duymaktadır. Bunları tutan Yunan belasıdır. Bu bela uzaklaştırılırsa Anadolu'da anarşi çıkacaktır. Her türlü kötülüğüne rağmen Enver'in orduda birçok yetiştirmesi ve bu sebeple nüfuzu vardır. Enver'in hanedana sıhri ilişkisi de Anadolu Müslümanları ve İslâm dünyasında kendisine bir mevki vermektedir. Bunun için çarnaçar Enver'i tercih ediyoruz dedi" cümleleri yer almaktaydı.

İşte bu işaretlerden Büyük Millet Meclisi hükümetinin Anadolu'da pek sevilmediği ve itibar görmediği, ülkenin istiladan kurtulursa liderlerinin her istediklerine boyun eğilmeyeceği, halkın saltanat hanedanına ve hilâfet makamına eğilim ve bağlılığı olduğu, az çok benim de ordu ve millet yanında bir yerimin bulunduğu, İttihat ve Terakki sebebiyle Enver'in hayli taraftara sahip olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla eğer Yunanlılar sözleşmeyle memleketten çıkarılır, hele bunda İstanbul'un hizmeti geçerse, hükümet şekli değişikliğinin önüne geçilebilmesi ümit olunabilirdi. Fakat böyle bir sonuç bütün millet ve özellikle ordu gözünde ipliği pazara çıkmış muhaliflerin kabineleriyle elde edilmezdi.

Sakarya Savaşı'ndan sonra Enver de bana, ekte sunduğum mektubu, gizli bir vasıtayla göndermişti (Bkz. Ek: 61). Ben politikada hoşgörülü bir adamım. İyi niyete dayanmak şartıyla görüş ayrılıklarını affedebilirim. Fakat kendi hataları yüzünden milyonlarca insan sefaletle karşı karşıya kalıp savaş alanlarmda ölürken kesesini dolduran, zevkine bakan bir insanla birlikte çalışmak, ne kadar kaçınılmaz bir politik ihtiyaca dayansa da, nefsime çok zor geldiğinden cevap yazamadım. Bununla birlikte mektubu getiren zâta düşüncelerimi belli etmedim. Bu zât bana, gizli cemiyet kurulması için talimatnameye benzer birtakım evrak da verdi.

Enver'le birlikte çalışmaktan kaçınmaya ve sakınmaya götüren başka sebepler de vardı. Yine o tarihlerde alınan diğer bir raporda şu fıkralar da bulunmaktadır, "Moskova Sovyet hükümetince, önemli biçimde propaganda şebekesinin kurulduğu şüphesizdir. Önemlice şehirlerde üyelerinin toplamı beşi geçmemek üzere birer komünist hücresi oluşturmak, Bolşevik hükümetinin bir tür propaganda sistemidir"... "Moskova hükümeti şüphe yok ki, Anadolu'nun her tarafında siyasi temsilcilerini ve memurlarım ikame etmek, propaganda şebekesini düzenlemek ve genişletmek için Ankara'nın dostluğundan yararlanıyor. Bu, Ankara'ya yardımcı olmasının bir bedelidir"... "Dünya basınının yaydığı haberler ne olursa olsun, Bolşevik propagandasına çalışan nüvelerin aynı zamanda Enver Paşa propagandasını yapmakta olduklarına kanaatim vardır. Moskova'nın mutemedi ve propaganda vasıtası olan bir zât, konuşma esnasında 'Enver Paşa'nın Rusya Müslümanları üzerinde hâlâ etkisi vardır. Yakın gelecekte Enver, Moskova gözünde İstanbul'da en çok ministrable (raporda aynen mevcut bir deyimdir) olan bir zâttır' demiştir."

Diğer bir raporda da, "Enver propagandasında paranın önemli bir âmil olduğu şüphesizdir. Bu amaçla İstanbul'a yirmi beş bin lira gönderildiği söyleniyor. Bu paralar nereden geliyor? Moskova'dan mı, yoksa İttihat'ın vaktiyle Avrupa'ya nakledilmiş olan akçesinden mi alınıyor yolundaki sorularıma

olumlu veya olumsuz bir cevap alamadım." İşte bütün bunlar kesinlik ifade etmese bile, Enver Paşa'nın bu sefer de devlet ve İslâmiyet'e içtenlikle hizmet amacıyla, savaştan sonra ne kaldıysa Rusya'nın pençesine teslime istidatlı olduğu şüphe ve endişesini uyandırmaya yeterlidir sanırım.

Bununla birlikte İttihatçıların hiç olmazsa o zamanki düşünceleri Meşrutiyet'in ve dolayısıyla saltanatın devam ettirilmesi yolunda olduğu için, Anadolu'nun barıştan sonra yönetim şeklinin değiştirilmesi girişimlerine karşı, İttihat kuvvetinden yararlanmaya, bunların çok şaibeli olmayan üye ve fertleriyle çalışmalarımızı birleştirmeye niyetlendiğimi inkâr etmem. Fakat mütarekenin başlarında kaybettiğim fırsat bir daha ele geçmedi.

İşte ülke böyle keşmekeş içindeyken, bunu, şiddetlendirircesine bizim de istifaya kalkışmamızda ve hükümeti Sadık Bey'le yardakçıları gibi gerçekten her yönden niteliği belli serserilerin eline teslim etmemizde ne bir hikmet ne de devlet ve millet için bir fayda ve hizmet düşünülür. Meğerki yükün ağırlığından, akıbetin vahametinden korkup dehşete kapılarak firara karar verilmiş olmasın.

***

Büyük Millet Meclisi hükümetinin büyük Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'a şeref vermesi, özel şartlar altında vukuu güzel bir olay oldu! Hükümet dairelerinde, hükümete ait binalara (maksat hariciye konağı olacak) ayak basmayacak, hükümet ricalinin kendileriyle münasebete girişecek, fakat mevki ve makamlarını tanımayacak? Kendisini İzmit'ten karşılayan Hamit Bey bu kararı bildirdi. Bu ilkeler ikisi arasında mı kararlaştırıldı, yoksa Ankara'dan mı emrolundu bilmiyorum. Yusuf Kemal Bey yine daha önce verilen karar üzerine (benim bilgim altında) Doktor Akil Muhtar Bey'in evine indi.

Ertesi günü sadrazam paşanın konağında bir araya geldik. (Sadaret konağı devletin değil, Tevfik Paşa'nın malıydı). Kendisiyle birlikte Hamit Bey de vardı. Vükelâ Heyeti'nden benden başka kimse yoktu. Zaten müzakerelerin mümkün mertebe dar bir çerçevede geçmesi arzusu duyurulmuştu.

Yusuf Kemal Bey, barış imzalanması konusunda çeşitli meselelerde düşüncelerimizi ve devletlere karşı istek ve savunma biçimimizi sordu. Cevaplarımın hepsini düşüncelerine uygun buldu. Kendisine Avrupa'daki temsilcilere çektiğim telgrafı okudum (Bkz. Ek: 62), onu da tasvip etti. Adliye işleri, yani adli kapitülasyonlar hakkındaki düşüncelerimi öğrenmek isteyince, bu konuda henüz belirli bir düşüncem olmadığını, çünkü daha küçük yaşımdan beri adli işlerimizin iyi bir şekilde yürümediği konusundaki şikâyetlerle kulaklarımın dolmuş olduğunu, hele bu son zamanlardaki tanık olduğum ve duyduğum olaylara, hatta kendi tecrübelerime göre adliyemizin ne yazık ki savunulama-

yacak bir durumda olduğu için bu konuda kendi başıma bir teklifte bulunmadığımı, dolayısıyla bu konuda kendi düşüncesini dinlersem yararlanacağımı söyledim.[48] Adli kapitülasyonların da kayıtsız ve şartsız kaldırılmasına istekli ve taraftar olduklarını açıkladıktan sonra, siyasi konulardaki düşüncelerime bütünüyle katıldığını tekrarlamış ve sonuç olarak, "bu derece düşünce birliği meydana geldikten sonra, bunun gazetelerle ilân edilmesini ve kendisinin İstanbul hükümeti adına açıklamalarda ve savunmalarda bulunabileceğinin" de eklenmesini istemiştir.

Bunun üzerine, "Padişah tarafından bir izin belgesi ister misiniz?" şeklindeki soruma cevap olarak, amacının bu olmadığı, sadece tarafımdan gazetelere bu yolda açıklamalarda bulunulmasının yeterli olacağını söyledi. Büyük Millet Meclisi'nin ilk kurulduğu zamanlardaki programa, yani Saltanat ve Hilâfeti tutsaklıktan kurtarmaya halen sadık olup olmadıkları, barıştan sonra Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun (anayasanın) değiştirilmesi veya düzeltilmesi konusunda bize güvence ve bilgi verip veremeyeceğini sormam üzerine de, bu meselenin gönlün istediği şekilde bir barışın imzalanmasından sonra söz konusu olabileceği cevabını verdi. Dolayısıyla bugünkü müzakere bir karar ve sonuca ulaşmadan tekrar görüşülmek üzere dağıldı. Bununla birlikte ben o gün bakış açılarında tam bir beraberlik olduğu konusunda Ajans Havas müdürüne açıklamada bulundum. Ajansın telgrafı ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 63).

Ziyaret için Yusuf Kemal Bey'in yanına gittiğimde havas telgrafının yeterli olmadığını belirtti. Kendisinin istediği ilân aynen şudur: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le görüştük. Onların istedikleri bizim istediklerimize bütünüyle uygun düştüğü için, bu zâtın Avrupa devlet adamları ve kamuoyuna karşı bu konuda söyleyeceği sözler ve ortaya koyacağı düşünceler, bizim adımıza da söylenmiş olur."

Ertesi gün *Vakit* gazetesi başyazarı Emin Bey'in müracaatı üzerine kendisine birliği içeren bir açıklamada bulundum. Son soru ve cevap –ki bunu Emin Bey bir kâğıt üzerine yazdı– şuydu:

Soru: Barışın yapılması için Avrupa devletlerinin bize karşı birleşik cephe kurmalarının yeterli olacağı, son zamanlarda bazı taraflardan iddia

48 Ben adli kapitülasyonların beş, nihayet on yıl gibi belirli ve kesin bir zaman için devamına izin vermek, fakat bu zamanda tarafsız devletlerden çağrılacak tanınmış hakem ve hukukçuların yardımıyla, şer'i esas hükümlerinde değil, muhakemat usulüyle diğer kanunlarımızda modern değişiklik ve ıslahat yapılması ve yine yabancı ve yerli müfettişler vasıtasıyla ve makul ve etkili metot ve tedbirlerle adaletin uygulanması ve temini sebeplerini olgunlaştırarak bu sürenin bitiminde kapitülasyonları tamamen kaldırmak taraftarıydım. Fakat şimdiden düşüncemi söylemek istemediğimden bu şekilde bir ifade kullanmıştım.

edilmiştir. Bu konuda düşünceleri nedir ve buna karşı bizde de tam bir birleşme ihtiyacı hissediliyor mu?

Cevap: Gazetelerde böyle bir şey gördüğümü hatırlıyorum. Biz zaten İtilâf Devletleri arasında ne bir ihtilâf çıkarmaya çalıştık, ne böyle bir ihtilâfın çıkmasından haberimiz var ne de böyle şeylere dayanıyoruz. Dolayısıyla birleşik bir cephe kurulmasında yenilik ve olağanüstülük görmeyiz. Şahsen izlediğim siyaset, sırf içtenlik ve doğruluk ilkesine dayanmaktadır. İlişki kurduğum siyaset adamlarının buna emin olduğuna da inanıyorum. Bizim hayat mücadelesindeki tek dayanak noktamız, hakkımız ile isteklerimizdeki meşruiyettir. Bu savunmamın biricik itici gücü, hayat endişesi ve korunma düşüncesidir. Bizde de birlik ihtiyacından ne kast ettiğinizi anlamıyorum. Olayların zorlamasıyla ne yazık ki meydana gelmiş olan ikiliğin endişe verici bir tarafı yoktur. Asıl istenen şey, vatan sevgisi konusunda bütün milletin kalblerinin birliğidir, bu da zaten var olan bir şeydir.

Yazarımız, milli birliğimizin gücünü bir kere daha destekleyen bu kıymetli açıklamalardan dolayı paşa hazretlerine teşekkür etmiş ve ayrılmıştır.

Fakat gariptir ki, Dâhiliye Nezareti'nde Rıza ve Salih Paşalara bu müsveddeyi gösterdiğimde, sonundaki cümleyi, yani meselenin ruhunu fazla gördüler. Bu celâdetli müşirler ayrılığı istiyorlar, birlikten çekiniyorlar! Bunun üzerine Salih Paşa'ya, birlikte Yusuf Kemal Bey'in yanına giderek müzakerede bulunmamızı rica ettim. Bizi epeyce beklettikten sonra, konuşmamızda Emin Bey'e vereceğim ifadenin de yeterli olmadığını açıkladı ve sonunda kendi formülünün *"uygun düştüğü için"* kelimelerinden sonra *"bizim, adımıza da söz söylemeyi kendisinden rica ettik"* kelimelerinin eklenmesiyle düzeltilmesine razı oldu. Biz de bunu kabul etmeyerek ayrıldık. İhtimal, Emin Bey'e imla ettiğim açıklama hakkında, Rıza Paşa'nın vehim ve itirazına rağmen, sadrazam paşayla diğer bakanları, hatta Salih Paşa'yı razı ve ikna mümkün olabilirdi. Fakat bunun Ankara tarafından da yeterli görülmeyeceği açıklandıktan sonra, artık külfete değer bir kıymeti kalmamış ve dolayısıyla yayınlanmasından vazgeçilmiştir.

Yalnız şu tasvirden, benim ne tuhaf ve zor bir konum ve durumda bulunduğum çıkarılabilir. Naci merhumun:

Atılmışım iki lâ-yefhemin meyanesine
Zemine anlatamam, asumâna anlatamam[49]

şeklindeki şikâyeti, aynıyla benim durumumu ifade ediyor.

---

49 İki anlamazın arasına atılmışım
Yere de anlatamam göğe de. (Yay. Notu)

Bu konuşmalardan açık bir şekilde anlaşılan, Ankara, devletin geleceği için hiçbir türlü taahhütte bulunmadığı halde İstanbul'un, yani eski meşru saltanatın Avrupa'ya karşı kendini feda etmesini, yani kendini hiçe indirmesini istiyor, fazla olarak açık ve delilli bir gerekçe söylenip ispatlanmasıyla değil, bizi kandırmak sûretiyle arzusuna ulaşmaya çalışıyor. Benzetme mazur görülsün, Yusuf Kemal Bey, Amr İbn As'ın hakemlik meselesindeki rolünü oynamak istiyor. Halbuki bizim asıl memuriyet görevimiz ve namus ve haysiyet emanetimiz vatanla birlikte Osmanlı Devleti'ni kurtarmak olduğu gibi, görüşümüz de birinin kurtuluşunun diğerinin ayakta kalmasına bağlı olduğu yolundaydı. Dolayısıyla bu kere de düşüncelerin birleştirilmesi mümkün olmadı.

Ankara ile İstanbul arasında bir yakınlaşma hazırlamak ve bu ümitle Avrupa'ya seyahat edecek Yusuf Kemal Bey'in yolunu İstanbul'dan geçirmek için iyi bir niyetle çalışan kimseler, bu kere de bu zâtın padişahın huzuruna çıkması konusunda çaba harcadılar ve bunun için padişah nezdinde sözü geçen bir kimse olduğu söylenen Başhekim Doktor Reşat Paşa'nın aracılığına başvurdular. Bununla birlikte, saray tarafından bu konuda kabinenin aracılığına gerek gösterildiğinden, aynı kişiler durumu bana da açarak, kendilerine yardımcı olmamı istediler. Meselenin gayet gizli tutulması her iki taraf için gerekli olduğu gibi, bir tarafın reddi halinde diğer tarafın onuru kırılacağından, iki taraf da davetten veya istekli görünmekten kaçınmaktaydılar. Bununla birlikte ben, sadrazam paşaya meseleyi Yusuf Kemal Bey'in padişah huzuruna kabulünde fayda umulduğu şeklinde arz edip bu zâtın, "Ya padişah teklifi kabul ettikten sonra, Yusuf Kemal Bey bir bahaneyle bu işten vazgeçerse ne yaparız?" demesi üzerine, "herhalde zorla götürürüz" diyerek ikna etmeye çalışmıştım. Sadrazam paşa bizzat saray mabeynine giderek doktorun da, birlikte olamasa bile, tek başına yaptığı yardımla padişahın muvafakatini aldı.

Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey geceleyin saat dokuzda hariciye konağına geldi ve oradan beraberce Yıldız Sarayı'na giderek huzur-ı şâhaneye kabul olunduk. Sadrazam paşa daha önce huzurda bulunmaktaydı. Padişahın kabul biçimi gerçekten vakur ve nazikti. Yusuf Kemal Bey'in isteği, yine kendisine görev verilmesi konusunda olup Zât-ı Şâhâne de böyle bir durumun daha sonra işgal devletleri tarafından İstanbul'a da aleni düşmanlık gösterilmesi sonucunu doğurabileceği, halbuki işgal altında bulunan şehrin buna karşı koyamayacağı yolunda çok akla yakın cevaplar verdi; fakat bu gibi önemli konularda, önce Vükelâ Heyeti'nin kendi arasında müzakereyle verecekleri kararı bekleyeceğini beyan ve ima etti.

Ne yazık ki sır saklanamayarak, bu görüşme ertesi gün dillere düştü. Fakat bu ifşa keyfiyetinin saraya, Zât-ı Şâhâne'ye veya bana isnadı kesinlikle yanlıştır, iftiradır. Ben işin başında Yusuf Kemal Bey'in padişahın huzuruna çıkmasının, Ankara'nın talimatları doğrultusunda olduğu halde, keyfiyetin bizden saklanmak istendiği kanısındaydım. Ancak sonraki olaylardan anlaşıldığına göre, yukarıda sözü edilen kişiler tarafından, samimi bir düşünceyle, kendisi bu mülâkata sevk ve ikna edilmiş ve Ankara'dan izin alındıktan sonra, o da muvafakat etmiş olmalı ki, mesele dışarıya sızınca ne yapacağını şaşırarak Ankara'ya, kendisinin padişah tarafından davet olunduğunu ve huzurdayken güya Zât-ı Şâhâne'nin kendisini yalnız bir millet ferdi sıfatıyla gördüğü ve kabul ettiğini söylemekle Büyük Millet Meclisi hükümetini küçümsediği gibi birtakım yanlış beyanlarda bulunmuştur. Padişah, kendi hakkında reva görülen haksız muamelelerden dolayı telmihlerde bulunduysa da, bunlar oldukça kapalı ve çok kibar bir şekilde olup nasıl yorumlanırsa yorumlansın, küçümsemeye işaret edecek bir nokta ve anlam çıkarılamazdı. "Millet ferdi" kelimesini, padişahın şahsına atfen telaffuz etmişlerdi. Sultan Vahidüddin'in bu kelimeyi, "Ben de bir millet ferdiyim", ya da "ben de milletin fertlerinden biriyim" şeklinde kullandığını defalarca işitmiştim. İşin başında Yusuf Kemal Bey de padişahın açıklamalarından böyle aykırı anlamlar çıkarmamıştı. Hatta Yıldız'dan hariciye konağına kadar beraber dönerken, arabada, konuşmadan duyduğu memnuniyeti açıklamış ve kendisinin Ankara'dakileri, benim de sarayı ve İstanbul'dakileri güzel bir şekilde idare ederek devleti bu tehlikeden kurtarmaya çalışmamız gerektiğini açıklayacak derecede iyi niyet göstermişti. Gerçi bu sohbette şahit yoktur, fakat ikimizden hangimizin sözüne güveneceğini millet takdir eder inancındayım.

***

Üç hariciye bakanının (İngiltere, Fransa, İtalya) Paris'te bir araya gelerek bizimle barış konusunu ele alacakları yayılmış, Yunan politikacılarının da bu toplantıyı lehlerine çevirmek için Avrupa başkentlerini kesintisiz dolaşmakta oldukları yukarıda söylenmişti. Buna dayanarak Vükelâ Meclisi'nde benim de Avrupa'ya giderek politikacılarla görüşmelerde bulunmamı gerekli görenler vardı. Ben bunda büyük bir fayda görmediğimden ağır davranıyordum. Fransa ve İngiltere'deki temsilciliklerimizden görüşlerini alarak böyle bir gezide faydalar bulunduğunu, ancak İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerinin araya girmesiyle hazırlanması gerekeceğini açıkladılarsa da, ifade tarzları pek de teşvik edici değildi. Fakat bu gezi sözleri bir dereceye kadar dile düşerek Hamit Bey'in kulağına da gittiğinden, rivayetin Ankara'ya intikal etmesi üzerine daha

önce davranmış olmak için Yusuf Kemal Bey'in gönderilmesine girişildiği –çok kuvvetli olmasa da– söylenmiştir.

Yine bu tarihten bir ay önce âyan üyelerinden saygı duyduğum bir zât, eski bir bahriye subayı ile ziyaretime gelerek bu zâtın uzun süre Londra'da ikâmeti esnasında Türk dostu birçok önemli kişiyle samimi ilişkilerde bulunduğunu, dolayısıyla kendisi Londra'ya gönderilirse gayri resmî şekilde bu kişilerle müzakerelerde bulunarak düşüncelerini lehimize çevirmesinin muhtemel olduğunu söyledi. Aynı amaçla biz daha önce Rıfat Müeyyed Bey'i göndermiştik. Bu subay ise benim dâhiliye bakanlığım zamanında müracaat ederek tanıdığı İngiliz devlet adamlarına bildirmek üzere Yunan mezâlimine ilişkin dosyalarımızı incelemiş, fakat sonra izini kaybettirmiş olduğundan artık hakkında güvenim kalmamıştı. Dolayısıyla, "Kendileri zahmete katlanacaklarına, oradaki dostlarına yazsalar da, bu iki zât gelip buradakilerle ilişkiye girseler daha uygun olur. Önce böyle bir mektup yazınız bakalım, nasıl bir sonuç verir," dedim. İşte bu şekilde aklıma gelen düşünce zihnimde gittikçe güçlenerek Rıfat Müeyyed Bey'e, Türk dostlarından ve Hilâfet Cemiyeti'nde bulunan İngiliz üyelerden birkaç zâtın İstanbul'a gelmeleri için teşviklerde bulunmasını yazdım.

Yusuf Kemal Bey beklenirken hatırladığıma göre gelişinden bir gün önce İngiliz Elçisi Sir Horace Rumbold daireye gelerek benim Londra'daki bazı dostlarımın, Londra'ya gitmek niyetinde olduğunu haber verdiklerinden Lord Curzon benimle mülâkattan memnun kalacağını açıkladı. Gerçi Rıfat Müeyyed Bey'in müracaatının yanlış anlaşılması ve yanlış bir şekilde yorumlanmasından ibaret olan böyle bir niyetten haberim yoksa da, "Böyle bir mülâkattan benim de müteşekkir olacağımı ve yararlanacağımı, yalnız hareketime Yusuf Kemal Bey'in gezisi sırasında kendisini takip edercesine bir anlam verilmesi muhtemel olduğundan, hareket zamanımı belirlemeden önce, bu konuda biraz düşünmeye ve arkadaşlarımla meseleyi görüşmeye izin vermesini," rica ettim. Bununla birlikte ihtiyaten vükelâya meseleyi açmadım. Çünkü kararımı vermeden, ısrara maruz kalmak istemiyordum.[50]

---

50 Ferit Paşa sadaretinin son zamanlarında kendi zan ve kuruntusunca dostu Lord Curzon'a hitaben yazdığı bir mektubu, Bern'deki elçimiz Reşat Halis Bey eliyle bu zâta sunmak ve bazı sözlü açıklamalar verdirmek ister. Elçiye de on bin lira harcırah gönderir. Bir hayli zorluklarla Londra'ya bir pasaport alınabilirse de, mülâkat istendiğinde, İngiltere postaları çok güvenilir olduğundan, mektubun şehir postasma verilmesi cevabı alınır. O zamandan şimdiye bir yıl kadar zaman geçmiş olmasına rağmen, leh ve aleyhteki değişiklikler eklenip çıkarıldıktan sonra, esas durum aynıydı. Şu halde böyle bir teklif bir kalemde reddolunamazdı.

Bu mülâkattan birkaç gün sonra Rıfat Müeyyed Bey'den ekteki (Bkz. Ek: 64) telgrafı aldım[51] ki, incelendiğinde bu meselenin nasıl ortaya çıktığı anlaşılır. Rıfat Bey'in teşviklerine ek olarak şu iki sebep de bu davete katılmama vesile oldu. Birisi Londra'daki temsilcimiz Reşid Paşa'nın Yusuf Kemal Bey heyetinin saltanat-ı seniyye ricalince takdim edilmedikçe Londra'da politikacılar tarafından kabul olunmayacağını kesin istihbaratına atfen bu aralık bildirmiş olmasıdır (Bkz. Ek: 65). Gerçi olaylar elçi paşanın istihbaratının pek kesin olmadığını daha sonra ortaya koymuşsa da, ben bu kez de İngilizlerle Milliciler arasında şiddetli bir ihtilâf çıkmasından endişeli olarak, ortaya çıkmasını engelleyebilirim umuduyla Londra'ya gitmekte fayda gördüm.

İkinci sebep de şu olaydır: Fransa temsilcisi General Pelle, bir randevu almak üzere tercüman M. Guinet'yi sadrazam paşanın yanma göndermekle sohbet sırasında M. Guinet yakında Üçlü Devletler temsilcilerinin Paris'te toplanacağından, Yunanlıların kendi taraflarına çekmek için çeşitli girişimlerde bulunmalarına karşılık, bizim çok hareketsiz durduğumuzdan ve özellikle İngilizleri ürküttüğümüzden bahsetmiş ve generalin de buna ilişkin konuşmalarda bulunacağını eklediğini, sadrazam benim bulunmadığım bir zamanda Vükelâ Heyetin'e anlatmış. Bu hikâyeyi biraz sonra duyunca, ben de İngiliz elçisinin o zamana kadar kimseye açmadığım, daha önce açıklanan ifadesini ağzımdan kaçırdım. Vükelâdan ileri gelenlerle sadrazam paşa, davete hemen uymamı tavsiye ettiler. Çünkü artık Yusuf Kemal Bey'le görüş birliğine varmaya imkân kalmadığı belli olmuştu. Bununla birlikte General Pelle'nin sadrazamı ziyaretinin sonucunu bekledim. Ertesi gün general sadarete gelmişse de, sadrazam, telefon şirketi müdürü yanındayken generali kabul etmiş, müdür ise garip tavırlı bir adam olduğundan kalkıp gitmeye gerek görmemiş, dolayısıyla general bir şey söylemeden çıkıp gittiğinden ertesi gün için ikinci mülâkat hazırlanmış. Halbuki ben birinci mülâkatta amacın anlaşılacağı zannıyla ertesi gün için İngiliz temsilcisinden randevu istemişken, o gün sadrazamın yanına geç geldiğimden mülâkatın sonucunu anlayamadan İngiltere elçiliğine giderek birkaç güne kadar gideceğimi bildirdim. Çünkü ilk davetten tam bir hafta geçmiş, olumlu veya olumsuz bir cevap verilmemiş olduğundan daha fazla geciktirilmesi uygun olamazdı.

---

51 Şurası da söz edilmeye değerdir ki, benim Hariciye Nezareti'ne tayinimden biraz sonra Yunan hükümeti Şira Adası'ndan geçen kablo ile şifreli haberleşmemizi engelledi. Birçok küçük hükümetler toprağından geçen telgraf hattında ise çok gecikmeler olduğundan Üçlü İtilâf Devletleri kendi temsilcilik ve hariciye nezaretlerinin aracılığıyla şifreli haberleşmemize izin verdi. Fakat bu sûretle de oldukça gecikmeler olmaktaydı.

Benim öteden beri Fransa ile politik ilişkilerimize ilişkin doğru yanlış düşüncem, bizim yüzümüzden Fransa ile İngiltere arasında ciddi bir ihtilâf ortaya çıkarsa ya Fransa'nın vefakârlıkta ileri gitmekle kendisini zarar ve tehlikeye atması veya batıda anavatanın sınırlarındaki iş ve çıkarları uğruna bizi feda etmesi muhtemel olduğundan, bu iki devlet arasında nefret doğmasına neden olmaktan, gerek insanlık açısından ve gerekse menfaat açısından kaçınmak gerekeceği merkezindeydi. Bu düşüncemi birkaç kez General Pelle'ye de ima etmiştim. İngiltere elçiliğinden dönüşümde sadrazam paşadan tercümanın ifadelerini generalin doğrulayıp doğrulamadığını sormam üzerine, olumlu cevap verdiyse de fazla ayrıntıya girişmedi. Saygıdeğer ihtiyar, eski olaylar hakkında mükemmel bir hafızası olduğu halde, bir iki saat önceki konuşmalarını ve gözlemlerini unutmaya başlamıştı.

Seyahat kararlaştırıldıktan sonra Yusuf Kemal Bey'e keyfiyetin açılmasını sadrazam paşadan rica ettim. Sırası gelmişken şurasını da arz edeyim ki, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresi beni özel emellerine en büyük engel ve en inatçı muarız, en aşırı devletçi biliyorlardı. Benim bir yerim varsa, o da orduda, milletin sinesinde, özel çıkarlar ve emeller peşinde gezmeyen, fakat bu sebeple oynanan oyunda da önemi çok sınırlı olan çoğunluktaydı. Bundan dolayı reisin özel memurlarından olan Yusuf Kemal Bey, benim aracılığımla amacına kavuşamayınca sadrazam paşayı özel şekilde bir iki defa ziyaret etmişti. Benim ise yanına gitmem artık fazla olacağı gibi, Hariciye Nezareti'ne ve konağına gelmemesi de program gereği olduğundan sadrazam paşanın kendisini çağırarak keyfiyeti bildirmesi tek yoldu.

İlk tebliğde Yusuf Kemal Bey memnun olmadığını göstermişse de, o kadar kesin ve şiddetli itirazda bulunmamış, yalnız benim İtilâf Devletleri ricaliyle kendisinden sonra görüşmemi teklif etmiştir. Fakat ertesi sabah erkenden tekrar sadrazam paşanın yanına giderek, anlaşılan Ankara'dan aldığı işaret üzerine ateş püskürmeye başlamış, ben gidersem kendisinin Avrupa gezisini erteleyeceğini ve bütün sorumluluğu bize bırakacağını söylemiştir. Galiba sadrazam birinci defa bu meseleyi açtığı zaman General Pelle'nin de bu geziye taraftar olduğunu ifade etmiş olsa gerek ki, kendisini Fransa temsilcisinin sırdaşı sayan ve saydıran Hamit Bey temsilciliğe koşmuş, bir hayli dedikodular etmiş, generalden aldığı olumsuz cevabı Yusuf Kemal Bey'e ve Kızılay Cemiyeti'ne iftihar ederek ve bizim hükümetin kötü niyetine ve gerçekleri saptırdığına delil sûretinde anlatmış. General de Hamit Bey'in abartılı ifadelerinden telaşa düşerek bu mesele hakkında bilgi almak üzere Sadrazam Paşa'ya koşmuş. Bu dedikoduyla ziyaretleri işitince ben de generale giderek gerçek durumu

anlattım ve hangi konuda kuşkusu varsa açıkça söylemesini rica ettim. Cevap olarak hakkımda tam bir güveni olduğunu belirtti ve M. Poincare'yi ziyaret etmek niyetinde olduğumu açıklamam üzerine, aracı olacağı sözünü de verdi.

General Pelle'nin, tercüman M. Guinet aracılığıyla sadrazam paşadan istediği mülâkatın gerçek konusunu hâlâ bilmiyorum. Fakat gerek M. Guinet ve gerek Generalle sadrazam paşanın konuşmalarında yanlış anlaşılmalar olduğu şüphesizdir.

***

Lord Curzon'un belirlediği buluşma yer ve tarihine göre, deniz yolunu gerekli gören Yusuf Kemal Bey'den önce, bu zâtla görüşmem zorunluydu. Ankara heyetinin hareket edeceği gün sabahleyin, Maliye Nâzırı Faik Nüzhet Bey yanıma gelerek mümkünse hareketimi ertelememi istedi ve bu konuda makul deliller gösterdi. Zaman geçmiş olmakla birlikte bir çare arayacağıma söz verdim. İş bu hale geldikten sonra ufak tefek mazeretlerle geri dönmek ayıplanacak bir davranış olurdu. Dolaylısıyla kasden kendimi attan düşmek gibi bir kazaya bırakmakla önlenmez bir zorunluluk sûretinde hareketi ertelemeyi kurmuştum. Fakat maliye nâzırı çıkar çıkmaz, Yusuf Kemal Bey'den aldığım emredici, küçük düşürücü olduğu kadar, edepsizce de olan bir tezkere üzerine bu niyetten vazgeçtim. Maliye nâzırını gördüğümde de tezkereyi göstererek bu sebeple kendisine verdiğim sözü yerine getiremeyeceğimi anlattım. Gardan hareket edeceğim sırada yine Kızılay mensuplarından Macit Bey, Ankara'daki Hariciye Vekil Vekili Mahmut Celal Bey'in (Bayar) adı geçen tezkereden daha âmiyane bir telgrafını getirdi.

Avrupa gezisini tasvir ve hikâye etmek için sadarete sunduğum raporu aşağıya aynen alıyorum. Ancak saygıdeğer okuyucularıma bildirmeyi faydalı gördüğüm bir iki düşünce ile Vükelâ Heyeti'ne başka sûretlerle daha önce bildirildiği için, raporda anılmayan bazı maddeleri parantez içinde ekledim.

RAPOR SÛRETİ

Martın sekizinci günü ale's-sabah Paris'e muvâsalat olunmuş ve Nabi Bey tarafından Mösyö Poincare ile bir mülâkat ihzar olunduğu cihetle müşârün-ileyh ile görüşülmüştür. Hîn-i mübâhasede Kilikya-Halep hududlarında vukua gelen bazı ahvâl-i nâ-becâdan dolayı serd-i şikâyet ettikten sonra muvâsalatında Yusuf Kemal Bey'e serzenişte bulunacağını ve Londra'dan avdetinde ahvâl-i hâzıraya dair benimle dûr ve dırâz mübâhase arzusunda olduğunu ifade etmiştir.

Şiddet-i telâtumdan vapurların işlememesi cihetiyle gece Calais'de geçirilerek Mart'ın dokuzunda Londra'ya muvâsalat edildi. Lord Curzon

Mr. Ryan'ı gara göndererek ba'de'z-zevâl üçte mülâkat arzusunu bildirmiş ve hasta olduğu halde hânesinde kabul ederek ciddi mükâlememizin Çarşamba'ya tehirini iltimas eylemiştir. Yusuf Kemal Bey'le mülâkat etmesinin lâzım olup olmadığını sual etmesi üzerine taraf-ı âcizânemden lüzum gösterildi ve kendisine bilhassa bildirilecek ifâdâtım olup olmadığını sual etmesi üzerine, arzu ettiği halde efkâr ve metâlibimi mübeyyin bir muhtıra takdim olunacağı beyan edilerek iftirak olundu (Bkz. Ek: 66).

Mösyö Ryan bana mihmandar sıfatıyla terfik edilmiş olduğundan Londra ve civarının şâyân-ı temâşa müessesât ve âsâr-ı azime ve bedîası gezilmiştir. (Bu babda tafsilata girişmek eserin mevzuu haricindedir. Yalnız müzelerde şarka müteallik kütüb ve âsâr müşâhede ve nihayet Profesör Browne gibi mütebahhir bir müsteşrik ile mübâhase beni amîk tefekkürâta daldırdı. Garbın sâika-i merak, fikr-i tetkik ve azm-i fütühât ile bezlettiği mesâinin yüzde birini biz ihtiyac-ı tehaffuz ve müdafaa ile sarf etsek ve âlemi fi'l-cümle öğrensek belki bu mesâibe uğramaz idik.)

Lord Curzon'un mâlikânesinden avdetini ben Londra'da, Ankara heyeti Paris'te intizar ettik. Paris'teki Türk kolonisi mütemadiyen bizim müttehid bir cephe ile hareketimizi temin için Yusuf Kemal Bey nezdinde teşebbüste bulundukları gibi, nihayet Paris'teki mümessilimiz (sulh konferansı nezdinde murahhas unvanı ile bulunan) Nabi Bey'i de benim nezdimde tavassut için Londra'ya gönderdiler. Yusuf Kemal Bey yine bizim kendisine tevdi-i vekâlet etmemiz davasında musırr olmakla ben de kendilerinin nasıl idare-i kelâm edeceklerini biliyorsam o zeminde müdafaatta bulunacağımı, fakat Osmanlı hükümet-i meşruası nâmına azl-ı nefs edemeyeceğimi bildirdim.

Lord Curzon sayfiyesinde muhtıramızı kemâl-i itina ile tetkik etmiş ise de, Hind vali-yi umûmîsinin Hindistan Umûru Nâzırı Mr. Montague ile keşîde ettiği telgrafın ilânından dolayı vükelânın ve bilhassa Lord Curzon'un muâhazâtına uğrayan nâzır-ı mümaileyh istifa ve umum kabine ve sûret-i hususiyede Lord aleyhine gazeteler ile şiddetli hücumlara ibtidar eylediğinden Lordlar Kamarası'nda beyanât ve müdafaatta bulunmak mecburiyetiyle mülâkât-ı mev'ûde perşembe gününe te'hir olunmuştur. (Londra'da bizlerin kabul olunacağımız ve bunu müteakip Paris'te düvel-i selâse murahhaslarının ictimâ edeceği anlaşılınca Devlet-i Osmaniye işlerini dikkatle takip eden Hintliler vali-yi umûmiye şark meselesindeki nokta-i nazarlarını mübeyyin biz muhtıra itâ etmişlerdir. Bu muhtıra hemen aynen bizim nukât-ı nazarımızı ihtiva etmekte idi. Fakat

tam benim Londra'ya dâhil olacağım gün bunun Hint Umûru Nâzırı Mr. Montague tarafından gazetelere verilmiş olması Lord Curzon'un bi-hakkın infiâlini celb ederek kendisini şedîdü'l-meal ve hakaret-âmiz bir mektupla tevbih etmiştir. İş parlamentoya intikal ve hemen kabinenin sükûtunu müstelzim olacak bir ehemmiyet iktisab ederek Londra'da bulunduğum müddetçe efkâr-ı umûmiyeyi işgal eylemiştir. Trenle Londra'ya giderken bu gazeteleri okuduğumuz vakit memnun olmuş ve bunu hüsn-i tali' eseri addetmiş isek de, sonra anlaşıldığına göre muhtıranın ilân edilmiş olması mektum tutulduğu takdirde yapabileceği hüsn-i tesiri imha, belki de sû-i neticeye îsâl eylemiştir. Çünkü Hintlilerin böyle âmirâne ibrâmının intişarı İngiliz izzet-i nefsine dokunmuş ve Lord Curzon'un menvi-i siyasiyesine zarar sûretinde telakki edilmiş olduğundan, muânedeyi istilzam etmiştir. Ondan sonra da bu parlamento münâzaatı, bizim birçok ricâl-i siyasiye ile mülâkatımıza da mâni oldu. İngiltere'de en hararetli ve belki en kuvvetli Türk dostu olan muhafazakâr mebuslardan Aubrey Herbert bana yazdığı bir mektupta Marshall Wilson ve diğer mühim zevat ile görüştürülmekliğimiz musammem iken bu meselenin mâni olduğunu müteesifâne beyan eylemektedir.

Perşembe günkü mülâkatın Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Mösyö Wansbitart tarafından tutulan zabtının İngilizce aslı ile tercümesi müzeyyeldir (Bkz. Ek: 67). Mülâkatın hitâmında bir defa daha görüşülmek arzusu izhar olunduğundan, cumartesi günü hususi bir çay ziyafeti şeklinde olan üçüncü mülâkatta beyanât-ı sâbıkamda bazı günâ tadilâta mütemâyil olup olmadığım sual edilmiş ve tarafımdan da eski müdafaat tekrar olunmuş olduğundan, neticenin Paris Konferansı'nda hallolunacağı kararı ile mufârakat olunmuş, yalnız konferans esnasında Paris civarına seyahat edilir ise, mahall-i ikâmetimin ihtiyaten kendilerine bildirilmesi iltimas edilmiştir.

Ermeni meselesi

Londa'da iken Mr. Aubrey Herbert delaletiyle Lord Hervis'in hânesinde tertib olunan bir öğle taamında, Lord Robert Cecil ile mülâkat olunmuştur. Lord Salisbury'nin ikinci oğlu olan bu zât Ermeni tarafgirliğiyle, hatta Türk düşmanlığı ile maruf olmakla beraber Aubrey Herbert bi'l-iltizam benimle kendisini mülâkat ettirmiştir. Taamdan sonra mübâhase, ekalliyetlerin tarz-ı himâyesi ile Ermenilere bir "Home", yani yurt ve mümkünse bir iskele itası hususlarına naklolundu. Tarafımdan malum olan düstur dâiresinde müdafaatta bulunularak Ermenilere arazi

verilemeyeceğini ve bi't-tabi iskele de terk olunamayacağı, fakat kendi topraklarında iyi bir komşu olarak bizimle hoş geçinirlerse ve kendilerince de tarik-i tabii olan Poti ve Batum'dan gayri bir yerden ihracat ve ithalata ihtiyaç görülürse gümrük muâhedesi sûretinde müsadâtta bulunulmasının mümkün olabileceği dermeyan edildi. Huzzârdan birisi tarafından ekalliyetlerin ve bilhassa Ermenilerin himayesi hususunun Cemiyet-i Akvâm'a havalesi hakkındaki fikrim istifsar olunmakla bu himâyenin ale'l-ıtlak ve bilâ-şart mı cemiyet-i mezkûreye tevdii murad olunduğu hakkındaki istizâhıma Robert Cecil cevab-ı tasdik vermekle cemiyet-i mezkûrenin hem-mezhep olan ekalliyetlerin menâfiini hukuk-ı İslâmiye'ye tercih etmeyeceğinden emin olup olmadığını sual etmekliğim üzerine, o halde bir ihtilâf zuhûrunda Lahey Konferansı'nın hakem olması gibi bir sûret-i tesviye bulunacağını beyan ve nihayet bütün kumandanlarımızın benim gibi olup o vechile hareket edeceğini temin edebilirsem Avrupa'nın ekalliyetlerin muhafazası ile iştigâline lüzum kalmayacağını ityan ile (hem bizdeki vekâyi-i âhireye vukufunu irâe (ben Şark Cephesi'ne gider gitmez Ermeni vekâyii durmuştu) hem de bana nev'i-mâ ibrâz-ı cemile eylemiştir.

Bundan sonra Anglo Armenian Cemiyeti tarafından bir mülâkat talep olunmuş ve onlarla aynı vadide müdâvele-i efkâr edilerek, vukûatın daima Ermenilerin tekaddümü ile başladığını ve bunların bize taarruzlarında icra ettikleri mezâlimin müdafaa ve mukâbele yolunda gösterdiğimiz şiddetlere kat kat fâik olduğu mâ-hâza Ermeniler rahat durdukça bizden asırlardan beri gördükleri re'fet ve müsâvâta yine nâil olacaklarını ve istiklâl ve iftirak gibi hususâtta Avrupa'dan himaye görmekten ümitleri münkatı olursa emin ve emân ile memlekette yaşayabilecekleri, fakat kendilerine memleketimizden parça arazi vermek bizim için mümkün olamayacağı lisân-ı kat'î ile ifade olunmuş ve harbden evvele ait istatistikleri muhtevi risalenin bir sûreti cemiyete verilmiştir.

Ermeniler, Hintlilere de müracaat ederek onların tavassutlarını istedikleri mesmûum olduğundan Emir Ali'den keyfiyet istifsar edildi. Mumâileyh Ermeni meselesiyle Hintlilerin alâkadar olduğunu ve çünkü İngiltere'de pek çok ricâl-i mühimme bunlara muhibb ve lehdar olduğundan bu millete büsbütün çin-i cebin gösterilirse kendilerinin lehimizdeki mesâisi akîm kalacağını ve ancak tarafımızdan bunlara arazi terkine Hintlilerin de taraftar olmadığı beyandan sonra Hint'te kendisi tarafından tasavvur ve mevki-yi tatbike vaz olunarak Müslümanlarla Hinduların münâfesâtına nihayet veren tarzın, yani her iki millet efradına müştereken

sakin oldukları kasabalarda veya yekdiğerine yakın ve arazisi mücâvir İslâm ve Ermeni köylerinin birkaçından müteşekkil ve Anadolu'nun bazı yerlerinde "Divan", Arabistan'da "Uzle" tabir olunan kura heyet-i mecmuasında her iki millet azasından mürekkeb muhtelit hakem heyetleri teşkil olunarak beynlerindeki münâzaâtın bunlar vasıtası ile sulhen tesviyesi sûretinin kabul olunmasında bizce mahzur tasavvur olunup olunmadığını sual etti. Bunun tatbikini şimdiden vadedemez isem de, bu tarz-ı halli muvâfık gördüğümü beyan etmekliğim üzerine cevaben "bunu Ermeniler ile hâmilerine bildirmesine müsaade edersem Hindliler tarafından Ermenilere daha vâsi' bir müsaade talebinde bulunulmayacağını" temin etti. (Lord Robert Cecil ve Emir Ali'nin beyanâtı ekalliyât-ı Hıristiyaniye'nin bizde nâil oldukları müsavât-ı kâmileye hariçte inanılmadığına, bütün arbedelerin bu milletlerin Avrupa ve Amerika'dan gelen bâd-ı teşvik ve istiklâlleri hakkında verilen nefha-i ümid ile havalanarak ika ettikleri kıyam ve fitneden ibaret olduğu hakikatinin bilinmediğine ve aleyhimizdeki propagandalara bütün dünyanın kapılmış olduğuna delâlet ederim. Hangi ırk ve mezhep olursa olsun teb'a-i devletin idare-i umûmiyeden şikâyete hakları olabilir, fakat bu sû-i idare umûma şâmil olup reaya ve ekalliyetlere has değildi. Bir asırdan beri duçar olduğumuz mağlûbiyetler neticesinde akdedilen muâhedelerde Düvel-i Muazzama ekalliyetlerin himayesi hakkında mevâdd vaz edeceklerine, idare-i umûmiyemizin ıslahını isteseler hakikate ve insaniyete daha büyük hizmet ederlerdi.)

Sırası gelmişken Paris'e dönüşümde Ermeni meselesi hakkında edindiğim istitlaât ve mütalaâtımı da arz edeyim: Kafkas hükümâtı Bolşeviklerin istila-yı âhirine mâruz kalmazdan evvel Avrupa'da bulunan mümessilleri kendi aralarında bir Kafkas İttihadı teşkili için mukavele akdetmişler ve Ermenilere bizim tarafımızdan 1914 hududunun iadesi esasını kabul eylemişlerdir. Ermeni muhibliğinde en ileri giden Azerbaycan mümessili Topçu Başef Efendi bazı nutuk ve makalelerle ve devletlere verdiği layihalarla bu fikri teyide en ziyade çalışanlardan biridir. Bunun aksine olarak Şimalî Kafkasya mümessili Haydar Bey bizim tarafımızı mültezim gibi göründüğünden kendisi ile mükerreren görüşülmüş ve nihayet Ermenistan mümessili Adisyan bunun vasıtası ile nezd-i âcizâneme gelmiştir. Esnâyı mübâhasede Mösyö Adisyan, "Ermeni milleti ecânibin entrikalarına aldanarak birçok mesâibe giriftar oldu ve artık selâmetin Devlet-i Aliyye ile birleşerek eski hayata rücûdan başka bir tarikte bulunamayacağını acı tecrübelerle anladı. Yalnız âşiyanlarından mahrum olup şurada burada

dolaşan ırkdaşlarımızın sığınmasına el verecek kadar araziye ihtiyacımız vardır. Bunu itaya muvâfakat olunursa Ermeni milleti eski sadakatinde devam edecek, aksi takdirde mahvoluncaya kadar propaganda ve mücadelede ısrar edecektir" dedi. Buna cevaben Ermeni milletinin hakkımızda gösterdiği iftirak-gûyâne ve tahripkârâne muâmelâta rağmen devletin kendilerine karşı yine şefik ve merhametkâr olduğunu, ancak arazi itasına dair harf-i vahid söylemeye mezun ve selâhiyattar olmadığımı mâhâza izale-i sefalet ve temin-i istikballeri için elimizden geleni dirîğ etmeyeceğimizi ve bu babda kabine âzâ-yı fehâmmı ile müdavele-i efkâr ettikten sonra kati bir ifadede bulunabileceğimi, kendilerinin İstanbul'da adamları varsa bana müracaat edebileceğini, ancak 1914 hududunun ilerisindeki arazinin Milliciler tarafından zapdedilmiş olmasına binâen sulhün in'ikâdından ve İttihad husûlünden evvel buna dair tarafımızdan şakk-ı şefeh edilmesinin muvâfık-ı mantık olamayacağını dermeyan ettim. Bunun üzerine İstanbul'da vekilleri olmakla beraber kendisinin de gelebileceğini ve ben ne desem Millici olduğum hakkındaki kanatinden geçiremeyeceğimi mâ-hâza tarihçe-i hayatım kendilerince malum olduğundan hissiyât-ı insaniyetkârâneme emniyeti olduğu cihetle hiç olmazsa kendisinin Ankara ricali ile münasebete girmesi emrinde tavassutumu iltimas etti. Ben de Millici olmaktan ziyade insaniyete hâdim olduğumu ve bu şübehâtın nâ-bemehal bulunduğunu ve Millicilerle münasebete girmesi için tavassut elimden gelirse dirîğ etmeyeceğimi bildirerek ayrıldım.

Hindlilerin Hilâfet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniye Hakkındaki Fikirleri

Macar tebaasından Vailî nâmında ziyaretle mütevekkil ve elsine-i adîdede kudret-i edebiyesi ile müştehir bir mûsevi, Revue'lerde lehimize makaleler yazmaktadır. Esna-yı rahta Paris'ten geçtiğim sırada bu adam gelerek mülâhazât-ı siyasiyesini dermeyan ve lehimizde kaleme aldığı bir risalenin tab ve neşrinde fayda olacağını ve dört beş bin nüshasının temsili için ikiyüzelli İngiliz lirasına ihtiyaç olduğunu ityân eyledi. Bizde akçe olmadığından, yalnız vaad itası ile iktifa ettik. Ben Londra'ya gittikten sonra Yusuf Kemal Bey'den matlûbundan ziyâde para almış olmalı ki, risâlesini Ankara lehinde neşrettikten maada Hind'e gitmek üzere Paris'e uğramış olan İslâm muhiblerinden, fakat erbâb-ı safvetten Marmedick Pictol namındaki İngiliz muharririne Yusuf Kemal Bey'e hitaben bu esnada Hintlilerin yalnız Ankara hükümetine zahîr olabileceği yolunda bir mektup yazdırmıştır. Buna mukâbil (Londra'da, Pictol mektubu üzerine

Hindlilere bizzat ve bil-vâsıta ettiğim serzenişlere mübtenî olsa gerek ki: Umum Hindistan hilâfet-i merkeziye komitesinin Anglo-Ottoman Cemiyeti vasıtasıyla âcizlerine gönderdiği Fransızca mektup sûreti raptedilmiştir (Bkz. Ek: 68). Bu vesikanın nihayetinde Hilâfet Cemiyeti "İlca-yı havadis ile kuvvetin Ankara'ya intikal etmiş olmasına rağmen, ensar-ı İslâm'ın makam-ı hilâfete müteveccih olduğunu" ityan, diğer cihetten Arabistan ile makâmât-ı mukaddese ve atebât-ı aliyenin Hıristiyan eline herhangi bir sûretle rücûunu tasdik ve kabul, âlem-i İslâm için bir musibet olacağını dermeyan eylemektedir.

Londra'da bulunduğum esnada ricâl-i hükümetin efkârı, Hind müdahalesi dolayısıyla, pek müteheyyic ve mütehevvir olduğundan, bu meseleyi mevzubahis etmeyi muvafık görmemiştim. Şayet gelecek konferansta bu meseleye rücû olunursa, âtideki düsturun kabulü muvafık olur itikadındayım: "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, vilâyât-ı Arabiye'ye serbesti-i siyasisini tamamen bahş eylemiştir. Teşekkül edecek hükümât-ı Arabiye'nin hukuk-ı siyasiyesinin tarafımızdan tasdiki, hükümât-ı mezkûrece bi'l-mukabele selâtîn-i Osmaniye hukuk-ı hilâfetinin ve beyne'l-İslâm makâmât-ı mukaddeseye müteallik vezâyif-i mütekâbilenin, hilâfet-i uzmâya karşı, tamamen kabulüne mütevakkıftır. İşbu vezâyif ve hukuk makam-ı meşîhat-ı ulyâca ba-fetava-yı şerife tayin ve icâb ederse beyne'l-İslâm teşekkül edecek bir meclis tarafından tanzim ve tedvin olunarak zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenahi taralından tasdik buyurulur!"

Emir Ali ile Pictol'un mektubu hakkında teâti-i efkâr esnasında müşarünileyh Pictol'un bir muharrirden başka bir şey olmayıp yalnız İslâm muhibbi olmak itibariyle kendisine ehl-i İslâm'ın müteveccih bulunduğunu, mâ-hâzâ siyaset-i İslâmiye ve ale'l-husus Hind politikası hakkında beyan-ı efkâra selâhiyattar olmadığını ve bütün Hindlilerin ve ehl-i İslâm'ın makâm-ı hilâfet-i kübrâya merbut bulunduklarını, ancak saltanat-ı Osmaniye'nin de meşrutiyet-i hakikiye esaslarına sadık olması lâzım geleceğini beyan etti. Cevaben İstanbul'da kimsenin mutlakiyet tarafgîri olmadığını, yalnız efkâr-ı müfriteden ve ale'l-husus Bolşevizm temâyülâtından muhteriz olduğumuzu söylemem üzerine, bunda tamamen hemfikir bulunduğunu ve inşallah bir sulh-i mesud in'ikâdından sonra hilâfet-i İslâmiye'nin ve bu makâm-ı akdesin sahib-i meşruu olan hanedan-ı celil-i Osmânî'nin teyidi için bütün Hind'in bezl-i mesâi eyleyeceğini pek müessir bir tavırla temin etti.

Londra'dan infikâkimizden biraz mukaddem Hilâfet Cemiyeti Edirne'yi terke razı olmamaklığımız için bi'l-vasıta vesâyâ-yı şifâhiyede bulunmuştur. (İstanbul hükümeti âlem-i İslâm ile ilk defa olarak bu kere Londra'da rabıta hâsıl etmiştir. Fakat Ankara, İstanbul'un memleketi pazara çıkardığı zannını aşılamış olduğundan, Müslümanlar bize biraz ısınmak isterken Edirne'nin, vilâyât-ı garbiyenin terkine razı olmamayı, meşrutundan ayrılmamayı tavsiyeye lüzum görüyor, mesele câlib-i ibret ve şâyân-ı teemmüldür!) Sefir Reşit Paşa'nın îta ettiği ve ziyafet-i şebanede yüzü mütecaviz İngiliz ricali, âyan ve mebusânın, Anglo-Ottoman Cemiyeti azası ve İngiliz müstemlekelerinin İslâm ekâbiri isbat-ı vücud ederek hizmet ve muâvenet vaadinde bulunmuşlardır. Bunlar ve bilhassa hakkımızda pek müteveccih görünen *Times* gazetesi muhabiri Mr. Bryant, Şark sulhu bu kerre takarrür etmese bile bu ziyaretin meselenin karîben halli emrinde pek büyük nef'i olacağını beyan etmişlerdir.

Hissiyât-ı âcizâneme nazaran Londra'da lehimize olarak efkâr değişmiş, Rumlar hakkındaki teveccüh zâil olmuş, ancak Ermeni meselesi hâlâ ehemmiyetini kaybetmemiştir. Müddeiyâtını pek ziyâde tenzil etmiş olan Ermeniler ile tarafeynin menâfiine uygun bir sûrette uzlaşmak hakkımızda pek hayırlı olur itikadındayım.

Lloyd George kabinesinin pek devam etmeyeceği ve yerine bir konservatör kabine geleceği kuvvetle iddia olunmakta ve bizim muhibbânımız meyanında zikrolunan Lord Derby'nin yeni kabinede riyâset-i vükelâyı olmasa da, mühim bir makam ihrâz eyleyeceği me'mul edilmektedir. Mâ hâzâ kabine ne kadar sağa temayül ederse, Ermeni teveccühkârlığı o nisbette tezâyüd edecektir.

***

Şehr-i halin ondokuzuncu pazar günü geç vakit Paris'e avdet ve ertesi günü sefârette verilen öğle taamında Mösyö Franclin Bouillon ve Miralay Mougin ile mülâkat olundu. Her ikisi de Türk heyetleri beynindeki muhâlefetin yâr ve ağyâr nazarında sû-i tesir edeceğini, husamâmıza karşı müttehid cephe irâesi lüzumunu dermeyan ettikten sonra Ankara heyeti ile aynı zamanda benim de gelmekliğimin sebebi istifsar edilmekle vukuâtı kendilerine olduğu gibi hikâye ettim. Bunun üzerine Franclin Bouillon her iki heyeti davet ederek müttehid olduğumuzu âleme göstermek arzusunda olduğunu beyan ile reyimi istifsar etmesi üzerine, bence bir mahzur olmadığı cevabım verdim. Ertesi günü kendisi Poincare'yi görerek beynimizde mülâkat ihzar edeceğini vadetmiş ise de, her nedense

birkaç gün izini kaybeylediğinden konferanstan evvel Mösyö Poincare ile görüşülememiş ise de, Lord Curzon'a verilen muhtıranın leffiyle müşarünileyhe bir mektup yazılmış ve bunda Lord ile vukû bulan mülâkatlardan mütehassıl ihtisasâta dair de mütalaât dermeyan edilmiştir (Bkz. Ek: 69).

Konferansın hitamından sonra pazartesi günü Mösyö Poincare ile mülâkat olundu. Müşârün-ileyh mukarrerâtın menâfiimize pek muvâfık olduğunu ve hatta birkaç ay evvel değil, birkaç hafta veya gün mukaddem konferans ictimâ etse İngilizlerden bu kadar müsaadât alınamamış olacağını ve Trakya ve Marmara'da arzumuza muvafik bir hudut istihsar edilmemiş olmakla beraber Yunanlılara terk edilen sevâhilin tamamıyla müttefikler tarafından işgal edileceğinden bir tehlikeye mahal bırakılmayacağını, karadan ise hududun eskisine nazaran pek ziyade ilerlemiş bulunduğunu, Edirne'ye gelince İzmir şehri için tarafımızdan kabul olunacak imtiyazâtın aynen şehr-i mezkûra dahi îta edileceğini ve emâkin-i diniyenin muhafazasının taahhüd olunduğunu ve hakkımızda istimal olunan lisân-ı leyyinin, efkârın ne derecelere kadar lehimize tebeddül ve teveccüh ettiğine delil olduğunu beyan etmiş ve ikinci konferansın İstanbul'da tecemmuu arzusunu izhâr eylemiştir.

Ankaralıların adem-i icâbeti ihtimalini telmih ederek İstanbul'da tecemmuu hakkında kayd-ı ihtiraz dermeyan etmeme mukâbil de Adalar, Boğaziçi, Göksu, Kâğıthane gibi isimler tâdât ettiğine nazaran konferansın İstanbul'da in'ikadına pek ziyade taraftar görülmektedir.

Hariciye Nezareti'nde Mösyö Poincare'den maada kalem-i mahsus müdürü Mösyö Hermite ve Umûr-ı Siyasiye Müdürü Umûmîsi Mösyö Peretti Dellarocca ve bunlardan başka taama davet eden Mareşal Franchet d'Esperey ve General Gouraud vesâir bazı ricâl-i siyasi ile vâki olan mülâkatlarımda konferans teklifâtının lehimize olduğu iddia olunmakla beraber bunun son söz olmadığı ve yalnız tarafımızdan verilecek cevabların nezâket dâiresinde olup müzakerâtı kat' edecek mâhiyette olmaması tavsiye ve ima edilmiştir.

General Gouraud her iki heyet ile mümessilleri akşam taamına davet etmişse de, Ankara heyetinden yalnız murahhas-ı askerî Tevfik Bey bulunmuştur. General Trakya hududunu tayin eden heyet-i mütehassısa-ı askeriye meyanında olmakla beraber, hususi bir odada vâki olan mülâkatımızda irâd ettiğim mülâhazât ve itirazâtı kabul etmiş ve kendisine mümkünse tahriren bildirilmesi arzusunu göstermiş olmakla, buna dair kendisine mufassal bir mektup yazdım (Bkz. Ek: 70).

Müşarün-ileyh tarafımızdan iyi hareket olunursa Trakya hududu için müsaadât istihsal olunabileceğini, yalnız Gelibolu şibh-i cezîresinin bize iadesi müşkül olup bunun Rumlar yerine Cemiyet-i Akvam'a terki gibi bir sûret-i hal bulunursa bizce bununla kanaat ve iktifa edilmek iktiza edeceği fikrindedir. General Gouraud ile beraber Mösyö Peretti Dellarocca kabul olunmazsa Yunanlıların kuvvetlerinin bir kısmını serian Trakya'ya tahşid ile İstanbul'a yürümeleri ve bu hususta İngilizlerin müsait davranacakları tehlikesinin de nazar-ı dikkate alınmasını tavsiye eylemişlerdir. Mösyö Dellarocca gerçi İngiltere'nin Hint ahvali dolayısı ile bir dereceye kadar muztarr olduğu derkâr ise de diğer cihetten bu milletin ve yüz milyonu mütecaviz Amerikalıların taassub-ı dinî erbabından olup öteden beri Türklerin Avrupa'dan ihrâcı fikr-i sâbitinde bulundukları ve bu halin Hind'in tesirâtına tekâbül edebileceği cihetle İngilizlerin izzet-i nefislerini kesrden tevakkî edilmesi lâ-büd olduğunu da ilâve eylemiştir.

Yalnız Mösyö Franclin Bouillon şu sûret-i halden mütelâşi görünerek böyle bir karara Fransa hükümetince vaz-i imza edilmesini ağız dolusu tenkit etmekle beraber sûret-i mahremânede İngilizlerin Mösyö Poincare'yi ittifakın feshi ile tehdit ettiğini de beyan eylemektedir. Mümâ-ileyhin şu sûretle hareketi zannederim Ankara'ya karşı bol keseden verdiği vaadlerin incaz olunamamasından mütevellid hicabını tahfif için olsa gerektir. Mösyö Franclin Boullion meslek-i siyasisi itibarı ile sola müstenit olmakla beraber zâdegândan ve Fransa nasyonalistlerinden bazıları ile vâki olan mülâkatlarımda sağ tarafın dahi Devlet-i Aliyye ve bilhassa İstanbul hükümetine lehdar olduğu his olunmuş, yalnız Ermeniler Fransa'da dahi müthiş propagandalarda bulunduklarından zamanla tesmim-i efkâr etmelerinden ihtiraz olunması lâzım geleceği bazı hayırhahânımız tarafından ihtar edilmiştir.

Mesmûât, müşâhedât ve muhâkemât-ı âcizâneme nazaran konferans mukarrerâtını mübeyyin notaya verilecek cevabda hükümet-i Osmaniyye mümessillerinin dahi bulunacağı ikinci bir konferans akdini istemek yalnız mev'id-i telâkinin tayinini Düvel-i Müttefika'ya terk eylemek ve İstanbul'da tecemmu mahzurlu görülürse bunu teşebbüsât-ı hususiye ile ifham eylemek ve Paris Konferansı mukarrerâtında kâfi görülmeyen cihetleri bir lisân-ı leyyin ile münakaşa edilerek bâb-ı müzakere veçhen mine'l-vücûh kat edilmemek lâzım geleceği itikadındayım. Yazılacak cevabi notaya dair bir proje ihzâr edilmiş olduğundan bunun tetkiki hususundan bir encümen-i mahsûs-ı vükelâya emir ve havalesi re'y-i rezin-i

sadâret-penâhilerine menûttur. Ankara'nın dahi bu dairede harekete ikna ve imâlesi istihsâl-i muvaffakiyet için bir şart-ı mühim ise de son zamanlardaki vaz ve fikirlerine dair ilim ve vukûf-ı âcizânem olmadığı cihetle bu babda ne yapılmak lâzım geleceği rey ve tedbir-i fehîmânelerine vabestedir, ferman...

***

Dönerken trende yazdırdığım –deyime izin verilirse– bu sefaretnâme, Avrupa'daki faaliyet ve sergüzeştimi anlatmaya yeterli olduğundan, fazla bir şey eklenmesine gerek görmedim.

Paris'te İtalyan Hariciye Nâzırı ve elçisi M. Chanzer ve Kont Sforza ile görüşülmüş ise de, çok sürmeyen bu mülâkatlarda önemli müzakerelerde bulunulmadı. Fakat mülâkatın arkasından İstanbul'daki elçilik müsteşarı M. Arlota'nın, Marki Garoni ile kararlaştırılan projenin bazı düzeltmeler yapılarak imzası için ısrarlarıyla karşı karşıya kaldım. Doğal olarak Vükelâ Meclisi'nin görüşünü almadan imza edemeyeceğimi açıklayarak süre tanımalarını istedim, yalnız mahut mektubu imza ettim.

Paris kararlarına cevap vermek için belirlenen sürenin kısalığından dolayı, artık Roma'ya uğramadan doğruca dönmek zorunda kaldım. Yol esnasında Roma'daki temsilcimiz Osman Nizami Paşa ile bir araya gelip konuştuk. Ankara'nın düşüncelerini ve durumunu yakından bilmeyen paşa da antlaşma teklifinde bulundu. "Pekâlâ, siz Ankara temsilcisiyle görüşün de anlaşmak için ne yapmak gerekeceğini kararlaştırarak bana bildirin" cevabını verdim. Celaleddin Arif Bey'le geçen konuşmayı gösteren yazıyı aynen ekliyorum (Bkz. Ek: 71). Anlaşılıyor ki, Celaleddin Arif Bey de açıklama ve muhakemelerinde fazla iyimser! Bu önlemlerle de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının hırsına set çekilemezdi. Bunların davası, "İstanbul hükümeti Sevr Antlaşması'yla ömrünü tamamladı, ülke artık bizimdir" cümlesiyle özetlenebilir. Biz ise bu teoriyi, vekili olduğumuz devlet adına kabul edemeyeceğimiz gibi, vatan ve millet için de zararlı görüyorduk.

***

Avrupa'dan döner dönmez, Paris Konferansı'nın bize teklif ettiği notanın cevabı için hazırladığım projeyi sadarete sundum. Doğrudan doğruya Hariciye Nezareti'ne ait meseleler ve yazışmaları nâdiren Vükelâ Meclisi'ne uğratmakta ve gereksiz müdahalelere karşı koymaktaysam da, bu meselenin kapsamına ve bir de bir ay kadar İstanbul'dan ayrı kaldığımdan içerideki durumumuz ve özellikle Ankara ile ilişkilerinizin aldığı şekil ve sûret konusunda bilgim olmadığından, bu kere biraz, fazlaca teslimiyet gösterdim. Proje, teklif ettiğim

gibi özel bir encümene havale olunmayarak kabine toplantısında müzakere olunduğundan, birçok görüşler, teklifler ortaya atıldı ve sonuçta proje aslî şeklini yitirdi ve her tarafın itirazını çekti. Yukarıda geçen lâyihada anılmamasını özellikle teklif ettiğim halde, konferansın İstanbul'da toplanmasının uygun olmayacağı cevabı, notada açıklıkla kaydedildi. Bu hususa itirazda Ankara ile İtilâf ve Hürriyet ricali birleştiler.

Türk misafirperverliğine tamamen aykırı buldukları bu maddeyi Ankaralılar kendi delegelerine İstanbul'da yapılacak tören ve tezahürattan ürktüğümüze; İtilâf ve Hürriyet ise, yabancı delegeleri nezdinde yapacakları tezviratı engellemek istediğimize yüklediler. Her ikisi de gazetecileri ve propagandacılarıyla kabineye sövme ve taşlamadan geri durmadılar. Hürriyet ve İtilâf lideri Sadık Bey'in bu konuda sadarete verdiği müzekkere ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 72). Halbuki bizim konferansın İstanbul'da toplanmasından çekinmemiz, Ankara delegeleri gelmekten kaçınır da, yine bir tatsızlık çıkar endişesinden doğmaktaydı.

Ankara hükümeti derhal bu hatamızdan yararlanarak konferansın İzmir'de toplanması için el altından girişimlere başladı. Avrupalıların bu davete katılmaları durumunda Ankara ricalinin bizi kovmak niyetinde oldukları da kulağımıza geldi. Fakat Avrupalılar daveti kabul etmedi.

Düvel-i Muazzama notasının mütareke teklifine karşı "bu keyfiyet ordu tarafından çözümlenecek bir meseledir" yolundaki cevabımız da Ankara'nın gururlu öfkesine neden oldu. Bu maddeden, güya bizim kendilerini bir hükümet saymayıp, yalnız ordu sıfatıyla görüp göstermek istediğimiz anlamını çıkarmışlardır. Herhalde Vükelâ Meclisi'nin müdahalesi notayı aslî şeklinden çıkarmış ve ilâve ya da tashih ettiği maddeler özellikle itirazları üzerine çekmişse de, bundan dolayı ne Vükelâ Meclisi ve ne de Hariciye Nezareti'nin projesini savunmada celâdet gösterisinde bulunmadığımdan dolayı[52] kendimi suçlamak istemem. Çünkü ne yapılsa, ne yazılsa itirazların önüne geçilemeyeceği daha önce ve daha sonraki örnekleriyle görülmüştür.

İttifak Devletlerinin 15 Nisan tarihli notasına tarafımızdan verilen cevap mükemmel bir belge olarak görülmeye değerdir; Bu lâyiha ile birlikte Ankara'nın cevabı ekte (Bkz. Ek: 73-74) sunulmuştur. Bunun projesi tarafımdan düzenlen-

52 Hariciye Nezareti'nin bazen Vükelâ Meclisi'ne düşen, özellikle Fransızca olarak yazılmış notalarının savunulması müşkül oluyordu. Bu karışıklık içinde her soruya karşılık vermek, herkese meram anlatmak, aynı zamanda hem terbiyeyi korumak, hem asabi heyecanlara hâkim olmak çok zor oluyor, bu yüzden de bazen bir sinir rehavetiyle teslimiyete mecbur kalınıyordu.

miş ise de, yazılmasında o zaman İstanbul'da bulunan İsviçreli ünlü siyaset hukuku bilginlerinden M. Mercier'nin yardımları dokunmuştur.[53]

Hariciye Vekil Vekili Mahmut Celal Bey (Bayar), benim Avrupa gezim dolayısıyla Zât-ı Şâhâne ile kabinemizin ve özellikle benim aleyhimde mecliste dil uzatmış ve belagatlı konuşmasım ajanslar, gazeteler aracılığıyla ilân etmiş olduğundan gerek ordu, gerek mebuslar ve gerekse ülkenin tanınan ve ileri gelen kimseleri arasında galeyan meydana gelmiş ve aleyhimdeki dedikoduların ya ispatı veya millete samimiyetle hizmet edenlere dil uzatılmaması zemininde sözle ve telgrafla şiddetli ihtarlarda bulunulmuş olduğu için bir aralık aleyhimdeki konuşmalar kesilmiş ve bu herze vekilin edepsizce konuşmalarının meclis zabıtlarından çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bundan anlaşılıyor ki, bu tarihe kadar benim ordu ve millet gözünde mevki ve itibarım sarsıntıya uğramamış, liderlik mevkiinde bulunan zât da "her istediğini yapma" makamına yükselmemişti. Fakat bu durum dostların uyanık gözlerini açınca, derhal kaba kuvvete başvurularak ve keselerin ağzı açılarak önleyici tedbir yoluna gidildi ve tehdit, isteklendirme, tama, aldatma gibi her türlü araçlar kullanılarak ülkenin bütün kuvvetleri kendi taraflarına çekildi. Bütün okullarla üniversite, hatta İstanbul'un zabıta kuvvetleri elde edildi.[54] Başkent gazetelerinin önemli

53 Profesör Mercier'in 1921 Londra Konferansı'nda Bâbıâli tarafından müşavir sıfatıyla hizmetine müracaat olunmuştu.

54 Okullardaki düşünce heyecanlarını anlatmak için iki örnek göstereyim: İşten boşluk ve aralık buldukça, bir iki saat kadar hayvanla gezmek alışkanlığım vardı. Bir gün akşama yakın Yıldız sırtlarından Zincirlikuyu'ya inerken sarıklı bir mahalle mektebi hocasının oradaki fıstık ağaçlarının altında, çocuklara Ankara marşları söyleterek Mustafa Kemal'e dualar ettirerek, birtakım talimler yaptırdığına tanık oldum. Bu tarihte padişah hazretleri bir kilometre uzaktaki sarayında gönül rahatlığı içinde oturuyordu. İkinci bir örnek de, üniversitede ortaya çıkan şu olaydır: Edebiyat Fakültesi'nde Rıza Tevfik Bey'in Arap ve Fars medeniyetini övmesi, Hüseyin Daniş Bey'in Fuzulî'nin şiirlerinin İran düşünce ve edebiyatından etkilendiğini söylemesi, Türklüğe hakaret sayılarak öğrenci tarafından bu hocaların derse kabul edilmeyeceği üniversite yönetimine bildirildiği için, her ikisi derhal istifa etmişlerse de, dışarıdan teşviklerle hareket eden öğrenci bununla yetinmeyerek Cenap Şehabeddin ve müteveffa Ali Kemal Beylerin ve İngiliz Edebiyatı profesörünün de makale ve eserleriyle vatan ihanetinde bulunduklarından dolayı okuldan kovulmalarını istedi. Fakat Ali Kemal özellikle hükümete zorluk çıkarmak düşüncesiyle, Cenap Şahabeddin de kendini suçsuz görmek kanaatıyla istifa etmediler. Konu Profesörler Meclisi'ne havale edilince, karar öğretmenler lehine çıktı. Bunun üzerine öğrenciler derse girmek istemediler. Bazı elebaşları boykotu bütün üniversiteye yaymaya kalkışarak derslere devam etmek isteyen öğrencilere saldırmaya başladılar. Bunun engellenmesi ve Profesörler Encümeni kararının yerine getirilmesi polise havale edilmişse de, bir çatışma günü polis kendisinde üniversiteye girme yetkisini görmeyerek yalnız sokak kavgalarına engel olmakla yetindiğinden, okul içindeki çatışmalar boykotçuların üstünlüğüyle sonuçlandı. Bu konuda herkes suçu başkasına atmışsa da Dâhiliye ve Maarif Nezaretlerinin, polisin ve üniversite yönetiminin ve belki de Vükelâ Meclisi'nin hata ve zaafı yüzünden hükümet bir defa daha acizliğini dünyaya göstermiştir. Sonunda Ali Kemal'in azline karar verilmişse de, bu kere de padişah hazretleri bu kararı haksız görmüş ve onaylamamıştır. Sonuç olarak üniversitenin bağımsızlığı dolayısıyla hocaların azl ve nasbının iradeye sunulmasına gerek olmadığına Vükelâ Heyeti tarafından karar verilerek mesele kapatılmış, üniversite de zamanından önce

bir bölümü de kazanılarak –sadaretimde sarayca aleyhime saldırılanlar yine öncü olmak üzere– İstanbul hükümeti, fakat bu kere özellikle saray aleyhine hücuma kaldırıldı. Gizli açık propagandalarla ülkemizde nüfuz ve haysiyetimizin kırılmasına çalışıldı.[55] Buna karşılık bizim bakanlıklar, başkanlıklar, daireler eski gaflet uykusunda, kendini büyük görmede, kırtasiyecilikte devam ediyor. Bu kayıtsızlığa karşı benim gerektiği kadar metanet göstermediğim gibi bir suçlama yapılabilir. Fakat böyle buhran zamanlarında bir heyete uyumsuzluk bulaşmasın, bir iki kişinin karakteri bunu onaramaz. Özellikle bunların adımları birtakım kayıt ve mülâhazalarla bağlı bulunursa! Bu yürek paralayıcı ve elem verici inceliği ancak başından bunun gibi olay ve musibetler geçen kötü bahtlılar takdir edebilir. Devlet-i Aliyye'nin ömrünün bu son günlerinde uğradığım vicdani ıztıraplar gerçekten dayanılmazdı. Halim, Fuzulî'nin:

Dost bî-pervâ, felek bî-rahm, devran bî-sükûn
Dert çok, hem-dert yok, düşman kavi, tâli zebûn[56]

tasvirine uygundu. En önemli ve zor işler tamamen ıztıraplı omuzlarıma yüklenmiş. Fakat buna karşılık son anlarda bazı arkadaşlar tarafından şahsıma karşı bir tür güvensizlik duyulmakta, birçokları açıkça veya gizli olarak tedbirlerime karşı çıkıyor! Ama herkes sorumluluktan korktuğu için, açık bir karşı görüş belirtmekten de kaçmıyor. Durumun vahametini, görevin güçlüğünü idrak edenler, ihtimal benim bunun iyi bir şekilde yerine getirilmesine ve idaresine gücümü yeterli görmeyenler eksik değil. Fakat buna karşılık ne görevimi kolaylaştırmak için bana yardımcı olmak istiyorlar ne de kendi aralarında veya dışarıdan birine bu görevi yüklemeye cesaret ediyorlar. Kısacası Ankara ne kadar birlik, azim ve cesaretle aleyhimize çalışıyorsa, biz o oranda dağınıklık, rehavet ve korkaklıkla kesin darbenin inmesini bekliyorduk.

***

tatil edilmiştir. Bazı yönlerden bu durumun bütün sorumluluğu polise yüklenmek isteniyorsa da, genel müdür aldığı emre göre üniversiteye girmek için poliste yetki görmediğini ve içerideki çatışma sırasında davet edilip yardım istenmediğini öne sürerek özür dilemektedir. Bununla birlikte İstanbul'daki gizli Ankara yönetiminin bu konuda da rol oynadığında şüphe yoktur.

55 Ankara Basın Müdürlüğü, İstanbul gazetelerine talimat vermekteydi. Örnek olarak ele geçirilen şu tamime dikkatleri çekerim: "Askıda kalan bu meseleyi çözümleyecek yegâne çare, hızlı bir barıştır. İstanbul heyeti şahsi yönetimlerini devam ettirmek için barışa engel olmaktadır. Bu konuda kamuoyunun aydınlatılmasına himmet buyurmanız rica olunur." İnsaf edilsin, biz barışa engel olmak istiyormuşuz! Hem de bu, kişisel çıkarlarımız içinmiş!

56 Dost umursamaz, felek acımasız, dünya karışık
Dert çok, düşman güçlü, talih ise aciz. (Yay. Notu)

Faik Nüzhet Bey, Maliye Nezareti'ne gelmesiyle birlikte, her yirmi günde yarım aylık verilmesine muvaffak olmuş ve ben Avrupa'dayken, gelecek yılda her ay düzenli olarak tam maaş verebilmek için maliye müsteşarı iken yaptırmış olduğu artışları bir miktar indirmişti. Onun istifasıyla[57] Tevfik Bey vekâlete gelince, indirime rağmen yirmi günde yarım maaş tertibi de suya düştü. Bunun üzerine Salih Paşa başkanlığında bir maliye encümeni kuruldu. Günün birinde maliye nâzır vekili, bir römorköre binerek elçilikleri dolaşır ve mevcut memurlardan bir haylisini düşük maaşlarla izne ayırarak harcamaları kısacağım ve bütçeyi düzenleyeceğini teminle beklemekte olan avansın verilmesinin hızlandırılmasını ister. Temsilciler Faik Nüzhet Bey'e karşı, Damat Ferit zamanından beri tanışıklıkları olan halefine yardımcı olma taraflısı, harcamaların kısıtlanmasına da arzulu olduklarından, bu düşünceyi benimseyerek birkaç gün sonra da bir nota gönderirler. Görülüyor ya, bir bakanlığımız yabancılar vasıtasıyla mensup olduğu hükümet üzerine etki yapıyor! Doğrusu şerefli bir menkıbe!

Hariciye Nezareti'nin hiç haberi olmadan Tevfik Bey'in böyle yabancı kapıları dolaşması ve bunun komisyonun kararıyla olması bana dokunduğundan, bunu bir fırsat kabul ederek istifaya karar verdim. Fakat bu haberi alışımdan bir iki saat sonra, çeşitli kaynaklardan Yunanlıların Trakya'ya askerî nakliyat yaptıkları konusunda müphem ve çelişkili haberlerin gelmeye başlaması tereddüt etmeme sebep oldu ve beklemeye başladım. Çünkü tehlike zamanında istifa, kaçıştan başka bir anlam taşımaz. Bugünlerde beni ziyaret eden ve Fransa elçiliğinde verilen bir garden-party'de karşılaşılan politikacı ve maliyecilerle yapılan konuşmalarda, hepsi Tevfik Bey projesini takdir ediyorlar ve uzun zamandan beri vadedilen avansın verilmesini, bunun hızla uygulanmasına bağlıyorlardı.

İşte bu durum ve nedenlerden, yani bir taraftan askerî ve siyasi durumun karanlık ve kuşkulu bir hal almış olmasına ve öte yandan maaşlarda yapılan indirimi zihinlerine koymuş olan yabancı ilgililerden başka türlü avans alınamayacağına kanaat getirdiğimden dolayı, üzüntülerimi yenerek Tevfik Bey projesini destekledim.

---

57 Ben Avrupa'dayken avans alınabilmesi için Bâbıâli'nin yazdığı notanın bir maddesi siyasi temsilcilerin kırgınlığına neden olmuş ve bu madde maliye nâzırından bilinerek hariciye nâzır vekili bulunan sadrazam paşaya yazdıkları cevapta hakikat tahrifi isnat edilircesine aleyhine ölçüsüz bir dil kullanılmış, sadrazam da notayı kendisine gönderince, üzülen Faik Nüzhet Bey derhal istifa etmiştir. Bu zâtın istifadan sonra üç temsilciye yazmış olduğu sert anlamlı tezkereler daha sonra İngiliz Baş Tercümanı Mr. Ryan tarafından Hariciye Nezareti'ne iade edilmekle yetinilmiştir.

Vükelâ Meclisi'nde adliye nâzırının teklifi üzerine, 60 yaşını aşan memurların emekliye ayrılması tartışmaya açılmıştı. Askerlikte yaş sınırının 65 olduğu ve hiç olmazsa şimdi bu sınırın kabulünü teklif ettiysem de, bunun vekiller, vezirler ve müşirler gibi müstesna kişilere ait olduğu cevabı verilerek itirazım reddedildi.

Bizde, işlerin gerektirdiğinden fazla memur istihdam edilmekte olduğunda şüphe yoktur. Bu mahzura bir çare aramak gerektiğine öteden beri ben de inanmış ve başında bulunduğum dairelerde buna bir çözüm yolu aramakla uğraşmıştım.[58] Ancak birdenbire birçok insanın rızkını kesmek insafa aykırı olacağı ve bu aralık İstanbul hükümeti aleyhine için için hüküm süren hoşnutsuzluğu şiddetlendireceğinden, uygun değildi. Fakat artık bir defa bu zorunluluk ortaya çıkınca beş yerine altı kişinin izne çıkarılmasında büyük bir sakınca görmedim. Özellikle izne ayrılanlar yine maaşlarının bir bölümünden yararlanacakları gibi, bazı özel işler takibi için serbest kalacak, gidiş geliş külfet ve masraflarından da kurtulmuş olacaklardı. Hariciye Nezareti'nde müsteşar, özel kalem ve sicil müdürleriyle her şube ve dairenin müdür ve genel müdürlerinden oluşan bir komisyon, izin ve emekliye ayrılacakları belirleyip seçecek ve bir taraftan işlerin kesintiye uğramamasına, diğer taraftan da hatır veya kin sebebiyle haksızlık yapılmamasına özen gösterecekti. Benim gibi hariciye ricali ve memurlarını tanımayan bir yabancı değil, meslekten yetişmiş bir nâzır da başka bir şey yapamazdı.

Fakat gariptir ki, İstanbul hükümetinin benim kişiliğimde somutlaştığını sanan bazı saf kimseler, beni mağduriyetlerinin tek sebebi saydıkları gibi, zarar görenler sızlanmaya başlayınca projenin özellikle benim eserim olduğu düşüncesinin yayılması için değerli arkadaşlardan dost, düşman birçok kişi çaba harcamıştır.

***

Yunanlıların Trakya'da yığınak yapmaları meselesi birkaç gün doğrulanıp yalanlandıktan sonra, nihayet gerçekleşti. Birkaç tümen Yunan askeriyle ordu genel karargâhının Anadolu'dan Trakya'ya geçirildiği ve Makedonya ile Atina'dan askerî kuvvet ve özellikle jandarma kuvveti düzenleyip gönderilmekte olduğu şüphe götürmeyecek derecede güçlü söylentiler ve inandırıcı haberlerle doğrulandı.

58 Genelkurmay Başkanlığı'ndayken dairenin düzenlenmesi, çeşitli sınıflarda kolağalık, süvaride yüzbaşı vekâleti rütbe ve makamının kaldırılması, redif dairelerinde küçük kadroların sadece askere alma muamelelerine yetecek dereceye indirilmesi şeklinde uygulamalarım sözümü ispat eder ve destekler. Fakat söz konusu olan meselede tamamen suçsuz, hatta başlangıcından habersizdim.

Bu zamana kadar yabancı mahfilleri bu sevkiyat ve yığınaklardan habersiz ve etkilenmemiş görünüyorlardı. Ben de Avrupalıların işgali altında bulunan İstanbul gibi önemli bir şehre, Yunanlıların ellerini kollarını sallayarak girmelerine pek de ihtimal vermiyordum; fakat son aldığım sağlam ve heyecan verici haber üzerine Paris'teyken General Gouraud ve M. Dellarocca'dan işittiklerim hatırıma geldi. Acele olarak Özel Kalem Müdürü Haydar Bey'i Boğaziçi'nde oturmakta olan temsilcilerin yanına gönderdim. Bu zâtın yaptığı yüz yüze görüşme ve müzakerelerini açıklayan raporunu ekliyorum (Bkz. Ek: 75).

Ertesi gün ben de bizzat temsilcileri dolaştım. Fransız Temsilcisi General Pelle ile ilişkilerimiz günden güne genişleyip sağlamlaşmıştı. Paris'ten döndükten sonra General Gouraud'nun ikinci defa İstanbul'dan geçmesi, Türk dostu tanınmış edebiyatçı Claude Farrere'in ziyareti gibi vesilelerle karşılıklı davetlerden başka özel ve genel yemek ve çay ziyafetleri, âdeta aramızda çoktan beri barış yapılmış, birkaç yıl önceki savaş unutulmuş, belki de ittifak imzalanmış gibi bir şekil gösteriyordu. Mütareke teamül ve gereklerinin dış görünüşlerine biraz daha riayet etmelerine rağmen İngiltere, İtalya ve Amerika temsilcileriyle de samimiyet ile karşılıklı saygının yerleşmiş olduğunu söyleyebilirim.

Uzun yıllardan beri yabancı devlet temsilcilikleriyle Hariciye Nezareti'mizin, şu karışıklık ve zayıflık döneminde olduğu kadar birbirine karşı samimi ve saygılı bulunduğu zamanlar pek de gösterilemez.

Her ne hal ise, ilk ziyaret ettiğim Fransa temsilcisi olaydan büyük bir hayret duyduğunu, bununla birlikte kendisinin aldığı haberlere göre de Yunanlıların böyle bir düşüncesizce cesaretinin gözden uzak tutulmamasının gerekeceğini, fakat İstanbul'a karşı böyle bir delice hareket olursa Fransızların savunmaya karar verdiklerini söyledi. Yunanlıların böyle bir saldırıya hiçbir taraftan teşvik görmeksizin cesaret etmelerinin hayret verici olduğu yolundaki işarete cevap olarak arkadaşları ve komutanlarla yapılan sohbetlerinde böyle bir teşviğe işaret edecek anlam çıkaramadığını ve benim bu gibi meselelerde diplomatların birbirini yanıltmalarının muhtemel olup olmadığını şakacı bir gülümsemeyle sormam üzerine, o da gülerek pek uzak görülmemekle birlikte karşı karşıya yapılan müzakerelerde muhataplarının samimiyetine vicdanen kanaat getirdiğini ve başkumandanlık İngiliz generalinde olduğu için, söz gelimi Fransız askerini ters bir yöne sevk ederse ne yapılacağı yolundaki soruma da, Fransızların İngiliz kumandasına ancak İstanbul'un savunulması konusunda itaat edecekleri cevabını verdi.

Sonunda İttifak Devletleri kuvvetlerinin Yunan büyük kuvvetinin saldırısını uzaklaştırmakla beraber şehir içinde Rumların çıkarabilecekleri ihtilâli

bastırmaya da yetip yetmeyeceği meselesini askerî ve siyasi bir şekilde tartışmaya girişerek bizim de İstanbul ve çevresinde bir iki tümeni silahaltına alıp savunmaya katılmamızı teklif ettim. Bunun üzerine general, müttefiklerin piyadeleri sayıca zayıf görülüyorsa da, buna karşılık pek çok makineli tüfekleri bulunduğu ve Çatalca mevzii çok sağlam olduğundan bu kadar kuvvetle savunabileceklerini ve herhalde müttefiklere karşı Yunanlıların pervasız bir şekilde silah kullanamayıp bir defa önlerinde ciddi bir mukavemet görünce ilerlemekten kaçınacaklarını ve dolayısıyla bizim yardımımıza ihtiyaç duyulmayacağını söylemişse de, benim Çatalca mevziinin uzunluğunu ileri sürerek belirttiğim ısrarlı mülahazalara karşı, daha aramızda resmen barış kararlaştırılmadan eski müttefiklerine karşı biraz önceki düşmanlarıyla yan yana savaşılmasının diğer generallerce nasıl karşılanacağını bilmediğinden, onlarla müzakere için süre istedi. Ben de uygulaması ortaya çıkacak ihtiyaca ve müttefikler arasında alınacak karara bağlanmak üzere, şimdiden iki tümenin gerek duyulduğunda iki gün içinde İstanbul ve civarında oluşturulması ve yığılması için ilk hazırlıklarda bulunacağımızı açıklayarak ayrıldım.

Ben Fransa elçiliğine girerken, Yunan temsilcisi oradan çıkıp İtalya elçiliğine girmişti. Ben de General Pelle ile konuşmamızı bitirdikten sonra, yine onun arkasından Marki Garoni'yi ziyaret ettim. Yunanlıların bu hareketinin bir sonuca ulaşamayacağını temin etmekle birlikte, bu kere bu zâtı –ateşli ve istekli mizacına rağmen– biraz kayıtsız buldum. Bu durumu Yunan elçisinin etkisine mi, yoksa İtalyanların İstanbul'daki askerleri çok az olduğundan önemli bir rol oynayamayacaklarını düşünerek bu meselede taahhüt sayılabilecek açıklamalardan kaçınmasına mı yüklemek gerekeceği bilinemez.

Bunun aksine olarak İngiltere Maslahatgüzarı Mr. Henderson gayet açık ve kesin güvence verdi: İstanbul, müttefik devletlerin geçici işgali altında olduğundan, bunun muhafazası sorumluluğunun kendilerine ait olduğunu ve dolayısıyla iç ve dış ayaklanma ve saldırılara karşı tam bir şiddet ve ciddiyetle savunacaklarını ve karşı koyacaklarını ve dün Haydar Bey'le konuşmasından sonra görüştüğü General Harington ve Amiral Brown'un da bu hususta çok kararlı olduklarını açıkladı. Londra'nın da kendi düşüncelerinde olduğuna emin olup olmadığını sormam üzerine, bunu doğruladı ve iddiasını desteklemek için dün akşam yapılan izin isteği üzerine, savunma işine donanmanın da katılması için Amirale Londra'dan emir geldiğini ekledi. Kamuoyunu yatıştırmak üzere General Harington'un tecavüzlere karşı mukavemet edeceğini belirten bir açıklama yayınlamasının uygun olacağını hatırlatmam üzerine, birazdan generalle bir araya geleceğinden bu konuda konuşacağını söyledi ve gerçekten

de ertesi sabah kesin ifadeli bir beyanname yayınladı. Bunun İstanbul kamuoyunu yatıştırmakta olduğu kadar, Yunan Başkumandanlığı'nın aklını başına getirmek için de faydası oldu. Yunan Başkumandanı General Haçyanesti'nin bu beyannameden etkilenerek General Harington'a yazdığı sitemli mektup dikkat çekici olduğu için ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 76).

Yukarıdaki konuşmaların incelenmesinden açığa çıktığı üzere, İstanbul'da bulunan yabancı politikacı ve askerler Haydar Bey tarafından dikkatleri çekilinceye kadar Yunan hareketlerine kayıtsız kalmışlardı. Sonradan anlaşıldığına göre, İngiltere Başbakanı Lloyd George, İstanbul'un baskın tarzında işgali bir oldu bitti haline getirilirse, Yunanlıların ellerinde kalması için yardımını vadetmiş olduğundan başkentimizin elden gitmesi çok yakın bir ihtimal haline gelmişti denilebilir. Bu felâketin önüne geçmek Hariciye Nezareti için bir başarı sayılması gerekirken, Harington'un beyannamesi yayınlandığı gün, her sabah saraydan çeşitli şekillerle emir alan Rıza Paşa, işin bu preseye getirilmiş ve –sanki bir şey yaparmış gibi– Vükelâ Heyeti'nin uyarılmamış olmasından dolayı o şaheser konuşma tarzıyla mecliste bana söylenmeye başlamasın mı! Buna akan sular durur. Fakat çanına çabuk ot tıkandı.

Temsilcilerle konuşmamdan iki gün sonra, teftiş bahanesiyle İngilizler Haydarpaşa Meydanı'nda ve ertesi gün Fransızlar Makriköy (Bakırköy) Yarış Meydanı'nda askerî gösteriler yaptılar ve önemli Osmanlı devlet adamlarıyla Yunan Temsilciler Heyeti'nin davetli olduğu bu törende Osmanlılar hakkında özel bir saygı ve hürmet gösterdiler.

Fransız askeri, muayene ve talimin arkasından General Periot komutasında olarak Çatalca savunma hattına trenle naklolunmaya başladı. İngilizler de bu savunma hattına bir süvari alayı, iki piyade taburu ve birçok batarya ile mülhak sınıflar sevk etmişlerdi. Bizim ihtiyaç durumunda iki tümen meydana getirmek için Genelkurmay Dairesi'yle askere alma şubelerinde yapılan hazırlıklarımıza da göz yumuluyordu.

Bununla birlikte Yunanlılar, anlaşılan Avrupa başkentlerinde bazı politikacıların gizli ve açık işaretlerine –lehlerine yorumlayarak– fazlaca bel bağlamış olsalar gerek ki, bu tehditlere önem vermeyerek ordularını ilerlettiler. Çatalca civarlarında sınır hattı önünde bizim ileri karakollarımızla çatışmaya girişerek birkaç ölü ve esir de verdiler. Fakat önlerinde Fransız ve İngiliz bayraklarını görmekle birlikte, Avrupa subaylarından oluşan bir heyetin, söz konusu çatışmaların meydana geliş şeklini araştırmak vesilesiyle şiddetli tehditlerde bulunmaları üzerine geriye çekildiler.

Bu sûretle meselenin kapanmış olduğu sanılırken, İngiliz Başbakanı Lloyd George'un seçim bölgesinde yaptığı bir konuşmada, alışılageldiği üzere aleyhimize ağır küfürler yağdırmasını ve Yunanlıların İstanbul'a girmelerinin engellenmesini eleştirmiştir.

İngiltere Olağanüstü Komiseri Sir Horace Rumbold birkaç gün önce Londra'dan dönmüştü. Yunanlıların saldırı girişimleri sırasında bu zât İstanbul'da bulunsaydı, İstanbul'a girmelerine engel olunmayacağı yolunda malum Beyoğlu mahfillerinde dedikodular olmaya başladığı haberleri gelmeye başlayınca, bu zâtı ziyaret ederek Lloyd George'un konuşmasından dolayı şikâyette bulundum. Benim İngiltere ile aramızdaki yanlış anlamanın ve düşmanlık nedenlerinin giderilmesi, tarihe dayanan eski geleneksel ilişkilerin iadesi konularındaki samimi çalışmalarım böyle karşılıklar görürse, ülkemdeki mevki ve haysiyetimi de kaybedeceğimden, artık çekilmek niyetinde olduğumu anlattım. Sir Horace, sözlerimi büyük bir nezaketle dinledi ve, "Bir siyaset adamı ne kadar etkili olsa da, kendi özel görüşlerinin, hükümetin görüşlerini yansıtmayacağı gibi, meşruti hükümetlerde seçim manevralarının zorlamasıyla yapılan konuşmaların resmî önemlerinin olamayacağından, Lloyd George'un sözlerinin bu kadar üzüntüyle karşılanmasına yer olmadığını," açıkladı ve Yunanlıların İstanbul'u zabt ve işgallerine kesinlikle izin verilmeyeceğini temin ettikten sonra, elçilik bahçesinde Lady Rumbold ve misafirleriyle çay içmeye davet etti.

***

Artık İstanbul'un güvenlik altına alınmış olduğuna kanaat getirdiğim bu sıralarda, ancak bir iki yıl önce tanışmış olmakla birlikte, anlayış ve bilgisine hayranlık duyduğum ve saraya bağlılığını bildiğim bir zâtı ziyaret ederek siyasi durum hakkında düşünce alışverişinde bulunduğumdan, anılan bu zât konuşma sırasında, kabul olunsun, olunmasın bu aralık istifa etmenin kendi çıkarlarına daha uygun olacağını, kibarca olduğu gibi mantıklı ve ikna edici bir biçimde açıkladı. Öte yandan birkaç gün önce gösterilen arzu üzerine padişaha siyasi durum hakkında bir lâyiha sunarak bunda Ferit Paşa ile İtilâf ve Hürriyet'in iktidar ve baskı dönemlerindeki hataları sayarak ve padişahın mizacıyla uyuşacağı şüpheli bazı mülahazalar ileri sürmüş olduğundan, bu istifa teklifinin, padişahın telkinine dayandığı düşüncesi de hatırıma geldi. Vükelâ Heyeti'nin durumu, daha önce açıklandığı üzere, bıkkınlık ve üzüntü vermiş, Anadolu'ya söz anlatmanın imkânsızlığı ortaya çıkmış olduğundan, padişah da yüz çevirmişse artık yapacak bir şey ve fedakârlığı gerektirecek bir sebep kalmayacağından, eli bağlı mukadderatın çıkmasını beklemekten ise,

istifaya karar verdim. Yunanlıların İstanbul'a saldırılarının engellemesiyle az çok bir hizmet yerine getirilmiş olduğu kanısında olduğumdan, bir dereceye kadar vicdan huzuruyla köşeye çekilmeyi isteyecektim. Fakat ertesi gün ben ayrıntılı ve kanıtlı bir istifa mektubu yazmakla uğraşırken İtilâf ve Hürriyet lideri Sadık Bey, ekte sunduğum (Bkz. Ek: 77) tehdit mektubunu gönderdi.

Çeşitli kaynaklardan sızan haberlere göre de söz konusu fırkanın bütün kabineyi devirerek tekrar iktidar makamına gelmek ve daha önce eksik bıraktıkları mezalim ve yıkımları bu kere tamamlamak çaba ve girişiminde bulunduğu anlaşılıyordu. İşte bu esnadadır ki, Sadık Bey padişahın huzuruna sızmış ve bizlerden hanedanın, vatanın intikamını almak, yani hepimizin canına kıymak üzere birkaç gün için sadrazamlığı istemiştir. Bu rivayet bir iki ay sonra şek ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde gerçekleşmiş, çünkü padişahın ağzından da duyulmuştur. Anlaşılan bu hainle avenesi padişaha sunduğum lâyihanın içeriğini öğrenmiş ve dostları Yunanlıların İstanbul'u alamamasına da üzülerek büsbütün kudurmuşlardı. Bu durum ve hale göre Vükelâ Heyeti'nde dayanışma farz-ı ayn olduğundan, istifa niyetinden doğal olarak vazgeçtim.

***

Yunan ordusu genel karargâhı, İstanbul'u almak umut ve davasıyla Anadolu cephelerini iyice zaafa uğrattığı halde, tarafımızdan bir taarruz yapılması ihtimaline karşı hiçbir tedbir düşünmemiş ve almamıştı. Ordumuz 26 Ağustos 1922 tarihinde büyük kısmı ile Afyonkarahisar Cephesi'ne taarruza başlayınca, Yunanlılar savaşı kabul ettiler. Afyon-İzmir hattı üzerinde yalnız bir ve nihayet iki piyade tümeniyle kuvvetli süvari terk edip de kesin savunmada bulunmaksızın bizim ordumuzla yalnız teması koruyarak İzmir'e doğru geri çekilseler ve kuvvetlerinin büyük kısmını da sol yanlarına toplayarak, bununla bir yandan deniz, bir yandan Keşiş Dağı'na (Uludağ) dayanan Gemlik-Bursa hattına çekilip orada –vaktiyle nakliye araç ve tedbirlerinin tamamlanmış olması gereken– Trakya ordusuyla birleştikten sonra, yerine göre Eskişehir-Ankara veya Kütahya-Afyon genel istikametinde karşı taarruza kalkışsalardı, durumlarını düzeltir ve belki de bekledikleri son zaferi elde edebilirlerdi. Fakat çok şükür, General Haçyanesti İstanbul'un fethi hayalleriyle sarhoştu ve Anadolu zihninde unutkanlık denizine gizlenmişti. Ordumuz taarruza kalkınca çeşitli Yunan kolordu ve tümen komutanları ne yapacaklarını şaşırarak, zayıf kuvvetlerle intikama susamış olan Türk kahramanlarına karşı mutlak savunmada ısrar ettiği için, asıl darbemize hedef olan sağ yanları Afyonkarahisar ve Dumlupınar civarlarında mağlûp ve perişan olarak sahile doğru kaçtı.

Yunanlılar Anadolu'ya ilk çıktıklarında işledikleri rezaletlerin aynını ve daha fazlasını, kaçarken de yaptılar. İslâm, hatta Türk olmayan Hıristiyan köylerini çapul ve yağmadan sonra yaktıkları söylenmektedir. İtilâf Devletleri subaylarının yetişmesiyle bir dereceye kadar Bursa vilâyeti kurtulmuşsa da, söylentiye göre İzmir vilâyeti ve şehri yıkılıp dökülerek bir vahşet çölüne dönmüştür. (İzmir yangınının kimler tarafından çıkarıldığı şüpheli olup, Yunanlıların eseri olduğu büyük ihtimaldir.)

9 Eylül 1922 tarihinde askerimiz İzmir'e girdi. 11 Eylül 1922 tarihinde Bursa kurtuldu. Yunan kuvvetleri Anadolu'dan tamamen çıkarıldıktan sonra, önemlice bir kolumuz Çanakkale'ye doğru ilerlediği gibi, İstanbul'a yürümek üzere İzmit yörelerine de büyük miktarda kuvvetler yığılmaya başlandı.

Başlangıçta üç İtilâf Devleti kuvvetlerinin Boğazları savunacağı ilân edilmişse de, sonradan Fransızlar ittifaktan ayrılmakla, zaten önemli bir askerî yardım yapmaktan aciz olan İtalyanlar da bayraklarını geri çektiler. Bunun üzerine İngilizler barış imzalanıncaya kadar yalnız olarak Boğazları ve İstanbul'u savunacaklarını bildirdiler ve Londra ile Malta'dan kara, deniz ve özellikle hava kuvvetleri getirdiler.

1298/1882 tarihiyle onu izleyen yıllarda Mısır'da oynanan aynı siyasetin bu kere de İstanbul'da yenilenmesi uzak ihtimal değildi. General Pelle'nin bu mesele üzerine dikkatini çektim. General bu ihtimale önem verdi. M. Franclin Bouillon, yeni dostu Mustafa Kemal'in yanma, İzmir'e giderek zahiren İtilâf Devletleri, gerçekteyse ülkesi adına anlaşmış olmakla Fransa ayrılık politikasında devam etti. Bir aralık General Pelle de İzmir'e uğradı.

İngilizler yalnız kalmakla birlikte, korkulan ihtimallere yer kalmadı. İsmet Paşa ile Üçlü Devletler komutanları arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanabildi. Bu sözleşmeye göre İzmit'te merkez kuran Nureddin Paşa ordusuyla İtilâf Devletleri arasında Tavşancıl-Şile hattı, ayırma sınırı olarak belirlenmişse de, Çanakkale civarlarında İngilizler hayli sıkışmış ve Türk kuvvetlerinin sol yanı Boğaz sahillerine kadar inmiştir.

FACİANIN SON PERDESİ

Ulu Osmanlı Hanedanı için yazık ki çökmeyi ve dağılmayı davet eden, fakat millet ve vatan için olsun ileride hayırlı olması tam bir içtenlik ve artan bir endişe ile Allah'ın lütfundan umulan bu kesin galibiyetin, önce bazı uygun rastlantılara bağlanması tabiidir. Bunun için "La yüs'el ammâ yef'al"[59] demek-

59 "Yaptığından sual olmaz." (Yay. Notu)

ten başka elden bir şey gelmez. Sonra da İstanbul'un, yani bizim kabinenin iyi niyetli hoşgörüsü ile İstanbul'da bulunan silahlar ve cephane ara vermeden Anadolu'ya nakledilmekte, bununla da kalmayıp Avrupa'dan her türlü silahın, yedek parçanın ve askerî gereksinmelerin getirilmesi için İstanbul'da Milliyetçiler tarafından serbestçe pazarlıklar yapılmakta, kontratlar imzalanmakta, subaylar akın akın orduya katılmaktaydı. Hükümet işin başında birçok tehlikeyi göze alarak bol bol yaptığı yardımlarla kalmayıp git gide İtilâf subaylarının da hoşgörüsünü elde etti. Elinden geldiği kadar propagandalarla temsilcilere, gazete muhabirlerine Avrupa ve Amerika'ya, Yunanlıları zalim, Türkleri mazlum, Milliyetçileri şirin göstermeye, milli hareketi vatanseverlik duygusunun ürünü, fedakârlık ve yiğitlik eseri gibi tasvir etmeye, hataları mazur göstermeye çalıştı.

Bizim kabinenin kurulmasından önce İstanbul'un işgalinde Yunanlılar da ortaktılar, kuvvetlerinin bir kısmı Boğaz'ın Anadolu sahilini işgal ediyordu. Hatta benim Hariciye Nezareti'ne tayinimden önce hükümet merkezimizin hareket üssü olmak üzere Yunanlılara bırakılması söz konusuydu. Bu hal gerçekleşse ve devam etseydi, Haçyanesti İstanbul'un zaptı için Anadolu'daki kuvvetini kısmen Trakya'ya naklederek nihai zaferimize zemin hazırlamazdı. Nihayet bakanlık ve dairelerimiz askerî ve siyasi bütün faydalı bilgileri hızla Anadolu'ya iletmeye çalışıyordu. İnsaftan birazcık nasipleri olsa, Ankara idarecileri başarı şerefinden bize de bir pay ayırırlardı. Ümit ederim ki, bir zaman gelecek millet bu gerçekleri anlayacaktır. Ne çare ki bizim vatanseverlik şevkiyle her türlü menfaat düşüncesinden uzak olarak fedakârlıkla yaptığımız çalışma, müvekkilimizin, yani altı buçuk yüzyıllık devletimizin, mukaddes hilâfetimizin zararına döndü. Fakat biz başka ne yapabilirdik? Azılı bir dış düşman, Dünya Savaşı'ndan arta kalan mülkümüzün en önemli kısımlarını, sahillerini, limanlarını, İzmir, Bursa, Edirne gibi en kıymetli vilâyetlerini zapt ve işgal etmiş, türlü zulümler yapıyor. Ülkenin diğer kısımlarına da hırslı bakışlar dikilmiş, Sevr Antlaşması hükümet mefhumunu elimizden çekip almış. Böyle bir durumda elde bulunan tek savunma ve koruma gücüne yardım etmemek, onu zayıf düşürecek bir zıtlaşmaya gitmek mümkün ve caiz miydi?

Bu sonucun gerçek nedeni, İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin kararsız siyaseti olmuştur. Çünkü bu devletler makul ve adaletli şartlara bir türlü razı olmadılar. Yunan'ın başarısından ümitlerini kesmeyerek bu karışık durumu uzattılar. Fakat bize insanlıkla, hakka riayet ederek vermediklerini, sonradan zorla ve istemeyerek vermeye mecbur oldular. Sakarya Savaşı'nın arkasından elçiliklere gönderdiğim bir genelgeyle (Bkz. Ek: 78) Yunanlıların galebesinden ümitlerini kesmeleri gerektiğini ihtar etmiştim.

Osmanlı Devleti'nin çökmesi, İslâm halifeliğinin dağılması yahut yabancı yerlere intikali, Anadolu'da kalacak küçük bir Türkiye Devleti'nin zayıflık ve güçsüzlüğü, müttefikler için bir fayda gibi görülmüş olabilir. Fakat gelecek, bu düşüncenin yanlış olduğunu gösterecektir. Eğer bu yanlışlık düzeltilmez, güç ve kuvvetimizi tekrar kazanmamıza izin verilmez, hatta yardım edilmezse, gelecekte bundan pişmanlık duyulacak, biz batsak da dünya bu yüzden başka türlü kötülükler görecektir.

Bu galibiyetin gerçekleşmesine kadar benim bütün ümidim bir an önce hayat ve geleceğimizi güvence altına alacak faydalı şartlarla bir barış sözleşmesi yapmaktı. Bu şartlardan biri de, meşruti bir padişahın başkanlığı altında birleşerek ayrılık ve ikiliğin kaldırılması olacaktı. Bazı temsilcilerle bu konuda fikir alışverişi yapılmıştı. Eğer faydalı şartlar elde etseydik, eklediğim layihaların incelenmesinden anlaşılacağı üzere, Ankara'nın itirazına bakmayarak barış antlaşmasını imzaya karar vermiştim. O zaman Avrupa'ya ve İslâm âlemine dayanarak Anadolu kamuoyunda da güven kazanırdık. Dolayısıyla Ankara'nın böyle bir faydalı barış antlaşmasını kabul etmemesi uzak bir ihtimaldi. Eğer buna de cesaret edilirse kabinenin içinde memleket ve ordunun güvenine sahip kimseler bulunduğundan bizim daha çok yardımcı ve taraftar bulmamız ümit olunurdu. Millet artık savaştan bıkıp usanmıştı. İşte bu düşünceden dolayı Mustafa Kemal Paşa bizim kabineye, özellikle bana düşmanlık beslemekteydi.

Yunan ordusunun tamamen çökmesinden önce Avrupa konferansa davet etseydi, Millicilerin de bizimle beraber daveti kabul edeceği ihtimal dâhilindeydi. Yalnız benim konferansa gitmemem kendilerince bir nimet olacaktı. İtilâf Devletleriyle ve özellikle İngiliz devlet adamlarıyla müzakere için Avrupa'ya gidip görüşmeden dönen Fethi Bey, konferansa benim gitmeyip başka birinin tayin olunmasının yerinde olacağını temsilcilerimiz aracılığıyla bildirmişti. Rüşvet bundan ibaret olsa, bunu kabul ederdim. Fakat Anadolu'nun kesin galebesi meselenin renk ve tarzını değiştirdi. Mustafa Kemal nüfuz ve mevkiini yükseltip sağlamlaştırdı, hırs ve emelini daha ziyade keskinleştirip şiddetlendirdi. Bu galibiyetten ve özellikle Mudanya Mütarekesi'nden sonra kabinemiz için artık başarı ümidi kalmamıştı denilebilir. Fakat o zaman hiç kimsenin, hatta mahut Sadık Bey'in bile o kadar çok istekli ve özlemli olduğu sadarete yanaşmak istemeyeceği belli olduktan sonra, bizim de artık istifadan, çekilmekten söz etmeye kanımca hakkımız kalmamıştı.

***

Anadolu'nun galebesi üzerine İstanbul'da meydana gelen heyecan son dereceye vardı. Yapılan tezahürat esnasında defalarca ölçü kaçırıldıysa da, dört

yıldan fazla bir zamandan beri Müslümanların çektiği esaret ıztırabı, gayrimüslim vatandaşlarından gördüğü fena davranışın tepkisi olması bakımından insaflı yabancılarca bile bu taşkınlıklar mazur görüldü. Hele İtalyanlar bizimle beraber şehrayin yapıyorlardı. Fakat bu tezahürat her sınıf ve meslekteki memurların büyük kısmının düşüncelerine uygun düştüğü için, artık saltanatın, hükümetin dayanacak büyük küçük hiçbir gücü kalmadı. Buna karşı ne yapılabilirdi? Olayların akışı öylesine hızlı ve şiddetli olmaktaydı ki, önüne geçmeye kimsenin gücü yetemezdi. Nitekim yabancılar da akıntıya uymak zorunda kalmıştı. Bir taraftan maaşların ödenmesi konusundaki düzensizlik yetmiyormuş gibi, son defaki memur maaşlarında yapılan indirimler ve ondan sonra da emeklilik ve zorunlu izin türünden yanlış uygulamaların hoşnutsuzluğu arttırması gibi sebepler, çeşitli yönlerden dökülen şelaleler gibi, taşkınlıkları bir kat daha şiddetlendiriyordu.

Bazı yönlerden, hilâfet ile saltanat hanedanının kurtarılması için, bütün kin ve kızgınlıkların toplanma odağı olarak görülen Sultan Vahidüddin'in istifa ettirilmesi yolunda özel bir teklifle karşılaştım. Bu düşünce ilk bakışta akla uygun gibi görülür, fakat bu meseleyi hile ve hıyanetle çözmeye ne ahlâkım müsait, ne de gücüm yeterliydi. Padişahı ikna ve razı etme şıkkına gelince, mütarekenin başlarında sadaretten ayrılma şeklime bakılarak böyle bir teklif şüphesiz düşmanlık saikasına ve intikam hırsına yüklenebilir, dolayısıyla da bir faydalı etkisi olmak şöyle dursun, bu aralık daha büyük zorluklara yol açmış olabilirdi. Vükelâ Heyeti'nde böyle bir girişimi, böyle bir niyeti ağza almak şöyle dursun, kulağı ile işitmeye bile cesaret edecek başka bir kimse de yoktu.

Mudanya Konferansı dolayısıyla Milli Hareket liderlerinin büyük bölümü Mudanya ve Bursa'da toplanmışlardı. Bu aralık Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Polis Genel Müdürü olan kardeşim Albay Esad Bey'i Mudanya'ya istemişti. Kardeşim, bir muş ile bir gecede gidip gelmek için benden izin istedi. Hoşnutsuzluğumu görünce, iki kere yapılan daveti reddettiği için, eğer bunu da reddederse hakkında kötülük doğabileceğini açıkladı. Bunun üzerine "sen bilirsin" demek zorunda kaldım. Fakat bir gecede dönemediğinden, durumun ortaya çıkması üzerine ne yapılması gerekeceğini yine bana sordu. Derhal istifa tavsiye ettiğimden, bu yola gitti: Gariptir ki, bu sefer de İngilizler değiştirilmesine razı olmadılar. Hatta baş tercüman Mr. Ryan Hariciye Nezareti'ne gelerek resmî bir şekilde kalmasını istedi. Durumu dâhiliye nâzırına bildirince, öfkeyle reddettiyse de, iki saat geçmeden yanıma gelerek tekrar makamına döndürülmesi için aracı olmamı rica etti. Bu düşünce değişikliğinin kimin emir ve ihtarına dayandığını bilmiyorum.

Son zamanlarda kardeşimin, dizginlerini Ankara'ya fazlaca kaptırmış olduğunu hissettiğimden uygun bir şekilde değiştirilmesini arzu ediyordum. Hatta Elster kaplıcalarına giden Rıza Paşa'ya Salih Paşa'nın vekâleti sırasında kendisinden bu hususu rica ettiysem de, asil gelmeden böyle önemli bir değişikliğe razı olmadı. Zaten kardeşim de uygun bir şekilde görevinden alınması için aracılığımı defalarca rica etmişti. Bir gün Salih Paşa ile beraber dâhiliye nâzırının odasında bulunduğumuz sırada, her nedense Rıza Paşa'nın öfkeli bir iki sözüne alınarak Esad Bey gücenmiş bir şekilde odadan çıkmış ve beş dakika sonra da istifa mektubunu göndermişti. Rıza Paşa, âdeti olduğu üzere, öfkelenmekle birlikte, benden istifasını geri aldırmayı rica etti. İşte bu olay Mudanya seyahatinden iki üç hafta önce meydana geldiğinden, bu ikinci istifa üzerine artık geri dönmesini istememekte Rıza Paşa pek haklı idiyse de, her ne sebepten dolayı ise, yazık ki sebat edemedi.

***

Doğu Trakya ile Edirne'nin belirli bir hatta kadar Anadolu jandarmalarıyla işgali, antlaşma hükümlerindendi. Oranın komiserliğine tayin olunan Refet Paşa'nın İstanbul'dan ayrılması kararlaştırıldı. Bu zâtın karşılanmasında İstanbul halkının gösterdiği heyecan cidden her türlü tarifin üstünde de eşsizdi. Devlet memurlarının büyük kısmı karşılayanlara katıldı. Hele içişlerinde, kendisiyle müsteşarından başka kimse kalmamış olduğunu nâzır paşanın ağzından işittim. Önüne düşülen bu karşı konulmaz akıntıya boyun eğmekten başka çare kalmadığından, veliahd hazretleriyle sadrazam paşa ve bazı nâzırlar karşılama için birtakım memurlar gönderdiler. Fakat bu karşılayıcılar, temsil ettikleri kimseleri "sadrazam paşa", "filan nâzır" sıfatıyla bildirmek istedikçe, Refet Paşa herkesin içinde "biz böyle bir zâtı bilmiyor ve tanımıyoruz" gibi sert cevaplarla karşılık vermiştir. Yalnız benim adıma karşılamaya giden yaverim Naci Bey (Moralı), memuriyetimden bahsetmeyip sadece ismimi söylemesinden ve bir dereceye kadar, paşanın eski tanışıklığımızı gözettiğinden olsa gerek ki, bildirdiği selâm ve hoşgeldini saygı ile karşılamış ve beni ziyaret edeceğini vadetmiştir.

Refet Paşa'nın çeşitli vesilelerle İstanbul'da yaptığı konuşmaların, kısmen bile olsa burada tekrarına ve yeniden söz konusu edilmesine gerek görmüyorum. Yalnız bu konuşmalarla tasvir etmek istediği yönetim biçimi ve şekli kendine özgü bir hükümet ucûbesiydi. Gerek bu zâtın ve gerekse Mustafa Kemal Paşa'nın birbiriyle yarışırcasına anayasa ve yönetim biçimi hakkında verdikleri dersler, dinleyenlerin yapısına göre hiddet, hayret ve alayla karşılanmaya seza olmakla birlikte, dedikodu arasında eski hükümeti ortadan kaldırmak ve küçük düşürmek, sultan ailesini hiç derecesine indirmek niyeti açıkça görülüyordu. Buna

karşı Anadolu halkının büyük çoğunluğu sessiz ve dilsiz; İstanbul ahalisinin büyük kısmı söylenenden habersiz, birkaç kışkırtıcı ve dalkavuğun arkasına takılmış el çırpmak ve yaşasın diye bağırmakla meşgul!

İstanbul'a gelişinin ikinci günü, Refet Paşa söz verdiği gibi, hariciye konağına gelerek benimle uzun uzadıya konuştu. Konuşmaların özetiyle, bunlara ait düşüncelerimi bildirmek üzere sadarete verdiğim raporu aşağıya aktarıyorum:

.....

İstanbul'a muvâsalatları günü beyan-ı hoş-âmedî için giden Yaver Yüzbaşı Naci Bey'e ifade eyledikleri veçhile sûret-i hususiyede ziyaretime gelen Refet Paşa ile dünkü pazar günü cereyan eden mükâleme neticesi, mevâdd-ı âtiye ile hülâsa edilebilir.

1. İctihadlarınca artık ikiliğin kaldırılması zamanı hülûl etmiştir. Ancak bunun irticâî bir sûrette, yani milletçe haric ve dâhile karşı birçok mücâhedât ile istihsâl olunan serbestinin kasr ve tahdidi tarzında vukûu mümkün olamayacaktır.

2. Saltanat ve hâkimiyet-i milliye emrinde hiçbir gûna müsâmaha kabul edilemeyecektir. Ancak "saltanat-ı milliye" tabirinden, cumhuriyet vesaire fikrinde bulunulduğu gibi bir zan ve zehaba da mahal yoktur. Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i hilâfet-penâhi bütün Avrupa hükümât-ı meşrutası hükümdarânının hukuk ve salâhiyâtını hâiz olarak makâm-ı hilâfette ber-karar olacaktır.

3. Yalnız şu şart ile ki: Kabine reisi, hükümât-ı meşrutada olduğu gibi taraf-ı hükümdâriden –meclisin kabulüne talikan– nasb ve tayin edilmeyip bunun aksi olarak kabine reisinin ve rufekâ-i mesâisinin meclisce bi'l-intihab zât-ı hazret-i hilâfet-penâhiye arz olunması usûlü kendilerince lâ-yetegayyer bir esastır. Bu karar ise taraf-ı hükümdâriden mansub bir sadrazamın ika ettiği fenalıkların bir mukabelesi ve bu gibi hallerin tekerrürüne karşı bir tedbir-i ihtiyatî hükmündedir.

4. Zât-ı hazret-i padişâhîce bu esâsât dâhilinde Millet Meclisi bir beyannâme ile tasdik buyurulduğu halde vakâyi-i mâziye dolayısı ile hakk-ı hümâyunlarında hâsıl olan iğbirar zevâl-pezir olacağı gibi erbâb-ı husûmet ve ağrâzın elinden dahi her gûna kuvvet alınmış olacaktır.

5. İkilik ref olunduğu takdirde iki hükümetin vücudu sahih olamayacağından artık İstanbul'daki kabine için bir sebeb-i devam kalmaz. Sadrazam paşa hazretleri istifa edecek olursa artık başka bir kabine de teşekkül edemeyeceğinden böyle bir teşebbüs ve cesaret-i medeniye ile

pek hayırlı bir emrivaki husûle getirilmiş olur, (Yani İstanbul, Hükümet-i Milliye'nin eline geçerek oranın bir valisi vasıtasıyla idare olunur.)

6. Cereyan eden mübâhasede, meclisin muvakkat olmayıp daimi bulunacağı hususunun dahi cümle-i mukarrerâttan olduğu istinbat edilmiştir.

.....

Hîn-i mükâlemede, "Hilâfet ile emr-i hükümet bir dereceye kadar tefrik olunursa Mısır'daki Hulefâ-i Abbasiye zamanında veya elli sene evvel Japonya'da câri olan tarz-ı hükümete şebih bir hal zuhûr edebileceği" taraf-ı âcizânemden zikrolunması üzerine, "kendilerinin tasavvur eyledikleri tarz-ı hükümet ne Mısır'daki sultanlar gibi diğer bir hükümdar ve ne de Japonya'daki gibi bir Taygun (şogun) bulunmayacağından ve hiç kimsenin tegallüb ve teferrüdüne meydan verilmemek mukarrer ve mültezem olduğundan, bu misillü ihtirazlara mahal olmadığı gibi, Anadolu'ca da riyâset-i cumhur veyahut diğer gûna bir mevki-yi iktidar kalmayacağından bunun ihrâz-ı dâiyesinin icab edeceği ihtirâsat ve mücâdelat meydanı da kapatılmış olur" cevabı verilmiştir.

"Bura hükümeti istifa ederek İstanbul'un şimdiden Millet Meclisi hükümeti idaresine intikalinin zamanı olup olmadığı ve bunun düvel-i müşaggilece irâe edeceği tesir" hakkında irâe eylediğim tereddüt ve "bu keyfiyetin akab-i sulha taliki münasip olabileceği" yolundaki mülâhaza-i âcizâneme cevaben "Avrupalıların tarz-ı telakkileri Anadolu'ca pek büyük bir ehemmiyeti hâiz olamaycağını" ifade ettikten sonra bahse münasebet aldırarak "bu yüzden bir harb olup da kendileri mağlûp olursa, memleketin mahvolacağını, aksi takdirde dahi birçok tahribat ile sefk-i dimayı istilzam edeceğini ve bunlara sebebiyet vermekten hükümetimizin ictinab etmesi lâzım geleceğini, konferansa beraber gitmek hususuna gelince şayet biz davet olunur ve beraber gidersek kendilerinin murahhas göndermeyeceklerini ve şu halde sulhün müyesser olmayacağını" dermeyan etti.

"Bütün bu mütâlaâtının kendi şahsî telakkiyatından ibaret olduğunu ve ancak bu hususta muvâfakat-ı efkâr hâsıl olursa bir gün için Bursa'ya kadar gidip zaten oraya gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa vesâir erkân ile bi'l-müzakere meseleyi bir sûret-i hall-i kat'iye isal edebileceğini" beyan eyledi.

Efkâr-ı âcizâneme kalırsa: Hâkimiyet-i Milliye esâsının kabulü tamamen zarurîdir. El-hâletü hâzihi dünyada şu esas üzerine müstenid olmayan hiçbir devlet-i mütemeddine ve müstakile kalmamıştır. Mille-

tine karşı hâiz-i mutlakiyet olan ufak tefek bazı tacdârân mahkûmiyet-i ecnebiye altındadır.

Yalnız büyük Millet Meclisi'nce verilmek istenilen şekil ile meclis ve makâm-ı hilâfet arasında tasavvur olunan münasebât, biraz daha asrîleşmiş bir taygun idaresine pek müşâbih görüldüğü gibi hilâfet-i uzmânın şerâit-i esâsiye-i diniyesi ile ne dereceye kadar kâbil-i tevfik olduğu da cây-ı mütâlaadır.

Binaenaleyh taraf-ı eşref-i padişahiden neşri teklif olunan beyannâme ile Büyük Millet Meclisi'nin kabul ve tasdiki ve ancak meclisle hilâfet arasındaki vaziyet ve münasebetin, ba'de's-sulh, azâsı meclisten müntehab zevât ile ekâbir-i fuhûl-i diniye ve hukukiye tarafından mütâlaa ve tayini kaydının ilâvesi muvâfık ve belki zarûrîdir itikadındayım.

İstanbul hükümetinin şimdiden kalkması hususuna gelince: İstanbul'u da ihtiva eden mıntıka-i bî-tarâfîde Anadolu hükümetinin bast-ı idare etmemesi Mudanya Konferansı'nın ruhunda mündemiç olduğuna nazaran bu keyfiyetin birçok ihtilâfât ve mehâzîre ve belki de tehaddüs edebilecek sû-i tefehhümât yüzünden ez-seri-nev mesâib-i harbiyeye meydan vermesinden ve hatta Düvel-i İtilâfiye'nin ve (bazı Fransız ricâlinin teminat ve teşvîkâtına rağmen) bilâ-istisnâ aleyhimize çevrilmesini mûcib olacağından korkulabilir.

Şu halde zât-ı sâmi-i sadaret-penâhilerinin riyâseti altında yine İstanbul'da bir kabinenin devamı ve ancak ekserimizin istifası ile yerlerimize Anadolu ricâlinden bazı zevâtın ikâmesi sûretinin bir defa teklifi muvâfık olur.

Gerçi bu husus Büyük Millet Meclisi'nin şimdiye kadar istişmam olunan prensiplerine mugâyir gibi görülmekte ise de, meclisin taraf-ı eşref-i hilâfet-penâhinin tasdikinden sonra muvakkat bir zaman için hem ecânibin itirazâtını teskin, hem kendilerinin nüfuz-ı sâmilerini temin eden böyle bir sûret-i hallin kabul edilmesi ora ricalinin nısfet ve hasâfetinden beklenebilir zannındayım.

Konferansta İstanbul ricâl-i hükümetinden bir murahhas bulunması, efkâr-ı âcizânemce faydadan hâlî değildir. İhtimal dâhilinde olduğu üzere bazı ihtilâfât ve münâzaâtın inkitâ-ı münasebâta kadar varmaması için İstanbul murahhasının bir mutavassıt rolünü ifa eylemesi mümkün olabilir. Kabinemizin şimdiye kadar Ankara'nın müdafaatını vechen mine'l-vücûh düçâr-ı zaaf etmemiş olmasına nazaran oranın da tensibini hâiz olacak ve kendi heyetleri ile tevhid-i efkâr ve mesâî eyleyecek bir zâtın

maiyyeti ile birlikte konferansa iştirakinin dahi bir defa teklifi münasip olur itikadındayım.

Şu mülâhazât mazhar-ı kabul olduğu takdirde heyet-i celilece teferruatın ve bilhassa zât-ı hazret-i hilâfet-penâhinin haiz olacağı hukuk ve selâhiyâtın tayini ve hususu ile İstanbul'dan sulh konferansına heyet-i mürahhasa istenmediğine nazaran muâhedenâmenin zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişahi tarafından tasdik olunup olunmayacağı hakkındaki fikirlerinin istihracı için Refet Paşa veyahut Bursa'da bulunan rical ile müzakere edilmek üzere lâzım gelen zevâtın tayini bi'l-vücuh rey-i rezin-i sadaret-penâhileri ile heyet-i celilenin takdirine vabeste olmakla olbabda emir ve ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

2 Rebiü'l-evvel sene 341 / 23 Teşrîn-i evvel sene 338

Hariciye Nâzırı

İmza (Ahmet İzzet)

Rapor Salih Paşa'nın önerisi ve Rıza Paşa'nın desteğiyle önemli işleri incelemek, daha doğrusu unutturmak ve oyalamak için kurulan Üçler Encümeni'ne havale olundu. Bu encümen Şûrâ-yı Devlet Başkanı ve Maliye Nâzır Vekili Tevfik, Maarif Nâzırı Sait Beylerle Adliye Nâzırı Mustafa Efendi'den oluşuyordu. Komisyondan iyi kötü bir karar çıkmadı. Gerçi aralarında bazı maddeler kaleme almışlarsa da, bunları tespit ve meclise takdim edemediler.

Refet Paşa bir iki defa daha benimle görüştüğü gibi, Vükelâ Meclisi'nin kararsızlığını, Ankara benim inatla direnmeme yorduğundan, anlaşılan oranın önerisi üzerine bensiz sadrazamla görüşmüş, padişahın huzuruna da çıkarak maruzatta bulunmuşsa da, elle tutulur, yani asıl maksatları olan hükümet görevinin kendilerine bırakılmasına rızayı içeren bir cevap alamamış ve sonunda benim diğerlerine oranla en ılımlıları olduğumu Ankara'ya bildirmiş.

Bir aralık Ankara ricaliyle görüşmek üzere Harbiye Nâzırı Ziya Paşa'nın Bursa'ya gönderilmesine aracı olması meclisçe Refet Paşa'dan rica edilmişse de, kendisinin tam yetkili olduğunu söyleyerek uygun görmemiştir.

Durumun günden güne daha tehlikeli bir şekil alması sebebiyle, vasıtalı olarak Refet Paşa ile haberleşmeyi kesmeyerek, padişahın meclisi onaylamak ve milli harekât ricalini, başarılarından dolayı gönüllerini alacak şekilde bir beyanname yayınlamasına ikna konusunda aramızda karar verdiğimizden, onun tarafından düzenlenmiş, benim de biraz değiştirmiş olduğum ekli müsveddenin (Bkz. Ek: 79-80) Padişah adına hemen ilân edilmesini Vükelâ Meclisi'ne arz ettim. Anlaşıldığına göre bazı nâzırlarca durumun tehlikesi yeterince kavranamamış, bazılarınca da fazla abartılarak karamsarlığa düşülmüş olduğundan,

bu öneriye itiraz edildi. Maarif Nâzırı Sait Bey böyle şeylerle uğraşmaya gerek olmayıp hemen istifa ederek hükümeti ehline bırakmak gerektiğini uygun olmayan bir tavırla söylediğinden, ben de şiddetlice karşılık verdim ve herkese gerek kalmadan yalnızca kendimin çekileceğini söyleyerek salonu terk ettim. Fakat hariciyede evrakımı toplarken, dâhiliye ve harbiye nâzırları arkamdan gelerek dönmemi Vükelâ Meclisi adına rica ettiler. Yaklaşan böyle bir korkunç zamanda istifada direnmeyi âlîcenaplığa aykırı gördüğüm için, fazla nazlanmadan Vükelâ Meclisi'ne döndüm. Ben ne yazık ki, öfkeme yenilen bir adamım. Bu defa bunu yenmek için harcadığım büyük çabalar beni yarı baygın hale getirmişti. Vükelâ Meclisi'nde tartışmayı sürdürmedim ve uzatmadım. Fakat istifam kabul olunmayınca, mantıki olarak teklifimin kabul edildiği yargısına vararak, içim rahatlamış ve teselli bulmuş olarak evime döndüm. Fakat ertesi günü beyannamenin ilân olunmayıp incelenmek, daha doğrusu kıyamete kadar geciktirilmek üzere Üçler Encümeni'ne gönderildiğini hayretle anladım.

Refet Paşa ile ilk konuşmamız üzerine verdiğim rapor sürüncemede bırakılmasa, böyle bir bildiri yayınlansa, padişah ile Milliciler arasında bir yaklaşma yolu bulunması uzak bir ihtimal değildi. Refet Paşa'nın körü körüne hanedana karşı olmadığı sonradan anlaşıldığından, söylediklerinin samimiyetinden asla şüphe edilemezdi. Bu yaklaşmanın meydana gelmesi halinde ise Mustafa Kemal Paşa lütuf ve iltifatını gördüğü Sultan Vahidüddin'e, hiç tanımadığı Şehzade Abdülmecit'e ettiğini yapamazdı. Paşanın sonsuz bir mevki hırsı olduğu kesindir. Fakat nail olduğu her şeyin bir hesap sonucu olduğu hakkındaki iddiası doğru değildir: Olaylar ve rastlantılar bunlara yardım etmiştir. Saltanatın hukuku ne kadar zayıf düşürülmüş olsa da, meşruti bir saltanat çekirdeği baki kaldıkça, böyle bir saltanatın, sonunda meşru olan doğal haline dönmesi ümit olunabilirdi. Ne çare ki Vükelâ Heyeti'nin boş yere direnmesi, her tedbire, her girişime engel!

Buna karşı ne yapmalıydım? Tek çare saraya gitmek, padişaha kabinenin halini, tehlikenin büyüklüğünü tasvir edip anlatmak ve bir çare bulunmasını istirham etmekti. Fakat Eskişehir bozgunu üzerine, yakında galip geleceğimizi aklımca müjdelediğim zaman gördüğüm hoşnutsuzluk gözümün önüne geldi ve bu sebeple de bir daha davetsiz saraya gitmeme konusundaki kendi kendime verdiğim söz ve kararı hatırladım. Henüz yenilerde meydana gelen ailevi bir sebep de, benim Padişaha Tevfik Paşa'nın başkanlık ettiği bir kabineyi şikâyet etmemi engelledi. Kısacası, birçok düşünce beni saray kapısından uzak tutuyordu.

İşte biz bu tartışmalarda iken, Üçlü İtilâf Devletleri Ankara ve İstanbul delegelerini barış görüşmeleri için Lozan Konferansı'na davet ettiler. Ankara hemen, bizimle birlikte konferansa gelmeyeceğini bildirdi. Bu maksatla İtilâf Devletlerine verdikleri nota ekte sunulmuştur (Bkz. Ek: 81).

Ortak davetin yapılması ve Ankaralıların bizimle birlikte katılmaktan vazgeçecekleri söylentisinin gayriresmî bir şekilde yayılması üzerine bir gün sadrazam paşa saraydan dönüşünde, üç eski sadrazamı yanına çağırarak, kendisi ile özel olarak görüşmek üzere güvendiği bir kişinin belirlenmesi ve gönderilmesini isteyen Mustafa Kemal Paşa'ya yazılmış bir telgraf müsveddesi gösterdi. Ben padişahın, Mustafa Kemal Paşa ile özel bir anlaşma zemini hazırlamak istediğini zannederek uygun gördüm. Durumun vahamet ve öneminden dolayı padişah ile Kemal Paşa arasında özel sûrette bir yakınlığın doğmasını, Vükelâ Heyeti'nin zararına olsa da, can u gönülden istiyordum. Fakat diğer iki eski sadrazam buna şiddetle karşı çıktılar. Sadrazamın yanından ayrıldıktan sonra, üçümüz elçilerin bekleme salonunda bir araya geldik. Salih Paşa da telgraftan benim çıkardığım anlamı çıkarmışsa da, o aslında bu amaca karşıydı. Mutlaka bu telgrafın çekilmesini engellemek için Rıza Paşa'yı sadrazamın yanına gönderdi. Galiba iyi karşılanmamış olacak ki, o çıktıktan sonra benim de gidip aynı konuyu yeniden açmamı, her ikisi ısrarla önerdiler. Salih Paşa Vükelâ Heyeti'nin haberi olmadan meydana gelen özel bir yakınlaşmayı zararlı ve usûle aykırı buluyordu. Rıza ve Salih Paşaların görüşünü coşkuyla desteklemediğim halde sadrazam paşa bana olumlu cevap verdi. Bununla birlikte bu telgraf olmasa bile, kendisi tarafından şu sırada başka bir telgraf çekileceği, sonraki olaylarla ortaya çıktı. Bu telgrafın sonradan elime geçen kopyası eklenmiştir (Bkz. Ek: 82).

Bizim de Lozan Konferansı'nda bulunmamıza Ankara'nın karşı çıkmaması yolunda çekilecek telgrafın yazılması bana havale olununca, ekte sunduğum telgrafı (Bkz. Ek: 83) yazmama rağmen, daha ilk satırlarını okurken bazı çehrelerde gördüğüm yüz ifadelerinden dolayı, bunu kendimin de beğenmediğini söylemiş olduğumdan, istenilene uygun bir telgrafın kaleme alınması yine bu meşhur Üçler Encümeni'ne havale olundu. Fakat bütün gün uğraşıldığı halde kelimeler üzerinde oynanarak bir eser meydana getirilemediğinden, ertesi gün Vükelâ Meclisi'nde tartışılmak üzere, gece evlerinde sakin kafayla bir şey kaleme almaları adliye ve maarif nâzırlarına havale edildi.

Ertesi gün ben işlerim sebebiyle Vükelâ Meclisi'ne biraz geççe gitmiştim. Maarif nâzırının müsveddesi okunmuş bitmiş olduğu için, ancak adliye nâzırınınkinin tartışmasına yetiştim. Yine kelimeler üzerinde oynanıyordu.

Salih Paşa da bir aralık terkip ettiği ağdalı ve kafiyeli birkaç cümlenin eklenmesini önerdi. Bunun üzerine yine tartışmalarla zaman kaybedersek uygun fırsatın kaçırılabileceği, birkaç kelime fazla veya noksanın fayda ve zararı olamayacağı, dolayısıyla bu müsveddenin olduğu gibi bir an önce gönderilmesini önerdim. Buna uyularak Mustafa Efendi'nin kaleminden çıkan bu yazı küçük bazı değişikliklerle sadrazam paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya yollandı (Bkz. Ek: 84).

Mustafa Kemal Paşa ve yardımcıları, bu telgrafın benim kalemimden çıktığı yargısına varmışlarsa da, keyfiyet ve yazılış hikâyesi yukarıda anlatıldığı gibidir. Bununla beraber mecliste haris ve zorba bir kişinin ve buna ortak ve esir olan çıkarcı bir azınlığın işaretiyle hareket eden iflah olmaz bir insan kalabalığı, söylenen sözden etkilenen, akla yakın olana inanan, vicdanına uyan seçkin bir azınlığa tahakküm edip dururken, yazılan telgrafın içeriği ve üslûbu söz edilmeye değer bir etki yapamaz. Bunu yazan, değil Ahmet veya Mehmet, akl-ı küll bile olsa, böyle bir harisçe niyete ve bahane arama gayretine karşı olayları değiştiremezdi.

İstanbul hükümetinin konferansa çağrılması, Ankara'da birçok dedikodulara ve aleyhimizde çeşitli hücumların yapılmasına sebep olmuş ve mecliste birkaç gün tartışma ve çatışmalar meydana gelmişti. Bu tartışmaların haberlerini saati saatine alan Kızılay, sadrazam paşa ve benden başka bir iki nâzıra (çünkü ben artık tamamen aforoz edilmiştim) bu ayrılığın önünün alınması için İstanbul hükümetinin Milli Meclisi tasdik veya konferansa gitmekten vazgeçmek gibi bir cemile ve girişimde bulunulmasını önermişse de, anlaşılan adı geçen kişiler Millet Meclisi'nde taraftarımız bulunduğundan ümit ve cesaret alarak ve durumdan beni de zamanında haberdar etmeyerek her zamanki gevşeklik ve hareketsizliği sürdürmüşlerdir.

Mustafa Kemal Paşa, sadrazam paşanın yukarıda sözü edilen birinci özel telgrafını alınca, konferansa katılmaktan vazgeçilmesi hakkında bir telgraf göndermişse de (Bkz. Ek: 85), Hamit Bey bunu gönderilen kişiye zamanında vermemiştir. İkinci telgrafımızın gelmesi, mecliste tartışmaların şiddet noktasma ve fikri heyecanların son haddine vardığı sıraya rastladı. Asabi ve marazi huyu hiddetlenmeye meyilli olmakla beraber cevap olarak verdiği emre rağmen, bizim gibi zavallıların ikinci bir kere daha rahatsız etmeye cesaret etmemiz de kibir ve gururuna ağır geldiği için, Gazi Paşa pür-hiddet kürsüye çıkmış ve halisâne bir temenniden başka bir şey kapsamayan bu iki telgrafı orada bulunanlara ve mebuslara iki suçlama ve hıyanet belgesi biçiminde göstermiş ve daha garibi çoğunluğa da böylece kabul ettirmiştir. Ayrıca Celal Nuri türünden birkaç

kişi aracılığıyla Osmanlı saltanatının tamamen kaldırılması ve yok edilmesi hakkında bir önerge de imzalatmış ve o sırada başkanlığa verdirmiştir. Bunun üzerine hiç umulmadık kimseler de bu meseleyi destekleme sadedinde nutuklar çekmiş, hatta bir rivayete göre Kâzım Karabekir Paşa İstanbul hükümeti aleyhine ağız dolusu fırlattığı kaba küfürlere benim adımı bile karıştırmıştır. Ancak, yine bir vatansever grup hayli müdafaada bulunarak, sonunda meclisi de terk ettiğinden, o gün mesele bir çözüme kavuşturulamamış, fakat bunun üzerine özel birtakım anlaşmalar sonucunda ferdi saltanatın kaldırılmasıyla kayıtsız ve şartsız milli egemenlik esasının kabulü ve ülkenin idaresi ve fiilen yönetilmesinin yalnızca Büyük Millet Meclisi'nin tüzel kişiliğine verilmesi, hanedanın da bundan böyle yalnızca hilâfeti elinde bulundurması ve Türkiye hükümetinin İslâm Hilâfeti'ne yardımcı olması ittifaka yakın bir çoğunlukla karara bağlanmıştır. Dede ve babalarından beri hanedanın nimetlerini gördüğünü her fırsatta ilân edegelen Başvekil Rauf Bey de bu karar gününün milli bayram olmasını teklif etmiştir! Fakat bugünün millet için bayram günü mü, matem günü mü olması gerekeceği konusunda bir yargıya varabilmek için Hint Müslümanlarının eklenmiş (Bkz. Ek: 86) kararlarının göz önünde tutulması da lâzım gelir.

Bu haber akşama yakın bir sırada geldiği için sadrazam paşanın odasında vükelâdan birkaç kişiyle müzakerede bulunuyorduk. Bu aralık Üçler Encümeni reisi Tevfik Bey gelerek konuşmalara biraz kulak verdikten sonra, ağzını açmadan çekildi ve on beş dakika sonra âdi bir kâğıt parçasına yazdığı istifasını gönderdi. Gariptir ki, bu zâta bir buçuk aydan beri Maliye Nezareti vekâletini bıraktırmak mümkün olamıyordu. Şimdi ise, arkadaşlarıyla bir kelime bile konuşmadan görevinden kaçıyor.

Kesin bir karar alınmasından önce İtilâf Devletleri komiserleriyle müzakere olunması düşünülmüşse de, Rıza ve Salih Paşalar sadrazam paşanın görüşmesi gerektiğini öne sürmekteydiler. Birkaç hafta önce böyle bir lakırdı bana makamımı bırakmak için yeterli bir işaret olurdu. Fakat bu aralık çekilemezdim. Bundan dolayı sebeplerini sormaksızın bu uyarıyı sessizlikle hazmettim.

Ertesi günü Hazret-i Peygamber'in doğum günüydü. Maarif nâzırı da istifasını göndererek merasime katılmadı. Selâmlıktan ve tebrik töreninden sonra evlerimize gittik ve ikindiden sonra özel bir buyruk üzerine sadrazam, şeyhülislâm ile üç eski sadrazam sarayda buluştuk. Çit Kasrı'nda başmabeyncinin odasında konuşurken Salih Paşa durmadan bizim çekilmemizi ve yerimize başka bir kabinenin gelmesi gerektiğini ileri sürüyor, Rıza Paşa da bu düşünceyi onaylıyor, Sadrazam ile şeyhülislâm ise susuyordu. Ben ise böyle bir

zamanda görevi terk etmeye hakkımız olmadığını ve kimsenin, hatta Hürriyet ve İtilâf'ın bile bu aralık başa gelmek istemeyeceğini, bizim ya karşı koymak veya Ankara ile yazışarak usulü dairesinde hükümeti devir ve teslim etmekten başka yapacak bir şeyimiz kalmadığını söylüyordum.

Padişahın huzuruna kabulümüzde Salih Paşa yine bizim affımız ile görevin başka bir kabineye verilmesini arz, Rıza Paşa da, her zaman olduğu gibi, arkadaşını tasdik etti. Padişah bu düşünceyi onaylamadığı gibi, siyasi hasımlarımızın zorlamalarına rağmen bizi şimdiye kadar iktidar makamında tutmuşken, böyle bir zamanda görevin bırakılmasından söz edilmesini nazikâne imalarla kınadı. Bana soru yöneltildiğinde, arkadaşlarımın gönüllerinin kırılmasına yer vermeyecek bir tarzda padişahın görüş ve düşüncesini tasdik ettim. Sadrazam ve şeyhülislâm da kapalı bir sûrette istifa olunmaması şıkkını tercih ettiler.

Erenköy taraflarında oturmakta olan Rıza ve Salih Paşalar son vapura yetişmek üzere izin aldıktan sonra, üçümüz biraz daha padişahın yanında kaldık. Ertesi günü İstanbul halkının düşünce ve niyetleri ve şeyhülislâmlıkça ulemânın eğilimleri, komiserlerin görüş ve amaçları anlaşıldıktan sonra Vükelâ Meclisi tarafından kesin bir karar alınması düşünüldü. Gariptir ki, padişah da sadrazamdan komiserleri ziyaret etmesini istedi. Ben o zaman padişahın sadrazam paşaya özel bir direktif vermek istediği veya vermiş olduğunu zannetmiştim. Böyle kritik bir zamanda –ki tehlikelerin en büyüğü kendine gelecekti– padişahın sırdaşı olan sadrazam aracılığıyla kurtuluş girişimlerinde bulunmasını ayıplamadım. Fakat şimdi sanıyorum ki padişaha bu fikir, Salih ve Rıza Paşalar tarafmdan Başmabeynci Yaver Paşa aracılığıyla aşılanmıştı. Böyle bir öneri için ne gibi bir sebep gösterilmiş olduğu düşünülmeye değerdir. Padişah hakkında kötü düşünce ve niyetimden bahsedilmesine arkadaşlarımın iyi bildiğim namus duyguları engel olacağı gibi, padişahın bu aralık böyle bir isnadı kötü karşılayacağını da biliyorlardı. Sadrazamın yabancılar yanında benden fazla güven ve nüfuza sahip olacağına ne padişahın, ne de kendilerinin inanması için bir sebep vardı. Olsa olsa Ankara ricalinin aleyhimdeki öfkeleri dolayısıyla benim elçiliklere gitmemden daha fazla şüphelenip kükreyecekleri ileri sürülmüş olsa gerektir ki, bu da yanlış bir düşünce olmakla beraber padişah buna önem vermiş bulundu. Fakat buna karşı ne yapar ve ne diyebilirdim? Bir Bismark, bir Mussolini, bir Mustafa Kemal olsa başka türlü hareket ederlerdi, diyenler bulunabilir. Ben kendimi esasen böyle müstesna adamlara kıyas etmek istemem. Ancak şurası da düşünmeye değerdir ki, dört yıl önce padişah ile ortaya çıkan anlaşmazlığın, aleyhimde gösterilen kötü niyetlerin hatırası,

hele içinde bulunduğum heyetin ahenksizliği beni böyle bir rol oynamaktan şimdiye kadar alıkoymuş, hele bu dakikada zaten iş işten geçmişti.

Sadrazam ve şeyhülislâm çıktıktan sonra da padişah beni alıkoydu. Bu son görüşme esnasında tam bir içtenlikle konuştuğundan eminim. Eskilere ait bazı konular ve sırlar da ortaya konuldu. Padişah, hakkımdaki muamelelerden hiç olmazsa lisan-ı hal ile pişmanlığını gösteriyordu. Ne çare ki, çok geç kalınmış!

Kesin kararın alınışından önce kabinenin dağılmasında büyük tehlikeler ve mahzurlar bilinmekteyken, Salih Paşa'nın çekilmekteki ısrarı ve Rıza Paşa üzerinde sahip olduğu düşünce tahakkümünden dolayı, Rıza Paşa ile samimiyeti olan başmabeyncinin, erkenden paşayı görüp istifadan mutlaka vazgeçirmesi ve şu halde Salih Paşa yalnız başına hareket etmekten sakınacağından, çekilmelerinin önüne geçilebileceğini umduğumu arz ettim ve bu kararla son defa olarak padişahın huzurundan çıktım.

Yaver Paşa Rıza Paşa'ya gitti mi ve ne konuştular bilmiyorum. Fakat sabahleyin erkenden evime geldiler ve daha önce sadrazam paşaya uğradıklarını, fakat elçiliklere gittiğinden görülemediklerini söyleyerek yine beni istifaya teşvik ettiler. Halbuki bu saatte sadrazamın komiserliklere gitmiş olması mümkün olmadığından ve protokol usulüne uymadığından, kendisiyle görüşüp sözleşmiş olduklarından şüphe yoktu. Fakat ben renk vermeyerek kesin kararı sadrazamın komiserliklerden getireceği bilgiye bağlayarak ret veya kabul şeklinde bir vaatte bulunmadım.

Nezarete gittiğimde bir insan kalabalığı tarafından Bâbıâli basılarak Vükelâ Heyeti'nin tutuklanmasının kararlaştırıldığı, bu konuda Refet Paşa'nın tertibatını almış olduğu, kolluk kuvvetlerimizin direnmemeye karar verdiği yolunda birçok söylentiler, değişik yönlerden kulağıma fısıldanıyordu. Kabine toplantısına giderken, yolda biraderim de yanıma gelerek aynı dedikoduları tekrar etti ve böyle bir durumun önlenmesine çalışmakla görevli olsa da, emrindekilere söz geçirmek umudu kalmadığını ve zaten artık bu hükümetten hayır beklenemeyeceğine göre, can ve namusumuzu korumak için çekilmemizin gerekli olduğunu söyledi. Buna karşı ağzımı açmadan omuz silkerek meclis salonuna girdim. Geldiğimde Adliye Nâzırı Mustafa Efendi'nin istifa mektubu okunuyordu. Bu zât komisyon arkadaşları gibi yapmayıp sabahleyin nezarete gelmişse de hâkimler ve daire başkanlarının, "Milli istekle saltanat kaldırıldığından, kimin adına hüküm verecekleri ve işleri yürütecekleri konusunda tereddütte olduklarından, görevi bırakmaya mecbur olduklarını" bildirdiklerinden, kendisinin de affını rica zorunda kaldığını, usûl ve kural dairesinde bildiriyordu. Bu sûretle birkaç haftadan beri, büyük ve önemli işler konusunda kararlar almak

ve yüksek meclisi aydınlatmak ve uyarmakla görevlendirilen Üçler Encümeni sadece –o da ayrı ayrı ve kendi adına– kaçma kararını verebilmiş ve Vükelâ Heyeti'ne, dağılma meselesinde öncü olmuştur.

Ankara ile uyuşabilmek için yazılı ve sözlü olarak önerdiğim bütün tedbirleri bu saygın kişiler, nasılsa padişah tarafından iyi karşılanmaz şeklinde bir korku ve düşünceyle cevapsız ve kararsız bıraktıktan sonra, sıkıya gelince her şeyi yüzüstü bırakarak arkalarına bakmadan kaçtılar. Önerilerimin yürürlükten kaldırılmasına karşı gevşek ve pasif davrandığım yargısında bulunanlar olabilir. Fakat bu işler yalnızca benim bakanlığımı ilgilendirmeyip bütün Vükelâ Heyeti'ne ait. Halbuki bu tarihlerde benim heyete karşı istifa tehdidinden başka bir etkinlik gücüm yok, bu ise defalarca anlatıldığı gibi, hiçbir bakımdan mümkün değildi.

Vükelâ Meclisi'nde sadrazam paşadan temsilcilerle konuşma ve görüşmeler konusunda bilgi sorulduğunda, İngiltere ve Fransa temsilcilerini meseleyi içişlerimizi ilgilendirir gördükleri için kendilerinde karışma hakkı görmedikleri yolunda cevap verdiklerini, İtalya elçisini görmeye zaman bulamadığını tam bir soğukkanlılık ve bir iki sözle anlattı.

Nâzırlardan üçü birer gün arayla istifa etmiş ve hatta ortadan kaybolmuş, ikisi bir gün önce çekileceklerini açık ve kesin olarak bildirmiş, bu defa sadrazam ve şeyhülislâmın da bunlara katılmasıyla dokuz başkanlık ve bakanlık boşalmıştı. (İki nezaret vekâletle idare olunuyordu). Bize karşı ayaklanma ve saldırma söylentileri yayılmış, buna karşı dayanacak savunma gücü yok. Şu duruma göre hep birden istifadan başka çare olmadığı hakkındaki karara ben de susarak boyun eğdim. Eğer çoğunluğa aykırı davransaydım, kabine kurmak için kendisiyle aynı çuvala girilemeyecek olan Deli Raşit Bey'den başka arkadan gelecek birini bulamayacağım kesindi. İşte bu kadar!

Fakat böyle yapılmayıp, yani komiserlerle temas hususu sadrazam paşaya yüklenmeyip bana emanet edilseydi, meselenin başka bir şekil alması ihtimal dâhilindeydi. Çünkü işgal altında bulunan İstanbul'da birkaç gün bir ayaklanmaya karşı koymak mümkün olur ve bu zamanda biraz daha makul düşünerek ona göre tedbir alınır, hükümet terk edilse de Ankara ile haberleşme yoluyla anlaşarak kendilerine akıl çerçevesi içinde ve düzenli bir şekilde devir ve teslim olunur ve özellikle padişahın şahsı ve makamı güvenceye alınır ve durumu belirlenirdi.[60] Kuşkusuz bu hal de bizim için bir yenilgi sayılır, fakat kaçış ve bozgun değil!

---

60 Bu darbeyi, bu blöfü, Ankara'nın haberi olmadan Refet Paşa'nın bazı dostları ile hazırladığı şu son zamanlarda söylenmeye başlanmıştır. Eğer doğru ise yukarıdaki ümit ve tahminimin gerçekleşmesi ihtimali daha da kuvvetlenir.

Diğer bir şık da padişahın, arzu eder ve imkân bulursa, kazanacağı zamandan yararlanarak hükümetin dizginlerini Sadık Bey ve yardımcılarına vererek son anda bizden intikam almak istemesidir. Zaten pek uzak görülen bu ihtimale göre kendimiz için gerçekten tehlike bulunsa da, hiç olmazsa namusumuz kurtulurdu. Halbuki bu davranışımızla vatansever sorumluluğumuza verilen mukaddes emaneti yerlerde bırakarak kaçmış olduk. Altı yüz yılı geçen muazzam bir saltanat, bizim elimizde çöktü. Bunun sonucu olarak büyük İslâm Hilâfeti de bir karışıklık ve çöküntüye düştü. Dört yüzyıldan fazla bir zamandan beri İslâm'ın merkezi ve dayanağı olan bir bölgede İslâm dini söndürülmek isteniyor. *Ve esefa aleynâ*![61]

Buna karşı tek teselli kaynağı "bir ihtiraslı adamın ve onun yardımcılarının yıkıcı amaçlarına karşı konulamazdı. Bunların her fırsattan yararlanarak, hırslı emellerine ulaşmak için her çareye başvurarak ne olursa olsun, er veya geç bu sonuca varacakları, sonraki olaylarm delaletiyle anlaşılmaktadır" düşüncesidir. Buna göre bizim faciadaki rolümüz Anadolu zaferine yardım etmemizden ibaret kalır ki, bu keyfiyeti ben vicdanen hiçbir zaman bir ayıp ve suç saymam. Fakat yine bir vicdani ses bana diyor ki, sen daha okuldayken Abdülhamit sarayına isyan ilân ettin, otuz yaşında bir binbaşıyken mareşallerin, orgenerallerin yanlış görüşlerine karşı koyarak Teselya Savaşı'nı kazandırdın, tuğgeneral rütbesindeyken kendi askerinle düşman mermileri arasına atılarak paniklerin, bozgunların önüne geçtin, İttihat ve Terakki döneminde türlü türlü entrikalara, düşmanlıklara karşı göz kırpmadın, mütareke devrinde sultan ile damadının suikastlarına önem vermedin ve hakikatten ayrılmadın. Gerçi bu kavgalarda defalarca düştün kalktın; ama koruyucu bir manevi güç seni tehlikelerden ve zararlardan kurtardı, en üst rütbelere çıkardı. Şimdi sana ne oldu ki, bir düzine bunak ve korkağın gafilce inadına ve pasifçe direnmesine yenik düştün ve devletin feci sonuna seyirci kaldın? İşte ey okuyucu, ey din kardeşlerim, ben bu içten gelen tevbihin acısını çekmekteyim. Ama, rica ederim siz kesin yargınızı vermeden önce, tamamen gerçek olan yukarıdaki açıklamalarımı hatırlayın, düşünün ve özürlerimi araştırıp karar verin.

Arkadaşlarımın beni görevimden alıkoyarak, yabancı temsilcilerle sadrazam paşayı görüştürmek istemeleri ve benim bunu kolaylıkla uygun görmem ve boyun eğmem, saygıdeğer okurlarca kuşkusuz merak edilmiştir. Onun için bir defa daha bu konuya geçeceğim: Karşılaştığımız tehlikeleri fazlasıyla abartarak her ne şekilde olursa olsun, ağır hükümet yükünden ve bulunduğumuz tehlikeli

61 "Yazıklar olsun bize!" (Yay. Notu)

durumdan kurtulmayı birkaç günden beri bir saplantı durumuna koyan bazı arkadaşlar, padişah ile Vükelâ Heyeti'nin her ne taraftan olursa bir yardım, kuvvet, hatta teselli gücü bulmalarını istemiyorlardı. İşte biraz önce Ankara'yla uyuşma önerilerini saray korkusuyla duymak istemeyen bu kişiler, şimdi benim komiserlerle yaptığım temaslardan cesaret almamdan ve arkadaşları cesaretlendirmemden çekiniyorlardı. Bunu ben de anlamıştım; fakat o zaman ihtimal veremediğim halde sonraki olaylarla meydana çıkan bir keyfiyet, bu arkadaşlar tarafından sadrazam paşanın da, padişahı atlatmak demek olan bu fikre meylettirilmiş olmasıdır. Diğer taraftan da Ankara'nın ve özellikle Refet Paşa'nın birçok aracılarla vükelâyı korkutup kuruntuya düşürerek, benim elçilerle temasımın önlenmesi fikrini telkin etmiş olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Her ne hal ise arkadaşlar, yani eski sadrazamlarla onların izindekiler, sadrazamın önünde meselenin olağanüstü öneminden dolayı girişimin daha etkin olması için komiserleri kendisinin görmesini önermiş. Sadrazam da bunu kabul edince, benim için iki görüş ve davranış tarzı kalmıştı: Nezaretimin başından beri, komiserler tarafından hemen hiçbir aksilikle karşılaşmadığım bilinmekteyken, bu kez görevime karışılmak istenmesini güvensizlik, hatta hakaret anlamına alarak hemen istifa etmek ya da anlamazlıktan gelmek! Böyle bir zamanda istifa, zaten çözülmeye fırsat arayan heyete önayak olmak demekti. Dolayısıyla ikinci yolu yeğledim. Fakat sadrazam paşanın, özellikle tekrar tekrar padişahla müzakereden sonra komiserlerle konuşmak üzere görevlendirilince, son dakikada Vükelâ Meclisi'ne, fütursuzca böyle bir üzücü haber getireceğini zannetmemiştim.

İbretle görülecek hallerdendir ki, Sultan Vahidüddin en büyük vefasızlığı, kendisine özel şekilde yakınlığı olanlardan, yetiştirip yükselttiklerinden, kabineye getirdiklerinden; son vefa eserini de can düşmanı saydığı benden görmüştür. Yalnız bilmem ki hangi günahımın cezası olarak, ben de bu gibilerden kurulmuş bir topluluğa karıştım ve binlerce hayati tehlikeden alnı açık kurtulduktan sonra, epeyce ilerlemiş bir yaşta böyle bir akıbete düştüm.

Yine ibrete değer olduğu için şurasını da söyleyeyim ki, bir iki gün öncesine kadar, kendisini yalnızca halifenin özel vekili ve memuru gösteren Evkaf Nâzırı Raşit Bey, kabinenin sonundan ümitsizliğe düşünce hemen Kızılay'a koşarak keyfiyeti müjdelediği gibi, arkadaş ve ahbaplardan bazıları da kendilerine kalsa bu hayırlı sonuca daha önce ulaşmak mümkün olacakken, benim inadım yüzünden geciktiğini yaymışlardır. Tarihe karşı, hakkımda böyle bir tanıklıkta bulunduklarından dolayı dedikoduculara teşekkür borçluyum.

Her kim ki arar bû-yi vefa tab-ı beşerde
Benzer ona kim, devlet umar zıll-i hümâdan[62]

Ziya Paşa

Ankara'ya gelince, İstanbul'un aksine gerçekten birlik, dayanıklılık, güçlülük, akıllılık gösterdi ve dışa karşı kesin bir üstünlük elde etti. Burası doğrusu takdire layıktır. Fakat İstanbul'la ahenk içinde olmakla da vatan için aynı sonucu, belki daha önce elde edebilirdi sanırım.

Ankara yöneticilerinin kendi bakış açılarına göre, gerçek üstünlükleri Osmanlı saltanatını yıkmak oldu! O saltanat ki, hakkında tekrar tekrar sadakat yemini etmişlerdi. Bu sûretle aynı zamanda kendilerine vekâlet verenlere, yani vatandaşların çoğunluğuna karşı da sözlerinden dönmüş oldular; çünkü milleti silahaltına almakta yalnız darağacı değil, saltanat ve hilâfeti kurtarmak taahhüdü de etkin olmuştu. Bu kişilerin son İstanbul kabinesine ve özellikle bana ettikleri:

Kendi elimle kesüb yâre verdiğim kalem
Fetvây-ı hun-ı nâ-hakkımı yazdı ibtidâ[63]

sözüne tam uygundur. Çünkü kendileriyle aramızda köklü bir dostluk ve bağ vardı ve amaçlarına erişmelerinin asıl etkeni olan askerî üstünlüğün elde edilmesinde hizmetimiz geçti. Fakat bir zamandan beri, tabir bağışlansın, faillerin kendi kollarıyla, karşısındakilere madik etmek, külâh giydirmek büyük bir marifet; bütün dünyada, her zaman geçerli ve yürürlükte olan ahlâk kurallarını ayak altına almak da anlayış ve deha eseri oldu. Dolayısıyla, sözüm yabana, aydınlarımızın gözünde bu türlü fiil ve haller ayıp değil, aksine övgüye değer! Ancak bu teorilerle bir topluluk ne kadar devam edebilir? Bunu gelecek gösterecek!

Bu kavgada Osmanlı Hanedanı'ndan sonra, kendimi ve ailemi en çok musibete uğramış ve mağdur olmuş görüyorum. Bütün hizmetlerimin üzerine siyah bir çizgi çekildi. Bunlardan sözle ve yazıyla söz edebilenin vay başına. Bütün elde edilmiş haklar sanki yokmuş! Hak aramaya kalkılırsa cevap verilmiyor, suskun davranış ve tavırlarla "ölmediğine, yiyecek ekmek bulduğuna şükret" manası ima olunuyor! Ben hayatımda pek çok defa haksızlığa, gareze,

---

62 İnsan doğasında vefa kokusu arayan kimsenin hali
Hüma kuşunun gölgesinden korunma uman kimseye benzer. (Yay. Notu)

63 Yare kendi elimle kesip verdiğim kalem,
İlk önce haksız yere kanımın akıtılması için fetva yazdı.
(Kerkük'te doğup 1762'de Bursa'da vefat eden ve asıl adı Abdürrezzak olan Nevres-i Kadîm'in bir beyti). (Yay. Notu)

zulme uğradım; fakat çok sürmeden beklemediğim vesilelerle ödüle eriştim ve zalimlerin nâdim ve pişman bir halde: "Tallahi lekad âserekallahu aleyna"[64] dediklerini ve hatalarını kabul ettiklerini gördüm. Ama ömrümün sonundaki bu darbe, geçmişlerle ölçülemeyecek derecede şiddetli ve yalnız bana değil, çocuklarıma da erişip etkilemektedir! Çünkü uzun hizmet zamanımda doğruluk sebebiyle servet namına bir şey edinemediğim halde, atalarımın kanları pahasına edinip bana bıraktıkları da âdeta kasden yok edildi. Yaşım ilerlediğinden (bu eser yazılırken elli dokuz) Allah'ın adalet ve intikamının ortaya çıkışına belki ben şahit olamayacağım, fakat çocukluk ve gençlik yaşlarımda bana nasip olan manevi koruma ve adaletin, gözümü yumduktan sonra çocuklarım hakkında gerçekleşeceği konusundaki güvenli ümit ile teselli bulmaktayım.

64 "Yemin ederim ki, Allah seni bize tercih etti". (Yay. Notu)

Beşinci Bölüm
MİLLİ HAREKETİN ORTAYA ÇIKMASI, GELİŞMESİ VE GALEBESİNE İLİŞKİN MESELELER

İttifak manzumemizin tam bir yenilgiye uğrayıp teslim olması üzerine, teklif olunan sadrazamlığı kabul ederken, gelecek için tasarlanmış bir planım, hazırlanmış bir programım vardı dersem yalan söylemiş olurum. O anda, yıkıma ve bölünmeye sürüklenen vatanın yardımına gözü kapalı koşmaktan başka bir duygu ve düşüncem yoktu. Fakat çarpışmaların durdurulması için galip düşmanlarımıza müracaat ederken aracılara, Arabistan ve Doğu Trakya dâhil olmak üzere, ülke bütünlüğü (tamamiyet-i mülkiye) ve idari bağımsızlığımızı korumak ve içinde bulunduğumuz şartlara göre bir ordu sahibi olmak gibi emel ve dilekler ileri sürmüştüm. Fransızlarla ilişki kurmak için gönderdiğim Mösyö Marcel Savoie'ye verilen ve –4. Kısmın Birinci Bölümü'nde– eklenen talimat bu maksadı içermektedir. General Townshend ile görüşmemiz de bu merkezdeydi. Mütareke tartışmaları devam ederken barış için beslediğim emeller ve düşünceler şunlardan ibarettir:

1) 1913 İstanbul Antlaşması'yla kararlaştırılan sınır içinde, Doğu Trakya bölgesiyle savaştan önceki sınırlar içinde Küçük Asya, kayıtsız ve şartsız egemenliğimizde kalacak.

2) Suriye ve Irak, geniş bir iç özerklik, hatta savaştan önceki Macaristan'ın, Avusturya Hanedanı'na bağlılığı şeklinde özel bir idare verilmek üzere uyruğumuz altında bırakılacak.

3) Kudüs sancağının (Filistin) eskiden olduğu gibi, bize tam olarak bağlı kalması umudu olmadığından, mukaddes yerlerin ve imtiyaz sınırları içinde İslâm'ın ve Müslüman halkın her türlü dinî ve medeni hakları ve hilâfetin manevi nüfuzu sağlanmak üzere, mümkün olduğunca dar bir sınır içinde özerklik veya bağımsızlık verilecek.

4) Hicaz bölgesi eski vilâyet sınırları içinde babadan oğula geçmek sûretiyle ve istenilen unvanla, fakat Osmanlı sultanlarının hilâfet hakkını onaylamak ve bu yüce makama bağlılığını kabul şartıyla, Mekke emirine verilecek.

5) Yemen'in Zeydîlerin oturduğu Cebel kısmı, İmam Yahya'nın idaresine bırakılacak. Fakat sahiller ile Tihâme, ülkenin karakterine uygun bazı idari ayrıcalıklarla işgalimiz ve uyruğumuz altında bulunacak. Asir, şartların gerektirdiğine göre, Tihame'nin idare şeklinde olduğu gibi, devlete bağlı kalacak veya gerekirse Şerif'in kazanılması için Hicaz'a bağlanacak. Necid, imar ve faydalanma çarelerine sonradan bakılmak üzere, eski halinde (in statu quo ante) bırakılacak.

Bu düşüncelere göre Osmanlı Devleti –Araplar iç işlerinde özerk kalmak üzere– Birleşik Devletler şeklinde ve eski hanedanın elinde, eski imparatorluğunu koruyor, Arap Yarımadası'nın verimli olan sahil kısımları eskisi gibi elimizde kalmakla beraber kan ve malımızı döküp harcamaktan başka faydası dokunmayan iç kısımları iddia sahiplerinin eline bırakılmış oluyordu.

6) Mali kapitülasyonların kaldırılması başta gelen emellerimdendi. İttihatçılar bu meseleyi vaktiyle ortaya atmış ve ilgililerin zihnini gereği gibi hazırlamış olduklarından, ustaca ve hilesiz bir siyasetle bu ilkeye erişmekten ümitsiz değildim. Adli kapitülasyonlara gelince: Öteden beri bu konudaki düşüncem –ki İttihat liderlerine birkaç defa açmıştım– on, on beş yıllık belirli bir zaman için geciktirmek, fakat bu sürenin bitiminde kayıtsız ve şartsız kaldırılması sözünü almak, bu zaman içinde ise can u gönülden çalışarak ve her çareye başvurarak ülkede adaletin hakkıyla dağıtılmasını, yabancıların olduğu kadar, devletin kendi uyruğundakilerin haklarını da garantiye alıp koruyacak bir adli kurum meydana getirdikten sonra, bu bağları da kırıp atmak merkezindeydi.

Kesin bir yenilginin ertesinde ve böyle bir yalnızlık ve terk edilmişlik durumunda bu türlü ümitlere düşmeyi boş kuruntu ve hayal olarak görecekler pek çoktur. Fakat ümitlerimiz ister boş, ister güçlü, ister hayal veya hakikat olsun, galiplerle uyuşmak ihtiyaç ve mecburiyetinde bulunduğumuzu takdir ve teslim etmeyecek bir akl-ı selim sahibi düşünülemez. Onun için mütareke ve barış girişiminde ümitvar olmanın, göz önünde bir hedef bulundurmanın, herhalde umutsuzluktan ve körü körüne yürümekten daha faydalı olacağını da kabul etmek gerekir.[65] Bununla beraber bu umutlar pek de boş görülmemelidir.

65 Dünya Savaşı'nın o uğursuz son zamanlarında bile Mustafa Kemal Paşa'nın ümitsizliğe düşmeyerek memleketi savaşla bağımsızlığa kavuşturma çarelerini aradığını taraftarları yayıp duruyorlar. Fakat bu zâtın mütareke görüşmeleri esnasında devlet makamlarına çektiği telgraflar bunun aksine işaret eder. Eski ve saygıdeğer bir arkadaşı da bundan bir iki ay önce (bu süre bu satırların yazıldığı tarihe göre söylenmiştir) sohbet sırasında "senden beklenen, sadrazam olunca padişahı ve hükümeti Anadolu'ya naklederek orada savunmaya devam etmekti; çünkü artık karşılarında hiçbir engel kalmayan hasımlar önünde böyle yiğitçe bir girişimden başka kurtuluş çaresi kalmamıştı" demişti. Aziz dostumun bunu benden beklediğini sanmasam da, başa geçse kendisinin böyle yapacağını öne sürerek beni eleştirmiş olması büyük ihtimaldir. Yalnız anladığıma göre kendilerinin o tarihlerde Anadolu'nun güneyinden ve

Öteden beri düşüncem bu merkezdedir ki İngiltere, Suriye'nin Fransa eline geçmesinden ise bütün Arabistan'ın bizim elimizde kalmasını tercih ederdi. Gerçi bizim onlara karşı savaşa girmemiz üzerine, müttefikleriyle topraklarımıza ilişkin bazı kararlar almış olmaları güçlü ihtimaldir. Fakat İslâm dünyasının, özellikle Hind'in ruh yapısı, düşünce durumunu ve hele ordusunda bulunan çok sayıdaki İslâm askerinin heyecanlarını müttefiklerine bahane olarak göstererek bize uygun bir siyaset kabul eden ve bu hususta Wilson Prensipleri'nin gerçekleşmesini isteyen Amerika'nın yardımından da faydalanabilirdi. Gerçi bütün düşüncelerin gerçekleşeceği söylenemez: İsteklerimizin bazılarının sınırlandırılıp değiştirilmesi, birtakımından vazgeçilmesi, galip devletlere bazı menfaat ve imtiyazlar gösterilip verilmesi zorunluluğunun ortaya çıkması pek muhtemeldi. Fakat yapılacak antlaşmalarda devletin bağımsızlık ve geleceğini temin, halkın hak ve menfaatlerini koruma ve tatmin yönü düşünülmek ve her şeyin aslı olmak üzere yükümlülüklerimizi namuslu bir şekilde yerine getirmeyi göze almak şartıyla parçalanma ve yok olma tehlikesinden kurtulmak mümkün olurdu. Sırası gelmişken şurasını da eklemek isterim ki, Avrupa hükümetlerinden defalarca döneklikler gördüğümüz inkâr edilememekle birlikte, bizim de özellikle ülkemizle ilgili ıslahat hakkındaki söz ve anlaşmalarımızı yerine getirmek için gereği kadar iyi niyetle çalışıp gayret etmediğimizi itiraf zorundayız. Ben bu kez samimiyetle ahde vefayı denemek istiyor ve bununla kurtuluş ve selâmeti umuyordum.

Bize en büyük zorluğun Ermeni meselesinden geleceği açıktı. Buna karşı ilk önlem olarak galip devletlere bir iyi niyet işareti olmak üzere, istek gelmeden önce Kafkasya'nın ve bu münasebetle Rus Ermenistanı'nın boşaltılmasını emretmiştim. Öteden beri Hıristiyan halkla ilgili olarak Avrupa tarafından istenilegelen ıslahatı bütün memlekete yayarak fırtınayı az hasarla geçiştirmeyi ummaktaydım. Suçluların cezalandırılması konusuna gelince: Ermeni ihtilâlcilerinin bilinen çatışmalarda saldırgan ve ilk başlatıcılar olduğunu,

---

sahillerinden istila tehdidinde, bütün ülkenin abluka altında, hazinenin tamtakır bir halde olduğunu bilmemezlikten geliyor, resmî bilgilere dayanarak ordunun, bu kitabın başında tasvir ettiğim halini bilmiyor, terk edilmesini önerdiği Trakya ile İstanbul'un da vatanın pek kıymetli kısımlarından olduğunu unutuyor. Kemalilerin de eserlerinde itiraf ettikleri gibi, savaş sonunda milletin kımıldayamayacak şekilde üzgün ve bıkkın olduğunu göz önüne almıyordu. Çünkü onun, savaş yıllarını ülke dışında geçirdiği için, içinde bulunduğumuz son duruma ilişkin doğru bir düşüncesi yok! İlk alınan tedbirleri sonraki olaylara kıyas ederek eleştirmek, doğru ve insaflı bir düşünce tarzı olamaz. Mütarekenin imzalandığı esnadaki durumla, milli müdafaanın ortaya çıktığı zamandaki siyasi durum aynı değildi. Ancak şurası bir gerçektir ki, düşmanlarımızı bölmek, durmaya zorlamak, bizde de nefis müdafaası gayret ve kuvvetini canlandıran ve hazırlayan gizli sır, o beğenilmeyen mütareke olmuştur. Mütarekeden önce herhangi bir şekilde savaşı sürdürmeye kalkışmak, milletin düşman kucağına atılması tehlikesini bile doğururdu.

Türklerin savunma ve karşı koyma sûretinde yaptıklarıyla karşılaştırılamayacak kadar çirkin bir zulüm yaptıklarını, uygun ve sağlam bir savunmayla dünyaya açıklayıp ispatladıktan sonra, bizim de büyük küçük, memur ve halktan suçlu olanların eşitlik ve adalet çerçevesinde şiddetle cezalandırılmasında tereddüd etmeyecektim. Bir Diyarbekir ve İstanbul akrebinin ezilmesinde nasıl fark gözetilmezse, bir yabancı, Ermeni veya Türk caninin cezalandırılmasında da milliyet gayreti güdülemeyeceği inancındayım.

Sözlerimden, düşünce ve tasarılarımda İngiltere'nin yardımına nispeten fazlaca bel bağlamış olduğum gibi bir anlam çıkarılabilir. Gerçekten mütareke girişiminde ilk önce onunla bağlantı kurulabilmiş olması ve eserimin değişik sayfalarında açıklandığı üzere, coğrafi durumumuzun, İslâm siyasetinin, hilâfet meselesinin bu devleti daha çok ilgilendirmesi yönlerinden, o taraftan gelen ümit ışığı daha parlaktı. Mütakere şartlarında diğer müttefiklerimizle oranlanamayacak derecede kolaylık gösterilmesi ve başlangıçta İngiliz subayları tarafından mütareke hükümlerinin korunmasında gösterilen yardımlar da düşüncemi destekliyor, ümidimi artırıyordu. Fakat General Townshend'in hatıratının *Vakit* gazetesinde yayınlanan bir tercümesinde, güya benim İngiliz himayesini istediğim yolundaki ifadesi kesin olarak yanlıştır. Bazı ortak sözler ve kavramlar İngilizcede, Fransızcadaki anlamlarından farklı şekilde kullanılıyor. Ben kitabın aslıyla tercümeyi karşılaştıramadım. Eğer generalin kasdı gerçekten siyasi anlamında bir sürekli himaye ise, böyle bir şeyi söylemek veya ima etmek değil, aklımdan bile geçirmediğimi kesinlikle temin ederim.[66] Mondros'a delegelerimizin gönderilmesi kararlaştırıldıktan sonra, generalin oradan gönderdiği mektup (Bkz. Ek: 87) gerçi böyle bir tavsiye içeriyorsa da, ben buna cevap bile vermedim. Hem de mektubun ifadesi, aramızda daha önce böyle bir konuşma geçmediğine işaret eder.[67] Gerçekten gerek İngiltere, gerek

66 15 Kasım 1918 tarihinde General Townshend, Mr. Montagu'ye yazdığı mektupta ise İzzet Paşa ile görüşmesini naklederken paşanın kendisine şöyle dediğini yazıyor, "Bizim şeref anlayışımız vardır. Şerefsiz şartları kabul etmektense, sırtımızı duvara verir ve çarpışırız. Türklerle harb etmiş bir kimse olarak, buna zorlandıkları takdirde neler yaparlar, bilirsiniz." (Charles V. F. Townshend, *My Cempaign in Mesopotamia*, Chapter: XX, s. 383). (Yay. Notu)

67 Mustafa Kemal Paşa, tanınmış uzun *Nutuk*'unda aleyhimde üzüntü verici bir dil kullanmakta kusur etmediği gibi, Ali Kemal'in deyimiyle, birtakım lahana yapraklarıyla fino köpeklerini üzerime saldırtmaktan da geri kalmamıştı. Bu cümleden olarak *Milliyet* gazetesinde Ahmet Şükrü adlı bir yazar, güya Townshend hatıratının yayınlanması üzerine benim kendisini çağırarak bu himaye isteği meselesini tekzib etmelerini istemiş ve korkakça bir davranış ve tutumla, "bu mesele Ankara'da aleyhimde ne kötü etkiler uyandırır" demişim yolunda bir makale yayınlayarak birçok namertçe düşünceler ileri sürmüştür. Temin ederim ki, bu kişiyle, değil böyle bir konuşmada bulunduğumu, kendisiyle tanışmış olduğumu bile hatırlamıyorum. Beni tanıyanlarsa bilmediğim bir adam şöyle dursun, ahbabıma bile böyle bir sızlanmada bulunmayacağımı takdir ederler. Gerçekten o tarihte *Vakit* başyazarı olan Ahmet Emin Bey'e

Fransa ve gerek Amerika'nın mütareke ve barış imzalamak için yardımları temenni edilmişti. Fakat yardımla, himaye isteği[68] arasında büyük bir fark vardır.

***

Her neyse, doğru veya yanlış, olur veya olamaz, ben düşündüklerimi yapmaya vakit bulamadan istifa etmek zorunda kaldım. Fakat kabinenin değişmesinin ilk ve en büyük sakıncası, İtilâf Devletlerine, devletimizin bu kez de güvenmeye değer esaslardan yoksun olduğu düşüncesini vermiş olmasıdır. Bu yüzden sadrazamlığım sırasında doğan fırsat elden kaçırıldı gitti. Değişikliğin arkasından İngiltere, yaptığına pişman olmuş gibi bir tavır aldı. Londra gazetelerinin "Türkler yine her zamanki gibi müttefikler arasına nifak tohumu ekmek istiyorlar" yolundaki yayınları, artık bizden el çekildiğini gösteriyor ve ima ediyordu.

Yerimize gelen Tevfik Paşa Kabinesi'nin başkanıyla yarısına yakın üyesi namuslu, dürüst ve deneyimli devlet adamlarından olmakla beraber, durum ve zamanın gerektirdiği kararlılıkla yürütme özelliği ve gücünden yoksun Sultan Hamit dönemi kalıntılarından, bir kısmı önemli devlet işleriyle uğraşmamış tecrübesizlerden, bir kısmı da ölüm halinde annesini soymaya bakan kalleş takımındandı. Böyle uyumsuz bir heyetten –hele başkanı sözünü geçirmekten yoksun oldukça– sağlam bir düşünce ve bunu uygulamaya koyacak azim ve cesaret beklenemez. Gerçekten bu kabine, genel idare ve dış siyasette padişahın iradesine körü körüne uydu. İtilâf Devletlerine tamamen teslimiyet gösterisiyle merhametlerini çekerek eller böğürde son saatin gelmesini beklemekten başka bir şey yapmadı. Mebuslar Meclisi'nde, birbirini eteğinden çekerek konuşma kürsüsüne çıkmak için yarışan vükelâ "galip istediğini yapar" vecizesiyle politika anlayışlarını ortaya koydukları için, galipler de bu itiraf ve teslimiyetten hakkıyla faydalanmakta kusur etmediler. Mütareke hükümlerini ayak altına aldılar. İzmit Körfezi'ne çekmiş oldukları donanmalarını İstanbul'a döndürdüler.

---

keyfiyeti açığa kavuşturup düzeltmesini ve eğer itirazla karşılaşırsa sözlerimi generalin mektubuyla ispat edeceğimi söyledim. O da istenen açıklamayı yaptı. Bu savunma ve istek benim hakkım olduğu gibi, düzeltme meselesi de gazetecinin göreviydi. Fakat Ahmet Şükrü adındaki kimseye böyle bir tenezzülde bulunmadım.

Ne garip bir tecellidir ki, ataları dört beş yüzyıldan beri dünyanın üç kıtasında vatan sınırlarını korumak yolunda kanını döken, kendi de kırk yılı aşkın bir zamandan beri devletin kılıcını namusuyla ve cidden hiçbir menfaat beklemeden taşıyıp kullanan ihtiyar bir asker aleyhine, mebusluk ve daha başka ümitlere düşürülerek Şükrü Bey seviyesindeki kimseler sataştırılıyor. Ben ne yazık ki, elastiki kanunlar ve diğer birçok vasıta ve sebeplerle Damat Ferit sadaretinde olduğu kadar bile kendimi savunma hakkından yoksunum. Fakat bu gibi sataşmaların nasıl bir ahlâki kötülük olduğunu akıl ve namus sahiplerinin takdir edeceğinden eminim.

68 Orijinal metinde *istiâne* ile *istihma* kelimeleri kullanılmaktadır. (Yay. Notu)

Bizim kabine Fransız elçiliğine birtakım asker çıkarılmasına karşı koyarken, birkaç güne varmadan hükümet merkezimiz müttefiklerin fiilî işgali altına alındı. Kışlalarımız, okullarımız, resmî ve kamu binalarımızdan başka, birçok Müslüman ev ve işyeri bedelsiz işgal edilerek kendi askerleri, karargâhları, idare heyetleri, Ermeni yetimleri yerleştirildi.

Benim sadrazamlığımın son günlerinde, Musul'un İngiltere, İskenderun'un Fransa tarafından işgal edilmemesi meselesiyle didişilip durulurken, birkaç gün geçmeden, Fransız istila seli bütün Adana vilâyetini içine almakla kalmayarak Halep'ten Urfa ve Maraş bölgelerine doğru genişlemeye başladı. İtalyanlar da Anadolu'nun güney ve batı sahillerine asker çıkararak Anadolu'nun içlerine doğru barışçı tavırlarla sızmaya başladı.

Dış siyaset böyle devam ederken iç idare de engebeli bir yola girmişti. Daha önce söylendiği gibi, birkaç nâzırın suiistimal şüphesini uyandıran yanlış hareketleri kabinenin ipliğini pazara çıkarınca basın yaygaraya başladığı gibi, mebuslar da açıklama isteyerek sonuçta güvensizlik kararı vereceklerini duyurup anlattılar. Bunun üzerine padişah ve kabine bir cesaret eseri göstererek Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil ettiyse de, kamuoyu için için kaynamakta ve İttihatçılar zamanında ortaya çıkıp birer sûrette burunları kırılan değişik partiler yeniden hayat ve kuvvet kazanarak tehdide cesaret etmekteydiler. Buna karşı kabine birkaç üyesinin istifasıyla, sözde seçkinleşmişse de (fakat istifa edenlerin çoğunluğu işgal liderlerinin müdahale ve hakaretlerine dayanamayan haysiyetli kişiler olup, asıl suçlular yerlerinden kıpırdamadılar), bununla da heyecanın yatışmadığını gören ve makamını güvenli bulmayan hükümet, İstanbul zabıtasının işgal kuvvetleri eline geçmesini istedi veya razı oldu. Bu olay, durumdan endişeli olan kabinenin arzusu veya hükümetin zayıflığına tanık olan İtilâf kuvvetlerinin zorlama ve istekleri sonucu mudur, bilmiyorum. Fakat her ne sûretle olursa olsun, Osmanlı Devleti bir *condominium* halinde fiilen işgal devletlerinin eline geçtikten ve Osmanlı saltanatı gülünç bir korkuluk haline girdikten sonra, Tevfik Paşa Kabinesi fazla dikiş tutturamayarak çekilmek zorunda kalmıştır.

Tevfik Paşa'nın saygın ve namuslu kişiliği bu kabineyi kendisinden sonraki kabine derecesinde ayıplanır ve nefret edilir bir yere düşürmemişse de, gelip geçen Osmanlı kabinelerinin en zayıfı, en âcizi buydu ve en zararlısı da bu olmuştur denilebilir.

***

Tevfik Paşa'dan sonra gelen Damat Ferit Paşa, doğuştan yeteneksiz, damat olalıdan, yani otuz kırk yıldan beri devlet memuriyetinden uzak tutulmuş,

önemli kişilerce küçük görülen ve nefret edilen, kendisi de padişah damadı olunca yakalandığı büyüklük hastalığıyla, orta halli kimselerle beraberlikten kaçınır ve onları hor görür ve bu bakımdan da dünyanın durumundan habersiz, yarı deli, yarı ahmak, garip bir yaratıktı. Bununla beraber, kibirli, zorba ve mütehakkim olduğu için arkadaşlarını istediği gibi oynamaya bırakmadığından, aralarında Hoca Vasfi gibi adamlar bulunduğu halde bile, kabinenin hırsızlık ve rüşvetçiliği duyulmamışsa da, dışarıdan Sait Molla ve benzerleri gibi kalleşler fırıldaklarını çevirmekten geri kalmamışlardır.

İtilâf ve Hürriyet Partisi'ni temsil eden bu heyet de, İtilâf Devletleri temsilci ve komutanlarına dalkavukluk ve baş eğmekte kendinden öncekileri geçmiş ve bütün siyasetlerini, ümitlerini galiplere kul, köle olmaya bağlamışlardı. Ferit Paşa, hayal hanesinde en ateşli vatanseverlerden daha fanatik, galiplere Arabistan da içinde olmak üzere, bir karış toprak vermemeye azimli ve ısrarlıydı. Ancak bu amaca ulaşmak için vasıta ve silahlı istilacılara uysallık, komiserleri binek taşından karşılama, otomobillerine kadar uğurlama, küçük memurlarına, Rahip Frew'lara kadar mülâkatlar, ziyafetler vermek, Dünya Savaşı'na sebep olanlara ağız dolusu sövüp saymalar, Ermeni katili diye, araştırılmadan birtakım suçsuzları yok etmek ve mahvetmek; İttihatçı suçlamasıyla rakiplerini İngilizlere tutuklattırıp Malta'ya sürdürmek... İşte bu kadar! Fakat konuşmalar arasında hissedilmesi gereken hayalciliğin, zayıflık ve miskinliğin ve her gün arka arkaya gelen yılışıklığın bu derecesinin iyi etki etmesi şöyle dursun, küçümseme ve nefret duygusu uyandırması doğaldı. İşte bu zavallı platonik vezir, hayalî tedbir ve dalkavukluklarına devam edip dururken, işgal lider ve komutanları iç yönetimimize karışmayı giderek arttırmaya ve şiddetlendirmeye, İtalyan ve Fransızlar sokulma ve yayılmalarını genişletmeye devam ettikleri gibi, bir taraftan da Yunanlıların İzmir'i işgali, Kafkasya'dan Ermeni kuvvetlerinin ülkemize girmesi, Karadeniz sahil vilâyetlerinde eski Pontus Devleti'nin diriltilmesi şüphe ve işaretleri ortaya çıktı. Yabancı subayların korumasına sığınan gayrimüslim vatandaşların Müslüman ahaliye karşı takındıkları düşmanca tavır ve tutumları dayanılmaz bir dereceye vardı.

İşte her gün bu gibi olayları görüp işiten, hükümetin zayıflık ve miskinliğini, vatanın geleceğinin vahametini takdir eden her düşünce sahibi kişi, kurtuluş çaresi aramaya koyuldu. İstanbul'da Vahdet-i Milliye bloku teşekkül ettiği gibi, ülkenin çeşitli yerlerinde de birçok cemiyetler ortaya çıktı ki, bunların başlıcaları: 1- Trakya Paşaeli, 2- Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-yı Hukuk-ı Milliye, 3- Adanalılar, 4- Trabzon Müdafaa-yı Hukuk, 5- İzmir'in işgali arifesinde bu şehrin hamiyetli ileri gelenleri ve gençleri tarafından kurulan Redd-i İlhak

cemiyetleridir. Bu cemiyetlerin son emelleri, devletten ayrılmamak, başka bir hükümetin eline düşmemekten ibaretti. Üyeleri arasında devletin istiklâl ve geleceğinden ümidini kesmiş kimseler bulunsa bile, onlar da devletin parçalanması halinde kendi özel vatanlarının bağımsızlığını korumak ve hele Ermeni ve Rum egemenliği altına girmemek maksadında ve buna erişmek için siyasi girişimlere başvurmakla birlikte, ihtiyaç görülürse bu uğurda kanlarını bile dökmek azmindeydiler.

Bu vatansever teşkilâta karşılık İstanbul'da bir de *Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* ortaya çıkmışsa da, bu ayrılıkçı hizbin önemi ve ömrü pek az olmuştur. Fakat yine İstanbul'da ortaya çıkan ve güneydoğu vilâyetlerine dal budak salan *Kürt Teâlî Cemiyeti*, bağımsız bir Kürdistan kurma emelinde olup amacına ulaşmak için yabancılara yanaşmış, bu yüzden milli müdafaayı uzun zaman uğraştırmışlar. Yine İstanbul'da *İngiliz Muhibleri* Cemiyeti isminde bir cemiyet daha türemiştir. Bunların görünen maksatları İngiltere'nin yakınlığını kazanarak mümkün olduğu kadar parçalanmanın önüne geçmek ve felâketleri hafifletmekmiş. Üyeleri arasında bu düşünceye samimiyetle inanan kimseler bulunması uzak bir ihtimal değildir. Fakat Sait Molla ve benzerleri gibi, başkan ve etkin üyelerinin gizli niyetleri Damat Ferit'in yanında mevki sahibi olmak, casusluk ve benzeri aşağılık hizmetlerle külâh kapıp para kazanmak yahut göze batan rakip ve hasımlarını iftiralarla yok etmekten başka bir şey değildir. Bu kişilerin kara sevdalı tutkunluklarına karşılık İngiliz yüksek ve resmî mahfilleri, yakınlık göstermeleri şöyle dursun, âşıklarının varlıklarını bile bilmezlikten geliyor, bütün dostluk Rahip Frew ve küçük istihbarat memurlarıyla buluşmak ve görüşmekten ibaret kalıyordu. Ortaya çıkışından beri İngiliz siyasetinin aleyhimize şiddet kazanması, bu cemiyetin öneminin takdiri için ölçek olur. Bir de manda taraftarları türemişse de, bunların hükümetçe onaylanmış bir cemiyet kurduklarını işitmedim.

***

Bu olaylar olurken İstanbul'da seçkin bir kişilik türemişti. O da 7. Ordu ya da kendi tevcihince –çünkü hükümetçe verilmemiştir– Yıldırım Ordusu eski komutanı, padişah fahrî yaveri Tuğgeneral Mustafa Kemal Paşa'dır. Sultan Vahidüddin veliahdken Avrupa'ya yaptığı bir gezide maiyyetine tayin edilmiş olan bu paşa, eski yakınlık ve yaverlik özelliğinden faydalanarak saraya gidip geldiği gibi, *Vakit* gazetesi başyazarı Emin Bey'e yazdırarak yayınlattığı bir hayat hikâyesinden anlaşıldığına göre, Mareşal von Falkenhayn'la arası açılıp 7. Ordu Kumandanlığı'ndan çekildiği zaman, beş baş atını Cemal Paşa'ya –hükümet hesabına– beş bin altın liraya satın aldırmış olduğundan,

cebi de dolu olarak Beyoğlu âlemlerine atılmış, işgal kuvvetleri subaylarıyla da görüşmeye başlamıştı. Sadrazam Ferit Paşa ise, sarayda ve İtilâf Devletleri mahfillerinde rekabete tahammül edemezdi. Fazla olarak bu yeni türeyen paşa, iç politikayla açıkça uğraşıyor ve hele benimle de çekinmeden görüşüyordu. Padişahın hakkında sevgi göstermesi, para suiistimali ve Ermeni öldürmek gibi açık bir suçlama nedeni de bulunamadığından, diğer hasım ve rakipleri gibi bir vartaya atmaya çare bulamayınca, bu zorlu rakibi yumuşak bir şekilde İstanbul'dan uzaklaştırmak için vesile aramaya başladı. Sultan Vahidüddin de izlenen yaltakçılık ve miskinlik siyasetinin iflas ettiğini anlayınca, izini belli etmeden Anadolu'da bir direnme vücuda getirmeyi ve değişik cemiyetleri kendi yararına olarak birleştirmeyi düşünmüş, hatta daha önce Rauf Bey'i bu maksatla kendisine çekmek için epeyce çalışmıştı. Fakat bu kişilik sahibi, inatçı ve ağırbaşlı vatanperver, kendiliğinden Anadolu'da savaşa koşmuş olduğu halde, padişahın vaat ve ısrarına boyun eğmeyince, padişah fahrî yaverini hatırladı. İşte bu sûretledir ki, başka farklı görüş açısı izleyen hükümdarla sadrazamı, bu kişiyi Anadolu'ya gönderme amacında birleştiler.

Vatanın içine düştüğü sondan kendilerini sorumlu görmekle mahcup ve üzüntülü ve mümkün olduğunca yitirdiği zorbalığı yeniden kazanmak fırsatını bekleyen İttihat ve Terakki, yeni adıyla "Teceddüd" partisi liderlerinin de bu meselede el altından etki ve yardımları ve paşa ile gizli ilişkisi olduğu da güçlü ihtimallerdendir.

Mustafa Kemal Paşa, istediği kadar padişahın özel memuru olarak bu işe başlamış olduğunu inkâra savaşsın, benim bu hususta kanaatim sağlamdır. Çünkü kendisine verilen yetki şimdiye kadar hiçbir faniye nasip olmamış bir genişlikteydi. Kendi teftiş dairesindeki askerî kıtalardan başka komşu kolordulara ve bütün Anadolu vilâyetlerine emri geçerli olacak, memurları istediği gibi görevinden alacak veya tayin edecektir. Benim bildiğim Bâbıâli bu gibi işlerde, özellikle askerlerin yöneticileri hükmü altına alması meselesinde çok kıskançtır. Hele gurur ve kıskançlığı delilik derecesinde olan Ferit Paşa'nın sadaret makamında olmayan yetkileri başkasına bahşetmek istemesi, doğal olmayan bir durumdur. Bu tarihlerde padişah, eski politikasının ilkelerini değiştirerek güya halka hoş görünmek ve güven vermek için, Tevfik Paşa'yla benim kabinelerimizden seçtiği ve tayin ettirdiği on iki nezaretsiz bakanın (ministre sans portefeuils) katılmasıyla oluşturulan kabinenin içinde ben de vardım.

Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişliğe tayinini içine alan ve yetkilerini belirleyen belge görüşülüp tasdik olunmak üzere Vükelâ Meclisi'ne verildiği tarihten bir hafta-on gün önce paşa, fermanını, yetki mektubunu taşıyarak

hareket etmiş bulunuyordu. Bu haller açıkça gösterir ki, bu memuriyet resmî hükümetin değil, padişahın düşüncesinin ürünü ve tedbirinin eseridir. Bâbıâli ve Harbiye Nezareti, saraydan aldıkları işaretle bunu uygulamaya koymuşlardır. Fakat bu gerçeğin gizlenmesi Mustafa Kemal Paşa'ca olduğu kadar, sinsi padişahça da gerekliydi. Paşa büründüğü esrarlı kisveye, gelecek için beslediği emeller ve hayallere uymaması yönünden saraya bağlılığını gizlemek, memur ve mensubu olduğu hükümdara karşı işlediği iğfal, sözünden caymak, küfran-ı nimet gibi basitlikleri halkın gözünden saklamak, hiç olmazsa hafifletmek istiyor, padişah da ne şekilde olursa olsun, bir kimse tarafından aldatılmış olmayı kibrine yediremiyor, bir yandan da yabancılarca el altından oyun yapmak istediğinin anlaşılmasından korkuyordu.

Bu geniş yetkiyle Samsun'a çıkınca Mustafa Kemal Paşa bir taraftan önceden kurulmuş olan Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerini ve bunların hükümet merkeziyle vilâyetlerde bulunan faal üyeleri aracılığıyla bütün milleti, diğer taraftan da Kâzım Karabekir, Ali Fuad, Yusuf İzzet Paşalarla Refet Bey gibi yenilgi acısı ve vatan bağımsızlığı aşkıyla yanıp tutuşan cesur, çalışkan, hareketli kolordu komutanları aracılık ve yardımıyla orduyu eli altında buldu. Bir taraftan padişahın ve büyük ihtimalle İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin istek ve tebligatını, diğer taraftan bütün milletin ve ordunun ateşli isteklerini yerine getirmek için gayretli bir şekilde işe başladı.

Şu tarihçeden anlaşılır ki, padişahtan ve hükümetten aldığı nüfuz ve yetkiyle Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'de liderlik yapmışsa da, sözü edilen askerî erkân ile devletin yüksek memurları, eşraf ve aydınlar ülkede başarı şerefinden hakkıyla pay sahibi ve ondan daha öncelikli olmak dolayısıyla belki ondan daha fazla milletin minnet ve şükranına hak kazanmıştır. Fakat bu zât gerçek mücahitleri bir yolunu bulup atlatmış, unutturmuş ve bütün şerefi kendine mâl etmiş, nüfuz ve ülke idaresini kendisine tâbi olanlara hasretmiştir.

İşe başlamasından bir hafta, on gün geçer geçmez İngilizler girişimin vahametini anlayarak paşayla bazı arkadaş ve taraftarlarının geri alınması için İstanbul'u zorlamaya başladılar. Her türlü karşı koyma gücünden yoksun olan hükümet de çeşitli makamlardan yazdırdığı ricalar, emirler ve iradelerle kendisini İstanbul'a getirmek istediyse de, paşa boyun eğmedi. İngilizlerin zorlamasıyla hükümet tarafından İstanbul'a geri dönmesi emrediliyorsa da, kendisinin rütbe ve memuriyetinden istifa ve nefsini millet yolunda feda ederek vatanın kurtarılmasına hazır olduğunu da ustaca yaydığından, istisnasız Anadolu'daki askerî birlikler ve vatansever sivil memurlarla eşraf ve aydınları kendisine çekip bağladı ve merkezî hükümete karşı halkın zaten epey

zamandan beri bozulmuş olan ilişki ve güvenini büsbütün yok etti. Paşanın ateşli tabiatı, doymak bilmeyen hükmetme hırsı, bu fedakârca kararın önemli nedenlerinden olduğunu kabul etmekle birlikte, ülkenin en büyük politikacıları Bekirağa Bölüğü'nde veya Malta kışlalarında hapsedilmiş ve sonlarının ne olacağı bilinmezken, korkak insanların da başka türlü davranamayacaklarını sırası gelmişken söylemekten kendimi alamadım.

Her ne ise, bu kararıyla paşa, artık devlet memuriyetinden çıkmış, millet adamı olmuştu. Bununla beraber ihtimal etrafındaki bazı samimi din ve devlet adamlarının istek ve hatırlatmaları, belki de Sultan Vahidüddin hakkında –o zamanlar daha kalbinden silinmeyen– minnet duygularıyla "İstanbul ve İstanbul'da düşman esaretine düşmüş olan halife ve padişahı kurtarmaya çalışacağını" da her tarafa ilân etti. Bu sayede bütün İslâm dünyası ve özellikle İngiltere'nin hilâfet hakkındaki kötü niyetinden kaygılanan Hint Müslümanları büyük bir samimiyet ve ümitle kendisine yöneldi. Hint İslâm Cemaati diğer vatandaşlarıyla da birleşerek gazeteler, mitingler, hatta boykotlarla politik açıdan yardım ettikleri gibi, çok önemli para yardımında da bulundular.[69] Mustafa Kemal'in hesapsız, kitapsız, istediği gibi harcadığı bu paralar da, nüfuz ve kuvvetinin çoğalıp artmasına hizmet etmiştir. Bundan başka bir taraftan yabancıların her birinin kendi özel çıkarı doğrultusunda aldıkları değişik ve çelişik yarım önlemler, takındıkları düşmanca tutum ve tavırlar, yaptıkları sahte nümayişler, gösterdikleri döneklik ve kararsızlık halkı nefret ve korku, diğer taraftan Ferit Paşa ve yardakçılarının, düşman ocağını yakmak için bindiği dalı kesmek türünden olan ve her taraftan yalan gerçek padişaha mâl edilen kötü uygulamaları, merkezî hükümeti giderek halkın gözünden düşürürken, Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu kuvvetlendiriyordu.

***

69 Büyük bölümü senet ve resmî muamelelere bağlanmadan güvene dayalı olarak, kanılarınca bu din ve millet fedaisine (!) teslim edilen çok miktardaki akçenin bir bölümü ülke için harcanmış olsa bile, asıl önemli bölümü paşanın elinde kalmış ve arzu ve ihtiraslarını uygulamak ve bu yüzden ortaya çıkması kaçınılmaz olan muhaliflerini kırmak için muhtaç olduğu bendeler çevresini oluşturmak için kullanılmıştır. Kuvvetle rivayet olunduğuna göre İş Bankası bu para ile kurulmuş ve sırdaşlar, önemlerine göre, bankanın hisse senetleriyle taltif edilmişlerdir. Daha sonra hilâfet ve diyanetin kaldırılması ve zayıflatılması bu çevrenin eseri olduğuna göre, Müslümanların gönlünden kopmuş olan bu cömertçe yardımların tamamen amaçlarına aykırı yerlere harcandığı görülür. Sonradan inanılır bir kaynaktan aldığım bilgiye göre, bu yardımların İstanbul Kızılay'ı aracılığıyla gönderilen bölümü Ankara'daki Maliye Vekâleti'ne resmen intikal etmişse de, doğrudan kendisine gönderilen bölümü kahramanımızın elinde kalmıştır. Hind İslâm Cemaati Lideri Mevlâna Muhammed Ali merhum –ki para yatırımı onun aracılığıyla yapılmaktaydı– cemaate hesabını vermek üzere, Ankara'ya giderek gönderdiği paraların makbuzunu isteyince, vermekten kaçınılmış ve Milli Hareket'in başarısı için tasavvurunun üstünde çaba gösteren bu biçare namuslu adam da, bu darbenin etkisiyle az zaman sonra vefat etmiştir. Allah'ın rahmeti üzerine olsun.

Rıza Paşa Kabinesi kurulduğunda, İstanbul ve Anadolu'nun birleşmesi ve kabul edilebilir bir barış antlaşması ümidi henüz büsbütün kesilmemişti. Çünkü Ferit'in azline rıza göstermelerinden çıkarılacağı üzere, yabancılar artık iyi kötü bir barışa-istekli olduğu gibi, Anadolu'da düzenli bir ordu oluşamamış, Rusya karşı ihtilâller ve çeşit çeşit karışıklıklar içinde bulunduğundan doğudan ümit ışığı belirmemiş, Fransa'yla değişik cephelerde çarpışmalar devam ettiğinden onunla uyuşabilme işaretleri başgöstermemiş, Mustafa Kemal liderlik durumunda olmasına rağmen, büsbütün sivrilememiş, başarı olasılığı tam kesinlik kazanmadığı için, hırsı ölçüyü aşmamış olduğundan, her ne pahasına olursa olsun İstanbul'la uyuşmamak kararını daha vermemiş, hatta terk ettiği rütbesinin geri verilmesi arzusundan bile vazgeçmemişti. Fakat ne çare ki Rıza Paşa bu durumdan gerektiği gibi yararlanamadı.

Rıza Paşa'yla genç yaşımızdan beri tanışıklık ve arkadaşlığımız vardı. Bu zât kuşkusuz birçok övgüye değer erdemlere sahiptir; fakat düşünce gücü ve bilgisi böyle bir uyumsuzluk döneminde bu gibi büyük meseleleri, karışık ve karmaşık işleri çözmeye yeterli değildir. Diğer yönden de her nasılsa hızlı bir ilerlemeye mazhar olduğu için son zamanlarda edindiği kibir ve gurur, arkadaşlarından yararlanmasını engellemekte, savaş ve hazarda birbiri arkasına uğradığı sürekli felâketler, cesaret ve kendine güvenini kırdığı için kendi başına karar almaktan aciz kalmakta ve kaçınmaktaydı. Bu tarihte kabineye düşen görevlerden birincisi, Ferit Paşa'nın Anadolu'yla çıkardığı dargınlığı giderip bir bağlantı ve antlaşmaya ulaşmaktı. Harbiye Nezareti'nin ve bazı askerî ricalin yardım ve aracılığıyla bu güven elde edildi. Hatta Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'da açılması da başarıldı.

İkincisi, sarayla Anadolu'nun ve Milli Meclis'in aralarını bulmak olup, bu da doğal olarak sadrazama düşüyordu. Ancak Rıza Paşa padişahın güven ve teveccühünü kazanmışsa da, kendisi sarayda nüfuz kazanamadığından, görüş ve söz sahibi olmadığından Ferit'in yardakçılarıyla İtilâf ve Hürriyet dostları o çevrede etkin olmaktan geri kalmıyor, padişahın kibir ve vehmine dokunacak telkinlerle Anadolu hakkında şüphe, öfke ve nefretini kışkırtıp şiddetlendiriyor, belki de birkaç mebusun bilinçsizce aldıkları dikbaşlı ve kibirli tavır da muhaliflerin ekmeğine yağ sürüyor, Ali Rıza Paşa'ysa, ne birini tehdit edebiliyor ne diğerine meram anlatabiliyordu. Dolayısıyla pek çok mebusun arabuluculuk konusunda samimi arzu ve girişimine rağmen bu güvene kavuşmak mümkün olamadı.

Görevlerin en çetini olan üçüncüsü –ki durumdan yararlanarak Avrupalıların isteklerini, şartlarını azaltmak ve hafifletmekti– yalnızca sadrazamla

hariciye nâzırına aitti. Fakat Rıza Paşa dil bilmez, siyasetsizliğinin derecesi de, bir yabancı gazetecinin siyasetimiz hakkındaki sorusuna, "Ben askerim, siyasete karışmam" demesiyle ölçülür. Hariciye Nâzırı Reşit Paşa'ya gelince, bir söylentiye göre, Fransızca konuşma ve yazması olduğu kadar, Avrupa görgü ve yaşayış tarzına da vâkıfmış; fakat yaradılış olarak maiyyet memurluğundan, en çok bir elçilikten yukarısı için ehliyetsiz, görüş ve düşüncesini yerine getirmede, önemli bir karar alma becerisi ve medeni cesaretinden yoksun. Yabancıların idaresi aslında zor olmakla birlikte, kabinenin üşengeçlik ve ilgisizliğinden cesaret alan muhaliflerin, komiser ve komutanlar çevresinde çevirdikleri dolaplar, onlarla hükümet ve millet arasındaki antlaşmakapılarını kapamış, Ferit'in vaatleriyse dış düşmanların iştahlarını yeniden açmıştı. Tahminime göre, Vükelâ Meclisi'nde seçkin bir görüş sahibi olması gereken Salih Paşa ise –itirafıyla sabit olduğu üzere– kendini uygulama adamı değil, eleştirme ve frenleme memuru sayıyordu. Halbuki zamanın boş söze tahammülü yok, karar ve uygulamalara ihtiyacı vardı. İşte ortaya çıkan bu fırsat da kaçırılıp gitti.

***

Ali Rıza ve bundan sonra gelen Salih Paşa kabineleri düşüp de Damat Ferit tekrar sadaret makamına çıkınca, dağıtılan meclis üyelerinin Ankara'da toplanması ve yeni mebusların seçilmesiyle Ankara'da kurulan meclise, Kemal Paşa başkanlığı altında yürütme yetkisi verilmekle Anadolu'nun büyük bölümü üzerinde egemenliği geçerli olan bir Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulduğundan, kadim saltanatla bunun arasındaki düşmanlık son kerteye varmış ve tam bir ayrılma gerçekleşmiştir. Bu dönemde İstanbul'un durmadan kuvvet kaybetmesine karşılık, yeni milli hükümet sürekli güç ve kudret kazanmaktaydı. Bu durumun sebepleri şunlardır:

1) Düşen kabinelerin son günlerinde İtilâf Devletleri ve özellikle İngilizler tarafından alınan şiddetli önlemlerin, halkın kırgınlık ve korkmasına sebep olması.

2) 16 Mart Olayı ile devlet erkânı ve politikacılar ve milletin mebuslarına karşı uygulanan şiddetli muameleler üzerine önemli, güçlü ve tanınmış birçok kimsenin İstanbul'dan Ankara'ya geçmesi. Bunlar arasında Fevzi Paşa'yla İsmet Bey'in özellikle sayılması gerekir.

3) Bu kişiler arasında askeri ricalin, özellikle İsmet Bey'in gayretiyle düzenli bir ordu meydana getirilip güvenli bir savunma sistemi oluşturularak bir zamanlar çetelere özgü ve onlarla sınırlı olan savaşın bütün vatandaşlara teşmiliyle ikinci derecedeki elebaşların nüfuzu kırılarak ve kötülükleri uzaklaştırılarak halkın gönüllerinin alınması ve tatmini.

4) Bu tarihlerde Ruslar Kolçak, Denikin ve sonunda Wrangel irtica hareketini büsbütün kırıp memleketlerini sakinleştirdikten sonra Kafkasya'yı gönül rızasıyla veya zorla Sovyet topluluğuna kattıklarından, aramızda komşuluk, hatta dostluk kurulmuş, oradan altın para (sonradan öğrendiğime göre bu para 3 ilâ 5 milyon altın lira değerindeymiş), silah tedarikine imkân bulunmuş ve pek çok konularda Rus elçilik heyetinin akıl hocalığından faydalanılmış olunması.

5) Yine bu tarihlerde Fas'ta ortaya çıkan karışıklıklarla Suriye'de beliren ayaklanma ve mücadeleler ve bu yörede İngiltere'yle başgösteren anlaşmazlık ve rekabet, buna karşılık da anavatanlarında halkın savaştan usanç getirmiş olması yüzünden, Fransız Meclis-i Mebusan'ında önemli askerî hareketlere karşı gösterilen muhalefetler sebebiyle Fransa, Anadolu fetihlerinden vazgeçerek Ankara'yla uzlaşmaya meyletmiş ve bu maksatla Monsieur Duque ve Monsieur Franclin Bouillon'ı Ankara'ya göndermiş olduğundan güneydoğu taraflarından kaygıların savulduğu, hatta galip büyük devletler arasına ayrılık düştüğünün sanılması.

6) Mustafa Kemal'in en büyük kuvveti, Ferit Paşa'nın yanlış ve boş tedbirleriyle vatanda ve bütün İslâm âleminde, İstanbul yönetimi aleyhine uyandırdığı nefret. Bu kişi tekrar sadarete geldikten az zaman sonra, Yunanlılar genel bir saldırıyla bütün Aydın ve Bursa vilâyetlerini istila ettiler. Bir rivayete göre bu istila sırasında, Ferit Paşa'nın ulemâ kılığındaki memurları, Yunan öncüleriyle yürüyerek Yunanlıların halife askeri olduğuna dair propagandalar yapıyormuş! Bu inanılmaz rivayetin doğru mu, yalan mı olduğunu araştıramadım. Fakat halkın büyük kısmı buna inanmaktadır. Bundan başka Yunan ordusu ilerlerken İtilâf ve Hürriyet yardakçıları tarafından Bozkır, Konya, Yozgat, Çorum, Zile yörelerinde hilâfet ad ve hesabına ayaklanmalar çıkarılmış, hükümet de İzmit civarında "Kuvâ-yı İnzibatiye" adıyla bir maskara sürüsü toplamıştı.

Bu hareketler milletin gücenmesine, İstanbul ricalinden büsbütün nefret etmesine sebep olduğu gibi, Millicilerin karşı isyancılar aleyhine aldıkları şiddetli önlemler de taşradaki halkı korkutup gözdağı verdiğinden, Ankara hükümeti halkın kalbine olduğu kadar, vehmine de hâkim olmuştu. Böyle bir zamanda vatanı derin bir ayrılık ve ikiliğe düşürmenin, vatansever kimselerin kalbini yaralaması doğaldır. Fakat İslâm halifeliğini bitirmek ve Osmanlı ülkelerini benimsemek iddia ve emelinde bulunan yüksek zâtça, İstanbul'un bu delice hareketleri memnunlukla karşılanıyor, bunları düzenleyip işleyenlerin faaliyete devam etmelerini kalben istiyordu. Anadolu'ya elden geldiği kadar yardım ve ayrılığın kalkmasına hizmet etmek temiz niyetiyle kabinemiz hükümete geçince, bu zâtın defalarca "İstanbul hükümetinin milletçe bilinen ve

sevilen adamlar elinde bulunmasındansa, Ferit Paşa'nın sadarette kalmasını yeğlerim" dediği söylenir. Ben de bu lakırdıları o zâtın ağzından kulağımla işittim. Ne kadar sıkı ağızlı ve entrikacı olsalar da, bu türlü kimseler dedikodu ortamında, özellikle içki âleminde, çirkin duygularını gizleyemiyor.

7) Bu düşünce, niyet ve meşrepte bir adamın eline artık Sevr Antlaşması, özellikle bunun İstanbul'ca onaylanması gibi bir bahane geçince, bundan ne sûretle faydalanmaya çalışacağı kolaylıkla tahmin olunur. Gerçekten bu antlaşma vesikası Ankara taraftarlarınca Osmanlı Devleti'nin çöküşünün delili olarak görüldü ve Mustafa Kemal'in yakın çevresinde Büyük Millet Meclisi Hükümeti, onun meşru vârisi kabul olundu.

Fakat insafla düşünülürse bu hüküm pek de boş değildir. Bu antlaşma uygulamaya konulunca, fiilen ve maddeten artık bir Osmanlı Devleti kalmazdı. Antlaşma hükümlerine göre Trakya (Edirne), İzmir, kısmen Bursa vilâyetleri Yunanistan'ın, doğu vilâyetleri Ermenilerin eline geçiyor, Karadeniz vilâyetleri ve sahil kasabaları üzerinde eski Pontus hükümeti canlandırılıyor, memleketin geri kalan kısmı tripartite antlaşmasıyla üç galip devletin ihtiras ve faydalanma pençesine veriliyor; İstanbul, Boğaz Komisyonu'nun işgal ve yönetimi altında bulunacak bir kuşak araziyle Anadolu'dan ayrılmış, halife ve padişah da bunun içinde kuşatılmış ve hapsedilmiş bulunuyor. Bazı özel maddelerle de maliyemiz yabancı denetimi altında, hükümetin yargı hakkı sınırlı ve hatta hiç yok, gayrimüslim azınlık Müslüman çoğunluğun üstünde egemen, hatta başlarına bela, ordu aylıklı on beş bin erden ibaret, bu da yabancı denetimi altında bulunacağından, millet kısa bir zamanda doğuştan sahip olduğu cesaret ve mertlikten uzaklaşmaya mahkûm.

Böyle bir egemenlik biçimi dünyanın hiçbir köşesinde, tarihin hiçbir devresinde görülmüş değildir. Ne Şoganlar devrinde Mikado ne Kölemenler elinde Abbasi halifeleri, ne Timur zamanında İlhan, ne gönüllü esir (prisonier volontaire) papanın hali buna benzemezdi. Bunlar fiilî hükümetten yasaklanmış olmakla birlikte, kendileri şeref ve zenginlik içinde yaşıyor, uyrukları olmaları dolayısıyla, yüzlerinden milyonlarca halk mağdur, esir ve perişan olmuyordu. Sevr Antlaşması ise, yalnız padişahın elini kolunu bağlamakla kalmıyor, milleti de kahrediyordu. Bu antlaşmanın icat ettiği hükümdara, kapu halkından başka uyruk ve raiyet yakışmazdı.

Ne inkâr edeyim, bu düşüncelere dayanarak, Sevr Antlaşması'ndan sonra ben de Anadolu'ya atlamak niyetine düşmüştüm. "Veliahdı beraber götüreceğim" maddesi kaldırılınca, ne Ferit Paşa'nın tertip ettiği jurnalin asılsız ne

de benim gözaltına alınmam haksızdı. Fakat bu sıkı gözaltı ve tutulduğum hastalık, niyetimi gerçekleştirmeyi önledi.

Bu düşünce ve kararla, Tevfik Paşa Kabinesi'nin kurulmasına çalışmak ve aralarına karışmak arasında çelişki görülür. Bunu açıklayayım: Yunan Kralı Aleksandr'ın ölümüyle, yerine İtilâf Devletleri tarafından nefret edilen ve onların zorlamalarıyla tahttan indirilen babası Konstantin'in tekrar tahta çıkması ve Venizelos'un düşmesi İngiltere ve Fransa'yı gücendirdiği için, Yunanlılara olan vaatlerinden bu bahaneyle dönmeleri ve artık herkese bezginlik veren Yakın Doğu anlaşmazlığına son vermek üzere Sevr Antlaşması'nı lehimize değiştirmeye razı olmaları imkân ve ihtimali kuvvet bulmuştur. Bu sıralarda bazı yabancı muhabir ve subayları da benimle sık sık görüşüp fikrimi sormakta, özellikle Ankara ricalinin Bolşevikliğe eğilimlerinin derecesini anlamak istemekte ve konu arasında, iyi hareket edilirse Sevr Antlaşması'nın lehimize değiştirilmesinden dem vurmaktaydılar. Bu hal bana ümit vermekteyken, yine o tarihlerde Wrangel ordusundan arta kalanlarının İtilâf donanması tarafından İstanbul civarına nakledilmesi kaygı sebebi oluyordu. İşte ben bu korku ve ümitle o bahtsız kabineye girdim, bu vartaya atıldım. Yunanistan'daki değişiklik üzerine ortaya çıkan fırsat tutulmayıp direnmede ısrar edilirse Wrangel ordusunun Bolşevik yardımcısı farz edilen Ankara hükümetini bastırmak için, Yunanlılarla birleşerek kesin bir darbe vurulabileceği vehmine düştüm.

Metinde sözü edildiği üzere, İsmet Paşa'dan aldığım mektup da –henüz nekâhet devresinde bulunduğum hastalığın yarattığı kuruntuyla– Anadolu'nun herhangi bir sebeple sıkıntıda olduğu zannını verdi. Dolayısıyla doğruyu araştıran yabancılara, benim tanıdığım Ankara ricalinin hiçbir zaman komünist olamayacaklarını temin, fakat Avrupa'nın da halkı umutsuzluk ve karamsarlığa düşürecek muamelelere son vermesi lüzumunu ifade ediyordum. Benim tekrar hükümete gelip gelmeyeceğim hakkında dolaşık yollardan gelen sorulara da, sadareti istemezsem de, Ferit Paşa Kabinesi'nden sonra gelecek herhangi namuslu bir hükümette en basit bir görevi bile kabul ederim cevabını veriyordum. Benim asıl maksadım, vatan için başlı başına bir felâket bildiğim Ferit'i düşürmekti. Fakat ben kabineye girmesem, bu istek elde edilemezdi. Çünkü Avrupalılarca, İstanbul'da Anadolu'yla anlaşabilecek benden başka bir devlet adamı bulunmadığı sanılıyor, kendilerine can u gönülden bağlı olan Ferit'i feda etmeleriyse, yalnızca anlaşma arzu ve ümidinden ileri geliyordu. Bu kere yabancılar –Mustafa Kemal Paşa'nın zannettiği gibi– Ankara ricalinin nüfuzunu kırmak, millet gözünde mevkiini düşürmek amacında olmayıp İstanbul'la

Anadolu'yu birleştirip ve Sevr Antlaşması'nı temyiz edip hafifleterek barışa ulaşmak niyetindeydiler.

Kabinemizin, iş başına gelir gelmez Anadolu'yla yakınlaşma elde etmeye çalışması doğaldı. Gerçi karşı gelmeme rağmen heyetimizin ihtiyatsızca Anadolu'ya gidivermesi yanlış oldu, fakat sanırım başka çare de yoktu. Herhalde Millicilerin önemli kişileri 16 Mart faciasını bahane ederek İstanbul'a gelmeyecek, bizim kabinenin önemli üyelerinden kimse gitmeyince de müzakerelere girişmeyeceklerdi. Mustafa Kemal Paşa, davetine rağmen, heyetimizle antlaşmaya yanaşmadıktan başka, dönmemize de izin vermedi. Bizi izzet ve ikramla esir etti. Çünkü artık onun gözünde hilâfet ve saltanat bitmiş, millet liderliği kendisine geçmiş, ülke kendi hükmüne girmiş, bizim aracılık ve antlaşma için yetkimiz kalmamıştı.

Ankara esareti sırasında diktatörün hırslı ve bencil emellerini anlamamış değildik. Fakat aynı zamanda mebuslar ve iş başındakiler arasında onun ihtiraslarına karşı koyup direnecek, işin sonunu gören, geleneklere saygılı ve nüfuzlu adamlar bulunduğunu, halkın çoğunluğunun Ankara idaresinden nefret ettiğini ve İstanbul'la birleşmek için barış yapılmasını beklemekte olduğunu da hissetmiştik. Fakat olayların değişmesi düşüncelerimizi altüst etti. Londra Konferansı'nda Ankara hükümetinin kendilerince temsil edilmesine Avrupa'ca rıza gösterilmesi, liderin emellerinin gerçekleşmesine ve birkaç hafta sonra Franclin Bouillon'la yapılan Ankara Antlaşması hükmünce bütün Adana vilâyetinin ve Bağdat demiryolunun kuzeyindeki Anadolu topraklarının Fransızlar tarafından boşaltılması, Milli Mücadele'nin başarısını gösteren iyi bir işaret sayılmış ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti, özellikle reisi hakkındaki sevgi ve güven iyice artmıştır.

Ankara'dan dönüp kabineden istifa ve tekrar nezareti kabul ettikten sonra, izlemeyi tasarladığımız hareket çizgisi hakkında bilgi vermek zannederim faydalı olur. Fakat sözünü edeceğim hareket hattının, kabinenin ittifakına, çoğunluğuna, hatta seçkin bir azınlığına dayalı olduğu sanılmasın. Söz gelimi Sadrazam Tevfik Paşa'nın, değil bu defaki sadrazamlığında, hatta pek uzun olan memuriyet hayatı boyunca kendiliğinden herhangi bir hedef ve amaç izlediği görülmemiş, sadrazamlıkları sırasında da, padişahtan aldığı emirleri yerine getirmekten başka bir şey düşünmemiştir. Bu zâtın yükselmesi ve ilerlemesi, üstlerini idare etmeyi ve astlarından faydalanmayı bilmesindedir. Sultan Vahidüddin de bu tarihlerde bütün düşünce ve tedbirlerinin ters sonuçlar vermesinden bezgin olduğundan, bu kere vezirine direktif vermiyor, hatta fikir ve isteklerini bile açıkça göstermiyordu. Fakat yalnız mukaddes ve yüksek

makamına hürmet ve itaatte kusur ve birçok şüpheler uyandırarak padişahın hatırını kıran Ankara isyancılarına karşı düşmanlığı gizlemiyor, kısa deyimiyle padişahın faaliyeti, olumsuz sûrette, engelleyici bir kuvvet şeklinde ortaya çıkıyordu. Diğer bakanların da saldırganı uzaklaştırma, bağımsızlığı kazanma ve geleceği güvence altına alma hususunda kesin bir düşünce, hatta herhangi bir tedbir önerdiklerini bilmiyorum. Heyetimizin ilk kuruluşunda istisnasız bütün bakanlar Anadolu'yla ilişki kurulmasını ilke olarak kabul etmişse de, biz Ankara'ya gittikten sonra, oradan görülen ters karşılıkla, bir de Vükelâ Heyeti'ne Saray mensuplarından bir iki kişinin katılması, duyguların değişmesine sebebiyet vermişti. Onun için ilerideki sözlerim özel düşüncelerimden başka bir şeyi içermez. Diğer arkadaşlar bu açıklamalarımın gerektirebileceği tarihî övülmeye değer hususlardan veya sorumluluklardan kendilerini uzak görebilirler.

Kişisel inancıma göre, İstanbul hükümeti her türlü savunma gücünden yoksun, elleri bağlı olarak esarete mahkûm; yabancılar hak kavramını bütünüyle unutarak "el-hükmü limen galebe"[70] kuralına sıkı sıkı yapışmış, niyetlerinin ne olduğu da Sevr Antlaşması'ndan görülüyor! Memleketimizin büyük kısmı, vatan ve milletin silahlı kuvvetlerinin tamamı Ankara'da kurulan hükümetin eline geçmiş ve memleketin dış düşmanın sataşmalarından kurtarılmasında iyi kullanıldığı eserleriyle ispatlı. Şu halde bu kuvveti herhangi bir sûretle zayıf düşürmek, düşmanlara teslim etmek, boynuna boyunduruk takmaktan başka bir şey olamazdı. Dolayısıyla bu kuvvetin koruma ve yüceltilmesine hizmet etmek, her vatanperver için bir görev borcuydu. Bu kuvveti destekleyerek vatanı kurtardıktan sonra, ikinci bir kutsal görev de, kadim tarihî kimliğimizi koruma, daha açık deyimiyle, devletin, bize görev veren tarihî sahibinin haklarını hırs sahiplerine karşı kayırma ve korumaydı. Birinci görev, yani Anadolu'yu desteklemesini Harbiye Nâzırı Ziya Paşa'nın hem vatanperverce ve hem de cesurca fedakârlığının eklenmesiyle zannederim tamamıyla yerine getirildi. Bu gerçeği inkâr etmek için çok insafsız, garazkâr olmak gerekir. Salih Paşa'nın sadrazamlığında Gelibolu yörelerinden bir miktar silah ve cephanenin Anadolu'ya kaçırılması yüzünden kıyametler kopmuş, 16 Mart faciası çıkmış, İstanbul resmen asker işgali altına alınmış, birçok masum kanı dökülmüştü. Bizim kabinemiz iş başındayken İstanbul'daki bütün silah ve cephane Anadolu'ya aşırıldıktan sonra, hükümet merkezindeki yabancı fabrikalarına açıkça silah siparişleri yapılmakta, birçok yetenekli genç subaylarımız kolaylıkla Anadolu'ya yollanmaktaydı. Bu yardımların İnönü, Sakarya, Dumlupınar üstünlüklerinde

70 "Hüküm, güçlü olanındır." (Yay. Notu)

ve son taarruzda etkisi olmadı demek, açık bir nankörlük olur. Anadolu'nun İstanbul'daki memurları gizli değil, Harbiye ve Hariciye Nezaretleri, Merkez Komutanlığı ve Polis Müdürlüğü'nün bilgisi altında çalışmaktaydı. Muhalif partilere mensup gönüllü veya meslekten Türk casusları tarafından yapılan iftira ve ihbarlar üzerine işgalci devletler ve özellikle İngiliz karargâhları şiddetle köpürüyor, yıldırımlar yağdırıyorsa da, bu heyecanların sakinleştirilmesine çare bulunuyordu. Yabancı subaylarına hal ve söz lisanıyla "siz de, biz de askeriz, duygularımız aynıdır. Vatandaşlarımız istilacı bir düşmanla savaşırken, onları silahsız, cephanesiz bırakacak önlemlere tevessül etmek, onlara yardım için koşacak subaylara engel olmak elimizden gelmez. Hakkımızda vicdanınıza uyan, askerî namusunuza yakışan muameleleri yapmakta özgürsünüz. Bizim savunma gücümüz yoktur" diyorduk. Gentlemenler, Monsieurler bu dili anlayarak aleyhimizdeki düşüncelerini değiştirip saplantılarını düzelttiler. Diğer kabineler zamanında subaylarımızdan er gibi selâm vermelerini bekleyen yabancı subayları, onlarla dostça yaşamaya başladı. Komiserliklerin salonları Hariciye Nezareti'ne açıldı. Öyle ki, Türk eli tutmamak azmiyle İstanbul'a gelen bir İngiliz subayı, Azerbaycan temsilcisini öldüren bir Ermeni Divan-ı Harb'de yargılanırken, gerçeğin ortaya çıkması için askerlik geleceğini feda edecek derecede Türk dostu olmuştu. Bu sonucun İngiliz Muhibler Cemiyeti'nin eseri olmadığı onaylanır sanırım.

İşte ilişkilerin bu şekilde değişmesi sayesinde Anadolu durmadan silahlanıyor, ihtiyacı olan zamanı kazanıyorken, Yunanlılar sinirlenerek bir an önce sonuç almak üzere İstanbul'un fethi sevdasına ve Anadolu'daki ordularını zayıflatmak hatasına düştüler. Bize karşı olanlar durumun düzelmesini başka türlü etkenlere yüklemek istiyorlar. Fakat bu etkenlerin çoğunluğu önceki kabineler zamanında da vardı. Söz gelimi, İngilizlerin bazı önemli askerî kişileri, o zamanda Anadolu'da tutsaktı. İslâm dünyası, öteden beri İngiltere'ye bizim lehimizde temennilerde bulunuyor, zorlamalar yapıyordu. Bizim kabinemizin hizmet günlerinde, İngiltere Yunanistan'a fazla yardımda bulunsa, gaz bombası verse, subay ve ücretli asker gönderse, ablukayı şiddetlendirse, yeni dostumuz Fransa, Ankara yöneticilerinin hatırı için İngiltere'ye savaş ilân etmezdi. Bu gerçekleri inkâr etmek mümkün değildir. İşte Avrupalıları uzun zaman barış ümidiyle oyalayan, hatta Anadolu'nun yıkıcı sert muamelelerini, vatanseverce tezahürat halinde gösterip, işgal devletlerince bir şeref meselesi sayılmasına engel olan İstanbul hükümetiydi. Bu konuda diğer âmillerin de etkili olduğu inkâr edilemez. Fakat bunların varlığı, kabinemizin çalışmalarını hiçe indirmez.

Görevin ikinci kısmı, yani hilâfet ve saltanatın Ankara taraftarlarına karşı korunması yükü, özellikle bana yüklenmişti. Devlet hizmetinde benim kadar, hatta daha çok ömür yıpratmış arkadaşlarımın da Anadolu'da dostları, adamları varken, onların bu türlü girişimlerden kaçınmaları ve vazgeçmeleri mümkün değildi. Benim bu hedefe ulaşmak için kullanabileceğim tek araç, oradaki silah arkadaşlarımın benim hakkımdaki teveccüh ve güvenleri olduğunu düşündüğüm dostlara nasihat ederek, onları kendi düşünceme çevirmeye çalışmaktan ibaretti ki, bunu çekinmeden kullanmakta kusur etmediğim, eklenen vesikalar ve mektuplarla sabittir.[71] Fakat nasihatlerim bir işe yaramadı. Bunun gizli sebepleri "Sonsöz"de açıklanacaktır. Ancak şu kadar söyleyeyim ki, bizim silahımız kuru sözden ibaretken, karşımızdaki ezici bir güce sahipti. Bu güç, şunun bunun ileri görüş ve anlayışıyla yoktan icat edilmiş olmayıp zamanın genel politik durumunun doğal sonucuydu. Para kuvvetiyle yapılan propagandaların bu sıradaki etkisi pek büyük olmuştur. Kendi maaşını almaktan aciz İstanbul hükümetinin bu vasıtaya başvurmasıysa tabii olarak mümkün değildi.

Biz İslâm âlemine kendimizi Ferit hükümetinin vârisi, düşünce ve siyasetinin takipçisi gibi göstermeyip de, bu âlemle ilişki kursaydık belki sonuna kadar Ankara'ya maddi ve manevi yardımlarını kesmeyen İslâm, özellikle Hint ricalinin aracılığıyla anlaşmaya imkân bulunur, hiç olmazsa hilâfetin korunma ve desteklenmesi güvence altına alınırdı. Ne çare ki, bu konuda hizmet ve yardımımdan ümitvar olduğum Hayderîzâde İbrahim ve Rasathane Müdürü Fatin Efendileri aramıza almayı başaramadım. Benim kendi başıma bu ilişkiyi kurmaya esasen gücüm olmadığı gibi, hariciye nâzırı sıfatı da buna engel oluşturuyordu. Çünkü bizim yüzümüzden açıkça muhalefete giren İslâm tebaasıyla gizli ilişkilere girişmek, benim için İngiliz resmî hükümetine karşı ikiyüzlü bir siyaset gütmek olurdu. Halbuki bu iki zâtın bu meseleyle uğraşmaları, ırkları ve ilmî meslekleri bakımından mazur görülebilirdi.

---

71 Mustafa Kemal Paşa meşhur *Nutuk*'unda bu yazışma ve girişimlerimi bozgunculuk deyimiyle nitelendiriyor. Benim cesaretlerini kırmak istediğimi söylüyor. Fakat sanırım ki bu kelime, "Reis ve âmirleri tamaha heveslendirmek, safları aldatmakla vatan çocuklarının görev yapmalarını önlemek ve bu sûretle hükümetin meşru girişimlerine set çekmek" sûretinde tarif olunur. Halbuki ben memleketin savunulması için elimden geldiği kadar yardım ettim. Son zamanlarda, görülen birçok benzerine oranlayarak gençliği, halkı aldatmaya yeltenmedim. Kimseye vatanı korumayın, Yunan istilasına izin verin, Sevr Antlaşması'nı kabul edin demedim. Haberleştiğim zâtlar iyi ve kötüyü birbirinden ayırma gücüne sahip, işleri bilen, namuslu bildiğim hükümet ricali, askerî erkândandı. Kendilerine düşüncemi açıkça bildirmekle ret ve kabulü vicdan ve anlayışlarına bıraktım. Hiçbirine para, menfaat veya makam vadetmedim. Tavsiyelerimin özeti, antlaşma fırsatlarını kaçırmamak, vatanla beraber eskiden bağlı oldukları devleti de korumaktan ibaretti. İfadelerim kimse hakkında yalan ve iftira, düşündüklerim ve söylediklerim vicdanımdan gayri dünya menfaatlerine dayalı bir işaret içermiyordu. Bozgunculuk bunun neresinde? Hangi mübarek esas, hangi mukaddes ilke, hangi müdafaa cephesine karşı?

Kısacası, sayılan sebeplerden dolayı, Mustafa Kemal Paşa bizimle anlaşmaya girişmedikten başka, Avrupa'nın bizim aracılığımızla yaptığı uyuşma önerilerini de inatla reddetti. İtilâf Devletleri bir hayli siyasi ve askerî ricali, benim aracılığımla birçok kereler Anadolu yöneticilerine buluşma ve görüşme önerisinde bulunmuşlarsa da, hiçbir zaman kabul cevabı vermediler. Halbuki fikir alışverişinden birçok faydalı şartın elde edilmesi ümit olunabilirdi. Reisin hiçbir öneriye iltifat etmeyerek gözü kapalı muhalefette ısrarla güttüğü maksat, eski devleti aradan çıkarmak, bitirmek, kendi hâkim olduğu, idaresi altında yeni bir hükümet, belki ırsi bir saltanat kurmaktı. Buna da İslâm âleminin verdiği akçe ve bizim hazırladığımız zafer sayesinde erişti. Fakat bu noktada kendisine bir soru yöneltilir: Her dilde bulunan "El-harbü seccâlün"[72] sözü vardır ki, asker olarak kendisi de anlamını onaylar. Şimdi düşünülsün: General Haçyanesti Yunan ordusunun başına getirilmese, o da İstanbul'u ele geçirme gibi ham bir amaçla Anadolu'daki ordusunu zayıflatmasa, galip geleceğinden paşamız yüzde yüz emin miydi? Şimdiye kadar her defasında arazi kaybetmek pahasına Yunan saldırıları durdurulabilmişse de, tarafımızdan da taarruza dayalı bir üstünlük kazanılamamıştı. Hatta son büyük taarruza kendisini inandırmak için oldukça zahmet çekildiği bilinmektedir. Öyleyse Avrupa'nın, Hıristiyan âleminin yardımına mazhar olan Yunanlıların üstünlük ihtimali de hiç olmazsa yüzde elliden fazla kabul edilmek lâzım gelir. Şu halde son zafer Yunanlıların olsaydı, halimiz ne olurdu? Evet, kendisi atına biner, topladığı paraları yanına alır, memleketi bırakır, birkaç adamıyla, benzerleri gibi diyar diyar gezerdi. Bu seyahat ve göçle geride özleyeceği kimse de bırakmış olmazdı; fakat vatan, millet, halk, bu kadar mukaddesat ne olacak? İşte bu yönleri düşünmeden faydalı ve namusluca bir barış yolunda ortaya çıkan bu kadar fırsatları kişisel bir hırs ve amaç uğruna tepmek yalnız kendisi gibi sorumsuzların yapacağı iştir. İşte bu kişinin bizlere üstünlüğü de bu özelliği sayesindedir.

***

Benim hareket çizgim, dost düşman, taraftar ve rakip, muvafık ve muhalif birçok kimselerin eleştiri ve itirazına uğramıştır. Söz gelimi koyu tutucular, Ankara'nın kuvvet kazanmasına hizmet etmekle Osmanlı Devleti'nin çökmesine sebep olduğumu iddia ettiler. Bu iddiayla nihayet bana, vatan ve milleti eski saltanata tercih gibi bir niyet isnat olunabilir; fakat ben vatansız, milletsiz padişah da olamayacağı inancında olduğumdan, bu davranışı suç saymam. Ankara ricalinin çoğunluğuysa, beni halifelik ve sultanlığa bağlılık cinayetiyle

72 "Savaş nöbetleşedir." (Yay. Notu)

suçlamada ve öteden beri vatana ve son zamanlarda kendi mücadelelerine fedakârca ve karşılık beklemeden yaptığım hizmet ve yardımlarımı nankörce inkâr ediyor, uydurma söz ve yalan yazılarla, alçakça isnat ve iftiralarıyla beni millete âdeta parçalatmak istiyorlar. Fakat ne derlerse desinler, ben her şeyde olduğu gibi, hükümet işinde de şekle önem vermediğimden, vatana zararı dokunmamak şartıyla, eski devletimin korunup devam ettirilmesi gayretini, kabahat değil, görev borcu bilirim.

Bazı eleştirmenler de Ankara'dan dönmekte ısrar edip aralarında kalmamamı yanlış buluyor ve güya orada bulunsam, ya Millicileri ılımlılığa iteceğimi, yahut paşaya karşı bir muhalif güç oluşturarak kötülük ve yanlışlıkları önleyeceğimi hayal ve hikâye ederler. Fakat mukaddesatla hiçbir ilgisi bulunmayan, isimlerini öğrenebildiği bazı ahlâki kural ve konuları resmen ve kanunen ayak altına alan bir adamı hangi sihirli güç ölçülülüğe yanaştırabilir? Hazineler edinmiş, taraftarlar toplamış, Padişahın fermanı ve milli seçimle ordunun başına geçmiş şeytan ve fesatçı bir insana karşı, kendim gibi samimi birkaç vatanperverle nasıl karşı koyabilirdim? Şurası düşünülmelidir ki, ben hayatım boyunca komitacılık, genel olarak kavga ve fesatla zihnimi meşgul etmedim ve vicdanımı kirletmedim. Hayatı, ihtilâller devrinde Selanik çevresinde dalavereler içinde geçmiş bir adamla yarışamayacağımı his ve takdir ettim. Onun için orada ihtilâl yöneticileri kendi tarzlarında uğraşırken, ben de İstanbul'da alışılmış siyasetle devletime hizmet etmek niyet ve ümidinde bulundum.

Bazı samimi dostlar ise, sadaretten ayrıldıktan sonra tekrar siyasetle uğraşma ve görev kabul edişimin olumsuzlukları davet ettiğini dile dolayarak hayıflanırlar. Fakat vatan, millet ve devlet işinde kişisel fayda ve zarar düşünülür mü? Bence bu türlü tariz ve eleştirilerin hiçbiri yerinde ve haklı değildir.

Kendimi gerçekten hatalı gördüğüm mesele, Sadrazamlıktan istifamın hemen arkasından "Teceddüd" fırkası tarafından birlikte çalışma konusunda yapılan teklifi (Bkz. Kısım: IV, İkinci Bölüm) düşünmeksizin reddedişimdir. İşte bu istifayla siyaset alanında güçsüz bir sönük cisim halinde kaldım. Gerçi parti düşüncelerini vatanın temel menfaatlerine tercih eden, kendimi de vatanıma yaptığım hizmetlerden yararlandıktan sonra bir iki defa aldatan ve atlatan, sonunda haklı ihtarlarımı ve maksada uygun doğru hedeflerimi, birtakım cahil omuzdaşlarının ihtiraslarına ve kuruntularına dayanan zorlamalarına feda ederek vatanımı bu hale koyan bir partiyle –kötülüklerinin açtığı tehlikeli yaralar daha kanamaktayken– elbirliği etmenin duygularıma ağır gelmesi kabahat değildir. Fakat ben, birkaç alçak istisna edilirse, İttihat ve Terakki'nin tüzel kişiliğini hıyanetle suçlamam. Gerçi çok büyük suç ve hataları ortadaysa

da, bunların kasıtla değil, bilgisizlikle işlendiği kanısındayım. Şu halde bunların teşkilâtından vatan için iyi niyetle faydalanılabilirdi. Bunda vicdana aykırı, şerefe uymayan bir durum düşünülemez; siyasi hasımlarım bana esasen bu aralık İttihatçılık damgasını yapıştırmış olduklarından, maddi bir çekinme sebebi de görülmezdi. İnsan vatanı için maddi felâketlere nasıl dayanırsa, o uğurda vicdani, manevi etkilerin de üstesinden gelmelidir. İşte bu feragati gösteremediğimden dolayı, son nefesime kadar kendimi suçlasam yeridir.

SONSÖZ

Bu eserle, şerefli uyruğunda dünyaya geldiğim Osmanlı Devleti'ne bağlı ve vakfedilmiş olan askerî ve siyasi hayatımı ibret nazarlarına arz etmeyi düşündüğümden, devletin çöküş ve yok oluş yoluna girmesinden ve üyesi bulunduğum son Osmanlı Vükelâ Heyeti'nin iş başından ayrılmak zorunda kalmasından sonra meydana gelen olayları anlatmaktan vazgeçiyorum. "*Lâ tey'esû min ravhillah*"[73] müjdesindeki ilâhi sır ve hikmet hükümleri Osmanlıların gelecekteki hayatı için tecelli eder ve benim ömrüm bunu görmeye yeterse, tarihçeye devam mümkündür. Yalnız "sonsöz" olarak Millicilerin, daha doğru deyimiyle, Mustafa Kemal Paşa ile taraftarlarının bu hareketleriyle, yani tekrar tekrar sadakat yemini ettikleri tarihî kimliği yok etmekle millet adına ne kazandıklarını ve yaptıkları yıkımın muhtemel sonuçlarını değerlendirmeye ve tartışmaya, ondan sonra da devleti çöküşe götüren anlaşılması güç sebep ve âmilleri araştırıp incelemeye çalışacağım.

Hilâfet ve saltanatın korunması sözüyle İslâm dünyasını ve Anadolu'yu heyecanlandırıp harekete geçiren Ankara yöneticilerinin, istediği gücü ele geçirdikten sonra hilâfet ve saltanat ricaline karşı, tuttuğu yol ve meşrep farkına bakmadan gösterdikleri uyuşmaz tutuma sebep olarak güyâ "esaret altında bulunan bir hükümetin siyasi müzakerelere karışmasının milli savunmayı zayıflatacağı" iddiasını ortaya atmakta ve kendilerince asıl niyetlerini örtmeye çalışmaktaydılar. Fakat kendilerini her bakımdan destekleme ve takviyeye çalışan kabinemizi de küçük düşürmek ve bütün güçleriyle barış görüşmelerine katılmamıza karşı koymakla Lozan'da memleket adına fazladan ne gibi faydalar elde edildi? Söz gelimi Osmanlı Hariciye Nezareti, Boğazların serbestisine, ancak İstanbul'un korunması şartıyla razı olabileceğini bildirmişti (Bkz. IV. Kısım, Dördüncü Bölüm). Lord Curson'un Lordlar Kamarası'ndaki açıklamasından, Lozan Konferansı'nda mecbur kalındığında Boğazların yalnız ticaret gemilerine açık bulundurulmasını sağlamakla yetinilmesine hükümetince izin ve yetki verilmiş olduğu anlaşıldı. Çarlık öteden beri Boğazların kapatılmasına karşı idiyse de, bu kere Sovyet Rusya aksine Boğazların açılmasına karşıydı. Şu

73 "Allah'ın rahmetinden ümitsiz olmayın" (Yusuf Sûresi: 87). (Yay. Notu)

halde az bir gayretle Boğazların korunmasını temin için bir çare bulunabileceği yargısına varmak gerekir. Gerçi Lozan Antlaşması bir Boğazlar Komisyonu icat etmişse de, bunun hiçbir yaptırım ve karşı koyma gücü olmadığından herhangi bir devletin siyasi bir tehlike çıktığında hasmından önce davranmak üzere Boğazları baskın sûretiyle ele geçirmesine engel olamaz. Mütarekenin başlarında evime gelip gittiği, düşüncemi sormaya tenezzül ettiği zamanlarda, benim Boğazlar hakkındaki fikrim İsmet Paşa tarafından bilindiği ve kabul edildiği halde, hemen hiç tartışmasız bunların açık tutulmasına razı olması düşündürücüdür. Yalnız bu kişilerce şurası gözden uzak tutulmuştur: Bu çözüm tarzı, Akdeniz devletlerinden biriyle savaşmak zorunda kaldığımız takdirde, aynı zamanda Karadeniz'deki bir Karadeniz devletiyle mücadele halinde Akdeniz'deki limanlarımızın da abluka ve tehdit edilmesine fırsat verir. Bir Akdeniz devletiyle, bir Karadeniz hükümeti arasında meydana gelecek düşmanlıkta, Boğazlarla İstanbul, iki tarafın ilk hedefi olacağından, bunların elden çıkmasından başka, civar Anadolu topraklarının da savaş alanı içine girmesini, başımıza başka türlü belalar gelmesini de doğurabilir.

Trakya sınırı da gariptir. Hiç olmazsa birkaç kilometrelik bir mesafede Avrupa treninin üç defa sınır değiştirme işleminden kurtarılması için Edirne'den Uzunköprü'ye kadar hat güzergâhının bize bırakılması, iyi bir savunmayla mümkün olabilirdi inancındayım.

Musul meselesindeki savunmamız da eleştiriye değer. Irak hükümetinin sınırlarının genişletilmesi, Musul'u bu hükümete katmak ve nihayet petrol kuyularından faydalanmanın İngiltere tarafından arzu edilmesi doğaldır. Fakat bütün dünya politikacıların önünde Lozan ve Cenevre'de geçen görüşme ve tartışmalarda savunma tarzının büyük etkisi olabilirdi. Son Osmanlı kabinesi, maliye hazinesi veya hassa hazinesi emlâki olmak bahanesiyle, fetih hakkı olarak elimizden gitmemesi için Musul petrol kaynaklarının Sultan Hamit veresesine, yani özel şahıslara aidiyetini kabul etmiş olduğundan, birçok önemli mali müessese bu meseleyle ilgilendirilmişti. Aynı yol izlense Ankara hükümeti de bu hususta kendisine birçok destekçi bulabilir ve belki bu yüzden Musul meselesi bazı ekonomik imtiyazlar gösterilerek maliyemize bir gelir olabilirdi. Bilinen bir gerçektir ki, bugün Avrupa'da son söz ekonomik kuruluşlarındır. Ama bütün bu kıyametler, servet avcılığı yüzünden koparılıp dururken, doğal kuvvetler derecesinde bir güce sahip olan bu kuruluşları hiçe saymak kibirliliği, diğer taraftan da Türk prenslerini bir ekmek parçasına muhtaç etmek

gibi bir saplantı ve kötü amaç bu önlemlerin alınmasını engellemiştir.[74] "Bir de Kürtlerin aslının Türk olduğunu ileri sürmek gibi gülünç bir delil ve yanlış bir iddia ile Kürt unsurunun Anadolu'nun büyük kısmında Türklerle bir arada bulunduğundan, böyle bir karışımın bir kısmı ayrılmakla Anadolu'da bizlere gerçekten zarar verecek, fakat aynı zamanda bütün dünya medeniyetini de bu zararda hissedar edecek karışıklıklara neden olunacağı" şeklinde haklı ve akla uygun bir savunmanın bu gibi meclislerdeki etkileri bir olmazdı. Bundan dolayı böyle bir savunmaya biraz da kanaat ve iyi niyet eklenirse, iyi bir sonuca varmanın mümkün olacağı zannedilir. İsmet Paşa'nın, Musul meselesini genel konferansta halletmeyip sorumluluğu başkalarına atmak için özel müzakerelere bırakması yanlıştı.

Kapitülasyonlar ve azınlıklar sorununda Ankara ile aramızda görüş farklılıkları yoktu. Mali kapitülasyonların hemen kaldırılmasına, fakat daha önceki konularda açıkladığım gibi, tarafımızdan hemen adli düzeltmelere başlamak üzere bunların meyvesini vermeye yetebilecek belirli bir zaman içinde kaldırılması sözünü alarak adli kapitülasyonlar için de beş on yıl kadar süre tanınmasına razı olmak düşüncesindeydim. Bu sûretle dünya kamuoyu gücendirilip korkutulmaz ve hırslı olmayan hükümetlerin muhtaç olduğumuz sermayesi de ülkeye çekilip ithal edilmiş olurdu.[75]

Azınlıkların mübadelesi meselesinde de pek kırıcı davranıldı ve bu sûretle Hıristiyanların kin ve nefreti üzerimize çekildi. Belki böyle davranılmasa, göçe zorlanan İslâm ahalisi eski yurtlarında bu kadar mağdur edilmez, belki de medeniyet âleminin Rum muhacirlerine ettiği yardımın bir kısmı, Türkiye'de barınabilmeleri için Müslüman göçmenlerden de esirgenmezdi. Bu yüzden

---

74 *Millet* gazetesinde çıkan "Osmanlı Ocağının Sönüşü" başlıklı yazı dizisinin 13 Aralık 1989 tarihindeki nüshasında Prof. Dr. Doğu Ergil şöyle demektedir, "Eldeki bir belgeye göre (PO 371/11536) Lozan görüşmeleri sırasında Türk delegasyonu, Abdülhamit'in en büyük hissedarı olduğu Türk Petrol Şirketi'nden Türkiye hükümeti adına pay istedi. Şirketin bu dileği kabul etmesi karşılığında Abdülhamit'in vârislerinin Irak petrol yatakları üzerinde hakları olmadığına dair delil sunmayı teklif etti. Bu çok acemice ve hesapsız plan İngilizleri etkilemediği gibi, onu Türkiye Cumhuriyeti ve vârisler aleyhinde kullandılar, her ikisine de pay vermediler." (Yay. Notu)

75 Bu ifadelerimden, benim de Mecelle kaldırılarak İsviçre veya herhangi bir Avrupa hükümeti adli kanunlarının ülkeye sokulması taraftarı olduğum sanılmasın. İnancıma göre İslâmi hükümler herhangi bir millet için haklarının gerçekleştirilmesi konusunda yeterlidir. Yalnız uzun bir zamandan beri, kanunların uygulanmasında, yargılama usullerinde, kısaca adalet dağıtılmasında noksanımız olduğu düşüncesindeyim. Ben bu gibi işlerde görüş belirtecek bir uzman değilim, fakat içte ve dışta şikâyete neden olmasıyla varlığı gerçek olan ve genel isteğe rağmen kendiliğimizden düzeltilmesine imkân bulunamayan bir noksanın kaldırılması için böyle bir çareye başvurulması elzemdir.

ortaya çıkan, birçok can ve ocağın sönmesiyle sonuçlanan yoksulluklardan başka Hıristiyanlığın gücendirilmesi de gelecek için kaygıyla bakılmaya değer.[76]

Böyle olmakla beraber Sevr Antlaşması'nın yürürlükten kalkmasının sırf Kuvâ-yı Milliye'nin himmetiyle meydana geldiğine içtenlikle inandığımdan, onların yaptığı antlaşmanın eleştirilmesinde ileri gitmenin insafsızlık olacağını teslim eder, hatta genel bir düşünce kabilinden, "Keşke hasımlarımızın bazı haklı isteklerine biraz daha hoşgörü gösterilseydi de barış antlaşması gerçek bir dostlukla sonuçlansaydı" dileğini bu konunun son cümlesi olarak ilâve ederim.

Tekrar ediyorum: İstanbul hükümetinin barış konusundaki düşünce, değerlendirme ve istekleri Ankara'ca bilinmekte ve kabul edilmekteydi. Onlar kabul edildiğini inkâr etseler bile, elde edilen sonucun Hariciye Nezareti tarafından tekrar tekrar ilân edilen ilke ve isteklerden fazla değil eksik olduğu, araştırıldığında meydana çıkar. Evet, tasdik ederim ki, her türlü güçten yoksun olan İstanbul hükümeti yalnız başına hiçbir sonuca ulaşamazdı. Fakat isteklerini kısmamış ve azaltmamış olması dolayısıyla beraber bulunması zayıflık nedeni olmazdı. Şu halde bizim konferansa katılmamızı engellemek bahanesiyle altı buçuk yüzyıllık bir devletin yıkılmasına yeltenmenin gerekçe ve faydası ne idi? Bana kalırsa bizim konferansa katılmamızın engellenmesinde milli yarar düşünüldüğü, saltanatın da bu düşünceyle kaldırıldığı iddiası kesinlikle temelsiz olup, aksine katılmama iddiası, asıl amaç olan yönetim şeklini de değiştirmeye bahane edilmiştir. Gerçi bize de, "Bu fırsatı niçin verdiniz?" soru ve suçlaması yöneltilebilir. Fakat bizim için barış konferansının davetine katılmamak, dünyaya karşı kadim saltanatı müstafi göstermek olurdu. Bununla birlikte eğer kendileri herhangi bir şekilde hilâfet ve saltanatın sürmesini garanti etseler, ben kendi nefsimce çoktan kendilerine hakkımı devretmiş olacağım gibi, padişahın buna rızası da belki mümkün olabilirdi. Fakat ne çare ki, kitabın metninde hikâye edilen Refet Paşa konuşmasından başka hiçbir müzakereye yanaşmamışlardır.

Öyleyse idare şeklini değiştirmede millet adına ve hesabına nasıl bir fayda düşünülmektedir? Kendi söylediklerine göre, Hâkimiyet-i Milliye! Halbuki Meşrutiyet'te, millet hâkimiyeti zaten saklı, özellikle parlamenter meşrutiyet şeklinde fevkalâde zorbalık ve tecavüzlerle sarsılıp bozulmadıkça tamamen güvencededir. Kanuna tecavüz alçaklık ve cinayetiyse bir padişah kadar, zorba bir kişi veya zorba bir grup tarafından da işlenebilir. Böyle bir tehlikenin önlenmesi, iş başındakilerin namus ve insafına, milletin de vekâletle ve doğrudan

76 Gerçi bu hata çabuk anlaşılarak göçmenlerle gayri mübadillerin zararına olarak Yunanistan'la çok onur kırıcı antlaşmalar imzalamaya yeltenilmişse de, bunun ileride daha kötü sonuçlar doğurmasından korkulur.

doğruya haklarını korumada azim ve direnmesine bağlıdır; yoksa yönetim şeklinin bunda bir etkisi olamaz. Avrupa'da halen on bir meşruti hükümdarlık bulunmaktadır. Acaba bunlara bağlı milletlerin hangisi medeniyet düzeyi ve Hâkimiyet-i Milliye bakımından bizden daha aşağıda? Meselâ Meksika Cumhuriyeti ile İsveç Kraliyeti'nin hangisinde hürriyet ve milli egemenlik daha istikrarlı ve güvenilir? Uzak Doğu'da birbiri karşısında bir Japon hükümdarlığı ve bir de yeni Çin Cumhuriyeti görülür. Birincisi medeniyet yolunda yürümeye başladığı zaman binlerce yıldan beri süregelen hanedana dokunmayarak bunun saltanatı altında meşrutiyeti, diğeri bütün gelenekleri berbat ederek birtakım türedilerin tasallutu altında sözde cumhuriyeti seçti. Bu iki milletten hangisi daha bahtiyar?

Bir de milli egemenlikte (Hâkimiyet-i Milliye), yönetim biçimini millet kendisi seçer ve belirler. Bizde bir yıl içinde yönetimin şekil ve esasının birkaç defa değişmesi, acaba milletin deneyim, seçim ve denemesiyle mi meydana geldi?

Tayin olunmuş mebuslar, toplama taraftarlar ve parayla satın alınmış hatip ve yazarların yaygaralarıyla meydana çıkan bu tür yönetimlerden zavallı millet ne hayır bekleyebilir ve şimdiye kadar ne gördü? Tarafsız bir gözle bakılırsa, 1922 Kasım ayından, yani Kemalistlerin ortaksız ve sıkıntısızca Türkiye'yi mutlak idareleri altına aldıkları tarihten şimdiye kadar memleketin servet ve sâmânı, Türk milletinin kanı, hatta bazı hallerde ırz ve namusu bir güruhun keyif ve zevkinin oyuncağı olmuş, birçok eski gelenekler; zararsız alışkanlıklar ve mukaddes inançların –ki bunlara şiddetle sarılma her millet için namus görevi olduğu kadar, hayat ve kuvvetin feyz kaynağı, kurtuluş ve esenliğin teminatıdır– yine bu güruhun sefih ve inançsız emel ve niyetlerine feda edilmiş olduğu görülür. İşte hâlâ kazanç bundan ibarettir. Geleceğimizi Allah korusun.

1908'de devletin dizginlerini eline alan İttihat ve Terakki'nin daha sonra zorbalık yoluna sapan bazı üyeleriyle, bunlara muhalefete yeltenen birtakım biçarelerin himmet eseri olarak ortaya çıkan savaşlar sonucunda Türkiye her anlamıyla pek küçülmüş, yıpranmıştır. Nüfus miktarı, toprak genişliği, yerel servet bakımından bağımsız, himaye altında ve mülhak olarak yeryüzünde bulunan İslâm hükümetleri ve cemaatlerinin gerisinde kalmıştır. Fakat altı buçuk yüzyıllık şanlı bir tarihe sahip eski bir hanedanın hükmü altında bulundukça, hele İslâm hilâfetine sahip oldukça, devletler topluluğunda ve İslâm dünyasında seçkin bir yere sahip olması ümit edilebilirdi. Halbuki şimdi meselâ İran ve Afganistan'dan ne farkımız kaldı? Onların bizden geniş topraklara ve fazla nüfusa sahip olmalarına karşılık, hiç olmazsa teknik ve sanatta onlara üstün ve savunma vasıtalarımızı kendimiz hazırlamaya kadir miyiz? Şu hal-

de bütün öncelik ve üstünlük sebebi, kendini aydın sanan bir sürü zevzekle, komutanlık iddiasında bulunan birkaç kendini beğenmiş kibirlinin varlığında mı görülüyor? Yazık bizlere!

Bütün bu gibi şikâyet ve suçlamalara karşılık Kemalistler cevap olarak lisan-ı hal ile, "Sevr Antlaşması Osmanlı Devleti'ni bitirmişti. Anadolu'yu biz kurtardık, artık istediğimiz gibi yönetmek hakkımızdır" iddiasını öne sürüyorlar. Bu ise bir beladan kurtarılan bir kişinin hayat, servet ve namusuna sahip çıkma gibi yakışıksız bir iddia ve Şeyh Sadi'nin:

Tu ez çengâl görkem derber bûdî
Çu didem akıbet görkem tu bûdî[77]

meşhur beytine gerçek bir delil olur.

Milletin her bireyi, her hükümet memuru ve devlet hizmetlisi vatanının, milletinin, devletinin esenliğini temin için olanca gücüyle çalışmak borcunda ve zorundadır. Fakat her başarılı olan, hükümeti devirerek zorbalık ve saltanat iddiasına düşerse, hele bu kimse asker olursa, vay bu vatana, vay bu millete!

***

Büyük Millet Meclisi işin başında güya saltanat ve hilâfeti yabancıların tutsaklığından kurtarmak maksadıyla hükümet dizginlerini eline geçirmiş ve bu düşünceyle milleti silahaltına almıştı. Fakat asıl liderler, gerek basın aracılığıyla ve gerekse el altından yaptıkları propagandalarla mebusların çoğunluğunun ve bir sınıf halkın düşüncelerini aynı saltanat ve hilâfet aleyhine galeyana getirmeye ve meclis üyelerinin güvenilir kişilerini başka sûretle şahıslarına, özel niyetlerine çekip bağlamaya gayret ettikten ve bu hususta başarı sağladıktan sonra –kural olarak gerekli olduğu üzere– yönetim şeklini değiştirmek için milletten özel vekâlet almaya da gerek görmeksizin İstanbul hükümetinin, yani Osmanlı saltanatının kaldırılıp imha edilmesine ve hilâfetin Büyük Millet Meclisi'nin himayesinde Osmanlı Hanedanı'nda bırakılmasına, meclisten büyük bir çoğunlukla karar çıkardılar. Yalnız o zamanlar mecliste, öteden beri hükümetin keyfî uygulamalarına karşı muhalefet durumunu alan "İkinci Grup" denilen yurtsever bir hizip mevcuttu. Bu kere de tasarlanan inkılâp darbesini lânetleyen ve hilâfet makamına Osmanlı Hanedanı'ndan bir şehzadeyi tayin ettiren bu mert kimseler olmuştu.

İstediği amaca pek çok yaklaştığını sanan Mustafa Kemal Paşa'nın ilk girişimi, sıkıntısızca saltanat ve tahakküm için bu hizip üyelerini tehdit edip

77 "Sen beni kurdun pençesinden kurtardın, fakat şunu görüp anlıyorum ki, benim asıl kurdum senmişsin." (Yay. Notu)

korkutmak ve bu amaca ulaşmak için de muhalefetin belli başlı üyelerinden biri olan Trabzon Mebusu Şükrü Bey'i, bir zalim hunharın melunca aracılığıyla feci bir şekilde şehit etmek oldu. Bu alçak cellat, reislik muhafız taburu komutanı olan ve Giresun civarında utanç verici marifetler yapmakta iken, işlediği zulme ödül olarak fahrî binbaşı yapılan meşhur haydut Topal Osman'dır. (Bunun üzerine mecliste, bütün memlekette, özellikle Trabzon'da büyük bir kaynama meydana gelince, bu kere de cinayet Topal Osman'ın kendi girişimi sûretinde açıklanmış ve güya tutuklanması sırasında karşı koyduğundan, çarpışma esnasında vurulup yok edilmiş ve kendi kanılarınca facianın sırrı kamuoyu gözünden gizlenmiştir.[78] Halbuki yaralı olarak yakalanmışken özel emirle yolda işinin bitirildiği ağızdan ağıza dolaşmaktadır.) Fakat Şükrü Bey'in şehit edilmesi, muhalefeti korkutmak yerine daha fazla şiddetlendirdiğinden, Lozan Konferansı'nı antlaşma imza olunmak üzereyken, talimat almak bahanesiyle terk ederek Ankara'ya koşan İsmet Paşa'mn da yardımıyla, o sırada yürürlükte olan Anayasa hükümlerine aykırı olarak meclis feshedilerek yeniden seçimlere gidildi.[79] Muhalif hizbin üyeleri, seçim bölgelerinden tekrar seçilme umudu, biraz da Şükrü Bey'in sonuna uğramak korkusuyla ve kendilerine tarafsızlardan destek bulamayarak azınlıkta kalmak düşüncesiyle, meclisin feshi teklifine gerekli şiddet ve ciddiyetle karşı koyamadılar. Zaten muhaliflerin şiddetli bir mukavemet için gerekli teşkilât ve özellikle paraları yoktu. Bir tek gazetelerini çıkarmaktan bile aciz kaldılar. Hükümetse son başarılara manen dayanmakla beraber, para kuvveti ve tehdit siyasetiyle elde ettiği birçok gazetenin yardımı, memurların da pervasız zorlama ve müdahalesi sayesinde Mustafa Kemal Paşa'nın, "Halk Fırkası Umdeleri" diye yayınlattığı on maddeyi itirazsız kabul edenlerle merkezî hükümet tarafından ismen aday gösterilenler seçildi. Seçim kampanyalarında hükümet taraftarları, propagandacıları, muhaliflere türlü

78 Cinayetin Topal Osman aracılığıyla yapıldığı anlaşılınca Başvekil Rauf Bey'in ısrarıyla Mustafa Kemal Paşa, bu kişinin tutuklanmasına razı olur. Topal Osman, üstün bir asker kuvvetiyle çevrilmiş olduğunu görüp üzülünce, paşanın köşküne şiddetli bir ateş açarak karşılaştığı namertliğin, kancıklığın cezasını vermek, ölmeden önce intikamını almak isterse de, böyle bir ihtimali sezmiş olan kahraman reis, daha önce eşiyle birlikte köşkten kaçıp Rauf Bey'in evine sığındığından, bu tehlikeli durumdan kurtulur. Rauf Bey'i, gerçek suçluyu koruyup aracıyı yok ettiğinden ötürü eleştirenler çoktur. Böyle olmakla beraber Rauf Bey'in bu davranışını siyasi durum gerektirmiş olabilir. Dolayısıyla koruduğu kimseden karşılık olarak gördüğü nankörlüğü, yaptığının yeter cezası görerek eleştiride ve hesaba çekmekte çok ileri gitmemek daha insaflı olur.

79 İsmet Paşa mecliste yaptığı konuşmada, yeniden seçim yapmakla çoğunluk elde edildiği takdirde Avrupa'ca hükümetin kuvvet ve istikrarına güvenilerek şartların hafifleteceğini açıklayıp inandırarak feshe lüzum göstermiştir. Fakat meclisin feshinden dolayı kongrenin eski kararlarında faydalı hiçbir değişiklik yapılmamış, yalnız barış birkaç hafta geri kalmıştır. Ancak bu hakikat mecliste dikkati çekmemiş, ağza bile alınmamıştır.

iftiraları yakıştırıyor, fakat bu zavallılar kendilerini savunacak ne bir gazete sütunu ne de adaletli bir mahkeme bulabiliyordu. İşte hür halk hükümetinin mebuslarının seçim şekli! İşte bu hükümet kurucularının öteden beri vaat, sözle bağışladığı vicdan hürriyeti, düşünce ve söz hürriyetine bir örnek! Sultan Hamit idaresi ile karşılaştırılırsa, aradaki üstünlük bilmem hangi tarafın lehinde bulunur?[80]

80 Bu satırlar yazıldıktan sonra tatilde olan meclis açılmış ve bazı önemli durumlar ortaya çıkmış olduğundan, program dışı olmakla beraber bu toplantının şekline ve ruh haline ait bazı ayrıntılar vermeyi uygun gördüm: Bu meclisin ilk mevsim tatiline kadar gösterdiği manzara garipti. Görünüşte bütün üyeler Halk Fırkası adıyla bir bütün meydana getiriyorlardı. İsimdeki bu mantıksızlık gerçekte yoktu. Çünkü mecliste bölünmeler vardı. Üyelerin büyük kısmı mevcut hükümete, daha doğrusu Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı, bir kısmı tarafsız, pek küçük bir kısmı da tam teslimiyet göstermeyip keyfî icraata karşı muhalefet gösterecek kadar doğuştan gayret ve yiğitliğe sahipti.

Birinci kısım üyeler de en yüksek makama bağlılık derecesine göre tabakalara ayrılmaktaydı. Sadık dost ve bendelerden oluşan birinci tabakadaki kişiler, söz ve kalemleriyle reisin emellerini –ne türlü olursa olsun– yerine getirmeye can u gönülden çalışan, hatip, kâtip ve becerikli yahut yumruk, bıçak ve tabancayla velinimetin maksadına hizmet eden zorba ve hançerli takımından olup her ikisi de düşünce ve beden kuvvetlerini onun mutluluğuna –veya para çekme ve kötülük yapmaya– kendilerini adadıkları iddiasında bulunuyorlardı. Birinci kısmın ikinci tabakasını oluşturanlarsa, içki âlemlerini ve velinimetle yakınlık ve devlet işlerinde söz sahibi olmamakla beraber, birincilere arka çıkan, genellikle onların görüşlerine uyan, fazla olarak da meclis müzakerelerinde, gazete tartışmalarında yaygaralarla muhalifleri susturan, iftiralarla suçlayan ve bu sayede dalaverelerini çeviren kurnazlardan; üçüncü derecedekiler de maaşını alıp hoşça geçinmek için oylama sırasında çoğunluğu destekleyen, her sırası düştükçe reisin yaptıklarını hal ve sözleriyle takdir eden kanaat sahiplerinden oluşuyordu. İşte bu üç tabakadaki mebuslar hükümet çoğunluğunu meydana getiriyordu. Bu çoğunlukla muhalifler arasında bir tabaka daha vardır ki, bunlar yapılan işleri uygun bulmamakla beraber, muhalefet yaparak bir sonuç elde etmekten ümitsiz ve çoğunluğun düşmanlığından korktuklarından fikirlerini açıkça söylemekten ürküp çekinen, *lâ havle* diyerek, kaderin getireceğini bekleyerek, maaş ve harcırahları çeken müstenkifler topluluğunu oluşturuyordu.

Bu Halk Fırkası Meclisi'nde dikkate değer acayip bir özellik daha görülmekteydi. Liderler partide askerî bir itaat ve disiplin ister, muhaliflerin bir kısmı bu partiden ayrılmak güya felâket doğurucu veya haysiyet kırıcı bir şeymiş gibi, bir türlü ayrılmaya razı olup cesaret edemiyorlardı. Bununla beraber bu hal çok devam etmedi. Meclisin kararlaştırılan açılış tarihi yaklaştığı sıralarda, Musul sınırında meydana gelen birtakım olaylar ve çarpışmalar üzerine İngiltere hükümeti ültimatoma benzer bir nota vermiş olmakla siyasi durumun aldığı tehlikeli şekil biraz da kasıtlı olarak abartılarak mebuslar zamanından önce davet edilmiştir. Birkaç gün sonra doğal olarak açılacak meclisin vakitsiz açılmasında acele edilmesi, bazı üyeler tarafından itiraz ve hücumlara uğrayacağını hisseden hükümetin, bu fırsattan faydalanarak bir dış tehlike tehdidi altında hücumların kuvvet ve şiddetini kırmak fikrine atfolunur. Ancak tatil esnasında biraz serbestçe düşünmeye zaman buldukları gibi, seçim bölgelerinde geçmiş devreye ait olarak takaza edilmeleri ve gelecek için muhalefet konusunda gördükleri teşvikten ve hükümet erkânının başıboş hareket ve davranışlarından gücenen ordu müfettişleri Kâzım Karabekir ve Fuat Paşalarla bazı önemli komutanların askerî görevlerinden istifa ederek meclise dönmelerinden cesaretlenen seçkin muhalifler, Musul anlaşmazlığının da bu aralık durulması üzerine hükümetin fiillerinden, mübadillerin yerleşim ve geçimleriyle eğitim konusunda hesap istediler. Hükümet, soru ve açıklama isteklerine kanun dairesinde ikna edici ve ılımlı cevaplar vereceğine, çok sert şekilde karşılık verdi ve tartışmaları güven meselesi şekline sokarak, sayı çokluğuyla güven kazanması ve bazı hükümet mensuplarının savunmaları sırasında, pek saldırgan dil kullanmaları üzerine gayrete gelen muhalifler Halk Fırkası'ndan çekildiler. Bu ana kadar

Bununla birlikte bu tedbir de yönetimi elinde tutanların umduğu gibi, muhalefetsiz bir şekilde milleti mutlak esarete alabilmelerine ve yaklaştığını sandıkları asıl amaca, yani Osmanlı Hanedanı'na vâris olma emellerine hemen erişmelerine yetmedi. Çünkü mecliste yine bir muhalefet oluştu. Bakalım gelecek ne gösterecek?

***

Gazi Reis'in bir önemli meşguliyeti de, hilâfet makamının ve Osmanlı Hanedanı fertlerinin itibarını düşürmek ve saygınlığını kırmak meselesiydi. *Peyam* sahibi Ali Kemal Bey'in Beyoğlu ortasında tutuklanıp İzmit'e gönderilerek parçalanmasından sonra Sultan Vahidüddin'in kaçmak zorunda kalması üzerine, meclis tarafından yüce hilâfet makamına Abdülmecit Efendi seçilmiş, bu karar İslâm âlemi tarafından sessiz ve itirazsız kabul edilmiş, hatta fazla görülecek derecede, uyum gösterdiği halde, Ankara liderleri tarafından kendisine han unvanı bile çok görülmüş, Şevket ve Celâdet lakabları kaldırılmış, şahsı ve makamı her sûretle küçümsenmiş ve hakir görülmüştür. Halbuki bu hanedan binlerce yıldan beri halis Türkler içinde Han oğlu Han'dı. Hilâfet makamının bu kadar küçültülüp hor görüldüğü ise, hiçbir yerde, hiçbir tarihte görülmemiştir.

Bundan başka "tahsîsat-ı seniyye" ile hanedan üyeleri maaşları, önceden Ankara'da kararlaştırılan miktarın yarısına indirildi. Padişah mülkünün gelirleri maliye hazinesine alındı. Maiyyet-i seniyye en düşük düzeye indirildikten sonra da başmabeynci, başkâtip, başyaver vs. memurlar Ankara'dan tayin olunmakla da kalınmayarak bunların vasıtasıyla halifenin hürriyeti âdeta kaldırıldı. Meselâ halifenin Eyyüb Sultan Camii'ne selâmlık yapması, daha önceki sultanların kılıç kuşanma törenleri orada yapıldığından, eski gelenekleri hatırlatacağı korkusuyla yasaklandığı gibi, davetini kabul ettiği bir din adamları topluluğunun yanma gitmesi bile uygun görülmedi. Fakat en kötüsü, Mustafa Kemal Paşa'nın propagandasını yapan, emellerine hizmet eden ve yaptıklarını öven bazı gazetelerin, Hanedan fertlerine karşı tecavüz ve iftiralarıydı. Bir defa *Yenigün* gazetesinin şehzadelerin milli harekete katılmadıkları bahanesiyle suçlamalarına karşı halifenin temiz neslinden gelen Faruk Efendi, kendisinin bu amaçla Anadolu'ya gittiği halde, kabul edilmeyerek İnebolu'dan geri çevrildiğini neşrettirmesi üzerine, adı geçen paçavra bu zât ve diğer şehzadelere karşı müthiş hakaretler ve kaba küfürler yağdırmaya başlamış, fakat prensin ikinci savunmasını hiçbir gazete yayınlamaya cesaret edememiştir. Bu küfür ve iftiralar her vesileyle hâlâ devam edip gitmektedir.

---

duygularını saklayan bazı mebuslar da, bu örneğe uymakla, özel parti olmamakla birlikte muntazam ve güçlü bir muhalefet ortaya çıktı.

Şurası da gariptir ki, bu türlü sataşmalarda ileri gidenler, Osmanlı tarihini değiştirmeye kadar varanlar, yani iyi taraflarını çıkararak ısrarla sarayın karanlık yönlerini sergileyenler, Mütareke yıllarında Sultan Vahidüddin'in, gazetelerde tarihî örnekler göstererek bizlere zımmen Anadolu isyancılarının İstanbul'daki yatakçıları olmak suçlamasını yükleyen ve Anadolu harekâtının bastırılması için önce bizim idam edilmemizin gerekliliğini imâ eden Ahmet Refik gibi rezil yazarlardır! Sırası gelmişken şurasını da ekleyeyim ki, yirmi otuz yıl önce Rusya'dan gelmiş Yusuf Akçura adındaki subay bozuntusu bir mebus, okul programlarından Osmanlı tarihinin kaldırılmasını teklif etmiş ve bu vatanın övünülecek hiçbir şeyinden nasibini almadığı halde utanmadan bu konuyu ortaya atmasından dolayı paylanmak şöyle dursun, yüzyıllardan beri babadan oğula Osmanlılığın sancağı gölgesinde yaşayan mebusların alkışını da almıştır!

Bir taraftan kamuoyu bu yolda zehirlenirken, diğer taraftan Yunus Nadi, Ahmet Ağaoğlu, Yakup Kadri, Celâl Nuri, Falih Rıfkı vs. gibi akıldaneler aracılığıyla Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yetersizliğine, meclisin yetkilerinin kısılmasına ilişkin yayına başlandı. Bu yasanın incelenip düzeltilmesi için, Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya'dan önce oturmakta olduğu istasyon binasında, aynı kişilerden oluşan ve başkanlığını Yunus Nadi Bey'in yaptığı bir heyet kuruldu ve padişahlardan koparılan egemenlik hukuku fazlasıyla diğer bir şahsa ihale sûretinde yeni bir proje tertip ettirildi. Bu sırada subayların maaşlarına zamlar yapıldı. Gerçi buna ihtiyaç vardı. Çoktan beri subayların terfileri zorunlu hale gelmişti. Fakat bunun için seçilen zaman dikkate değerdir.

Rauf Bey'in istifası üzerine aşbakanlık, ek olarak o zamanki Dâhiliye Vekili Fethi Bey'e verilmişse de, ilk Meşrutiyet çekişmelerindeki samimiyetini koruyan bu zât –liderinin teşvikiyle durmadan fırtınalar koparan– meclisin istibdat havasıyla uyuşamadığından, bu yüksek makam İsmet Paşa'nın sorumluluğuna verildi. Fakat parti tarafından Meclis Başkan Vekilliği'ne Rauf Bey, Dâhiliye Vekâleti'ne de Erzincan Mebusu Sabit Bey'in tayin edilmesine başvekil paşa itiraz etti. Çünkü Lozan Konferansı esnasında Başvekil ve Hariciye Vekil Vekili Rauf Bey'le arası açılmış olduğu gibi, Dünya Savaşı'ndan beri, o zaman Harput valisi bulunan Sabit Bey'le de aralarında soğukluk meydana gelmişti. Bu sûretle kabineyle parti arasında anlaşmazlık ortaya çıkınca işe Mustafa Kemal Paşa müdahale etti. İsmet Paşa diğer meşruti hükümetleri ve cumhuriyetleri örnek göstererek kabine reisinin Milli Meclis Başkanlığı tarafından seçilmesi, fakat bakanlar kurulunun bu seçilen başkan tarafından kurularak meclisin kabul ve güvenine arz olunmasını istemekte ve önermekteydi.

İşte bu meselenin müzakere ve tartışması için oluşturulan komisyon –bir işaretle– yönetim şeklinin cumhuriyete değiştirilmesini de karar altına almıştır. Büyük Millet Meclisi ki üyelerinin çoğunluğu daha önce padişaha, arkasından halifeye, sonra da Büyük Millet Meclisi hükümetine sadakat yemini etmiş, anayasanın değiştirileceği hakkında sızan rivayete karşı ağız dolusu küfürler savurup bu kanuna ve Millet Meclisi hükümetine hıyanet edecek olanları yapayalnız bırakacaklarına, asıp keseceklerine yemin etmiş kimselerdi. Bu kez de bir gece içinde ve kaşla göz arasında, bilmem kaçıncı defa olarak bu sûretle yönetim şeklinin değiştirilmesine de ezici çoğunlukla oy vermiştir.

Gece yarısından sonra top atışlarıyla ilân olunan Cumhuriyet'ten sadece ahalinin değil, uykusunu seven bir kısım mebusların bile haberi olmamış, bu gürültüler Ankara halkında, olayın tam tersinin olduğu zannını uyandırmıştır. Fakat Gazi Paşa cömerttir. Bu hizmetlerine ödül olarak saygıdeğer mebusları, kendi yanında veya karşısında olduğuna bakmadan, maaşlarını 350 liraya çıkararak ödüllendirdiler! Türkiye Devleti'ni bukalemuna çeviren bu kavga sırasında mebuslarımızın garip bir düşünce psikolojisi göze çarpar: Farz edelim ki, sabahleyin anayasanın en koyu taraftarı olarak uykusundan uyanan bir kişi, akşamleyin Cumhuriyet'e oy verir, ertesi sabah bunun kırk yıllık ateşli bir taraftarı olur, bir gün sonra yeni şekil hakkında kaside okumayanların aklına şaşar, nihayet bunların düşmanı kesilerek işin içinden çıkar. Fakat meclis duvarlarının dışına da genişlemeye müsait olan bu kararsızlığın ters yönlerde görünmesi pek ihtimal dışı olamaz. Çünkü bir aralık memleketin ve devletin kurtuluşunu Sultan Vahidüddin'in taç ve tahtı etrafında toplanmakta görenler, bize başka topraklardan ithal edilmemişlerdi. Aynı kişiler şimdi taç ve taht sahiplerinin en müthiş hasımları kesilmişlerdir.

***

Dağıtılan meclis, muhalif üyelerin önerisiyle, hükümetin seçkin üyelerinin zorbalık ve baskılarına engel olabilmek için bir kişisel dokunulmazlık (masuniyet-i şahsiyye) kanunu kabul etmişti. Buna karşılık hükümet de bir Takrir-i Sükûn Kanunu düzenleyip aynı meclise onaylattı. Bu kanuna göre, bugünkü yönetim şekline fiilen ve sözlü olarak, açıkça ve gizli olarak, belki kalben ve fikren muhalefet ve itiraz edenler, vatana hıyanetle suçlanıyordu. Ne güzel hürriyet, ne güzel cumhuriyet, ne güzel halk hükümeti!

Cumhuriyet'in böyle, göz açıp kapayıncaya kadarlık bir zaman içinde kabul ve ilân edilmesi üzerine düşüncesini soran basın mensuplarına, o zaman İstanbul'da bulunan eski Başbakan Rauf Bey, cumhuriyete değilse de yönetim değişikliğinde izlenen tarza itirazı içeren bazı imalı konuşmalarda

bulunmuştu. Bunun üzerine Ankara ricali küplere binerek Rauf Bey'i Halk Partisi toplantısında âdeta sorguya kalkıştı. Bu tartışmada yaş ve kuru epeyce şeyler söylenmiş, bu zâtın halifeyi ziyaret etmesi bir cinayet şeklinde gösterilip kınanmış, hele Başbakan İsmet Paşa sırasını getirerek, "Halife aleyhimizde bulunma cesaretini gösterirse kafasını koparırız" şeklindeki edibâne cümlesiyle zemzem kuyusuna işeyene nazire yapmıştır. Bu gibi olayların, nutukların siyasi hasımlarımız tarafından yıldırım hızıyla bütün dünyaya, özellikle İslâm âlemine ulaştırılması doğal işlerdendi. İslâm halifesinin tahkir edilmesine üzülen Hintli büyüklerden Ağa Han ile Emir Ali, İsmet Paşa'ya halifenin şahsı ve makamına saygı gösterilmesini temenni eden bir mektup yazıp sûretini *Tanin*, *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerine yollamış ve bu gazeteler de bunu yayınlamışlardı.[81] Bu durum Ankara ricalinin vehmine dokundu. Tesadüfen her üçünün de bu sırada bir muhalif tutum takınması ve hele *Tanin*'in aslında İttihatçı gazetesi olması dolayısıyla İngilizlerle İttihatçıların, Cumhuriyet hükümetine karşı birleşmiş olduğu, hilâfetin manevi kuvvetinden faydalanılarak elbirliği ile irtica çıkarılmak istenildiği yolunda birtakım şüphelere düşüldü veyahut öyle gösterilmek istendi.

İsmet Paşa mecliste yaptığı bir konuşmada, İstanbul'da yabancı parmağıyla bir fesat hazırlandığına ilişkin kesin deliller elde edildiğini açıklayıp temin ederek bu gazetecilerle birlikte, cumhuriyetle meşrutiyet karşılaştırması yolunda bir kitapçık yazan ve istifa edeceği duyulan halifenin sebat etmesi önerisini içeren bir açık mektup yayınlayan Lutfi Fikri Bey'in yargılanıp cezalandırılması için bir İstiklâl Mahkemesi tayin ve İstanbul'a yollanmasına karar çıkardı. Hele şükür ki, üyeler arasında Hakkari Mebusu Asaf Bey gibi vicdan sahibi bir adamın bulunması ve Reis İhsan Bey, güce boyun eğenlerden olmakla beraber, bir zamanlar birlikte çalışmış olduğu İttihatçıların kuvvetinden ve gizli girişimlerinden korktuğundan bunların el altından yaptıkları tehditlere baş eğmesi sebebiyle, savcı Vasıf Bey'in ısrarlı isteklerine rağmen, mahkeme tarafından gerçekten suçsuz olan gazetecilerin beraatına ve Lutfi Fikri Bey'in beş yıl süreyle hapsine karar verildi. Lutfi Fikri Bey de sonradan meclis tarafından affolundu.

Bu İstiklâl Mahkemesi meselesinin İsmet Paşa için bir yenilgi sayılması gerekir. Çünkü kesin olduğunu savunduğu ihtilâl girişimlerinden eser olmadığı ortaya çıktı. Fakat kamuoyu olmayan ve olabildiği kadarıyla da hiçbir

81 Bu gazetelerin sahipleri defalarca değişmişse de isimleri basın dünyamızda çok eskidir. Dolayısıyla Hintlilerin, öteden beri sevilen bu gazetelere başvurmaları doğaldı. Fakat dikkate değer ki, bu olaydan çok kısa bir süre sonra bu isimde gazete kalmamış, hepsi sonsuza kadar kapatılmıştır.

etki gösteremeyen ülkelerde böyle yenilgilerin hiçbir önemi olamaz. Gerçek ve maddi yenilgi, yaslanılan himayeci güçlerin yüz çevirmesiyle gerçekleşir. Fakat başvekilinin bu yenilgisine rağmen Mustafa Kemal Paşa amacına ulaştı. Çünkü bu tedbirle İstanbul halkına iyice bir gözdağı verilmiş oldu. İkinci olarak halkın, saltanat gibi hilâfetle de ilgilenmediği bir kere daha ortaya çıktı. Gazetecilerin bütün savunmaları, hilâfet makamıyla ilişkileri olmadığını ispat konusunda olduğu gibi, mahkemeye hücum eden halkın da sanıkların şahsına ilgi gösterip hilâfet meselesine hiçbir sûretle bağlılık göstermediği, Kemal Paşa'nın değerlendirici ve uzağı gören bakışlarından kaçmamıştı. Dolayısıyla bu kere de hilâfeti devirmek için hücum hazırlığına ve tertibine başladı. Tabii her şeyden önce için için, "Hilâfet durdukça yabancı ve dışarıdakilerin bunun manevi mevkiinden yararlanarak –Anadolu'yu cennete çevirecek, bütün dünyayı da dehşetten titretecek bir büyüleyici güce sahip olan– Türkiye Cumhuriyeti aleyhindeki düşmanca niyetlerini gösterip uygulamaya çalıştıkları, halifenin de güya egemenlik hukukunu geri almak için gizli ve gerici girişim ve fesatlarda bulunduğu yolunda propagandalara hız verdirdi. Bu iftiraları desteklemek için de bir İngiliz amiralinin güya halifeyle görüşmüş olduğu söylentisini yaydırdı.[82]

Böyle bir niyet ve girişimin kesinlikle aslı ve esası olmadığı muhakkaktır. Fakat hükümet erkânı gerçekten böyle bir vehim ve temkinle mi bu hücuma karar verdi sorusu düşünmeye değer. İsmet Paşa böyle bir kuruntuya kapılmış olabilir. Mustafa Kemal Paşa'ya gelince, pervasız ve cüretli olduğu kadar, haris ve kibirli olan bu zâtın bütün hanedanın her şeyine, saraylarına vâris olmak, memlekette kendisinden büyük bir makam sahibi bırakmamak düşünce ve hırsıyla hareket ettiğinden kuşku yoktur. Diğer mülâhazalar ikinci derecede ve bu hedefe varmak için fırsat olarak ileri sürülüp yayılmaktaydı.

Reis paşa, bu idealinin gerçekleşmesini beklemekten doğan ıztırap ve heyecanın etkisiyle düştüğü öfke ve heyecanı tedavi için hava değişimi amacıyla, geçici olarak İzmir'e taşındığı sırada, en ünlü komutanları, ülkenin her

82 Böyle bir görüşmenin gerçekleştiği şüphelidir. Fakat doğru olsa bile saray erkânı adıyla Ankara hükümeti tarafından tayin edilen ve halifenin yanına kuş uçurtmayan kimselerin önünde yapılacak bir mülâkatta zararlı kararlar alınamayacağı açıktı. Bu satırların yazılmasından dört beş yıl sonra kulağıma ulaşan bir rivayet, bu adamların düşünce ve tasvirlerindeki çelişkilere ve halkı kandırmak için yaydıkları yalanlara bir örnek oluşturur. Hilâfetin kaldırılması için o tarihlerde nüfuz sahibi bazı kişilerle yapılan gizli müzakerelerde İsmet Paşa, Lord Curzon'la yapılan bir mülâkatta, güya İngiltere'nin son zamanlarda bize karşı takındığı düşmanca siyasetten yakınması üzerine lordun, İngiltere, İslâm tebaasını heyecanlandıracak bir dine inanan ve onlara er geç dayanak olacak bir hilâfet müessesesine sahip oldukça, hükümetin Türkiye'nin gücünü kırmaya çalışması çok doğaldır" dediğini anlatmıştır. Bu rivayetin doğruluk derecesinin değerlendirilmesini okuyucuların vicdan ve irfanına havale ederim. Fakat aydınlara telkin edilen bu uydurmalarla halife ve İngiliz amirali arasında geçtiği yayılan mülâkat nasıl bir araya getirilebilir?

tarafından, tâ en doğu uçtan, en uzak batıdaki geçici karargâhına savaş oyunu için çağırıp topladı. Harcırahların maliye hazinesinden mi, yoksa özelden mi ödendiği daha belli olmadı. Ancak kamuoyu bu toplantıyı, savaş oyunundan çok bir siyaset dalaveresine yordu. Zaten amaç da böyle bir anlayış oluşturmak, yani tasarlanan darbeye karşı muhalefete yeltenmesi muhtemel olan kimselerin zihninde ordunun kazanılmış olduğu zannını uyandırmaktı.

Komutanlar garnizonlarına, kendileri de Çankaya'ya döner dönmez, mukaddes Cumhuriyet'in beliren tehlikelerden korunması için, partide halife ile hanedanın ihracının gerekliliği müzakere edildikten sonra meclise teklif edildi ve derhal uygun karar alındı. Hiçbir kanuni ve adli hükme dayanmayan hayali bir suç, bütün hanedanın birkaç ay önce kabul ve tasdik edilen hukukundan, tahsisatından yoksun edilmesine yeterli görüldü! Her zamanki gibi birkaç hamiyet sahibi, hiç olmazsa sultanlarla damatların istisnası için epey dil dökmüşlerse de, çoğunluğun efendilerine itaati ve İzmir savaş oyunundan korkusu nedeniyle bir sonuç elde edilemedi. Halka korkulacak bir tehlike varmış duygusunu vermek için, halife birkaç saat içinde geceleyin, şehzadeler bir gün, sultanlarla damatlar da iki gün içinde ülkeden çıkarıldı. Elinde avucunda nakit bulunmayan birçok hanedan üyesinin bütün varlıkları ondan ibaret olan ev eşyaları yok pahasına, birtakım zorba ve fırsatçıya kısmet oldu. Taşınmaz mallarının da bir yıl içinde elden çıkarılmaları Millet Meclisi'nin kararları arasında olduğu için, bunların da çok düşük fiyatlarla başkalarına intikal edeceğinden kuşku yoktur. (Bununla beraber taşınmaz mallar hakkında daha sonra hoşgörülü davranılmıştır.) Gerçi meclis müzakerelerinde bir aralık cumhurbaşkanı ve kabine başkanı, sultanlar hakkında merhamet eserleri göstermek istemişlerse de, güya çoğunluğu sağlayamamışlardır. Bu gösterişlere inanmak için çok safdil olmak gerekir. Kısacası, erkek ve kadın bütün Osmanoğulları atalarının fetih ve zapt ettikleri memleketten, binlerce yıldan beri başında bulundukları öz kavimlerinin arasından kovulup zorla göç ettirilmiş ve bununla da yetinilmeyerek arkalarından birçok iftiralarla alay ve tahkir edilmişlerdir. Fakat:

Hadeng-i âh-ı mazlumdan sakın ey seng-dil-i zâlim
Eğer çi seng-dilsen zahmı anın taşa kâr eyler[83]

Fuzulî

İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nde savcı sıfatıyla gösterdiği uysallık ve sadakate ödül olarak Maarif Vekâleti'ne getirilen Vasıf Bey, aldığı emir ve işaret

83 Ey taş yürekli zalim! Mazlumun "âh" okundan sakın
Eğer taş yürekliysen, onun yarası taşa bile işler. (Yay. Notu)

üzerine bir Tevhid-i Tedrisat projesi ortaya koyarak medreseleri toptan kapatıp kaldırdı. İşte böylece bir buçuk yıl içinde köklü Osmanlı saltanatı imha edildi, büyük İslâm halifeliği eski makam ve öneminden uzaklaştırıldı. Emeviler devrinden beri Anadolu'ya girmiş olan İslâm dini de zayıflatılmak, belki de yok edilmek istendi.

Ve sâre mâ kâne min mülkin ve min melikin
Kema hukiye an hayali't-tayfi ve sinanin.[84]

Cumhuriyet'in kurucularının, yönetimi "laik" (lâ-dinî) yaptıkları gibi, milletin arasına da ahlâksızlığı sokmak emelinde olduklarını söyleyenler vardır. İşaretler de bunu desteklemektedir. Zaferin resmî kutlama ve övgüsünü ilk ağızda zeybek oyunlarıyla yerine getiren kahramanlar, Batılıların ülkeden çıkışlarının ardından Batılılaşmak sevdasına düşünce, din ayini yerine dans konuldu denebilecek şekilde halkı balolara, çarlistonlara teşvik ettiler, hatta zorladılar. Ne mevsime bakıldı, ne sebep ve bahane arandı, sürekli oynandı, tepinildi. Bu durumun sonucunda kızlar, anne babasının ve velilerinin rızası hilafına evlerinden kaçarak gece yarıları dans salonu denilen ahlâksızlık yuvalarına koşmaya, temel ev gereçlerini satarak dekolte elbise yapmaya başladı. Kavalyelerin durumundan söz etmeye gerek yok. Yalnız bunların bir bölümünün ortaya çıkışını bir örnekle anlatayım:

Yatılı okul öğrencileri hafta sonları serbest bırakılırken bir yoklama yapılması ve burada müdür tarafından nasihat türünden birkaç söz söylenmesi âdettendi. Dinsizlik akımları resmiyet kazanınca bir askerî lise müdürü öğrencilere bu münasebetle "artık eski kayıtlar kalkmıştır, gidin aklınıza geldiği, gönüllerinizin dilediği gibi zevk ve sefanıza bakın" sözleriyle veda etmiştir. İşte bu görüşle, zahmetsizce çiftlikler, haralar ortaya çıktı. Fakat ne yazık ki, birçok başka nedenlerle birlikte bu yüzden de milli servet eriyor. Zaruret, utanma ve mahcubiyet, rekabet ve gayret saikasıyla intihar, öldürme olayları sıradan olaylar sırasına geçiyor. Millet, memleket bitiyor. Fakat ne zararı var! Yaşasın Cumhuriyet, varolsun uygarlık, eğlensin şanlı gaziler! İşte birkaç kişinin zorbalık ve tahakkümü, milli egemenlik adına zavallı milletin yalnızca nüfusunu, maddi varlığını bitirmekle kalmıyor, maneviyatını, ruhunu ve mukaddesatını zafiyete uğratıyor ve ortadan kaldırıyor, toplumunu, tarihî varlığını yok ediyor! Yüce

84 Ebü'l-Beka Salih b. Şerif'in *Endülüs'e Ağıt* adlı şiirinden alınan bu beyti Sezai Karakoç'un çevirisiyle veriyoruz:
O taçlar, o devletler, o mülkler saltanatlar, bir rüyadır artık
Her biri, hayalden geçen gölge gibi, zamandan geçip durdu. (Yay. Notu)

Rabbim! Kahhâr, Celâl ve Züntikam sıfatınla tecelli et! Sana inanan kullarında dayanacak takat kalmadı!

Eserin konusu ve yazarının ihtisas alanı bu meseleleri dinî bakış açısından değerlendirmeye uygun ve yeterli olmadığı için, gözümüzün önünde eriyip yok olan mukaddesatımıza mersiyehan olmayı daha yetkin ve seçkin kalem erbabına bırakıyorum ve Endülüs şairi Ebülbekâ'nın şu beyitleriyle tercüman oluyorum:

Mihraplar ki taştandır, minberler ki ağaçtan,
Canlı cansız ne varsa bu hale inledi durdu.
Ey ibret dolu geçmişten ibret alacak yerde, günübirlik işlere,
dedikodulara batmış kişi!
Sen uyu bakalım; ama zaman için ne demek dinlenmek, ne demek uyku!

Ancak ibret verici olduğu için şu kadarı belirtilmeye değer ki, Arap şairini bu şekilde ağlatan tecavüzlerin başka bir dine inananlar tarafından yapılmış olmasına karşılık bu kez İslâm'a en büyük darbe, bu ana kadar ona bağlı görünen birtakım kalbi bozuklar tarafından gelmiştir! *Zâlike takdîrü'l-azizi'l-hakîm.*

***

Bu değişimin dinî ve duygusal anlamda değerlendirilmesi ve tasviri uzmanına bırakılıp maddi bir biçimde fayda ve zararı araştırılırsa, işin başında fail ve müsebbiplere bir yararlanma payı düşmüş görünebilir. Çünkü bunlar memleketin gücünü ve servet kaynaklarını ele geçirmişler, istedikleri gibi zevk, safa ve nüfuz hükümlerini yürütüyorlar. Fakat sonsuzluk içinde insan ömrü nedir? Dünyada bir günlük devlet nedir? Eğer bu adamlar işin başında ilân ettikleri iyi niyette sebat edip Yunanları ülkeden kovup Sevr Antlaşması'nı yürürlükten düşürdükten sonra söz verdikleri gibi uyruğu oldukları devletlerinin bekası ve ihyası için çalışsalardı, Osmanlı tarihinde Sokullu ve Köprülüleri geçerler, dünya tarihinde Bismarcklara ve Cavourlara üstün gelirler, üçyüz milyon Müslümanla çocuk ve torunlarının gözünde Hulefâ-yı Râşidîn mertebesine çıkarlar, ümmetin kalbinde sonsuz bir hayata ulaşırlardı. Fakat bu tavır ve hareketleriyle, bugün ve gelecekte, çağdaşlarının dilinde olduğu gibi tarih sayfalarında da sanırım lânetle anılırlar ve anılacaklardır.

Ben kendi hesabıma bu kişilere acırım. İktidar sahiplerinin kuyruğuna tutunarak külâh kapma düşüncesinde olan birtakım sıradan kimselerle bulanık suda balık avlamak alışkanlığındaki vurguncu ve rüşvetçi yüzsüzler bu aralık birçok mazlumun zararına zenginleşmiş olabilirler. Fakat tanık olduğumuz olaylar ve sayısız benzerlerinde görüldüğü üzere, bu servetlerin değil toplumsal yapımıza, hatta kazananlarına da faydası dokunmayacaktır. Peki, millete yani

Anadolu Türklerine ne faydası oldu? Hangi yönetim biriminde iyileşme eseri görüldü? Gerçi yüzyıllardan beri doğrultusunu şaşıran bir yönetimin, böyle bir fetret zamanında ortalığı hemen gül bahçesine çevirecek şekilde düzeltmesini beklemek doğru değildir. Fakat hiç olmazsa hükümet erkânının göz boyamaya, gerçekleri çarpıtmaya son vermesi, halkın durumunu yükseltmesi için iyi niyet göstermesi, sürekli övünücü nutuklarla halkı kandırmaya çalışacağına, açık olarak uygulamalarının hesabını vermesi, bazı eksikliklerden dolayı özürlerini açıkça bildirmesi gerekirdi. Oysa bütün mesai halkı kandırmaya, hasımları ve rakipleri ortadan kaldırmaya, makam elde etmeye, baskıyı süreklileştirmeye ve çıkar sağlamaya harcanıyor.

Birkaç gün önce yeni yöneticilerin adamı sayılabilecek askerî kâtiplerden eski bir arkadaşım ziyaretime gelmişti. İş başındaki yönetime övgü türünden bir hayli hikâyeler arasında, askerlere verilen dersleri şöyle anlattı:

Soru: Mehmet, saltanat mı iyi, Cumhuriyet mi?

Cevap: Cumhuriyet iyi Mülâzım Bey.

Soru: Niçin?

Cevap: Saltanatta bir kişi taç giyerdi, Cumhuriyet'te hepimiz giyebiliyoruz...

Artık fazlasını söylemeye gerek görmem. Fakat bu gibi şeyler, inancıma göre, değil sadece hükümet adamları, sıradan insanlar için bile çirkin ve utanç vericidir. Esenliğini sahtekârlıkta, yalancılıkta arayan bir hükümetten hayır beklenemez. Cenab-ı Hak bize merhamet etsin!

***

Tarafsız ve araştırıcı bir gözle bakılırsa, ülkede her anlamıyla benzersiz bir zorbalığın hüküm sürdüğü, halkın sosyal düşüncesini, görüşünü açıklamaktan, mebusların muhalefetten, gazetelerin eleştirmekten yasaklandığı görülür. Yasa çerçevesinde de olsa muhalefetin cezası, derecesine göre medeni haklardan yoksunluk, hakaret ve aşağılanma, İstiklâl Mahkemeleri yoluyla idam sehpasına terfi veya Topal Osman gibilerin zulmüne havale![85] Sadakat ve boyun eğmenin ödülü ise yüksek makamlar, imtiyazlar, tekel idarelerinde bol maaşlar, hatta başkasının hukukuna tecavüz, metruk mal ve mülklere tasarruf

85 İlk Büyük Millet Meclisi hükümeti döneminde mebus ve Adliye Nâzırı olan Trabzonlu Hafız Mehmet Bey sonradan muhalefete cesaret ettiğinden mebusluktan düşürüldüğü gibi, üstlendiği davalarda aksiliklere uğratılmış, özellikle Trabzonlu rakiplerine karşı açtığı davalara cumhurbaşkanının müdahalesi ve mahkemelere yaptığı etkilerle sürüncemede bırakıldığından, müvekkilleri bu zâtı değiştirmek zorunda kalmışlardır. Sonunda da İzmir İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm edilmiştir. Allah'ın rahmeti üzerine olsun!

yetkisi![86] Fakat bu sebeple zavallı göçmen, mübadil ve gayri mübadiller sefalete, ölüme mahkûmmuş, kime ne? Bu gibi kötülüklere karşı ise memlekette bir tek başvurulacak, şikâyet edilecek makam yok. Değil mağdurlar, namuslu mebusların feryadına bile kulak verip yerine getirilmez. İnsanın:

Gelmiş samem kulaklarına mültecâların,
Beyhude çalma bâbını devlet-serâların

diyeceği geliyorsa da, her türlü yakınma ve imdat isteğinin muhalefet düşüncesine ve dolayısıyla vatan hıyanetine yüklenegeldiği, yani söylenenlerden fazlasının beyinlere intikal ettiği görülüyor. Buna ne demeli? *Lâ havle velâ kuvvete illâ billah!* İşte modern ve kutsal Cumhuriyet'imizin eşitlik, kardeşlik, hürriyet ve özellikle adaletini ve halkını sevdiğini gösteren örnekler!

***

Bir milletin, bir toplumun en önemli sorunu, bir hükümetin en kutsal görevi olan maarife gelince: Dans ve güreşe fazlaca eğilimi olan tanınmış asil vekil Vasıf Bey,[87] okul programlarını, hocalarını dans ve idman düşüncesine ve amacına göre düzenlemekte ve belirlemekte, bütçenin büyük bölümünü öğrencileri spor karşılaşmaları için Avrupa şehirlerine göndermek ve oradan gelen ziyaretçileri ağırlamak için harcamakta ve israf etmektedir. Bu nedenle gerek İstanbul, gerek taşra okullarının çoğu öğretmensizlikten veya bina yokluğundan

---

86 Asıl tuhafı şurasıdır ki, bu suiistimaller dile düşünce, meclisten "dağıtılan malların geri alınmaması" hakkında bir kanun maddesi çıkarılmıştır. Fakat mübadillere verilen evler Yunanistan'la antlaşma olunca dönen kaçak ve "etabli" Rumlara geri verilerek sakinleri sokaklara atılmıştır.
Bu gasblar yüzünden Rum ve Ermenilerin bıraktıkları mülkler heder olarak, Türk mübadil ve gayri mübadillerine verilecek bir şey kalmamış, onun için bu biçarelerin –mensup ve açıkgözler müstesna– bıraktıkları mülklerin kıymeti, özel emirlerle noksan takdir ettirildikten sonra, bunun da beşte biri için bono verilmiş, fakat kalan mülk buna da yetmediğinden, bunlara gerçek kıymetlerinin birkaç misli değer konulduğundan bu satırları yazarken (Haziran 1932) bono kıymeti yüzde 13'e inmiştir. (Bununla beraber büyük kısmı hak sahipleri tarafındandan muhtekirlere satıldıktan sonra yüzde 37'ye çıkmıştır). Yani gayri mübadillerin çoğu, senelerce terk ettikleri mülklerinin gelirinden yoksun kaldıktan sonra, sonunda mallarının ortalama olarak kırkta birini –o da mülklerinin değeri doğru takdir edilmişse– ele geçirebilmişlerdir. Kısaca İzmir'de kalan terk edilmiş Rum mülkleri şunun bunun elinde kalmış, göçmen ve gayri mübadillere ait olduğu halde hükümetçe hiç pahasına kiralanan veya satılan mülklerin parası maliyece harcanmış, hatta Yunanlar tarafından gayri mübadiller için verilen paranın büyük kısmı da onbir yıldan beri bunların zararına çalışan muhtelif komisyonların giderlerine bedel tutularak hak sahiplerinden esirgenmiştir. İşte bu ayrıntıya, on yıldan beri bir kısım terk edilmiş mülkün bakımsızlık yüzünden işe yaramaz hale geldiği de eklenirse, bu meselenin hükümet hesabına tarihte eşine rastlanmayan bir ilgisizlik ve ahmaklık şaheseri bir zulüm ve hiyanet âbidesi olduğuna hükmedilir zannederim. Bu gayri mübadiller meselesindeki suiistimallerin tasvirinin bir namuslu adamın tasavvurunun üstünde olduğuna okurlarım itimat etsinler.

87 Vasıf Bey, padişahın huzurunda oynadığı zeybek oyunlarında olduğu gibi, Bedirhan Paşazâdelerinden olduğu için de asalet sahibidir!

kapanıyor. Çünkü yeterli miktarda maaş vermeye, bina onarımına, inşasına ve kiralanmasına para kalmıyor.[88] Genç öğrenciyi spor merakı bürüdüğünden ilim ve fen bölümleri boş bir halde! Bunlara bir de okullarda öğrenciye ceza verme hakkının kaldırılması, basının da gençliği başıboşluğa teşvikte âdeta emredici gayret ve özen göstermesi gibi tuhaflıklar da eklenirse, maarifimizin durumu ve geleceği konusunda bir fikir edinilebilir.

Oysa Dünya Savaşı bilek gücüyle kazanılmadı. İki tarafın savunma ve saldırıda ortaya koyduğu kudret harikaları ürünü fen ve marifetti. Gerçekten Avrupa milletlerinin milyonlara varan öğrencisi arasında birkaç spor takımı da bulunabilir. Fakat Dünya Savaşı sanayi ve maarifin milletlerin hayatındaki etki ve değerini körlerin ve sağırların bile görüp anlayacağı bir açıklığa getirdiği halde, bizim gibi zaten fen ve bilimlerde her yönden geri kalmış bir millet gençliğinin boks, güreş, futbol ve danslara eğilimi, hırsı ve parasızlıktan ilk ve ortaokullar kapatılırken, lise öğrencilerinin oyunları uğrunda maarif bütçesinin israf edilmesi akılları durduracak derecede anlaşılmaz ahmaklık ve savurganlıklardandır. Ben hiçbir zaman öğrencinin beden eğitiminden yoksun bırakılması düşüncesinde değilim. Bizim zamanımızda da idmanlar, jimnastikler, oyunlar vardı. Ben de az çok spor adamı sayılırdım. Fakat şimdi tahsil gayesi unutulmuş, okullar idman yurdu haline getirilmiş gibi bir manzara görülüyor!

İşte bütün işler bu durumdayken iş başındaki devrimciler, yaptıkları değişiklikleri iyiliklerden sayıp övünüyor ve başa kakıyorlar! Oysa yönetim şekilleri ve bu yoldaki değişiklikler gaye olmayıp gelişme yolunda alınan aşamalar ve tevessül edilen nedenler ve vesileler bütünündendir. Asıl gaye ülkeyi onarmak ve faydalı hale getirmek, gençleri ilim ve fenle verimlendirmek, halkı refaha ulaştırmak ve güçlendirmek, toplumsal yapıyı güce ve iktidara kavuşturmaktır. Bu sonuca ulaşmak için yönetim tarzı değiştirilebilir, fakat yönetimi değiştirmek için millet ve ülkenin, elde kalan güç, servet ve refahı çekilip alınmaz ve imha edilmez.

***

Dış siyaset açısından da son değişiklikler zarardan başka bir şey getirmedi ve getiremez inancındayım. Eğer "biz, birkaç yüzyıldan beri sizinle savaşan bir hanedanı kaldırdık, İslâm dünyasının ardından gideceği hilâfeti toprakları-

88 Bu satırlar yazıldıktan sonra hükümet Bâb-ı Seraskerî ve Maliye Nezareti binalarını, ismen var olan ama öğrencisi bulunmayan üniversite fakültesine -eski binalara ek olarak- tahsis ettiği gibi, hanedana ait bazı yerleri de ikinci derecede resmî ve özel okullara vermiş, bazı yeni okullar da inşa etmişse de, vergi mükelleflerine pahalıya mâl olan bu tantana ve gösterişlere rağmen birçok hoca maaş azlığı dolayısıyla zaruret içinde bulunmakta, bir bölümü ufak tahsisatlarını alamamakta, olay evrakı yazmaya bile cesaret edememektedirler.

mızdan çıkardık, laik olmak sûretiyle İslâm bağından ayrıldık, eski törelerimizi bırakmakla nefsî arzu ve heveslerimizi tatmin edecek bir hale geldik" demekle Avrupa'nın hoşgörü ve yakınlığının kazanılacağı sanılıyorsa, bu çok yanlış bir düşüncedir. Bu sözümü ispat için fazla delil ileri sürmeye gerek görmem. Ancak birkaç tarihî gerçekten çıkarılan sonuçla yetineceğim:

Büyük ihtilâlden önce Fransa kralları İngilizlerle pek çok savaş yaptılar, hele Alman İmparatorluğu'nun nüfuzunu kırmak için seller gibi kan döktüler, İspanya ile dövüştüler, Belçika, Felemenk ve İtalya'yı defalarca istila ettiler. Fakat XVI. Louis'ye yapılan haksızlık üzerine, hanedanının bütün eski rakipleri mezhep farkı gözetmeden ihtilâlcilere karşı birleştiler. Papanın, toplu bir halde bulunan Katolikler üzerindeki etkisinin, halifenin dünyanın dört köşesine dağılmış olan Müslümanlar üzerindeki nüfuzundan pek fazla olduğu ve Avrupa tarihini az çok okuyanlarca bilindiği üzere, bir aralık iç işlerine ve dış siyasetlerine çok karıştığı ve etkilediği halde, "siyaset alanında din kuvvetini kullandı veya kullanabilir" diye bu makamın kaldırılması dünyada kimsenin aklına bile gelmemiştir. Şu halde halifeliğin, Balkan Savaşı'ndan beri eski büyüklük ve kudretinin büyük kısmını kaybetmiş olan Osmanlı Devleti veya Türkiye Cumhuriyeti elinde bulunmasından Avrupalıların bu kadar korkup ürkmeleri mantıklı olamaz. Aksine bu dinî makamın Mekke veya Medine'de, yahut büyük devletlerin birinin koruması altında bulunan bir Arap hükümetinin elinde olması, devletler arasında rekabeti ve diğer türlü sakıncaları getireceğinden, bizim elimizde kalmasının Avrupa siyasetince yeğlenmesi ve gerekli bulunması, akla daha yakın ve ihtimal dâhilindedir.

Laiklik meselesinin de devletlerin siyasetine bir etkisi olamaz. Çünkü aynı dinden ve mezhepten oldukları halde Avrupalılar yüzyıllardan beri birbirleriyle durmadan savaşmaktadırlar. Başımızda güçlü devlet adamları bulunduğu zamanlarda siyasetle ve fiilen bize yardım ettikleri de olmuştur. Son iki yüzyıldaki savaşlarımızın görünüşte genellikle Hıristiyan azınlıkların korunması davasıyla başlamış olmasına rağmen, gerçekte sebeplerin siyasi, coğrafi, ekonomik ve nüfuz yarışlarıyla zorla arazi zabtı emellerine dayandığı açıktır. Dolayısıyla dış saldırılardan korunmamız, medeniyet ve barış yolundan ayrılmamak, aklımızı başımıza toplayıp müdahale fırsatı vermemekle mümkün olur. Bizim dinden ayrılmamızı memnuniyetle karşılayanlar bulunabilir. Fakat bu memnuniyet, koruyucu bir kuvvetten yoksun kalmak sûretiyle kolayca faydalanılacak ve intikam alınacak bir lokma olacağımız düşüncesinden doğmuş olsa gerektir.

İnkılâpçıların ve bazı gazetelerin tutturdukları, bizim İslâm dünyasından hiçbir şekilde fayda ve yardım görmediğimiz şeklindeki teraneler de bütünüyle

yanlış, yalan, nankörlüktür. Vicdani, ledünni bir kavram olan diyanetten dünya menfaati beklemek aslında inanç zayıflığına işaret eder. Bunu kalplerinde duyanlar, onu dünya hayatından çok aziz ve yüksek tutarlar. Fakat İslâmiyet'ten, İslâm dünyasından devletimize fayda olmadığı, yardım görülmediği iddiasında bulunmak yanıltıcı bir iddia olduğu kadar, nankörlük de olur. İngiltere sömürgelerinden olan İslâm beldeleri, özellikle Hindistan, savaşa girerken İslâm halifeliği ve Osmanlı Devleti'nin dokunulmazlığını, İslâm beldelerinin Hıristiyan hükümetlerine bağlanmaması şartını öne sürdükleri artık ağızdan ağıza dolaşmak sûretiyle bilinen bir hakikattir. Ne zaman ki Lloyd George ve Clemenceau, mütarekeden sonra bizi yok etme amaçlarını ortaya koydular, Hind Müslümanları derhal bu şartı hatırlatarak protestoya başladılar ve Mecusi hemşehrileriyle bunun için bu konuda antlaşma yaptılar. Fas Beyliği'ne varıncaya kadar Fransa'nın sömürge ve himayesindeki İslâm devletleri de, bu derece olmasa bile, devletin bağımsızlık ve dokunulmazlığı yolunda seslerini yükselttiler.

Milli hareketin Yunan istilasına karşı devleti korumakta gösterdiği hizmet ve gayret hiçbir zaman inkâr edilemez. Fakat memleketimizde bin türlü gizli ihtiras vesilesi bulunduğu ve hele savaş esnasındaki fiil ve davranışlarımızın uyruğumuzdaki gayrimüslimlerin teşvikiyle huzur bozan bir ateş şeklini aldığı halde, İtilâf Devletlerinin fiilen aleyhimize kuvvet göndermemelerinde kuşkusuz etkili bir neden olmuştur. Memleketimizi hiç görmeyen ya da bir defa gelip geçen birçok Avrupa devlet adamının Mütareke yıllarında birer ateşli "türkofil" kesilmelerinin bizim elâ gözümüze âşık ve düşkün, yahut kahramanlık destanlarımıza vurgun ve gönül vermiş olmaktan çok, ülkelerinin İslâm politikasının esenliğini bizimle dostlukta görüp bulduklarından doğmuş olduğunu onaylamayacak bir anlayış sahibi düşünülemez. Pierre Loti, Claude Farrere gibi ünlü yazarların hakkımızdaki savunmalarını şairce duygulanmalara yorsak bile, Mareşal Lyautey, General Gourauld ve birçok İngiliz siyasi ve askerî ricalinin ve daha epeyce İslâm ve Türk dostu kişi ve cemiyetin öncelikle kendi vatanlarının çıkarlarını dikkate aldıkları, bu çıkarların ise, koruma ve uyruklarında bulunan Müslümanların bizim alınyazımıza ortak olmalarıyla ilgili olduğu açıktır.

Kuşkusuz İslâm dünyası bugün zayıftır, Hıristiyan devletlerinin koruması veya uyruğu altındadır. Fakat özellikle isteklerinin önemsenmesine ve hatırlarının sayılmasına bu siyasi durum etken oluyor. Medeni devletler hangi ırk ve mezhepten olursa olsun, uyruğundakilerin kalbine de hâkim olmak ister. Bizim bir aralık Rumeli ve Yemen'de uyguladığımız idare gibi, ilk anlaşmaz-

lıkta silaha sarılmak istemez. Böyle bir girişimin ticaretlerine, bütçelerine, dış politikalarına, hükümet yapılarına açacağı gediği hesaplayarak uyruğundaki Müslümanların hatırını sayarlar ve dinî duygularını incitmekten kaçınırlar. İngiltere Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir politika izledikçe, Hintliler boykot yaptı, ayaklanma tehditleri gösterdi, Hind valisini sıkıştırdı, boykotlar yüzünden mensucat fabrikalarını, tüccarlarını zarara soktu. Diğer yönden –başka sebeplerle birlikte– İslâm tebaasını kırmamak maksadıyla Fransa'nın bize karşı uysal bir politika uygulaması devletler arasında bir güzel rekabet uyandırdı. Dolayısıyla İngiltere bir taraftan kendi İslâm tebaasının baskısı, diğer taraftan yine İslâm âleminin diğer devletlerin politikasına verdiği yönün etkisiyle, yani imparatorluğun güvenlik ve iç ticaret düşüncesiyle, hem de dış siyaset rekabeti şevkiyle bizim hakkımızdaki niyetlerini değiştirmek zorunda kaldı.

Tekrar ediyorum, Anadolu'daki milli ayaklanma kuşkusuz bizim için en esaslı kurtuluş sebebi oldu. Fakat meşhur meseldir: Bir elin şamatası çıkmaz. Başarımızda bu sayılan sebeplerin etkisi hiçbir şekilde inkâr olunamaz. Ondan başka milli harekât esnasında Müslümanların düşünce ve kalplerinin içten bir sevgiyle bize yönelip teveccüh etmesi büyük bir manevi kuvvet verdiği gibi, para bakımından da yardım olunduğu kesindir. Bu gerçeği maliye vekilleri bilmese bile, Kemal Paşa Hazretleri tasdik buyururlar zannındayım.

Halkların mübadelesi esnasında; hilâfetin memleketten çıkarılıp sürülmesi, dinin hükümetten ayrılarak tahkiri gibi akılsızca birtakım gereksiz işlemler yapılmasa, ihtimal Hind ve Mısır'ın yardımıyla Müslüman göçmenler bu sefalete uğramayacak, –makul ve namuslu bir idare oluşması şartıyla– memlekette iskân edilerek bugün sefalete ve ölüme mahkûm olan her aile, devlet için sadık bir servet ve kuvvet kaynağı olacaktı! Fakat halifenin ülkeden çıkarıldığı öğrenilir öğrenilmez, Hintliler, yardım toplamak için memleketlerine gitmiş olan heyetimizi kovdular, Mısırlılar kapı ve keselerini kapadılar, bütün İslâm âlemi bize karşı ayağa kalktı. Türkiye İslâm'ı bırakmak, dinsizlikle ve dinden çıkmakla suçlandı ve mahkûm edildi. Bir yıl önce üç yüz milyon Müslüman tarafından sevilirken şimdi lânetlenir olduk. Buna karşı Hıristiyanlık ve uygarlık dünyasıyla ilişkilerimiz de malum! Şu halde bütün dünyadan tamamen soyutlanmış ve yalnız bulunuyoruz.[89] Bilmem Allah'tan yardım istemeye yüzümüz var mı?

89 Son zamanlarda İsmet Paşa'nın kurduğu dostluk bağlarının mahiyeti de korkarım gelecek için tam bir musibet olmasın. Yunan'la yapılan her antlaşma Türklerin zararınadır. Macaristan'dan ne fayda elde edileceğine akıl ermez. Rusya ve İtalya gezi ve borçlanmaları da faydasız olduğu kadar gariptir de. En son imzalanan Balkan Antlaşması'nın faydalarının, Bulgaristan'ın düşmanlığı ve İtalya'nın gücenikliğini karşılayabileceği de şüphelidir.

Yazık, bin kere yazık ki, altı buçuk yüzyıllık bir devlet hiçbir sebep yokken bir harisin keyfine kurban oldu. Dünya Savaşı'nda ve mütareke esnasında İslâm dünyası bir uyanış içine girmiş, benliğini anlamış, hilâfet makamında kendine bir manevi bağ ve bir toplanma merkezi aramakta bulunmuşken ne yazık ki Türkiye'de iş başında bulunan kimselerin vefasızlığı yüzünden müthiş bir hayal kırıklığına düşmüş, Anadolu'daki Türk halkı da maddi, manevi her türlü destekten yoksun kalmıştır. Fakat zavallı millet hâlâ aldatılıyor. Bu gerçekleri, bu sonuçları anlamış olması gereken birtakım yazarlar da kan kırmızısını gül pembesi göstermekle uyanıklık örneği vermekte! Fakat kim ne derse desin, kim ne yazarsa yazsın, bu adamların din aleyhtarlığı vatana ilişkin maddi, milli ve siyasi bir yarar düşüncesinden kaynaklanmamıştır. Bunun ilk sebebi, her türlü ahlâki rezaletlere bulaşıp kirlenmiş olan reisle çevresindeki dalkavukların yaratılışlarındaki erdem düşmanlığıdır. Ayrıca bu girişimde, aşağıdaki açıklamalardan çıkarılacak özel bir kasıt vardır. Lozan Antlaşması imzalanarak işgal kuvvetleri ülkeden çekilince Kemalistlerin, özellikle reisin yakın çevresinin ülkeyi istilaları, âdeta bir haydut çetesinin bir kervana, bir kurt alayının koyun sürüsüne saldırması, kızgın kedilerin önlerine gelen hemcinslerine hücumu ve onları kullanmaları gibi oldu.[90]

Bu kabadayılar milletin mal, can ve ırzına sataşmakta ve faydalanmakta kendilerini haklı buluyorlar, elinde bir memuriyet veya herhangi bir kuvvet bulunan her omuzdaşa çal, çırp, zengin ol, keyif et düşüncesini aşılıyorlardı. Bu tavsiyeler üstü kapalı veya örnek gösterilerek yapılıyor, basının makaleleri, devlet adamlarının nutuklarıyla desteklenip onaylanıyordu. Bu gibi rezillikler ve kötülükler dindar bir çevrede yapılamaz. Dolayısıyla gazete sütunlarında, yardakçıların dillerinde dindarlığın delilik, hatta cinayet; vefa, sadakat, iffet ve yükselmeye ayak bağı şeklinde gösterilmesine, yorumlanmasına başlanıldı.[91]

---

90 Bu sözlerimi ispatlayan ve destekleyen olay ve rivayetleri yazmaktan utanır, hayâ ederim.

91 Bu satırlar yazıldıktan biraz sonra gazetenin birinde, bir hocanın bir gece Kur'an okumayı öğretirken suçüstü olarak yakalanıp tutuklandığı anlamında bir yazı gözüme ilişmişti. Bir gazetede de, "Artık Türk milleti kendisini şimdiye kadar ilerlemekten, zevk ve sefadan engelleyen utanmayı kaldırmıştır" yolunda bir vecize kullanılmıştı. *Vakit* gazetesi bir aralık lise öğrencilerinin birer makale yazarak idarehanesine göndermelerini ve düşünce ve üslup olarak zamanımıza, inkılâbımıza en uygun olanlarından üç tanesine değişik ödüller vereceğini ilân etti. Birincilik ödülünü kazanan makalenin konusu şöyleydi: Yazan öğrenci, okulda iyi not almadığı için babası haftalığını vermemiş. Fakat yine iki kız öğrenciyle randevusu varmış. Üzüntülü bir şekilde ne yapacağını düşünürken arkadaşlarından biri evine gelince derdini ona anlatmış. O aralık evde kimse yokmuş, arkadaşının önerisiyle evdeki şiltenin pamuklarından birer miktar çıkararak pazarda satmışlar. Buluşma yerine gitmişler, fakat kızları bulamamışlar. Onların gelmesini beklemek için dolaşırken bir kahvehanede kumar oynandığını görerek oraya girmişler ve ellerindeki parayı kaptırıp dışarı çıkınca kızlar önlerine çıkıvermiş. Onları da hatırımda kalmayan bir hile ile aldatarak ellerinden kurtulmuşlar. Gazetenin seçici kurulu da modern gençliğin artık böyle düşünüp böyle davranması

Başbakan İsmet Paşa tarafından Rauf Bey'in sorgusu ve suçlanması münasebetiyle Halk Fırkası'nda söylenen ve halife hakkında yukarıda geçtiği üzere tehdit içerikli meşhur nutkunda, "verilen sözler, edilen taahhütler durumun ve zamanın gereklerine göre yok sayılabilir" vecizesi söylenmiş; yani sözünde durmak, yeminini tutmak gibi ahlâki ve kanuni borçlar hükümet adamlarından, belki bütün milletten kaldırılmış ve düşürülmüştür. Bu türlü teorileri yürütmek, her gün değişik şekilleri görülen kötülükleri, özellikle reisle özel avanesinin düşkün oldukları utanılacak zevk ve sefayı halka yutturmak için, kötülüklerin önleyicisi ve erdemlerin koruyucusu olan dinî hükümleri zayıflatmak ve yok etmek gerekiyordu. İşte o sakat ve karışık beyinleri din düşmanlığına yönelten gerçek sebep budur. Fakat sanırım ki, bu hesapta gereği gibi aldanılmıştır. *"İnna nahnu nezzelne'z-zikre ve inna lehu le-hâfizûn."*[92] Sadakallahül azîm.

***

Tarihimizin şu son acı sayfalarını değerlendirecek olan gelecek nesiller, ihtimal kendi kendilerine, "Binlerce yıldan beri Türklerin ulusu, hanı, altı buçuk yüzyıldan beri Osmanlı şah ve sultanı, dört yüzyıldan beri yüce İslâm hilâfetinin şerefli makamında bulunan bir hanedan nasıl oldu da bir üfürükle tahtından düşürüldü, mülkünden uzaklaştırıldı? Ve hemen hiç kimse bir itiraz sesi ve bir hasret çığlığı çıkarmadı? On yüzyıldan beri din-i Muhammedî ile mütedeyyin olan bir millet, tek bir zorbanın emir ve işaretiyle medreselerinin kapanmasına, vaizlerinin susturulmasına, Kur'an öğrenimini suçüstü sayan Cumhuriyet memurlarının inanç ve mukaddesata bu yolda saldırılarına nasıl oldu da sessiz ve sabırlı bir şekilde boyun eğdi?" sorusunu soracaklardır. Bu durumun iç içe ve peş peşe birçok sebepleri vardır. Bunlar arasında: 1) Halkın çoğunluğundaki kara cehaletin âdeta bir vicdan körlüğü halini alması nedeniyle olup biteni ve altında yatan gizlilikleri idrakten aciz olması. 2) Birkaç yüzyıldan beri devam eden istibdadın halkla birlikte aydınlara da bir bıkkınlık vermiş, son zamanlarda kesintisiz devam eden iç ve dış savaşlar ve ihtilâllerin halkı bezdirerek artık kolaylıkla kımıldayamayacak bir bitkinlik ve uyuşukluğa, mülkü istila eden yoksulluk ve zaruretin bütün milleti geçim derdine

---

gerekeceğini övücü bir dille açıklayarak birincilik ödülünü bu namuskâr öğrenciye vermiş. Haylazlık, hırsızlık, öğrencileri baştan çıkarmak, kurnazlık ve en son hilekârlık ve vefasızlık ki, bunların her biri dünyanın uygar ve bedevi her milletinin gözünde ayıplanacak iğrenç bir cinayet ve rezalet, bizde ise ayrıcalık ve ödül sebebidir.

İşte ey millet! En büyük yol göstericinle onun adına kalem oynatan, pala sallayanlar, uygarlık diye seni bu yollara yöneltmek istiyor. Fakat bu yolların seni, mutluluk ve esenliğe değil, yok oluş ve zillet çukuruna götürmesinden korkarım!

92 "Kur'an'ı biz indirdik ve onun koruyucusu da elbette biziz" (Hicr: 9).

düşürmüş, özellikle söz ve iş eri olan memurlar sınıfını maaş ve tahsisatına sıkı sıkıya bağlamış olması. 3) Buna karşılık milletin aydın kısmının ve basının aydınlatma görevi yapmaktan yine sorumluluk korkusu, geçim endişesi ve servet hırsıyla kaçınması, bundan sonra da, 4) Mütareke döneminde İtilâf Devletleri memurlarının, özellikle bunlara dayanan yerli Hıristiyanların, hele Yunan askerinin mezâlim ve tahkirlerinden Müslüman ahali fevkalade üzüntülü ve muzdaripken, Kuvâ-yı Milliye ricalinin kendilerini ve vatanı kurtarmaları üzerine, doğal olarak bunlara bir şükür ve minnet bağıyla bağlanmış, bunun tersine Sultan Vahidüddin de Ferit Paşa hükümetinin yanlış önlemleri ve buna bazı ileri gelenlerin katılması ve bu kötülüklerin propaganda gücüyle halkın gözünde bir kat daha büyütülmesiyle padişah ile ulemâ aleyhine nefret uyanmış olduğu gibi olaylar ve sebepler gösterilebilir. Fakat bundan başka daha sonraki aracılar ve sultanlarla dönemlerindeki din bilginlerinin, milleti ve özellikle aydın bölümünü saltanattan nefret ettiren ve dinle olan bağlarını zayıflatan bazı hataları da vardır ki, bunları hakkıyla anlayabilmek için birazcık Osmanlı tarihi üzerinde düşünmeye ihtiyaç vardır.

Büyük edip Namık Kemal Bey'in Aşere-i Mübeşşere'ye benzettiği ilk on padişahın saltanat dönemlerinde, devlet her yönden ileri ve güçlüydü. Şimdiki gözle bakıldığı takdirde görülecek bazı noksanların ve hataların, padişahlardan çok zamanın durumlarına yüklenmesi daha adilce bir hüküm olur. O dönemlerde bizim medreselerimiz Avrupa okulları ve üniversitelerinin düzeyinde, belki din bağnazlığının ilerlemeye engel olmaması yönünden bunlardan üstün, sanayiimiz, hele ateşli silahlar ve deniz inşaatı açısından, düşmanlarımızınkinden üstün olduğu için, devlet bütün Avrupa'yı yenebiliyordu. Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murat dönemlerinde eski kanun ve teamüllerde yapılan bazı değişikliklerin düşüşün başlangıcı olduğu iddiası da fazlaca kabule şayan değildir. Bu durumu, birey ve toplumların hayatında doğal olan dalgalanmalar bütününden saymak gerçeğe daha uygun olur.

Kanımca çöküş ve bozulmaların başlangıcı, Sultan I. Ahmet'in, kardeşi I. Mustafa'yı Osmanlı saltanat tahtına halef etmesidir. Bu tarihe kadar özel bir nizama tâbi olmakla birlikte, saltanat babadan oğula geçmekteyken, bu örnekle saltanat makamı hanedanın yaşça en büyüğüne geçmeye başlamış, fazla olarak Sultan Mustafa, aklı tam olmadığı için tahttan indirilmesine mecbur kalındığından, Sultan Ahmet'in büyük oğlu II. Osman tahta çıkarılmıştır ki, işte bu bidat yüzünden tahttan indirme kötülüğü başlayarak son zamana kadar çeşitli ve üzücü etki ve sonuçları devam etmiştir. Tahttan indirilen Sultan Mustafa'nın saltanat lezzetini tatmış olan tabileri, özellikle annesiyle eniştesi

ve sadrazamı Davut Paşa alçağı, genç padişahın bazı fiil ve düşüncelerinden incinen ve vesveseye kapılan kimselerle zorba takımını kışkırtmak ve cesaretlendirmek sûretiyle sultanı tahttan indirmek ve öldürmekle Deli Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmış, fakat biraz sonra bir karşı kışkırtma ile o da aynı sona uğramış, böylece birkaç yıl içinde üç defa tekrar eden tahttan indirme kargaşalıkları düzeni büsbütün bozarak IV. Murat'ın şiddet, Sultan İbrahim'in cinnet, IV. Mehmet'in hükümet idaresinde zaaf ve pasifliğine başlıca sebep olmuştur. İşte bu gibi ikinci dereceden olaylar, bazı başarılara rağmen devlet hayatında bir duraklama dönemi meydana getirmiştir. Bu olayların cereyan tarihi ise (1632-1687), Avrupa'da mezhep anlaşmazlıklarının hızını kaybederek teknik ve sanayi yolunda ve toplumsal alanda hızlı bir ilerleme döneminin başladığı zamanlara rastlar.

Komşularımızın her bakımdan ilerlemelerine karşılık, bizim bu şekilde içine düştüğümüz duraklama, devleti müthiş bir zayıflığa ve çöküşe getirdikten başka, bir taraftan da bu facialardan dolayı padişahların korku ve dehşete kapılmaları ve bu sebeple şehzadelere, devletin yükselme zamanlarındaki eğitimlerinin tam tersine olarak sarayda bir tutsak hayatı yaşattırılması yüzünden hanedana gerçekten bir duraklama ârız olduğundan, devletin geleceği de tehlikeye düştü. Gerçi Köprülüler, Kuyucu Murat ve Koca Ragıp Paşalar gibi vezirlerin iyi hizmet ve geniş görüşlülükleri; Mahmut ve I. Abdülhamitler gibi bir iki padişahın iyi niyet ve gayreti görülmüşse de, bunlardan hiçbiri Avrupalıların uygarlık ve ilerleme yolundaki çabalarını zorlamadı ve devleti düştüğü gerileme derekesinden yükseltmeye yetmedi. Fransa Büyük İhtilâli esnasında III. Selim gibi, gerçekten selim ve hâkim bir padişah Osmanlı tahtına çıktı ve ülkenin bayındırlığı, ordunun gücü ve halkın mutluluk sebeplerini tamamlamaya teşebbüs etti. Fakat bu tarihte Yeniçerilerin zorbalığı öyle bir hale gelmişti ki, bunlar mevcutken hakiki bir kurtuluş ve ilerleme mümkün olamazdı. Bu durumu kendileri de bildiğinden ve *"el-hainu hâifun"*[93] kuralınca sonlarından şüphe ve endişe ettiklerinden, padişahın orduyu düzene koyma konusundaki azminden ve Nizam-ı Cedid'i ortaya koyacağı yolundaki girişiminden kuşkulanarak onun tahttan indirilmesine ve yerine ilk adaşı gibi deli, fazla olarak da sefih olan IV. Mustafa'nın tahta çıkarılmasına kalkıştılar. İşte böylece III. Ahmet'in tahttan indirilmesiyle biten ilk tahttan indirme ve öldürme silsilesi bir yüzyıllık aradan sonra tekrar başladı. Az zaman sonra Alemdar Olayı ve Sultan Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi, III. Selim'in feci şehadeti olayları meydana geldi. Bir cariyenin fedakârlığıyla mutlak bir ölümden

93 Hain korkaktır. (Yay. Notu)

yakasını kurtaran tek şehzade Sultan Mahmut tahta oturunca, yıllarca gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, sonunda Yeniçeri belasının yok edilmesini başardı. Fakat ne çare ki, bu sebeplerle doğal olarak içine düştüğümüz geçici zayıflıktan yararlanmak için Yunan ihtilâlini bahane eden Rusya devleti aleyhimize savaş açarak galip çıkmış, Yunanistan'ın ayrılmasından başka, bir hayli zararlı antlaşmalar yapmak zorunda kalınmış, saltanatının ilk yıllarında da Mısır gailesi ortaya çıktığından, padişahın iyi niyet, kararlılık ve arzusuna rağmen devlet ve millet için ilerleme ve işlerin düzene konulması nasip olamamıştır.

Büyük İhtilâl'in uygar ülkelere aşıladığı uyanışın bütün Avrupa'ya dal budak saldığı zamanlara rastlayan Abdülmecit Han döneminde, Reşit Paşa gibi geniş vukuf sahibi bir vezirin kılavuzluğuyla bizde Tanzimat ilân olunarak hak eşitliği, can ve mal güvenliği gibi birtakım maddeler sağlanmış ve Osmanlı Devleti de resmen ve sözleşmeye dayalı olarak büyük devletler arasına girmiştir.

Birçok kimse Tanzimat'a, "Çağın gerektirdiği gerçek hürriyeti sağlamadı, tam ve –yeni deyimiyle– köklü bir devrim meydana getirmedi", bazı kimseler de aksine, "Müslüman olmayan milletler için yönetimde, yani devlet işlerinin idare ve yürütülmesinde hak eşitliği sağladı" diye itiraz ederler.[94] Sonradan görülen bazı acı tecrübelere bakarak bu son itiraz haklı gibi görülürse de, ne çare ki bu izin ve imtiyaz dış politikanın zorlamasından doğan bir mecburiyet ve geçmişteki hatalarımızın zararlı sonuçlarındandı. Bununla birlikte bu hukuk eşitliği teorik olarak kabul edildikten sonra, uygulanmasında bazı kayıtlar konulması, yabancıların sızmasında sakınca görülen bazı devlet birimlerinden istisna edilmeleri mümkündü. Dolayısıyla, iş başında yönetimin anlam ve sırlarını bilen hamiyetli ve uzak görüşlü kimseler bulunduğu sürece idare-i maslahatla sakıncaların giderilmesinde bir engel yoktu. Hem insaflı olarak söylemek gerekirse, mutaassıp Sultan Hamit saltanatı döneminde, devletin yüksek ve önemli kademelerinde Tanzimat döneminden daha çok Hıristiyan

94 Bu ikinci itirazı ileri sürenlerin aşırıları, Reşit Paşa'yı ve Tanzimat'ı, âdeta sonradan ortaya çıkan olayların, devletin çöküşünün başlıca nedeni sayarlar ve sebep olarak bu inkılâbın dinî duyguları zayıflatmış olduğunu ileri sürerler. Fakat diyanetin dünyevi hikmeti, ümmeti zulümlerden, israflardan ve sefahatten alıkoymaktır. Padişahın, sadrazamın, valiler ve âyanın halkı boğazlamasını, ülke malları üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmasını ve tüketmesini, nüfuz sahibi kimselerin her türlü tecavüz ve sefihliklerini, ana-babasının kucağından zorla alınan çocukların esir sıfatıyla ve cariye edinme amacıyla alınıp satılmasını mübah gören bir idareyi sınırlandırmak ve değiştirmekle can güvenliğini ve mümkün olduğunca beytülmalı korumayı sağlamak, diyaneti zayıflatmak değil, onu desteklemek ve güçlendirmektir. Medreselerden başka okulların açılmasını dine karşı tecavüz sayanlar, iki üç yüzyıldan beri medreselerden çıkmış vatana ait bir fayda ve yarar göstermelidirler. Her türlü inkılâplara ve ıslahata mutlak sûrette dil uzatanlar tarihimizi iyice incelesinler ve aynı zamanda derin bir şekilde düşünsünler. Ben, aksine bütün kötülüklerimizin anlaşılması güç nedenlerini böyle yanlış yargılarda ve bunlarda bile bile ısrar edilmesinde görüyorum.

istihdam edilmiştir. Tanzimat'tan önce de Fenerli Rum ileri gelenlerinin dış politikamızda yine üç gayrimüslim milletin maliye, ekonomi ve sanayi işlerimizde çokça istihdam edildikleri bilinmektedir. Tanzimat'ın eksik, yani istenen hürriyet gayesine ulaştırmaya yetersiz olduğu konusuna gelince, bunu ben de kabul ederim. Fakat o zamanın mizaçları ve düşünceleri göz önüne alınır ve ileri gelenlerin ve ulemânın göstermiş oldukları mukavemet ve itirazlarla hasımların çıkardıkları güçlük ve yaygaralar dikkate alınınca, Tanzimat'ı gerçekleştirenlerin bu kadarını elde etmeleri konusunda gösterdikleri medeni cesaret ve kişisel özverinin takdir edilmesi gerekir.[95]

Aslında Tanzimat'ın düzenleyicileri de eserlerini, tuttukları ilerleme yolunun gayesi değil, ilk aşaması saymaktaydılar. İnsafla değerlendirilirse, zaten bu tür inkılâplarda dereceli olarak harekete riayetin zorunluluğu ve gerekliliği kabul edilir. Ancak amaca ulaşmak için sonradan geleceklerin de aynı işi takip etmesi, zamanın gereklerine göre yenilik ve yükselme yolunda ilerlemesi gerekirdi. Fakat ne yazık ki, bu yapılamadı. Bu yakınlarda güya Tanzimat'ın, ilk ve yüksek öğrenimi medreselerden ayırmakla ülkede inançsızlığa yol açmış olduğu yolunda bir itiraz işitilmeye başlanmıştır. Fakat benim çocukluğumda yetişebildiğim bazı kalıntılarına oranlanırsa, o dönem ilim adamlarının çok kolay bir şekilde eski programlarını değiştireceklerine, ilerlemek için vazgeçilmez ihtiyaç olan matematik, fizik, felsefe ve sosyoloji gibi ilimleri yeni tarzda medreselerde okutmaya razı olacaklarına aklım ermez. Bir de o zamanda açılan ilkokul ve lise öğretmenlerinin çoğu din âlimlerinden olup din dersleri de okutulagelmekte olduğundan, böyle bir itiraz esasen yerinde değildir. Askeri deniz ve kara mektepleri ile tıbbiye ve mülkiyenin ayrılması ise zaten işin doğası gereğiydi. Medreseler ise eskiden olduğu gibi vakıfların ve meşihatın elinde bırakılmıştı.

Her neyse, Sultan Abdülmecit'in saltanat döneminde devlet yenileşme ve ilerleme yolunu tutmuş, Kırım Seferi'nde Batılı devletlerle de antlaşma imzalayarak Rusya'ya galebe çalmış ve devletlerarası ahenk içine girmiş olmakla birlikte yine hükümet ve padişahın şahsı aleyhinde gizli entrikalar ve Kuleli Olayı gibi tahttan indirme girişimleri eksik olmamıştır.

---

95 Reşit Paşa merhumun karşılaştığı itiraz ve tehditler öyle bir duruma gelmişti ki, Tanzimat Hatt-ı Hümâyunu'nu okumak için Gülhane'ye giderken ailesiyle helalleştiği, yine bu sebeple ve Damat Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle bir defa da İstanbul'daki evinin medrese öğrencileri tarafından basıldığı rivayet edilir. Bu satırların yazılmasından tam yedi yıl sonra, ileri gelen bilginlerimizden bir zâtın ağzından, o dönemin devlet adamları arasında tek bir adamın bulunduğunu, onun da Damat Mehmet Ali Paşa olduğunu tam bir şaşkınlıkla işittiğimi de akıl sahiplerinin ibret alması için eklemeyi gerekli gördüm.

Abdülaziz Han döneminde Âli ve Fuat Paşalar gibi büyükler işbaşında bulundukça, hükümet işleri Tanzimat'ın açtığı kanaldan sapmamıştır. Buna rağmen kanun ve nizamların yaptırım güçleri bulunmaması ve önceleri hükümdar ile yakın çevresine karşı tehdit kuvveti işini gören yeniçerinin de ortadan kalkmış olması dolayısıyla, bu zâtların ölümleri üzerine yerlerine Mahmut Nedim gibi alçak bir şahsın geçmesiyle padişahın istibdat eğilimine güç kazandırılmıştır. Onun döneminde borçlanma, gereksiz harcama ve akılsızca yollar tutulmuş, dizginler Rusya elçisi İgnatiyef'e teslim edilmiş, sadaratte bu değişiklikten sonra da padişahın doğru yola döndürülmesi mümkün olamamıştır. Hele Nedim'in ikinci defaki sadaretinde bu elçinin teşvikiyle borç faizlerinin düşürülmesi yönüne gidilmiş, yani –bütün dünyanın gözü üzerimize dikilmiş olduğu öyle bir zamanda– bir bakıma iflası ilân edilmiş olduğundan, devletin geleceği endişeli bir duruma girmiş ve konsolidenin[96] düşüşü yüzünden görülen zararların acısıyla bütün aydınlar ve mahvolan zenginler dâhil olmak üzere, milletin büyük çoğunluğu saltanat makamından yüz çevirmiştir. İstibdadını sınırlamaya imkân olmayan padişahın bu kere de tahttan indirilmesine girişilmiş; fakat bu hükümet darbesi de milletin genel ayaklanmasıyla değil, yine gizli bozgunculuk şeklinde asker marifeti ve üzülerek söylemek gerekir ki, Harbiye Mektebi'nin yardımıyla uygulama alanına konulmuştur. Uğursuz rastlantılardan biri olarak Sultan Aziz'e halef olan Sultan V. Murat da birkaç gün sonra delirdiği için tahttan indirilmesine zorunluluk doğduğundan, saltanat nöbeti Abdülhamit Han'a gelmiştir.

Abdülhamit Han, iki tahttan indirme olayının tanığı, belki de sebebi olarak, tahtına oturduğu ilk saltanat zamanlarında ülke büyük musibetlere uğrayınca, çare bulunmaz bir vehme yakalandı ve şiddetli tedbirler alma zorunluluğu duydu. Bu durum bir yandan günden güne halkın gözünden düşmesine neden oldu, diğer yandan da atası Sultan Mahmut'tan beri hayli çoğalmış olan şehzadelerden her birini –kendi çocukları da dâhil olmak üzere– rakip gördüğü için, onların bir gözetim ve sürekli tutsaklık altında bulundurulmalarına gerek duydu. Meşrutiyet ilân olunarak sarayların kapısı açılınca, o zamana kadar dünya ile ilişkileri kesik olan küçüklü büyüklü sultan ve şehzadeler, kafesten kurtulmuş kuşlar gibi halk içine atıldılar. Bu yabancı çevrede konumlarını ve haysiyetlerini koruyamadılar ve halkın gözünden düşecek birçok hatalı hareketlerde bulundular.

Bununla birlikte inkâr edilmemelidir ki, İttihat ve Terakki, Sultan Hamit aleyhindeki düşmanlığına rağmen saltanat hanedanına aleyhtarlık göster-

96 Konsolide (dettes consolidées), teminatı olan borçlar, tahvilât demektir. (Yay. Notu)

medi. Hanedan işlerini yürütmek için veliahd başkanlığında sadrazam ve şeyhülislamın da dâhil olduğu bir saltanat hanedanı meclisi kuruldu. Genç şehzadelerin öğrenimine önem verildi. Çoğu şehzadelerin refakatine askerî mürebbiler, yaverler tayin edildi. Genç şehzadeler Avrupa'ya gönderildi. Fakat gerçekte isabetli olan bu tedbirlerin uygulama biçimleri hatalarla doluydu. Şehzadelerin öğrenimi konusunda Enver Paşa'nın izlediği yol doğru olmadığı gibi, beraberlerine verilen subayların seçiminde de isabet edilemedi. Sultan Vahidüddin zamanında ise, şehzadelere hiç ilgi gösterilmedi. Harbiye Mektebi'ndeki daireleri İngilizler tarafından işgal edildi. Genç şehzadeler başıboş Mekteb-i Sultanî'ye verildi. Hariciye Nezareti'nde bulunduğum zaman bir hanedan kanunu düzenlenmesi için kurulan komisyonun başkanlığına tayin edilmiştim. Bunda prenslerin şan ve şereflerinin korunması ve yükseltilmesi, öğrenimlerinin sağlanması meselesi özellikle dikkate alınmışsa da, ne yazık ki çok geç kalınmıştı.

İşte bu söylenenler özetlenecek olursa, saltanat hanedanının halkın gözünde manevi mevkilerini yitirmeleri aşağıdaki sebeplere dayandırılabilir:

1. Tahttan indirme ve öldürme olaylarının çokça tekrarlanması yüzünden padişahın şahsının ve saltanat makamının el uzatılmaz bir istisnai mevkide bulunduğu hakkında kamuoyuna yerleşmiş olan kanaatin yok olması.

2. Bu olayları el altından hazırlayanların hükümdar aleyhinde yaydıkları iftiralarla olaylar esnasında reva görülen hakaretlerin, halkın gözünde ve kalbinde tahttan indirilmiş sultan hesabına nefret uyandırdığı gibi, bu türlü olayların sık sık tekrarlanmasıyla, bu duygunun hükümdar sülâlesi aleyhine de şamil olması.

3. Ülkenin iyi ve kötü durumları halk arasında hükümdara yüklenip dayandırıldığından, devlette bir zamandan beri görülen sürekli düşüşün padişahlardan bilinmesi ve bildirilmesi.

4. Yine tahttan indirilme korkusuyla padişahların sürekli bir vehim ve ıztırap içinde, şehzadelerin de âdeta hapsedilmiş bir halde bulunmaları yüzünden saltanat makamıyla millet arasındaki bağların kopması ve hanedan fertlerinde millete hoş görünecek ve sevgilerini celb edecek mertçe tavır ve seviyelerin kaybolması vs...

Bu maddelerin tahlil ve tartışılması sonucunda padişahların bir açıdan suçsuz olduğu gibi bir anlam çıkarılabilir. Çünkü bütün sorumluluk, gerçek bir zorunluluk olmaksızın tahttan indirme ve öldürme olaylarını hazırlayanlara ve gerçekleştirenlere yüklenmektedir. Gerçekten de çoğu durumlarda padişahların tahttan indirilme korkusuyla kötü hareketlere giriştiklerini kabul etmek

gerekir. Bununla birlikte bu kişilerin hesabına yazılacak bazı büyük hatalar da yok değildir. İlk olarak Avrupa hükümdarları, millet içinde soylular ve ruhban sınıfları, tanınmış edebiyatçılardan ve erdem sahibi kişilerden kendilerine bir dayanak noktası arar, devlet işlerini milletin ileri gelen ve iyi tanınan kişilerine havale ederlerdi. Avrupa tarihi incelenirse teslim olunur ki, Büyük İhtilâl'e kadar hükümdarlara arka çıkmakla birlikte, bir taraftan da onların keyfî yönetimlerini millet fayda ve hesabına elden geldiğince sınırlayan ve yumuşatan, Avrupa hükümetlerini Asya'ya özgü yönetim esaslarından ayıran ve uzaklaştıran bu seçkin sınıflardı. Halbuki ilk dönemler istisna edilirse, bizim padişahlarımız halk tabakaları içinde kendilerine dayanak ve arka aramaya tenezzül etmediler, kendilerini milletten ayrı tuttular. Hele orta ve son dönemlerde devletin dizginleri çoğunlukla seçiminde manevi meziyetler aranmayan damatlarla Enderunlulara, azatlı kölelere ve saray hademelerine verilir oldu. Bu sûretle bir yandan devlet ve millet zarara uğradığı gibi, diğer yandan da yüksek makamlara ulaşanlar gözde bulundukları sürece aşırı derecede mal ve mülk sahibi olduklarından, bunlar hem günden güne hırs ve iştahlarını artırır, hayat ve makamlarını koruma endişesini şiddetlendirirler, hem de üzerlerine birçok haset ve rekabet bakışlarını çekerler ve bu yarışmada şüphe ve haset duygularının etkisiyle dost, düşman her iki taraf saltanat makamına ihanete kadar varırlardı. Padişahlara reva görülen haksızlıkların fail ve müsebbipleri içinde soylu, erdemli ve tanınmış kimseler hiç yoktur denilmese bile, çok az olduğu savunulabilir.

İkinci olarak cülus bahşişi âdeti çıktığından ve III. Murat döneminde ocağa ayak takımı karıştırıldığından beri yeniçeriler, padişahların kendileri için olduğu kadar, ülke için de tehlikeli bir unsur halini almışlarken düzeltilmesinin yolları aranmadı. Şehit Sultan III. Osman o genç yaşında bu önemli noktayı kavrayarak çaresini aramışsa da, bu isabetli arzusunun kurbanı olmuş, IV. Murat ise kahredici şiddetiyle zorbaların burunlarının kırılmasına muvaffak olduğu halde, bundan yararlanarak tamamen düzene koyup ıslah edememiş, ondan sonra da III. Selim zamanına kadar modern bir ordu kurulması düşünülememiştir. Bu padişahın girişimi ve Sultan II. Mahmut'un kararlılık ve kahramanlığıyla kurulabilen Nizam-ı Cedid ise, birbirini izleyen savaş olaylarının araya girmesiyle birlikte, yine sarayın orduyu elde tutmak endişesiyle, eğitim ve kumanda işi vatansever ve güç sahibi kişilerden çok damatlara, saray hizmetinde olanlara, Hüsrev Paşa kölelerine verilmiş olmasından dolayı, beklenen ilerleme gerçekleşemedi. Hele Sultan Hamit'in saltanat döneminin ortalarında yaptığı bir hata, subayları saraya karşı amansız düşman etti.

Bu padişah çoğunlukla uşak ve kölelerden oluşan yakınlarının çocuklarını genellikle asker yapar ve bunları bizim öğrenim gördüğümüz dershanelerde öğretim yaptırmaya tenezzül etmeyerek, sözüm yabana, zâdegân sınıfı adı verilen, yine Harbiye Mektebi binası içinde bulunan özel bir kurumda okuturdu. Bu çocuklar daha okuldayken binbaşı, miralay olur, içlerinde sınıflarının en seçkin öğrencisi mülâzım-ı sani iken, ferikliğe yükselenler bulunur ve bunlar İstanbul sokaklarında at ve arabalarla gezer, yaver kordonunu, birçok nişanları takar, arkadaşlarına caka satarlardı. İşte genç subayların onurlarına dokunan ve gerçekten kıskançlıklarını çeken bu durum Harbiye Mektebi'nde ve orduda padişah düşmanlığını yatışması imkânsız bir hale getirmiştir. Bu düşmanlık özellikle ilmî ve manevi üstünlüğünden emin olan güçlü kimselerin kalbinde yerleşmiştir. Üçüncü olarak IV. Murat'tan sonra gelen padişahların tahttan indirilme (hal') tehlike ve endişesine karşı ülkeyi güzelce yöneteceklerine, adaleti sağlayacaklarına, gösterecekleri kahramanlık ve cesaretle ümmetin ve milletin kalbinde sığınılacak bir korunma yeri arayacaklarına, miskince, birtakım koruma ve soruşturmaya dayalı bir yola giderek üzerlerine nefret çekmiş ve sürekli bir endişe ye ıztırap içinde ömür geçirerek aklî melekelerini ve kalbî yüksek duygularını kuşaktan kuşağa kaybettikleri gibi, şehzadeleri de şanlarına yakışır bir eğitim ve öğretimden mahrum bırakmış ve saray duvarları içinde bir çeşit mahkûm etmiş olduklarından, bu durum hanedanlarının gerilemesinin de başlangıcı olmuştur.

Yukarıda sözünü ettiğim sebep ve olaylara rağmen İslâm hilâfetiyle iç içe görüldüğü için saltanat hanedanında bir tür kutsallık düşünüldüğünden, yine insanların çoğunluğu gözünde, özellikle taşralarda, makamları yüce tutulmakta, zalim veya aciz bir hükümdarın kişiliği aleyhinde düşmanlık ve kızgınlık meydana gelse bile, hanedanın ortadan kaldırılmasını kimse hatıra getirmemekteydi. Fakat günden güne dinî duyguların aydın ve gençler arasında zayıflamaya yüz tutması, hilâfetin değerini düşürdüğü için sonraki facialara yol açılmıştır.

***

Bir kısım ulemâ, daha doğrusu ulemâ kılığındaki bağnaz cahiller, bugünkü birçok olayları doğuran bozgunculuklarda başı çektikleri gibi, cahilce bağnazlıklarıyla da devletin ilerlemesine ayak bağı olmuşlar ve, *"Eiddû lehüm mesteta'tüm min kuvvetin..."*[97] emrinden milleti gafil bırakmış, inançlar arasına birtakım hurafelerin girmesine ihmalleriyle yol açarak diyaneti gözden düşürmüşlerdir. Bu iddiayı isbat için de Osmanlı tarihine hızlı bir göz atmak

97 "Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın" (Enfal Sûresi: 60). (Yay. Notu)

yeter: Dünyada her şey izâfi olduğu gibi, fertlerin erdem, yetkinlik ve bunun gereklerinden olarak toplumların büyüklük ve ikbali de nisbîdir. Bundan dolayı kuruluşumuzun başından, ortadan kalkmış veya varlığını sürdüren doğu devletlerinden miras kalan ve devralınan erdem ve irfanımız, batı komşularımızın o zamanki sahip oldukları teknik ve bilimden aşağı olmadığı için yarış ve mücadele meydanlarında dengeyi sağlamaya, hatta üstünlük ve galebe elde etmeye yeterli geliyordu. Fakat bu dünyalardan ikisi de bir tekâmül kanununa tâbi olduğundan, ilerleme yolunda duruş, rakip ve yarışçılar arasında gerilemeyle eşittir. Halbuki tarihî araştırmalarıma göre Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman'ın medreseler için koydukları program, yakın zamanlara kadar değişmemiş, söz gelimi "heyet" (astronomi) adına Çagminî, felsefe için de Kadı Mîrî okutulmuştu. Hikem-i ulûm ve fünun neredeyse terk edilmiş, çok eski kitaplardan okutulan matematikten nefret edilmekte idi. Bir buçuk yüzyıl önce bilginler, şairler ve devlet adamlarımızdan sayılan Sünbülzâde Vehbi Efendi *Lutfiyye*'sinde, oğlunu matematikten:

İtibar etme hiç hendeseye
Girme ol daire-yi vesveseye

Felsefi ilimlerden:

Gizlidir hikmet-i Rabbi müteâl
Hükemâ severlerin vehm ve hayal

Görünür gerçi muvâfık akla
Ekseri lîk muhâlif nakle

Felsefiyâtla tevaggul etme
Rûz u şeb ânı teemmül etme

beyitleriyle uzaklaştırıyor, falcı müneccimlerden ayırmadığı astronomi bilginlerini

Recm-i gayb ettiği için ehl-i nücûm
Oldu mânend-i şeyâtîn mercûm

beytiyle hiciv, kimya ilmini, değersiz madenleri altın ve gümüşe çevirmek derdinden ibaret sanarak:

Kimya ilmi kimi etti ganî
Simya sime batırmaz bileni

sözleriyle alay ediyor. Gerçi zaman zaman Gelenbevîler, İshak Hocalar gibi ender rastlanan erdem ve zekâ sahipleri çıkıyorsa da, bunlar da bilgisizlik

derdine çare olamıyordu. İşte ünlü bilginleri ve devlet adamları bu beyitleri yazan ve okuyan bir milletin hali ne olur?

Fakat kötülük bununla da kalmamıştır. İslâmiyet dünyanın dört bir yanına doğru genişleyerek egemenliği altına aldığı kavimlerle karıştıkça bunların bâtıl inançları ne yazık ki, gizli ve aşamalı bir şekilde içine sızmış ve İslâm inancının aslındaki yüce ve kutsal anlaşılırlığı ortadan kaldırmıştır. Bunda bazı müfessirlerin hatası vardır. Tefsir ederken, hükmü altındaki milletlerin inançlarından birçok hikâye ve rivayetler, bilgiçlik türünden olarak yeri geldikçe eserlerine sokuşturulmuş, bu cümleden olarak şimşek ve yıldırım, Jüpiter'in ismi Ali'ye dönüştürülerek hemen tıpkı Yunan mitolojisi tarzında tasvir, dünyanın öküz ve balık burcunda bulunduğu tarzındaki herhangi bir rivayet, yerkürenin öküzün boynuzunda, öküzün de balığın sırtında karar kıldığı şeklinde ve Kur'an'ın hükümleri aleyhine bozulup değiştirilmiş, yaratıcı kudretin lâtif ve ulvi olan kanunlarına garip ve âdi türlü şekiller, değişik organlar isnat olunmuş, İsrailiyat sağlam inançlar sırasına konmuş, bu sûretle İslâm'ın iniş hikmeti putperestliğin kaldırılması olduğu halde, yıkılan puthanelerdeki putların düşüncemize, zihnimize yerleştirildiğinden habersiz hale gelinmiştir.

Bilgisizliğin, muhakeme eksikliğinin –veciz deyimiyle– cehl-i mürekkebin gereklerinden biri de ününe bir kere kanaat getirilen kişilere şiddetle inanmak ve bunlara karşı artık aklî muhakeme ve mantıkî istidlale iltifat etmemektir. Buna dayanılarak, geçmişteki ünlü yazarların çoğunluğu medreselerimizde ermişlik konumuna çıkarılmış ve sonuçta bunların düşüncelerine, eserlerine karşı çıkmak ve eleştirmek küfür sayılmıştır. Buna benzer zararlı anlayışların engellenmesi İslâm hilâfetinin görevleri arasındayken, bu yüksek makamın vasıtası olan şeyhülislâmlar yetenek ve mizaçlarına göre gizli politikayla, teşrifat kaygılarıyla, çocuk, akraba ve mensuplarının korunmasıyla veya zevk ve safa ile gün geçirerek yüksek şeriatın zamana göre hükümlerinin uygulanması, inanç ve mukaddesatımızın yüksek bir görüşle muhakeme ve bâtıl düşüncelerin sızmasından korunmasıyla hükümlerinin sağlamlaştırılması ve gerçekten yetkin ve erdemli bilginler yetiştirerek millet ve ümmetin aydınlatılması gibi temel görev ve meselelerde gaflet eserleri gösterilmiş ve kayıtsızlık içinde uyuşukça hareket edilmiştir.

Nihayet III. Selim döneminde artık uygar ilerleme yolunda geri kalmanın neden olacağı vahim son –ne yazık ki pek geç– anlaşılmakla önce mühendishane, daha sonra Mekteb-i Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye açılarak modern bir tarzda matematik, felsefe, astronomi öğrenimine başlandı. Fakat bu bilgilerle bazı cahil önde gelenlerin, haşa dinî inançlar adına ortaya çıkan tuhaf anlayışları

çatışınca, gençlerimiz aklî ilimleri tercih ederek, zaten karışık olan inançlarını büsbütün yitirdiler. İlkel yaşlarda ve çocuklukta sağlam bir dinî ve ailevi eğitimden mahrum ve dolayısıyla tartışma âdâbmdan ve doğal olarak muhakeme genişliğinden habersiz ve bilgisi kıt kimseler, sonradan kazandıklarıyla çok mağrur, yargı ve kararını vermezden önce mesele hakkında derinlemesine inceleme ve kanıt araştırma külfetine gerek görmeyecek derecede insaf nasibinden yoksun ve uzaklaşmış olduklarından, bu türden yeni yetişenler vicdan, inanç ve mukaddesata pervasızca hücum ve saldırıda çok şiddetli ve acımasız oldular. Halbuki bu gibi kimseler, kusur ve eksikliği ayrıntılarda görüp esas hakkında muhakemelerini biraz derinleştirseler, hoca efendiler de ilk tatmin edici cevap bekleyen soruya dinsizlik suçlamasıyla karşılık vermeseler İslâm'ın ruhundaki genişlik ve hikmet gereği düşüncelerin birleştirilmesi mümkün olurdu. Ne çare ki, iki tarafın gurur ve bağnazlığı birleşmeye meydan ve imkân bırakmadı. Bilgide henüz olgunluğa ulaşamayan aydınlar tabakasının kalblerinde iman ve İslâm nuru yok olmaya yüz tuttu. Ülkede mukaddesat kalmadı, bu sebepler ise memleketimizde din ve devleti güçsüzlük ve tükenişle karşı karşıya getirdi.

***

Zihnimde benden sonra geleceklere sordurduğum soruların cevabını, yani Türk ve Müslüman olan Anadolu halkının saltanat, hilâfet ve diyanete karşı bu kadar ilgisiz kalmalarının sebeplerini önceki açıklamalarla vermiş ve anlatmış olduğumu sanıyorum. Şimdi eleştirici bir soruyu da, son olayların geçtiği sırada işbaşında bulunan Osmanlı Devleti'nin önde gelen ricaline ve özellikle bunlardan biri olan kendime yönelteceğim. Soru şu: "Deneyiminize, yaş ve başınıza, elinizdeki tarihî haklara rağmen nasıl olup da birkaç haris ve mütekebbir gence yenik düştünüz ve büyük ve köklü bir müesseseyi bu hale getirdiniz?" Buna cevap verirken ast olsun, üst olsun, çalışma arkadaşlarımın ne diyeceğini bilmiyorum. Bunlar arasında ihtimal iyi hareket ve hizmetinden söz edecekler de bulunur. Ben şimdi ortaya koyacağım düşüncelerde kendilerinin avukatlığını üstlenmeyeceğim, fakat düşünceme göre her mağlûp suçlu mevkiindedir ve yaptıklarının hesabını vermek zorundadır. Bu ana kadar bana bu konuda, bir soru yönelten olmadı. Şimdi bunu kendim soruyorum ve cevabını da şöyle veriyorum:

Her şeyden önce şurasını söylemek isterim ki, son yıllarda görülen başarısızlığımın asıl sebebi, benim terbiye, ahlâk, vicdan ve düşüncelerimin, yaşadığım zaman ve çevreye uygun düşmemesidir. Fakat bu davanın söz ve teorilerle isbatı zor olacağından olaylarla desteklenmesi için biraz da özel hayat hikâyemden söz etmeye gerek gördüm: Öğrenimimi tamamlayıp pekiyi derecesinde diplo-

mamı kazandığım zaman, gelecek için umut verici bir kişilik olarak şu dünyaya atılmıştım. Bedenen ve seciye olarak çalışkan, yürekli ve güçlü olduğum gibi, o zamanki hocam ve amirlerimin tanıklığı ve saklayabildiğim bazı belgelerimin gösterdiği üzere, devletin güçsüzlük sebeplerini ve bunun giderilmesi ve düzeltilmesinin yollarını daha gençlik zamanımda düşünüp anlamış, vatan ve milletin selâmet ve mutluluğuna âşıkçasına bir ilgi peyda etmiştim. Ancak etkili hizmetler yapabilmek için o zamanın gereklerince sivrilmek ve yer tutmak, bir makam sahibi olmak gerekliydi. Bu alanda benim için maddi araçlar da eksik değildi. Çünkü sarayda ve devletin yüksek makamlarında yakın ve uzak akrabalarım bulunuyordu. Fakat ben Abdülhamit dönemindeki haksızlıkları ve kötü yönetimi hissederek bunlara can u gönülden düşmanlık besliyor ve ne taraftan gelirse gelsin, özel himaye ile külah kapma gibi alçalmalardan kaçıp uzaklaşıyor, yaratılış olarak suskun olmakla birlikte, gördüğüm vicdan parçalayıcı kötülüklere karşı nefretimi açığa vurmaktan kaçınmıyordum. Bu yüzden daha okuldayken sarayca, bilinen deyimiyle, mimlenmiştim.

İltimas ve iltimasçılara karşı Goltz Paşa'nın ve daha bazı vicdan sahiplerinin gıyabımda ısrarlı himayeleriyle Almanya'ya gidip döndükten sonra, bir heyetle Halep Redif Tümeni'nin teftişiyle görevlendirildikten sonra, dönüşümde verdiğim lâyihanın cesaretli bir şekilde yazılmış olmasına rağmen olağanüstü derecede dikkatleri çekmesiyle Maiyyet-i Seniyye Kurmaylığı'nca özetlenerek –tek olarak– yüksek huzura sunulmuşsa da, diğer arkadaşlar taltife mazhar oldukları halde, lâyihanın biraz açık ve şiddetli olan ifade tarzı ve samimi açıklaması padişahın mizacıyla uyuşmadığından yahut da birkaç yıl önceki mimlerin silinmemiş olmasından, ilgili dairenin beğenmesine rağmen, ödüllendirilmekten yalnız ben yoksun bırakıldım. Bu gibi durumlar sultan yanında ikbal nasibimin olmadığının en iyi bir göstergesiydi. Bununla birlikte Sofya'daki memuriyetimde yerine getirdiğim hizmetler Allah'ın rızasına da, hükümetin arzusuna da uygun düşüyor idiyse de, ne çare ki, bizim için Petersburg ve Londra elçiliklerinden daha önemli olan Bulgaristan Komiserliği'nin işlerini yürütüp döndürmeye bir değirmenci tayin oldu.[98] Bana da doğal olarak yol göründü. Maiyyet-i Seniyye Kurmaylığı'nın ısrarına ve –ima olunduğuna göre– Zât-ı Şâhâne'nin arzusuna rağmen istifamı geri almadım.

Teselya Savaşı'nda askerî harekât devam ettikçe düşünce ve düzenlemelerimi büyüklerime kabul ettirmeyi başardım. Mantıki delillerle meramımı

98 Bu zât Sadrazam Rıfat Paşa merhumun kayınbiraderi ve son zamanlarda bu zâtın Sivas'taki değirmeninin müdürü Niyazi Bey'dir. O zamana kadar hiçbir devlet memuriyetinde bulunmamış, aslen Rusçuklu ise de hiçbir dil öğrenmemiş tuhaf bir kişiydi.

anlatmaktan aciz kaldıkça bazan serkeşçe muamelelere cesaret ettiysem de, inkâr etmem ki, başkumandan ile diğer bazı büyüklerimden hoşgörülü bir karşılık gördüm. Savaş başarıyla sona erdi. Fakat mütarekede karşıma bir sürü hırsız, cani çıktı. Silah arkadaşlarım, vatan kardeşlerim, biçare nefercikler gözümün önünde idare memurlarının, müteahhitlerin haksızlık şehidi oluyor, açlıktan, çıplaklıktan ölüyordu. Tahammül edemedim, bunlarla uğraştım. Bu yüzden ve diğer nedenlerden düzenlenen jurnaller üzerine bütün ordu –çoğunlukla haksız yere– taltif ve terfiye mazhar olurken, ben aynı rütbeyle Şam'a uzaklaştırıldım. Bununla birlikte beni yine ihtiyacın zorlamasıyla önemli işlerde istihdam ediyorlardı. Arabistan'daki sürgün hayatında başımdan geçenler birinci kitapta özet olarak anlatılmıştır. Her türlü şaibeden uzak olarak geçen bu on iki yıllık sürgün zamanımda padişahın öfkesi haylice inmiş olmalı ki, İstanbul'da bulunan bazı akraba ve dostlarım, padişahın emrine girmeyi içeren bir arîza sunarsam, af ve ihsana kavuşacağımı bildirdiler. Fakat bunu kabul etmedim, sabır ve tevekkül yolunu tercih ettim. Bunların hepsi zaman ve çevreye isyandı. Bununla birlikte Allah'ın lütfunun bir eseri olarak terfim geri kalmadı. Meşrutiyet'in ilânında, gerçi Osmanlı ülkesinin bir köşesinde, fakat ferik (korgeneral) rütbesindeydim.

Şimdi insaf sahiplerinin vicdanına bırakıyorum, zamana uymak, çevreye hoş görünmek için ben de zamanın kötülüklerine ortak olup zalimler ve baskıcılar sınıfına katılmalı mıydım? Saraya girmekle vatani, milli ne fayda elde edecektim? Sultan Hamit'in ilk tahta çıkış yıllarında onun yakınında vicdanlı ve namuslu adamlar bulunsa, faydalarının dokunacağı yönetim mecrasına mantıklı bir yön verilerek ilerideki acı olayların önüne geçilebileceği –Ali Paşazâde Ali Fuat Bey gibi olgun, Sait Paşa gibi erdemli zâtların başarısızlığı göz önünde olmasına rağmen– varsayılsın ve kabul olunsun. Fakat ben tahta çıkış tarihinde on iki yaşına henüz basmıştım. Bu hesaba göre Sultan Hamit saltanatının yirminci yılına doğru devlet işlerinde bir önemli görev yapabilecek yaş ve makama gelebilirdim. Halbuki böyle uzun bir süre içinde belirlediği yönden hünkârı çevirmenin artık imkânsız olacağı tartışma götürmez bir gerçektir. Bu tarihte saraya girmeye çalışmak, padişahı doğru yola döndürmek isteğinden çok, padişahın isteklerine hizmet ve eğilimle kişisel arzulara ulaşmak amacından doğardı. Ben ise bu düşünce ve yaratılışta bir insan olmaktan çok uzağım. Kısacası istibdat döneminde seçmiş olduğum doğru ve kimseye eyvallah etmeyen yolla vatan hizmeti açısından bir fırsat kaçırmış olduğum kanısında ve dolayısıyla hareket tarzımdan pişman değdim. Bununla birlikte bu

süre içinde yaş ve rütbemle uyuşan ve durumuma uygun olarak bana yöneltilen namuslu hizmetleri yerine getirmekte başarılı olduğum için vicdanen rahatım.

İttihat ve Terakki ile hiçbir eski tanışıklığım ve ilişkim olmamakla birlikte Teselya Savaşı'ndan beri orduda kazanmış olduğum iyi şöhret dolayısıyla, Meşrutiyet'in başlarında ordunun en önemli makamına, Genelkurmay Başkanlığı'na getirildim. Gerçi böyle büyük bir inkılâbın başlarında ortaya çıkması doğal olan bazı mantıksızlıklar, aşırılıklar göze çarpmaktaysa da, her âmirin kendi yetkileri dairesinde ciddi çalışma ve çabasıyla kötülüklerin önüne geçebileceğini ummakta ve kendi dairemde bu amaca yönelik çalışmanın imkânlar ölçüsünde ürünlerini devşirmekteydim. Fakat 31 Mart Olayı'nın çıkışı ve bunun sonucunda Mahmut Şevket Paşa'nın oligarşik, fakat zayıf bir diktatörlük kurmaya kalkışması işin rengini değiştirmiş ve benim zamanla meydana gelmesini umduğum düzen ve sükûn yerine, yavaş yavaş bir anarşi meydana getirmiştir.

Özel bölümünde ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, sonunda Mahmut Şevket Paşa ve çevresindekilerle aramızda ortaya çıkan anlaşmazlık ve Yemen'deki durumların gösterdiği gereklilik ve ihtiyaç üzerine oraya gittim. Gerçi bu görevde başarılı olmuşsam da, anavatanda ortaya çıkan keşmekeşliklerle savaşlarda bulunamadım. Kümes onarılırken ev yıkıldı. Çünkü söz ayağa düşerek benim bulunmadığım sırada iki savaşa girişildi. Hazırladığım planlar uygulanmayarak başımıza Balkan yenilgisi geldi. Yemen'den dönerek elverdiğince musibetlerin önüne geçmekte başarılı olmuşsam da, bulunmadığım zamanda geçen olaylar fikirlerin yönünü büsbütün değiştirmiş olduğundan, barışın imzalanmasıyla birlikte esenliğini –daha doğru deyimiyle– saltanatını sağlamak ve sonsuzlaştırmak için askerî kuvvetleri güvendikleri kimselerin eline vermek isteyen cemiyetin, bir an önce yüksek makamlara ulaşmak hevesine düşen cemiyet mensubu gençlerin, savaşlardaki hatalarının hesabını vermekten çekinen mağlûp kumandanların, nihayet devlet hazinesi ve halkın kesesinden kâra alışan sefil ve rezillerin ortak saldırılarıyla nezaretten çekilmek zorunda kaldım. İşte bu uzlet zamanımda da Dünya Savaşı'na katılma hatası işlendi. Sonucunda devlet yapısı yıkıldı gitti!

Yemen'e gidişimin iki nedeninden birisi, daha önce bu vilâyet hakkında arz ve teklif ettiğim önlemlerin devletçe kabul edilmemesinden İmam Yahya ile İdrisî'nin bize karşı birleşerek fesat ve ihtilâl çıkarmaları, diğeri de Mahmut Şevket Paşa'yla aramızda ihtilâf çıkmasıdır. Yemen'in idaresi hakkında tarafımdan yapılan, isabeti de daha sonraki olaylarla ortaya çıkan tekliflerin, ısrarlarıma rağmen hükümet ve Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmeme-

sinin sorumluluğu doğal olarak bana ait değildir. Henüz kurmay öğrencisiyken Mahmut Şevket Paşa'nın dersinden istifade etmiş olduğumdan, kendisine her zaman olduğu gibi bu kere de saygıda kusur etmemiş, ufak tefek görüş ayrılıkları çıktığında, kendi arzuları doğrultusunda hareket etmiştim. Fakat Balkan politikasıyla Arnavutluk meselesinde ve Bağdat demiryollarının güzergâhının değiştirilmesi işinde zaaf göstermek, düşünceme göre vatan hıyaneti olurdu. İşte bu mücadelelerde bazen yenilmiş, bazen galip gelmişsem de, sonunda mevkiim sarsıntıya uğradı. Çünkü onun izafi makamı daha yüksek ve daha sağlamdı. Bir de sırtımda asker üniforması taşıdıkça, ben kendisi gibi astımdan yardım isteme, hatta cemiyetten medet beklemeyi vatanımda ve dışarıda kazandığım aile ve askerî terbiyeye aykırı buluyordum. Bir önseziyle hissettiğim tehlike ve musibetlerin bu kadar çabuk başımıza geleceğini de tahmin edemedim. Yemen'i de, devlet hizmeti yolunda atımı süreceğim bir meydan olarak kabul ettim. Hem isteyerek, hem de rızamla oraya gittim.

İşte Yemen'e gönderilmemi, çevre ve zamana uygun hareket edemememe yüklemekle beni yargılayan pek çok rakipler, hatta arkadaş ve dostlar vardır. Bu suçlamaların tarz ve şekli durum ve zamana, ileri sürüldüğü zamandaki mevkiin zayıflık veya sağlamlığına, ileri sürenlerin meslek ve niyetine göre değişiyorsa da, özet olarak deniliyor ki, sana düşen ne yapıp yapıp İttihat Cemiyeti'ne girmek, devletin gizli ve açık yönetiminde görüş ve nüfuz sahibi olmak ve dolayısıyla küçük engeller önünde geri çekilmek zorunda kalmamak ya da buna imkân bulamazsan muhalefete geçerek ona kuvvet vermek ve muarızlarını devirmekti. Sayesinde önemli ve yüksek mertebe ve makama ulaştığın milletin, sana karşı teveccüh ve güvenini de esirgemedi. Niçin bundan gereken gücü alarak milletin faydasına kullanmadın? Yoksa kibir ve gururun mu sana bu yolda ayak bağı oldu.

Teslim edilmesi gereken bir gerçektir ki, her insanın manevi kimliği, doğuştan veya kazanılmış birtakım hasletler, erdemler, eksiklik ve bayağılıkların bileşkesidir. Ben de nefsimde birçok eksiklikler bulunduğunu itiraf ediyorum. Fakat bunlar kimliğimin tamamlayıcı parçalarındandır. Bunlardan uzak olsam, ben de başka biri olurdum. İtiraf etmek zorundayım ki, benim çabuk parlayan ve tanışıklığım olmayan kişiler karşısında mahçup ve çekingen bir halim vardır. Bununla birlikte özelliklerimde fazlaca ortaya çıkan bu psikolojiyi resmî devlet işlerinde gücüm yettiği oranda yenmeye çalışmamış da değilim. Ancak her şeyden çok yaratılıştan gelen bir çekingenliğe, suskunluğa yüklenecek bu halimi –öteden beri ahmaklık sözcüğüyle eşanlamlı saydığım– kibir ve gurura yormak büyük bir insafsızlık olur. Bu konuda beni yakından tanıyanların vic-

danına müracaat ederim. Eğer böyle bir haslet, böyle bir düşünce, vatanıma edebileceğim hizmetten beni zerre kadar engellemişse, tanımak bahtiyarlığına bile kavuşamadığım annemin ruhuna hitaben ve bulunduğumuz duruma benzer üzücü bir olay dolayısıyla söylenmiş olan söze benzeterek "beni doğuracağına, taş doğuraydın" diyerek ağıt yakardım.

Partilerden nefretimin ve uzak durmamın sebepleri daha derin ve daha temellidir. 10/23 Temmuz devriminde ve herhangi bir partinin kuruluşunda rolüm, hatta bundan haberim olmamıştır. Gerçi Sultan Hamit dönemindeki yönetimin kötülüklerine gizliden ve açık olarak, sözle ve halimle itirazdan çekinmemiş, fakat İttihat ve Terakki'nin son yıllardaki hazırlık ve girişimleri ben Şam'da, Yemen'de iken gerçekleşmiş olduğundan, bunlara katılmamıştım. Partilerin kurucuları ve devrimlerin fail ve girişimcileri ise kazandıkları güç ve liderliği başkasına bırakacak, elde ettikleri hükümet gemisinin idaresini başkalarına teslim edecek takımdan değildiler ve olamazlardı. Dolayısıyla sonradan, yani devrimin arkasından kendilerine katılmak için savaşanları, perde arkasından yönetimlerinde âmir, hatta danışman değil, hizmetkâr gibi kabul ve telakki edecekleri doğaldı. Sonradan katılan bazı kimselerin kurucular heyetini elde etmiş olması muhtemeldir. Fakat böyle istisnalara ve bazı görünüşlere bakıp İttihat ve Terakki'nin, hatta herhangi bir siyasi ve gizli bir cemiyetin bu kuraldan sapmış olduğunu sanmak yanlıştır. Bazen dışarıdan getirip kendilerine liderlik şekil ve unvanı vermiş oldukları kimseleri de, gerçekte kendi emellerinde kullanırlar ve işleri bittikten sonra yüz çevirirler. Benim yaratılış ve meşrebimse bu durumlara uygun değildir. Hayat hikâyem araştırılırsa, görülür ki, az çok başarım, kendiliğinden havale olunan görevleri yerine getirdiğim veya çevrede manen nüfuz ve bağımsızlık kazanabildiğim zamanlara rastlamaktadır. Ömrümde resmi âmirlerin bile keyif ve isteklerine, hatta fazla müdahalelerine tahammül ettiğim pek nadirdir. Görev hayatımda şefkatli bir âmir, vefalı bir arkadaştım. Fakat uyumlu bir maiyyet olamadım. Ne yapayım, değiştirilmesi mümkün olmayan bu yaratılışla, böyle yeni türeme kişilere ve teşkilâta katılmak ve girmek nasıl mümkün olabilir ve buna imkân olsa bile, onlara bağlandıktan sonra ne fayda gelebilir?

Bu adamların çoğu ile içli dışlı bir arkadaşlık mümkün olamazdı ve olmadı; çünkü miras alınan kalıtımlar, öğrenim biçimi ve derecesinden doğan düşünce ve muhakeme tarzındaki fark ve ayrılıklar buna engel oluyordu. Gerçi ben de doğru ve adaletli bir yönetime hayran, hürriyet, meşrutiyet ve milli egemenliğe taraftarım, fakat aynı zamandı tarihimize bağlılığım, saltanat hanedanına inancım sağlamdır, onlar ise gelenek aleyhtarı. Ben hizmet ve politikamda

hedef olarak özellikle vatanın esenliğini, milletin mutluluğunu ve saltanatın büyüklüğünü tanırım. Onlarda, bunların önüne geçen bir maksat daha var: Mensup oldukları cemiyet veya partinin güçlenmesi ve güven kazanması. Ben vatan ve milletin gelişmesi ve esenliğinden ibaret olan asıl gayeye ulaşmak için elde edilmesi ve izlenmesi gereken geçerli hedefler ve hareket çizgisini muhakeme ve hesap sonucunda belirlerim. Onlar bunları duygularıyla ve daha bazı niyetlerle belirledikten sonra, yaptıklarını halkın gözünde hoş göstermek, kırdıkları potları gizlemek için zihinlerini yorar ve önlem üretirler. Ben görevimi ilgilendiren konularda uygulama ve kararlarıma, kural ve hesaba uygun olarak ve bunlara dayandırarak kalpten gelen telkinlere yalnız çaresizlik zamanlarında tâbi olurum. Onlar hükümetin büyük işlerinde hesap ve kitabı, gayret ve vatanseverliğe aykırı sayar ve çoğunlukla keyf ve arzularına göre kuruntu dünyalarında yaratıp kanaat veya inanç sahibi olmadıkları bir sebebe dayalı olarak hareket ederler. İşte daha sonra olaylarla belirginleşen bu söylenenler ve karşılaştırmalar, genel olarak açık bir çalışma hayatı süren devlet adamlarıyla, iyi olsun, kötü olsun bir hile ve desise amacıyla gizli teşebbüs ve uygulamalarla elde etmeye alışmış, mazhariyetleriyle de şımarmış komitacı parti ileri gelenlerinin muhakeme ve düşüncelerine uygulanabilir. Bu iki sınıf devlet adamının birbirleriyle samimi şekilde çalışma ortaklığı yapmaları şöyle dursun, izledikleri ve bağlandıkları düşünce ve teorilere bağlılık derecelerine göre birbirinden korkmaları ve çekinmeleri doğaldır. Bununla birlikte şurasını da itiraf ederim ki, İttihat ve Terakki lider ve mensupları arasında sevdiğim kişiler yok değildi. Fakat başlangıçta bu kişilerin partilerine, genel merkezlerine fazlaca bağlanmış, sonraları da idare dizginlerini bazı hırslı askerlere kaptırmış olmaları, tanışıklığımızdan fayda meydana gelmesine engel oldu.

Muhaliflere katılma konusuna gelince, aslında bunların düşünce tarzları da yukarıda tasvir ettiğimden başka bir şey değildi. Yemen'e hareket ettiğim tarihlere kadar meydana çıkan muhalefetleri, çıkar hırsı ve post kavgası türünden sayılıp düşünüleceği ve geriye dönüş veya parçalanmaya neden olacakları endişesiyle bunlardan korkmakta ve kaçınmaktaydım. Yeni bir fırka kurarak başına geçmek için bana bazı teklifler yapılmamış da değildir. Fakat mevcut fırkalara katılmaya engel olan düşünceler, bir yenisini kurmaktan kaçınmaya da sebep olduğu gibi, hele sonu devlet ve millet zararına varacak vaatlerle hırs ve tamaha düşürerek taraftar ve asker bulmaya vicdanım razı olamazdı. Halbuki sui zannım bağışlansın, beğenilen her türlü beyannamelere, programlara rağmen, o sırada yeni fırkalara katılma nedeni, özellikle denilmese bile, büyük ihtimalle derleme ve mal edinme hırs ve hesabıydı. Bir de tıpkı hayvani hayat

gibi, toplumların da bir içgüdüsel kuvvete ihtiyacı açık olup bu kuvvet ise en son inkılâpla İttihat ve Terakki'ye geçmişti. Şimdi bunun zorlama sûretiyle elden ele geçmesinin meydana getireceği sarsıntılara bu köhne hükümet yapısının dayanabileceğini şüphe ve endişeyle karşılıyordum.

Özet olarak, ne İttihatçılığa içli dışlı girmeyi başarır ne bu mümkün olsa cemiyetin doğru yola yöneltilmesine güç yetirebilir ne de zaten sevemediğim muhalif partilere katılsam, bunlara güç verebilirdim. Tuttuğum tarafsız yol, yapabileceğim şeylerin en güzeli ve bana en layık olanıydı. Resmî görev ve makamım ise (kurmay başkanlığı), rahat bırakılsam devlet ve ülkeye büyük hizmet yapmaya ve millete nimet hakkımı yerine getirmeye yeterdi. Ne çare ki çevre ve zaman gereği, makamı korumak için samimiyet ve iyi niyet yeterli olmayıp, benim yetenekli olmadığım başka bir marifete, işbaşına geçen herkese katılıp bağlanma kabiliyetine sahip olmak gerekmiş!

***

Dünya Savaşı, bağlı olduğumuz ittifak sisteminin tam bir yenilgisiyle sonuçlanıp İttihatçılar hükümetin başından çekilmek zorunda kalınca, Sultan Vahidüddin'in sadaret için tasarladığı Tevfik Paşa da durumun vahametinden dolayı kabine kurmayı başaramayınca, devletin en yüksek makamı zorunlu olarak bana verildi. Fakat padişah, hükümet işini doğrudan kendi eline almak, bunun için yüksek makamlara yakınlarını ve güvenilir bulduğu kimseleri getirmek düşüncesinde olduğu gibi, mütarekenin tehlikesizce imzalanmasından, İttihatçıların kaçış ve kaybolmalarından, hele galip düşmanların başkente yaklaşmalarından cesaret bulan bir sürü mevki ve ikbal hırslısı, aleyhimde fesat ve hileler düzenlemek için paçaları sıvadılar. Hilâfet ve hükümdarlık makamına duyduğum saygı ve itaatte kusuru hatıra getirmemekle birlikte, nabza göre şerbet verme sanatını bilmediğim için, hükümdarın keyfine göre, hele milletin çıkarına aykırı oldukça, dalkavukça hizmetten hem aciz ve beceriksiz, hem de böyle bir şeye tenezzül etmediğim ve nefret duyduğum için, rakiplerimin desiselerine üstün gelemedim. Mebusların bir bölümüyle, basının önde gelenlerinin büyük kısmı da çekinme duygusu veya çıkar eğilimiyle kabinemize destek vermek şöyle dursun, sarayın ve bazı parti adamlarının kışkırtma ve teşvikine uyarak aleyhimizde düşmanlık göstermeye başladı. Özel konusunda ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, vatan ve millet çıkarını kanunlara itaat düşüncesinin önüne geçirerek baskı kuvvetiyle makamı korumaya kalkışmak birçok mahzurları davet edeceğinden, başta kanaatimce kanun tanımamazlık millete yapılacak zararların en şiddetlisi olduğundan çekilmeyi tercih ettim. Fakat bu

olay da ne yazık ki devletin çöküşüne ve daha nice kötülüklere sebep olan daha sonraki olayların meydana gelişine neden oldu.

Ferit Paşa Kabinesi'nde Vükelâ Meclisi'ne memur[99] iken çeşitli partilerin aralarının bulunmasına, saltanat ile milli güçlerin liderleri arasındaki kötü anlamaların ortadan kaldırılmasına çalıştım. Başka yerlerde, ciddi vatanseverliğe dayanan düşünce ayrılıklarının, vatanın yüksek menfaatleri söz konusu olduğunda ortadan kaldırıldığı, çeşitli fırkaların güçbirliği ettiği, her zaman görülen şeylerdendir. Fakat bizde buna imkân olmadı.

Ne inkâr edeyim, bütün Arabistan ve Rumeli'den başka, Küçük Asya'nın birkaç vilâyeti ve birçok sahillerinin düşman ayağı altında bulunduğu o geçiş döneminde, Anadolu'nun kalbinde yoktan var olan milli kuvvetlere şiddetli bir sevgi ve eğilim duyuyordum. Hükümetin varlığını ancak, manen olsun bunlara dayanmakla koruyacağı düşüncesindeydim. Fakat kabinemizin bir bölüm üyesinde emel ve niyetler bambaşkaydı. Dolayısıyla uyuşma girişimlerim –Anadolu'nun düşüncesini yoklamaya daha zaman ve yer kalmadan– yine sonuçsuzluğa mahkûm oldu. Erzurum'da yapılan toplantının dağıtılıp üyelerinin tutuklanması konusunda Harput valisine verilen garip talimat tartışılırken, Vükelâ Meclisi'ni terk ederek istifamı sundum. Bunun üzerine İstanbul yöneticilerinin aleyhimdeki düşmanlığı son sınırına ulaştı. Tutuklanmam, uzaklaştırılmam, hatta idamım için vesileler araştırıldı ve çabalar harcandı. Fakat kaderin ne garip bir cilvesidir ki, düşmanların çoğunluğu beni göndermek istedikleri sona kendileri düştüler; hüsran, mahrumiyet ve düşkünlük içinde, gurbet diyarında ahirete göçtüler.

Her neyse, Avrupa'nın kuru tehdit ve sertliği ve yalnız Yunanistan'ın güç ve zorbalığıyla Türklüğün karşı koyma gücünün kırılmasına imkân bulunamayacağı içte ve dışta anlaşılınca, bir uyuşma ve anlaşma çaresi bulabilmek için Tevfik Paşa başkanlığında kurulan kabinede Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine tayin olundum. Fakat bu tarihlerde durum büsbütün değişmişti. Büyük Millet Meclisi hükümeti, Ferit Paşa'nın kendilerine karşı Anadolu'da yaptırdığı fesat ve ayaklanmaları kanlı bir biçimde bastırdığı, İstanbul'dan üzerlerine gönderdiği "Kuvve-i Te'dibiyye"yi tamamen uzaklaştırdığı ve nispeten kısa bir zamanda düşmana karşı koyabilecek güçte bir ordu kurduğu gibi, Anadolu'da kamuoyu da milli hükümetin şiddet ve heybetinden yılmış ve Sultan Vahidüddin hükümetinin ihanetine kanmış olmak gibi nedenlerle İstanbul aleyhine çevrilmiş, Ankara ile Moskova arasında ilişkiler kurulmak sûretiyle akçe ve silah tedariki

99 Bir nevi bugünkü devlet bakanlığı. (Yay. Notu)

çareleri bulunmuş ve hepsinin en önemlisi olarak da yöneticiler tahakküm ve sulta zevkini tatmış, nefislerine aşırı bir güven oluşturmuşlardı.

İşte böylesine açık birçok engel ve zorlukların bulunduğu bir durumda ve zamanda görev kabul etmeme karşı çıkanlar oldu. Bununla birlikte sonucu çok şüpheli bir güç işi sırtlanmakla geleceğimi tehlikeye atmış olduğumu ben de biliyordum. Fakat böyle zamanlarda nefis düşünülür mü? Çöküşe yaklaşan devletinin yüzde bir kurtuluş ihtimali için gerçek bir vatanseverin maddi, manevi varlığını daima fedaya hazır olması namus borcudur. Ben kabineye girmesem, hükümet Damat Ferit'in elinden kurtulamayacak, bu takdirde de devlet çökecek kanaatindeyken, nefsime ait düşüncelerle devlet hizmetinden nasıl yüz çevirebilirdim? Zaten ben yaşamım boyunca zorluk ve tehlikelerden uzak ve başarı ihtimali güçlü bir tek önemli göreve tayin olunduğumu bilmiyorum.

Şu halde kendimi korumak kaygısında bulunsam, gözler önüne serdiğim bu tarihçenin sahibi olamazdım. Öte yandan eğer devlet için az çok kurtuluş umudu varsa, kendimi bunu gerçekleştirebileceklerden biri sayıyordum. Avrupalılar benden emin ve ümitvar görünüyorlardı. Askerlik dolayısıyla hemen bütün Anadolu halkıyla maddi ve manevi bir tanışıklık meydana gelmiş ve iffet ve doğruluğun verimli bir sonucu olarak teveccüh ve güveni kazanılmıştı. Milli meclis ve ordusunda rol alan kişilerin, özellikle asker olanların çoğunluğuyla da tanışılıyordu. Hele bazı önemlileriyle aramızda eskilere dayanan bir hukuk kurulmuştu. Birlikte olduğumuz sırada bir diğerimizden incinmemiş, karşılıklı bir saygı ve sevgi, itimat ve güvenle ayrılmıştık. Bir ikisiyle ilişkimiz âdeta baba-oğul derecesini bulmuştu. Bunlardan niyetinin temizliğine güvendiğim bazılarını haklı bildiğim düşüncelerime inandırmayı umut edersem, yersiz bir hayale düşmüş olmak suçlamasına hak kazanır mıyım?

Tedbirlerinin sonucunu öğrendikten sonra eleştirme alışkanlığında bulunan bazı kişiler beni bu kez kabineye girdiğimden dolayı şiddetle suçluyorlar. Özet olarak, eski bir arkadaşım, "Hangi işte olursa olsun nefsini vazgeçilmez (indispensable) bilmekten büyük bir hata olmaz" anlamında Fransızca bir cümleyle beni horladı ve hatalı buldu. Saygıdeğer arkadaşım hakkımda istediğini düşünür ve yakıştırır; fakat hâlâ o düşüncedeyim ki, ben bu sırada vazgeçilmez ve yegâne olmasam bile, bu çetin problemi imkân ölçüsünde çözecek, birbirine aykırı düşünceleri bir dereceye kadar bir araya getirebilecek sayılı kişilerden biriydim. Ne çare ki aynı yaşta ve aynı kıdemde olduğumuz kişilerden içten destek görmedim. Genç silah arkadaşlarımdan beklediğim vefayı bulamadım. Gerçi dünyanın acı tatlı her şeyini tatmış olan bir adam sıfatıyla, insan yaratılışı konusunda oldukça deneyim sahibi olduğumu sanıyorum. Fakat bu kez

karşımdakiler umut ve beklentilerimin çok altında çıktılar. Bu aldanışa biraz da muhataplarımla aramızdaki ahlâki düzey farkı sebep olmuştur.

Bizim neslimize öğrenim günlerimizde, özetlenmiş bir ahlâk kitapçığı okutturulurdu. Ondan sonra veli ve eğitimcilerimiz bizi, daha ayrıntılı ve kanıtlanmış olanlarını okumaya teşvik eder, örnek ve nasihatlerle aydınlatırlardı. Sanırım Tanzimatçıların programlarında bulunan bu dersler, Sultan Hamit saltanatında bir ara okullardan kaldırıldı. Neden sonra bu ihtiyacın bilincine varılarak bu kez de yüksek okullarda ahlâk ve akaid dersi konulduysa da, o tarihlerde bu okullarda propaganda gücüyle saray ve genel olarak hükümet aleyhinde öyle derin bir düşmanlık yerleşmişti ki, o taraftan ne gelirse öğrencilerin çoğunluğunca nefret ve hakaretle karşılanıyor, onun için fayda yerine zararlar veriyordu. Dolayısıyla yeni nesiller artık doğruluk, bağlılık ve haklara riayet gibi erdemlerin değerini, hatta adını bilmez oldular. Hele büyüğe karşı saygı ve itaat duygusu vicdanlardan silindi.

Bizim ailelerimizde, değil bir çocuk, yirmi yaşlarında delikanlılar bile anne babasının, hatta birkaç yaş büyük akrabasının yanında sigara içemez, laubali oturamaz, izinsiz söze karışamazdı. Büyüklere karşı yaratılıştan, kalıtımsal denilecek bir itaat, üstün derecede bir saygı vardı. Fakat yine daha bizim zamanımızda, askerî okullara, üniforma giydikten sonra babalarını ve ailelerini tanımaktan utanacak ve kibirlenecek düzey ve yaratılışta çocuklar alınıyor, ülkenin hangi köşesinden çıkıp geldiği bilinmeyen bu yaratıklar bizimle aynı koğuş ve dershanede yetiştiriliyorlardı. Bu gibileri biraz rahatlık ve mutluluk yüzü görüp az çok bir şeyler öğrenir öğrenmez, sefalet ve bilgisizlik içinde bulunan kendi büyüklerini küçümseyici gözlerle görmeye başladıklarından ve küçük yaşlarda edinilen alışkanlıklar insanın et ve kanına işlediğinden, saç, sakal bakımından kendi büyüklerine benzettikleri eski devlet adamları ve memurlarını kalben hafife alıyorlar, hatta fayda ve zarar beklemedikleri zaman fiilen hakaretten çekinmiyorlardı. Bizim zamanımızda bu toplumsal ve ahlâki düzeydeki öğrenci hiç olmazsa çoğunluğu oluşturmuyordu. Sultan Hamit saltanatının sonlarında Askerî Okullar Nâzırı Zeki Paşa'nın çok subay yetiştirme saplantısıyla –kendi yetiştiği bayağı çevreden olan– bu gibileri okula doldurmasıyla, çoğunluk o yana geçti. Öyle ki bunlar, eski terbiyede yetişenleri de kendilerine benzettiler ya da benzemeyenlere daha okul sıralarındayken düşmanlık bağladılar. Bu çağdan, bu zamandan itibaren biraz iyice giyinen, fazlaca para harcayan arkadaşlarının ekmeğine göz diktiler. İşte o açgözlüler, sonunda Osmanlı taht ve tacını da hırslarına araç ettiler. Bu duygular önceleri Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi dolayısıyla okula şırıngalanmış olan ihtilâl

düşüncesiyle birleşince, bütün okullarda, özellikle özü itaat ve emirlere uyma olan asker okullarında, maneviyat, ahlâk berbat oldu. Hele Meşrutiyet bu türlü zararlı alışkanlıklara başka bir açılım verdi. Çünkü bu devr-i dilârâda İttihat Cemiyeti irtica endişesiyle gençliğimize, âdeta büyüklere, hatta ana baba ve akrabaya saygısızlık, itaatsizlik duyguları aşılıyordu.[100] İşlerin genç ellere verilmesi propagandaları da gençliği büsbütün şımartıp şaşırttı. Diğer yandan bu gençler artık üstten, kıdemlilerden bir şey beklemiyorlardı. İkbal ve şanslarını Şeref Sokağı'na (İttihat ve Terakki Genel Merkezi), propaganda gücüne bağlı görüyorlar, dolayısıyla niyetlerini korkusuzca açığa vurmaktan çekinmiyorlardı.

Gerçi Meşrutiyet'in başlarında yaşça çok eski değil idiysem de, ihtilâlcilerce yine eski okuldan sayılabilirdim. Bununla birlikte pek namusluca geçen askerî hayatım ve çevreye yayılan savaştaki bazı başarılarım sayesinde cemiyetin askerî mensupları yanında maddi, manevi makamımı koruyabilmiştim. Balkan Savaşı'nın bitmesinden hemen sonra aleyhimde propagandalar yapılmışsa da, muhaliflerim kendi yetersizliğimi değil, güya yetersiz eskileri korumamı suçlama vesilesi sayıyorlar, fakat gerçekte başka türlü emel ve ihtiraslar peşinde koşuyorlardı. Bununla birlikte çok kısa bir süre sonra düşünceler değişerek aleyhtarlarım da tekrar ordunun başına getirilmem için girişimlerde bulunmuş, Dünya Savaşı'nda hükümetçe de hizmetime müracaat edilmişti. Sadaretteki hizmetimin "eşya zıtlarıyla belirginleşir" kriterine göre, ayrılmamdan sonra hayırlı insanlar gözünde takdir olunmaya başladığı da hissediliyordu. İşte bu gibi durumlar bu kez de sözlerimin dinlenileceği kanısını ve ümidini vermişti. Ne çare ki Enver ve Cemal Paşaların hızlı bir ilerleme, hile ve zorbalık yoluyla hükümetin dizginlerini ele almaları, Dünya Savaşı'nda havsalalara sığmayacak şekilde nüfuz ve servet kazanmaları, Millicilerin ileri gelenlerinin de hırs ve tamahını her sınırın üstüne çıkarmış, seleflerinin yenilgilerine karşılık milli hareketin başarısı da kendilerine güveni, kibir ve azametlerini artırmış ve yenilgiye uğramış seleflerinin kavuştukları mutluluk ve rütbelerin kat be kat artmasına galip sıfatıyla hak kazandıkları gibi yanlış bir düşünce doğurmuştu.

İşte çoğu yukarıda tasvir edilen terbiye ve ahlâkta, bu düşünme tarzında, bu derece hırs ve kibir içinde olan kimseler, boyunlarını Mustafa Kemal

100 Yemen'de Kuvâ-yı Umumiye kumandanı iken San'a Kız Okulu'nun ödül dağıtma törenine davet olunmuştum. Törenin bitiminde bir kızcağız Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı bir makaleyi okudu. Bunda annelerin bilgisizlikleri yüzlerine vuruluyor, türlü türlü hakaretler reva görülüyordu. Verdiğim cevapta çocuklara bu sözlerinden dolayı tevbe ve istiğfar ve akşam annelerinin ellerini öpüp rızalarını almalarını tavsiye ettim, sonra da eğitim heyetini azarlayıp yanlışlarını yüzüne vurdum. Bu saygıdeğer yazar, Felix Thomas'ın eserini tercüme ettikten sonra bu makalesinden dolayı bilmem pişmanlık duymadı mı?

Paşa'nın pençesindeki kemende teslim edince, benim tavsiye ve öğütlerimi –ki mensup olduğumuz kadim devlete, korunması için defalarca yemin ettiğimiz tarihî kimliğe garazsız ve ivazsız sadık kalmayı içeriyordu– dinlemediler. Ben düşünce ve ahlâk terbiyem gereğince vatan ve devletimin hayati çıkarları söz konusuyken kişisel çıkarları hatırlamak ve hatırlatmak şöyle dursun, ağzıma bile almaktan utanç duyuyor ve bu yolda bir imayı karşımdaki kişiye bir hakaret kabul ediyor, bazı mektuplarımda devletin yüksek makamlarının, devleti kurtaranlara ait olacağını samimiyetle yazarken bile, mücahitlerimizde makam hırsı düşüncesiyle mücahedenin ulviliğini bozmuş olduğumu düşünerek sıkılıyordum. Halbuki karşıtlarım söz ve davranışlarıyla yoldaşlarına her türlü menfaat ve çıkar vaadinde bulunuyor ve temin ediyor, halkın çoğu ise her anlamıyla menfaat arkasından koşuyordu. Bu nedenlerle bütün çalışma ve tedbirlerim sonuçsuz kaldı. Fakat böyle samimiyetten uzak ve insanı küçülten çıkarlara dayanan ortaklıklardan ve bu vasıtayla elde edilen üstünlüklerden de hayır ve devam beklenemez. Çünkü bu dünyada ne hırs ve tamaha ve ne de haris ve tamah sahiplerine sınır ve son olamaz. Ülkenin hazineleri de bunları tatmin ve doyurmaya yetmez. Bu yol izlendikçe, korkarım ki kötülükler zincirleme olarak birbirini izlemesin, hatta daha da şiddetlenmesin.

İşte muhataplarının görev sevgisi, verdiği sözde durma, haklara riayet gibi hasletlerine dayandırmak istediğim savunmaya, yukarıda açıklanan sebepler dolayısıyla halel geldikten sonra, son zamanlarda Kemalistlere karşı kullanacak bir gücüm kalmamıştı. İnkâr etmem ki, amacım Anadolu'da ortaya çıkan direniş güçlerini –İstanbul'a karşı da olsa– zayıflatmak değil, güçlendirmekti. Ferit Paşa gibi, içe karşı yabancılara sığınmak hatıra bile getirilemezdi. Bizim bu tarihteki durumumuz, ne büyük Fransız İhtilâli sırasında kral ile taraftarlarının, ne de Macar İhtilâli'ne karşı Rusya'dan sığınma isteyen Habsburgların durumuna benziyordu. Ülkeye zorla sızmış olan, bir kısmını çekip aldıktan sonra anavatanın en önemli parçalarını Yunanlılara vermek, doğal kaynaklarını kendi menfaatlerine sömürmek, hükümeti birçok zararlı sözleşme ve bağlarla tutsaklık altına almak isteyen galip devletlerden himaye dilenmek, vatanı satmak türünden bir hıyanet ve alçaklık olurdu. Bütün arzu ve ümitlerim iki taraf, yani Yunan ordusuyla Kuvâ-yı Milliye birbirine şartlar dikte etmekten acizken, uygun bir barış imzalamaya yönlendirmek ve ikna etmek ve devletin birlik ve bağımsızlığını bunun şartları cümlesine sokmaktan ibaretti. Ne çare ki içten beklediğimiz ve ortaya çıkmasına olanca gücümüzle yardım ettiğimiz muzafferiyet elimizden her silahı aldı.

***

Tarih daima galibi yüceltir, mağlûbu küçük düşürür. Ben kaderin sevkiyle, öteden beri siyasilerin dilinde "hasta adam" unvanını alan bir devletin can çekiştiği günlerde hizmetine girmiş bulundum. Üstlendiğim büyük küçük askerî görevler, savaşlar ve siyaset badirelerinde galip ve başarılı olmuşken, son anlarda öğrenci ve yaverlerime yenildim. Hasta, benim ve arkadaşlarımın elinde bitti. Ben de kazandığım mertebeden düştüm. Bilmem sonrakiler bana ne diyecek? Fakat lütfen tariz okları atılmazdan önce şu nokta dikkate alınsın: Bir ülkede, bilgisizlik ve ahmaklık mücessemi bir Enver, bir Damat Ferit sivrilir ve en başa geçer; bu geniş egemenlik alanında bu gibiler yıllarca tek adam kesilirler. Böyle bir çevrenin iç mücadelesinde galebe ve üstünlüğü fazilet ve görüş sahibi olmanın ürünü, yenilgi ve düşüşü de acizlik ve miskinliğin sonucu saymak, insaf ve adaletle bağdaşmaz. Ben yaşadıklarımı olduğu gibi gelecek nesillere anlattım. Hakkımdaki vicdani yargıyı kendileri versinler. Fakat yargılama sırasında bu anlattığım noktayı gözden uzak tutmasınlar. Yaşamım boyunca övünmekten kaçınmıştım. Fakat hayat hikâyemin son sayfalarında: "Ve in alânî men dûnî felâ aceb / Lî üsvetün bi-inhıtâti'ş-Şemsi an Zuhal"[101] demekten kendimi alamayacağım. Kim ne derse desin.

Yalnız muhtemel bir kötü anlamanın önüne geçmek için son söz olarak aşağıdaki meselenin aydınlatılmasına da gerek duyuyorum: İleri sürdüklerim ve savunduklarım özetlenirse, sonucun düşünülmesi, kanunlara uymak, feleğin sillesini yemiş millete merhamet, vatan ve devlet hakkında tekrarlanan yeminler ve verilen sözleri yerine getirmek ve sadık kalmak, kısacası namus, iffet ve doğruluk, bizim için felâket ve yenilmeye sebep oluyor. Bu temiz ve ince duygulardan tamamen soyutlanarak iffet ve aklm sınır ve engellerini küçük görme, mukaddesatın hepsini ayaklar altına yuvarlayan, halkı bazen iğfal, bazen tehditle şaşırtan ve korkutarak hayâsız ve sevgisiz bir şekilde gasp ve faydalanma yolunda ateşli bir azim ve engelsiz bir saldırıyla koşanlarsa galebe çalıyor. İşte bu olaylara tanık olan ve bunların bir sürü akılsız aceze ve çıkarlarına tutsak olmuş yüzsüzler tarafından alkışlandığını gören gençler kendi kendilerine "bu mücadele dünyasında hasımlara üstün gelmek ve arzusuna kavuşmak için asılsız birtakım ahlâki kayıtlara bağlanmayarak her vasıtaya, her hileye tevessül, her hakka saldırmak gereklidir" gibi bir teori çıkarabiliyorlar ki, bunun uygulanmasına kalkışmak Meşrutiyet'ten beri süregelen mücadelelerden geriye kalan ülkemiz ve bunun sınırları içine sığınan toplum için intihar ve yok olma olur.

---

101 "Astlarımın beni geçmesi şaşılacak şey değil. Güneşin Zühal'den daha aşağıda olması benim için en güzel örnektir." (Yay. Notu)

Gençlerimize içtenlikle tavsiye ederim: Böyle bir teoriyi kabul etmezden önce bir defa istibdat döneminde hükümet nüfuzunu kötüye kullanarak servet edinenlerin sonlarını –birkaç kişi dışında–, çocuk ve torunlarının durumunu araştırsınlar. Meşrutiyet'te, özellikle Dünya Savaşı'nda görev, hak ve iffet sınırlarını aşarak halka haksızlık ve zulüm yapan, devlet hazinesini ve halkı çıkarları için zarara sokan ve tedirgin eden liderler ve vurguncuların düştükleri alçaklık çukurunu, milyonlarca halktan aldıkları lâneti, sonra şan kazanmak, külâh kapmak emeliyle vatan ve millete miras bıraktıkları kötülükleri göz önüne getirsinler! Dünya tarihinde bunun gibi daha pek çok örnekler vardır.

Bununla birlikte olayların gösterdiği bir manzara var: Son zamanlarda ahlâki kayıtlarla pek bağlı olmayanlar, iffet sahiplerine ve dosdoğru yürüyenlere üstün! Biraz önceki açıklamalarımızda bu durumun sebepleri geçmişse de, söz kalabalığı arasında açık bir şekilde zihne etki etmeyeceği düşüncesiyle, bu hikmeti açıklamak amacıyla temsilî bir hikâye anlatacağım: Bizde öteden beri en büyük mahfillere bile sızmış bir rivayet, belki de inanç vardır. Buna göre her zaman yeryüzünde kimliğini gizleyen ve keramet göstermeyen Allah'ın veli kulları varmış ve bunların en büyüğü Kutub olup olayları ve bütün dünya işlerini gizliden yönetmekle görevliymiş. Hikâyenin buraya kadar olan bölümü doğruluk ve yalanı eşit derecedeki olabilirlikler cümlesindendir. Fakat bu Kutub, bazen ahlâksız sürüsünden de olabilirmiş. Dolayısıyla kendi seciye ve mesleğinde olanları manevi himayesine mazhar edermiş! Bunun velilik zamanında, bu gibiler, her isteklerine ulaşırlarmış! İşte vicdan ve imanımızla çelişen bu rivayet, doğal olarak iğrenç ve çirkindir. Fakat ben, ne kadar bâtıl da görülse, genelleşmiş olan inançlarda bir gerçek ararım. Bunları araştırmadan, bir kalemde ret ve inkâr etmem. Bu konuda tanınmış İngiliz filozofu Spencer'in, "Her bâtılda bir gerçeklik ruhu gizlidir"[102] sözüne katılırım.

Dolayısıyla bu rivayetin ortaya çıkış ve yayılış nedenini zihnimde araştırırken şu şekilde düşündüm: Cisimlere ilişkin birçok doğa kuvvetlerinin bir merkezi, bir kutbu oluyor ki, bu kuvvetlerin bütün şiddeti o noktada merkezîleşiyor. Söz gelimi ağırlık merkezî mıknatıs kutbu bu türdendir. İşte bizde bir veli sûretinde temsil ve teşhis edilmek istenilen bu kutub da, bir milletin ahlâki üstünlük ve düşüklükleri hesaplanıp dengelendikten sonra, geriye kalan sonucu olsa gerektir. Eğer bu ahlâki öz erdem ise, iyiler ve erdemliler üstün; rezalet ise, sütübozuk reziller zorbalığı ele geçirirler. Fakat yukarıda da söylediğim gibi, bunların zorbalığı millet için tam bir talihsizlik olup ortaya koyacakları eserler de tıpkı hokkabazların gösterdiği elçabukluğu gibi sahte, çabucak kaybolan

102 "Il ya une âme de vérité dans toutes les choses fausses."

ve arkası gelmeyen türdendir. Allah'ın kabul kapısından içtenlikle dilerim ki, milletimin ahlâkı en kısa zamanda temizlenmeye mazhar olsun ve bu sayede bunca zamandan beri çektiğimiz uğursuzluklar sona ersin.

Yardım ve hidayet Allah'tandır.

EKLER

EK: 1

Ser-yâver-i Hazret-i Şehriyârî Naci Bey Efendi'ye gayet mahremdir.

Talât Paşa Kabinesi'nin mefluç bir halde, Tevfik Paşa Hazretlerinin muayyen bir kabine teşkilinde müşkilâta mâruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muhârebe kudretinden mahrum ve zaten kuvâ-yı mevcûde müdafaadan aciz bir hale getirilmiştir. Düşman her gün daha müsait ve ezici şurût ihraz etmektedir. Müttefikan olmadığı takdirde münferiden ve behemehâl sulhu takarrür ettirmek lâzımdır. Ve bunun için fevt olunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kâmilen elden çıkması ve devletimizin gayr-i kâbil-i telafi mehâlike mâruz kalması bâidü'l-ihtimal değildir. Muhterem padişahımıza olan sadakat ve merbûtiyetim ve vatanımın temin-i selâmeti itibarı ile arz ederim ki, Tevfik Paşa Hazretleri filhakika müşkilâta tesâdüf etmişlerse sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarünileyhin de esası Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve acizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Zevât-ı mezkûrenin vücuda getireceği kabinenin vaziyete hâkim olabileceği zan ve itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri size isimlerini saydığım zevâta müracaat ettiği takdirde mazhar-ı teshîlat olabilir zannederim. Münasipse bu zevâtın şevketmeab efendimize arzını rica ederim.

Fahrî Yaver-i Hazret-i Şehriyârî
Mustafa Kemal

EK: 2

Yıldırım

Ordular ve Kıtaat	Piyade Silahendaz	Cephede Müstemal T.	M. Tüfenk		TOP					Bomba vs.	Yekün	Yekün Mülahazat
			Ağır	Hafif	Sahra	Cebel	Obüs	Ağır	Sahil			
3. Ordu Çatalca Mevkii Müstahkemi	10.000 332	8.000										25. Kolordu'dur. Kıtaatı tamamiyle Batum'dan naklonulmamıştır. Bu mevcut ikmal edilmiş iki fırkaya nazaran takribi hesap edilmiştir.
5. Ordu	16513	13.038	466		98			212(1) 36 (2)				
6. Ordu	11000(+)	8707	220								88	(+) Silahendaz mevcudu cephedeki tüfek adedi esas ittihaz olunarak tahmini konmuştur.
8. Ordu	13.243	11.806	96	3	20	8	Cebe 120		132	23		
9. Ordu		19158	86								80	
2. Ordu	8034 1200 (Alman)	5526 1000 (Alman)	197 64 (Alman)								84 11A	
7. Ordu	8853	6500 (+)	180	10	4	11	40				19	(+) Cephedeki tüfek adedi silahendaz mevcudu esas ittihaz edilerek takribi konmuştur.
Karargâh-ı Umumiye merbut 15 ve 36 Fırkalar Kafkas		7481	72								44	Henüz 9. Ordu mıntıkasındadır. Dersaâdet'e naklolunacaklardır.
Boğazlar U. Kumandanlığı		Bahr-i siyah										
		Bahr-i sefid										

Muhtelif sûretlerle alınan ve 20.10.1334'teki vaziyet-i hakikiyeyi en yakın olarak gösteren kuvve-i umumiye her vech-i bala takdim kılınmıştır.
(1) Âdi
(2) Koşumsuz
(3) Âdi ve Koşumsuz
İşbu işaret konulmamış olanlar seri ve koşuludur.

24.10.1334.
Mühür ve İmza

EK: 3

Bern'den Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâsetine mevrud 1518 numaralı şifredir:

12/10/1334

Buradaki İngiltere sefirinin İngiltere Hariciye Nezareti tarafından aldığı talimat-ı telgrafiyeye müsteniden hükümet-i seniye salahiyet-i tâmmeyi hâiz bir memur-ı mahsus tayin ve irâe olunduğu halde şerâit-i sulha sûret-i umûmiyede müzakereye hazır ve hükümet-i seniyenin Amerika'ya müracaat edeceği müstahber olup İngiltere'ye müracaatı halinde iki hükümet arasında mevcut rekabete binâen hükümet-i seniye daha muvâfık şerâit-i sulhiye elde edebileceğini sefir-i mumâileyh dolayısıyla âcizlerine isma ettirmişlerdir. Beyanât-ı vâkıadan ikinci fırkanın derece-i sıhhat ve ciddiyetini takdir edememekle beraber, berâ-yı malûmât mâruzdur, efendim.

Halil

Vürudu 15-16/10/1334

EK: 4

From Major General Sir Charles Townshend

K.C.Z; D.S.O

To. H. E. General Izzet Pasha

Dated. Prinkipo 14 October 1918

Excellency

I have the honour to request that your Excellency will be kind enough to grant me an interview as soon as possible on a subject with which the bearer of this letter, Lieutenant Sedad Bey is well acquainted and can explain.

I know that the present time would appear to be very inopportune for a request to see your Excellency, nor should I have asked for it but I am convinced that I may be assistance to Turkey in this matter, and that the interview may well prove to be important in the interest of H.M. the Sultan's Governement; and if this view is taken then there is no time to lose in delay.

I have the hanour to be Your Excellency's obedient servant

Charles V.F. Townshend

EK: 5

Intégrité territoriale de l'Empire Ottoman
Consple Capitale-Détroits libres suivant conventions a ètc lir Dur insistance:
Autonomie de l'Arabie
Autonomie de la Syrie et Palestine

Bien entendu sous
la[Suzeraineté] Souveraineté S.M.I
Le Sultan

De côté Bulgare une frontiére sèrieuse (Andrinople-Maritza)
Lignes ferriées entre la main de la Turquie
Du côte Russe frontière naturelle du Caucase
(au-delà de la frontiére d'avani guerre)

Constitution d'un gouvernement Libéral et constitutionnel Garanties pour le libre dèveloppement des populations non musulmanes. (en prenant en considération le droit de souverainetèe du gouvernement)

Annulation des traitées avec les puissances Cantrales Actes de Concessions et autres avantages [Réorganisation de l'armée de terre par la France de la Marine par l'Angleterre]

Aide financier complet par l'Entente
Remboursement des Emprunts de Guerre à la charge de l'Allemagne?

Altesse,

Vous m'aviz fait l'honneur ce matin, de me demander quelles serient les conditions éventuelles d'après moi imposèes par l'Entente. J'estime que nous pourrions entrer en discussion sur les bases ci-haut citèes. Excusez ma franchise et j'espère de tout coeur que nous aurions quelque chance sérieuse d'aboutir.

Je n'ai point la prètention d'être diplomate mais vue l'affection que ai pour ma seconde Patrie la Turquie et avec l'aide de Dieu notre Altesse gagnera la cause de la Paix.

Votre bien dévoué serviteur et sincérement ami.

Gonsple le 18 Octobre 1918
M. Savoie

EK: 6

Aydın Valisi Rahmi Bey'den mevrud 23 Teşrîn-i evvel sene 334 tarihli şifreli telgrafnâmenin aslıdır.

Townshend'in yaveri Tevfik Bey geldi. Townshend'in müracaat ve vukû bulan muhâberât neticesinde İngiltere Bahr-ı Sefid Başkumandanı tarafından zât-ı sâmilerine hitâben yazılmış olan bir mektubu getirdi. Mektubu bu akşam bir memur-ı mahsus vedaatıyla irsal ve takdim ediyorum.

Tevfik Bey'de mevcut bulunan mezkûr mektubun bir kopyasının tercemesi aynen zîre derc olunur: Mondros'da İngiliz Fırka-yı Bahriyesi Başkumandanı'ndan, İstanbul'da Sadrazam İzzet Paşa Hazretlerine... İngiltere hükümeti, Hükümet-i Osmaniye'nin General Townshend vasıtasıyla yapılan teklifini tedkik etmiştir. Müttefiklerinin reyi alınmadıkça İngiltere hükümetinin vakte muhtaç olan şerâit-i sulhiyye hakkında karar vermesi gayr-i kâbildir. Ancak İngiltere hükümeti bilâ-tehir bir mütârekenin şerâitini kararlaştırmaya âmâdedir. Türkiye daha büyük askeri hezimetlerden tahlîs-i nefs etmek ve Alman boyunduruğunu atmak için İngiliz muâvenet-i muhassenâtından müstefid olmak istiyorsa işbu mütâreke Türkiye hükümeti tarafından süratle akdolunmalıdır.

EK: 7

Huzûr-ı sâmi-i hazret-i sadâretpenâhiye,

Bütün maddelerin tetkiki hitâm buldu. Bazı mevâddin şiddetini cüz'î ta'dilden başka bir şey yaptırtmaya muvaffak olamadık. Tafsilâtı ayrıca arz olunacaktır. Kilikya'dan maksat Adana havâlisi olduğunu izâh ederek kıtâdan Osmanlı ordusunun çekilmesini musırran taleb ediyorlar. Amiral müzakerâtın daha ziyâde muhâberâta mütehammil olmadığını beyan ve bir an evvel imzalanmasını taleb ediyor. Vaziyet ciddiyet peyda eylediğinden diğer telgrafnâmeyle istirham olunan evâmir-i fahîmanelerinin ta'cili müsterhamdır.

29 Teşrîn-i evvel Sene 1918
Rauf

EK: 8
MONDROS MÜTAREKENAMESİ'NİN METNİ

Metn-i kat'î:

İngiltere hükümetinin müttefikleriyle bi'l-itilâf salâhiyettâr kıldığı İngiltere hükümeti Bahr-i Sefid Donanması Başkumandanı Ferik Amiral Arthur Calthorpe Hazretleri ile hükümet-i seniye cânibinden hâiz-i salâhiyet Bahriye Nâzırı Devletlû

Rauf Beyefendi Hazretleri, Hariciye Müsteşarı Atûfetlu Reşat Hikmet Beyefendi Hazretleri, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye kaymakamlarından Sadullah Beyefendi arasında kararlaştırılıp akdolunan mütâreke şerâiti:

Madde 1: Bahr-i Siyah'a mürûr için Çanakkale ve Bahr-i Siyah boğazlarının küşâdı ve Bahr-i Siyah'a mürûrun temini, Çanakkale ve Bahri Siyah istihkâmâtının müttefikler tarafından işgali.

Madde 2: Osmanlı sularındaki bi'l-cümle torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevâzii ve mevânii sâire mevâkii gösterilecek ve bunları taramak veya ref etmek için talep vukûunda muâvenet edilecektir.

Madde 3: Karadeniz'de mevcut torpil mevkileri hakkındaki malûmâtı mevcûde îta edilecektir.

Madde 4: İtilâf hükümâtına mensup üserâ-yı harbiye ile Ermeni üserâ ve mevkûfini İstanbul'da cem edilecek ve bilâ-kayd ü şart İtilâf hükümetlerine teslim olunacaktır.

Madde 5: Hudutların muhafazası ve asâyiş-i dâhilînin idâmesi için lüzum görülecek kuvâ-yı askeriyeden maadasının derhal terhisi (işbu kuvâ-yı askeriyenin mikdar ve vaziyetleri İtilâf hükûmâtı tarafından Devlet-i Aliyye ile müzakere edildikten sonra takarrür ettirilecektir).

Madde 6: Osmanlı kara sularında zâbıta ve buna mümâsil hususât için istihdam edilecek sefâin-i sagîre müstesna olmak üzere Osmanlı sularında veya Devlet-i Aliyye tarafından işgal edilen sularda bulunan kâffe-i sefâin-i harbiye teslim olunup gösterilecek Osmanlı liman veya limanlarında mevkuf bulundurulacaktır.

Madde 7: Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhûrunda herhangi sevkü'l-ceyiş noktasını işgal hakkını hâiz olacaklardır.

Madde 8: El-yevm Osmanlı işgali altında bulunan bi'l-cümle liman ve demir mahallerinden İtilâf sefâini tarafından istifade edilmesi ve itilâfla hal-i harbde bulunanlara karşı mesdut bulundurulması. Süfûn-ı Osmaniye'de ticaret ve ordunun terhisi hususlarında şerâit-i mümâsileden istifade edeceklerdir.

Madde 9: İtilâfiyyun Osmanlı tersâne ve limanlarındaki umûm sefâin tamirât-ı vesâiti teshiliyesini,

Madde 10: Toros tünellerinin müttefikler tarafından işgali,

Madde 11: İran'ın şimâl-i garbi kısmındaki kuvâ-yı Osmaniye'nin derhal harbden evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce îta edilen emir icrâ edilecektir. Mâverâ-yı Kafkas'ın evvelce kuvâ-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebâkisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.

Madde 12: Hükümet muhâberâtı müstesna olmak üzere telsiz telgraf ve kabloların itilâf memurları tarafından murâkabesi.

Madde 13: Bahrî, askerî ve ticari mevâdd ve malzemenin men'i tahribi.

Madde 14: Memleketin ihtiyacı tatmin olunduktan sonra mütebâki kömür, mâyi mahrûkat ve bahrî levâzımın Türkiye menâbiinden mübâyaası için teshilât ibrâzı (mevâdd-ı mezkûrenin hiçbiri ihrâc olunmayacaktır.)

Madde 15: Bi'l-cümle hutut-ı hadîdiyeye İtilâf murâkabe zâbitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında el-yevm hükümet-i Osmaniye'nin tahtı murâkabesinde bulunan Mâverâ-yı Kafkas hutut-ı hadîdiyesi aksâmı dâhildir. İşbu Kafkas hutûtu serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının taht-ı idâresine vaz edilecektir. Ahâlinin ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır.

Madde 16: Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhâfız kıtaâtı en yakın İtilâf kumandanına teslim olunacaktır ve Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için muktezi miktarından maadası beşinci maddesi şerâitine tevfikan takarrür ettirilecek vechile geri çekilecektir.

Madde 17: Trablus'ta ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zâbitlerinin en yakın İtalyan garnizonuna teslimi. Hükümet-i Osmaniye orada bulunan zâbitânın işbu emri icrâ etmedikleri takdirde erzak ve muhâberâtı kat' etmeyi taahhüd eyler.

Madde 18: Trablus ve Bingazi'de Mısrata da dâhil olduğu halde, işgal edilen limanların en yakın İtilâf muhafaza kıtaâtına teslimi.

Madde 19: Alman-Avusturya bahrî, berrî ve sivil memûrîn ve tebaasının bir ay zarfında, uzak mahallerde bulunanların bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda Memâlik-i Osmaniye'yi terk etmeleri.

Madde 20: Beşinci madde mûcibince terhis edilecek kuvâ-yı Osmaniye'ye ait teçhizât, esliha, cephâne ve vesâit-i nakliyenin tarz-ı tevzîi ve istihdâmına dair itâ edilecek ta'limâta riâyet olunacaktır.

Madde 21: Mu'teliflerin menâfiini siyânet için iâşe nezareti nezdine İtilâf mümessilleri merbût bulunacak ve bunlara işbu husâsu teshil için lüzumu görülecek kâffe-i malûmât itâ edilecektir.

Madde 22: Osmanlı üserâ-yı harbiyyesi İtilâf kuvvetleri nezdinde muhafaza edilecektir. Sivil üserâ-yı harbiye ile esnân haricinde olanların tahliyesi nazar-ı dikkate alınacaktır.

Madde 23: Hükümet-i Osmaniye merkezî hükümetlerle kat'-ı münâsebeti müteahhiddir.

Madde 24: Vilayât-ı sittede iğtişaş zuhûrunda mezkûr vilâyetlerin İtilâf kuvvetleri tarafından işgali hakkının mahfûziyeti.

Madde 25: Müttefiklerle Hükümet-i Osmaniye arasında muhâsamât 1918 senesi Teşrîn-i evveli'nin 31. Perşembe günü vasâtî saat-i mahallî ile vakt-i zuhûrda tatil edilecektir.

İngiltere Hükümet-i Kraliyesi sefâin-i harbiyesinden Limni'de, Mondros Limanı'nda lenger-endaz Agamemnon Zırhlısı'nda 1918 senesi Teşrîn-i evvel'in 30. günü nüshateyn olarak imza edilmiştir.

İmza
Arthur Calthorpe
Hüseyin Rauf
Reşat Hikmet
Sadullah

EK: 9

Sadâret-i Uzmâ
Umûr-ı İdâriye Kalemi
(Sûret)
Şerif Faysal Beyefendi Hazretlerine,

İttihad ve Terakki kabinesinin sükûtu üzerine taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden makâm-ı sadâret Harbiye Nezareti inzimâmiyle uhde-i âcizâneme tefviz buyurulmuş ve kabinemize, Meclis-i Mebûsân tarafından birkaç müstenkif Rum mebusu müstesna olmak üzere müttehiden itimad reyi verilmiştir.

Sâbık kabinenin devletin kâffe-i füru'u idâresinde ve her yerinde olduğu gibi Arabistan'da dahi irtikab eylediği hatiât-ı azîmeyi bir lisân-ı hüzn ve esefle itirafa mecbûrum. Ancak bu hususta ve ale'l-husus kavm-i Arab hakkındaki hissiyât-ı hâlise-i âcizânem gerek nezd-i sâmilerinde, gerek peder-i büzürg-vârileri indinde müsellem olduğundan İslâm'ın istiklâl ve âsâr-ı vefîreden beri din-i mübine hidemâtı sâbık olan bu devletin istikbâlini teminen ve hukuk-ı kadîmeye istinâden dest-i vifâk ve muhâdeneti uzatmayı bir vecibe-i diniye addeder ve umûm hanedan-ı âlîşân-ı hâşimânelerine tahiyyat ve ta'zimâtımın iblâğını rica ederim.

21 Teşrîn-i evvel 334
Sadrıâzam

Not: Şifreye tahvil eyledim. 22 Teşrîn-i evvel 332

EK: 10

(Sûret)

Pek muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa Hazretlerine;

Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve millet muvâcehesinde muhâkeme olmak fikrinde idim. Bütün dostlarım bunu âtiye ta'lik etmek için ısrar ettiler. Zât-ı fahîmaneleri ile istişâre edemedim. Müşkil mevkide kalacağınızdan, çok düşündükten sonra sarf-ı nazar ettim.

Bütün hayat-ı siyasiyemde hedefim memlekete nâmuskârâne ve fedâkârâne hizmet etmek idi. Bütün servetim Zât-ı Şâhâne'nin ihsan ettiği otomobil esmanı ile her ay artırdığım yirmişer liradan müterâkim binaltıyüz liralık istikrâz-ı dâhilî bedelinden ve bir de dört arkadaşımla birlikte isticâr ettiğimiz çiftliğin devr-i icârından hâsıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terk ederek bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye mâlik değilim, millete karşı hesap vermek ve muhâkeme olarak tâyin edilecek cezâyı kemâl-i cesaretle çekmek isterim. İşte Zât-ı fahîmânelerine söz veriyorum, memleketim ecnebî nüfuz ve tesirinden âzâde kaldığı gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim.

Bâki kemâl-i hürmetle ellerinizden öperim Muhterem Paşa Hazretleri.

Teşrîn-i sâni 334
Mehmet Talat
Aslına mutâbıktır 4/11/34
İmza

EK: 11

(Ma'ruzdur)

Mütâreke-i münferide mecburiyeti dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi bir iş göremeyeceğime ayân bir alâmettir. Binâenaleyh zaten mevcûd olan mezûniyetim zamanında faydalı bir sûrette iş göreceğimi ümid ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu sûretle bütün hayat ve mevcûdiyetimi iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten mütevellid teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da bir İslâm istiklâlinin husûl bulmasına yardım edebilmek ümidi teessürümü biraz ta'dil ediyor. İlerde hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkil zamanda deruhde buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler, arz-ı hürmet eylerim.

Teşrîn-i sâni 334
İmza
Enver

EK: 12

(Mühür şeklinde)
Ahmet Cemal
Boyacı Köyü

1 / Teşrîn-i sâni / 34

Mârûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Uzunca müddet düşündükten sonra bu aralık memleketten uzaklaşmayı muvâfık-ı ihtiyat telakki ettim. Bilirim birçok mahrûm-ı hayâ eşhas bu uzaklaşmaya başka manâlar vermeye çalışacaklar. Lâkin siz herkesten ziyâde bilirsiniz ki, benim ef'al ve haretimde kanundan, kanunî muâmelâttan tevekkî etmemi icab ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasi ve idarî icrâat ve ef'âlimin kâffesi için birer birer cevab vermeye, efkâr-ı millette bunların hesâbâtını açık alınla edaya hazırım. Fakat bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen garazkârânın ıtlâk-ı lisân eyledikleri bu devr-i heyecanda bi-gayr-i hakkın dûçar olabileceğim ufak bir tecâvüze tahammül edemeyeceğimi zât-ı devletleri de takdir buyurursunuz. Memlekette yalnız kuvve-i milliyenin hâkim olduğu, mütâreke şerâiti icâbınca aramıza karışacak olan ecânibin akd-i sulh ile buradan uzaklaştığı zamana kadar münâsebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkiye çekilmekliğimi tercih ettim.

Asker olduğum için tensîb-i devletleri üzerine irâde-i seniyye istihsâl etmedikçe Avrupa'ya mezûnen gitmeye selâhiyattâr olmadığımı bilirim. Fakat bazı mülâhazât bu tarzda istihsâl-i mezûniyete teşebbüs etmekten beni men etti. Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişahî her bir irâdât-ı seniyelerinin en şedid mutâvaatkârı olduğuma itimad buyurarak bu hilâf-ı usûl hareketimi mâzur görürler kanaatindeyim. Maahâzâ ba'demâ bi'l-fiil hizmet-i askeriye ifâsına kudret-yâb olamayacağından ayrıca takdim ettiğim resmî istidanâmemi terviç buyurarak muâmele-i tekâudiyemin îfâ buyurulmasını sûret-i muhsûsada istirham eylerim.

İstanbul'da pek kimsesiz bırakmaya mecbur olduğum evlâd ve iyâlimi zât-ı devletlerinin himâye-i necibânelerinde göreceğime itimâdım kavi bulunduğunu arz eder ve karîben yine teşerrüf edebilmek ümid-i vâsıkı ile îfâ-yı lâzime-i vedâ etmeme ve sûret-i mahsûsada mübarek ellerinizi öpmekliğime müsaade buyurunuz paşa hazretleri.

Bahriye Nâzır-ı Sâbıkı
Birinci Ferik
İmza
Ahmet Cemal

EK: 13

A. Izzet Pasha

S. E. Rifaat Pasha (Berlin)

5 Novembre 1918

Tres Urgent - Confidentiel

Je prie Votre Excellence de vouloir bien remettre en mon nom au Chancelier de l'Empire le télégramme suivant et de me faire connaître d'ur gence sa rèponse:

"Votre Altesse a dû prendre connaissance de la teneur de l'Armistice que nous avons été amené à conclure avec l'Angleterre et ses Alliés. L'une de s principales clauses laisse la faculté aux ententistes d'intervenir militairement conformément à l'Article 7.

Or la fuite, de connivence avec les Autorités militaires Allemandes, de Talaat, Enver et Djemal pachas et de quelques membres de l'Union et Progrés en emportant des sommes énormes avec eux ainsi que la rumeur publique les en accuse, le départ du général Seeckt Pacha avec tous les dossiers secrets du Quartier Général Ottoman, malgré sa promesse forme le de ne pas emporter ces piéces qui sont la propriété du Gouvernement Impérial, ont excessivement surexcité l'opinion publique au point de compromettre la situation du Cabinet actuel. D'autre part l'élément non musulman dont l'hostilité depuis le début de la guerre est connue pépare des manifestations lors de l'apparition des bâtiments de guerre ententistes pour troubler l'ordre et fournir l'occasion a une intervention armée en prenant comme prétexte la fuite des anciens ministres et de leurs acolytes. Je laisse a l'appreciation et au jugement éclairés de Votre Altesse les consequences funestes qui résulteraient de pareils faits au moment au les contingents militaires, navales et les sujets civiles allemands n'ont pas encore été complétement évacués du territoire ottoman.

Une partie meme de l'opinion publique et de la presse réclame avec instance, en présence des actes reprochés aux autorités militaires allemandes, la saisie comme otage des militaires et civiles allemands qui n'ont pas encore quitté Constantinople.

Je prie done Votre Altesse de donner sans perte de temps des ordres formels et catégoriques à qui de droit afin de ne pas entraver les efforts du Gouvernement tant pour le maintien de la tranquillite que pour l'évacuation des troupes et nationaux allemands, efforts qui ont eu de bons résultats jusqu'ici par le fait meme que tout incident fâcheux a pu etre évité. J'espere aussi que les fuyards précités dont les actes en ce qui concerne les affaires armeniennes rencontrent la réprobation üniverselle ne trouveront pas aupres du Gouvernement Allemand aide et protection et nous seront rendu des qu'ils metront le pied sur le territoire allemand et des pays occupés par l'allemagne conformément à la demande que nous avons formulée par le canal de notre Ambassadeur à Berlin.

En ce qui concerne Enver Pacha je dois aviser particulièrement Votre Altesse qu'avant sa fuite il a adressé à différentes personnages officiels dès lettres pour annoncer son intention de se rendre au Caucase en vue de travailler a la cause İslamique. Inutile de dire que s'il parvenait à réaliser son projet il donnerait lieu à une nouvette effusion de sang causant la mort de milliers d'innocents.

Je puis assurer Votre Altesse que si les fuyards nous étaient rendus ils ne seront pas remis aus. ententiste et le Gouvernement Impérial prendra toutes les mesures nécessaires pour les préserver de la fureur publique, le crois que dans notre état denorme faiblesse no us avons agi d'une façon chevaleresque dans tous nos rapports avec l'Allemagne et jai tout lieu d'espérer que la noble nation allemande en appréciera la portée et ne donne pas le coup de grâce à son allié sicruellement éprouvé."

Grand Vezir
Signè: İzzet - Naby

EK: 14

Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına,

Sadr-ı sâbık Talat Paşa ile nâzır-ı sâbık Enver ve Cemal Paşalar ve müsteşâr-ı sâbık İsmail Hakkı Paşa ahkâm-ı kânûniyeye ve son zamanda bizzat verdikleri sözlere ve teminâta rağmen firar etmişlerdir.

Zaman-ı idârelerindeki icraât-ı idâriye ve siyasiyeden dolayı Meclis-i Milli tarafından aleyhlerinde ikâme-i dava edilmekte olduğu gibi ihtilas ve nüfuz-ı memûriyetini iddihâr-ı servet için isti'mal ettiği gibi esbâbı ile de bazıları aleyhlerinde serd-i ithâmât edilmektedir. Muhâkeme ve muhâsebeye tevdîleri tabiî ve mukarrerdir. Ancak Enver Paşa Kafkasya'ya gitmek ve kendi zu'munca ve mıntıkada istiklâl-i İslâm için çalışmak fikrinde olduğunu âcizlerine yazdığı mektupda serd etmiş ve bu husus elde edilen muhâberât ile de teeyyüd etmiştir ki, böyle bir fikrin mağlûben imzaladığımız mütâreke şerâitine, vaziyet-i umûmiye-i hâzıraya nazaran âlem-i İslâm'a ve tahsîsen vatanımıza son darbe vurabileceğinden cidden endişe olunur. Binâenaleyh müteşebbis ve mütecâsirînin şiddetle takib ve behemehal derdest ve tevkifine lüzum-ı kati olduğundan Kafkasya mıntıkasına herhangi vâsıta ile çıktıkları halde derdest ve tevkif olunmaları için gerek Batum'da ve gerek dâhilde tedâbir-i kat'iye ittihâzı muktezâ-i namus ve hamiyyettir. Tedâbir-i müttehâzeden acilen malûmât îtası tavsiye olunur.

4 / Teşrîn-i sâni sene 334
Ahmet İzzet

EK: 15

NEZARET-İ UMÛR-I BAHRİYE

Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti

Şifre Kalemi

Adet: 1315

Telgraf numarası: 149

Keşîdesi Tilimsan.

Mondros'tan Bahriye Nezareti'ne mevrud 7 Teşrîn-i sâni sene 334 tarihli ve şifreli telgrafnâmedir.

Amiralden sadarete:

Britanya hükümetinden aldığım ta'limâta tevfikan mütârekenin yedi, on, onaltıncı maddeleri mûcibince İskenderun kumandanının General Allenby tarafından kendisine bildirilecek müddet zarfında şehri teslim etmesini, aksi takdirde mezkûr generalin şehri cebren işgal edeceğini zât-ı sâmilerine teklif ve kumandana ta'limât itâsını taleb ederim.

Şevket

EK: 16

Huzûr-ı sâmi-i sadaret-penâhiye,

Mondros'taki İngiliz kumandanlığından ber-vech-i âti telgrafı huzûr-ı sâmilerine arz etmekle kesb-i şeref eylerim:

"Mütarekenâmenin maalesef bazı muhâlif efkârı mûcib olan 16. maddesinin tağyirine ait olarak İngiltere hükümeti Devlet-i Aliyye'nin müşkil vaziyette kalmasını arzu etmediğini ve her hususun mümkün mertebe Devlet-i Aliyye'nin şânına layık bir sûrette nazar-ı dikkate alınacağını zât-ı sâmilerine arz etmekliğim hakkında bendenize salâhiyet veriyor. İngiltere hükümetinin bu işte son derece bir hüsn-i niyetle hareket etmeyi arzu eylediğini kabul buyuracağınıza samimi itimâdım vardır."

İngiltere Bahriye İrtibat Zâbiti

Kumandan: Chilton

EK: 17

Atabe-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîye,

Evkâf-ı Hümâyun Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey kulları vâsıtasiyle tebellüğ eylediğim irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâneleri icâbâtını teemmül etmekte iken Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey kulları evvelki irâde-i hümâyunlarının hem tesri-i infazı, hem teşmil-i ahkâmı tarzında beyanât-ı kat'iyede bulundu.

Talat Paşa Kabinesi'nin istifasını müteâkiben kabine teşkiline memur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyet-i hümâyunları çâkerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordular payitaht yakınlarında, düşman tarafından işgal edilmiş olan bakiyye-i memâlik de istila tehlikesinde iken itimâd-ı mülûkânelerine iğtirâren idâre-i umûr-ı devleti deruhde eyleyen heyetimiz, bir taraftan bi'n-nisbe muvâfık şerâitle mütâreke akdederek tecâvüzât-ı a'dâyı durdurmuş, diğer taraftan dâhilde şimdiye kadar temin-i emn ü asâyişe muvaffak olmuş idi.

Nifak ve tefrika tohumlarını izâle ederek ve fırka ihtilâfâtının tehaddüsüne meydan vermeyerek umûm efrâd-ı milleti yalnız menfaat-ı vataniye dâiresi etrafında toplamaya ve Meşrutiyet'in kâffe-i esâsâtına sâdık kalmaya azmeylemiş olan kabinemiz hakkında emniyet-i humâyunlarının şâibedar olduğu, Ahmet Rıza Bey'in beyanât-ı vâkıasından istidlâl edilmiştir.

Zât-ı hümâyunları ile hey'ât-ı hükümet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilâf-ı esâsî mevcut değilken kabine reisine teveccüh eden mes'ûliyetin birtakım kuyûd ve şurût ile tahdid ve takyidini, riâyet-i ahkâmına kasem etmiş olduğumuz Kanun-ı Esasi ile kâbil-i telif görememekteyiz.

Kabinemizin esnâ-yı teşekkülünde gerek taraf-ı hümâyunlarından telâkkî ettiğimiz irâdât, gerek efkâr-ı umûmiye-i memlekette hiss-i intikam uyandırmamak için her kimin hakkında olursa olsun, kanun ahkâmının tatbikinden inhiraf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerâit dairesinde vüs'umuzun yettiği derecede devlet ve vatana hizmette devam eylemek azminde sâbit iken ber-vech-i mârûz-ı insilâb-ı emniyet-i hümâyunları zehâbı üzerine rüfekâ-yı çâkerânemin ittifak-ı ârâsı ile istifamızı hak-i pây-ı hümâyunlarına takdime karar verdik.

İstirhâm-ı âcizânemizin lütfen kabul buyurulması temenniyâtını vatanımızın refah ve selâmeti, devlet ve milletimizin terakki ve teâlîsi ve zât-ı hümâyunlarının tevâfür-i ömr ve şevketleri tazarruâtına terdîfen arz eyleriz. Ol-babda ve ahvâlde emr-i fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

EK: 18

AREFE-İ İZMİHLAL

Arefe-i İzmihlâl, bugün değil, sadr-ı sâbık İzzet Paşa hükümetinin istifaya icbâr edildiği yevm-i menhusda ilân-ı hulûl etti. Bu hadiseyi ika edenlere tarih, rahmetten başka her şeyi okuyacaktır.

Şimdiki kabinenin reisi Tevfik Paşa Hazretlerinin isimleri, selef-i fehâmet-penâhileri zamanının hakiki bir muzâfun-ileyhi olmuştu. Ve İzzet Paşa'nın yirmi beş günlük müddet-i sadâreti hakiki bir "devr-i tevfik" idi. Fakat biz devletin istikbâlini

İzzet Paşa'nın zâtından pek ziyâde muazzez tanıdığımız için böyle olmasını istemezdik. İsterdik ki, gelen saatler giden dakikaları tahassürle aratmasın.

İktisadi, ictimai, siyasi, idari bin türlü buhranın haşır ve neşir olduğu bir zamanda bize "sükût" emrediyorlar. Vatanın menâfii huzurunda susmak... İhmallere ve hatalara karşı da susmak vacib imiş. Şahsi ağraz ve ihtirâsâtı iskât etmek her vakit kabil ve böyle tehlikeli dakikalarda ise vâcibdir.

Fakat muhali değil, mümkinü'l-îfâ şeyleri bile iltizâm ettiğini âsârı ile göstermeyen bir idârenin müstehak olduğu ve mazhar olacağı telakki ne şekle konulursa konulsun, neticede bir feryâd-ı istimdât, bir vâveylâ-yı ikâz olur.

Zimamdârân-ı umûr hiç şüphe etmesinler ve biraz da sıkılsınlar ki, her gün açlıktan ve sefâletten ölüp yed-i ihmâlimizden kurtulanlara, memâtın henüz nasibeyâb-ı rehakârisî olamayanlar kalben gıbta ediyorlar.

Boğazlar kapalı ve Balkan hattı mesdûd iken bile İstanbul'un tramvayları felc-i müelleme uğramadı. Karadeniz, Akdeniz açık ve vagon alışverişleri ile milli ticaret çeteleri memnû ve mülgâ olmakla beraber, "vesika ekmeği" nâm-ı müsteârını taşıyan nesne, ibâdullahın dişine ve boğazına tenezzül etmiyor.

Havâyic-i zarûriyenin fiatı, arz ve talebe değil, keyf ve ihtikâre göre artıp eksilmektedir. "Eksilmek" dedik, hata!... Devletin itibar-ı mâlîsinden, yani kâğıt paradan başka kıymeti eksilen hiçbir şey yoktur. İzzet Paşa'nın zâtına hücum için en zayıf noktası tahmin ettikleri Cavit Bey, altın ile kâğıdın farkını "iki yüz altmış" kuruşta bırakmıştı. Tevfik Paşa Hazretlerinin nâzır-ı müntehâbı Abdurrahman Efendi idâresinde bu farka yüzde hemen yüz derecesinde bir zam vâki oldu. Bugün bir altın, dört yüz doksan kuruşa satılıyor.

Mütarekenin tatbik ve hatta henüz takrir edilemediği bir vakitte öyle iken, şimdi neden böyle olduğunu bir kere sual etmek hakkını bu bîçâre millete sansör lütfen tasadduk etmez mi?

Zât-ı akdes-i hazret-i pâdişâhînin ictihâd-ı hümâyunları ile hükümet-i hâzıra teşekkül edebilmişti. Binâenaleyh ahvâl-i câriye karşısında uhde-i bülend-i mülükânelerine de bir vazife-i murâkabe ve sual terettüb ve irtikâ eder.

Padişahlara öteden beri "baba" demekte büyük bir fahr ve zevk hisseden bu halk Sultan Mehmet Vahidüddin efendimizi, birâder-i merhumları Sultan Mehmet Reşad'ın taht-ı bedbahtında değil, daha büyük dâder-i mağfurları Sultan Abdülhamid-i Hân-ı Sâni Hazretlerinin erîke-i hümâyununda şeref-câlis görmek istiyor. Bir kere daha kemâl-i ta'zim ile arz etmek cüretinde bulunmuş idik ki: Romanoflardan, Hohenzollern aile ve Habsburg sülâlelerinden bu kerre de bir Rusya, bir Almanya ve bir Avusturya kalabilir. Fakat hanedan-ı Osmanî bizim câmi-i yegânemizdir. Fakr u ihtiyaç çamuru içine her

gün biraz daha fazla batan bu halk, hanedan-ı saltanata dua etmek farîzasına bu dert ve sefâlet arasında evvelki kadar ihtimâm edemezse mâzur görülsün.

İntişârına müsaade edilmeyen satırlarda evvelki gün dahi demişti ki: Sultan Abdülhamid-i Sâni'den sonra bu mülke sahip gelmedi. Her dert ve her ihtiyaç, karşısında mağfûr-ı müşârünileyhi şefkat ve ihtimâm ile müheyya-yı imdat bulurdu.

O an'ane-i mübeccelenin câ-nişîn-i hazin hazretlerince de layık-ı rağbet ve idame görülmesini milletin her ferdi bîkesi gözyaşları ile niyaz etmektedir. Mezbahalardan farkı olmayan muhârebelerin, kıtallerin, açlığın, soğuğun, sanâdid-i ittihadın bakiyyetü's-süyûfu olan zavallılar, şimdi yalnız Allah'tan ve Allah'ın yeryüzündeki vekilinden medet umuyorlar. İşte bu kadar!..

EK: 19

Milne Hattı (Takribi)

Ayvalık'ın şimâlindeki Osmanlar(dan), Yaylacık - Madra Dağı - Kâğıthâne Dağı - Akmaz Dağı - Döşeme Köy - Arku Dere - Münteşa Dere - Yeniçay - Kuyucan - Sarıtepe - Kuletepe - Tepecik - Tatarköy - Mütevelli - Yeni Çiftlik - Papazlı (Hocalı) - Belendağ - Kestelli - Sard Kalesi harabeleri - Antçık Yayla - Kemerköy - Çaplı - Bademler... Buradan itibaren eski İzmir sancağının cenub ve cenub-i şarkî hududunu takiben Umurlu'ya... Buradan Menderes'i takiben Muslukdere'nin Menderes'e döküldüğü noktadan itibaren nehrin 600 metre şimâlini takiben nehre muvâzi olarak Ayaşlı kurbunda İzmir sancağı hududuna... Ve buradan da sancağın cenub hududu boyunca devam ederek Bademler'e kadar.

Yunanlılar 22 Haziran 1336/1920 günü büyük ve umûmi taarruza kalktıkları güne kadar bu hat üzerinde bulunuyorlardı. İlk taarruz; o gün, bu kat üzerinde Akhisar istikâmetine doğru başladı.

EK: 20

Beynelmilel tahkik heyeti,

İzmir'in işgaliyle Anadolu'da başlayan Yunan zulmü Avrupa matbuâtına da aksetti, sulh konferansından evvel Avrupa'da bu gibi havâdisin şüyûunu hiç şüphesiz arzu etmeyen Venizelos işgal menâtıkında zulüm icra edilmediğini ilân etti, nihâyet beynelmilel bir tahkik komisyonunun vaziyeti mahallinde tetkik için gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya hükümetlerinden memur edilen generallerle, sâhib-i rey olmamak üzere bizim taraftan Miralay Kadri Bey ve Yunanlılardan Miralay A. Mazarakis komisyona memur edildiler. Yunan işgal mıntıkasını gezerek tahkikatta bulunan komisyonun raporu aşağıdadır.

Beynelmilel tahkik komisyonunun raporu:

1. Mütârekeyi müteâkib Aydın Hıristiyanlarının emniyeti tehlikede değildi. Harb esnâsında bu vilâyetin Rumları tehcir edildiyse de Nurettin Paşa'dan sonra İzmir Valiliği'ne tayin edilen İzzet Bey bütün ahâliyi, bilâ-tefrik-i cins ve mezheb hüsn-i idâre etmekteydi. Birkaç eşkıya vukûatından gayri asâyiş yolundaydı. Katliâm beyannâmelerinin hakiki olmadığı tahakkuk etti.

2. Aydın vilâyetinin ve bilhassa İzmir'in emniyeti için mütâreke şartnâmesinin yedinci maddesi İzmir kalelerinin işgali için sebeb teşkil edemezdi, kezâ vilâyetin dâhili vaziyeti İzmir'e İtilâf kuvvetlerinin çıkarılmasını icâb ettirecek şekilde değildi.

Bilakis Yunan ordusu İzmir'e çıkar çıkmaz vaziyet bozuldu ve Yunan kuvvetleriyle Türk çeteleri arasında muhârebe başladı.

3. İzmir Kalesi mütârekenin yedinci maddesi sebep gösterilerek İngiliz Amirali Calthorpe'un emriyle 14 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir.

4. Türkler tarafından 1 Mayıs 1919 tarihinde akdedilen miting Yunan kuvvetlerinin karaya çıkmasına mukâvemet için değil, anâsır-ı sâireye karşı Türk ekseriyetini isbat etmek maksadıyla tertip edildiği anlaşılmıştır.

5. Yunan kuvvetleri sulh konferansının kararıyla ve Düvel-i İtilâfiye'nin donanmalarının yardımı sâyesinde İzmir'i işgal ve 2 Mayıs'ta Kramer Oteli'nin önünde karaya üç taburlu bir kuvvet çıkardılar.

6. Asker çıkarılırken Türk rüesâ-yı hükümeti tarafından katiyen mukâvemet edilmemiş olup münferid bazı Türklerin ateşine mâruz kalındığı doğrudur.

7. İşgalden birkaç saat evvel, yüzlerce mahbus kışla civarındaki hapishâneden firar etmişlerdir. Bu firara mâni olmak üzere Türk rüesâsı ciddi tedâbir ittihaz etmemişlerdir. Bu mahbusların bazıları kışlanın yanındaki silah deposundan eslihâ tedârikine muvaffak olmuşlardır.

8. Yunan karargâhı, işgal kıtaâtının şehirden mürûru esnâsında inzibâtı temin etmek üzere, evvelden hiçbir tedbir ittihaz etmemişti. Düvel-i İtilâfiye mümessilinin emri mûcibince Türk ordusu kışlasında bulunuyordu. Türk rüesâ-yı hükümetiyle Yunan işgal kuvvetleri arasında hiçbir irtibat vâsıtası vücuda getirilmemişti.

9. Yunan askerî, siyasi, dinî rüesâsı ahâliyi teskin için hiçbir şey yapmamışlardı; ihrâc olunan kuvvetleri takdis için metropolitin icrâ ettiği takdis ayini çok müessif bir tesir yapmıştır. Askerler geçerken ahâlinin aldığı tarz-ı hareket Müslümanların galeyânını tahrik ve hissiyâtını rencide ederek mukâvemete icbâr edecek şekildeydi.

10. Asker ihrâcı esnâsında tatbik edilmek üzere verilmiş olan emirler harfiyen icrâ edilmeyerek Averof'un süvârisinin Karantina civarında Türklerin tahşidâtta bulunduklarına dair almış olduğu haberler üzerine ve mumâileyhin müdâhalesiyle ta'dil edilmiştir. Şehre hâkim olan cenubdaki tepeleri işgal etmek üzere Karantina'ya

çıkarılması iktizâ eden Efzunlar Gümrük civarında karaya çıkarıldılar. Kılavuzları takiben mahall-i müretteblerine giden alay kumandanları, Türk kıtaâtının Konak civarındaki kışlaya habs edilmiş olduğundan haberdâr değildiler.

11. İlk silahlar Kokaryalı'ya giden caddeye müteveccih hükümet konağının köşesinde atılmıştır. İlk ateşi açanların kat'iyen tayini gayr-i kabildir. Yunan askerleri ilk atılan silahlara cevap vermekle iktifâ ederek ateş etmeye devam etmediler.

12. İlk silah sesleri üzerine ateş umûmileşti. Hükümet konağı meydanının bahçeleri içinde bulunan Yunan askeri, kışla ve konağın pencerelerine sürekli ateş açtılar, ateş başladıktan sonra kışlanın pencerelerinden ateş edilip edilmediği de tayin ve tahkik edilememiştir. Kışlanın karşısındaki binaların duvarlarında hiçbir fişenk izine tesâdüf edilmemiştir. Türklerin de bilhassa Kordon'un bazı mahallerinde ve Yunan konsoloshânesinin bulunduğu mahallede birkaç el silah attıkları görülür. Yunan raporlarına göre konsoloshâne önünden geçen müdafaa mecburiyetinde kalan Yunan kıtaâtı ateş edenlere karşı silah isti'mâline mecbur olmuştur.

13. İçinde zâbitân hatta vali bile dâhil bulunan esir kâfileleri Konak'tan Patris Vapuru tevkifhânesine nakil edilirken halk ile bazı Yunan efrâdının tecâvüzlerine ma'ruz kalmışlardır. Bunların eşyaları çalınmış ve ellerini yukarı kaldırarak "yaşasın Venizelos" diye bağırmaya mecbûr edilmişlerdir. Elleri yukarıda yürüyen esirlerden birkaçı parçalanmıştır. Bir veya ikisi istisna edilecek olursa zâbitân mâni olmamışlardır.

14. Mayıs'ın on beşinci gününü ta'kib eden günler zarfında Yunan makâmât-ı askeriyesinin tevkif ettiği 2500 kişi arasında on beş yaşından aşağı pek çok çocuklar da bulunuyordu. Kezâ bazı mekteblerin talebesiyle muallimleri Patrik vapuruna habs edilerek günlerce sefalet içinde kaldılar ve gayr-i sıhhi şerâit dâiresinde yaşadılar.

15. Mayısın ondört ve onbeşinci günleri zarfında Müslümanların şahsı ve hânelerine karşı pek çok tecâvüzler vâki olmuştur. Fesleri başlarından alınarak yırtılan Türklerin adedi pek çoktur. Kadınlara tecâvüz edildiği gibi birkaç katl vak'ası da olmuştur. Bunları yapanların ekserisi rumlardır. Yunan askerlerinin de bu gibi tecâvüzât ve gasp işlerine iştirâk ettikleri de tahakkuk etmiş olup makâmât-ı askeriye çok sonradan bunlara karşı ciddi tedâbir ittihaz etmek mecburiyetinde kalmıştır.

16. İzmir işgal edildiği gün katl ve cerh edilenlerin miktarını, tarafeyn farklı bir şekilde göstermektedir. Yunanlılara göre askerden iki maktul, altı mecrûh, ahâliden yirmi maktul, altmış mecrûh ve yirmi yaralı, Türklere göre 300-400 maktul ve mecrûh vardır.

17. Civar köylerin ahalisi İzmir'e Yunan askerinin çıktığını haber alır almaz Türk evlerini soymaya, çiftlik hayvanâtını gasp etmeye başladıkları gibi, bu Rum köylerinden bazıları da birkaç Müslüman öldürmüşlerdir.

18. Yunan işgal kuvvetlerinin kumandanı Miralay Zafiriu İzmir sancağı Ayvalık kazası ve İzmir sancağının haricindeki bazı menâtıkın işgal şerâitini, bizzat Monsieur Venizelos'un gönderdiği telgrafı ertesi günü alarak öğrenmiştir.

19. Düvel-i İtilâfiye'nin mümessili filo kumandanı Fitz Morris işgal mıntıkasının tevsîine ait ta'limatı 19 Mayıs'ta (2 Haziran) almıştır. Calthorpe'un tarihî müfârekâtı olan 8/21 Mayıs'tan 15/28 Mayıs'a kadar mümessil Fransız Amirali de Ruide idi.

20. Yunan fevkalâde komiseri 7/20 Mayıs tarihli ta'limâta muhâlif hareket eden işgal ordusu kumandanına fazla salâhiyet verdi. Bu sûretle:

a. Aydın'ın işgali,

b. Düvel-i İtilâfiye mümessilinin müsaadesini istihsâl etmeden işgalin Kasaba ve Manisa'ya kadar tevsii için 1919 Mayıs (10/23) tarihli hareket-i askeriye emrinin verilmesine sebep oldu, fevkalâde komiser bu noktadaki mes'ûliyeti itiraf etti.

21. Yunan fevkalâde komiseri, işgalin tevsîini haklı göstermek için iki esbâb-ı mûcibeye istinâd etti:

a- Makâmât-ı askeriyenin asâyişi ihlâl edilmiş gösteren ve teyid edemeyen istihbarâtına,

b- Düvel-i İtilâfiye mümessilinin vekili sıfatını hâiz bulunan Miralay Smith ile Yunan rüesâ-yı askeriyesi arasında cereyân eden müzakerâta Venizelos'un Miralay Zafiriu'ye göndermiş olduğu, bâlâda bahsettiğimiz telgraftan Miralay Smith haberdâr değildi, mumâileyh Yunan kuvvetlerinin Aydın, Manisa ve Kasaba'ya kadar ileri gitmeleri için velev şifahi bir emir ve salahiyet bile vermiş değildir. Vakıa Miralay Smith, Zafiriu ile olan mülâkatında hat boyunca ve münâkalâtı himâye maksadıyla birkaç neferin ileri doğru sürülmesini tavsiye etmişse de bunu –ileri gitmeye emir aldığı takdirde– tebdile tahdid, hatta Trianda mevkiini tecâvüz etmesinin pek tehlikeli ve müthiş kargaşalıklara sebeb olacağını ilâve etmişti. Miralay Smith, Yunan işgal kumandanıyla mülâkâtından mercii haberdâr etmiş bulundu.

22. İzmir hâdisâtının bu havâlide yapmış olduğu sû-i tesire rağmen Yunan ordusuna ileri hareketi ve Manisa, Ödemiş, Aydın ve Nazilli mıntıkasında yerleşmesi ilk günlerde yolunda ve sükûnet içinde cereyân etmiştir. Yunan karargâhı orduya yardım etmek bahânesiyle köyleri dolaşan müsellah Rum grublarına göz yummak sûretiyle büyük bir cürüm işlemiştir. Bu gruplar müteaddit cürümler irtikâb etmişler ve her türlü tecâvüzâta âlet olmuşlardır. Yunan karargâhı tarafından 16. 5. 919 tarihinden itibaren ihdâs edilen Divân-ı Harb, üç ay zarfında üçü idam olmak üzere 74 mahkûmiyet kararı vermiş olup mahkûmların 48'i Rum, 13'ü Türk, 12'si Ermeni ve biri Yahudi'dir.

23. İzmir vekâyiinin davet ettiği galeyanı zîrdeki esbâb teşdîd etmiştir:

a) İşgal mıntıkasının tahdidinin tehiri dolayısıyla meydana gelen kararsızlık.

b) Yunan kıtaâtının süratle dâhile ilerlemesi ahâliyi tedhiş etti. Mâruf Müslüman aileleri işgal edilen mıntıkaları terk etmeye başlamışlardı. Türk ordusu ile jandarmasından efrâd firar etmekteydi, eşkıyâ faaliyeti arttı.

c) Müsellah Rum gruplarının yardımı ile Yunan ordusu tarafından Türk evlerinde yapılan taharriyat ahalinin galeyanını azami derecede teşdîd etti. Bu gibi tedâbir mesken masuniyetini mukaddes tanıyan ahâli-yi Müslime'nin hissiyâtını tahrik etmiştir. Bunun neticesi olarak bütün Aydın vilâyetinde kargaşalığı hissettirebilecek bazı alâim görülmüştür ki, Yunan kuvvetleri işgal mıntıkasını tevsi ve ileri hareket hususunda bunu sebep ittihâzına yeltenmişlerdir.

24. Müsellah Rumların kullandıkları eslihanın, mütârekeden sonra kaçakçılar tarafından Adalar'dan Anadolu'ya çıkarılmış olması muhtemeldir. Yunan Salib-i Ahmer'inin sandıklarla silah idhâl etmiş olduğuna dair Türklerin iddiaları hiçbir sûretle şâyân-ı kabul değildir. Ancak Şubat zarfında Adriyatikus Vapuru'yla müteaddit defalar vürûd eden sandıkların derûnunda silah ve cebhâne bulunduğuna şehâdet etmişlerdir. Yunan makâmât-ı aidesi, ancak Mart'ın ilk günlerinde, Türk gümrük memurlarının sandıkları kontrol etmesine mâni olmuşlardı.

25. Muhtelif şehirlerin işgal tarihi ber-vech-i zîrdir:

Bayındır: 25 Mayıs 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Ayaslug: 25 Mayıs 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Yaylacık: 25 Mayıs 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Aydın: 27 Mayıs 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Ödemiş: 1 Haziran 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Nazilli: 3 Haziran 1335 tarihinde işgal edilmiştir.

Türk çete ve asilerinin yaptıkları bazı cürümlere, Rumlar şiddetle mukâbele etmişlerdir. Vaziyet-i askeriye bu cerâimin bir kısmını haklı gösterebilirse de, mukâbele-i bi'l-misil pek hâşiyâne yapılmış ve tarafeynden maktul düşenler çok olmuştur.

27. İşgal taburunun kumandanının emriyle Nazilli 6/19 Haziran gecesi tahliye edildi. Şehir işgal edildikten sonra, Düvel-i İtilâfiye mümessili 1/14 Haziran tarihinde tahliyesini emretmişti. Yunanlılar bu emri nazar-ı itibara almamışlardır. Yunan kuvvetlerinin şehri terk ve tahliye edeceğinden Türk idaresi haberdar edilmesi lâzımdı.

28. Yunanlılar taarruzdan korkarak haber vermediklerini ileri sürüyorlar. Yunan karargâhı ancak 6/19 Haziran tarihinde Nazilli'nin tahliyesini emretmiştir.

29. Yunan kuvvetlerinin habersiz gitmesi, asâyişi muhafaza için Türklerin teşkilât vücuda getirmesine vakit bırakmamıştır. Yunan kuvvetleri çekildikten sonra şehre giren çetelerin önüne geçemezlerdi. Bu sûretle bazı Rumlar tecâvüzâta ma'rûz kalmıştır.

30. Şehirden çekilen Yunan askeri otuz Türk'ü de beraber nakletmiştir. Bunlardan birisi yürüyemediği bahâne edilerek yolda katledilmiştir. Bir ikisi yolda firara muvaffak

olmuşsa da, mütebâkîsi Köşk mevkiinde vukû bulan bir müsâdeme esnâsında Yunanlılar tarafından katledilmişlerdir. Bu müsâdemede bir Yunan zâbiti de maktul düşmüştü.

31. Nazilli'nin tahliyesinden sonra, Türk taarruzlarının sıklaştığı görülmüştür. Aydın ve civârında gerek Türk, gerek Rum ahali teslih edilmiş bulunuyordu.

32. Yunanlılar Aydın civârındaki köylere keşif kolları sevk etmişler ve bu sırada bazı köyleri yakmışlardır. Bu kollardan birisi 14/27 tarihinde bir Türk çetesiyle müsâdeme ederek Aydın'a kaçmış ve Aydın kapılarında (24 saat süren muhârebede çeteler ilk defa olarak 10,5'lik toplar istimâl etmişlerdir. Neticede Yunanlılar geri çekilmiştir.

Rum şâhitler dâhilden de Türklerin ateşine ma'rûz kaldıklarını iddiâ ediyorlar. Bu sırada Türk mahallesinin müteaddit yerlerinde yangın olmuştur. Yangından kurtulmak için firar etmek isteyen Türk kadın ve çocukları bilâ-sebeb Yunan askerleri tarafından katledilmiştir.

Gerek Yunan karargâhı, gerek Yunan ordusu soğukkanlılığını tamamen kaybetmiş bulunuyorlardı; evvela birçok cerâim ve vahşet irtikâb ettikten sonra 16/29 - 17/30 gecesi şehri terk ettiler, Orduyla şehirden kaçmak isteyen birçok Rumların şehri terk etmesine karargâh mâni oldu.

33. Rum mahallesini Yörük Ali Çetesi yakmıştır; bu çete evleri yağma ve katliâm yaptıktan sonra bütün mahalleyi ateşe vermiştir; bu çete hem önüne gelen rumu bilâ-tefrik-i sin ve cins caddelerde öldürmüştür. İki üç bin kişi râhibelerin manastırına ve hükümet konağına ilticâ ederek yetmiş beşinci fırka kumandanı Miralay Şefik Bey tarafından kurtarılmışlardır. Yunanlıların iddiâsına göre katledilen Rumların mikdarı 2.000 kadardır. Bir İngiliz şâhid bunları cem'an 400 kişi olarak göstermektedir.

Bir Fransız zâbiti maktul Yunanlıları 1500-2000 ve Türkleri 1200-1500 göstermekte ve Türklerin ne kadar maktul verdiklerinin tayini kâbil olamayacağını ilâve etmektedir.

34. Şehri tekrar işgal eden Yunan kuvvetleri, Rum fabrikalarının da bulunduğu Türk mahallesini yakmışlardır.

35. Bu sûretle 8.000 Rum olmak üzere 30.000 nüfusa mâlik olan şehrin sülüsânı yanmış harab olmuştur; yanmayan evler yağma edilmiştir.

36. Yunanlılar tekrar şehre girmezden evvel, Türk sekene, İtalyan mıntıkasına ilticâ etmiştir. Bin kadar Rum da Türk mıntıkasına nakledilmiştir. Heyetimiz Nazilli'de bulunduğu sırada bu bin kişi sefâlet içinde Türk mıntıkasında bulunmaktaydılar.

37. Düvel-i İtilâfiye mümessilinin sarih emirlerine rağmen Yunan karargâhı Aydın'ın tekrar işgâlini emretmiştir. Yunanlılar Venizelos'un emriyle hareket etmişlerdir. Venizelos bu hususta Düvel-i İtilâfiye mümessilinin müdâhaleye hakkı olmadığını bildirmişti.

38. Balacık ile Aydın arasındaki köylerin kâffesi harekât-ı askeriye esnâsında yakılmıştır.

39. Bugün sükûnet avdet etmiştir. Cephe civarındaki köyler el-ân sefâlet ve mezâhim içindedirler. Tedâbir-i askeriyeden zarar gören bu köylülerdir.

40. Aydın vilâyetinin Yunan ordusu tarafından işgâli emlâk ve mahsûlât nokta-i nazarından müthiş ziyânı mûcib olmuştur.

a) Hayvanât yağma edilmiştir. Bunların mühim bir kısmı Yunan ordusunun iâşesine sarf olundu.

b) Harekât-ı askeriye ve müsâdeme esnâsında köyler yakılmıştır. Bu yüzden sekiz milyon İngiliz lirası ziyan vardır.

c) Türklerin mahsûlâtını Yunanlılar yağma etmiştir. 200.000 İngiliz liralık ziyân vardır.

d) Ahali köylerine avdet etmezse zeytinler de mahvolacaktır.

41. Yunanlılar Bergama'yı işgale salâhiyettar idiler. Heyetimiz oraya gitmedi. Buralarda da Türk çeteler var.

42. Haziran 4/17 tarihinde Bergama tahliye edildikten sonra Menemen'e toplanmış olan Yunan askerleri müdafaasız Türkleri bilâ-sebeb parçalamışlardır. Bini mütecaviz Türk'ün katledildiği anlaşılmıştır. Bu katliâmı Yunan karargâhı tertib etmemiştir. Acemi efrâdını zâbitleri men edememişlerdir.

43. Yunanlılar bir haneden askere ateş edildiğini iddia ediyorlar. Bu babda pek çok şahitler dinlenmiştir. Rumların şahâdeti gayr-i sarih ve mütenâkızdır. Yunan karargâhının te'yidini heyet-i tahkîkiye sahih ve müsbet addedemez.

44. Manisa, İzmir sancağının haricinde olduğu halde, Düvel-i İtilâfiye mümessilinin emri olmadan ve haber verilmeden işgâl edilmiştir. Bilâhare askerî esbâb-ı mûcibe dermeyan edilerek işgâl kuvvetleri Ahmetli ve Papazlı'ya kadar ilerlediler. Hatta ilk günlerde Akhisar dahi işgâl edildiyse de bilâhare tahliye edildi. Manisa bilâ-müşkilât işgâl edildi. Yunanlıların tazyiki ve evleri basarak silah taharri etmeleri efkâr-ı umûmiyeyi aleyhlerine çevirdi. Kadıdan maada hükümet memurları yerlerinde kaldılar. Müftü kendisini Yunanlıların aradığını haber alır almaz İstanbul'a firar etmiştir.

45. Mütârekeden sonra Adalar'dan Ayvalık'a geçen Yunan çeteleri, yağmacılığa ve katliâma başladılar. Yunan kumandanlığı Ayvalık'ı işgal edince yerli Rumları teslih etti. Bunlar pek çok mezâlim yapmaya başladıklarından bilâhare terhis edildiler. Ayvalık'ta Müslümanlar azdır, şimdi bunların mikdarı yirmiyi tecâvüz etmez. Rumların nısfından fazlası işlerin açılması için Yunanlıların gitmesini temenni etmektedir.

46. Yunan işgâli Müslüman ahâlinin yurtlarını terk etmesine sebeb olmuştur. Bu gibi muhâcirlerin mikdarı pek çoktur. Mikdar-ı mezkûru tesbit edemedik.

47. Rumların İzmir'e nakli hakkında Şeyhülislâm Mustafa Hayri'nin sulh konferansına vâki olan teklifine gelince, tahkikat neticesinde zîrdeki hakâyıka dest-res olduk.

a) Venizelos'un 7/20 Mayıs tarihli telgrafından da anlaşılacağı vechile, Yunan işgâlinin gâyesi Yunanistan'daki İzmir ve Ayvalıklı muhâcirlerin yurtlarına avdetlerini temin idi.

b) Bazı yerlerde bilhassa Bergama ve Foça mıntıkasında Türklerin terk-i diyar etmesinden istifade eden Rum muhâcirler kolaylıkla iskân edildiler.

c) Yunan işgâlinin sebeb olduğu gürültü ve kargaşalık dolayısıyla Yunanlılar bile bu muhâcirlerin yurtlarına avdetlerini muvakkaten men etmeye mecbûr oldular. Yalnız zengin ve hükümetin muâvenetine muhtâc olmayanların avdetine müsaade edildi. Mamâfih kaçak olarak dönenlerin miktarı da az değildir. Şeyhülislâmın ithâmâtı vesâik-i sübûtiyeyi hâiz değildir.

İmzalar
Heyet-i Tahkîkiye azasından
Amerika nâmına: Amiral Bristol
Fransa nâmına: General Patou
İngiltere nâmına: General Haar
İtalya nâmına: General Dalulio

EK: 21

(Haziran üç yüz otuz beş evâhiri)

Hükümet-i Osmaniye ile Düvel-i İtilâfiye arasında akdedilecek sulha dair bazı mütalaât-ı hususiye:

Mukaddime:

Mensub olduğumuz manzume-i ittifâkiye tarihte misli nâdir bir mağlûbiyet-i elîme ile hüsemâmızın irâdesine inkiyâd mecburiyetine düştükten sonra devletimizin bilâ ve lâ-noksan harita-i âlem-i siyasette arz-ı vücud edebilmesini temenni ve tahayyül edecek dünyada bir ferd-i âkil tasavvur olunamaz.

Ancak metâlib ve müsted'iyâmızı sulh konferansına arzdan evvel mukarrerâtında hak ve adli rehber ittihâz edeceğine resmen ve alenen vaad ve temin eden düvel-i müttefika-yı gâlibe ve lâ-siyemmâ Amerika ricâline suâl-i âtiyi irâeye ihtiyaç vardır:

"Düvel-i Müttefika bizim hakkımızda emsâl-i tarihiyyeye ve millel-i Nasrâniye hakkında tatbik olunan muâmelâta kıyasen mi itâ-yı hüküm edecek, yoksa mukarrerâtında taassub-ı diniye ve ihtirâsât-ı fütuhat-cüyâneye mi tâbi olacak?"

Sulh murahhaslarımızın muhtırasına Monsieur Clemenceau'nun verdiği cevabnâmede, Osmanlı Devleti ve Türk milleti âdeta, kabiliyet-i medeniyesi dûn ve idâre-i müstakiliye gayr-i salih bir hükümet ve millet şeklinde tasvir edilerek, pek mahdut

bir dâirede küçük ve zayıf bir devlet haline ifrağ edilmek niyetleri ihsâs olunmaktadır ki bu endişenâk suâle sâik olan da işte bu ifâdât ve istilzâm ettiği tesirâddır.

Bir iki asır evveline kadar, dünyanın hemen bi'l-cümle devletlerinde câri olan idâre-i mutlaka-i müstebite, Devlet-i Osmaniye'de dahi yakın vakte kadar hükümrândı. Ancak o zamanki idâremiz de düvel-i sâireye kıyâsen meşhûd olabilecek fark ve istisna, belki de lehimize şehâdet eder.

Yine düvel-i mütecâvirenin velâ-siyemmâ bugün düçâr-ı inkisâm ve inkırâz olmuş olan Rusya ve Avusturya imparatorluklarının, cepheden merdâne bir sûrette yıkamadıkları bünyân-ı metin-i devleti, fesâd ve inhilâl-i dâhili ile dûçar-ı vehen etmek için düvel-i Hıristiyani'yi teşvik ve ifsâda kıyâm ettikleri tarihe kadar milel-i mezkûre hakkında devletin muâmelesi gayet müsâvâtperâne ve himâyetkârane idi ki bu kaziye (umûr-ı hariciye ve mâliyemizin bunların yed-i emânetine tevdi edilmiş bulunması gibi vakâyi ve vesâik-i tarihiye ve) el-yevm bu akvâmın elimize geçtiği zamandan daha kesirü'l-adet, daha zî-servet ve makbul olarak (aleyhimizde kâim) ve mevcut olmaları gibi parlak bir vak'a-i ibret-fezâ ile müberhen bir hakikattir.

Zamân-ı şevket ve istilasında bunları seyf ile İslâm beyninde tecebbüre muktedir olan ecdâdın sırf evâmir-i diniye ve hissiyat-ı insâniyeye tebean gösterdikleri bu merhametin ahfâd hakkında mükâfatı bilmem ki bu hal mi olacaktı?

Rumlar bir buçuk asır evvel, ifsâdât-ı siyasiyesine mebni selb olunan bir patriklerinin matemini tutarak âlem-i Nasrâniyet'te aleyhimizde propoganda icrâsından geri durmamakta iseler de, erbâb-ı insaf ve tarih-şinâsân-ı âlem bu vak'ayı, o devirlerin zihniyetiyle muhâkeme ve Avrupa'da mesbuk olan emsâliyle münsifâne mukâyese ederlerse mazimize dair bir hükm-i âdilâne itâ ederler.

Gerçi son asırlarda şahrâh-ı terâkki ve medeniyette ve bilhassa sanat ve marifette Avrupa'dan geri kaldığımızı ve bunun neticesiyle siyaseten kuvveten ve serveten düçâr-ı inhitat olduğumuzu itiraf zarûri ise de akvâm-ı Hıristiyâne'deki temâyülât ve bundan kesb-i kuvvet ve muvaffakiyet eden haricî entrikaların ve kapitülasyonlardan mütevvelid müdâhalâtın bu babdaki tesirâtından ve ikbal devrimizin tarihinden külliyen teâmi edilerek bu inhitâtın ırkî bir adem-i kabiliyete atıf ve isnâdı muvâfık-ı hak ve insaf değildir.

Yine dâhildeki ihtilâfât-ı mezhebiyeden ve bunun bir idâre-i meşrutada mûcib olacağı teşevvüşât endişesinden dolayı Avrupa hükûmâtından bir asırlık bir teahhürle nihâyet devletimizde dahi idâre-i meşruta ilân ve kabul olundu (1908). Şüphe yok ki büyük bir endişeyle tahmin ve intizâr olunan ihtirâsât, teşevvüşât zuhûra gelerek ve neticede bir hâr-ı meş'ûma sürüklenerek bu âkıbet-i fecîyeye dûçar olundu. Maahâzâ bu ahvâlin mes'ûliyetini bütün millete tahmil etmek istemek, bu gibi ahvâl ve ihtilâlâtta

teferrüt eden, ihtiraskâr rüesânın, milletlerin mukadderâtıyla oynayageldikleri hakkında görülen birçok emsâl-i tarihiyeyi inkâr eylemek demek olur.

Ahiren serzede-yi zuhûr olan Ermeni kıtâli, gerçi Türk milletinin ekseriyet-i azîmesi tarafından nefretle telakki edilmiş ve maalesef şu zaman-ı mühimde, bazı fırka münâzaâtı ve münâkaşâtı tavizât ve tereddüdâtı mûcib olmasa, fâil ve mürettebleri cezâ-i sezâsının çoktan verilmiş olacağı tabii bulunmuşsa da, bu fiil-i menfur hakkında hükmü kat'i verilmezden evvel Ermenilerin de ef'âl ve cinâyât-ı müdhişelerinin münsifâne sûrette tahkik ve muhâkemesi icab eder...

Ermeni milletinin zaman-ı harbde hükümet-i metbûasına karşı kıyâmı bir ihtilâl-i siyasi addolunsa bile, asırlardan beri beraber yaşadığı diğer bir akîde erbâbını şeyh ve şa'b ve kadın erkek demeyib öldürmek, yakmak, ırza tecavüz etmek, kundaktaki çocukların ecsâdından armalar yapmak, nisvânını toplayıp düşman-ı müstevli efrâdı için kârhaneler ihzâr etmek beynindeki farkı erbâb-ı insaf tayin ve bunun müstelzim olacağı infiâlât-ı şedîdeyi takdirle, Türklerin kemâl-i saffetle itiraf eyledikleri cürümler için hiç olmazsa esbâb-ı muhaffefeden addeyler.

İhtilâl-ı Kebir ve nihâyet Napoleon'un istila muhârebâtı ile tam bir rub' asır Avrupa'yı kana buladıktan sonra da bir mağlûbiyet-i elîmeyle teslim-i silah eden Fransa'nın Viyana Konferansı tarafından düçâr edildiği mücâzata kıyâsen hakkımızda tertib olunacak muâmeleye denilecek bir şey yoksa da Monsieur Clemenceau'nun makalesinden ve bazı düvel-i muazzama ve sağîrenin teşebbüsât ve tecâvüzât-ı harisânesinden istidlâl olunan sûret-i hallin mev'ud olan adl-i siyasiye ve nısfete iktirân etmeyeceği derkârdır.

İşte şu maksatla düvel-i muazzamanın hissiyât-ı ma'deletkârânesine müracaattan sonra, metâlib ve temenniyâtımızın ber-vech-i âti serdi ibtidâr olunur.

HUKUK-I ESÂSİYE VE TEŞKİLÂT-I COĞRAFÎYECE TEBEDDÜLÂT:

Devlet-i Aliyye ile akdolunacak müsâlehada nazar-ı dikkate alınacak nukât-ı mühimme ber-vech-i âtidir:

1. Hilâfet

2. Vilâyât-ı Arabiye

3. Boğazlar ve İstanbul

4. Ekseriyet-i mutlakası İslâm olan ve aynı zamanda Rum ve Ermeni ekalliyetleriyle meskûn bulunan Asya-yı Suğra vilâyâtı.

1. Hilâfet:

Mısır'da bulunan Halife-i Abbâsî'nin bi'l-rıza Sultan Selim-i Evvel'e terk ve teferruğu ile beraber Mekke emirinin dahi muvâfakat ve mutâvaatıyla Hilâfet-i İslâmiye hanedan-ı celîlü'ş-şân-ı Osmani'ye intikâl etmişti.

Gerçi bazı mezâhib, hilâfetin Âl-i Resûl'e ve sâdât-ı Fatimiye'ye mahsûs olduğu iddiasında bulunmakta ise de, irtihâl-i Resul ile beraber hilâfetin Hazret-i Ebûbekir'e intikâli bu davanın butlânını isbat ve irâe eder.

Ancak şayet Avrupa'ca bizim bu kanaatimiz hilâfına bir fikir ve arzu mevcudsa, bu meselenin, bir mesele-i mahsûsa-i İslâmiye ve diniye olmasına mebni, bunun düvel-i muazzamaca faslı cihetine gidilmeyerek beyne'l-İslâm hallolunması için bir çâre taharrîsi adalete daha tevâfuk eder. (Fikrimce bütün diyâr-ı İslâm'dan bi'l-intihâb, bir yerde (tercihan İstanbul'da) cem olunacak bir meclis-i ulemânın ekseriyetle vereceği karara tabiîyyet olunabilir.)

Bir de şurası nazar-ı dikkate alınmak lâzımdır ki, öteden beri hilâfet meselesi beyne'l-Arab ve beyne'l-İslâm birçok ihtilâfâtı ve sefk-i dimayı mûcib olmuş olduğundan, bugün hilâfetin başka bir hanedana tefvizi yeniden bu gibi teşevvüşâtı ve bundan istifadeye yeltenmek isteyen bazı düvel-i Nasrâniye beyninde, münâzaâtı istilzâm edeceği, akvâ-yı ihtimâlâttan olmağla da, maslahaten de câiz değildir.

2. Vilâyât-ı Arabiye:

Hicaz'ın müstakil bir hükümdarlık halinde teşekkülü bir emr-i vâki olup bizce de artık denilebilecek bir şey kalmamıştır. Çünkü zümre-i gâlibeyle ittifâk ve beraberce irakâ-yı dem, bu hakkı Şerif Hüseyin'e bahş eylemiştir.

Ancak hilâfet meselesi lehimize hallolunduktan sonra, saltanat-ı Osmaniye ve Hicâziye arasında tekarrür edecek bir sûrette Haremeyn-i Şerifeyn'e müteallik hukuk-ı hilâfetin tayin ve takrir ettirmesi lâzım gelir.

Mısır hakkında da alâkadar olan düvel-i gâlibenin tekâlifine de bilâ kayd u şart teb'iyyet mecburiyeti derkârdır. Milliyet prensipleriyle teârüz etmeyecek Filistin, yani Arz-ı Mukaddes'te bir hudud-ı muayyene dâhilinde olarak beynelmilel ve beyne'l-edyân bir idâre tesisine razı olmak mecburiyeti görünmektedir.

Arabiyyü'l-asl olan ve Arapça tekellüm edilen Suriye ve Irak vilâyâtına gelince, bunların tamamiyle muhtâriyet-i idârelerini devlet tasdik eder. Ancak bunların bizden külliyen infikâk ederek birer sûretle Avrupa devletlerine ilhâk edilmelerinin Wilson Prensipleri'ne tevâfuku kabul ve tasdik olunamaz. Diğer cihetten bunların Hicaz hükümdarlığına verilmeleri, ahâlisinin dahi itirafı vechile, mehâzir-i günâgûna dair olacağı gibi, büsbütün hâl-i bedâvette bulunan necât emâretleri misillu işbu vilâyât-ı mütemeddinenin dahi küçük emir veya sultanlar idâresine tevdi olunmaları da, ümerâ-yı Arab'ın muhâsedât-ı malumelerine binâen mahzûrdan sâlim görülemez.

Bu muhâsedât ve mehâzirîn önünü almak için bunları kısım kısım bazı Avrupa düvel-i muazzamasının zîr-i murâkabesine vaz etmek de Arabistan'ın mukâsemesinden başka bir manayı tazammun etmez.

Binaenaleyh Suriye ve Irak'ın bi'l-farz sâbık Macaristan kraliyeti derecesinde bir muhtâriyet-i kâmile-i idâriye şeklinde Zât-ı Şâhâne'nin hâkimiyetine tevdi edilmesi ve ondan sonra Türk vilâyâtı hakkında zikrolunacak devlet-i mefâhirenin bir müddet-i muayyene için kontrol ve muâveneti tahtında bulundurulması en sâlim bir sûret-i hal gibi görünmektedir. Maahâzâ bu hususa muvâfakat olunmadığı takdirde bu babda re'y-i âmm usûlüne müracaat olunması muvâfıktır.

3. Boğazlar ve İstanbul:

Boğazlarda serbestî-i mürûr ve ubûru kabul etmek gayr-i kâbil-i ictinâbdır. Ancak medhallerin temellükü ve emr-i muhafazası şayân-ı münâkaşadır. Çünkü bu kadar mühim olan nukât müdafaasız bırakılacak olursa harbi daha evvel tasmim eden bir devletin, zaman-ı lâzımında vaz-ı yed etmesi emr-i tabiidir.

Binâenaleyh bunların hod-be-hod seddine hak ve selâhiyeti olmamak ve bu meseleyi de Cemiyet-i Akvâm'a karşı mes'ul olmak şartıyla kemâ-kân Devlet-i Aliyye'ye bırakılması en tabiî ve ahsen bir çâredir.

İstanbul'un Devlet-i Aliyye payitahtı olarak kalması için birçok esbâb ve hukuk-ı tarihiye mevcuddur. Binâenaleyh bu babda son dereceye kadar ısrar mecburiyetindeyiz.

Ancak İstanbul'un kapılarında bir Bulgar veya Yunan hükümeti bulunursa artık bu şehirde asâyiş ve istirahat ümid etmek pek vâhî olur. Binaenaleyh ya Devlet-i Aliyye'ye, eskeriyet-i mutlaka-i nüfusu İslâm olan Trakya'da bir hudud-ı metine-i sevkü'l-ceyşiye vermek veyahut şarkî ve garbî Trakya'dan mürekkeb bir hükümet-i mümtâze-i İslâmiye teşkil etmek mecburiyeti vardır.

4. Ekseriyet-i mutlakası İslâm olan ve aynı zamanda Rum ve Ermeni ekalliyetleriyle de meskûn bulunan Asya-yı Suğra vilâyâtı;

İstanbul dâhil olmak üzere Tük ve Kürt vilâyâtının tamamen Devlet-i Aliyye idâresinde bulunması lâzimeden ve icâbât-ı madelettendir. Yalnız anâsır-ı Hıristiyâne ekalliyetinin müddeiyâtı muhtâc-ı münâkaşadır. Biz âtide bahs olunacak ve bir ecnebi devletin müzâheretine mesned olacak bir idâre-i muvakkata ile bu ekalliyetlerin serbestî-i inkişâfları tamamiyle temin edilmek ve idare-i muvakkatanın hitâmından sonra dahi devam etmek üzere, beynimizde kalmalarına ez-can u dil hâhişker ve tarafgiriz.

Ancak kendileri artık bizimle yaşamak istemezlerse düvel-i muazzama-i mütemeddiyenin ekseriyet-i İslâmiye'yi ekalliyetin idâresine verip mahvetmek gibi bir haksızlığı ihtiyar edeceğine ihtimal veremeyiz.

Cihân-ı medenînin vicdânına müracaat ederiz; kırk sene kadar evvel Yunanistan ve Sırbiye'ye terk edilen arazimizde bulunan ahâli-yi İslâmiye'den kaç aile kalmıştır? El-yevm Memâlik-i Şâhâne'de dahi "Moralı" diye maruf olan

birkaç aileden başka, ora muhacirleri evlâdından kimseye tesâdüf olunuyor mu? Eski Sırbistan eyâletinde yetmiş seksen sene evvel hükümran olan ırk ahfâdından kaç kişi bulunabilir? Halbuki zulmüyle teşhir edilmek istenilen Türk idaresinde mevcud olan milyonlarla ahâli-yi Hıristiyani'ye davasıdır ki, şu sahifelerdeki feryâd-ı muhikkimizi âmâk-ı kalbimizden koparıyor.

Binâenaleyh hukuk-ı müeyyide-i tarihiyeye mâlik bir millet ve mezheb evlâd ve erbâbının, bu asr-ı medeniyette helâkına mahall vermemekten ricâl-i mütemeddine tevakkî etsinler.

Bu bâbda âtiyyü'l-beyan çâre şâyân-ı tedkik ve teemmüldür:

Balkan Harbi'nden beri Yunanistan elinde kalan ahâli-yi İslâmiye'nin aded-i nüfusu ve mikdar-ı arazisiyle, Asya-yı Suğra'daki Rumların aded-i nüfusu ve mikdar-ı arazisi mukâyese edilerek İslâm ve Hıristiyan beyninde bir nüfus ve arazi mübâdelesi icrâsı (bittabii bilâd-ı cesîme-i ticâriye müstesna) kable'l-harb devleteyn beyninde tekarrür eylemiş olduğundan bu esas üzerine bir sûret-i tesviye bulmak taht-ı imkândadır.

Aynı muâmeleyi Ermenistan hakkında da tatbik edebilmek mümkündür ve hatta daha pek kolaydır. Çünkü bir kısım Ermeni'nin biraz şarka ve Türk ve Kürd'ün biraz garba alınmasıyla mes'ele hallolunabilir. Yalnız her iki cihetin menâbi ve mehâric-i ticâriye-i bahriyesi ve hudud-ı sevkü'l-ceyşleri keyfiyetinin dahi tahdid-i hudud komisyonları vasıtasıyla bilâhare bir sûret-i muhikka ve âdilânede nazar-ı dikkate alınması lâzımdır.

5. Manda meselesi ve netice:

Devletin şu dûçar olduğu hâl-i hacette ve akvâm ve edyân-ı muhtelife erbâbı beynindeki ihtilâfât ve münâfesât içinde, ale'l-husus taht-ı tehdidinde bulunduğumuz zarûret-i mâliye muvâcehesinde bir idâre-i sâlime teşkili pek kolay bir mesele olmadığı gibi düvel-i gâlibenin dahi alacaklarından, harb-i hâzır ziyanlarından ve birçok imtilâzâttan dolayı müteaddid hukuk davasında bulunmaları vesâire gibi sebeblerle herhalde şu son zamanlarda "Manda" lafzıyla eda olunan bir müzâheret ve mürâkabe olmaksızın devletin temine-i hayatı kâbil olamayacağına her bir sahib-i fikr-i selimce kanaat olunur.

"Manda" tabirinin şümûlü pek malum değilse de saltanatın hakk-ı kaza ve temsilinin mahfûziyeti, "Manda" âmirinin nüfuzu câri olmağla beraber, kuvva ve heyet-i teşriiyenin bekâsı, devlet-i müzâhere memurîninin kontrolü altında yerli memurların da temşît-i umûr etmesi İsviçre milisi tarzında olsun bir ordu teşkil edilmesi, mütekâidin ve erâmil hukukunun gözetilmesi gibi hususâtın şurût-ı esâsiyeden olması iktizâ eder. Bir de mandater olan hükûmetin kontrolü kâfi

görülerek her gûnâ kapitülasyonun sûret-i kat'iyede ref'i de ehemm-i umûrdan ve iktizâ-i mâdelettendir.

Ondan maada "Manda"nın müddeti mübhem tabirâtla ifade edilmeyip behemehal 15 ilî 30 senelik muayyen ve mahdûd bir müddete münhasır olması lâzım gelir.

Arazi-yi devletin müteaddid "Manda"lara taksimi devletin inkisâm-ı kat'iyesinden başka bir şey addolunamaz.

Binaenaleyh Asya-yı Suğra şibh-i cezîresi (Trakya ve İstanbul'la beraber) ve Arabistan vilâyâtı hakkında bâlâda dermeyan olunan teklifin kabul ettirilmesi takdirinde vilâyât-ı mezkûrenin dahi muayyen ve kat'i bir müddet dâhilinde bir tek "Manda"ya tevdi olunması istikbal ve hayât-ı devleti kâfil yegâne sûret-i hâldir.

Bu "Manda"nın Avrupa düvel-i muazzamasından birine tevdii halinde birçok muhâsedâtı tevlid edeceği gibi, istikbalimiz için de hayırlı olmaz. Binâenaleyh bu umûmi "Manda"nın Amerika hükümetine veya Cem'iyet-i Akvâm'a tevdi olunması ensebdir.

Anadolu'da baş gösteren birçok teşevvüşât ve sefk-i dimaye sebebiyet vermesi müsteb'âd görülmeyen iğtişâşâtın önü alınması için bir an evvel âlem-i medeniyetin şu tedbire tevessül etmesi vazife-i insaniye olduğu gibi, bu teşevvüşâtın tesiriyle izmihlâl ve inhilâl-i kat'iden korunmak için bizim dahi bir an evvel bunu taleb etmemiz elzemdir.

EK: 22

Ferit Paşa'nın sulh konferansına verdiği muhtıra:

Efendiler,

Bu meclis-i âlî huzurunda isbat-ı vücud etmeye cesaret etmezdim; eğer Avrupa ve Asya'yı ateş ve kana gark eden bir harbde millet-i Osmâniye'nin mes'ûliyeti bulunduğunu tasavvur edebilseydim. Beyânâtımın mufassal olabileceğinden dolayı arz-ı i'tizar ederim. Zira bugün efkâr-ı umûmiye-i âlem ve tarih muvâcehesinde gayet mufassal ve hakikatin uğratıldığı tahrîfât sebebiyle herkesçe malum olmayan bir davayı müdafaa ediyorum. Harb esnâsında hemen bütün âlem-i medeniyet Türklerin güya irtikâb etmiş oldukları efkâr-ı cinâiye hikâyeleriyle teheyyüc edilmiştir. Vicdân-ı beşeri ile'l-ebed nefretle ürpertecek mâhiyette bulunan bu cerâimi setr ve te'vil fikri benden pek baîddir ve hatta şu fâcia-i azîme fâillerinin derece-i mücrimiyetlerini tahfif tasavvurunda da değilim; maksadım bu cinâyet-i müthişenin hakiki fâilleri kim olduğunu delâil-i müsbitesiyle cihâna irâe eylemektir. Bizler etrafımızı muhît hissiyât-ı na-hoşnûdîsinin ehemmiyet-i şümûlü hakkında hayâle kapılmıyoruz. Birtakım hâdisât-ı mevsûkenin Türkiye'yi bugün nâ-müsâid bir mevkiye koyduğu tamamiyle malumumuzdur. Fakat

hakikat-ı ahvâlin sâha-yı aleniyete îsâli âlem-i medeniyeti ve nesl-i müstakbeli haksız gayr-i muhikk bir hüküm vermekten men edeceğine kanaat-ı kâmilem vardır. Osmanlı hükümdarının ve milletinin haberi olmaksızın Karadeniz'de bir Alman sefine-i harbiyesine râkib bir Alman amiralinin şarkta ilân eylediği muhârebenin millet-i Osmaniye'nin ve Avrupa kabinelerinin dahi tamamiyle mechûlü olan muâhedât-ı hafiyeye vaz'ı imza etmiş olanlara râcidir. Filhakika bu muâhedât Kayzer İmparatorluğu ile 1913 senesinde bir darbe-i hükümet neticesi olarak mevki-yi iktidârı gasp eden bir ihtilâl komitesi sergerdeleri arasında akdedilmiştir. Bu hususta Fransa ve İngiltere sefirlerinin Devlet-i Aliyye ile çar hükümeti arasında muhâsemâtın ihtidârı tarihine tekaddüm eden üç ay zarfında hükümet-i metbûalarıyla teâti eyledikleri muhâberât ile istişhâd ediyorum.

Nâire-i harb bir kere iştigal edince İstanbul hakkında Rusya'nın öteden beri perverde eylediği âmâl-i harisâne millet-i Osmâniye'ye mâhirâne bir sûrette garibü'z-zuhûr bir tehlike gibi gösterilmekle mevcûdiyet-i milliye endişesi harbe azîm bir şiddet verdi. Arzu buyurulduğu halde bu babda icrâ edilecek tahkîkatta küşâde bulunan evrâk-ı siyasiyemiz meclis-i âlinize arz ile şerefyâb olduğum izâhâtı te'yîd ve isbat edeceğinden iştibah buyurulmamasını rica ederim.

Diğer hâdisât-ı mahalliyeye gelince: Osmanlı Meclis-i Âyanı huzûrunda mükerreren vukû bulan beyanâtımı burada tekrara cesaret-yâb oluyorum. Devlet-i Osmâniye hayatı izâle edilen ahâli-yi İslâmiye'ye müteellim olduğu derecede Hıristiyan vatandaşlarının katil ve ifnâsından dolayı dahi müteessirdir. Filhakika İttihad ve Terakki Komitesi Hıristiyanların itlâfıyla iktifa eylemeyerek üç milyon Müslümanı vesâit-i mütenevvia ile isâl-i dâr-ı adem etmiştir. Komite tarafından meskenlerinden tard edilmiş olan bu bedbahtlardan birkaç yüz kişi hâlâ bugün mültecâsız her türlü vesâyit-i maîşetten mahrum bir halde Anadolu dâhilinde sürünmektedir. Bu felâketzedeler maskat-ı re'slerine avdet etseler bile, yine felâketleri nihâyet bulmayacaktır. Çünkü Müslümanlara ait birçok şehirler, karyeler an-kasıd tahrib edilmiştir. Asya-yı Suğra bugün serâpâ bir harâbe-zâr halindedir. Hükümet-i hâzıra bütün faaliyet ve mesâîsine rağmen bu âfetin te'sîrât-ı menviyesi halen kâmilen izâleye muvaffak olamıyor. Şu beyanâtımı mahallinde re'sü'l-ayn müşâhede herkes için mümkündür. Bu ahvâlin delâletiyle mehâlik-i Türkiye'de taassub-ı mezhebiyeden tevellüd edebilecek mücâhedat veya muâvenet-i milliyeden inbiâs edebilen muhâsamât tasavvuru kemâliyle bertaraf edilmelidir. Zira Millet-i Osmâniye kuvvet ve şiddetin hakka karşı muvaffakiyetle mücâhede edebildiği bir devr-i tarihîde bile zîr-i hâkimiyetindeki akvâm-ı Hıristiyaniye'nin mevcûdiyetine, ismet ve nâmusuna, mukaddesâtına riâyet ve hürmet etmiş olduğu gayr-i münkerdir. Millet-i Osmâniye'yi kendine en az müsâid olan bir devre-i hayâtiyesiyle değil, belki medîd olan tarihinin heyet-i umûmiyesiyle muhâkeme etmek daha muvâfık-ı hakkâniyet ve adâlet olur. Namları, desâtir-i hareketleri, suver-i icrâiyeleri ne olursa olsun Rus ve

Türk ihtilâlcilerini tahrik eden sevâik-i tabiîye aynıdır. Enkâzını yağma için cemiyet-i beşeriyeyi tahrîb, emvâlini gasb için masûm insanları itlâf etmek nukâtına ma'tûfdur. Misâl-i nâ-mesbuk bir istibdat ile ef'al ve efkâr-ı hususiye beş seneden beri... Türklerden düvel-i mu'telifeye karşı vaziyet-i zâhireleri farklı olmayan Rus milletinin Bolşeviklerden istihlâsı için Avrupa ve Amerika azîm fedâkârlıklar ihtiyar etmektedir. Senelerden beri İttihad ve Terakki komitesinin rütbe-i tahakkümü altında kalmış olan Türklerin hali bugün Bolşevik idaresi altında bulunan Rusların vaziyetine müşâbih olduğundan beri hakkında ibrâz edilen meveddet-i insâniyetkârâne ve hayırhahâne diğerlerinden diriğ edilmemelidir. Bir, ihtilâlcilerin ef'âlinden mes'ûl tutulmadığı halde diğerinin muâteb olması muvâfık-ı nısfet olamaz.

Nûr-ı hakikat bir müddetten beri Avrupa efkâr-ı umûmiyesine nüfûz etmeye başladı. İttihat komitesi aleyhinde Dersaâdet'de cereyân eden muazzam dava devletin en yüksek makâmâtını işgâl etmiş olan ruesâ-yı cemiyetin harb ve fecâyi' meselelerindeki mes'ûliyetlerini izhâr ve irâe eyledi. Bu hal millet-i Osmâniye'nin berâatıdır. Alem-i medeniyet huzûrunda bu sûretle berâet ve iade-i şeref ve haysiyet eden milletimizin ba'demâ vazifesi iktisadi ve fikrî bir herâset-i kesîfeye hasr-ı mesâi ile Cemiyet-i Akvâm'ın bir uzv-ı mûteberi olmaktır. Binâenaleyh millet-i Osmâniye ne harb ne de sulh olmayan ve hayli zamandır imtidâd eden bir vaziyet-i gayr-i tabiîyenin tevlid eylediği keşmekeş-i ahvâl artık resîde-i hitâm olarak bir devr-i intizâmın te'sîsini ve mütârekeye rağmen arazisini mütemâdiyen taht-ı işgâle alınmasına nihayet verilmesini arzu eylemektedir.

Filhakika bu işgâl keyfiyeti İzmir'de vesâit-i müdafaadan mahrûm ahâli-yi İslâmiye aleyhinde en müessif cinayet vukûuna sebebiyet verdi. Aynı sûrette şiddetle temenni olunur ki, kırk seneden beri arazice birçok zâyiâta uğratılan ve artık lâ-tecezzi bir hale gelen Devlet-i Osmâniye'nin "Statüko antebellum" esasına müsteniden kable'l-harb mevcut bulunan hudud... temâmiyet-i mülkiyesi temin edilmiş, Trakya'da Müslüman ahâlisi bir ekseriyet-i azîme teşkil eden kısmın iadesi ve Edirne'nin müdafaasını temin eyleyecek hududun tayini cümle-i temenniyâttandır; zirâ ancak bu sûretle payitaht-ı Osmânî emin bir sûrette müdafaa edilebilir. Zaten bu metâlibimiz Wilson Prensipleri'ne tamamen mutâbık olup bu prensiplerin sulh-ı âlemin iadesi için seyyânen tatbik edileceği kanaatiyle mütâreke talebinde bulunmuş idik. Aksi takdirde Devlet-i Osmâniye yeniden dûçar-ı inkisâm olursa Şark'ta muvâzene-i esâsiye zîr ü zeber olacaktır.

Toros silsile-i cibâli tekvin ve hilkât-i âlemde tesâdüfen vukûa gelmiş bir ârıza-i tabiîyeden başka bir şey olmayıp Bahr-ı Sefîd'den Arabistan'a kadar bu silsile-i cibâlin öte tarafındaki havâlîde Türk lisânıyla beraber her ne kadar kısm-ı küllîsinde başka bir lisân mütekellem ise de bu memâlik milliyet esâsından daha amîk hissiyâttan dolayı lâ-yenfek bir sûrette İstanbul'a merbuttur. Toros'un her iki tarafında aynı gaye-i âmâl, aynı efkâr, aynı menâfi-i ma'neviye ve maddiye bunları o rütbe mecz etmiştir

ki, bunların teşkil etmiş olduğu kesif kütlenin tecezzîsi Şark'ın sulh ve müsâlemetini külliyen ihlâl edebilir. Hatta o memâlik ahâlisi ârâsına müracaat bile meseleyi halle kâfi değildir. Zirâ bu mesele nev-i beşerin heyet-i umûmiyesinden bir kısım-ı mühim teşkil eden 300 milyon Müslüman'ın menâfi-i âliye ve mühimmesine müteallik ve onlara aittir. Vicdân-ı âlem ancak hakka, milletlerin âmâline ve adâlet-i ezeliyeye muvâfık olan şerâit-i sulhiyeyi tasvib edebilir.

EK: 23

Clemenceau'nun Cevabi Notası

Tarih: 25 Haziran 1919

Düvel-i müttehide-i müttefika ve müşâreke meclisi taraf-ı fahîmânelerinden 17 Haziran sene 1919 tarihinde mevdu muhtırayı pek ihtimâmkâr bir dikkatle mütalaa eyledi. Yevm-i mezkûr celsesinde verilen vaadi incâzen konferans bu muhtıra hakkındaki mütâlaâtını ber-vech-i âti bast u temhîd arzusundadır.

Zât-ı fahîmâneleri Devlet-i Aliyye'nin harbe dühûlünü intâc eyleyen desâis ve bunu takib eden fecâyi hakkındaki teşrihâtından evvel vakt-i zimamdârân-ı hükümetin irtikâb etmiş oldukları cinâyâtı ma'zur göstermek veya tahfif eylemek tarîkını iltizâm eylemekte ve izâhât-ı vâkıada Devlet-i Osmaniye ile Düvel-i İtilâfiye arasında hiçbir sebeb-i ihtilâf bulunmadığı halde Almanya'nın tahrikâtıyla hareket eylediği ve bilâ-sebeb-i meşru açılan ve şiddetle idare olunan harb esnasında, dâhil-i mülkte tarihin şimdiye kadar kayd etmediği bir sûrette îkâ edilmiş olan katliamlardan ve cerâim-i sâireden mütevellid mes'ûliyet asla millet-i Osmaniye'ye teveccüh etmeyib bu cinâyâtı ikâ eden bir komite hükümetine râci bulunduğunu beyan ile beraber irtikâb edilen cinâyâttan Müslümanlar da Hıristiyanlar kadar musâb olduğu ve bu vakâyi-i elîme asla sâika-i tassubdan inbiâs etmeyip çünkü Devlet-i Osmaniye'nin bütün edvâr-ı tarihiyesinde milel-i tâbia hakkındaki muâmelât-ı nısfetkârânesiyle in'itât-ı kadîmesi şâhid bulunduğu dermeyan edildikten sonra Türkiye'nin bekâsı muvâzene-i âlem için elzem bulunduğu ve binâenaleyh Devlet-i Osmaniye'nin harbden evvelki hali ve heyet-i mecmûasıyla ibkâsı icâb eden siyaset-i lâzıme-i adâlet olduğu cânib-i fahîmânelerinden beyan edilmektedir.

Meclis ne bu hükmü ve ne de onun müstenidün-ileyhi olan delâili kabul edemez. Hükümet-i hâzıra-i Osmâniye'nin selefleri tarafından ta'kib edilen siyaseti tamamen ve amîk bir sûrette takbîh eylediğine Paris konferans heyeti tamamiyle kâni olup bunda bir an ve zerre-nümâ şüphe etmez. Hükümet-i hâzıra-i Osmâniye'nin bu tarz-ı hareketinde, sâiki bazı mülâhazât-ı ahlâkiye olmasa bile (ki böyle olduğundan şüphe edilmez) vaziyet-i hâzıranın icâbâtından nâşi bu tarik-i müdafaayı ihtiyar eylemesi zarûridir. Efrâd-ı millet netâici memleketleri için bu derece felâket-âver olan ef'âli ret

hakkına tamamiyle mâlik ise de mes'ele umûmiyeti itibariyle muhâkeme edilirse bir millet siyaset-i hariciyesini temşît ve arzularını sevk ve idare eden hükümetin icrâatında hissedar olması tabii ve mantıkî bulunduğundan ve çünkü Türkiye tarihinin en buhranlı bir zamanında düstur-ı nisfet ve hiss-i merhametten tamamen âri ve tahayyül edilen muvaffakiyetten bile istifadeden âciz bulunan ricâl-i kadîme eline düşmüş olduğundan dolayı bugün Türkiye bu nazariye-i esâsiyenin netâyic-i muhikkasından masun kalması lüzumunu iddia edemez.

Maahâzâ Devlet-i Osmaniye'nin kable'l-harb mevcûd olan tamamiyet-i mülkiyesinin hudud-ı âtiyesiyle iadesi talep olunduğu sırada, muhtırada yalnız millet-i Osmaniye'nin hükümet-i sâbıka ricâli hatâyâtının cezâsını çekmeye mecbûr edilemeyeceği delâletiyle istinâd olunmayıp bu mütâlaât lehinde daha amîk esbâb irâe edilmekte ve Türklerin mazideki vüs'at-ı istilasından ve âlem-i İslâm'ın hâl-i hâzırından bahsolunmaktadır. Konferansı bî-sûd münâkaşâta girişmekten ve zât-ı fahîmâneleriyle refâkatlarındaki murahhaslara mûcib-i itâb beyanâttan tevakki arzusundadır. Ve hasâil-i memdûhasına hayran olduğu Türk milleti hakkında Paris Konferansı heyeti hüsn-i niyetle mütehassistir. Fakat bu fezâil-i ber-güzidesi meyanında ecnebi örflerini idare kabiliyetini dahi hâiz olduğuna meclis kani olamaz. Müddet-i medîde tekerrür eden tecârib-i adîde bu babda ona bir tereddüde mahal bırakmamaktadır. Tarih bize Türk'ün müteaddid muvaffakiyetini ve kezâ müteaddid nikbet-edyârını mağlûp milletler ve tahlis-i istiklâl eylemiş kavimler tezkâr eylemektedir. Hatta muhtıra bile yakın zamanlarda zîr-i hâkimiyet-i Osmâniye'den çıkmış araziden dolayı ibrâz-ı esef olunmaktadır. Mamâfih bugün bu tahavvülât içinde hiçbir misâl yoktur ki Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da bir memleket üzerinde hâkimiyet-i Osmâniye'nin tesis ve orada maddiyatın tenâkus ve seviye-i medeniyetin tenzîliyle neticelenmesin ve kezâ hiçbir misale tasâüf edilmez ki birbirine Osmanlı hâkimiyetinin tebâüdü orada terakkiyâtın tezâyüdü ile netice-pezir olmasın. İster Avrupa Hıristiyanları ister Suriye, Arabistan ve Afrika Müslümanları arasında olsun, Türk fetih ettiği arazide esbâb-ı ma'mûriyet istihsâr edememiş ve harben kazandığını inkişaf ettirmeye muvaffak olamamıştır. Türk'ün mahâreti umrân-ı mülk hususunda masruf değildir. Mesrûdât-ı anîfenin bedîhiyesi ancak ber-vech-i âti takrir edilmek lâzım gelir.

Devlet-i Aliyye hiçbir sebeb-i meşru olmaksızın ve Düvel-i İtilâfiye tarafından harb icab edecek bir muâmele görmeksizin [...] tasammum ile Düvel-i İtilâfiye'ye hücum eylemiş ve mağlûp olmuş olduğundan milel-i kesireden müteşekkil imparatorluğunu terkib eden ahâli-yi muhtelifenin tanzim-i mukadderâtı vazife-i mühimmesini galiplerin deruhte etmesi tabiîdir. Düvel-i müttehide-i müttefika bu vazifeyi bizzat ahâlinin temenniyât ve menâfi-i dâimesine muvâfık bir sûrette ifâ etmek arzusundadır. Fakat muhtırada dermeyan edilen mâhiyât icrâda bazı mühâlazât-ı mezhebiyeye göre devlet-i

Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesi yalnız hududu dâhilinde yaşayan anâsır-ı müslime ve gayr-i müslimenin istifadesi nokta-i nazarından değil Türk rıbka-i idâresini asla hissetmemiş ve bu rıbkanın altında yaşamak mecburiyetinde bulunanlara bir bâr-ı azîm olduğunu unutmuş bulunanların hissiyât-ı diniyelerine riâyet için ifâ ve iade edilmesi imâ ediliyor. Fakat kat'iyetle denilebilir ki bu fikrin hakikata muvâfakati kabul edilemez. Harb-i hâzırın safahât-ı cereyânı bu iddianın hilâfını müsbittir. Protestan Almanya, katolik Avusturya, ortodoks Bulgaristan ile Müslüman Türkiye'nin komşu memleketleri nehb ve ticâret maksadıyla bi'l-ittifak dâhil oldukları bu mücadelenin şümûl-i dinisi ne olabilir? Bu bâdire içinde müterettib bir taassubun zevkini tahsil ve tecrübe için fırsat-bahş olan yegâne hâdise Hıristiyanların Türk hükümet-i sâbıkası emriyle katliamıdır. Hissiyat-ı diniyeye mâtuf olabilecek her türlü şâibe-i tarafgirîyeyi izâle değilse de bir dereceye kadar tahfif için zât-ı fahîmâneleri Ermeni katliamının devre-i ikâında aynı hükümetin emriyle afif ve mûti ahâli-yi İslâmiye'den birçoklarının dahi müthiş ahvâl içinde katl-i ifnâ eylediklerini zikir etmektedir. Şu hâle göre esnâ-yı muhârebede ale'l-umûm hükümetler bu sahada pek az tarafgirlik asârı göstermişlerdir.

Düvel-i İtilâfiye ise bu hususta hiçbir eser-i tarafgiri ibrâz etmemiştir ve şimdiye kadar bu hükmü tadile medar olacak hiçbir hâdise de vukûa gelmemiştir. Herkesin umûr-ı vicdâniyesine hürmet, makâmât-ı mukaddese kemâl-i ihtimamla siyânet edilmiştir. Harbden evvel Müslüman olan milletler ve devletler bugün de muhafaza-yı din etmektedirler. Umûr-ı diniyede ancak mihver-i cereyânını taht-ı masuniyette bulunduracak şerâit-i emniyetten maada hiçbir şey tadil edilmemiştir. Bu tadilât ise müttefiklerin taht-ı murâkabesinde bulunan her yerde salâh-ı hali mûcib olduğu şüphesizdir.

Tarihî müşa'şa ve azim Müslüman devletinin tenkîs-i arazisi keyfiyetinin kâffeten memâlik-i İslâmiye'yi rencide edeceği iddiâsını da muvâfık-ı hakikat bulamıyoruz. Zira İstanbul'da şerir-nişîn olan hükümetin asr-ı hâzır tarihi sâhib-i fikir ve iz'an Müslümanlarca bir menba-ı sürûr ve fahr-ı gurûr olamaz. Bâlâda izâh ettiğimiz veçhile Türk kavmi muâmelât-ı idâriyede şimdiye kadar ibrâz-ı mahâret ve istihsâl-i muvaffakiyet edemediğinden bu kavme daha müsâid şerâit dâhilinde sa'yini tevsi' imkânı verilirse kendi dehâsına muvâfık bir dâire-i faaliyette azim ve himmetinin inkişafına hizmet etmiş olur. Tefessüh ve desîseden inbiât etmiş olan adetten ferâgat ile Türk milleti için sa'b ve muğlak olmayan şerâit-i cedîde dâhilinde dâima âsâr-ı bâhiresini göstermiş olduğu şecâat ve itâata ilâveten mezâyi-i sâire izhâr ederek memleketin dolayısıyla dininin pertev-i ikbâline hâdim olması pek mümkündür. Eğer bu hususta tarafımızdan hata edilmiyorsa zât-ı fahîmâneleri ümitlerimizin neden ibaret olduklarını takdir buyuracaklardır.

Muhtıralarının câlib-i nazar bir fıkrasında zât-ı fahîmâneleri bundan böyle vatanlarının vazifesi iktisadi, ilmî ve fikrî bir harâset-i kesîfeye vakf-ı faaliyet olduğunu

zikrediyorlar. Hiçbir inkılâp daha heyecan-âver ve daha câzib bir sûrette müfid ve mûcib-i menfaat olamaz. Hiçbir inkılâp memleketiniz için bundan daha fâideli ve müsmirr olamaz. Zât-ı fahîmâneleri Türk ırkı beyninde bu tekâmül-i mühimmi ihdâsa hatve-endâz-ı teşebbüs olursa şüphesiz ki, yed-i iktidârımızda olan her türlü muâvenete kesb-i liyâkat eder ve bu türlü müzâherete temâmiyle mazhar olursunuz. Bu vesîle ile ihtirâmât-ı fâikamın kabulünü rica ederim.

İmza:
Clémenceau

EK: 24

Ali Rıza Paşa Kabinesi, Teşrîn-i evvel 335

Sadrıâzam	:	*Ali Rıza Paşa*
Şeyhülislâm	:	*Hayderîzâde İbrahim Efendi*
Hariciye	:	*Mustafa Reşit Paşa*
Harbiye	:	*Mersinli Cemal Paşa*
Dâhiliye	:	*Damat Şerif Paşa*
Şûrâ-yı Devlet Reisi	:	*Abdurrahman Şeref Bey*
Ticâret-Ziraat	:	*Hâdi Paşa*
Adliye	:	*Mustafa Bey*
Mâliye	:	*Tevfik Bey*
Nâfia	:	*Abuk Paşa*
Bahriye	:	*Salih Paşa*
Evkaf	:	*Sait Bey*

Ali Rıza Paşa hükümetinin beyannâmesi:

Vatan ve memleketin el-yevm geçirmekte olduğu şu buhranlı devrede hükümet-i hâzıra, Cenab-ı Hakk'ın tevfikât-ı ilâhiyesine ve Peygamber Efendimiz'in ruhâniyet-i celîlesine istinâd ve padişahımız hilâfet-penah efendimiz hazretlerinin tevecc üh-i hümâyunlarına ve millet-i Osmaniye'nin müzâheretine itimâd ile mesûliyeti deruhte edecek saadet ve selâmet-i mülk-i devleti temin için azm-i kat'i ile ifâ-yı vazifeye ibtidâr eylemiştir. Heyet-i Vükelâ-yı hâzıra, mütecanis ve hutût-ı esâsiyede müttehidü'l-efkâr olup hiçbir fırkaya mensub olmadığı gibi muhtelif siyasi grupların hiçbiriyle dahi temas etmez, fakat vatan ve memleketin saadet ve selâmetine mâtuf olan gâyede hepsinden muâvenet-i mâneviye intizârında bulunur.

Eyyâm-ı âhirede Anadolu'da zuhûr eden ahvâl İzmir'in bi-gayr-i hak işgali ile onu takib eden vakâyi-i fâcianın ve Anadolu vilâyât-ı şarkiyesi mukadderâtı hakkında

işâa edilen rivâyetin efkâr-ı ahâlide hâsıl eylediği tesirât neticesi olup maksat ise hukuk ve hudud-ı Osmaniye'nin muhafazası olduğuna ve hükümet de şu hisde müşterek bulunduğuna nebean vukûa gelen suver-i tefehhümün zevâline şu iştirak hissi kâfildir. Milletin büyük küçük hiçbir tabakasında ve memleketin hiçbir noktasında bu ulvi maksada mugâyir bir fikir ve mülâhazâtın muvaffak olamayacağı âşikârdır. Hususiyle hubb-ı vatan ve hulûs-ı niyet ve samimiyet rehber-i hareket olunca su-i tefehhümâtın ortadan kalkmasına mâni bittabii zâil olur.

Hükümetin düstûr-ı âmâli cümlece muta' olan Kanun-ı Esasi ahkâmıdır. İrâde-i milliyenin tecelligâhı olan Meclis-i Mebûsân'ın sür'at-i mümküne ile celb-i akdem vezâifimiz ve intihâbâtın kemâl-i hürriyet ve selâmetle cereyanı ve mukadderât-ı memleketin vükelâ-yı millet vesâtatıyla tayini ahz ü âmâlimiz olduğundan ekser tarikiyle icrası esbâbına tevessül olunmuştur.

Menâfi-i hayâtiyet-i vatanın temini hükümetin yekvücut bir kitle teşkil eden millete istinâden konferans huzuruna çıkmasına mütevakkıf olmakla itilâfâtın tesirât-ı muzırra-i hariciyesi bütün vatandaşlar tarafından teslim edileceğinden hükümet mutmaindir. Şeref ve haysiyet-i Osmaniye memlekette hüsn-i adalet ve müsâvâtın hükümran olmasında bulunmakla bilâ-tefrik cins ve mezhep hiç kimsenin kanunen mahfuz olan hukuk-ı şahsiye ve mezhebiyesine bir günâ taarruz vukûa gelmemesine sarf-ı mesâi edilecek ve muhafazası mülzem olan intizâm-ı ictimâiyeye asla halel getirilmemesine i'tina olunacaktır.

Hükümet efkâr-ı âmmenin ma'kesi olan matbûatın memlekete büyük hizmetler ifâ edebileceğine kâni ve herhalde menâfi-i vazifeyi vikâyeye her zamandan ziyâde itina etmesine dahi memurdur. Mesâlih-i devletin hüsn-i cereyanı kavânin ve nizâmât-ı mevcûdenin tamamen tatbikine vâbeste olmakla memurînin bu noktaya ale'd-devam riâyetkar olmaları lâzımdır. Hilâf-ı kânun ahvâl vukû bulmuşsa bunların dahi yine kanun dairesinde tashihine müsâraat olunacaktır.

Wilson Prensipleri'nden bi-hakkın istifade edilerek Devlet-i Osmaniye'nin padişahın etrafında müctemî bir devlet-i müstakile olarak temin-i bekâsı için hiçbir teşebbüsten geri durulmayacaktır. Zaten Düvel-i Muazzama'nın hissiyât-ı nısfetkârâneleri vaziyete gittikçe nüfuz etmekte olan Avrupa ve Amerika efkâr-ı ammesinin i'tidal-perverliği de bu babda emniyet-bahştır.

İn'ikad-ı sulhun bir an akdem teyessüriyle hâl-i tereddüde nihayet verilmesi menâfi-i vatan icâbından olmakla bu hususta dahi teşebbüsât-ı lâzimeye ibtidâr olunacaktır.

EK: 25

Yeni kabinede ekseriyetle mevcud olan kadim ve samimi rüfekâmı ziyâret ederek istiksâ-yı ahvâl ve teâti-i efkâr etmiş idim. Muttali olduğum bazı ahvâl üzerine menâfi-i hayâtiye-i mülk ve millet endişesi ve beynimizde müesses olan revâbıt-ı muhâdenet ve uhuvvet-i askeriye emniyesiyle mütâlaât-ı âtiyeyi serde müsâreât ediyorum:

Birkaç aydan beri memleketin dûçar olduğu tehlike-i istila ve izmihlâlin şimdiye kadar geçilebilmek emrinde fedâ ve harekât-ı milliyenin te'sirât-ı nâfiası cümleten tasdik edilmektedir. Yalnız bu hizmetin netâyicini iktitâf etmek, bundan sonra hakimâne ve kanuni bir idârenin te'sisine vâbeste olduğu da erbâb-ı nazarca müsellemdir. Artık hükümet ve millet ikiliğinden ayrılarak bir vahdet-i kâmile şekli irâe etmesine fikr-i âcizânemce ihtiyac-ı acil ve mübrem vardır. Kabineyi teşkil eden zevâtın hulûs-ı niyet ve itidal fikrinden cümlenin emin olduğuna mu'temedim. Hiçbir kabinenin devam-ı memûriyetine imkân bırakmayacak bir vaz' ve hâl-i dâhiliyenin siyaset-i hariciyemiz üzerine olabilecek te'sîrât-ı meş'ûmesi muhtâc-ı îzâh değildir. Hükümet-i seniyece bir an evvel mebûsânın intihâb ve meclisin cem'i için tedâbîr-i seria ittihaz olunmaktadır. Muhafaza-yı vatan emrindeki azm ve niyetlerinin erkân-ı hükümetçe sûret-i telakkisi bugünkü beyannâmeden istinbât olunacağından hulûs-ı niyetle ittihâd-ı efkâr husûl bulacağına emniyetim ber-kemâldir.

Ancak bu sabah nezd-i âcize gelen vâkıf-ı ahvâl ve şâyân-ı emniyyet bir zât Kütahya ve Bilecik cihetlerinde muğayir-i marzi bazı ahvâlin zuhûrundan bahseylemiştir.

Bizi fetret ve ihtilâfa sevk etmek için haric ve dâhilden birçok teşvikât ve tahrikât vukû bulacağının tahmin ve teslim edileceği tabiidir. Diğer taraftan dün vükelâdan bir zâtın irâe ettiği Kastamonu vali vekilinin bir telgrafnâmesinde âdeta hükümet-i merkeziyeye alenen emrediliyordu. Bu misillû hâlâtın devleti bu derekeye getirmiş olan ve taraftarınızdan dahi rütbe-i merdûdiyeti beyannâme ve tahlifnâmelerinizde mealmesâr görülen idâre-i sakîmeyi aynen taklit demek olacağından bu misillu adamlara vesile-i hareket ve faaliyet verilmemesini müsellemim olan fetânet ve kiyâsetinizden ümit ederim. Hülâsa, artık memlekette vahdetin temini ve kavânîn-i esâsiye dâiresinde hükümetle râbıta te'sisini kemâl-i hulûs ile tavsiye ve ricaya müsâraat eylerim.

EK: 26

Sivas'tan Harbiye Nâzırı Cemal Paşa Hazretlerine mevrûd şifredir.

C. 7/8; 10-35 Ahmed İzzet Paşa Hazretlerine,

Mütâlaa-i sâmileri layık olduğu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alındı. Harekât-ı millinin te'sirâtı hakkındaki hüsn-i telakkiye teşekkür olunur. Bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra dahi hidemât-ı vâkıa-i milliyenin hakimâne bir tarzda idâme edileceğine ve kanuni bir idârenin temâmi-i tesisine bütün mevcûdiyetimizle çalışılacağına itimat

buyurulmasını rica ve çünkü gaye-i mesâimizin bir devre-i kanuniye küşâdına mâtuf bulunduğunu arz ederim. Elhamdülillah hükümet ile millet nokta-i nazarlarında itilâf-ı tam hâsıl eylemiş olduklarından fimâba'd devam edeceğinden emin bulunduğumuz samimiyet-i mütekâbile vahdet-i kâmile şeklini menâfi-i millet ve memleketi kâfil olacak sûrette irâe edecektir. Harekât ve siyaset-i sakîmesi cümlenin malumu olan Ferit Paşa Kabinesi'ne milletin mutâvaat ve müşâreket etmemesinden siyaset-i hariciyemiz üzerinde hiçbir te'sir-i meş'um bırakmayıp bilâkis Ferit Paşa Kabinesi'nin sebebiyet verdiği bi'l-cümle te'sirât-ı menhûseyi bertaraf etmiş ve şâyân-ı şükr ve mahmidet olan bugünkü müsâid vaziyet-i siyasiyemizi te'min eylemektir. Milletin itimadına mazhar bugünkü kabine ile müttehid bulunmak vaziyet-i dâhiliyemizi siyaset-i hariciye üzerinde en nâfi ve müessir bir âmil kılınacağına şüphe yoktur. Hükümet-i seniyyenin beyannâmesi muhteviyâtı mûcib-i itminândır. Hâdisât-ı fevkalâdede bazı yerlerde arzu hilâfında bazı vakâyiin zuhûru gayr-i kâbil-i ictinâb ahvâl-i zarûriye ve tabiîyyedendir. Bilhassa Kütahya ve Bilecik ve Eskişehir gibi mevâkiin ve bu mevâkideki masum ve mağdur halkın tahtında bulunduğu zî-tazyik ve tahkir lü'fen ve nazar-ı insaf bir an düşünülürse bâis-i şikâyet görülen ahvâlin ne derece hafif olduğu ednâ mülâhaza ile sâbit olur. Buralardaki vaziyet-i elîme ve müessifenin de bâis ve müsebbibi sâbık hükümetin tavr-ı miskinânesi olduğu düşünülünce hedef-i târiz ve tahtienin harekât-ı milliye tevcihi haksızlık olur itikadındayım. Kastamonu vali vekilinin manzur-ı devletleri buyurulan telgrafnâmesinden vekil-i mümâileyhi de mazur görmenizi rica edeceğim. Çünkü bu tarz-ı müracaat yalnız Kastamonu'dan değil, daha bazı yerlerden de vâki olmuş ve yeni kabinenin müteredditgibi görünen tavr-ı ibtidâisi bir iki gün daha devam etse idi bu nevi müracaatlar memleketin her köşesinden yağacaktı. Fimâba'd bu gibi hâlâta kat'iyyen meydan verilmemesi için icab eden her türlü tedâbir alınacak ve te'sirât icrâ edilecektir. Bu tavsiye-i fâhimâneleri vechile vahdet-i tâmmenin temini ve kavânîn-i esâsiye dâiresinde hükümetle rabıta-i samimiyenin te'sisi için kemâl-i hulûs ile sarf-ı mesâî edilecektir. Hürmet ve tazim ile ellerinizden öperim.

18 Teşrîn-i evvel 335
Mustafa Kemal

EK: 27

Harbiye Nâzırı Cemal Paşa Hazretlerine (Şifre sûretlidir)
Mahreci: Sivas
2-3/11/35 tarihli şifreye zeyldir: Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine;

Meclis-i Millî in'ikad edip vazife-i teşrîiyesini tamamen ifâya ibtidârından sonra da Heyet-i Temsiliye'nin in'ikâd-ı sulha değin Anadolu'da kuvvet başında ve hâl-i faaliyette devam etmesi lüzumu iş'ar buyurulmaktadır. Nasıl bir vazife ile nasıl bir

şekilde kalmasını ve ne sûretle vatan ve millete nâfi olunabileceği hakkında izâhat i'tâsıyla tenvir buyurulmaklığımızı istirham ederiz.

Heyet-i Temsiliye Nâmına
Mustafa Kemal

EK: 28

21/10/1335 tarihinde keşîde olunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Cevapnâme-i âliyelerini müteşekkiren aldım. Heyet-i Temsiliye'nin şimdi muttali olduğum bir teklifine karşı mütâleât-ı âtiyeyi serdi de vazife-i hamiyyet addediyorum. Meclis-i Mebûsân'ın taşrada küşâdının birinci mahzuru İstanbul'un ziyâına mahal verilmesidir. Dersaâdet'in beynelmilel bir idâre altına alınması hakkında öteden beri Avrupa ve Amerika'da görülen cereyanlara karşı serd olunan en kuvvetli özür havza-i hükümetimizde payitahta mahsus müessesât-ı idâriye ve teşrîiyeyi istiâba kâfi bir şehrin fıkdânı ve tesisinin adem-i imkânı idi. Şimdi farz-ı muhal olarak heyet-i icrâiye ve teşrîiyeyi bir şehre toplayıp tedvîr-i umûr edersek en kuvvetli delilimizi kendimiz ibtal etmiş oluruz. Derûnumda öyle bir kanaat vardır ki, hükümet-i Osmaniye bir iki hafta İstanbul'dan çıkarsa bir daha avdet edemez. Diğer cihetten hükümdar ve heyet-i vükelâ ile beraber olmayarak in'ikâd edecek Meclis-i Mebûsân'ın vazife-i murâkabe ve teşrîiyeyi ifâ edemeyeceği ve memlekette vahdeti temsil eyleyemeyeceği ise derkârdır. Fakat bu babda ısrar edilir ise daha vahim birtakım mehâlike de meydan verilmiş olacaktır. Haricî ve dâhilî muhâsım ve muhâliflerin hafi ve alenî propagandaları cidden tasavvurun fevkindedir. Harekât-ı milliyeyi haric ve dâhilde lekedâr etmek, intihâbâta mâni olmak nihâyet bir ihtilâl-i dâhilî ile devletin inkısam ve inhilâline sebebiyet vermek için yapılan tezvirat, en metin kalb ve dimağları dahi düçâr-ı vehm edecek derecededir. Esasen tevlid-i evhâm edecek mâhiyette bulunan teklif-i vâki yüzünden kabine istifa eder, intihâbât geri kalır, hülâsa merkez ile muhît arasında yeniden alâim-i iftirak zâhir olur ise, artık bizim kâbil-i müttehid bir kitle teşkil edebileceğimizden meyus olacak düvel-i muhtelifenin emr-i mukâsimede yeniden ittifak etmeleri kaviyyü'l-ihtimaldir. Çünkü bilerek bilmeyerek bu gayeye doğru çalışanlar çok ve kavidir. İşte bütün bu ihtimâlât-ı vâhimeye karşı yalnız silah kuvvetine istinâd yahut dostlar beynindeki ihtilâf nazar ve menâfia veya sosyalistlerin kîl u kâline rabt-ı ümid etmek muvâfık-ı ihtiyat olamaz. Efkâr-ı âcizânemce heyet-i âliyenizin devlet ve millet beyninde âhenk-i vahdeti temsil eden ve bir tehlike-i inkısâm ve inkırâza karşı fedakârlığa hazır bulunan vakur, sakin bir mahviyete bir kuvvet şeklinde in'ikâd-ı sulha değin devam etmesiyle deruhte etmiş olduğu ve şimdiye kadar hüsn-i ifâ edegeldiği vazife-i mühimmeyi netice-i haseneye îsâl edebilir. Böyle vakur ve hakşinas bir kuvvet dâhil-i memlekette bulundukça mebûsân-ı

millet haric ve dâhilden gelebilecek tehlikelere karşı mahmîdir. Zayıf bir ihtimâl-i tehlikeyi beraberce göze alacak kadar bir cesaret-i medeniyeyi muhterem vatandaş ve silah refiklerimden mutmainâne bekler ve maahâzâ zevât-ı mühimmeden bir kısmının da dâhil-i memlekette kalmasına zaten ihtiyaç görürüm.

Şurasını da ilâveye lüzum görürüm ki, düşmanların dâhil ve harice karşı aleyhinizdeki en kuvvetli delili harekât-ı vâkıayı İttihad'ın bidayet-i zuhûrundaki ahvale teşbih olunduğu için müttehîmin-i sanâdîd-i İttihad ile ve bunlann fikr-i tahakküm ve müdahalesiyle kat'iyyen alâkadar bulunmadığınızı, bilakis vatan uğrunda nefy-i zât etmiş ulvi mücahidler olduğunuzu ef'al ile isbata çalışmanız şu nâzik zamanlarda elzemdir.

İ'mâk-ı kalemrevce teraşşuh eden şu mülâhazât-ı hâlisânemin aynı hulûs ve bî-taraf ile der-pîş buyurulacağı kanaatiyle cümlenizin müştâkâne gözlerinizden öperim efendim.

Ahmet İzzet
Teşrîn-i evvel 335

EK: 29

Harbiye Nâzırı Cemal Paşa Hazretlerine mevrûd şifre sûretidir.
Mahreci: Sivas

Ahmet İzzet Paşa Hazretlerinin 31.10.35 tarihli olup bugün vârid olan şifreli telgrafnâmelerinin arîza-i cevâbiyesidir.

Meclis-i Milli'nin haricî ve dâhilî düşmanlara karşı hiçbir tesir altında bulunmaksızın hukuk-ı millet ve memleketi bi-hakkın müdafaa edebilmesi emniyet-i mutlaka ile meşrut olduğu kanaati Anadolu ahâlisince umûmidir. Bu sebeple Erzurum ve Sivas konferanslarına iştirak eden murahhaslardan başka hemen umûmiyetle her taraftan vürûd eden mütâlaanâmelerde İstanbul'un şerâit-i hâzırasına nazaran emniyet-i matlûbenin mevcut olup olmadığı meselesi câ-yı teemmül gösterilmiştir. Buna binâen Amasya'da aynı hissiyât ve efkâr ile mütehassis ve mütehalli olan Salih Paşa Hazretleriyle de bu emniyyet meselesi mevzu-yı bahs olmuş ve arîz ve amîk münâkaşa neticesinde emniyetin mevcut olmadığını ve hükümetçe bu babda te'minât-ı fiiliye gösterilmesine de imkân bulunamayacağı teayyün etmiş olduğundan vârid-i hâtır olan bi'l-cümle mehâzire rağmen Meclis-i Milli'nin İstanbul haricinde hükümet-i seniyenin tensib edeceği emin bir mahalde in'ikadı zarûri olduğu teslim edildi. Bu zarûret karşısında hükümet-i seniyeden intizâr olunan şey teşkilât-ı milliye ile hükümet arasında mevcûd vahdet-i tâmmeyi kat'iyyen ihlâl etmemek için zarûret-i mezkûreyi takdir ve icâbâtını devletçe teemmül ve te'mindir. Maahâzâ hükümet-i hâzırayı hiçbir sebep ve sûretle

işkâlata dûçar etmek, istifasına sebep olmak katiyyen şâyân-ı arzu değildir. Buna mâni olmak için elimizden gelebilecek her türlü fedakârlığı yapmaktan ictinâb olunmayacaktır. Fakat arz ettiğim bu fedakârlıklar şahsımıza ve şahsî kanaatlarımıza ait bulunmak tabiidir. Yoksa milletin tecelli edecek muhassala-i efkârını ve bundan tevellüd edecek karar-ı milliyi tebdil ve tağyir etmek mümkün ve câiz olamaz? Bu meselede milletin ve intihâb olunacak milletvekillerinin bi-hakkın endişeye hakları vardır. Çünkü malum-ı âsifâneleri olacaktır ki, menâfi-i mülk ve milleti tahlis gayesine mâtuf olduğu için İtilâf Devletleri bilhassa İngilizler Erzurum ve Sivas'taki ictimaât-ı milliyeyi vücuda getirmemek ve vücuda geldikten sonra da imha etmek ve iştirak edenleri her türlü avâkib-i zecriyeye dûçar eylemek için hatır ve hayale gelmeyen esbâb ve vesâile tevessül eylemişlerdir. Meselâ bu ictimaâtı men için ve iştirâk edenleri tevkif hatta tenkil için hükümeti, hatta padişahı vâsıta ittihaz etmişlerdir. Doğrudan doğruya yine ahâli-yi İslâmiye'yi iğfal ederek beyne'l-İslâm mukâteleye sebebiyet verecek tarzda kin maksadı istihdaf eden teşebbüsten geri durmamışlardır. Fevka'l-kânun Divân-ı Harblere sevk ettirmek, bununla da iktifa etmeyerek siyasetleri icabettirdikçe alenî ve elbette gayr-i medeni bir tarzda hükümetin hukukuna tecâvüz ederek istediklerini Malta'ya ta'rib eyleyebilmiştir. Belki bundan daha elim olan tarz-ı hareketleri de Arabyan hanında ehl-i İslâm'a tatbik eyledikleri ve eylemekte bulundukları engisizyon mezâlimidir. Bu babda yakından vâkıf-ı hal olanlardan malûmât taleb buyurulursa payitaht-ı saltanat-ı seniyemizde vâki olmakta bulunan fecâyi tamamen tebârüz eder.

Şayân-ı zikir değil midir ki, Harbiye Nâzırı Paşa Hazretleri Konya'dan me'zûnen İstanbul'a gittiği zaman İngiliz esiri olmuştur. Acaba bugün makâm-ı nezareti işgal etmekle o esâretten kurtulmuş olduğu sayılabilir mi ve İngilizlerin memleket ve milletimize karşı reva gördükleri mezâlimi ve haksızlığı bî-mehâba söylemeye kalkışsa İngilizler kendisine ne muâmele ederler? Gerek Cemal Paşa Hazretleri ve diğer vükelâyı fehm hazerâtı, hatta zât-ı devletiniz ifâ-yı vazife-i vicdâniye ve milliyede taht-ı tesirde bulunmadığınızı iddia edebilir misiniz? Vatanı ve istiklâlimizi kurtarmak üzere toplanacak mebûsânın aynı te'sirâttan âzâde kalmadığı takdirde bilâ-kayd u şart ifâ-yı vazife-yi teşrîiye edebileceğine nasıl emniyet câiz olabilir? Bittabii Ferit Paşa Kabinesi'ne dâhil bulunmuş olmaları itibariyle malum-ı sâmileri olacaktır ki, Düvel-i İtilâfiye'nin hükümete verdiği bir notada vukû bulacak metâlibât-ı ecnebiyeye karşı hiçbir mülâhaza serd olunması ve bilâ-kayd u şart is'âf-ı matlub olunması lüzumu ihzâr ve icbâr olunmuştur. İstanbul'da in'ikâd edecek olan Meclis-i Milli locaları İngiliz zâbitleri ve koridorları da İtilâf Devletleri jandarmalarıyla dolu görülürse öyle bir mecliste ne dereceye kadar serbest icrâ-yı müzakerât olabilir? Rumlar ve Ermeniler Meclis-i Mebûsân'ın önünde meclisin heyet-i umûmiyesine karşı ve şurada burada mebusların şahıslarına karşı nümâyişler ve tahkirlerde bulunurlarsa bunu kim ve nasıl

men edecektir ve bunların vâki olmayacağına dair hükümetin elinde ne gibi delil ve te'minât-ı siyasiye mevcuttur? Netice bu mesele hakkında gerek hükümetin ve gerek zât-ı devletlerinin mütâlaâtı üzerine umûm heyet mütâlaa ve kararlarına müracaat ettik. Neticesini hükümete arz edeceğiz. Hükümetin muvaffakiyetini temine bütün mevcûdiyetimizle çalışmakta olduğumuza ve bunun için şahsî her türlü fedakârlığı maal-iftihar icrâda tereddüt etmeyeceğimize emniyet buyurulmasını hürmet ve tazimle ellerinizden öperek arz ederiz efendim.

Heyet-i Temsiliye nâmına
Mustafa Kemal

EK: 30

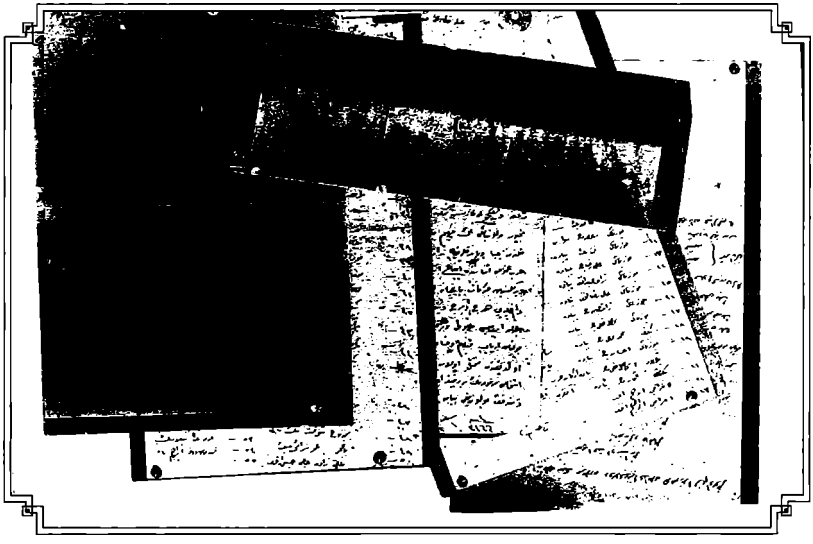

EK: 31

Fehâmetlû Ahmet izzet Paşa Hazretlerinin hâk-i pâ-yi sâmilerine;

Pek muhterem paşa hazretleri,

Cevâben takdim ettiğimiz mektubun yed-i fahîmânelerine vüsûlünü haber aldık. Ondan sonra İngiliz irtibat zâbiti Milinj'in erkân-ı harbiye-i umûmi sâbık reis-i sânisi Kâzım Paşa ile bir yerde mülâkât etmek istediklerine dair malûmât geldi. Kâzım Paşa vazifesi itibariyle mülâkâta gidemeyecek vaziyette olduğu gibi bu temasların münhasıran zât-ı âlileri tavassutu ile olması da kabul edilmiş bulunduğundan bi'l-vâsıta verdiğimiz cevabda, "Ahmet İzzet Paşa Hazretlerinin vâsıtasıyla temas mümkündür ve bu husus daha evvel de söylenmiştir" denildi. Arz-ı malûmât ederim.

Arz-ı malûmât ile beraber yazdığım cevabın cevabını ve vaziyet hakkında malûmât ve mütâlaât-ı fahîmânelerini istirham ve arz-ı ta'zimât eylerim pek muhterem paşa hazretleri.

Eylül 336
İsmet

EK: 32

Neşet Bey'in Müşir Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine atfen defterine hâtıra kabilinden not etmiş olduğu maddeler malum oldu. Müşir Ahmet İzzet Paşa Hazretlerinin ve sudûr-ı sâbıkadan Tevfik ve Salih Paşalar hazerâtının ihrâz-ı itibar eylemeleri keyfiyeti İstanbul'da zulüm içinde inlemekte olan birçok masumları tazyikten halâs edeceği için burada sürûr ve memnûniyet husûle getirdi. Bu zevât-ı kirâmın daha yakın günlerde kavânîn-i esâsîye ile mahfuz ve milletimize hizmetlerinin mukâbil-i meşruu olan rütbelerinin ve sâir hukuk-ı şahsiyelerinin tenzîli ve mücâhedât-ı sâbıkalarının mahkûm edilmek istenmesi gibi teaddiyât-ı gayr-i meşrua ile itibarlarının düçâr-ı tecavüz olması milletimizin hissiyatına da cidden girân gelmişti. Aldığımız havâdislerden erbâb-ı hâmiyet ve nâmusun bir müddet olsun yeni tecavüzlerden mahfuz bulunacaklarını istidlâl etmek mûcib-i tesliyet ve memnûniyet olmuştur.

İstanbul'un ecnebi silahı ile ve yine ecnebi eseri olan teşebbüsât-ı nifak-cüyâne yüzünden Anadolu ile arasında muvâsala-i hakikiye çoktan beri münkati'dir. Vaziyet-i hakiki bir sûrette mütâlaa etmek vatanımıza hizmet için tarik-i eslemi tayine medâr olacağından evvel emirde 16 Mart 336'dan beri memlekette vukû bulan inkilâbât ve mücâhedât safahâtının muhtasaran teşrihi lâzımeden addolunmuştur.

Malum olduğu üzere 16 Mart 336'da ecnebiler tarafından payitahtın resmen işgali ile bi'l-cümle makâmât ve kuvânın İngiliz kanunlarına mahkûmiyetini ifade ve ilân eden ve hâlen dâim ve câri olan ecnebi idare-i örfiyesinin tesisi ve Meclis-i Mebûsân'ın İngiliz askerleri ile düçâr-ı tecavüz olması gibi vakâyi İstanbul'daki kuvâ-yı meşruayı düşmanın taht-ı esaretine vaz etmişti. Bu vaziyetle beraber Ermeniler, Fransızlar, Yunanlılar ve İngilizler karşısında muhtelif cephelerde zaten tazyik edilen idâre-i merkeziyenin de artık doğrudan doğruya İngiliz generallerine merbut olması sebebi ile, büsbütün inhilâl edecek idi. Eğer bu tertibe muvaffak olsa idi bugün Türkiye namı Suriye ve Irak hükümet-i Arabiyelerinden daha müstakil bir mana ifade edemeyecekti. Meşru bir idâre-i merkeziyenin bertaraf edildiğini gören milletimiz derakab Büyük Millet Meclisi'ni vücuda getirdi. Büyük Millet Meclisi vaz ettiği Kânûn-ı Esâsî'de milletimizin mukadderâtını dâhilî ve haricî istiklâl-i tâm dâhilinde bizzat ve bi'l-fiil idareye başladığını ilân etmiştir.

Vekillerinden mürekkep bir heyet kuvve-i icrâiyeyi temsil etmekte ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti nâmını taşımaktadır. Makâm-ı akdes-i hilâfet ve saltanatın ecnebi mıntıka-i işgalinde çaresiz ve irâdesiz bulunduğu hakikati kemâl-i hulusla kabul edilmiş ve makâm-ı müşârün-ileyhin ilk imkânda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yanında ve milletin ağûş-ı vefa ve sadâkatinde vaz-ı mübeccelini ahz eyleyeceği tesbit edilmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin umûr-ı muhtelife-i icrâiyesi için tayin ettikleri vekâletler herhangi bir mâna-i tevakkiyeti hâiz değildir. Bu vekâletler ancak kuvve-i teşriiye ve icrâiyeyi nefsinde cem etmiş olan Büyük Millet Meclisi'nin muhtelif şu'ûbât-ı idârede vekâletini irâe eder. Bu sûretle 23 Nisan 336'dan itibaren Türkiye'nin mukadderâtı sûret-i meşruada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin uhde-i idâresinde bulunmaktadır.

16 Mart'tan ve 23 Nisan'dan beri milletin dâhilen ve haricen mâruz kaldığı muhâcemât içinde dökülen birçok dost ve düşman kanı milletimizin mevcûdiyet-i müstakbelesini ve tesisât-ı idâresini teyid eylemiştir. Büyük Millet Meclisi'nin ehemmiyet ve tehlikesini istiklâlimize kasdedenler herkesten evvel idrak ettiler ve tedâbir-i ciddiyeye tevessül eylediler. Bu tedâbir bilhassa memleketimizin aksâm-ı garbiyesini istihdaf ettiği için evvela buralardaki ahvâl ber-vech-i âti tafsil olunur:

16 Mart 336'da işgal olduğu zaman Yunan Cephesi arkasında Anzavur fitnesi infilâk etmiş bulunuyordu. Keşmekeş-i umûmîye münzam olan Anzavur fitnesini iyice körüklemek ve yeni fitneler ikâ edebilmek için evvel emirde Salih Paşa hükümetini bertaraf etmek kararını verdiler. Bu hükümet gerçi ecnebi idare-i örfiyesi altında salahiyet-i idâresini kaybetmişti? Ancak şahsi bir fedakârlık olmak üzere ve henüz merkez-i hilâfet unvân-ı kadîminin düşmanlara bahşedebileceği suhûlete mâni olabilmek azmi ile mevkilerini muhafaza ediyorlardı. Yunan karşısında ırzlarını müdafaa edenlerin şer'an hâşâ sümme hâşâ mel'un olacakları hakkındaki İngiliz emrini tecellüdle reddettiler. Bunun üzerine İngilizler Salih Paşa heyetini bertaraf eylediler. Bir elinde Kur'an, göğsünde iman ve elinde emirler ve fermanlar bulunduğunu ilân eden Anzavur fitnesi keyfe mâ yeşâ tevessü' etmekte idi. Büyük Yunan istilası için Yunan cephesindeki mücâhidînin muhtelif vâsıtalarla, muhtelif iânelerle haric ve dâhilden tedârik ve iddihâr ettiği muhtelif cephanelikler Anzavur taraftarlarının tahribatına mâruz kaldı. Salih Paşa'dan sonra gelen idareler milletimizin mukaddes ve vâcibü'l-ittibâ addedebileceği ne kadar menâbi-i kuvvet varsa kâmilen ecnebî istifadelerine teslim eylemişlerdir. İngiliz süngüsü altında olmadığını ve içinde irâdelerine hür ve sahip bulunduklarını müşâhede-i zâtiye ile safdil halka neşrediyorlardı.

Bu oyun Mayıs 15'e kadar malum olan İzmit Fevkalâde Kumandanlığı ve Geyve hücumları gibi dinimiz ve milletimiz için ile'l-ebed mûcib-i eyn olacak teşebbüsât ile müştereken devam eylemiş, müthiş safahat-ı şiddet ve vahşet göstermiştir. Mebuslar,

münevverler, askerler ve zâbitler yine masum ve saf halk tarafından en ibtidâî hilelerle oyuna düşürülmüş envâ-i hakâret ve zulme ve çok feci ölümlere mâruz kalmışlardır. Yunan mevcûdiyetinin yalan olduğu, memleketi müdafaa edenleri öldürmek farz olduğu, padişahın ve şehzadelerin kuvâ-yı inzibâtiye ve kuvâ-yı hilâfet içinde bulunduğu ilân ediliyordu. Bu harekât esnâsında düşmana tahsis edilmiş olan malzeme ve cephanemizden birçoğu kardeşler arasında heder olduğu gibi Adana ve Yunan cephanelerinden en emin kuvvetlerin celbi ile esaslı tahşidâta da lüzum-ı kat'i hâsıl olmuştur. Fitne şiddetle bastırıldı. İzmit'e çıkarılmış ve Geyve'ye saldırılmış olanlar dârü'l-mefsedetlerine iade kılındı.

Bunu müteâkib meydana çıkan San Remo projesi bîçâre ma'sûm halkın ne derece müthiş bir sûrette iğfal edildiğini yine o ma'sûm halka izhâr ve isbat eyledi. Düzce fitnesi mürettiblerinden hükmen siyasete sevk olunan rüesâ içinde sulh muâhedesini gördükten sonra kendi hareketlerinin ne kadar hıyânet olduğunu ve haklarındaki hükmün isâbetini tasdik ve ilân ederek can verenler vardır. İstanbul'da muvâsalasızlıktan dolayı mehâfil-i İslâmiye ahvâlden ne derece bî-haber ise harekât-ı dâhiliyeyi ikâd eden ecnebiler o mertebe müdekkik ve muakkıb olduklarından fitne, herhangi bir istidadı olan muhitlere bilâ-fâsıla tevsi' ediliyordu. Düzce fitnesinin itfâsı ile beraber Sivas, Amasya, Yozgat mıntıkasında hilâfet ordusu teşkilâtı tezâhür eylemiştir. Haziran nihayetine kadar devam eden bu fitnenin safahâtı da çok kanlı ve fecidir. Yozgat'ta muhakeme olunan bir Ermeni komitacıya hilâfet ordusu ile ne münâsebeti olduğu sorulduğu zaman Türk milletini imha edecek her teşkilâta muâvenet Ermenistan'ın menfaat-ı iktizasındandır demiş, mütehayyir ve mebhut kalan Müslüman arkadaşları karşısında "yaşasın Ermenistan!" diye bağırarak Divân-ı Harb'in hükmüne inkiyad eylemiştir.

Dâhilde ikâd edilen bu fiten-i mütevâliye bir taraftan dâhil-i Anadolu'da intibâhı tezyid etmiş ise de, diğer taraftan İstanbul ile ve itiâf ile şimalde bulunan garb mıntıkası San Remo projesinden sonra dahi ifsad edilmekten hâlî kalınmamış idi. Sonra bu zamana kadar Yunan ordusunun istihzârâtı da hitam bularak cephelerden dâhile alınmış olan muhtelif kuvvetler henüz yerlerine iade edilmemiş olduğu bir zamanda, yani Haziran nihâyetlerine doğru Yunanlılar ileri harekete başlamışlardır. Halifenin emrini yerine getirmek için ileri hareket ettiklerini İstanbul'dan terfik olunan sarıklı memurlarla ilân ederek ilerleyen Yunan kuvveti ötede beride yine birçok iz'an ve vicdanla pençeleşerek fakat bi'n-netice suhûletle ilerlemeye muvaffak olmuştur. Yunan taarruzuna kadar harekât-ı dâhiliye yüzünden beş nizâmiye fırkamız ya inhilâl ettirilmiş veya başka cephelere sevk olunmuştur. Ecnebîler bir fetvâ-yı sânia vücuda getirdiler. Bu sâniadan Yunanistan'da ve İngiltere'de binlerce ve binlerce tab' olunarak Yunan tayyâreleri, Yunan memurları tarafından cephelerimizdeki askere, cephelerimiz gerisindeki halka tevzi edildi.

Bir an oldu ki, müstakil ve Müslim yaşamak için mücâhede eden milletimiz Müslümanlık ve insâniyet taraftarı gösterilen Yunanlılarla münâfıklar tarafından müştereken ve müttehiden parçalanıyorlardı. Anzavur fitnesi Bursa'ya müstevli oluncaya kadar Yunan Cephesi'nden asker ayırmamaya inat ettik. Fakat silahlarımız ve cephanelerimiz tahrib, İngilizlere teslim ve cephe gerisindeki halk ifsat edilmekle beraber Yunanlıların da el altından İzmir'de yeni tahşidat yapmakta oldukları tahakkuk edince Anzavur fitnesini izâle için esaslı tedbirler almaya mecburiyet hâsıl oldu. Anzavur, onbeş gün kadar süren harekât neticesinde yalnız başına İstanbul'a kaçmış, masum olan etbâı dağıtılmış, mücrim ve mûtemet olanları kâmilen itlaf ve idam edilmiştir. Anzavur fitnesi Yunan cephemizi gereği gibi sarsmıştı. Bu sarsıntıdan istifade için Yunanlılar muhtelif cephelerde faaliyet gösterdiler. Fakat her tarafta ret olundular. Tahakkuk etmektedir ki, Yunanlılar Anzavur fitnesini kendi ileri hareketleri için kâfi bir tedbir addettikleri halde bilâhare daha ziyâde istihsârât icrâsına lüzum göstermişlerdir. Bundan sonra Düzce fitnesi zuhûr eyledi. Düzce'de bilâhare hükmen idam edilmiş olan Ermeni Rum doktor ve avukatının hânesinde iddihâr edilen fetvâ-i şer'iler her tarafa dağıtıldı. Ecnebi delâleti ile İstanbul'da tedârik edilen Anadolu heyetleri zât-ı hazret-i pâdişahîyi ziyâret ederek zât-ı hilâfet-penâhinin Bursa civarında ecnebilerin dâhilî ifsâdı o derece kuvvetli olmuştur ki, bir fırka silah atmadan dağılmış ve Bursa'dan kisve-i ilmiyeyi lâbis bazı zavallılar Yunan ordusunun halâs ve necat getirdiğini ilân eylemişlerdir.

Harekât-ı dâhiliye bidâyetlerinde şurada burada istihdam edilmiş olan kuvâyı gayr-i muntazamanın naklinden bîzar ve müştekî olan halk halife ordularının muâmelâtını ve bilhassa Yunan ordusunun nasıl kara günler getirdiğini gördükçe Kuvâ-yı Milliye denilen kıt'aları mütehassirâne ve müştakâne beklemektedirler.

Alaşehir'de Yunan generali ahır yaptığı camiin önünde halka halifenin emrini yerine getirmek için Yunan ordusunun vazifedâr olduğunu zikredecek kadar cüret göstermiştir.

Yunan taarruzu üzerine memlekette nifâk-ı dâhiliye karşı pek büyük nefret ve düşman-ı din aleyhine hareket için mal ve hayatça fevkalade fedakârlık ve tehalük gösterilmiştir. Hatta ecnebîler öteden beri pek ziyâde müstaid addedilen Konya'da bir isyan yapabilmek için pek çok hazırlanmaya, çok para sarfına lüzum görmüşler, bu da kifâyet etmeyerek Yunan aleyhine tezâhür eden bir galeyân-ı vatanperverâne devrinden hile ile istifade çâresine başvurmuşlardır.

Teşrîn-i evvel bidâyetinde bu sûretle çok vâsi' bir mıntıkada tutuşturulan Konya fesâdı fevkalâde sür'atle kat'i bir sûrette itfâ olundu. Erbâb-ı iğfal Konya şehri içinde devam eden iki gün muhârebeden sonra sözle teslim aldıkları mücâhidleri parçalamışlar, zâbitânın hayatından sonra evlerine tecâvüz etmişlerdir. Konya fesâdı sebebi ile merkez ve mülhakâtta ele geçen mücrimler ahkâm-ı kanuniye dâiresinde mücâzât-ı

terhibiyeye dûçar oldular. Metropolit murahhası isyanın mürettipleri meyanındadır. Belli başlı müşevvik ve vâsıtalar milletimizin saygısından ve itinâsından istifade eden Rumlardır. Velhasıl Yunanistan'ın, Fransa'nın ve Ermenistan'ın resmî orduları ile çarpışmakta olan milletimiz nifâk sebebi ile mühim dâhilî seferleri de iktihâm etmeye mecbûr tutulmuştur.

Sûret-i umûmiyede garbda ve İstanbul ile muhâsalası olan muhitlerde nifâkın tutuşturulması kolay olmuş ve bir Yunan hareketine dâima bir kıyâm-ı dâhili tekaddüm ettirilmiştir.

İstanbul'da yeni müretteb fırkalar ihdâsına müteallik tertibat ile Pontus âmâli takip eden Rum komitelerine ve ecnebi donanmasına istinâd eden "debarguement" tasavvurâtı ve Anadolu'ya her din ve milletten avuç avuç gönderilen câsus ve müfsidlerin tesvilâtı vatanın müdafaa-yı hariciyesi yanında ayrıca tedâbiri istilzâm eylemiştir.

Milletin selâbet-i dâhiliyesi el-yevm kalenin içinden feth olunmasını ümit ettirmeyecek derecede mücerreb ve sağlam bir hâle gelmiştir.

***

Vaziyet-i askeriye: Yunan cephesinin nerede bulunduğu malumdur. İki seneden beri gayr-i resmî muhârebenin ve ordunun maddeten ve manen inhilâl ettirilmesi için kasden ecnebiler tarafından tatbik ettirilen usûllerin tesiri ile Mart ve Haziran evâhirinde kuvve-i müdafaamız pek kusurlu addolunabilirdi. Bugün Yunan karşısında her manevrayı yapabilecek teşkilât-ı muntazama-i askeriye meziyetleri teessüs eylemiştir.

Fransız cephesi: Mart evâhirinde Fransızlar Urfa'ya kadar Fırat şarkını ve Pozantı'ya kadar Kilikya'yı işgâl etmiş bulunuyorlardı. Bugün Fırat şarkında, Adana-Mersin şimendifer hattı şimalinde bir nefer kalmamıştır. Birçok Fransız karakolları muhâsara ve iskât edilmiştir. Pozantı'da aldığımız üserâ beşyüzü mütecâvizdir. Fırat garbında Ayıntab ahâlisi üç aydan beri onbeşlik obüslerin ateşleri altında ve her gün kadın ve çocuklarından şehit vererek mukâvemet etmektedir. Şehir içinde Ermeni ve Müslümanlar arasındaki mahalle hududu cephe hattıdır. Ahâlinin merbûtiyeti ve esir olmamak için mücâdele kuvveti çok feci ve çok müessirdir. Ayıntab garbında İslahiye'ye kadar hâkim bulunuyoruz. İskenderun şimendifer hattı gayr-i kâbil-i istifadedir. Teşrîn-i evvel'in son haftasında taze kuvvetlerle şimendifer hattının emniyeti genişletilmek için taze fırkalarla yaptığı taarruzlar el-ân devam ediyor. Şimdiye kadar Adana mıntıkasında vukû bulan taarruzlar püskürtülmüştür.

Ermeni cephesi: Bu cephede şimdiye kadar gösterdiğimiz tehammül hatta İngiliz erbâb-ı itidâl ve insâfını mütehayyir bırakmıştır. Sistematik bir sûrette İslâm ahâlinin imhâsına ve mev'ûd arazimizi işgâl için mütemâdiyen istikzarâta çalışan ve bizi şarktan ihâta vazifesini en dürüst bir sûrette ifâ etmek isteyen Ermenistan ordusuna karşı

mukâbil harekâta mecburiyet hâsıl oldu. Bugün Gümrü dahi işgal edilmiş ve Ermeni hükümeti sulh talep etmekte bulunmuştur.

Vaziyet-i mâliye: Bu hususta da bir iki söz söylemek faydalı olur. Mesârif-i mübremeyi ve levâzım-ı müdafaayı temin etmek için kendi vâridâtımızla bir bütçe tertibi inâyet-i hakla müyesser oldu. Gümrük ve ihrâcât rüsûmunda ve düyûn-ı umûmiye ve reji gibi müessesâtla kuyûd-ı hariciye müessir değildir. Gümrüğe vaz ettiğimiz rüsum ve kavâid İtalyanların tavassutâmiz tereddütlerinden sonra kabul olunmuş ve Zonguldak kömürleri için vaz ettiğimiz rüsum da Fransızların ayrıca tedâbirini istilzâm edecek gibi gösterildiği halde bugün emrivaki haline gelmiştir.

Büyük Millet Meclisi âhiren vaz ettiği kanun ile cephelerde muhârebe eden askerlere beş lira ve gerilerde hizmet eden askerlere iki lira ve cephelerde hizmet eden zâbitâna yirmi beş lira zamm-ı maaş kabul etti. Muntazam bir ordunun mu'tad olan terfi rütbeleri ahkâm-ı kanuniye dâhilinde icrâ kılınmaktadır.

Lehü'l-hamd ordumuzun kuvve-i ma'neviye ve ahvâl-i rûhiyesi mütâreke devrinin bütün ezginlik ve düşkünlüklerini unutturacak dereceye yükselmiş ve techîzât ve levâzımı da tekemmül etmekte bulunmuştur.

EK: 33

İzzet Paşa Hazretlerine,

Neşet Bey vâsıtası ile yazılan 23 Teşrîn-i sâni sene 36 tarihli telgrafnâme-i devletleri alındı. Zât-ı devletleri ve Salih Paşa Hazretlerinin de dâhil bulunmaları muktezi olan heyetle en sehil ve seri olarak Bilecik'te telâki mümkündür. İstanbul'dan ya Sapanca'ya kadar şimendifer ve oradan otomobil ile, yahut bahren Bursa'ya ve yine oradan otomobil ile Bilecik'e teşrif buyurulabilir. Seyahatin mümkün olduğu kadar dağdağasız icrâsı hatıra kabilinden arz olunur. Kânûn-ı evvel'in ikisine kadar Bilecik'te bulunacak vechile seyahatin tanzim buyurulmasını ve İstanbul'dan yevm ve tarîk-i hareketinizin şimdiye kadar kullanılan vâsıta ile Zonguldak'a kadar iş'âr buyurulmasını ricâ ederim. Mebhus istikametler üzerinde şimdiden icâb edenlere tebligât yapılmıştır.

Mustafa Kemal

EK: 34

Bilecik'te vukûa gelen ilk mülâkatta heyetimizin nasıl bir fikir ve kanaatle Anadolu'ya geldiğini ba'del-izah vatanımızın hayat ve selâmetine müteallik bir meselenin bütün safahâtını sizlerle beraber müzakereye hazır olduğumuzu söylemiştik. Bu müzakerâta devam edilmek arzusu ile de Ankara'ya davet olunduğumuz zannında idik. Halbuki buraya muvâsalatımızla beraber müsadif-i nazar-ı hayretimiz olan bir ajansta ve bir gün sonra intişâr eden gazetelerde görülen ve güyâ bizim İngilizlerin

mezâliminden firaren Anadolu'ya iltihâk ve dehâlet ettiğimizi bildiren bir tebliğ üzerine heyet-i âcizânemiz yâr ve ağyâra karşı pek acîb bir vaziyette bırakılmıştı. Halbuki heyetimiz hiçbir cebir ve tehdit altında İstanbul'dan firar etmemiştir. Belki evlâd ve ıyâlimizi bilâ-muîn bir dücret ve hırmân-ı hânumansuz içinde ve işimizi gücümüzü yüz üstüne bırakarak pek mühim bir vazîfe-i vataniyeyi îfâ etmek imân ve kanaati ile ve heyet-i âliyelerinin muvâfakati ile mahdûd bir zaman için gelmiş idik. Binâenaleyh münhasıran bir vazife-i sefâret ve risâleti îfâ maksadı ile Ankara'ya kadar gelen bir heyetin şeref ve haysiyetini ve tabiî olan hukuk ve selâhiyâtını siyânet ve bir an için aldanmış olan efkâr-ı umûmiyeyi tenvir, dünyanın her tarafında mer'î ve cârî olan nusûs-ı kânûniye ve kavâid-i ahlâkiye mukteziyâtı olarak heyeti muhteremenize terettüp eden kudsi ve vicdani bir vazifedir. İşin ma'nevî ve hukukî cihetleri bir tarafa bırakılarak yalnız maddi ve siyasi nukât nazarından mütalaa edildiği sûrette dahi Anadolu'ya celb ve burada ikâmete icbâr edilmekliğimiz Büyük Millet Meclisi'nin ve hükümetinin menfaati de müstelzem değildir. Gerçi İstanbul'da şahsi bazı düşmanlarımızın bizi teşhir ve izrara çalışacakları muhakkak ise de efkâr-ı umûmiye ve bilhassa ricâl-i siyasiye her birimizin ciddiyet-i ahlâkına bi-hakkın vâkıf olduklarından iğfal ve icbâr olunduğumuza kanaat getirerek hükümetinizi itimada gayr-i şâyân telakki edecekleri şüphesizdir.

Beliyye-i harb mahzâ harb etmiş olmak için ihtiyar olunmaz. Harb ancak bir vasıtadır ki, bunun da gayesi bir muâhede-i sulhiye ile mukayyet ve mûcib-i selâmet bir vaziyet-i siyasiye vücuda getirmektir. Bu maksadın istihsâlinde ise mütekâbil bir itimâdın ne dereceye kadar hâiz-i tesir olduğu muhtâc-ı münâkaşa değildir. Pek hâlis bir lisân ile söyleriz ki, cihân-ı medeniyette bazı hâdisât ve inkılâbâtın te'siri ile şu zamanlarda lehinize hâsıl olan temâyülât heyetimizin ma'ruz kaldığı tarz-ı muâmele ile zâil olacaktır. Tetebbuât-ı tarihiye ve siyasiyemize ve sinin-i vefire-i me'mûriyetimizde istihsâl ettiğimiz tecrübeye müstenid bir kanaât-ı kâmile ile te'min ederiz ki, bu tarzda ısrar edildiği sûrette de şark ve garb nazarında bir hükümet vaz ve mevkiinden tebâüd edilmiş olacaktır. Diğer cihetten bir zarûret-i haysiyet endişâne ve nâmusperverâne ile bizce ittihâz ve ta'kibi mukarrer olan vaz ve hâl-i ihtirazkârâne Anadolu'da hakkınızdaki emniyeti selb edecek ve dâhil ve haricdeki hasımlarınıza yeni bir propaganda zemini hazırlayacaktır.

Bizim avdetimizin Bolşevikleri şüpheye düşüreceği yolunda dermeyan edilen mehâziri dahi gayr-i vârid addederiz. Çünkü bizim iade olunmaklığımız aklen ve mantıken tekâlifimizin mutlaka kabul olunduğuna bir delil addolunamaz. El-ân Londra'da müzakerâtta bulunan Bolşevik hükümetinin tevehhümât ve şübehâtından bu derece ihtirâz ise Büyük Millet Meclisi hükümetinin dâ-i istiklâli ile kâbil-i te'lif görülemez. Ondan başka Bolşeviklerin dahi hulûs-ı tâmmesine itimat olunamayacağı tabii olup ondan başka garb ile münâsebâtın kat'ı ve imkân-ı itilâfın selbi takdirinde de meydanın

yalnız kendilerine kaldığını gören Bolşeviklerin şartlarını teşdîd ve tarzı muâmelelerini tebdil edip etmeyecekleri muhtâc-ı mülâhazadır. İstidrâd kabîlinden olarak şurasını da dermeyan ederiz ki, Ermenistan harekâtında irâe olunan asâr-ı hayat ve celadet gibi Bolşevikleri ihâfe edecek bir âmil-i mühim var iken, bizim Ankara'ya gelmekliğimizin mukarrer olan cebhâne muvâridâtını kat' etmelerine sebeb gösterilmesi vârid olmamak lâzım gelir.

Mahûd ajans havâdisinden sonra bizim infikâkimizin dâhilen efkâr-ı umûmiyede hâsıl edeceği sû-i te'sîre müteallik beyanâta gelince: Bizim sun' ve dahlimiz olmayan ve bizim tarafımızdan ihdâs edilmeyen bu meselenin dahi istihlâs-ı vatan maksad-ı mukaddesi ile milletin sine-i hamâsetinden doğan ve ümmetin kalbgâh-ı hamiyyetinde büyüyen teşkilât-ı vataniyenin Dersaâdet'ten beş altı zâtın gelmesi ile kesb-i kuvvet eylemek ve onların avdetleri ile dûçar-ı tezelzül olmak şâibelerinden bi'l-külliye azâdedir itikadındayız. Şayet bu hususta içimizden bazılarının vücuduna lüzum ve ihtiyac-ı hakiki olduğu yakînen anlaşılırsa, bunların İstanbul'a giderek istifa ve bu tarzda ikmâl-i haysiyet ve nâmus ettikten sonra hürriyet-i şahsiyelerine mâlik olan kimselerin tekrar buraya avdet edeceklerine itimâd olunmak icâb eder. Tevfik Paşa Kabinesi'ne dâhil olan ve heyete refâkat eden zevâtın selâmet-i vatana ait mesâilde Anadolu'ya yabancı kalamayacakları şüphesizdir. Biz böyle bir sâikin te'siri ile ve ittihad ve itilâf fikri ile nezdinize geldik. Yüzümüzden bir zarar tevellüdünü asla arzu ve kabul etmeyiz. Zaten garb ile itilâftan sûret-i kat'iyyede iba olunursa itilâf maksadı ile teşekkül eden kabinemizin sükût etmesi zarûridir. Bundan sonra da ahidnâmenin ahkâm-ı sarîhasına nazaran hükümet-i Osmaniye'nin İstanbul'dan tard ve ihrâcı meselesi kalır ki, Avrupalılar şayet bu tehditlerini ikâda imhâl veya ihmâl dahi etseler Anadolusuz İstanbul'da bir hükümet teşekkül edemeyeceğine nazaran devletin inhilâl-i tabiîsi âşikârdır. Bu halde de memûriyetlerinde menâfi-i şahsiye gözetmemiş olan esdika-i memûrînin Anadolu'dan başka melce ve penâhları kalmaz.

Şurasını da sâika-i vatanperverî ile beyana mecburiyet hissederiz ki, her hal ve ihtimale karşı bir tedbir-i ihtiyatî olmak ve şarka karşı da teslimiyet-i mutlakayı tezammun edecek bir vaziyedden vâreste kalmak üzere İstanbul ve garb ile münâsebâtın tamamen kat'ı cihetine gidilmemesi lâzımedendir. Bunun için heyetimizin takrîben âtiyü'l-meal bir beyannâme ile zaman geçirilmeksizin Dersaâdet'e iadesi iktizâ eder:

"Tevfik Paşa Kabinesi âzâsından İzzet ve Salih Paşalar ile Hüseyin Kâzım Bey ve refiklerinden mürekkeb bir heyet Dersaâdet'le teklif-i itilâf zımnında Ankara'ya muvâsalât eylemiştir. Dersaâdet hükümetinin Düvel-i İtilâfiye kuvvetlerinin taht-ı tazyikinde bulunması hasebiyle Anadolu'nun bu hükümete inkiyâd ve teslimiyeti ile hedef ittihâz ettiği gayeye vüsûl mümkün olamayacağından böyle bir ihtilâfın ancak

düvel-i müşârünileyh tarafından selâmet ve istiklâl-i hilâfet ve devlet hakkında mavâid-i sarîhada bulunmasına vâbeste olacağı derkârdır.

Heyet-i müşârünileyhânın bu babda dermeyan ettikleri vaad-i yegâne ise devletlerin, "Hudud-ı milli dâhilinde kuvve-i hayatiyeyi hâiz ve müstakil bir Türkiye teşkiline taraftar bulunduklarını ve Sevr Muâhedesi'nin tefsirât ve tatbikâtında müsaadekâr bulunacaklarını beyandan ibâret olup Sevr Muâhedesi'nde bu fikr-i esâsiye tamamen mugâyir olan birçok mevâddın ne sûretle tefsir veya ta'dil olunacağına dair bir günâ beyanât ve teminâtta bulunamamıştır. Ankara Büyük Millet Meclisi hükümetinin esas maksadı devletin hudud-ı milliye dâhilinde temin-i hayat ve istiklâlinden ibâret olmakla sûret-i umûmiyede bu fikri kabule hazır ise de Sevr Muâhedesi'nin bunu nâkız görünen bazı mevâddı hakkında mutâlaâtını dermeyan etmeden ve bunların kabulü hakkında düvel-i müşârünileyh tarafından sûret-i umûmiyede olsun bir vaad-ı muvâfakat almadan bir günâ karar ittihaz edemeyeceği tabiidir.

Sevr Muahedenamesi'nin ahkâm-ı muhtelifesi hakkındaki efkâr ve mütâlaâtımızı âtîde zikrediyoruz:

1. Arazi meselesi

a) Garbî Anadolu:

Sevr Muahedesi'nde muayyen olan mıntıka haricindeki yerlerin kuvâ-yı Yunaniye'den derhal tahliyesi matlûb olduğu gibi, sekenesinin ekseriyet-i mutlakası ahâli-yi İslâmiye'den bulunduğu gayr-i kabil-i inkâr bir hakikat olan İzmir ve hinterlandının tahliyesi talebinde kendimizi haklı görürüz. Sevr Muâhedesi'nin bu hususa müteallik ahkâmının derhal bu sûretle ta'dili Düvel-i Mü'telife'ce mûcib-i müşkilât görüldüğü takdirde bazı mühim memuriyetler bî-taraf bir devlet-i ecnebiye tebaasından erbâb-ı ihtisâsa tevdi olunabilmek üzere İzmir mıntıkasında bir hükümet-i muhtâre-i mahalliye teşkîli ve kable'l-mütâreke mıntıka-i mezkûrede mutavattın iken mecbûr-ı hicret ve firar olan ahâli-yi Müslime'nin yerlerine iadesi ve beş senelik bir devre hitâmında kable'l-mütâreke mutavattın olmayan nüfus haric kalmak üzere ahâli-yi asliyenin ârâ-yı umûmiyesine müracaat olunarak işbu mıntıkanın vaziyet-i kat'iyesinin tayini hususlarına dahi muvâfakat edilebilir.

b) Anadolu hudud-ı cenûbiyesi:

Anadolu hudud-ı cenûbiyesinde milliyet esâsına tevfiken bazı ta'dilât icrâsı ve ale'l-husus bir hâkimiyet-i ecnebiye kabul etmemek için mukâvemet-i müsellihadan hâlî kalmayan ve Türkiye'den adem-i iftirâk arzusunu, fiilî fedâkârlıklarla izhâr eden Ayıntab vesâire gibi mahallerin Türkiye'den tefrik edilmemesi.

c) Adana'nın ve Anadolu'daki diğer mevâki-i müşaggalenin derhal tahliyesi.

d) Şark hududu:

El-yevm mevcûd olan emr-i vâkiin idâmesi ve herhalde kable'l-harb mevcûd olan Osmanlı Rus hududunun Türkiye aleyhine tağyir edilememesi.

e) Boğazlar:

Boğazların seddini men etmek üzere Düvel-i Mü'telife'ce bazı tedâbir ittihâz olunabilirse de işgâlinde mecburiyet-i hakikiye olmayan yerlerin ve İstanbul beldesi ile mülhakâtının hâkimiyet-i Osmaniye'ye terk edilmesi İstanbul'a mehmâ-emken tabiî bir hudud verilebilmiş olmak üzere lâ-ekall Mayıs 1913 tarihli Londra Muâhedesi'nin ikinci maddesinde gösterilen hududun kabulü.

f) Trakya:

Ekseriyeti Müslümanların teşkil ettiği umûmen teslim olan Trakya'da muhtar bir hükümet-i mahalliye te'sis edilerek Yunanistan ve Bulgaristan'la Türkiye arasında bî-taraf bir mıntıka ihdâsı Türkiyece ne derece mültezem ise her türlü ihtilâtât-ı siyasiyeyi mani olacağı cihetle Düvel-i Mü'telife'ce dahi o kadar şâyân-ı temenni olacağı ümit edilir.

2. Mevâdd-ı Askeriye:

Sevr Muâhedesi'nde münderic ahkâm-ı askeriye Türkiye'nin te'min-i âsâyiş imkânını ve kudret-i müdafaasını tamamiyle selb edecek bir mâhiyettedir. Binâenaleyh ahkâm-ı mezkûrenin kabulü bizce mümkün olamadığı gibi, gerek memleketin ahvâl ve hususât-ı dâhiliyesi ve gerek vaziyet-i umûmiye-i hariciye ahkâm-ı mezkûrenin tatbik ve icrâsına maddeten imkân bırakmamaktadır. Bundan başka Türkiye menâbi-i mâliyesi, gönüllü teşkilâtını tatbike sûret-i kat'iyede manidir. Şu halde hizmet-i mükellefe-i askeriye usûlünün iadesi ile beraber ordu mikdarının emr-i müdafaayı ve takrîr-i âsâyişi mümkün kılabilecek nisbette tezyîdi zarûri görülmek iktizâ eder. Ordunun makâsıd-ı tecâvüzkârânede isti'mâline mani olmak üzere dermeyan edilebilecek kuyûd ve şurûtun tedkikine âmâdeyiz. Türkiye'nin taahhüdâtını en az nakzetmiş devletler âdâdında bulunduğu bir hakikat-ı tarihiye olduğundan bu babda girişeceği taahhüdâtın tamamı ile icrâ olunacağına itimat edilebilir.

3. Ahkâm-ı iktisâdiye ve mâliye:

Sevr Muâhedesi'nin bu hususdaki ahkâmı devlette hayat ve istiklâl bırakmadığı cihetle bazı düyûn-ı muhikka için te'minât-ı ma'kule gösterilmek şartiyle Türkiye'nin istiklâl-i iktisâdi ve mâlîsinin her gûnâ kuyûd ve müdâhalâttan masûniyeti lâ-büddür. Bu esasın kabulü halinde ahkâm-ı ferdiyyenin Anadolu'dan müntehab murahhasları dahi ihtivâ edecek olan bir komisyonda müzakeresine muvâfakat ederiz.

4. Adlî kapitülasyonlar:

Türkiye umûr-ı adliyede ıslahât-ı esâsiye icrâsına âzim ve bu hususta Düvel-i Mü'telife'nin mülâhazâtını tedkik ve isti'mâya mütemâyil bulunduğu cihetle Düvel-i İtilâfiye ile Türkiye murahhaslarından terkib olunacak bir komisyonda kable'l-harb câri

olan adlî kapitülasyon nehci makâma muvakkaten ikâme olunması, îcâb edecek usûl ve ahkâmın müzakere ve münâkaşasına âmâdedir.

5. Menâtık-ı nüfûz:

Ecnebi eşhâs ve şirketler Türkiye'de düvel-i sâire memâlikinde câri olduğu üzere kavânîn ve nizâmât-ı dâhiliye hudud ve ahkâmı dâhilinde ve muâmele-i mütekâbile esâsına müstenid addolunacak muâhedât-ı ticâriye ve iktisâdiyeye tevfikan icrâ-i sanat ve ticâret edebilecekleri cihetle ecnebi sermâyesinin Türkiye'de işletilmesine mümânaât mütasavver olmamakla beraber Düvel-i İtilâfiye'den her birinin menâfi-i hususiye ve iktisâdiyesini tatmînen memleketin menâtık-ı nüfûza taksimi hayat ve istiklâl-i devleti mahv olmak itibariyle kabulüne imkân görülememektedir.

6. Hukuk-ı ekalliyet:

Türkiye ekalliyetler hukuku hakkında muâhedât-ı âhire ile Avrupa memâlikinde sûret-i umûmiyede kabul edilmiş olan esâsât haricinde hiçbir taahhüd altına giremez.

7. Sevr Muâhedesi'nin Versaille ve Saint-Germain ve Neuilly muâhedelerindeki ahkâm-ı müşterekeyi teşdîden ihtivâ ettiği kuyûdun sûret-i umûmiyede ref ve ilgâsı mültezem olduğu gibi, kavâid-i âdi ve hakkâniyet de bunu müstelzimdir.

İşte bu efkâr ve mülâhazâtımızın kabulüne Düvel-i İtilâfiye'ce muvâfakat olunduğu halde ya Avrupa'da bir şehirde veyahut ileri karakollarına yakın bir noktada Dersaâdet kabinesi ve Düvel-i İtilâfiye murahhasları ile müzakerâta hazır olduğumuzu beyan ederiz."

Bu yazdığımız tabiî bir projeden ibâret olup istenildiği gibi mahv ve isbatı heyet-i âliyelerine aittir. Ancak esâsâtta bundan daha ziyâde müsaadeye mazhariyet heyetimizce pek mümkün görülmemektedir. Bununla beraber şu müsaadât ile devletin hayat ve istiklali kurtarıldıktan sonra Avrupa'da efkar-ı umûmiye ve kavâid-i ictimâiyenin temâyülât-ı [...] perverâne ve inkılâbât-ı salâh-cüyânesine ve kapitalizm ve emperyalizm sistemlerine karşı günden güne tebârüz eden husûmete binâen devletin taarruzdan kurtularak temin-i istikbâl edebileceğine kanaatimiz vardır. Şu halde bundan bir buçuk sene evvel kat'i bir tehlike-i inkırâza ma'ruz olan devletin temin-i hayat ve istikbâl-i şerefi ve fevâid-i maddiye ve ma'neviyesinin heyet-i mücâhedenize inhisar edeceğine şüphe yoktur.

Garb ile büsbütün kat'-ı münâsebât olunduğu ve muhâsemâtın idâmesi cihetine gidildiği takdirde tehaddüs edecek mehâzir ve mesâib-i askeriye az çok şifâhen söylenmiş olduğu gibi, zaten nezd-i ulü'l-bâbda muhtâc-ı îzah değildir.

Bütün garbı ilelebed buraya bi-hakkın mücehhez bir kuvvetin îzâmından âciz farz etmek muvâfık-ı ihtiyat ve hikmet olamaz. Bu gibi nikbinâne tahayyülâtın devlet ve milleti düçâr ettiği mesâib pîş-i nazar-ı itibar ve ihtisardan dûr tutulmamalıdır. Zaten bu miktarda Wrangel kuvveti de hazır ve amâde bulunmaktadır. Şu halde altıyüz senelik

bir mebnâ-i saltanat –ki İslâmiyet'in yegâne nokta-i istinâd-ı maddisidir– inkırâzına sebebiyet vermek ve husûmet veya muâdenet tarîki ile şark ve garbdan belki cıhar cihetten gelecek kuvvetlere Anadolu'yu pâ-mâl ettirmek mesûliyet-i ma'neviyesi de düşünülmek iktizâ eder.

İşte âmâl-i zâtiyeden tamamiyle vâreste olarak sırf selâmet-i vatan ve millet için çalıştığı itikâdında bulunduğumuz heyet-i celîlelerinin şu nukâtı derpiş ederek birkaç gün zarfında ve Nice Konferansı'nın in'ikâdından evvel garb ile behemahal münâsebâta girişmesi farz-ı ayndır itikadındayız. Şayed Düvel-i İtilâfiye bu tekâlifi kabul etmezse hak tamamiyle yedimizde kalacağından bâlâda projesi zikredilen beyannâmeyi bütün âlem-i medeniyete ilân ederek cümlemiz müstaînen billâh-i Teâlâ yekdil ve yekcihet mücâhedât-ı vataniyeye hazırız. Hakkın dünya efkârına karşı olan te'sirât-ı maddiyesi ile beraber manevi bir kuvveti de vardır. O zaman bi-inâyetillah fevz ve zafer-i nihâîden ümitvâr olabiliriz. İşte şu mütâlaâtımız kabul olunduğu takdirde serian ifâ-i icâbına tevessül olunması ve aksi takdirde bizlerin kanaatlerimize ve hissiyâtımıza rağmen bir kuvve-i mücbireye serfürû etmiş olmaktan başka bir sûretle burada ikâmetimize imkân olmadığını arz ve beyan ederiz.

EK: 35

(Bu müsvedde Mustafa Kemal Paşa tarafından yazdırılıp Nâfia Vekili Ömer Lutfi Bey vâsıtasıyla gönderilmiştir. Yalnız parantez içindeki cümle arzum üzerine ilâve edilmiştir.)

Şubat evâhirinde Londra'da in'ikâd edecek konferansa mütedâir Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile zât-ı sâmileri arasında câri açık muhâberât muhteviyatına muttali bulunuyoruz. (Heyetimizin düçâr olduğu adem-i muvaffakiyet üzerine yine irâd-ı mütâlaaya mücâseret müstelzim-i hacalet olmakla beraber) zât-ı fahimânelerini vaziyet-i hakikiye ve burada hüküm-fermâ nukât-ı nazar hakkında tenvir etmeye sevk-i vatanperveri ile lüzum hissediyoruz. İstanbul'un taht-ı işgâlde olması hasebiyle oradaki bir hükümetin menâfi-i esâsiye-i milleti müdafaadan âciz olacağı buraca tabiî görülmektedir. Ayrı iki heyet halinde konferansta isbat-ı vücud etmekten bilâhare Anadolu ile İstanbul'un tefrikine yol açılacağı endişesi ile de tevakkî edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de telgrafnâmelerindeki nukât-ı nazardan esas itibari ile sarf-ı nazar etmeye salâhiyettâr değildir. Anadolu'da avn-i hakla muhâlefet ve isyanlar kesr ve izâle ve çeteler tenkil olunarak kuvvetli bir ordu ve hükümet teşekkül etmiştir. Avrupa'yı Sevr Muahedesi'nin lehimize ta'diline sevk edebilecek müzakerâtın inkıtâına mahal verilmeyecek sûrette peyderpey tebliğe himmet buyurulmasını hasbe's-sadaka istirham eyleriz. Buradaki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin taraf-ı padişâhîden tanınması şart-ı esâsisi bâkî kalmak üzere teferruat ve

zevâhire ait bazı hususât için dahi müdâvele-i efkâr imkânı mevcuddur. Bu imkânın ifâdesine mahal verilmemek üzere iş'âr-ı keyfiyet buyurulması ma'rûzdur.

EK: 36

Ankara'da İzzet Paşa Hazretlerine,

Cevap: 30 Kanun-ı sâni sene 37 cümlemizin muhafaza-yı ahkâmına yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasi'ye muhâlif ta'dilât-ı esâsiye icrâsı ve onun tasdiki sarâhat-i kanuniye ile ne derece kâbil-i telif olacağı câ-yı mülâhazadır. Bu husus ancak Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Neşet Bey vâsıtası ile gönderdiği telgrafla beyan olunan ve bizce mültezem bulunan ta'dilâtın Düvel-i İtilâfiye'ce kabul olunmasına ihtimâm olunup inşaallah istihsâl-i matlub olunduktan sonra usûlü dâiresinde hallolunacak mesâil-i dâhiliyedendir. Aksi halde dünkü telgrafımızla da izâh olunduğu üzere konferansa adem-i kabulümüzü ve İstanbul'un derhal hâkimiyet-i Osmaniye'den ihrâcını ve Yunanlıların davâsının bilâ-müdafaa kalmasını ve belki muhikk görülmesini mucib olacaktır.

Telgraflardan bir cihetin anlaşılmadığını istidlâl ediyoruz. Konferansa sizin ve bizim diye iki heyet izâm olunacağı nereden anlaşılıyor? Dava aynı, esbâb-ı müdafaa aynı olmakla beraber bu hususta ittihâd-ı tâmm olunca oraca tayin olacak murahhaslar Düvel-i İtilâfiye'nin tanımakta olduğu hükümetin tayin edeceği murahhaslarla beraber gidince heyet müttehid ve yekvücud ve selâhiyet-i lâzimeyi hâiz olur. Ve bilâ-ihtirâz müttehiden davâ-yı milliyeyi müdafaa eder. Bu lüzumun oraca da takdir buyurulduğu, murahhasların Düvel-i İtilâfiye'ye tanıttırmalarını bizden talep buyurulması ile müsbittir.

Tebliğ olunan nota ve beyanâtınız vâzıhan göstermektedir ki, Düvel-i İtilâfiye Londra Konferansı'na yalnız olarak Anadolu murahhaslarını kabul etmemektedir. Bunlar hükümet murahhasları ile birlikte bulunmak sûreti ile kabul olunacaktır. Böyle ayrılık muhafaza edilecek olursa, ağleb-i ihtimal hiçbir tarafın marahhasları kabul edilmeyecektir. Bu babda yalnız buradan murahhas kabul edilmesi muhtemel ise de, Anadolu için bu ihtimal yoktur. Binâenaleyh büyük fedakârlıklar mahsûlü olan bu tebeddül zararımıza hallolunur. Çünkü İtilâf mehâfilinde Yunan muhibleri fazla olup kendilerine Türkler şarkta tezebzübün idâmesine taraftar ve sulh ve itilâfa tâlib değildir diye propaganda ile lehdâr olanları kendilerine celb ve bizi haksız ve düşmanlarımızı haklı gösterilmeye salâhiyet verilmiş olur. Müşterek murahhaslardan mürekkeb bir heyet gönderilirse metâlibimiz kabul olunmasa bile lehimize olan efkârı aleyhimize çevirmemiş ve belki aleyhtar olanların bir kısm-ı mühimmi kazanılmış olur.

Vakit pek dardır. Muhâberât ile zâyi edilecek zaman kalmamıştır. Murahhasların hemen izâmı menâfi-i vataniye ve milliye îcâbâtındandır.

Zât-ı devletleri ile rüfekâ-yı muhteremenizin dahi avdetleri lâzımdır. Zira ora efkârına ancak an-müşâhedetin vukûfunuzdan bi-hakkın istifade zamanında ve orada efkârın bu nukât-ı nazara celbi lüzumunda müttefik olduğumuz kanaatindeyiz efendim.

1 Şubat Sene 37

Tevfik

EK: 37

Anadolu'dan avdet eden İzzet Paşa'nın gazetecilere beyanâtı:

İzzet Paşa gazetecilerin suallerine cevâben âtîdeki cevabları vermiştir:

Vazifemiz muvaffakiyete iktirân etmedi. Biz bir an evvel avdet etmek istiyorduk. Fakat kâbil olamadı. Anadolu'ya seyahatimizin esbâbı Anadolu'ca matlûb olan şerâit-i sulhiyye ile beraber devletler tarafından bize tahmil edilmiş olan şerâit-i sulhiyeyi te'lif edip devleti sulha îsâl etmek idi. Fakat maatteesüf bize muayyen şerâit verilmemiş idi. Bize gösterilen husus, Sevr Muâhedesi'nin olduğu gibi kabulü idi.

Biz gayr-i müsâid bir zamanda buradan hareket etmiş bulunduk. O zaman Ankara hükümeti İzmir Cephesi'ndeki çeteleri ilgâya karar vermişti. Biz oraya vâsıl olmazdan evvel müdafaa-yı mevcûdiyyet için çalışan bu çeteler bu kadar kan döktükten sonra devleti eski haline ircâ edecek olan bir sulhu beklerken buna rıza göstermemeye ve mukâbil propagandalara başlamışlardı. Hükümet çetecilerin dâhildeki propagandalarını hissediyordu. Diğer taraftan Wrangel ordusu İstanbul'da bulunuyordu. Bolşeviklerin, bizim oraya gitmemizden kendi aleyhlerine bir şey çıkacak zannettiler. Bunun için Anadolu'da güyâ kendi rızâmızla kendilerine iltihâk ettiğimizi halka ilân ederek bizi orada alıkoydular. Bilâhare çeteler kalktı. Avrupa ile müzakereye başlandı. Biz de geldik.

Unutmayınız ki, bizim oraya gitmemizle konferansa da'vet arasında üç ay kadar bir zaman mürûr etmiştir. Takarrür etmek üzere bulunan sulh Anadolu ile İstanbul'un tekarrubu meselesini halledecektir.

Anadolu ahvâli iyidir. Çetelerin ilgâsı ile bir intizam dâhiline rücû etmişlerdir. Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu geçen sene 16 Mart'tan sonra ittihaz olunan mukarrerâtın kâğıt üzerine vaz'ından ibârettir. Bu kânûnun hüküm ve kuvveti şüphe yoktur ki, sulhun takarrürüne kadardır. Sulhun akdini müteâkib eski Kânûn-ı Esâsî'mizin mer'î ve mu'teber olacağında şüphe yoktur. Makâm-ı saltanat her zaman muhterem ve mübecceldir. Bu sebeble eski kânûnun hüküm ve kuvvetinin yeniden iadesi pek tabiîdir.

EK: 38

İki gözüm paşam,

Tavassut-ı lütûfkârileriyle müyesser olan hareketimizin onüçüncü günü İstanbul'a muvâsalât eyledik. Lehü'l-hamd bütün efrâd-ı âileyi sıhhat-ı kâmilede bulduk. Seyahatimiz mevsime nazaran en müsâid şerâit tahtında cereyân etmiştir.

Muvâsalâtımızı müteâkib ben ve Salih Paşa affımızı istidâ eyledik. Kabine reisi gelmeden yerimize kimse tayin edilemeyeceği ve halef tayin olununcaya kadar selef-i müsta'finin hizmette devamı müktezâ-yı meşrutiyet olduğu beyan edilerek idâme-i hizmetimizde sarf-ı mesâi ediliyor ise de, ben adem-i muvaffakiyete iktirân eden maksad-ı ittihâd ve itilâf ile kabul ettiğim Dâhiliye Nezareti'ne adem-i devamda ısrar ederek nezaretin kapısından içeri girmedim. Fakat Tevfik Paşa Kabinesi'nin devamına elimden geldiği kadar gayret edeceğim. Bu kabinenin zayıf düşürülmesi hakkındaki menviyât-ı muzmere katiyyen doğru değildir. Bu esnada intikamdan başka bir şey düşünmeyen bir şahsın mevkiye gelmesi vatan için mahz-ı mazarrâttır. Bu meyanda şüphesiz sizin müdafaanız da sektedâr olur. Kim ne derse desin, ben "kuvvet vahdettedir" kaziyesini istisnâsız bir kânûn ve kâide hükmünde telakki edenlerdenim.

Cereyân etmekte olan harbin –ki bir hayat ve memât meselesi olduğunda şüphe yoktur– karîn-i muvaffakiyet olması hakkındaki temenniyât ve tazarruât-ı samimeyi şu anda dahi kemâl-i sûzişle tekrar ediyorum. Fakat maatteesüf cereyân-ı hali anlayamamak ne azab-ı elîm. Burada iki menba-ı havâdis var: Birisi Yunanlıların –ki, bittabii aleyhimizde ve canhıraştır–, diğeri de mevkii ve keyfiyeti mechûl, fakat onüç seneden beri te'sirât-ı muzırra îkâında musırr bir yalan fabrikası ki lehde olsa dahi sadra şifa vermiyor. İşte vatanın böyle bir zamanda böyle bir hâl-i tezebzübde kalmak ne elîm bir azâb. Dün eski dostlarımdan banka müdir-i umûmisi M. Stegde medûvv idim. General Gouraud ile mümessil-i siyasi General Pelle –ki vaktiyle Berlin'de tanışmış idik– mevcûd idiler. Eğer sizin tebliğ-i resmîleriniz Zonguldak'a verilirse derhal telsiz telgrafla alınması için emir vereceğini vadetti. İnşaallah –bittabii mübalâgât-ı acemâne ve Yunaniye'den âri olarak– malûmât-ı sahîhaya vâsıl olur isek hem biz müteselli oluruz, hem de efkâr-ı âmme hüsn-i sûretle tenevvür etmiş olur.

Cereyân edegelen kâr ve zararın altı yedi asırlık bu mebnâ-i azîm-i devletin hayat ve memât mes'elesi olduğunu ve bunda muvaffakiyet için temenniyât- ı hâlisa-i kalbiyemi serd etmiş idim. Şimdi de müddet-i hayâtını hizmet-i vatan ve ceng ü cidâl içinde geçirmiş ak saçlı bir büyük kardeşiniz ve kabul ederseniz bir pederiniz sıfatı ile bazı vesâyâda bulunmaya lüzum görüyorum. Çünkü meşhur meseldir, peynir gemisi yalnız duâ ile yürümez. Buraya geldiğimizden beri mehâfil-i muhtelifede işittiğim Bekir Sami Bey'in tavır ve mişvâr-ı itidâlkârîsinin Avrupa'da hüsn-i tesir hâsıl ettiği halde Ankara'ca dâima meslek ve hareketinin yan gözle görüldüğü, hatta hudud-ı cenûbiye

hakkında M. Briand ile yaptığı itilâfın hariciye vekilü'l-vekili tarafından bir lisân-ı istihfâf ile ve açık telgrafla tenkid edildiği, itilâfı müteâkib Adana Cephesi kumandanının harekât-ı askeriyeye mübâşeret eylediği ve gerçi inanılmaz ise de, Karamürsel ve Yalova taraflarında çetelerin dahi tezyîd-i faaliyetle ahâli-yi Hıristiyaniye'ye mezâlim icrâ eylediği zemininde idi. Bu son rivâyete inanmamış ve Yunan ihtirâ'ı olduğuna hükmetmiş isem de maatteesüf diğer rivâyetlerin sıhhati hemen tahakkuk ve Adana Cephesi'nde Kenan Bey nâmındaki bir miralayın musirrâne harekât-ı harbiyyede devamı General Gouraud'nun ifâdâtı ile de teeyyüd eylemektedir.

Şu halde İsmet Paşacağım, sana sorarım, böyle ölüm dirim harbinde uzatılan dest-i musâfahâtı reddetmek, düşmanlarını tezyîd eylemek, kendi kuvvetini tefrik etmek hangi mantığa, hangi siyasete, hangi kâide-i askeriyeye tevâfuk eder. Bu itilâf ile hudud-ı cenûbiye Misâk-ı Milliye de pek yakındır. Antakya'nın Türk olması iddia olunabilir. Fakat bizde de Hıristiyan ahâli kalıyor. Artık bu gibi mesâilde küsura kadar hesap pek doğru olmasa gerek. Biliyorum, birçok erbâb-ı hırs istemedikleri münâsebeti ret ve kesr için mukâbil cihete emniyet edemediklerinden bahsedip dururlar. Fakat ben bu hususta kat'i bir tecrübe olduğunu da pek bilmiyorum. Her itilâfın bidâyetinde az çok sû-i tefehhümler olur. Fakat bunun için hayırlı olan bir itilâfın feshine değil, sû-i tefehhümün izâlesine çalışılır. Bu babda misâl olarak neticesinin mahz-ı hayr olduğunda şüphe etmediğiniz ve husûlünde pek çok emek sarf ettiğiniz Yemen itilâfını serd edebilirim.

Eğer emniyet-i mütekâbile hâsıl olacak bir sûrette itilâf temin edilirse can evimize karşı ilerleyen bir düşmana karşı şark-ı cenûbî cihetlerinden kuvvet ve bilhassa lâzım olan esliha ve cebhane celbi mümkündür. Bu hususun ise her asker için pek kıymetli telakki olacağında şüphe etmem.

Ankara'da bulunduğum esnâda edindiğim fikre nazaran ta'kib olunan hatt-ı hareket-i siyasînin müdafaatı hadsiz bir sû-i zanna isnâd edilmektedir. Halbuki böyle siyasetler daima menfi neticeler verir. Sû-i zan ile hiçbir şeye vüsûl mümkün olamaz. Büyük kalbler itimâda meyyaldir. Her his misliyle mukâbele görür. Ankara'da, "Öyle de, böyle de öleceğiz, elimizde silah var iken ölürüz" gibi bir söz telâffuz olunduğunu tahattur ediyorum. Böyle bir nazariye milel ve eşhâsı mevt-i muhakkaka sevk edecek bir semm-i katldır. Halbuki "İnsan yaşamak için çalışır, ölmek için değil" düsturu ise bir kâide-i külliye-i tabiîye, dinîye ve felsefiyedir.

Burada yeniden kanaatler edindiğim fikre nazaran İngilizlerin husûmetini lâyetegayyer farz ile tevahhuş etmek de doğru değildir. Orada şifâhen ifhâma çalıştığım halde anlatamadığım tebeddül-i siyasetin husûlüne bu kere daha ziyâde kanaat hâsıl ettim. Şüphesiz evvelki siyaset de, şimdiki de menfaat ve mazarrât mütâlaasına ibtinâ etmektedir. Çünkü siyaset-i beynelmilel bundan başka bir esasa istinâd edemez. Devletler, milletler birbirlerinin mavi veya elâ gözlerine âşık olamazlar, fakat bu mülâhaza ile

tahavvül eden siyasete bizim de bir mecrâ-yı sâlim vermemiz yine eski hasımlarımızın gurûr-ı millilerini okşayacak sûrette menâfi-i hakikîlerimizi ve bunun en esaslısı olan sulh ve salâhı temine çalışmaklığımız vâcibdir. Londra Konferansı'nda Sevr Muâhedesi esaslı sûrette ta'dilâta uğramıştır. İhtimal bundan sonra da yine can alacak bazı ta'dilât-ı mühimme icrâ ettirilebilir. Fakat bunun için karartıya kurşun sıkan, "eller şehid, biz gazi" düsturu ile isticlâb-ı menâfi-i zâtiyeden başka bir şey düşünmeyen yalancı vatanperverlerin itirâzlarına aldanmamak, vaziyeti iyice sencide-i mîzan ettikten sonra rıfk ve mantık dâiresinde hareket etmek iktizâ eder. Bunu temin ise ebrâr-ı vatanın vazifesidir. Bekir Sami Bey Heyeti Avrupa'da mücâhedât-ı vataniye ile meşgul olan ve fakat ahvâl-i âlemi daha vâsi bir ufuk dâhilinde tedkik ve muhâkeme eden birçok vatandaşlarla temasta bulundular. Bunlarla müdâvele-i efkâr ettiler ve mukarrerât-ı vâkıalarını bu sûretle ittihâz eylediler. Şimdi gayet dar bir muhit olduğunu erbâb-ı insâfın tasdikte tereddüd etmeyeceği Ankara şehr-i şehîrindeki kûteh-binân veya menfaat-perestân veya hayal-perverân kalkar da bî-magz ve bî-ma'na itirâzât-ı vahiye ile ve mahiyeti onüç senelik acı tecrübelerle artık çoluk çocukça bile anlaşılması lâzım gelen parlak cümel-i hamiyyet-fürûşâne ile hep olup biteni hiçe indirirlerse pek yazık olur, pek günah olur.

Son mülâkatımızda şifâhen de beyan etmiş olduğum vechile Ankara'da Müdafaa-yı Milliye-i hilâli etrafında bir hâle-i meş'um teşekkül etmekte olduğunu hissettim ki bunun eczâsı bizi bu musibetlere sevk eden fiil-i malumenin ikinci derecedeki hulûskârân ve menfaat-cüyânından müteşekkildir. Bunların bazısı sâhib-i ziman olmuş, bazısı da eshâb-ı ezimme-i hakikiyeye her vasıtaya müracaatla ikâ-yı tesir edecek bir mevki kazanmıştır, işte bunların te'sîrât-ı meş'ûmesinden hükümeti kurtarmak her sâhib-i nâmus için bir vecibedir.

İsmet Paşa! Bugün vatanın, efrâd-ı milletin menâfi-i hakikiyesinden başka bir şey düşünülemez! Bu uğurdan başka bir yolda vakit ve kuvvet ve fikir sarf olunamaz. Menâfi-i zâtiye maddi olsun, fikrî olsun şöhret-i tarihiyeye ma'tuf olsun, cümlesi ayak altına alınacak zamandır. Halbuki dikkat ediyorum Ankara zimamdarânı vatandan ziyâde Ankara hükümetini düşünüyor. Evet hudud-ı milliyemizi, istiklâl-i siyasimizi istihsâl için hür bir hükümete muhtacız ve bu sûretle Büyük Millet Meclisi hükümetinin vücudu lâ-büddür. Fakat sırf bu maksatla lâ-büddür. Gösterilen evzâ ise bütün cihân-ı medeniyete bazıları hakkında başka fikirler veriyor. Bihakkın sû-i zanna düşürüyor, fakat emin olabilirsiniz ki, bütün Avrupa'ya galebe edilse dahi, bu sû-i zannın delâlet ettiği maksada vüsûl mümkün olamaz. (Ben dahi bu sû-i zanda değilim, hele oğlum sana karşı böyle bir şey hatırıma getirmekten daha büyük bedbahtlık tasavvur etmem.)

Bu devlet hakiki bir hükümet-i meşruta-i Osmaniye ve bir hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiye halinde bekâ bulabilir. Bizim gaye-i vatanperverimiz de bundan başka bir şey değildir. Şarka dair dûr u dıraz irâd-ı mütâlaâta lüzum görmüyorum. Asya'daki Türk-

leri, Müslümanları tevhid ile cihan-ı medeniyete ilân-ı harb ve ihrâz-ı galebe gibi bir hayâl-i vahiye muhâtab-ı fatinimin müfekkire-i münevveresinde vücud veremeyeceğim gibi, kendi vatanlarını düçâr ettiği sefâlet ve harâbî ile isbat-ı mâhiyet eden Bolşeviklikle rabt-ı amel edecek bir âkil-i munsıf da tasavvur edemem.

Mektubumun bidâyetinde dün gece bir Fransız ziyâfetinde ve General Gouraud'nun bezm-i ülfetinde bulunduğumdan bahsedişim sakın mütâlaâtımı ecânibin tesirâtına hamlettirmesin. Zannederim hukukumuz onüç seneye varıyor. Bu zaman benim için pek büyük olmasa dahi sizin gibi bir genç için epeyce uzun ve benim hüviyet-i ma'neviyemi nazar-ı nâfizinizde tesbite kâfi bir müddettir. Ben vâkıa "Xenephobe" denilecek kadar ecnebi düşmanı değilim. Fakat yalnız devletimin dostuyum. Manâ-yı Meşrutiyeti ile değil, fakat çocukluğumda telakki ettiğim manası ile hakiki bir Türk'üm, bir Osmanlı'yım. Milliyet terâneleri ile demsaz olarak Prusya kralı için vatanlarını imha edenlere hiçbir vakit benzemem. Vatanımın en ufak bir menfaatini dünyaya fedâ etmem. Mütâlaâtım, itirazâtım bir mevcûd-ı maddi-yi hayâlât uğruna imha edercesine onüç seneden beri görüp durduğum icraata karşıdır. Devletimi on senedir, göz göre göre uçurumdan uçuruma düşürdüklerine şahid oldum. Kimseye anlatamadım. Seni bugün bir muhâtab-ı yegâne addediyorum. Bunda da aldanırsam eyvah! Her iyi Müslüman, her eski asker gibi ben ma'neviyata mutmainâne mu'tekidim. Dünyada ve ahirette bir adalet vardır. Fakat buna mu'tekid olmayanlar da tarihi düşünsünler, hele o adamlar ki, sevk-i tali' ile tarih yapmak vaziyetine gelmişlerdir.

İşte oğlum İsmet'im, bu mektubumu ihtimâl-i kavi olduğu üzere harbin pek mühim devresinde eline alsan dahi okuyup iyice teemmül et. Ve avdet edecek olan heyete ve heyetin mukarrerâtına karşı bazı eclâf ve erâzil tarafından hazırlanmakta olduğunu büyük bir kanaatla tahmin ettiğim istikbâl-i muhalifâne, hainâne ve menfaatcüyânenin önünü almak için sarf-ı kuvvet et. Ta ki, yine ve belki son defa olarak eyvah diye dövünmeyelim.

Bâkî duâ-yı muvaffakiyet ile hatm-i kelâm ediyorum. Çünkü bu zamanda bundan büyük dua, bundan başka temenni olamaz, oğlum iki gözüm İsmet'im.

EK: 39

Konferans heyetinin İstanbul'dan geçen bir vapurla ol cânibe azîmetinden bi'listifade bu meveddetnâmemi gönderiyorum. Maatteesüf heyetin ricâl-i nâfizesi ile mülâkât müyesser olmadı. Fakat inşaallah bu heyet zât-ı nebilânelerinin dahi iştirâk edeceği bir ikinci konferansta bu zavallı millet-i mazlûme ve ma'sûmeyi nimet-i asâyiş ve dilsîr eder.

Bu defaki muhârebenin bidâyetinde buradan geçen Yüzbaşı Yümni Bey vedaâtı ile uzun bir mektup irsâl eylemiş idim. Onun mukaddimesinde temenni ettiğim

muvaffakiyâtın bi-avnihi ve keremihi teâlâ tecellisâz-ı husûl olmasından dolayı tebrikât-ı samîmiyemi takdim ediyorum.

İsmet Paşa! Kiyâset, fetânet ve hamâset ile bu devlete îfâ ettiğin hidemât tarihimizin en parlak sahifelerini tezyîn edecektir. Yine an-samîm temenni ederim ki hürrem ve hikmet ve reviyetin ile asıl neticeyi istihsâl eder, bu devletin halâskâr-ı ebedîsi olursun. Ne inkâr edeyim, birçok kuru gürültüden hiçbir şey beklemiyorum. Bütün ümidim, başları sen olmak üzere birkaç kişiye münhasırdır. Evvelki mektubum gelmedi ise Yümni Bey'den istenilmesini rica ederim. Orada epeyce ateşin ifâde ile bazı hakâyıktan bahsolunmuş idi. En mühim ricâlarımı burada tekrar ediyorum: Evvelâ bazı siyasiyyûnumuzun düşündüğü gibi şarka teveccüh ile garba husûmet nazariyesini bırakarak şu zamanlarda min-tarafillah meydana gelen birçok tekallübât-ı hayriyeden istifade ile beliyye-i harbe netice vermek elzemdir.

Avrupalıların Sevr Muâhedesi hakkındaki ta'dilâtı mühimdir. Daha da ta'dilât yapacaklardır. Pek mühim ve resmî bir diplomat ile olan mülâkatımda Enez-Midye hattının verilmesi Yunan'ın Anadolu'dan tamamen çıkarılması, şerâit-i iktisâdiyede dahi inkişâf-ı milliyi müemmen müsaadât itâ olunacağı hakkında ümitler verilmiş ve adlî kapitülasyonların muayyen ve kat'i bir müddete hasrı hakkındaki fikrim tasvib edilmiştir. Trakya hakkında daha büyük müsaadât da me'mûldür. Askerliğe gelince, bir tarafta Yunan ve diğer tarafta Rusya ve Bolşevizm varken umûmi tahdîd-i teçhizâta kadar terk-i silah olunmamasını –tabiî komşularımıza teminat ve teahhüdât-ı dostâne verilmek üzere– iddiaya hakkımız olur. İngilizlerde asker partisinin, ruhban ve mâliyyûna galebe ederek efkâr lehimize teveccüh etmiştir. Palmerston Beaconsfield siyasetinden bahsolunub duruyor. Şu esnâda bunların izzet-i nefsi okşanır ve ihtirâz ettikleri nukât-ı malumeye karşı te'minât-ı mukteziyede bulunulursa uyuşmak ağleb-i ihtimal, hatta kat'îdir. Fakat bu devleti rencide etmeye uğraşılır, gazeteler mütemâdiyen tahkirâta devam eder ise, biz de bi'l-mukâbele ale'd-devâm birçok vâsıtalarla iz'âc olunuruz. Sulh müyesser olmaz, milletimiz sizin ve bazı emsâliniz gibi ekâbir-i fıtratın delâleti ile havârik-ı fütüvvet ve şecâat ibrâz etti. Fakat düşünülmelidir ki, tabiat daima hakkını ister, bunlar için nihayet bir had ve gâye vardır. Artık dünya bir sulh ve salâha ererse, yeniden bilâ-sebeb seferler, harbler yapılamaz. Bizi bu beladan, dûçar olduğumuz inhizâmın netâyic-i meş'ûmesinden kurtaran âmil-i mühim ki, âlem-i medeniyette mütehassıl tahavvülât-ı fikriye ve inkılâbât-ı ictimâiyedir. Artık zimamdârânın keyfi için milletlerin can ve malının fedâ edilmesine müsaade etmeyecektir. Binâenaleyh aklımızı başımıza toplamak şartı ile biz de hayatımızı kurtarır, istiklâl-i hakikimize vâsıl oluruz.

İşte bu mülâhazâta binâen artık müfridlerin dizginlerini çekmek elzemdir. Burada iken temas ettiğim Avrupalılardan Bekir Sami Bey'in Ankara hükümeti tarafından düçâr-ı müşkilât edildiğini işitmiştim. Kendi istidlâlim ile de hükmediyorum ki, oraya

muvâsalâtında bu adama müşkilât irâe olunacaktır. Katelellahü'l-hasede ve'l-kîne ve'l-garâz.[1] *Binâenaleyh bu entrikaların önüne geçmek ebrâr-ı ümmetin vazifesidir. Sende ise bugün, o kudret de vardır. İstimal etmezsen Allah indinde ve tarih muvâcehesinde mes'ul olursun İsmet Paşa.*

İkinci bir nokta da bundan evvelki mektubumda dûr u dırâz izâh ettiğim vechile İstanbul'dan ittifâk mes'elesinin bir taassub-ı hakiki ile güya gâye-i yegâne-i siyasi; hatta selâmet-i vataniyeye tekaddüm olunur bir maksad-ı ulvî halinde yâr u ağyâra karşı gösterilmesidir. Bidâyette Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkında irâe edilen esbâb makûl idi. Fakat zevâhire nazaran bu esbâbdan ayrılınır, mesele bu şekilde irâe edilirse haric ve dâhilde kuvvetiniz çoğalmaz muhakkak azalır. Ve ihtimal ki müsâlâha da müyesser olmaz. Aleyhimizdeki kuvvâ ittihad ve taazzum eder.

Ba'de'l-müsâlâha devletin istikbâli hakkındaki fikrimi müsaadenizle izâh edeyim:

Hükümetimiz hakiki bir devlet-i meşruta-yı Osmâniye ve bir hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiye olacaktır. Bu babdaki deyn-i tarihî ve şahsımızı bir tarafa bıraksak dahi milletimizin, hükümetimizin selâmeti de bunu müstelzimdir. Emin olmalıdır ki, bizi bu kere kurtaran kuvvetlerin en büyüklerinden biri de hilâfet olmuştur. Âti için de bir silah-ı müdafaa olarak hilâfet elimizde kalmalıdır. Halbuki hilâfet için bir hükümet-i maddiye şarttır. An'anât-ı hilâfet ile uğraşmak zamanı da değildir. Çok uğraşılırsa elden kaçırılır. Bu ise hem devlete ve hem de artık izâha hâcet görmediğim esbâb ile İslâmiyet'e bir darbe olur.

İstanbul payitaht kalmak üzere ahvâl tamamen tavazzuh edinceye kadar Millet Meclisi intihâb ve ittihâz edilecek diğer bir mevkide ictimâ eder ve meclisin herhangi bir sadrâzamın veya kabine reisinin bâziçesi olarak istenildiği gibi fesh ve cem edilmesine müsâid olan Kânûn-ı Esâsî maddeleri kaldırılırsa câ-yı ihtirâs kalmaz zannederim. Binâenaleyh artık başka türlü tekallübâttan şu esnâda sarf-ı nazar olunmak ve hele Teşkilât-ı Esâsî'den vazgeçilerek –evet tekrar edeceğim, muhafaza-yı ahkâmına yemin ettiğimiz– Kânûn-ı Esâsî'nin tayin ettiği şerâit dâhilinde bazı nukâtı dâhil edilmek üzere eski Kânûn-ı Esâsî'ye rücû ve bi'l-cümle âlem-i medeniyette câri ve müteâmil bir tarz-ı idâre ve hükümet ittihâz etmek iktizâ eder.

Ankara'da iken Heyet-i Vükelâ'yı meclisin tayin etmesi gibi sırf birkaç ihtilâl devresinde misâli görülen ve hiçbir vakit idâmesi kâbil olmayan bir tarz-ı hükümetten bahsedildiğini işitmiş ve bunun da son zamanlarda hükümdarın ve hükümetin bazı icraat-ı şedîdesinin müstelzim olduğu infiâlden münbais olduğunu anlamış idim. Ancak yukarıda bahsettiğim kuyûd-ı ihtirâziye ile bu mahzûrun önü alınabilir. Diğer taraftan bu infiâlden mübalağa ile bahsedenlere karşı Sultan İbrahim devrinden beri –ki devlette inhitâttan başka bir şey görülmemiştir–, gayet müstebidâne bir idâre-i mut-

1 Allah haset, kin ve garazı yok etsin. (Yay. Notu)

lakaya rağmen, eyâdi-i selâtinde üçyüz senede kaybettiğimizden ziyâde birkaç kişinin güya Meclis-i Mebûsân'a istinâd eden idâre-i keyfiyelerinde arazi ve mukaddesât zâyi ettiğimizi ve üç asırdakinden ziyâde kan döktüğümüzü serd ve ityân edenlere îrâd olunacak cevâb-ı şâfi pek de bulunamaz zannederim. Bilmem ki o üç dört kişi fenâ idi biz iyiyiz demek bir müdafaa-yı kâfiye olabilir mi? Binâenaleyh bütün âlem-i medeniyetin tuttuğu sâlim bir tarz ve meslek-i hükümet ihtiyar ederek bunu hulûs-ı tamm ile takviye etmek herhalde yeni bir tarz-ı hükümet ihtirâmdan evlâdır.

İşte İsmet Paşacığım, şu mesrûdât ve mülâhazât hülâsa edilirse, senden menâfi-i hakikiye-i vatan nâmına terecciyât ve temenniyâtım evvela Bekir Sami Bey heyeti hakkındaki i'tirazât ve tecâvüzât-ı muhtemele-i hasûdâne ve garazkârânenin önüne geçmek, sâniyen bâlâ-pervazlığa set çekilerek ikinci bir konferansa vesile bahşetmek, sâlisen lisân-ı matbûat ile düvel-i garbiyyeye velâ-siyyema İngilizlere yapılan tafrafuruşluklara, tahkîrâta nihâyet vermek. Râbian mesele-i esâsiye, İstanbul hükümetinin kesr-i haysiyetinden ibâret imiş gibi bir tavır alınarak bütün dünyayı şübehâta düşürmemek ve her iki tarafın, tabiî şimdi değil fakat konferans müvâcehesinde, yekdil ve yekcihet çalışılabilmesi imkânını hazırlamak hususâtından ibârettir.

Evvelki mektubumda yazdığım vecvile Salih Paşa ile bareber istifamızı verdik. Fakat Tevfik Paşa Kabinesi'nin tahkîm-i mevkii için elden geleni yapmak, haric ve dâhil ile çalışmak hususunu bir vazife-i vatanperverî addetmekteyim.

Yalnız şimdi sana bir sualim var: Ankara hükümeti devletin bu hayat ve memat meselelerinde benim şahsımı atalete mi mahkûm etmek istiyor. Tamamen hissettim ki bana şu vaziyette Anadolu'ca da zaten münâsib bir vazife verilmeyecek ve verilemeyecektir. Ben neden vatanın âkibetinden oradaki zimamdârândan daha az hissedâr olacağım. İşte buralarını ve bilhassa inşaallah an-karib ictimâını ümit ettiğim konferansta vazife kabulü hakkındaki mütâleanı bilmek isterim. Baki yine dua-yı muvaffakiyetini bârigâh-ı kabule ref eder ve mübarek gözlerini müştakâne öperim oğlum efendim. 14 Nisan, sene 337.

EK: 40

Hayri (Ürgüplü) Efendi'ye 27 Mayıs 337

Mâruz-ı bende-i dîrîneleridir,

Ankara'dan infikâk-i sâmilerinden bir gün sonra bizlere de semere-i lütûf ve kerem-i sumûhîlerini bi'l-iktitâf oradan hareket ve on iki günde Dersaâdet'e muvâsalat müyesserkerde-i rabb-i hafiyyu'l-eltâf oldu.

Yevm-i mufârakât-ı sâmilerinde bir gazetenin heyetimizin avdet edeceğini ilân etmesi vesile ittihâz olunarak tekrar te'hir-i azîmetimize teşebbüs olunmuş ve hatta o gün hareket eden âzâ-yı heyetten bazı zevâtın tevkifi ile memûrîn-i mülkiyeye bildirilmiş iken

yine İsmet Paşa'nın tavassutu ile bundan sarf-ı nazar olunmuş ise de, heyette bulunan nuzzârın istifâ edeceği hakkında vaad ile de iktifa edilmeyerek taahhüd-i tahrîri dahi taleb ve istihsâl edilmiştir. İşte bu gibi cidden haysiyet-şiken muâmelât henüz iltiyâm bulmamış olan eski yarayı yeniden deşmiş ve Ankara lâhik zimamdârânından bi-hakkın selb-i emniyet eylemiş olduğunu arz eylersem ma'zur tutulacağımı ümid ederim. Bundan başka da meselenin lisâna, ale'l-husus Hüseyin Kâzım Bey'in ağzına düşürülmesi (bizden bir gün evvel hareket etmiş olan Hüseyin Kâzım Bey'den Kastamonu valisi vâsıtası ile istifa edeceğine dair senet istenmiştir) İstanbul'ca istifanın cebir ve kerhe hamli ile birçok müşkilâtı ve gûnâgûn kîl ü kâl ve şâyiâtı dâî olmuştur. Maahâzâ Salih Paşa ile âcizleri vaadimizi incâzen istifada ısrar ettik. Fakat anlayamadığım bir şey varsa, o da devletimin şu zaman-ı buhranında benim sahneden haric kalmaklığımda Ankara ricâlinin istihdaf ettiği maksaddır. Anadolu'da sin ve sâlim ve vak'u halim ile mütenâsib bir makam ve mevkiin benden dirîğ edileceği nazarımda zimamdârân-ı hükümetçe muhakkakadan ricâl-i askeriyece de ihtimâlât-ı kâiliyedendir. İstanbul'da da açıklar livâlığı edersem demek mukadderât-ı devlet ve millete kollarım böğrümde olarak nigerân olmaktan başka nasibim kalmayacak! Halbuki devletimin bende, benim devletimde asrî hukuk-ı mütekâbilemiz vardır. Ankara'dakilere istifa edeceğimi vaad ve kendilerinden gördüğüm vefâsızlığın mukâbelesi olmamakla beraber ahdimde vefâ ettim. Fakat vaadim ilelebed hizmet-i devletten istinkâf ve istiğnâya kadar varamaz. Devlet ve milletime kudretim yettikçe hizmet için ezelî bir deynim, ezelî bir ahdim vardır. Bundan beni kimse men edemez.

Anadolu heyetinin İstanbul hükümetini düçâr-ı vehn ve zaaf etmekteki maksad-ı müştereki ale'l-husus şu esnâda pek musîb olmasa gerektir. Zeyd'in Amr'ın çekilmesi ile İstanbul hükümetsiz kalmaz. Fakat bi'l-farz Tevfik Paşa yerine Ferit Paşa, Arif Hikmet Paşa yerine Sait Molla, Ziya Paşa makamına Avni Paşa geçerse Anadolu'ca ne kazanılır?

Bu misillülerin fiiliyat ile îkâ edecekleri mazarrât ve mesâvî, propaganda ve taarruzât-ı lafziyeye vesile olmakla istihsâli tasavvur olunan menâfi-i mevhûma tekâbül edemez. Emin olunmalıdır ki milletçe tanınmış olan zevâtın çekilmesi ile bu kabine dûçar-ı zaaf ve mecbûr-ı istifa olur ise yerine ya bâlâda zikrettiğim zevât ile emsâlinden mürekkep bir kabine gelir veyahut İstanbul'un eyâdî-i ecânibe geçmesine ve bu sûretle asırlardan beri eben an-ced zîr-i tâbiîyyet-i fâhiresinde bulunduğumuz Devlet-i İslâmiye-i Osmaniye'nin inkırâzına yol açılır. Fakat bu takdirde Anadolu'ya ve ta'bir-i mütedâvili ile Türklüğe de bir fayda celb edilmiş olmaz. Bu yakınlarda maatteesüf kesb-i kuvvet etmeye başlamış olan bu son ihtimalin mes'ûliyet-i tarihiye ve maneviyesi de İstanbul aleyhtarlığında pek müfritâne, pek hod-endiş ve kûtehbinâne bir politika ta'kib etmekte bulunan Ankara ricâline ait olması lâzım gelir. İstanbul gibi bir

mevki-yi mühim ve bender-i cesîmin hilâfet-i İslâmiye ve bir saltanât-ı kadîme gibi sıfat ve hâlâtın ehemmiyet-i siyasiyesi istiskâr ve istihkâr olunuyor. Halbuki bu ana kadar nazımızı çektiren bunların beyne'l-rükâba kıymet-i âlem-i İslâmiyet ve medeniyetteki ehemmiyet ve şöhreti idi. Bunlar giderse Anadolu işi bir zaman meselesinden ibaret kalır.

Her ne ise, bu mukassî bahsi artık kısa keselim. Cenab-ı Hakk'a bin şükür, İnönü muzafferiyeti tesliyet-bahş-i kulûb oldu. Cenab-ı kâdiye'l-hâcât emsâlini teksir ve bir netice-i müteyemmene-i silm ve salâha îsâl ile kulûb-ı mü'minîni tesrîr eylesin. Bu muzafferiyetten sonra eğer ma'kul bir siyaset ta'kib olunsa idi, ihtimal şimdiye kadar meselenin halline doğru mühim, belki kat'i bir hatve atılmış olurdu. Fakat ne çare ki Ankara pek müstağni ve muannid! Londra Konferansı kat'i mukarrerât ittihâz etmemiş olmakla beraber Sevr Muâhedesi'nin ruhunu pek esaslı sûrette ihlâl etmiş idi. Ondan başka iki devletin ayrılıp bizimle hususi muâhede akdetmiş olması fazla olmasa bile, hiç olmazsa onlar kadar bizimle uyuşmaya muhtâc olan İngiltere'yi de a'mâl-i milliyemize mümâşâta imâle ve bir ikinci konferansta daha mühim tâ'dilât ve müsâdâta imkân vererek sinîn-i vefîreden beri adım adım ezilen, inim inim inleyen bî-çâre milleti nimet-i sulh ve salâha imâle edebilir idi. Fakat bunun için Bekir Sami Bey'in kâffe-i mukarrerâtının ayak altına alınması, kendisinin kapı dışarı edilmesi iktizâ etmezdi. Bilâkis muhâsımlarımızın izzet-i nefislerinin okşanması ihtirâs ettikleri ihtimâlât-ı muzırra ve istihdâf ettikleri menâfi-i muhıkkaya karşı tatmin edilmeleri icâb ederdi. Bilerek bilmeyerek Londra Konferansı'nda epeyce ince bir siyaset takib olundu. Fakat anlaşıldığına göre Ankara'ca bunun kıymeti bilinmedi ve mâhiyeti bi-hakkın idrâk olunmadı.

Maahâzâ vakit daha geçmiş addolunmaz. Gerçi teahhur yüzünden Yunanlılar bir hayli mezâlim icrâ ve birçok Türk, İslâm kanı irâka eylediler. Fakat beğenilmeyen İstanbul hükümetinin teşebbüsü ile gönderilen heyet-i tahkîkiye bu mezâlimi olanca fecâati ile meydana çıkardı. İşte bu esnâda Ankara hükümeti de bunları âlem-i medeniyete meşru işaa ile ve taleb-i adalet ile Londra'daki mukarrerât hakkında esas reddolunmamak şartı ile bir lisân-ı vakûr ve mu'tedil ile tasavvur eylediği kuyûd-ı ihtirâziye ve mülâhazât ve mütâlebât-ı muhikkasını serd eyler ise yeniden müzakerâta yol açabileceğini ve bunda sulha imkân-bahş olabilecek müsaadâta mazhar olacağını ümid ediyorum. Görüşebildiğim birçok ricâl-i mühimme-i ecnebiye İzmir ve Trakya hakkındaki müddeiyyâtımızı tasdik etmektedirler. Bir defa sulha nâil olur isek artık Avrupa'daki mecâri-i cedîde-i ictimâiye istila politikasına mani olunduğundan tabii bir idâre-i ma'kûle-i dâhiliye şartı ile istikbâl ve istiklâlimizden emin olabiliriz. Fakat Hükümât-ı Mü'telife'nin hepsine birden meydan okur, Bolşeviklerle can u dilden, ittihad edilmiş olduğu endişesi verilerek yine aleyhimizde ittifak ettirilirse netice hayırlı olmaz. Gerçi şu esnâda milel-i garbiye harbden cidden bîzâr olup bu yolda îsâr-ı nukûd ve

israf-ı kuvâdan hükümetlerini men ve tahzir etmekte iseler de, her şeyin de bir gâyesi vardır. Eğer tarafımızdan bâlâ-pervazâne muhâlefetler îkâ ve gerek muâmelâtımız ve gerek matbuâtımız ile kendilerini tahkirde îsâr edilirse nihâyetü'l-emir bunların da tekrar gayrete gelmeleri istib'âd olunmamalıdır. Bu halde ise bizim bütiin Avrupa'ya karşı durmaklığımız ne kadar müstehil ise, Rusya'dan imdat beklemekliğimiz de o derecede vâhi ve belki de her beliyenin fevkinde mazarrâtı dâî olur. Binâenaleyh bu avâkib nazar-ı dikkate alınarak i'tiyâd ve itidâli elden bırakmamak ve zuhûr etmiş olan bu fırsatı zâyi etmemek elzemdir. Onüç senedir ufak muvaffakiyâttan şımarmak, fazla kâr arkasında koşmak, çihar cihete pala sallamak yüzünden memleketimizin dörtte üçünü zâyi ettik. Bi'l-cümle makâmât ve atebât-ı âliye-i İslâmiye elimizden gitti. Mukaddesâtımız pâmâl-i huyûl-i husamâ oldu. Şurada müstakil bir kütle-i kalîle-i İslâmiye ve Türkiye kaldı. Bunu imhâ etmeyelim, günahtır. Artık pek çok gerdiğimiz rişte-i selâmeti koparmayalım. Çünkü temessük edecek elde bir şey kalmaz. İşte bu babda zât-ı sâmi-i fezâil-penâhilerinin oraca irşâdât ve mücâhedâtınızı vatan ve din nâmına çeşm-i giryân ile tevakki ediyorum. Yazıktır bu bîçâre halka, bîvâye millete.

Ankara'da bulunduğum, esnâda ricâl-i hükümete şifâhen ve tahrîren bu babda vâki olan müracaat ve temenniyâtım semeredâr olmadığı için tekrar onlara müracaatı zâid gördüm. Maahâzâ arîzam arzu buyurdukları ve lüzum gördükleri tarz ve sûrette isti'mâl ve icâb ederse Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine ve diğer âzâ-yı heyete irâe ve irsâl edilebilir.

Sırası gelmişken Ankara ile İstanbul beynindeki münâsebât-ı haliye ve müstakbeleye dair de bazı mülâhazât arz edeyim:

Evet İstanbul esir, Anadolu hür olmak itibarı ile şu esnâda esire tâbi olması mahzûrdan sâlim olamayacağı iddia olunursa kimsenin şakk-ı şefeye hakkı olamaz, fakat bununla beraber kendilerine dostluğu pek âyan olan ricâlden müteşekkil bir heyete bu kadar da dargınlık izhâr, her türlü münâsebât ve muhâberâtı kat' ve ibtâl ve irâde, izzet-i nefsi muhil muâmelâta ictizâr doğrusu gayr-i muhikk ve oranın menâfiini de muhildir. Makam yâd olunmayarak tarafeyn ricâli yek diğeri ile şahsî muhâberât-ı tahrîriye ve telgrafiyede bulunsa, bi'l-farz Yunan mezâlimini protesto emrinde ittihâd-ı efkâr hâsıl eylese daha birçok hususta müdâvele-i ârâ olunsa elbet menâfi-i vataniyeye daha ziyâde hizmet edilmiş olur itikâdındayım. Diğer cihetten emr-i iftirakta gösterilen taassub yüzünden Ankara zimamdârânı haric ve dâhilde birtakım âmâl-i mahsûsa ve ihtirâsât-ı hodgamâne ile ithâm olunuyor. Bunun mazarrât-ı siyasiyesi ise muhtâc-ı îzâh değildir. Fikrimce bu devlet için hanedan-ı Osmaniye'ye merbûtiyet-i kaviyyeden başka çâre-i necât tasavvur olunmaz. Hilâfetin pek kesir olan ragıp ve müddeilerine karşı bu hanedanın hukuk-ı tarihiyesinden başka bir sıhhat-ı müdafaa yoktur. Tarz-ı hükümette ednâ bir tahavvül bu hakkı izâle eder. Halbuki bu kere bizi düşmanların

şerrinden, inkırâz-ı kat'iden kurtaran kuvvetlerin en müessiri de hilâfet-i İslâmiye olmuştur. Böyle bir hak, böyle bir kuvve-i müdafaa, böyle bir hısn-ı siyânetkâr nasıl fedâ edilir. Anadolu da dahi husûl ve tehakkuk-ı vahdet yine bu hanedana merbûtiyetle kâimdir. Eğer bu râbıta inkıta ederse, az zaman zarfında tavâif-i mülûk veya cemâhîr-i tavâif halinde tecezzi ve biraz sonra da inhilâl-i kat'iye düçâr, ta'bir-i diğerle tu'me-i husamâ ve ağyâr olmak muhakkak gibidir. Ahvâl-i dâhiliyemize vâkıf ve milletimizin, ricâlimizin tebâyii ve efkârını ârif olanlarca bu hakîkat takdir ve teslim olunur.

Fakat denilecek ki, burada senin tahayyül ettiğin âmâl ve menviyât mevcûd değildir. Bunu ben de böyle bilir ve böyle bilmek isterim. Fakat zevâhiri de vikâye ve teammüm etmekte olan bu sû-i zannı izâle eylemekte makâmât-ı aide ve ricâl-i mes'ulece bir vecibedir. Son defaki Teşkilât-ı Esâsiye, şüpheleri bilhassa takviye eylemiştir. Kuvve-i icrâiye ile teşrîiyenin tevhidi bazı ihtilâl devrelerinde vâki olagelmiş ise de her vakit bunun mehâziri acı tecrübelerle tebeyyün ederek terk edilmiştir. Binâenaleyh bu teşkilâtta ısrar edilmeyerek in'ikâd-ı sulhe ve bunu müteâkib husûl-i vahdet-i idâreye kadar müttahaz bir tedbîr-i muvakkat addolunmak ve ilerisi için –bittabii Meclis-i Mebûsân'ın bâziçe edecek mevâdd-ı muhdese-i malumesi ta'dîl ve tağyîr olunmak şartıyla– eski Kânûn-ı Esâsî'ye rücû edilmek elzemdir itikâdındayım. Ankara'da hengâm-ı teşerrüfümde zât-ı sümûhilerinin aynı fikirde bulunduklarını istişmâm etmiş olmakla müftehir ve mubâhiyim. Zannederim pek ziyâde tatvîl-i mâkâl eyledim. Fakat teemmül ediyorum ki: Madem ki zât-ı sümûhileri bu devlete bu kadar hizmet ettiniz, âlâ-yı derecât ve menâsıba vâsıl ve bu son zamanlarda nîk ü bed umûr-ı devlette âmil oldunuz, son dûçar olduğunuz zahmet ve nikbet-i muvakkate ve zâileyi bir imtihân-ı ma'nevi kabîlinden addederek ve infiâlât-ı nefsâniye ve ye's ve nevmidîyi bir tarafa atarak nüfuz ve kuvve-i irşâdiyelerini isti'mal ile yeniden ittihaz ve ikâ'ı melhus birtakım tedâbir ve teşebbüsât ve icraât-ı sakîmeye mani olmanız vâcibedendir. Eğer zât-ı sâmilerini buna teşvik ve bu vücûba iknâ edersem, elbette bana da bir hisse-i ecr ü mefharet terettüb eyler ve şu halde daha vâsi bir ufuk ve muhitte hâsıl ettiğim ihtisâsât ve intibaâtımı arz ve izâha da hâcet messeder. Avdetimden şimdiye kadar arîza takdîmindeki kusurum vâsıta-i muhâbere bulamamaktan münbais idi. Aile-i muhteremeleri ile kurret-i aynım necl-i neciblerinin ol-cânib-i âliye azîmetlerini vesile-i hasene ittihâz ederek dûr u dirâz şerh-i mâ fi'l-bâl eyledim. Niyetim tamamen hâlistir. Cenab-ı Hak tevfik ve hidâyetini cümlemize refik ve bu millet-i mazlûmeye hıfz u siyânet ve rahm u şefkatini nasib eylesin, âmin! Bâki mübârek ellerinizi, gözlerinizi kemâl-i iştiyâk ile takbil ve duâ-yı füzuni-i ömür ve ikbâl veliyyü'l nimetlerini tertil ile hatm-ı kelâm ederim, birâder-i vicdânım efendim.

EK: 41

Mârûz-ı dâi-yi kemîneleridir,

Mektub-ı mün'imânelerini kemâl-i ihtirâm ile aldım. Mücerred fezâil-i fahîmâneleri arasından olarak ibzâl buyurulan sunûf-ı iltifat ve teveccühlerinden pek mütehassis ve müteşekkir oldum. Rabbim müteâl ömür ve iclâl-i sâmilerini müzdâd buyursun.

Evvelâ esnâ-yı azîmette yapılan nâ-revâ muâmeleden çok müteesifim. Zât-ı devletlerinin makâm-ı âlî ve nâfizde bulunması, bulunmamasından şüphe yok ki elbette hayırlıdır. Ve bunda efkâr-ı umûmiye müttehiddir. Esbâbını bir türlü anlayamadığım o hal neye müstenid olursa olsun, Nezaret-i Hariciye'yi deruhde buyurmak hususundaki uluvv-ı himmetlerini tebrik ederim.

İkinci İnönü muzafferiyet-i mübeccelesi üzerine tedâbir-i mutedile-yi siyasiye ile sulh istihsâline imkân bulunsa idi, çok iyi ve parlak olacak idi, olamadı. Bendeniz tedâbir-i siyasiyenin, harekât-ı askeriyenin dûnunda bulunduğu zannındayım. Erkân-ı askeriye ilmen ve ahlâken yüksek zevât oldukları hâlde dâhil ve haric-i memlekette istihdam olunan ricâl-i siyasiye gayr-i kâfidir. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bu hususta pek yalnızdır. Yunanlılar Eskişehir'i işgâl ettiler, fakat lehü'l-hamd ve'l-minne İslâm ordusu zedelenmemiştir. Birkaç misli fazla olan bir hasım ile müsâdemeyi muvâfık görmeyen kumandanımız usûl-i askeriye dâiresinde çekilmiştir. Neticenin herhalde inâyet-i Hak'la bizim olacağını vâkıf-ı ahvâl zevâttan işitiyorum. Çok şükür şimdiye kadar kat'-ı ümit edecek bir şey yoktur. Bekir Sami Bey'in menâtık-ı nüfuz esâsını kabul etmesi ittihaz olunan mukarrerâtın reddini müstelzim olduğunu vükelâ-yı sâbıkadan bir zât söyledi. Şekl-i esâsîyi görmedim ise de, buraya gelen eviddânın dediği doğru ise Ankara ma'zur, Sami Bey muhtîdir.

Evet Anadolu'nun İstanbul siyasetine tebeiyeti doğru olmamakla beraber aralarında hususiyle Tevfik Paşa Hazretleri ile zât-ı sâmileri ve rufekâ-yı saire-i muhteremeleri zamanında ciddi ve samimi bir mukârenet elzemdir. Fikr-i kasîrânemce bugünkü İstanbul hükümetinin izâlesi değil idâmesi Anadolu'nun da takib ettiği mutâbıktır. Ancak bu mukârenetin husûlünde Ankara'dan ziyâde İstanbul'un pek samimi bir halde fedakârlık etmesi îcâb edeceği kanaatındayım.

Hanedan-ı Âl-i Osmanî'ye merbûtiyyet-i kaviyye maddesine gelince, başka çare-i necât yoktur. Hilâfet-i İslâmiye'nin ilâ-maşâallahü teâlâ bu hanedan-ı celil-i âlîşanda devamı ve saltanat-ı Osmaniye'nin teâlisi intizâm-ı mülk ve millet ve menâfi-i ümmet ve İslâmiyet için elzemdir. Bu hususta efendimiz ile tamamiyle hemfikirim. Allah'a şükür bu havâlide hilâfı cereyânlar mevcûd değildir. Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu'ndan o kadar tedehhüş edilmemelidir. Esâsen kâbiliyet-i tatbikiyesi olmayan o kânûn zamanına göre bir lüzum ve zarûret üzerine ale'l-acele yapılmıştır. İnşaallahürrahman ahvâl kesb-i salâh edince memleketin menâfi-i haliye ve istikbâliyesine muvâfık bir şekle ifrağ edileceğinde müttereddid değilim.

Düçâr olduğum felâketi bir imtihân-ı ma'nevi addederek infiâlât-ı nefsâniye ve yeis ve nevmidiye tâbi bulunmamaklığıma dair olan tavsiye ve emr-i sâmilerini pek tâhir ve hâlis olan bir kalb-i samiminin ihtarı telakki ederek arz ederim ki:

Gerçi hakk-ı âcizanemde pek zâlimâne bir sûrette icrâ olunan ve maddeten ve manen efrâd-ı ailemin bile mûcib-i perîşanisi olan tahkir ve taarruzdan hasbe'l-beşeriye hâsıl olan infiâl-i tabiînin menfaat-ı devlet ve memleket mülâhazası karşısında hiçbir hükümce tesiri bulunmadığına itimat buyurmanızı bütün hulûs ve samimiyet-i kalbimle istirham ederim.

Millet hayat ve memât arasında uğraşmakta iken benim infiâlât-ı nefsâniyeye tâbi bulunmaklığım devletin en nâzik bir zamanında evlâd-ı vatanı bir noktaya cem etmek hesapları âtiye talik eylemek halinde sırf araz-ı şahsiye ve te'min-i ikbâl için uğraşmış olanların hareketine nazîre yapmak demektir. Mu'terif olduğum birçok kusurlarımla beraber takdis-i nimet olarak arz ve tekrar ederim. Öyle tedenni ve tereddi derekelerine düşmeyeceğimden emin olunuz. Ancak selâhiyet-i resmiyenin fikdânı ve ücra bir mahalde ikâmetim arzu olunan hizmete mani oluyor. Bununla beraber şu günler intizâr devresidir. Cenab-ı Hak asâkir-i İslâmiye'yi muntazır bulunduğumuz muvaffakiyete karîben mazhar buyursun. İhtârât-ı efhamileri dâiresinde celb-i enzâr etmekten hâlî kalmam ve ba'demâ alacağım emirlerinizi de elimden geldiği ve muhitin müsâid bulunduğu kadar icrâ ve temşiyete çalışırım.

Erhamurrahimin cümlemize hidâyet ihsan etsin ve bu milleti mazlûmeyi kemâl-i lütûf ve keremiyle muhafaza ve siyânet buyursun. Amin. Bâki mübârek ellerinizi kemâl-i tehassür ile takbîl ve duâ-yı veliyyü'n-ni'amileri sıdk-ı kalb ile tekrar eylerim, birâder-i a'zam ve ekremim efendim.

Zilhicce 339 ve 22 Ağustos 337
Ürgüp'ten Hayri

EK: 42

Mustafa Kemal Paşa'ya,

Fransa nuzzâr-ı sâbıkasından Franclin Bouillon bazı müzakerâtta bulunmak üzere Ankara'ya azîmet arzusundadır. Memleketince büyük bir nüfûz-ı siyasiye mâlik olan mumâileyhin kabulü ile zevâhir ve teferruatla Fransa'nın izzet-i nefsini muhill olacak mütâlebâttan sarf-ı nazar ve âmâl-i milliyeye muvâfık ve istiklâl-i devleti müeyyid şerâit-i esâsiye istihsâli ile iktifâ olunarak şimdilik ve hiç olmazsa bir devlet ile te'sîs-i muvâlât olunması esbâbının istikmâlini istidlâât-ı âhireye nazaran vacib addederek selâmet-i vatan nâmına bilhassa ricâ ederim.

27 Mayıs 337

EK: 43

Telgraf: 17 Haziran

Mustafa Kemal Paşa'ya,

Şu son zamanlarda ahvâl-i siyasiyemizin kesbettiği vehâmete ve Düvel-i İtilâfiye'ce Yunanistan'a muâvenet emrindeki temâyülün bütün memleket ve bilhassa İstanbul hakkında dâî olacağı tehlikeye binâen bilâ-istisnâ her taraftan vâki olan ilhâh ve ibrâm üzerine müstaînen billah Hariciye Nezareti'ni kabul ettim. İtilâf ve bî-taraf hükümetler hey'ât-ı mümessilesi tarafından hayırhâhâne bir kabul ve telakkiye mazhar olunduğu gibi, bir iki günden beri Avrupa efkârında bir sükûnet ve yeniden lehimize ve salaha doğru bir tahavvül hâsıl olduğu görülmektedir. Bütün âmâl ve efkârımın münhasıran ikbâl ve istiklâl-i devlet ve millete matuf olduğu ve bu esas üzerinde kemâl-i hulûs ile heyet-i celilelerine lâzım gelen hizmet ve muâvenette kusur edilmeyeceği tasdik buyurulur itikâdındayım.

İşte bu ümniyye ile mevâdd-ı âtiyede telhis eylediğim mülâhazât ve temenniyâtımı nazar-ı dikkat-i sâmilerine bast ediyorum:

Evvela Avrupa ile âmâl-i milliye dâiresinde akd-i sulh için fırsat tamamiyle zuhûr ve tahakkuk etmiş olduğundan, bunu fevt etmememiz elzemdir. Sâniyen Fransa ile ne yapıp yapıp bir itilâf akdi zarûrîdir. Bu sûretle düşmanlarımızın bizim itilâfgirizliğimiz hakkındaki müddeiyâtı efkâr-ı umûmiye-i cihana karşı reddedilmiş olur.

Sâlisen İngiliz izzet-i nefsinin vikâyesi ve bunun için Londra itilâfı vechile userânın teslime ve İngiliz gemilerinin Anadolu limanlarına uğraması memnûiyetinin ref'i de vâcibedendir. Userânın teslimi ile beraber ahde vefa gösterildikten sonra mahbuslarının tahliyesi teklif ve temenni olunduğu takdirde, kabulü me'mûldür. İngiltere parlamentosunda ve matbûatında şu son bir iki gün zarfında lehimize meş'ûd olan takvîl-i lisâna mukâbele sûretinde biz de tebdil-i siyaset eder isek izzet-i nefsimize girân gelmez zannındayım. İngiltere'de bu son günlerdeki idâre-i lisânı da ba'de't-tehdid izzet-i nefsimizi okşamak fikrine hamletmekteyim.

Râbian itilâf mümessileri ve bilhassa İngiliz mehâfili ile temas ve tarafeynin metâlib ve efkârını telakki ve iblâğ eylemek üzere buraya bir vekil izâmı veyahut burada emin bir zâtın tayini ve bir muhâbere-i seria temini fevâid-i azîmeyi müstelzim ve sû-i tefehhümlerin izâlesine hâdim olur. Böyle bir zât için teminat alınmaya lüzum görülüyor ise bâ-sûret-i gayr-i resmiyede İstanbul hükümeti veyahud Hâmid Bey vâsıtası ile istihsâli mümkündür.

Hâmisen Yunanîlerin İzmir'i tahliye etmek niyetinde olmadıkları istihbâr edilmektedir. Bunda Kuvâ-yı Milliye'yi veya çeteleri İngiliz askeri ile temasa getirerek bir arbede ihdâs etmek ve bu sûretle İngiltere'yi harbe sürüklemek fikr-i habîsi muzmerdir. Bunun önüne geçmek için tedâbir-i ciddiye-i ihtiyatiyeye tevessül olunması elzemdir.

Hâtime olarak şurasını da beyan ederim ki; bütün Düvel-i İtilâfiye silm ve salâh arzu ve ihtiyacında olduklarından, bugün garb ile âmâl-i milliyeyi temin edici bir sulha vusûlden me'yûs olmak için hiçbir sebeb yoktur. İngilizler de sulha mütemâyil, hatta bizim ile diğer devletlerden fazla bir râbıta te'sisine arzukeştirler. Ancak yine ye'se düşürmüyorsa bir karâr-ı ma'kusü kat'i ittihaz etmelerinden ve ellerinde kavî mümsikler bulunmak hasebiyle diğer devletleri kendilerine peyrev etmelerinden bi-hakkın endişe edilmelidir. Bu husus diğer hükümetler mümessillerince pek vâzıh ve nâmuskârâne bir sûrette itiraf edilmektedir. Bolşeviklikten emsâline nazaran vefa ve hayır beklenilmeyeceğine belki muâvenet-i fiiliyelerinin eşedd-i belaya olacağına nazaran düvel-i muazzama-i garbiye ile muhâsamâtın idâme ve teşdîdinden memleket için ve ırk-ı İslâm için tevellüd edecek tehlike-i azîme pek bâhirdir. Bugün devletin bekâsı ve ihtiyar olunan fedakârlığın iktitâf-ı semerâtı reviyyet ve hüsn-i niyetinize mütevakkıf olduğu gibi, şan ve şerefinizin istimrâr-ı tarihîsi de bir netice-i hasene-i silm ve emân ile tetevvücüne menût olacağı âzâde-i şüphedir.

Hal-i hazırda İstanbul ve Ankara'nın münâsebât-ı resmiyede bulunması câiz olmamakla beraber bu halin hasren esbâb-ı ma'kûle-i hariciye ve siyasiye isnâd edilerek haric ve dâhilde diğer günâ şübehâtı uyandıracak muâmelât ve neşriyâttan tevakkî olunması ve milletin selâmetine ma'tuf olan mesâîde yekdiğerini nakz-ı teşebbüsât ve tedâbîre mahal verilmemek için İstanbul ile gayr-i resmî muhâberâttan istinkâf ve istiğna buyurulmamasını bilhassa temenni ve ricâ ile âmâl-i meşrua-i vatan-perverânelerinin de husûl-i muvaffakiyet-i sâmilerine dua eylerim ol-babda...

Ahmet İzzet

EK: 44

29 Haziran 37

İstanbul'da Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine,

Telgrafnâmenizi Zonguldak istihbârât müdürü vâsıtası ile aldım. Vaziyetinizi Salih Paşa Hazretleri ile birlikte vermiş olduğunuz ahde muhâlif gördüm; yalnız bir nokta lehinize tereddüdümü mu'cib oldu, o da şudur:

Deruhde-i vazîfe etmekle hakikaten millet ve memlekete müteveccih azim bir fenâlığın önüne geçmiş olmanız ihtimâlidir; çünkü Ankara'ya teşrifinizden evvel hüsn-i niyetle ve memlekete nâfi olabileceğiniz ümidi ile vazife deruhde etmiş olmanızı istinâd ettirdiğiniz esbâbın ne kadar zayıf olduğunu ilk mülâkâtımızda takdir ve itiraf buyurmuştunuz. Telgrafnâmenizin muhteviyâtı sizi böyle vaziyete sevk eden esbâbı kâfi bir sarâhatle göstermiyor. Tavsiye buyurduğunuz hususâttan menâfi-i millet ve memlekete ve akdettiğimiz muâhedâta, velhâsıl Misâk-ı Millimize mutâbık olanları esâsen nazar-ı dikkatte tutulmakta ve îcâbâtına tevessül edilmektedir. Binâenaleyh

vaziyet-i umûmiye ve zât-ı devletinize telkin edilmiş olan efkâra nazaran evvelce olduğu gibi bu defa da iğfal edilmiş olmaktan korkuyorum. Bu tahmin ve muhâkememizi ibtâl edecek izâhâta mazhar ve hâdisâtın ona göre müsbet inkişâfâtına şâhid olursak bahtiyar olacağımızı arz ederim efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi:
Mustafa Kemal
Aslına mutâbıktır.
29 Haziran 37
Zonguldak İstihbarat Müdürü
İmza:

EK: 45

6 Temmuz 37

Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Salih Paşa ile birlikte verdiğimiz söz vürûdumuzu müteâkib memûriyetimizden istifa idi. Onu da incâz ettik. İlelebed hizmet-i devletten ibâ ve ale'l-husus Düvel-i İtilâfiye'nin Yunanistan'a muâvenet-i fiiliyeleri, İstanbul'un üssü'l-hareke olarak Yunanlılara terk edilmesi ihtimâli mevcûd olan bir kara günde teklif olunan fedakârlıktan istiğnâ bizim elimizden gelmeli ve sizce de tensib edilmeli midir, bilmem?

Bilecik ve Ankara'da tanımadığım zevât muvâcehesinde vâki olan mubâheseyi uzatmakta mahzûr mütâlaası ile tevakki ederek teslimiyet gösterir gibi olmuş, hatta avdetimde cerâide vâki olan beyanâtımda vukuâtın mes'ûliyetini tamamen üstüme almak cesaret-i medeniyesini de göstermiş idim. İlk muhâverelerde bulunan zevâttan birinin sonra tebeyyün eden ahvâl-i terâkkîdeki hakkımı da isbat etmiştim. Fakat hiçbir vakit, hiçbir kimse tarafından aldatıldığımı itirâf etmedim. Beni nezdinizi sevk eden fikr-i itilâfta sâbit kaldım. Heyet-i Vekîle ile vâki olan müzakerât ve kendilerine tevdi ettiğim muhtıra bunu isbat eder. İsnâd buyurulan itirâf-ı gaflet şöyle dursun, şimdiki ahvâl-i siyasiyeyi bir sene mukaddem keşf ve takdir etmiş olduğumu görmekle efkâr ve mülâhazâtıma itimâdım tezâyüd etmiştir.

Bu esnâda vazife deruhde etmekliğimden fâide hâsıl olmadığını zikr âcizlerine düşmez. Yalnız bunda oraca tasavvur olunan mahzûr îzâh buyurulursa minnettâr olurum. Bura hükümetinin vaziyet-i hukukiyesine ve alâkadar devletler süferâsının burada bulunmasına binâen mevkiimin hiçe indirilmesi ne mümkün ve ne de muvâfıktır. Ancak şimdiki kabine ekseriyet-i azimesi itibariyle hal ve istikbâle ait hiçbiri emel-i şahsi arkasında olmayıp selâmet-i vatana hasr-ı fikir ve nefs eylemiştir. Bu maksatla sûret-i ma'kûle ve münâsebede Ankara ricâliyle te'lif ve tevhid-i efkâr ve mesâî etmeyi an-samîm arzu ediyor. Bu samimiyet tarafınızdan hüsn-i mukâbele görürse hayırlı

hidemât ve muâvenâtta bulunulabilir. Bu ümniyesi reddolunduğu takdirde adem-i tefâhümden tevellüd edebilecek sehiv ve hatâların mes'ûliyet-i ma'neviyesinden kendisini müteberri addettiğini arz ederim efendim.

EK: 46

Delegation Ottomane.
à la Conferance de la Paix
Mahremânedir.

Arz-ı âcizânemdir,

Dün Londra'dan avdet etmiş olan M. Franclin Bouillon, el-yevm şehr-i mezkûrda bulunmakta olan Berlin sefîr-i esbâkı Mahmut Muhtar Paşa'nın görüştüğü bazı İngilizleri taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhiden izâm kılındığı ve Türkiye-Fransa münâsebâtını haleldâr eyleyecek sûrette beyanâtta bulunduğunu sûret-i mahremânede âcizlerine söyledi.

M. Franclin Bouillon'un istidlâlâtına nazaran Mahmut Muhtar Paşa, Sadr-ı sâbık Ferit Paşa'nın sinnen ve hâlen, İngilizlerin arzusunu ikmâl edecek kabiliyet ve istidattan mahrum ve halkın nefretine maruz bulunmasını ileri sürerek İngilizlere temin-i sadâkat ile emellerini icrâya hâdim olmak üzere riyâsetinde bir kabine teşkiline müteallik teşebbüsâtta bulunmaktadır. M. Franclin Bouillon Mahmut Muhtar Paşa'nın işbu teşebbüsâtından Başvekil M. Poincareyi yarın haberdâr eyleyeceğini ilâve eylediği berâ-yı malûmât arz olunur. Ol-babda emr ü fermân hazret-i emrindir.

Paris 4 Şubat 1992
Mehmet Ali

EK: 47

Le point de vue du Gouvernement Impérial Ottoman sur la solution des questions dans le futur Traité de Paix

1. Détroits:

La liberté des Détroits dans des conditions assurant la sécurité de Constantinople, Capitdle de l'Empire et du Khalifat.

Les experts des deux parties pourraient déterminer la formüle conciliant cette liberté et cette sécutité.

2. Smyrne:

L'attribution intégrale de l'Asie Mineure à la Turguie et l'évacuation de Smyrne dans des conditions compatibles avec le principe de la Souverainete pleine et entiére de la Turguie sur cette ville et toute la zöne encore ocupée.

Tout regimé provisoire ne saurait que diminuer cette souveraineté et entraîner pour l'avenir, par les nombreuses competitions, la perte par la Turguie du seulport de l'Anatolie occidentale.

Si l'on considére avec un esprit de justice et d'impartialite la situation économique des commercants grecs dans cette ville depuis une trentaine d'annés leur prospérité et l'accroissement rapide de leurs fortunes et de leur nombre on est a mene à reconnaître toute la tolerance et la sollicitude du Gouvernement Impérial pour les habitants sans distinction aucune. Là ou d'autres Autorités n'auraient peut-etre pas manqué à prendre des mesures restrictives et protectionnistes pour les véritables maîtres du Pays, la Turguie au contraire, dans un esprit de large tolérance, a vu s'établir cette prospérité des grecs à cote de la situation tres peu aisee des turcs euxmemes.

Il n'y a done aucun motif pour que les grecs s'ils s'abstenaient de fomenter des troubles ne continuent dans l'avenir leur progres economigue dans ces parages sous l'egide du Gouvernement qui a fait ses preuves sur ce chapitre.

3. Thrace:

Constantinople a besoin, pour garantir sa sécurité à l'Ouest d'une ligne de défense naturelle pouvant lui permettre d'empecher non seulement une invasion ennemie, mais aussi l'incursion des bandes dont Vactvon a troublé et dévasté depuis un siécle la Péninsule Balkanique. Cette ligne naturelle est celle de la Maritza inférieure comprenant Andrinople, ville qui a d'ailleurs, pour les ottomans la plusgrande importance à tous les points de vue.

Par les efforts patriotiques des nationalistes tout le peuple étant pénétré des idées d'indépendance et continuant à faire des sacrifices de tant de vies humaines dans le but d'assurer son existence nationale dans les frontieres ethniques et naturelles ci-haut mentionnées, il est indispensable de lui donner satisfaction dans ses aspirations légitimes.

4. Fixation des frontiéres Sud et Est:

Fixation des frontiéres du Sud et de l'Est conformément aux accords conclus avec les Etats limitrophes et aux, nécessités ethniques et économiques.

Pour la frontiére du Sud, le tracé en est déjà fixé par l'arrangement franco-turc jusqu'à Djéziret. Il serait désirable de compléter ce tracé, pour la zone non encore délimitée, par son aboutissement à Khanékine de façon à laisser à la Turquie les parties peuplées en grande majorité par des éliménts tures.

5. Protection des Minorités:

L'article 6 de l'arrangement survenu entre Angora et la France pourrait constituer une base acceptable pour la protection des minorités.

Les éléments non musulmans ont de tout temps profité de la plus large tolérance et de la sollicitude de Gouvernement Imperial pour exercer librement leurs cultes et pour se développer au point de vue moral et matériel.

Il's ont participé à toutes les charges les plus élevées de l'Etat, on compte parmi eux des Vézirs et des Ambassadeurs et ils ont joui jusqu'ici d'un régime libéral que nulle autre nation de l'univers n'a consenti: ils ont été exempts de l'impot du sang d'un pays dont ils profitaient le plus et qu'ils défendaient le moins.

Un coup d'oeil jeté sur la fortune des ottomans démontre de la façon la plus nette quel est l'élément, musulman ou non musulman, qui a profité des richesses du Pays.

S'il y avait une exception entre les musulmans et les chrétiens, elle se manifestait en tout cas à l'avantage de ces dernieres.

Ce n'est que depuis un siécle environ qu'une propagande systématique et trés souvent intéressé est venue inculquer à ceux-ci des idées nationalistes, les poussant à des révoltes et des scénes sanglantes qui ajoutées à d'autres causes ont abouti à la formation d'Etats indépendants et à la ruine et à la destruction de l'élément musulman dans ces pays détachés de la Couronne Ottomane.

Encouragés par ces pécédents les arméniens et les toutes petites minorités grecques de la Turquie actuelle ont voulu par les mémes moyens, perfidement doublés de violence, obtenir leur indépendance et prendre la majorité turque sous leur domination exterminatrice.

Le Gouvernement Impérial estime qu'il ne saurait entrer dans les vues des Grandes Puissances d'établir des mesures de protection qui amenerait ce bon sens, de minorités dominant la majorité dans une nation et sur son propre territoire.

C'est une classe intellectuelle restreinte qui échauffé par les théories revolutionnaires et excité notamment par la Russie tzariste qui par des attentats des promesses et des menaces forçait la masse à s'associer à ces entreprises criminelles. Les méthodes employés par ces révolutionnaires consistaient à organiser impitoyablement des surprises et des massacres sur leurs voisins musulmans en vue de provoquer de leur part des représailles et d'obliger le Gouvernement à réprimer les troubles pour jeter ensuite, en détournant les faits par une propagande habile, toutes les responsabilités sur le Gouvernement Impérial ou sur la population musulmane dans le but d'exciter les sentiments religieux des peuples chrétiens et d'amener les puissances à intervenir en leur faveur.

Il faut done que les Puissances veuillent bien éviter toute mesure capable d'encourager les minorités et leurs meneurs dans les mémes voies de révolte et de provocation et user d'une grande perspicacité et de beaucoup de modération dans cette question de protection des minorités, si elles désirent réellement rétablir, avecjustice et équité, l'ordre et la Paix en Orient.

La population musulmane au courant de la lamentable situation créée à leurs coreligionnaires, ne peut pas se résigner à rester sous lejoug ou sous la prépondérance politique des minorités pour se faire massacrer à l'instar des musulmans de la Grece, de la Thessalie et de la Bulgarie.

D'ailleurs, aprés la perte de l'Arabie et de la majeure partie de la Péninsule Balkanique, il n'est plus possible à la Turquie actuelle de faire des sacrifices territoriaux pour ces éléments qui ne sont que des faibles minorités. disséminées parmi une population homogéne et consciente de son droit à l'indépendance. Que les minorités restent tranquilles, elles n'ont rien à redouter de nous. L'histoire, comme toutes les enquétes récentes, démontre que sans soulévement, sans excitations de la part des minorités, les turcs, n'ont rien fait contre elles.

Bref, le meilleur moyen d'éviter tous les méfaits qui ont eu lieu depuis quelque temps dans notre Pays, ce serait de ne pas encourager les minorités par des mesures qui peuvent étre interprétées par les agitateurs comme des promesses de protection pour leurs aspirations révolutionnaires.

D'autre part, il serait plus juste et plus conforme aux sentiments d'humanité qui animent les Puissances, si celles-ci voulaient bien prendre en sérieuse considération la situation lamentable des musulmans qui sont détachés de la Mére - patrie pour déicter également en leur faveur et à titre de réciprocité, les memes mesures qu'elles envisageraient pour les minorités en Turquie.

6. Modifications des Capitulations:

L'adaptation des capitulations économiques et financiéres à une nouvelle convention plus compatible avec l'indépendance intégrale de l'Empire et la sauvegarde de ses ressources vitales.

En ce qui concerne les questions judiciaires, le Gouvernement Ottoman proposerait la constitution d'une commission dans laquelle il serait aussi représenté et qui serait chargée de l'élaboration d'un projet de réformes judiciaires destine à remplacer le régime capitulaire actuel régissant la matiére.

Les points sur lesquels l'accord ne pourrait pas s'établir entre ladite Commission et le Gouvernement Ottoman seraient soumis à la décision de la Société des Nations.

7. Clauses militaires:

La Turquie accepte de limiter ses forces de terre et de mer dans des conditions compatibles avec sa sécurité intérieure et celle de ses frontiéres. Cette force devrait etre suffisante et en rapport avec la densité de sa population et l'étendue de ses territoires.

L'enrolement par voie de volontariat est inanplicable. La situation financiérede la Turquie et l'incompatibilité d'un pareil systéme de recrutement sont des obstacles

insurmontables à son application. Le service obligatoire reste done le seul mode de recrutement rationnel.

Le Gouvernement Ottoman admet la réorganisation et l'administration de la gendarmerie en admettant à son service des officiers étrangers.

8. Revision des autres clauses du Traité de Sevres:

Revision des autres clauses du Traité de Sevres dans un esprit répondant aux droits d'un Etat libre et indépendant.

9. Exemption de la Turquie des charges résultant de l'occupation

Renoncer à mettre à la charge de la Turquie les frais d'occupation, lesressources du Pays ne lui permettant pas de supporter cette charge dans l'état actuel de ses Finances, état bien connu des Puissances.

10. Réparation des dévastations commises par l'armée hellénique en Asie-Mineure:

L'ensemble de nos demandes est uniquement basé sur le désir légitime de donner à la Turquie la possibilité de former un Etat indépendant capable de vivre de ses propres moyens.

Si des particularités dans cet ensemble paraissaient à prime abord dépasser le cadre des revendications indiscutqbles, une étüde plus approfondie de ces points en autoriserait l'acceptation par les Puissances en démontrant l'essence essentiellement sincére et loyale qui les a dictées c'est-à-dire au fond le désir commun aux Puissances et à la Turquie: celui d'un régime viable pour celle-ci.

EK: 48

S.A. İzzet Pacha
Représentant Ottoman
No: 28591 / 81, le 20Juin 1921

Reçu télégramme No: 285

Au moment ou les représentants des trois Puissances alliées se réunissent eri Conférance intime pour examiner la question de la pacification de l'Orient, je crois qu'il şerait utile de leur soumettre les considérations suivantes qui pourront les eclairer sur la situation reelle en Turquie.

Comme vous le savez les Turcs aspirent à l'itablissement d'une Turquıe indépendante et souverain dans ses limites naturelles et turques.

Tant que ces légitimes aspirations ne recevraient pas satisfaction, il şerait impossible de ramener l'état normal dans le pays et détablir une paix durable.

Ces aspirations dans leur généralité peuvent se résumer comme suit:

Maintien de Smyrne et de la Thrace sous la souveraineté ottomane.

Fixation des frontiéres Sud et Est de la Turquie dans les conditions repondant aux nécessités ethniques et économiques.

Suppression des capitulations économiques et financiéres.

Autorisation de maintenir une force armee suffisante pour garantir la sécurité des frontieres jusqu'â l'application du principe de désarmement à nos voisins.

Garanties effectives pour la sécurité de Constantinople par suite de la liberté des Détroits.

L'expérience de plus de deux ans a démontré que la non réalisation de ces légitimes aspirations est cause de l'état d'effervescense croissante dans lequel se trouve le pays.

Il est dès lors hors de doute qu'il serait de l'intérét général que les principales Puissances alliées tiennent compte dans leurs décisions de ces aspirations et mettent ainsi le gouvernement Impérial dans la possibilité d'exercer son autorité dans le pays en groupant autour de lui tous les éléments modérés de la nation.

L'Europe devrait enfin ètre persuadée que la Grére, par ses prétentions, illégitimes et ses méthodes de violence et d'extermination, constitue la principale entrave au rétablissement de l'état normal.

Je prie Votre Excellence d'exposer le plus vite possible ce qui précéde dans la forme qu'elle jugera le plus convenable aux representants des trois Puissances à la réunion de Paris et de me tenir au courant des résultats de ses démarches.

EK: 49

S. A İzzet Pacha
à
S. E. Nabi Bey
Paris
N.G. 28608 *Tel. Chiff.*
N.S. 85
le 20 Juin 1921.

Je vous ai fait connaitre par mon télégramme No. 81 dans leurs grandes lignes les principales revendications nationales de la Turquie.

L'exposé de ces revendications ne doit cependant pas etre interprèté comme impliquant l'adhésion de notre part aux clauses relatives aux autres questions telles qu elleş sont insérées dans le traité.

Je vous prie donc de conformer votre langage dans vos entrevues avec les Délégués des trois Principales Puissances alliées de façon a laisser la porte ocuverte à la discussion de ces clauses.

Je crois devoir vous rappeler que nous sommes prèts a accepter la protection des minorites dans les memes conditions que les autres Etats avec maintien des privileges accordés jusqu'ici par le Gouvernement Impérial aux différentes communautes.

Etant donné que les ressources du pays ne peuvent nous permettre d'assurer les frais d'occupation des armees alliées, je vous prie également de déployer tous vos efforts pour persuader lesdits Délégués de id nécessité de renoncer à faire supporter par la Turquie une charge aussi lourde que ses capacités financieres ne peuvent luipermettre de supporter.

EK: 50

Note de,
S. A. İzzet Pacha
Hauts Commisraires Alliés en date du
3 Juillet 1921

La Sublime Porte a constaté avec une vive satisfaction que les Grandes Puissances alliées ont manifesté leurs dispositions bienveillantes en faveur de la conclusion d'une paix juste et durable, en offrant leur médiation à la Gréce.

Le Gouvernement hellénique a, par son refus, écarté la possibilité de la solution pacifique du conflit actuel au grand préjudice de la tranquillité générale. Celui-ci en rejetant l'offre des Grandes Puissances alliées, comme il a précédemment repoussé la proposition de la Conférance de Londres de procéder à une enquéte internationale dans les régions de Smyrne et de la Thrace, a prouvé qu'il évite systématiquement les solutions inspirées par la justice et le droit et que son seul but est de tâcher d'assurer par la force, la réalisation de ses ambitions de conquéte illégitimes.

Le renouvellement des hostilités en Anatolie par l'armée hellénique devient done certain malgré le désir des Grandes Puissances de le prévenir.

Or, l'expérience a montré que les opérations militaires entreprises par les troupes helléniques en Anatolie sont chaque fois suivies de massacres et de destruetion de populations et villages sans défense, redoublant toujours d'intensité. Il est donc à prévoir que la reprise des hostilités par les hellénes ne peut manquer d'entrainer la répétition avec plus de violence des mémes méfaits, de sorte que la malheureuse Anatolie deviendra inévitablement le théâtre d'actes de dévastation et d'extermination encore plus tragiques. La sublime Porte ne peut rester indifférente à cet état de choses qui a pour conséquence l'extermination de ses sujets et la mine du pays.

Les Grandes Puissance alliées ayant ouvert les Détroits et réduit les forces de défense de la Turquie, en vertu de la convention d'armistice, ont assumé l'obligation

morale de la protéger contre des agressions injustes, surtout si elles sont suivies de massacres et de destruetions.

La Gréce en allant à l'encantre de la volonté des Grandes Puissances pour des raisons de politique intérieure a démontre qu'elle s'est détaché d'Elles. Par conséquent à partir du moment ou elle a refusé de se soumettre aux decisions des Puissances elle ne peut plus etre considérée que comme un envahisseur injuste agissant pour son propre compte.

Il est en outre d relever que la Gréce, par les atrocités qui ont commencé dés le jour de l'arrivée de ses troupes à Smyme et que les enquetes internationales ont établies d'une façon irréfutable, a prouvé qu'elle est loin d'etre un facteur de pacification et de civilisation.

Il serait dès lors contraire à l'obligation morale qui incombe à celles-ci comme il est dit plus haut, de permettre à la Gréce d'utiliser plus longtemps les Détroits, la mer de Marmara et ses cotes ainsi que Constantinople et Smyrne, comrn base d'opération ou de ravitaillement.

Vu ces considérations la Sublime Porte a le devoir de prier les Grandes Puissances de prendre les memes mesures efficaces auxquelles elleş ont eu recours envers la Gréce dans des circonstances analogues, afin d'empecher ses agressions injustes en lui interdisant d'utiliser les dite s eaux et côtes et tout autre point de l'Anatolm comme base d'opération ou de ravitaillement et de mettre ainsi fin, dans l'intéret général et celui de l'humanité, à une guerre contraire à leurs vues et, par la, à une effusion de sarig inutile.

En portant ce qui précéde à la connaissance de Votre Excellence, j'ai l'honneur de la prier de vouloir bieti en faire part à Son Gouuernement et de et de lui faire savoir en meme temps que la S. Porte se considérerait heureuse de pouvoir preter son concours à toute initiative de paix repondant aux droits légitimes de la Turquie.

EK: 51

Le 29 Décembre 1321

J'ai eu l'honneur de recevoir le télégramme confidentiel que Votre Excellance m'a adressé en date du 20 courant, No. 566, pour me rendre compie de sa conversation avec le Président du Conseil.

Je ne connais pas encore, aujuste, l'ensemble des propositions anglaises pour émettre une opinion à ce sujet; mais je suis persuadé que nos demandes ne renferment rien d'excessif. Elles constituent, aprés tant de sacrifices imposés à ce pays, le minumum des concessions possibles et les seules, d'ailleurs, capables de rétablir en Orient une paix juste et durable.

Les guestions qui paraissent le plus préoccuper le Cabinet de Londres ' sont: 1- la liberté des Détroits; 2- le régime de Smyme et la frontiére de la Thrace; 3- la protection des minorités.

I. Détroits. Nous admettons la liberté des Détroits à condition que la sécurité de Constantinople, Capitale de l'Empire et du Khalifat, soit à l'abri de toute atteinte. Les experts des deux parties pourraient arreter les conditions nécessaires pour assurer cette sécurité.

II. Smyrne et Thrace.

a) Smyrne.- L'attribution de l'Asie-Mineure dans son intégralité a la Turquie est indispensable et consütue notre principe fondamental.

Notre représentant à Londres m'informe que l'Angleterre préconiserait pour Smyrne un régime analogue a, celui de Dantzig. Des précédants prouvent qu'une contrée une fois soustraite à la domination directe de l'Empire sous une forrne déguisée quelconque, est définitivement perdue pour la Turquie.

Done un pareil régime ne peut pas ètre accepté pour Smyrne, par crainte d'une perte prochaine de ce grand port d'Anatolie Occidentale, qui forme le prinpal centre d'activité commerciale de toute une région agricole peuplée d'une grande majorité turque. L'affluence des commercants grecs dans la ville meme pendant les trente derniéres années, leur prosperite et l'accroissement rapide de leur nombre, sont dus à la tolérance et a la sollicitude du Gouvernement Impérial. Il serait injuste de servir comme argument contre la Turquie les résultats de sa bienveillance. Si les grecs de Smyrne font preuve de loyauté vis-âvis du Gouvernement Impérial et s'abstiennent de fomenter des troubles pour ne s'occuper que de leur commerce, ils pourront, comme par le passé, vivre tranquille el prospérer sous son égide.

b) Thrace.- Constantinople a besoin, pour garantir sa sécurité à l'Ouast, d'un kinterland et d'une ligne de defense naturelle pouvant lui permettre d'empecher non seulement une invasion ennemie, mais aussi l'incursion des bandes dont l'action a troublé et dévasté depuis un siecle la péninsule balkanique. Cette ligne naturelle est celle de la Maritza inférieure comprenant Andrinople, ville qui a,d'ailleurs, pour les ottomans la plus grande importance au double point de vue historique et religieux.

Nous pourrions à la rigueur, discuter la ligne Enos-Midia à condition qu'un Etat tampon soit formé au delâ de cette ligne, englobant en meme temps, la Thrace Occidentale. Cet Etat dont la neutralité doit étre garantie par les Puissances peut étre place sous le mandat d'une des Grandes Puissances ou de la Société des Nations. Je ne sais pas jusqu'à quel point cette idée pourrait trouver l'adhésion des Puissances. En tout cas, Votre Excellence peut, si elle le juge opportun, l'utiliser, comme suggestion personnelle, dans sa conversation avec Monsieur Briand.

Par les efforts patriotiques des nationalistes tout le peuple étant pénétré des idées d'independance et continuant a faire des sacrifices de tant de vies humaines dans le but d'assurer son existence nationale dans les frontiéres ethniques et naturelles ci-haut mentionnees, il serait difficile et injuste de ne pas lui donner satisfaction dans ses aspirations légitimes.

III. Protection des minorités:

L'arrangement survenu entre Angora et la France constüue une base acceptable pour la protection des minorites.

Contre les objections que pourraient soulever l'Angleterre à ce sujet, je crois devoir ajouter les considerations suivantes:

Les chrétiens de l'Empire ont profite pendant des siecles à des époques de sa toute puissance de la tolérance et de la sollicitude du Gouvernement Impérial pour exercer librement leurs cultes et pour se développer au point de vue moral et matériel. S'il y avait une exception entre les musulmans et les chrétiens, elle se manifestait, en tout cas, à l'avantage de ceux-ci. Ce n'est que depuis un siécle que les idées de nationalité et d'indépendance les ont gagnés par süite d'une propagande systématique et trés souvent intéressée; ce qui a provoqué dans le pay des révoltes et des scénes sanglantes qui, ajoutées à d'autres causes, ont abouti à la formation d'Etats indépendants et à la ruine et à la destruction de l'élément musulman dans ces pays détachés.

Encouragés par ces précédents, les arméniens et les toutes petites minorités grecques de la Turquie actuelle ont voulu par les memes moyens perfidement doublés de violence, obtenir leur indépendance et prendre la majorité turque sous leur domination exterminatrice.

C'est une petite classe intellectuelle qui, échauffée par les théories révolutionnaires et gagnée par les intrigues étrangeres, surtout de la Russie tzariste, forçait la masse par des attentats, des promesses et des menaces, à s'associer à leurs entreprises criminelles. Les méthodes employées par ces révolutionnaires consistaient à organiser impitoyablement des surprises et des massacres sur leurs voisins musulmans en vue de provoquer de leur part des représailles et d'obliger le Gouvernement à réprimer les troubles pour rejeter ensuite, en dénaturant les faits par une propaganda habile, toutes les responsabilités sur le Gouvernement Impérial ou sur la population musulmane dans le but d'exciter les sentiments religieux des peuples chrétiens et d'amener. les Puissances à intervenir en leur faveur.

Il faut donc que les Puissances veuillent bien éviter toute mesure capable d'encourrager les minorités et leurs meneurs dans les memes voies de révolte et de provocation et user d'une grande prespicacité et de beaucoup de modération dans cette

question de protection des minorités, si elles désirent réellement rétablir, avec justice et équité, l'ordre et la paix en Orient.

La population musulmane au courant de la lamentable situation créce à ses coreligionnaires, ne peut pas se résigner à rester sous le joug sous la préponderance politique des minorités pour se faire massacrer à l'instar des musulmans de la Gréce, de la Thessalie et de la Bulgaric.

D'ailleurs, apres la perte de l'Arabie et de la majeure partie de la peninsule balkanique, il n'est pas possible à la Turquie actuelle de faire des sacrifices territoriaux pour ces éléments qui ne sont que de faibles minorités disséminées parmi une population homogéne et consciente de son droit à l'indépendance. Que les minorités restent tranquilles, elles n'ont rien à redouter de nous. L'histoire, comme toutes les enquetes récentes, démontre que sans soulevements, saus excitations de la part des minorités, les tures n'ont rien fait contre elles.

Bref, le meilleur moyen d'éviter tous les mefaits qui ont eu lieu depuis quelques temps dans notre pays, ce serait de ne pas encourrager les minorites par des mesures qui peuvent étre intérprétés par les malfaiteurs comme des promesses de protection pour leurs aspirations revolutionnaires.

D'autre part, il serait plus juste et plus conforme aux sentiments d'humanité qui animent les Puissances si celles-ci voulaient bien prendre en sérieuse cinsidération la situation lamentable des musulmanes qui sont détachées de la mere patrie pour édicter également en leur faveur et à titre de réciprocité, les memes mesures qu'elles envisageraient pour les minorités en Turquie.

L'ensemble de nos autres demandes ne renferme, non plus, rien d'excessife et consiste à donner à laTurque la possibilite de former, conformément aux promesses solenellement reiteres des Puissances, un Etat indépendant capable de vivre par ses propres moyens.

Je prie V. E. de vouloir bien exposer à Mr. Briand, de la maniere qu'elle jugera la plus convenable, les considérations ci-haut transcrites et l'amener à faire prévaloir notre juste point de vue à la prochaine réunion des Ministres.

Je ne doute pas que V. E. déploiera également tous ses efforts en vue de me renseigner sur ce que le Président du Conseil appelle "l'ensemble des propositions anglaises."

Veuillez ete.

EK: 52

Atûfetlû Hamit Bey Efendi Hazretlerine,

Bugün Amerika mümessili Amiral Bristol nezd-i âcizâneme gelerek âtîde hülâsa olunan ifâdâtta bulundu:

Samsun'dan evvelce tehcîr olunan Ereğlili Rumlardan bir haylisinin itlâf edildiği rivâyet olunmaktadır. Gerçi bu husus resmen teeyyüd etmemiş ise de râviler içinde Hıristiyanlar ve ecnebilerle beraber İslâmlar da bulunduğundan doğru olarak telakkî etmekteyim. Bundan evvelki tehcir bir sınn-i muayyendeki nüfus-ı zükûra münhasır olduğundan bir fikr-i askerîye atfolunabilirdi. Fakat 16 Temmuz'da gelen bir emirle kadın, çocuk ve ihtiyarları da şâmil olmak üzere bütün Rum unsuruna teşmil edilmiştir. Bu haberi alır almaz sûretini size tevdi ettiğim telgrafnâmeyi Mustafa Kemal Paşa'ya keşîde ettim. Sizin de bilâ-teehhür Türkiye ve Türk milletine zararı davet edebilecek olan bu hareketin men'i için ittihâz-ı tedâbir etmemiz hakkındadır. Bu beyanât üzerine İstanbul ile Ankara hükümetleri arasındaki münâsebâtı kendisine olduğu gibi izâh ve ifhâm ederek üzerine resmî bir taahhüd alamayacağımı ve resmî bir iş'arda bulunamayacağımı beyan, yalnız nasihat derecesini geçemeyecek bazı vesâyâ icrâsına müsâraat ettikten sonra Rumların gözü önünde ilkâ ettikleri fecâyiin bunlara ma'kis olmayacak derecede şen'î olduğunu ve Türkler ne yapar ise bu mezâlimin hafif bir aks-i te'siri kabilinden olduğunu ve gerçi fenâlığa fenâlıkla mukâbelenin doğru olmayacağı musaddak! İnsanların gayret-i milliye ve teheyyüc-i asabîden vâreste olamayacaklarının, binâenaleyh Rumların dahi mezâlim ve tahribâtının bir ducret-i ciddîden men'i Anadolu'da bu misilli harekâtın önüne geçmek için en acil ve musîb bir tedbir olacağını da ilâve ettim. Bunun üzerine beyanâtımı tasdik ve Rumların mezâliminin önüne geçilemediğinden dolayı beyan-ı teessüf ettikten sonra aleyhimize yapılan propagandalarla Avrupa ve Amerika'da efkâr-ı umûmiyenin aleyhimize çevirmiş olduğu ve Rumların mezâliminin kimsenin kâni olmadığı halde bizim Hıristiyanlar hakkındaki en ufak bir muâmelemizin taassub ve tehevvür-i umûmîyi tahrik ve istilzâm edeceğini, binâenaleyh ifâdâtının yalnız Rumları vikâye maksadına müstenid olmayıp bizim mumânaâtımıza ait olduğunu beyan ile kendisi ile âcizleri gibi Mustafa Kemal Paşa'nın dahi asker olmak itibarı ile kadın ve çocuklarla âcizlerin mahvına râzı olmaması lâzım geldiğini, eğer maksat def-i mazarrât ise, bunları memleketimizde ve hiç olmazsa yakın bir yerde tarassutta bulundurabilmenin pek kolay olabileceğini ve bu çoluk çocuk yolda giderken ahâli tarafından katledilirler ise netâyic-i vâhime husûle geleceğini ityân eyleyip ayrıca beyan-ı mütâlaaya lüzum görmez isem de Yunanlıların icrâ-yı fecâyide bizi de mukâbele-i bi'l-misle sevk ile aleyhimize galeyân ve ittifâk-ı umûmi husûle getirmek maksadının muzmerr olması da câ-yı teemmül olduğundan yapılacak muâmelelerde iltizâm zabt olmasının bir vâsıta-i seria ile iblâğını ricâ ederim.

Ahmet İzzet

EK: 53

Ağustos 337

İsmet Paşa'ya,

Yazdığım üç uzun mektubun ne cevabını ne de âsârını alıp görebildim. Şimdi mülâhazâttan âri olarak birkaç malûmât arz ediyorum. Buna göre istintâc-ı hakâyık ve ittihâz-ı tedâbîri kiyâset ve hamiyyetlerine tevdi' ederim.

1. Rusya itimâd olunacak bir kuvvet halinden çıkmıştır. Müthiş bir kahd ile muzdarib ve Avrupa'nın muâvenetine müftekırdır. Binâenaleyh İngiltere'nin eline düşmüş gibi olduğundan bunun siyasetine karşı muâvenet-i ciddiyede bulunmasını muhtemel göremem. Böyle bir muâvenet-i fiiliyenin mümkün olsa bile mahz-ı mazarrât olduğunu zaten bilmiş olduğumdan tekrara hâcet görmem.

2. İtalya ibraz ettiği cemilelerin mukabelesi olarak tahkirâta düçâr olduğunu dermeyan ile İngiltere tarafına geçmiştir. Ricâl-i siyasiye açıktan açığa Ankara'nın tavrını tenkid ve tripartit muahedelerin iadesinden bahsediyor.

3. İngiliz ve İtalya'ya karşı münferid kalan Fransa'nın ekseriyete mümâşât mecburiyetinde kaldığı meşhûd oluyor. Binâenaleyh Bekir Sami Bey ve Franclin Bouillon ile yapılan itilâfnâmelerin imzâsı kuvve-i karîbeye gelmiş iken İngiltere'nin iğbirârından ihtirâzen şu aralık taṣdik ve imzâdan istinkâf edilmiştir.

4. İngilizler haklarında yapılan muâmelât-ı dil-şikenâneden ale'l-husus üserâ meselesinden dolayı iğbirârlarını ketmetmemekle beraber el-ân itilâf ve Anadolu ile temas emelinden fâriğ değildirler. Bunu artık Rusya ile aramızı bozmak fikir ve emeline atfetmek vahidir. Çünkü Rusya'yı ticaret muâhedeleri kahta karşı bütün cihânın muâvenetleri ile kendine bendetmekte olduğu şüphe getirir ahvâlden değildir.

5. Yunanlıların ihâtasından orduyu kurtarabilmek emrindeki muvaffakiyet ez-her cihet şâyân-ı takdir olmakla beraber bizim bu ricatımız Avrupa nazarında Yunanlılar için az çok bir muvaffakiyet gibi telakki edildiğinden bu da vaziyet-i siyasiyemizi tevhim eden esbâb cümlesindendir.

6. Ankara'da ve ordugâhta teâtî olunan nutuklar ve ahâli ve askere îrâd edilen hitab ve hutbelerden cümlemiz ümitvâr oluyoruz. İnşallah bir muvafakiyet-i mühimme ve harbiye vaziyetimizi ıslah eder. Binâenaleyh muvaffakiyyâtımız için duâdan hâlî değiliz.

7. Ancak selâmetimizi hasran silah kuvvetine rabtetmek ve tedâbir-i sâireden istiğnâ göstermek câiz olamaz. Her ihtimâle karşı vesâit-i siyasiyeye de tevessül lâzımdır. Bütün iddiâlarımıza rağmen orada şu'ûn-ı âleme vakit ve zamanında kesb-i vukûf olunacağını zannetmiyorum. Vaziyyet-i hukukiyye-i beynelminel de oraca bir siyaset-i müessire ta'kib ve icrâsına müsâid olmasa gerektir. Bu hale nazaran hiç beklenilmedik bir karâr-ı meş'um karşısında bulunmak tehlikesi vâriddir. Böyle bir karar İstanbul için pek muhâtarâtı dâî, Anadolu için biraz taahhur etse dahi, yine mehâlik-i kat'i olabilir.

8. Anadolu'nun İstanbul'a karşı takındığı vaz' ve tavr-ı acîb muhâlefet bizim elimizi kolumuzu bağlamış, mahkûm-ı atalet etmiştir. Fakat bu halimizin bu tereddüdümüzün de hakperverliğimizden neş'et ettiğini kabul edersiniz zannederim. Çünkü bi'l-farz bir Ferit Paşa Kabinesi bizim endişelerimizden âzâde olarak istediği kararı ittihâz, istediği gibi haraket edebilir.

9. Bu mehâzîre çâresaz olmak için, bura hükümetine bir muhâbere-i mahremâne te'mini ile beyan-ı itimâd olunmasını temenni oranın az çok malumum olan tarz-ı tefekkürüne (mantalite) nazaran müsâberet etmem. Yalnız oradan emin bir zât-ı izâm veya burada hâiz-i emniyet bir adam varsa vekil tayin edilerek bunun vâsıtasıyla İstanbul ve Ankara beyninde teati ve telif-i efkâr edilmesi elzemdir.

10. İngiltere ile ne vecih ve sûret ile olursa olsun temas tahsili cidden fenalaşmış olan vaziyet-i siyasiyemize nazaran lâ-büd ve bütün mahsûsat ve meşhûdâtıma nazaran mümkündür. Yalnız devlet-i müşârün-ilayhânın birçok cihetlerle kesredilen izzet-i nefsinin okşanması muktezîdir. Bunun için bi'l-farz mübâdele ve iade-i üserâ meselesi ki pek ziyâde ehemmiyet verildiği anlaşılıyor, vesile ittihâz olunarak sizin bazı memurlarınız ile İngiliz memurları temâsa gelir ve diğer hususât da müzakere olunabilir. Eğer Ankara'nın bu babda tekaddümünde azamete dokunur bir cihet tasavvur olunursa güyâ benim müracaat ve ısrarıma cevab veriliyormuş gibi böyle bir mülâkâta rızâ gösterilebilir.

11. Vazifemizle zâhiren münâsebeti olmadığı halde yine birâderinizi tevsîd ederek size müracaat ediyorum. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ile muhâbere-i âhiremiz artık muhâtaba da benim için imkân-ı takaddüm bırakmamıştır. Başkalarına müracaatı da abes addediyorum. Fakat âkıbet-i vatandan cidden endişenâk olan diğer bazı vatanperverân ve hamiyyetverân başka vâsıta ile kendisine müracaat edecekler. Tarafınızdan da te'yid olunursa vatan ve milletimize hizmet edilmiş olur. Duâ-yı muvaffakiyâtinizi ez-cân u dil tekrâr ederek hatm-i kelâm eylerim.

EK: 54

Refet Paşa'ya,

Ol cânib-i âliye mütehayyi-i hareket olan Binbaşı Miter Hanry cenablarıyla azîmetlerinden evvel mülâkât olunduğundan bu zerriadan istifade ile teyid-i vüd ve ihlâs için şu nemikamı tahrîre müsâraat eyledim. Mumâileyhe refâkat edecek olan Miralay Mr. Matiland Edward cenabları ile bi'l-vesile evvelce bir iki defa görüşülmüş olmakla kendisini itimâd-ı âlilerine tevdi ederim.

Malum-ı âlileri olduğu üzere ben sulhsever bir asker ve öteden beri Kırım Seferi hengâmındaki siyaset-i umûmiye-i beynelmilelin rücûuna hâheşkâr olduğumdan vâki olacak mülâkâtta bu ümniyyenin husûlüne bezl-i mesâî bulunacağını reviyyet-i

müselleme-i mihâm-ı âşinâilerinden ümit ve intizâr ve zât-ı sâmileri ile rufekâ-i hamâsetlerine irsâl ve ithaf güldeste-i selâm ve ihtirâm eylerim efendim.

21 Teşrîn-i sâni tarihinde Rafet Paşa'ya – hususî -

Birâder-i ekremim efendim,

Bu kere yine binbaşı Hanry heyetinin zât-ı sâmileriyle müzakereye girişeceğini bildiğimden ber-vech-i âtî bazı terciyât ve mülâhazâtımı iblâğ mecburiyet-i vicdaniyesinde bulunuyorum. İtikâdımca artık bu gîrûdâre hâtime çekmek zarûret halini almıştır. Münâfesât-ı dâhiliye ve efkâr-ı ahâli ve beriye ahvâl-i iktisadiye ve zirâiyye iyice mütalaa olunursa hiçbir sâhib-i iz'ân ve vicdan bilâ-sebeb ve mecburiyet bu halin devâmına râzı olmayacağı zannındayım. Tevfik-i ilâhi ve müsaade-i taliye mazhar olan himmât-ı vatanperverâne ve gazanferâneniz bugün husemâ-yı kadimemizin size müracaatı gibi bir netice-i zafer ile tetevvüc etmiştir. Cenab-ı Hakk'a şükür ve hamd ederek bundan istifadeye şitâb etmek bir farîza-i diniye ve insâniyedir. Hiç lüzum-ı mübrem tahakkuk etmeden insan kanıyla oynanmamalıdır. Müdafaasına çalışılan millet efrâdı vatanda emsâr ve bilâddan terekküb eder. Bunlar harb ve sefâlet ile mahkûm-ı mevt ve harâba itildiğinde umde-i vatan ve millet-perverî nerede kalır?

Filhakika herhangi bir milletten veya umûm milel-i mütemeddine ve düvel-i muazzamadan birçok mehâlik ve muhâtarâtı tahayyül ve intizâr zarûrîdir. Fakat harben bu kuvvetleri imhaya imkân olmadıkça zararlarından tevakkî için mutlaka çâre-i ahsen ve belki tedbîr-i yegâne sulh olmak bir de daha ordular terhis edilmeden harb zamanında aleyhimizde başlayan propagandalar dünyayı doldururken üzerimize Rum serserilerinden başka tek nefer sevk olunamayacağı halde musâleha takarrür ettikten sonra hukuk-ı meşruamızı gasb için âti-yi karîbde yeniden ordular teşkil ve sevk gibi bir ihtimal vârid ve bir endişe-i dâî olamaz. İstikbâl-i baîd ise yed-i ilâhîdedir, ilim ve tedbîr-i beşer taallûk edemez. İtikadıma göre bir kere sulh müyesser olursa tabii teşebbüsât ve müddeiyâttan tevakkî şartı ile tedâbir-i hakimâne ve azimperverâne bazı hukuk-ı zâyia-i tahliyemizi istirdâd bile mümkün olabilecektir.

Binaenaleyh evhâma tâbi olarak uzatılan dest-i musâfâtı reddetmemek ve ancak menâfiimizi ve istiklâlimizi temin ve tersine çalışmak lâzımedendir. Zât-ı âlileri gibi vefâik-i şinâs bir recül-i devletin bu işte tevassutunu cidden fâl-i hayır addetmekte ve muvaffakiyâtınıza ez-cân u dil dualar eylemekteyim.

Bi'l-münâsebe şurasını da zikre mecbûrum ki, silah-ı hamiyyet ve hamâsetinizle bi-lutfillah bekâsı taht-ı emniyyete girmek üzere bulunan devletimizin bir saltanât-ı meşruta-i Osmâniye ve hilâfeti kübrâ-i İslâmiye şeklinde istimrârı erbâb-ı akıl ve hamiyyetin küllüne karîb ekseriyet-i azîmesi gibi zât-ı sâmilerince de bir umde-i mukaddese olduğunda şüphem yoktur. Zaten başka bir tarzda bizim için bekâ tasavvur

olunamaz. Şu zamanda bizim bu ihtirâsât-ı mütenevvia meyanesinde bu gibi ihtilâfât, inkılâbât ve tegallübât-ı sâlife-i vâbesin paye-i serîr-i saltanata vâsıl olmuş eşhâs-ı tarihiyeyi tasavvur ve tahayyül ne kadar istiha-âver dahi olsa memleketimizde kâbiliyyet-i tatbikiye bulamaz. Halbuki Ankara'nın bazı etvâr ve harekâtını iftirâka, daha açık ta'biriyle taklîb-i hükümete meyl ve arzusu istişmâm eseri eksik değildir. Rica ederim böyle manâlara delâlet böyle evhâmı tevlid edecek muâmelâttan sarf-ı nazar olunsun. Aleyhinizde yeniden yeniye birçok muhâlefetler uyanıyor. Bunları ikâ ve idâre edenler muhafaza veya emellerine vüsûl için her tedbire tevessül, dost düşman herkesin sahâbet ve muâvenetine müracaat ve temâyülden tevakkî etmez. Allah için olsun böylelerinin eline vesile ve kuvvet verilmesin.

Rafet Paşa, emin olunuz ki bunun ve başındaki fedâkârân-ı hamiyyet ve serefrazân-ı hamâset ve reviyetin hizmetlerini kendilerinden ziyâde ben takdir ve tevkîr ediyorum. Ve bunun için istiyorum ki bir hata ve kusur ile heder olmadan bunlar bir netice-i kat'iyye-i silm ve salâha vâsıl olsun. Tarih ve ebediyette ihrâz edilecek derecât merâtib-i dünyeviyeden akdes ve âlâ olduğundan enfüs-i tâhirenin hırs-ı câh gibi deniyyâta tenezzül etmeyeceği derkârdır. Maahâzâ ikbâl-i dünyeviyenin de kendisinden kaçanları kovaladığında şüphe yoktur. Bunun için mantıki, kanuni âdil bir hükümet istihdâf olduğundan ve bunun tekarrürü ba'de's-sulhda yed-i kuvvet ve himmetinizde bulunacağından herkesin böyle ulvi da'valar önünde sen ben münâzaası artık bitmek iktizâ eder. Bâki uhuvvet ve duâ-yı muvaffakiyyet birâderim efendim.

EK: 55

25 Kânun-ı sâni

Kâzım Karabekir Paşa'ya,

Birâder-i eazz-i canberaberim,

Ahvâl-i siyasiyenin aldığı reng-i kat'iyet manen, kalben bütün efrâd ve uzviyyât-ı milletin ittihâdını istilzâm etmektedir. Fakat maatteesüf Ankara'daki cereyân-ı efkâr meclisteki mubahasâttan istidlâl olunduğuna nazaran büsbütün başka bir vâdi ve istikâmete müteveccihtir. Bu halden ise her vatanperver cidden müteellim ve endîşnâktır. Görüldüğüne nazaran Avrupalılar Şark işini bir karar-ı kat'iye iktirân ettirmeye azm etmişlerdir. Efkâr-ı umûmiyeye karşı beriyyü'z-zimme olmak için size şerâit-i nâfia ve müsâide dermeyan etmeleri gerçi me'mul-i kavîdir. Fakat buna mukâbil metâlibimizde hadd-i ma'kulü tecâvüz eder ve ale'l-husus kibir ve huşûnet irâe eyler isek cihan muvâcehesinde mesûliyeti bize tahmil ederek müttehiden tecdîd-i husûmet etmeleri de ağleb-i ihtimaldir. Bu halde belki aleyhimize müttefikan veya herhangi bir millet-i muazzama tarafından münferiden sevkiyât-ı askeriyye icrâ olunmasa dahi –ki fikrimce bu keyfiyet de büsbütün istib'âd olunamaz– kendisini müdafaadan âciz olan hilâfet ile

İstanbul ve Boğazlar mıntıkasını bir idâre-i hususiye-i muzırrada bakiyye-i mülkten tefrik ve Anadolu'yu da ablukalar ile, büsbütün tazyik ve tecrid ve teşvikât-ı dâhiliye ile de ifsâd ederek bizzat tefessüh ve tecezziye terk ve sevk edecekleri pek vâriddir. Böyle bir hal ise lâ-semihallah pek karîb bir netice-i elîmeye müncerr olabilir. Rusya'dan uzun bir müddet için muâvenet ümid olunamaz. Çünkü açlık beliyyesi bu hükümeti garbın ve Amerika'nın kucağına atmıştır.

İşte böyle mehâlik-i azîme muvâcehesinde ve düşmanlarımızın cihân-ı medeniyyet mehâfil ve ricâl-i siyasiyyesinin harîm ve dimâğına nüfuz edercesine vâki olan mesâisi karşısında Ankara ile İstanbul hâlâ sen ben davası ile yekdiğerimizden teferruk, evet zâhiren ve resmen birleşmekteki mehâzir her cihetçe takdir ve teslim edilmiştir. Fakat imkân-ı muhâbere mevcûd iken sûret-i kat'iyyede tevhid-i efkâr ve mesâiden ibâ ve istikbarda bir sebeb-i ma'kûl ve mantîkî görülemez. Bu tarz hareket bizim ellerimizi bağlıyor ve bütün mesâîmizi akîm bırakıyor. Diğer cihetten Ankara'nın vaziyet-i hukukiyesi ve İngilizlere karşı ittihaz ettiği meslek-i muhâlefet-perverânesi cihetiyle teşebbüsâtına bir kıymet-i resmiye atfedilemiyor ve binâenaleyh bu gîr u dâr arasında biz tamamen atalet içinde kalıyoruz. Bilmem bu hale tarih ne diyecek!

Efkâr-ı âcizânemce biz sulha muhtâcız. Benâberîn bekâ ve istiklâlimizi müemmen şerâit dâiresinde Anadolu'muzun tamamiyle, Trakya'da İstanbul'u muhafazaya kâfi bir hudud istihsâl edebilirsek sulha razı olmalıyız. İngilizler bizim düşmanınızdır. Gösterdikleri rûy-ı besîm kasd-ı iğfâle müsteniddir. Son nefese kadar harb etmeliyiz, şeref alıp vermeliyiz gibi avam-fırîb cümlelerle artık bu millet iz'âc ve itlâf edilmemelidir. Biz sulha ve kanuni bir idâre-i sâlimeye muhtâcız. Ebrâr-ı evlâd-ı vatan yek-dil ve yek-cihet şeri ve kânûna temessük ederek rastgelen harîsin keyfine bu bîçâre mazlum ve mûtî milleti kurban etmemelidir.

Hâmil-i meveddenâme Mahmut Bey'in şifâhen de izâh eyleyeceği vechile temin-i vahdet için bu devletin hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiye ile saltanât-ı meşruta-i Osmaniye şeklinde bekâsı da zarûri ve elzemdir. Başka her türlü şekl-i idâre haric ve dâhilde sûret-i zaaf ve teşeddüd olur. Bu babda dûr u dırâz îrâd-ı edilleyi ale'l-husus muhâtab-ı fatînime karşı pek fazla addederim.

Ankara'nın bazı günâ evza ve akvali burada birçok şüpheler ikâ ve bu sûretle kabinenin mevkiini iskâl ediyor. Zannederim vicdân-ı pâkiniz şehâdet eder ki, bizim meyanemizde intifâ-ı zâtî mülâhazası ile makâmına merbût kimse yoktur. Fakat şu esnâda İstanbul kabînesince her gûnâ tebeddül iyi olmayacağı gibi hele bizi iskâta çalışanlar halef olurlarsa sonunda büyük mazarrâtlar ikâ edilir.

Burada Anadolu'ca mezmûm bazı kimselerin serkâra gelmesi Anadolu'da bazı âmâl-i şahsiye peşinde gezen eşhâs için –mevcûd ise– fâideli olabilir. Fakat zâtî maslahat ve selâmet-i millet için mahz-ı şer olacağında şüphe yoktur.

Şimdi akdem ve elzem olan hayırlı bir sulhtur. Kendi işimize ait olan hususâtı bilâhare kendimiz hallederiz. Maahâzâ Meşrutiyet'in ve meclis ve kabinelerin bâziçe olmaması için teminât-ı kâfiye istemek sizin için bir hak olduğu gibi, bu babda sizinle teşrîk-i mesâî bizim için de bir deyndir. Mülâhazât ve terciyât-ı âcizânem ber-vech-i âti iki noktada hülâsa edilebilir:

1- Münâsebât-ı zâhiriye hâl-i aslîsinde devam etmekle beraber teşettüt ve iftirâk-ı ârâdan tevellüd edebilecek mehâzirin önüne geçmek için ya bi'l-muhâbere veyahut Ankara'nın İstanbul'da veya İstanbul'un Ankara'da bulunduracağı emin zevât vâsıtası ile müdâvele ve tevhîd-i efkâr olunması için tevassut ve muâvenet-i celîlelerinin ibzâl buyurulması,

2- Şekil ve büsâtı ne olursa olsun bir nevi tebeddül-i hükümete gidildiği, bundaki beyanât ve tezâhürâtın şimdiden ve teşebbüsâtın bilâhere men'i emrinde himem-i vatanperverânelerinin bi-dirîğ buyurulması.

Kanaat-ı âcizânemce selâmet-i mülk ü millet bu esaslara merbuttur. Bu babda vâki olacak himemâtınız Müdafaa-yı Milliye esaslarını vaz emrinde ve ondan sonra da daha evvel ibraz ettiğiniz hidemâtı hasebi ile tetvîc edecek bir muvaffakiyet-i azîme olacağını arz ederek kemâl-i tehassür ve tevkîr ile mübârek gözlerinden öperim. Makâm-ı ferzend-i ercümendim efendim.

EK: 56

1. Devlet-i Osmaniye'nin hudud-ı tabiîye ve milliyesi (Türk ve Kürt) dâhilinde istiklâl ve hâkimiyetinin temini.

2. İzmir'in ve Meriç hudud olarak Edirne de dâhil olduğu halde Trakya'nın, bilâ-kayd ü şart taht-ı hâkimiyet-i Osmaniye'de idâmesi.

3. Cenûb ve şark hududlarının mücâvir hükûmât ile mün'akid itilâfnâmeler mûcibince ve icâbât-ı ırkiye ve iktisadiye nazar-ı itibara alınarak tayin ve tesbiti.

4. Avrupa'nın hukuk ve menâfi-i meşruası nazar-ı itibara alınmak kaydı ile malî ve iktisâdî kapitülasyonların ilgâsı.

5. Tahdîd-i teslîhat esâsının bi'l-cümle mücâvir devletlere tatbikine değin hizmet-i mecburiye esâsına müstenid kuvve-i müselleha idâmesi hak ve selâhiyeti.

6. Boğazların serbestîsi derkâr ise de, buna karşı İstanbul'un emniyeti hakkında teminât-ı kaviye itâsı, Boğazların serbestisi hakkında bizden Avrupa'ca taleb olunabilecek teminâtı bizim murahhaslarımızın dahi iştirâk edeceği bir komisyonda müzakereye hazırız.

7. Muâhedenin ahkâm-ı sâiresinin serbest ve müstakil bir hükümet hukukuna tevâfuk edecek bir sûrete ifrâğı.

8. Menâbi-i devletin adem-i kifâyesine mebni işgal mesârifinin Türkiye'ye tahmil olunmaması.

9. Ekalliyetlerin muhafazası keyfiyetine gelince, Ankara ile Fransa arasında imza edilmiş olan itilâfnâme bu babda muhıkk ve muvâfık bir esas teşkil etmektedir.

Düvel-i sağîre-i Balkaniye nezdindeki ekalliyât-ı İslâmiye'ye dahi aynı esâsların tatbiki.

EK: 57

Bâbıâli Hariciye Nezareti
Şifre Kalemi

Büyük Millet Meclisi riyâset-i celilesine,

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin hudud-ı milliye dâhilinde istiklâline kâfi-i şerâit-i sulhiyeyi Düvel-i Müttefika'ya kabul ettirmeye say ve ikdam ederek bu devlet daha büyük mehâlike ma'rûz olmadan kurtarabilmek gâyesini istihsâl ve bu babda ricâl-i siyasiye ile müzakere maksadıyla me'mûren Avrupa'ya izâm buyruldum. Hâiz bulunduğum ta'limât Büyük Millet Meclisi'nce ta'kib ve millet-i Osmaniye'nin kanı pahasına müdafaa ettiği maksadı istihsâlden ibâret ve bu babda Büyük Millet Meclisi hükümeti ile mesâi-i müştereke ifâsı esâsına ma'tuf olduğundan, Düvel-i Müttefika ricâli ile müzakere ve teâti-i fikirden evvel bu gâyeyi te'mîn için Roma'daki murahhaslığa müracaatla işbu ma'rûzatı takdîme müsâraat ediyorum.

Londra Konferansı'nda Devlet-i Aliyye-i Osmaniye lehinde teveccühe başlamış olan Fransa ve İtalya'nın son zamanlarda Yunanlıların Eskişehir'e kadar ilerlemeleri üzerine kuvvetimizin istihsâl-i maksada adem-i kifâyeti hakkında şüphe ve terüddede düşmeleri ve bu hâdisenin İngiltere'deki aleyhdarlarımızın mevkiini tahkim etmesi ve Anadolu'da hâl-i harbin devâmı ile kuvâ-yı devlete tamamen zaaf târî olarak daha elîm bir neticeye vüsûl ihtimâli düvel-i mezkûre nezdinde de acilen teşebbüsât icrâsına ve Yunanlıların büyümesinden memnun olmayan İtalya'nın ve Devlet-i Osmaniye'ye mütemâyil olan Fransa'nın henüz müsâid bulunan vaziyetlerden istifade ve fakat bu iki devletin fevkinde ve hâkim mevkide bulunan ve da'vâmızın halli ancak kendisi ile itilâfa mütevakkıf olan İngiltere ile bi't-tahsis müzakere ve davâ-yı millimizin dâhilinde esâsâtı kurtarmaya çalışmakla beraber şarktaki menâfii ve İslâmlarla meskûn müstemlekâttaki emniyeti İngiltere'ye bahş edecek bir sûret-i hâiliyeyi te'min hususunda dakika fevt olunmayarak bezl-i makderete mecburiyet-i kat'iyye görülmesi Düvel-i İtilâfiye payitahtlarını ziyâret-i âcizânemi mûcib esbâb-ı zarûriyedendir. İngiltere'nin Sevr Muâhedesi'nin ihzârı evânındaki vaziyet-i malumesinin Londra Konferansı'nı müteâkib bir aralık hayliden hayliye tebeddül etmiş olması ve bu devletin şarktaki

menâfi' ve alâkasını doğrudan doğruya temine çalışmak olduğu nazar-ı itibara alacağı ve İngiltere'nin tarafımızdan fiilen mağlûp olmasına imkân-ı maddi gayr-i mevcud ve suver-i sâire ile de mevki-yi hâkimiyetten sükûtu gayr-i mümkin olduğu derpîş buyurulacak olursa, İngiltere ile muhâsamanm temdîdi halinde bu devletin her an başımıza taslît edeceği diğer milletlerle uğraşılarak kuvâmızın tamamen israfını ve devletin izmihlâlini intâc edeceğinden korkulur. Evvel ve âhir tarafeynin menâfiini koruyacak sûrette İngiltere ile bir itilâf bulmak mecburiyetine binaen ifâte-i evkât ile daha zayıf bir mevkie düşmeden evvel bu ümniyyenin istihsâline çalışmak zarûreti taviyyen hissedilmiş ve Şark'a rabt-ı ümîd ederek Garb aleyhinde idâme-i muâdâtm er geç devletin mahvına sebebiyet vereceğinden bir an evvel istikbâl ve istiklâl-i devleti temin etmek için bir sulhün akdine ez-can u dil sa'y ve ikdâm etmek zamanı hulûl eylemiş, bu babda da Büyük Millet Meclisi hükümeti ile müşterek mesâî esâsen mukarrer bulunmuş olduğundan Londra, Paris ve Roma'da icrâ olunacak müzakerât-ı gayr-i resmiyede taraf-ı âlilerinden hâiz-i emniyet ve mesâil-i esâsiyeye vâkıf bir zâtın bendenize terfikini selâmet-i vatan nâmına ricâ eder ve acilen cevâb-ı devletlerine intizâr eylerim. Ezhân-ı umûmiyeyi teşvîş maksadı ile düşmanların tarafımızdan bir tavassut ricâsı zımnında müzakere olunduğunu işâa eylemeleri melhus ve hâlbuki vaziyet-i hâzıramızda tavassut-ı düveliye talebi bizim için en mühlik tedbir olacağında kanaat-i kâmilemiz olduğundan bu gibi şâyiâta iltifât buyurulmayarak tekzîbi ve buraca da bu sûretle hareket edileceği arz olunur.

Ağustos 1921
Salih

EK: 58

Hariciye Nezareti
Şifre Kalemi
23 Ağustos 1921 Numara: 450

(Hariciye nezaret-i celîlesine 20 Ağustos 1337 tarihle Roma'da bulunan Salih Paşa Hazretlerinden mevrûd telgrafnâmenin hallidir.)

Paris'ten dün avdet eden Bekir Sami Bey'le dün ve bugün Anadolu ahvâline ve içinde bulunduğumuz vaziyet-i müşkileden çıkmak için ne sûretle hareket iktizâ edeceğine dair uzun uzadıya görüştüm. Esnâ-yı mülâkatta Cami Bey de hazır idi. Her ikisi ile de hemen her noktada fikren mutâbakat hâsıl olmuş ise de, maatteesüf biz İstanbul hükümeti Ankara nazarında ne isek, onların da bizden farklı olmadıklarını anladım. Bekir Sami Bey ahvâl-i siyasiyeye dair tevârih-i muhtelifede Ankara'ya göndermiş

olduğu altı kıt'a şifreden hiçbirisine cevab almadığını söyledi. Cami Bey de o yolda şikâyette bulundu. Binâenaleyh her ikisinin de Ankara reis-i hükümeti nezdinde hâiz-i itimat olmadıklarını istidlâl ettim. Avrupa'ya maksad-ı seyahatimi ve tevdi buyurulan ta'limât dâiresinde kabinemizin nokta-i nazarını Ankara'ya bildirmeye karar verdik. Kuşadası'ndan bâ-telgraf Ankara'ya keşîde etmek üzere ve alınacak cevabı derhal buraya bildirilmek üzere taraf-ı âcizden yazılan ve Cami Bey vâsıtasıyla şifreye tahvîl edilen kâğıdı hâmilen o akşam buradan hareket eden Bekir Sami Bey, bu defa Paris'ten sonra Londra'ya gitmek istemişse de İngilizlerden rû-yı kabul görmeyeceği kendisine ihsâs edilmiştir. Müşârünileyhin hiçbir vazifeyle muvazzaf olmadığı hakkındaki Anadolu Ajansı nın ilânı ve İtalya ve Fransa ricâl-i siyasiyyesi ile görüştükten sonra İngiltere'ye gitmek istemesi adem-i kabulün esbâbı olsa gerektir. Bekir Sami ve Cami Beyler Ankara'nın cevab vermesi ihtimalini sevâbıkına kıyâsen zayıf görüyorlar ve İtalya ve Fransa ricâl-i siyasiyesiyle temas etmezden evvel İngilizler ile görüşmekliğimi tavsiye eyliyorlar. Ma'ruzât-ı sâliseye göre Ankara'nın cevabına intizâren Roma'da mı kalmak, yoksa cevabı beklemeksizin Paris'te İngiltere sefiriyle temasa mı gelmek iktiza edeceğinin emir ve iş'arını istirham eder ve ikinci şıkkın kabulü halinde tûl-i müddet Londra'da bulunarak İngiliz ricâlinden ekserisini tanıyan ve bi't-tahsîs Paris'te İngiltere sefiriyle muârefesi olan Cevad Bey'in refâkat-i âciziye tayininden maslahat nâmına istifade edileceğini arz eylerim.

EK: 59

Vaziyet-i âhire-i siyasiye-i Şark işinin bir neticeye iktirân etmek üzere olduğu irâe eyledikçe Meclis-i Aliyye-i Vükelâ'nın ta'kîb edebilecek hatt-ı hareket hakkında bir karâr-ı musib ittihaz buyurması zamanı hulûl etmiştir i'tikâd-ı kasrındayım. Bu siyakta arz ve îrad eyleyeceğim mülâhazât ve cereyan edebilecek münâkaşâta esâs ve medar olmak üzere mütârekeden bu ana kadar tebârüz eden safahât-ı muhtelife-i siyasiyeyi malumu i'lâm kabîlinden olmakla beraber âlâ tarîkü'l-cemâl pîş-i tedkîk ve itibara arz-ı ihtiyaç hisseyledim.

Mütârekeyi müteâkib İstanbul'da Düvel-i Mu'telife velâsima İngiltere ve Fransa devletleri hakkımızdaki muâmelâtını bir sûret-i tedrîciyede yekdiğere müsâbaka edercesine tecdid ve umûr-ı hükümete müdâhelâtını tezyîd ederken Kilikya'dan Fransa fiilen ve cebren şark ve şimâliye doğru Maraş, Urfa, Mardin, Cezîre-i İbn Ömer cihetlerine kadar nüfûz ve İtalya, cenubda Kuşadası, Konya hattına kadar küçük müfrezelerle fakat sâlimen hulûl ettiği esnâda İngiltere dahi Yunanlıların İzmir'e duhûlüne müsaade eylemiş ve şarktan Ermenilerin memâlik-i Osmaniye'ye tehatti etmeleri emârâtı görülmeye başlamış olmasıyla o zamanki kabînenin acz ve fütûrunu gören bazı hamiyyettâr ile Müdafaa-yı Hukuk cemiyetleri teşkil edebildikleri müfrezelerle müdafaa-yı mülke

kıyâm eylediler. Bu sûretle devletin külfetsizce beliğ ve imha edilmeyeceği tebeyyün eylemesi ve efkâr-ı umûmiye-i cihanda bir an evvel Şark umûrunu hüsn-i hitâma erdirmek arzu ve ihtiyacını his ve ihtâr etmesi üzerine murahhaslarımız Paris'e celb edilerek efkâr ve müdafaadan istifsâr olunmak istenmişse de Ferit Paşa lâyihaları bir mübâhase-i ciddiye zemin teşkil edecek mâhiyette görünmemekle heyet-i murahhasamıza iade ve bir def'ada Kuvâ-yı Milliye ile bi'l-itilâf bir netice-i selim ve salâha vüsûl bulmak ciheti ihtiyar ve ilzâm olundu. Binâenaleyh orduca hâiz-i nîknâm olan ecelle-i erkân-ı askeriyemiz tarafından kabineler teşkil ve bu sâyede filhakika İstanbul ile Milliciler arasında itilâf ve mukâhenet tahassül edilerek meclis küşâd edilmiş ve bir idâre-i sâlime ümidi uyanmış iken bir cihetten bazı müfrid mebusların edvâr ve harekâtı, diğer cihetten muhâliflerin mesâi ve tahrikâtı yüzünden Düvel-i İtilâfiye ve bâ-husus İngilizler siyaset-i itilâf-cüyânelerini yeniden tebdîl ve tarîk-i şiddete sülûk ederek İstanbul'u fiilen işgâl ve milliyetperver görünen birçok ricâl-i devlet ile mebusânı Malta'ya iclâ eyledikleri gibi bu ahvâli müteâkib tekrar makâm-ı iktidâra gelen Ferit Paşa Kabinesi de meclisi yeniden fesih ve fetvâ-i şerife ve irâdât-ı seniye ile harekât-ı milliyeyi ret ve takbîh eylemiş olmakla payitaht ile memleketin kısm-ı küllîsi arasında bir hufre-i azîme-i ihtilâf husûle gelmiştir.

Bunun üzerine Kuvâ-yı Milliye Hilâfet-i İslâmiye ve saltanât-ı seniyyenin İstanbul'da dûçar-ı kayd-ı âsâr ve binâenaleyh tedvîr-i umûr-ı devlette adîmü'l-iktidâr olduğu nazariyesini ortaya koyarak idâre-i devleti meclis-i milliyeye tevdi ile memleketi ve hâl-i esârette olduğunu iddiâ ettikleri hilâfet ve saltanatı tahlîs davâsıyla silaha sarıldı. Buna mukâbil Yunanlılar da kuvve-i cesîme tahşîd ederek dâire-i istilalarını şark ve şimâle doğru tevsi ve İzmir vilâyetinin kısm-ı küllisiyle bütün Bursa vilâyetini zabt ve teshîr eyledikleri sırada Osmanlı kabinesi de bir taraftan kuvâ-yı inzibâtiye adı altında tertib ve İzmit civârlarına kadar sevk ve tesrib eyledikleri askeri, diğer taraftan Bursa, Adapazarı, Konya, Bozkır, Bolu ve Merzifon cihetlerinde ikna ve teşvik edebildiği Çerkez ve Türk ahâliyi düşman-ı haricî ile birlikte Kuvâ-yı Milliye'ye karşı sevk ve tasallut eyledi ise de bu hareketiyle Kuvâ-yı Milliye'yi imhâ değil, bilakis dâhil-i memlekette takviye eylemiş ve harice karşı da gösterdiği teslimiyetin mükâfatı olarak nihâyetü'l-emr Sevr Muâhedenâmesi'ni imzaya ve Türkiye'yi de Yunanistan'a terke mecbûr kalmıştır. Şurasına bilhassa ber-âverde-i zebân etmek isterim ki, Ferit Paşa kabinesinin hatâyâtından en büyüğü ittihâz ettiği ifratkâr siyaset ve hatt-ı hareketini makâm-ı mukaddes-i hilâfet ve saltanattan mülhemmiş sûretinde irâe etmesi ve neşriyât ve telkinât ve teşvîkâtında nâm-ı nâfi-i hilâfeti ağızdan düşürmemesidir. Usûl-i Meşrutiyet ve âdâb-ı musadakâta tamamiyle mugâyir olan bu halin izâle-i te'sirâtı cidden itâb-ı fikre muhtâc ve cesbân-ı mesâil-i müşkiledendir.

Venizelos hükümeti o zamanlar önlerinde bir mukâvemet-i ciddiye olmadığı halde dahi cesim bir kıtanın istilasındaki müşkilâtı derk ve hesap eylemekle siyaseten temellük ve tesâhübü ümid eylediği ve askerlikçe müdafaaya salih gördüğü bir hatta kadar ilerledikten sonra harekât-ı tecavüzkârânesini tevkîf eylediği gibi kuvâ-yı inzibâtiye dahi ilk müsâdemede düçâr-ı inhizâm ve inhilâl olmuşsa da maatteesüf semere-i teşvik ile ikâme ve ikâ edilen kıyâm ve ihtilâller hayli zaman devam ederek ahâli-yi İslâmiye bir sûret-i hunharânede yekdiğerinin canına kıymış ve nihâyet galebe, haricin muâvenetine rağmen ekseriyeti teşkil eden Millicilerde kalmış, fakat bu müsâdamât bütün Anadolu'nun kalbinde onulmaz cerîhalar ve İstanbul'a karşı müşkilü'l-teskin kin ve infiâller husûle getirmiştir.

Yunan kralının sûret-i malumede vefâtı ile Venizelos'un sükûtu ve âlem-i medeniyenin ve İslâmiyet'te hâdis olan inkilâbât-ı ictimâiye ve intihâbât ve ihtilâlât-ı dâhiliyenin o esnâlarda ezimmedârân-ı hükümeti düşündürecek sûrette bir şekl-i hadde girmesi ve efkâr-ı umûmiye-i cihânın hiçbir devlet-i muazzamaya asker sevk ettirmeyecek derecede harbe karşı nefret ve galeyânı Şark-ı Karîb umûrunun yine sûret-i müslihânede halli ihtiyacını tevlîd eylemiş olmakla Ferit Paşa Kabinesi tekrar sahne-i siyasetten çekilmeye mecbûr olmuştur ve zât-ı sâmi-i sadâret-penâhilerinin riyâseti altındaki kabine re's-i idâreye geçmiştir.

Kabinenin maksad ve gâyesi Anadolu Millicileriyle bir tarz-ı itilâf bulmak ve Sevr Muâhedesi'ni ta'dil ve tehvid sûretiyle bir an evvel akt-ı sulh eylemekten ibâretti. Bu maksatla harekât-ı milliye müdirânı ile akd-i münâsebâta sa'y ü gayret eyledi, ancak bu tarihe kadar Kuvâ-yı Milliye Ruslarla münâsebât-ı samimiye akdine ve ordularını da bir dereceye kadar teşkil ve tensîke muvaffak olmuş ve şurada burada ikâ edilen ihtilâlleri kesr ve teskîn eylemekle beraber bunun mes'ûliyetlerini İstanbul hükümeti ile ricâline yükleterek umûm Anadolu'da mevkiini tahkîm ve tersîn eylemiş, diğer cihetten mükerreren siyasetini tebdîl mevâidinde hulf etmiş olan Garb hükûmâtına ve İstanbul'a karşı da emniyet edememekte bulunmuş olduğundan pek kolaylıkla elindeki silahı terk etmemeye azmetmiştir. Düvel-i İtilâfiye ise anlaşılan Kral Konstantin'in tahkîm-i mevki için Venizelos'un cür'et edemediği harekât-ı taarruziyeye mübâderet edemeyeceğini bildiğinden neticeye intizâren yine İstanbul kabinesine karşı sadra şifa verecek resmî ve gayr-i resmî hiçbir vaadde bulunmamıştır. İşte şu vaziyet-i siyasiye ve bu hâlât-ı fikriye ve rûhiye meyanesinde Ankara'ya izâm olunan heyet ki çâkerleri de cümle-i eczâsından idim, sergüzeşt-i malume ma'rûz ve hiçbir muvaffakiyet ihrâz edemeden avdete mecbûr kalmıştır.

Bu esnâda Yunanlıların Eskişehir'e doğru vâki olan taarruzları İnönü'ndeki mukâvemet-i delirâne ile def olunmakla beraber eski çete teşkilâtının bakiyyesi olan Çerkez Edhem ve Demirci Efe gâilelerinin dahi bertaraf edilmesiyle Anadolu teşkilâtı ez-

her-nev kesb-i rasânet eylediğinden hükümet-i seniyye ile beraber Anadolu murahhasları dahi Londra Konferansı'na davet olunarak mukarrerât-ı malume ile Sevr Muâhedesi'nin esâsı kal' ve ihlâl olunmuştur. Kuvvet ve cür'ete karşı meftun ve zebûn olmak şiâr-ı beşeriyettendir, devletin Harb-i Umûmi'de düçâr olduğu mesâib ve mağlûbiyet ve bunun müstelzim olduğu, zaaf ve harabîye rağmen Anadolu'nun gösterdiği celâdet-i fevkalâde-i vatanperverâne, Fransa ve İngiltere'de bazı has dostlarımızın neşriyâtıyla bir kat daha iz'an ve tezyîd edilerek Avrupa'nın efkâr-ı umûmiyesinde bize karşı bir nevi teveccüh ve takdir celb etmiş olduğundan âkilâne hareket olunsa zaten kat'i bir mâhiyeti hâiz olmayan Londra teklifât ve müsâdâtının ale'l-husus İkinci İnönü Zaferi'nden sonra lehimize ta'dil ve tevsii ihtimalât-ı kaviyyedendi. Fakat Anadolu zimamdârânı metâlibinde pek müfrit ve muannit ve muâmelâtında nezâket-i siyasiyeden mütebâid bulunarak in'ikâd-ı sulh ve tesis-i asâyişe mâni olmuştur. Londra protokolünün ihtivâ ettiği teklifât-ı umûmîyeye lâ ve neâm cevap verilmedikten başka Bekir Sami Bey Hariciye Nezareti'nden istifaya mecbûr edilmiş, Fransa ve İtalya ile yapılan mukâvelât-ı hususiye reddedilmiş, İngilizler hasbe'l-mukâvele Malta mevkûfînin bir kısmını tahliye etmişler iken kendi esirleri salıverilmemiş, Antalya'da bir İngiliz vapurundan yolcular cebren alınmış, İngiliz vapurlarının Anadolu sevâhiline uğraması men olunmuş ve bir tayyâre yüzünden tahaddüs eden ihtilâfât üzerine Cenûb Cephesi kumandanı tarafından Kuşadası civârındaki İtalyan kuvvetleri kumandanlığına ültimatom verilmiş, bi'l-rıza İtalya'yı terk eden İtalyanlara muhakkirâne muâmeleler icrâsında dahi ihmâl edilmemiştir.

Diğer cihetten de Pontus propagandası vesile ittihâz edilerek sahildeki Rumları tehcîre kıyâm olunduğu gibi, İstiklâl Mahkemelerinin bu meseledeki şiddeti 80 yaşındaki haramzedeleri idâma mahkûm etmek derecesine varmış olduğundan, Avrupa'da ve Amerika'da gayret-i Hıristiyâniye yeniden için için tuğyân ve galeyâna başlamıştır.

Yalnız Fransızlar Suriye'den emin olmamak dolayısıyla ve oraya karşı serbest kalmak emeliyle Ankara ile uyuşmakta diğer müttefiklerinden daha ileri giderek iki defa Ankara'ya gidip gelen Franclin Bouillon'un mesâîsi, Madam Golis'in gayreti ve daha birçok avâmil sevki ile ve Kilikya ile beraber Kilis, Antep, Urfa, Mardin, Nusaybin ve Cezire-i İbn Ömer kaza ve sancaklarının ve Bağdat şimendiferinin Nusaybin'e kadar olan kısmının terki sûretiyle ve daha bazı şerâit-i nâfia ile tahsil-i itilâf edebilmiştir.

İtalyanlar hayli müddet bâlâda arz olunan muâmelât-ı anîfeye i'mâz-ı ayn ve birçok hususatta manen ve maddeten muâvenetlerine devam eylemiş iseler de nihâyetü'l-emr Kont Sforza in'izâl ve Ciovelti kabinesi istifa ederek Bonomi Della Tourenta Kabinesi mevki-yi iktidara geçince İtalya hükümeti itilâf-cüyâne politikasını terk ile İngiltere siyasetine tabiîyyet eylemiştir.

İngilizler Antalya vak'asını müteâkib aleyhtârâne ve şedîd bir tavr-ı tehdîd almış ve Yunanlılara resmen muâvenette ve Dersaâdet'i alenen üssü'l-hareke ittihâz etmelerine müsaade olacağına ve bize karşı tedâbîr-i zecriye-i bahriye ittihâzından bahisler cereyân etmeğe başlamıştır. Bu esnâda heyet-i vükelâda cüz'i bir tebeddül husûle gelerek çâkerleri Hariciye Nezareti'ne geldim ve lehü'l-hamd siyasette âni bir tahavvül-i haseneye şâhid ve müsâdif oldum. Ticâret vesilesiyle Anadolu'ya giden mütekâid İngiliz Binbaşısı Henry Wistocle Refet Paşa ile müzakere ettikten sonra General Harrington Hariciye Nezareti'ne gelerek Mustafa Kemal Paşa'ya hitâben, İnebolu'da bir zırhlıda kendisiyle mülâkata da'veti mutazammın bir telgrafı âcizlerine tedâye etmekle Osmanlı Bankası meclis-i âzâsından Hilâl-i Ahmer Reis-i Sânisi Hamit Bey'in marifetiyle adresine iblağ edildi. General Harrington'un telgrafında mülâkat arzusunun Mustafa Kemal Paşa tarafından izhâr edildiği hakkındaki telmih ve yalnız Millicilerin arzu ve ifâdelerini istimâa memûr olup icrâ-yı müzakerâta mezun olmadığı emrindeki beyanâtı hoş görülmemiş olmalı ki, verilen cevabda arzu-yı mülâkatın İngilizler tarafından dermeyan olunduğu bilhassa ihtâr olunduktan sonra mülâkâtın karada icrâ ve generalin telgrafında kendilerine yapılacağı bildirilen merâsim-i ihtirâmiyenin sahilde generale îfâ olunabileceği ve kendilerinin metâlibi evvel ve âhir tasrih ve tavzih olunduğu cihetle, bunlar esasen kabul olmadan teâtî-i efkârdan fayda hâsıl olamayacağı yolunda cidden ağır bir cevab verilerek bâb-ı mukârenet bu kere de kapanmıştır. Bu vak'adan az müddet sonra General Papulas üçüncü defa olarak cesîm bir kuvvet ile harbe kıyâm ve Karahisar, Kütahya, Eskişehir hattını zabt ve tahkîm eylediyse de bir ay kadar istihsârâtta bulunduktan sonra Ankara aleyhine tevcih ettiği taarruz Sakarya tarafında vâki olan hunrizâne muhârebâtta akâmete düçâr olunarak Eskişehir ve Karahisar hattına kadar ric'ata mecbûr oldu.

Millicilerin muvaffakiyeti sûretinde tecelli eden bu mesele üzerine dahi temâyülât-ı itilâf-cûyane baş göstererek Mösyö Franclin Bouillon tekrar Anadolu'ya gittiği gibi, İngilizler de yine hükümet-i merkeziyenin tavassutu ile mübâdele-i menkûfîn ve üserâ meselesine teşebbüs etmişlerdir. Fikr-i kâsırânem –ale'l-husus Ermeni mesâilinden dolayı mevkûf bulunanların Malta'dan fırarından sonra– bu mübâdele meselesinden bi'l-istifade Anadolu ile İngiliz memûrîni beyninde bir müşâfehe zemini bulmak ve İngiliz üserâsına sû-i muâmele ile maznûn olanların İstanbul veya Anadolu'da bir mahkeme-i muhtelitece sûret-i mahremânede muhâkemelerinin neticesinde tecziyesi vaadi itâ ve incâz edilmek sûretiyle bir cemile ibrâz olunarak mesâil-i umûmiye-i siyasiye dair de teâtî-i efkâra vesile ve bu sûretle tarafeynin takarrübüne imkân hazırlamaktan ibâret değilse de Ankara bu cihete de yanaşmamış ve mümessilliğe bu babda müzakereye memûr edilen Hamit Bey bilâ-kayd ü şart emr-i mübâdeleye muvâfık olmamakla kendisine bir hisse-i mefharet çıkarmıştır.

Franclin Bouillon'un akd-i itilâfa muvaffakiyetini müteâkib İngiltere'nin fevkalâde komiseri Yunanlıların tavassutta bulundukları ve bir an evvel in'ikâd-ı sulhu İngiltere hükümeti de gerek kendisinin gerekse bütün cihanın menâfi-i icâbından gördüğü cihetle umûmi bir sulh in'ikâdı için tarafeyni davete hazır olduğundan Anadolu'nun böyle bir tavassuta muvâfakat edip etmeyeceğinin bilinmesine ihtiyaç olduğu, fakat Ankara ricâli Misâk-ı Milli'nin aynen kabulü veyahut İzmir ve Trakya'nın hemen tahliyesi gibi bazı şerâit-i mütekaddime dermeyan ederse bunun ret mânâsında telakki edileceğini bi'l-beyan birkaç gün içinde Ankara'nın fikir ve müsaadesinin istihsâlini çâkerlerinden iltimâs eyledi. Keyfiyet bi'l-vâsıta Ankara'ya iblâğ olunmakla Hamit Bey nâmına melfûfen takdim edilen cevab vürûd etti. Bu telgraf Fransızcaya tercümesinde hayli ta'dil ve telyîn edilmekle beraber yine İngiltere hükümetince ancak cevâb-ı ret makâmında telakki edilmiştir. Bu esnâda General Harrington'un teşebbüs-i malumundan evvel Refet Paşa ile görüşmüş olan Binbaşı Hanry bir iki refîki ile İnebolu'ya giderek paşa-yı mumâileyh ile görüşmüş ise de netice-i müzakerât hafî kalmış ve ancak bu heyetin kat'iyyen bir sıfât-ı resmiyesi ve hattâ ne hükümet ne General Harrington ile bir münâsebeti hâiz olmadığı komiserlik tarafından kerrât ile beyan ve temîn edilmiştir.

Umûr-ı hariciyeyi temşiyete başladığından beri İngiltere hükümeti –bittabii haysiyet ve izzet-i nefsini muhafazaya dikkatle beraber– Anadolu bi'l-itilâf istihsâl-i sulh ve salâha vesîle aramış ve bu babdaki teşebbüsât-ı tesmiyesinden daima hükümet-i merkeziye-i Osmaniye'yi âgâh ederek vefa ve hukukunu muhafazaya itinâ eylemiştir.

Gerçi bahşedeceği müsâraat derecesi açıktan açığa bildirilmemiş ve taraf-ı âcizânemden metâlibimizi hülâsaten müş'ir olup sûret-i gayr-i resmiyede bilâ-imza komiserliğe verilen muhtıra hakkında beyan-ı mütâlaa edilmemiş ise de, adem-i kabulünü işrâb edecek bir hal ve kavl de irâe ve ismâ olunmamış ve gerek heyet-i celile-i vükelâ ve gerekse şahs-ı kemterânem hakkında el-ân muhib ve müteveccih görülmemesi metâlib-i mezkûrenin pek müfrit bulunmadığına delâlet etmekte bulunmuştur.

Ancak İngiltere hükümeti için Asya ve Afrika kıt'asında milyonlarca ahâli-yi İslâmiye'yi hâvi olan müstemlekâtının emniyetini istihsâl bir mesele-i hayâtiye olup bizim vaz-ı coğrafi ve hâl-i etnografimiz icâbınca bu meseledeki ehemmiyetimiz azim ve binâenaleyh bu babda devlet-i müşârünleyhâya kavlen, kalemen ve fiilen emniyet ilkâ edilmedikçe izâle-i adâveti mümkün olamayacağı, ez-cümle kendisine âlem-i İslâm'da rekâbet edebilecek bir devlet-i muazzamaya takarrüb ile kendisine irâe-i çin-i cebîn etmekliğimize vechen mine'l-vücûh sabır ve tahammül edemeyeceği emr-i müsellemdir. Buna binâen Ankara'nın bidâyet-i meselede Rusya'nın temâyülâtından istifadeyle para ve silah alması ve diğer günâ menâfii istihsal eylemesi ve bu kere de Fransa ile nâfi bir itilâf akdetmesi pek âkilâne bir hareket ve ciddi bir muvaffakiyet olmakla bera-

ber, bundan sonra İngiltere'ye karşı temerrüdde devamın netâic-i muzirreyi istilzam edeceğinden de şüphe edilmez.

Franclin Bouillon itilâfını müteâkib Foreign Office Fransa hükümetine açıktan açığa itirâzâtını dermeyan eylediği gibi Pontus meselesinde Millicilerin Hıristiyanlara gösterdiği muâmelât-ı şedîde bahâne ittihaz edilerek pek mühim ricâl-i mezhebiye ve siyasinin iştirâkiyle Türkiye ekalliyet-i Hıristiyaniye'nin muhafaza ve sıyânetini taleb zımnında Londra'da mitingler teşekkül ve Avam Kamarası'nda aleyhimize hasmâne mübâhase ve münâkaşalar cereyân eylemiştir. Fransızların şarktaki menfaatlerini hükümet-i Osmâniye'ye hulûl ile temin etmek istemeleri tabiî ise de, vatan-ı aslî hududuna, umûm cihana ve Hıristiyanlık âlemine karşı olan menfaat, münâsebât, ihtiras ve mecburiyetleri menâfi-i şarkiyelerine bi'l-vücûh fâik olmakla bunların ukdesini elinde tutan İngiltere'yi bizim hatırımız için tamamen ihmal edemeyeceği her akl-ı selim sahibince bedâhattendir. Filhakika bu mübâremize de Mösyö Briand İngilizlerin şüphe ve ihtiraslarını def ve tatmin edecek izâhât ve temînat vermiş olduğu gibi, buradaki mümessil-i siyasi ile cereyân eden hususi mübâhaselerimizde müşârün-ileyh de Fransa'nın menâfi-i hakikiyemizi temin için çalışacağı derkâr ise de, eski müttefiklerinden ayrılamayacağı dahi nazar-ı dikkatten dûr tutulmayarak iltizâm-ı itidâl edilmesi lüzumunu kerrât ile beyan ve itirâf ve iltimâs-ı âcizânem üzerine bi'l-vâsıta Ankara'ya dahi ismâ eylemiştir.

Ankara'da bulunduğumuz esnâda şifâhen ve tahrîren Kuvâ-yı Milliye rüesâsını sulha ve Garb ile te'sîs-i münâsebete imâle için çalıştığım gibi, avdetten sonra dahi orada zî-nüfûz ve sâhib-i kelâm olan rüfekâ ve üveddâya aynı zeminde ve İstanbul hükümetiyle bir mukârenet-i maneviye te'sis vâdisinde bir hayli vesâyâ ve nesâyihde bulunuldu. Bu babdaki muharrerâtım azim bir dosya teşkil ettiğinden burada velev icmâlen zikr ve telhîse imkân yok ise de, vükelâ-yı fehâmdan arzu buyuranlara li-ecl-i mütâlaa takdim olunacağı tabiîdir. Maahâzâ bununla iktifâ edilmeyerek Yunan'ın son taarruzâtı hengâmında Bahriye Nâzırı Paşa Hazretleri Avrupa'ya kadar ihtiyar-ı külfet ederek Ankara'nın oradaki mümessilleri vs. zevât-ı mühimme ile bi'l-müzakere siyaset-i şarkiyeye dair efkâr ve hissiyâtını Anadolu ricâline iblağ ile celb ve imâlelerine gayret buyurdukları diğer taraftan da Hilâl-i Ahmer ve Darülfünûn'dan bir zât ile İsmet Paşa'nın birâderi dahi Ankara'ya gönderilmiş ve İstanbul'a Anadolu'dan selâhiyeti hâiz iki zât izâm olunarak hükümet-i merkeziye ile umûr-ı mühimmede teâtî ve tevhid-i efkâr olunması takarrür ettirilmişse de, bu mükâlemât esnâsında cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa heyet-i vekîlenin bu karârını kabul etmemiş olsa gerek ki, ne kimse gelmiş ve ne de tevhid-i efkâra delâlet edecek bir emâre zuhûr eylemiştir.

Hariciye Nezareti'ne tayin-i âcizânemden beri ve daha evvel fevkalâde komiserlere âmal-i milliyeye tavâfuk edecek mûtedil ve mâkul bazı metâlibât ve teklifât iblâğ ile

bunlar nezdinde ümîd-i itilâf uyandırıldığı gibi, temâyülât-ı mukârenetcuyânelerine mukâbil Ankara'dan zuhûra gelen mukâbelât-ı hatır-şikenâneyi mâzur göstermek ve tesirâtını tehvin etmek için elden gelen de dirîğ edilmeyerek şimdiye kadar idâre-i maslahat olunabilmiştir. Ancak Ankara ricâli İstanbul'da bir hükümetin vücudunu inkâr edercesine ittihâz eylediği tavr-ı mütegâfilâne ve serfürûzâne ve iltizâm eylediği sükût ve inad ve irâe eylediği muâmelât-ı ma'kûse-i itilâfgirâneyle bütün mesâi-i mahkûm-ı akamet ve bu âcizi de düçâr-ı mahcûbiyet eylemiştir.

Tavassutun kabul olunup olunmayacağı hakkında Ankara'dan vukû bulan son istimzâc üzerine de bir cevâb-ı şâfiye mazhar olmayınca Avrupa hükûmâtı bir karâr-ı kat'i ittihâzı zımnında beynlerinde müzakerâta girişmiştir. Mümessillerimizden alınan malûmâta nazaran Canne Konferansı'nı müteâkib üç hariciye nâzırı Paris'te ictimâ ederek doğrudan doğru hakkımızda bir karar ittihâz ve bunu da bize bir müdâhale sûretinde (Intervention) tebliği mi veyahut alâkadarân mümessilleri Londra Konferansı'nda olduğu gibi bir meclis-i âlîce davet olunarak müddeiyâtımızın istimâından sonra bir karar ittihâzı mı lâzım geleceği meselesiyle mukarrerâtın sûret-i tenfizi tezekkür olacaktır. Tarafımızdan bittabii şıkk-ı sâninin tekarrürü için teşebbüsât-ı siyaside bulunulmuştur. Yine aynı malûmât ile Monsieur Briand'ın nutuklarından ve bazı mühim Avrupa gazetelerinin ifşâat ve münâkaşâtından ve suver-i sâire ile alınan haberlerden bu kere evvelce Londra'da vukû bulan teklifâttan daha mu'tedid mevâdd ve şerâit teklifi ve müsâdât icrâsı hususunda Düvel-i Mu'telifece tekarrür eylediği istidlâl olunmaktadır. Ancak şurası da pek zâhirdir ki İngiltere devleti in'ikâd edecek ictimâ veya konferanslarda efkâr ve menviyâtını kabul ettirerek kat'i kararlar ittihâz ve müfredât-ı vâkıayı inkâd etmek için hazırlanmaktadır. Bu cümleden olarak Mısır ve Hind'e tedâbir-i zecriye-i askeriyyeye ibtidâr ile oralardan ümidimizi kestirmeye teşebbüs eylemiştir. Müzâkerât ve münâkaşât-ı amîka neticesinde Monsieur Briand'la tevhid-i efkâr edilmiş ve memleketimiz hakkındaki nazariyât ve ihtirâsât-ı iktisâdiyesi malum olan İtalya'yı siyasetine itbâ ettirmiştir. Kendi memleketinde dahi yine Hıristiyanlara edilen mezâlimi ortaya atarak efkâr-ı umûmiyeyi teheyyüce sa'y eylemekte bulunmuştur.

İşte şu mühim ve kat'i zamanlarda Yunanlıların, Ermenilerin mütemevvilânı, siyasiyyûnu, zimamdârânı kapı kapı dolaşıyor, dünya mehâfil-i siyasiye ve ricâl-i hükûmâtının harîmine ve dimağına hülul ediyor, fakat düçâr olduğumuz tefrika yüzünden hükümet-i merkeziye-i Osmaniye elleri bağlı denecek bir vaz-ı garibede mahkûm-ı intizâr-ı atalet. Çünkü biz sözümüze kıymet ve ehemmiyet atf edilemeyecek derecede aciz... Menbâ-ı kuvvet olan Anadolu ise bi'l-cümle hukuk-ı meşruayı ferâmuş ederek bizden rûgerdân!

Anadolu zimamdârânı gerek garba, gerek İstanbul'a karşı ittihâz ettiği siyaset, itilâfgirîzâneyi adem-i emniyet ve itimâd esâsına binâ eylemektedirler. Bunlar düvel-i

muazzama-i garbiyenin velâsima İngiltere'nin taassubunun Ermenilerin intikâmını almak dâiresinde ve İslâmiyet'e nokta-i istinâd olabilecek hiçbir hükümet-i müstakile-i İslâmiye bırakmamak azm-i kat'iyesinde bulunduğundan ve binâenaleyh gösterdiği sulh ve itilâf teşebbüslerinin sırf bizi şarka karşı yalnız bırakmak, dâhilde iğtişâşât hâsıl etmek niyetine ma'tuf bir hud'âdan ibâret olduğundan bahisle bundan tevakkî ve ihtirâz lüzumunu ortaya atıyorlar. Şu halde garba ve bilhassa İngiltere'ye karşı idâme-i muâdâtı iltizâm ettikleri lisân-ı halle itirâf ediyorlar. Artık şarkın yani Bolşevik Rusya'nın iflas ettiği ve belki garbla uyuşmak üzere bulunduğunu şu zamanda garbın tezâhürât-ı itilâf-cuyânesi Anadolu'yu Rusya'dan ayırmak fikrine hamlolunacağına ve istinâd olunacak ve muhâsama ciddiyete binerse emniyetle havâic ve levâzım-ı harbiye celb edilecek başka bir mahrec ve medhal da kalmayacağına nazaran böyle bir siyasetle iddia-i meyûsâne ve mezbûhâne çarpışıp intihar etmekten başka bir manâ ifâde etmez. Halbuki hârekât-ı milliye mevki ve âmillerinin her bir hal ve ameli bir azim ve kuvvet ve kiyâset mahsûlü olduğu meydanda dururken böyle bir siyaset-i muhterizâne ve meyûsânenin neye haml ve istinâd edileceğinde zihinler durur.

İstanbul'u tanımakta gösterilen esbâbdan siyaset-i hariciyeye râci olan kısmı ki İstanbul'un taht-ı işgalde olmasıyla hürriyet ve istiklâle mâlik olamaması keyfiyetidir, bittabii ma'kûl ve musîbdir, fakat âkıbet-i devlet ve millet emrinde hafî ve celî teâtî-i efkârdan ictinâb edecek derecede istiğna ve istiğbarda bir sebeb-i ma'kûl ve mantiki görülmüyor, mamâfih şu muâkesâta rağmen hükümet-i merkeziyenin Ankara'yı bi'l-külliye ihmâl ile bir siyaset ittihâz edip meydana atılması zamanının hülûl edip etmediği meselesi yine câ-yı münâkaşadır. İstidlâl ve istişmâm-ı âcizâneme ve emsâl-i sâbıkaya kıyâsen böyle bir halde husamâ-yı hariciyenin tefrikadan bi'l-istifade teşdîd-i şerâit ve teklif eylemesi kaviyyen muhtemel fakat şu aralık hükümet-i merkeziyenin galebesini temin edecek bir sebeb ve âmil-i cedid zuhûra gelmediğinden vâdi-i muhâlefet ve muhâsamaya sapıldığı takdirde bizim de Ferit Paşa Kabinesi vaziyetinde kalmamız ve bu sûretle hafazanallah bünyân-ı devlete son darbe-i indirâsı vurmamız gayr-i müstebâddır. Bu münâsebetle şurasını da arz ve izaha müsâberet eylerim ki gerek zikir ve tasvir edilen ef'âl ve muâmelât-ı ma'kuse ve gerek bu yakınlarda Ankara kürsülerinde tefevvuh edilen akvâl ve beyanât-ı gayr-i layıkânenin uyandırabileceği zünûn ve şübehât pek az kimse hakkında vârid olabilip ekseriyet-i azîme sevk-i hamiyyet-i vatanperveriyle bu tarîk-i mücâhedeye sâlik olmuş ve makâm-ı kudsiyet-i hilâfet ve saltanata kalben ve fikren muhafaza-yı merbûtiyet etmekte bulunmuştur. Yalnız vekâyi ve hatâiyât-ı sâlife-i umûmda merkez-i saltanata karşı bir nevi infial ve adem-i itimâd hissi ilkâ eylemiştir. İşte Anadolu'daki muhalefetin ruh ve kuvveti de budur. İnsafla mülâhaza olunursa nâzır makamını işgâl eden zevât evrâk-ı havâdisle Yunanlıların karîben Ankara'yı işgal etmeleri ümit ve temennîsini izhâr ve mütaarrız düşman

ordusunun önünde ve müdafiinin gerisinde birtakım hacılar hocalar, askerî ahaliyi türlü türlü tezvirâtla firar ve kıyâma teşvik ederse müdafaa-yı vatan için can ve başla çalışan, varını yoğunu bu yolda bezl eden bir Türk'ün teessürü ve infiâli müstelzim-i hayret ve hiddet olmamalıdır, fakat aynı zamanda efkâr ve ef'âlinden endişe edilebilecek küsânın bu misillu hissiyat ve teessürât-ı umûmiyeden müstefid olacağı da nazardan dûr tutulmayarak bunun izâlesine kalben ve fiilen çalışmak lâzımedendir.

Şu mülâhazâta nazaran bizim için bir müddet daha meslek-i sabır ve teennîde devam ve sebat ve Ankara'yla vahdet-i fikir ve nazar tahassülüne bir defa daha teşebbüs ve gayret muktezîdir.

Bir fâide mutasavver olsun olmasın vicdan ve tarihe karşı mes'ûliyetten teberrî için Ankara'ya son bir müracaatta daha bulunularak kendilerine vaziyetin tasvir ve saltanat ve hilâfetin cihan muvâcehesindeki hukuk-ı siyasiyesinin tavzih ve bunların hiçbir vakit mahv ve payimâl ettirilmeyeceğinin tevhim ve şu ihtilâfların devlet ve memlekete îrâs edeceği mehâzir ve mazarrât hakkında nazar-ı dikkatlerinin ehemmiyetle celb edilmesi ihtiyacât-ı akd-i müsâlaha emrinde ankarib düvel-i muazzama tarafından mâruz kalacağımız teklifat hakkında ihtimalât-ı âtiye vâriddir:

Evvelâ, konferansa celb olunmayarak teklifât ve şerâitin müdâhale (intervention) tarzında re'sen tebliği, bu sûrette şerâitin kabule şayan görülmemesi veya tarafımızdan şâyân-ı kabul görülüp Ankara'ca muvâfakat edilmemesi.

Sâniyen, konferansa vâki olacak davete Ankara'ca icâbet olunmaması.

Sâlisen, konferansa her iki taraf icâbet edip de şerâitin kabul olmaması tekâlif-i vâki bizce şâyân-ı kabul görülüp Ankara'ca ret edilmesi, bu ihtimâlâta göre ittihâz olunacak hatt-ı hareket bi'l-vücûh heyet-i celile-i vükelânın takdirine vâbestedir. Efkâr-ı âcizânemce dûr u dırâz teennî ve münâkaşadan sonra şâyân-ı kabul görülmeyen teklifâtın gerek müdâhale sûretinde gerek konferans muvâcehesinde tebliğ edilsin mütevekkilen alellâh reddi, konferansa davet olunduğumuz takdirde –Ankara kabul etmese dahi– icâbet olunması.

Konferansın son teklifâtı şâyân-ı kabul görüldüğü takdirde yine Ankara'nın reddine bakılmayarak kabulü ve o halde Anadolu'ca teklifâtı kabul ettirmek ve ikiliği bertaraf etmek için lâzım gelen tedâbirin ilcâ-yı hal ve zamana göre bilâhare ittihaz ve tatbiki münâsib ve muvâfık olur.

Şu suver-i halliyenin kabulü halinde dahi evvelâ Avrupalılardan mümkün mertebe müsaadât istihsâl edebilmek için şimdiden Anadolu'yla iftirak alâim ve emârâtı gösterilmemek, sâniyen, her ihtimâle karşı Anadolu efkâr-ı umûmiyesini lehimize celb ve imâle ve zimamdârânının şüphe ve tevahhuşunu izâleye sa'y ve gayret olunmak vâcibedendir.

EK: 60

Fransa'da tebeddül-i vükelâ mes'elesinin îrâs edebileceği teehhürâta rağmen, bu kere Düvel-i İtilâfiye'nin Şark işini halletmek azîm ve kararında olduğunu, birçok karâin ve istihbarattan müstedil ve müsteban olmaktadır.

Böyle avân-ı mühimmede efkâr ve amel ve tedâbir ve ef'alde ednâ bir teşettüt ve teâruz Hüdâ nekerde, tamir ve izâlesi müteassir mesâib ve mehâliki dâî ve belki bunca asırlık mebânî-i devletin, lâ-isemullâh indirâsı ve millet-i ma'sûmemizin helâk ve inkırâzına bâdi olabilir. Binâenaleyh, sû-i tefehhümden tevellüd edebilecek hatîât ve seyyiâtın önüne geçmek ümid ve emeline tebaen, a'mâk-ı rûhumuzdan demsâz olan bir sedâ-yı ihlâs ile bir defa daha size hitaba müsâberet ediyoruz ve ümid eyliyoruz ki, merûdâtımızn kırâat ve isti'mâ ve muhâkeme ve intikâdında zihinler vatan ve millet endişesinden başka havâtır ve hevâcisden tecrîd ve tenzîh, enzâr ve efkâr ve ef'ide âtiyi tarihî ve uhrevîye rekz ve tevcîh olunur. Çünkü mevzû-yı bahis altı yedi asırlık bir devletin âkıbetine ve şu zamanda kısm-ı azâmi arâmil ve eytâm ve şübûh ve dermân tekândan ibaret kalan on milyonu mütecâviz Osmanlı'nın ve belki de rıbka-ı ağyâr ve ecânibde olarak sath-ı arza dağılmış yüzlerce milyon ehl-i İslâm'ın nâmus ve hayatına taalluk etmektedir.

Mütarekeyi müteâkib düşmanlarımızın çihar cihetten vâki olan cebrî nüfuz ve istilaları üzerine vücud-pezîr olan Kuvâ-yı Milliye bi-lutfihi'l-kerim taarruzât-ı hariciyeyi def ve tahdîd, devlet ve milletin fermân-ı idamı hükmünde olan bir muâhedeyi saha-yı tatbikten ref ve teb'îd eylemekle nâdirü'l-emsâl bir hizmet-i mebrûre îfâ etmiştir. Bunun şükür ve sitâyişi vâdisinde icâle-i kalem müşkül ve aynı zamanda zâiddir.

Ancak her kâr ve amelin kıymeti neticesiyle sûret-nümâ-yı tahakkuk olur. Hakikatte harb ve zafer dahi bir vâsıtadan ibâret olup bunun gâye ve neticesi sulh ve selâmet ve refah ve saadet-i millettir.

İşte ancak bu neticeyi bi-lutfihi'l-kerim istihsâl eylerse, heyet-i celîleleri ve mümtâz âzâsı, tarih-i İslâm ve Osmânî'nin pek parlak bir şahsiyet ve simâsı olarak elsine-i inâmda ibkâ-i nâm, kulûb-i ahlâfta ihrâz-ı ale'l-makâm eder.

İtikâdımızca mücâhedât-ı vataniyeniz, bundan bir buçuk sene evvel Düvel-i İtilâfiye Ferit Paşa Kabinesi'nin heyet-i âcizânemize terk-i makâm eylemesini iltizâm ve tervîc ettiği hemgâmda gâye-i matlûbeye gereği gibi tekarrüb eylemişti.

Çünkü o vakit Avrupalılar siyaset-i cebr ü şiddeti terk ile tarîk-i silm ve itilâfa sâlik olmuşlardı. Hissiyât ve nazariyât-ı milliyet-perverânesi pek aşikâr olan kabinemizle teşrîk-i mesâiye rağbet, Londra Konferansı'na Ankara murahhaslarının da'vet olunması gibi keyfiyât ve ictinâben li'l-ıtnâb burada zikir ve ta'dâdından sarf-ı nazar olunan birçok vukûat ve fiiliyât, Avrupa siyasetinin şu esaslı tebeddülüne delil-i alenîdir.

Fakat bu tahavvülâtın samimi olmayıp güya Ruslara iğdâb ile Anadolu'dan ayırmak vesâire gibi, bazı makâsıd-ı müstetireye müstenid olduğu yolunda irâd ve izhâr olunan zanniyât ve şübehât üzerine düvel-i garbiye tarafından uzatılan dest-i müsâfât tarafınızdan reddedilmiştir.

Filhakika sû-i zan re's-i hikmet-i siyasettir. Fakat bu haslet ihtimâlât-ı muzırrayı derpîş ederek men'i vukûuna delâlet ettikçe mahz-ı fazilet bilakis şübehât-ı mevhûme karînesiyle harekât-ı me'yûsâne ve râh-ı nâ-refteye sâik oldukça ayn-ı mazarrâttır.

Zannederiz ki Avrupalıların temâyülât ve müracaatı me'yûsâne ve mütekebbirâne ret olunacağına, açık bir lisânla şark ve garba maksad ve merâm ifhâm ve tedâbir ve kuyûd-ı ihtirâziye ittihâz ve dermeyan olunduktan sonra garbla temasa ve şerâit hususunda pazarlığa girilse tarafeyni irzâ edecek bir sûret-i hal bulunur ve cidden muhtâc-ı huzur ve sükûn olan milyonca halk bunca âfet ve meşakkatten ve pençe-i mevt-i muhakkaktan tahlîs ve bir sulh-ı nâfi ile vatan ve devletin âkıbeti takrîr ve tesbit olunabilirdi.

Evvelce aynı derecede sû-i zan olunan ve mukarrerâtının Rusya'ya daha fenâ tesir edeceği derkâr olan Fransa'yla bilâhare bilâ-mahzûr akt ve tesis-i itilâf ve cemiyet edilebilmesi şu müddeâmızın sıdkına delil-i kâfidir.

Böyle yapılmayıp da her gûnâ müracaat ve teklifât-ı müsâlehat-perverâneyi tedkîk ve tecrübe cihetine gidilmeksizin, "Avrupalılar, bilhassa İngilizler bizi mahva azmetmiştir, çâre-i i'tilâf yoktur" yolundaki faraziyelerle reddetmek ve bütün cihan medeniyetine karşı son nefese kadar harbi göze aldırmak gibi bir karar-ı me'yûsâne ve intihar-cüyâneyi bütün ef'âl ve harekâtı mahsûl-i azm ve kiyâset olan Kuvâ-yı Milliye erkân ve müessisînine yakıştıramadığımızdan bir zamandan beri meş'ûdumuz olan meslek ve siyaset-i itilâfgirizânenizin esbâb-ı hakikiye ve âmizasını idrâkten cidden âciz kaldık.

Her ne hal ise maksadımız ircâ ve tashihi mümkün olmayan vukûât-ı mâziye için münâkaşa kapısı açmak olmadığından bu vâdide bu kadarla iktifa ederek hal ve istikbâle nakl-i mekâl edelim:

Şimdi düvel-i müttefika-i garbiye mukadderâtımıza dair kat'i mukarrerât ittihâz etmek üzere bulunuyorlar.

İşte bu hengâmda Yunanlılar, Rumlar, Ermeniler meyâdîn-i siyasette istedikleri gibi matiyyerân-ı mekîdet ve mefsedet! Biz Türkler ise sırf beliyye-i firâk ve nifâk ile mahkûm-ı atalet ve muntazır-ı zuhûr-ı hükm-i meşiyyet!

Endülüs iki Ebû Abdullah'ın rekâbet ve zıddiyeti, hilâfet-i Abbâsiye Sünnî, Şiî husûmetiyle münkariz oldu. Hilâfet ve Saltanât-ı Osmaniye'nin İstanbul-Ankara muhâlefetiyle bu âkıbet-i fecîaya uğratılmasına bilemeyiz hangi vicdan ve iz'an râzı olur.

O zamanki ferîkîn-i muhâlifin sanâdîdi de kendilerini haklı gösterecek esbâb ve edille icâd ve irâd ediyorlardı. Fakat bugün tarihin ne dediği malum!

Evet! Biz, yani heyet-i âcizânemiz siyasetimizin mâ bihi'l-istinâdı olacak kuvveti sizden beklediğimiz halde müdâvele-i efkârdan bile istikbâr eylemeniz cihetiyle bir taraftan tedâbir ve teşebbüsâtımızın oraca mazhar olacağı sû-i telakkîden havfî olduğumuz gibi, diğer cihetten yine aynı sebeble sözlerimizin Avrupa'ya karşı hâiz olacağı tesiri bittabii mahdûd ve meşkûk görmekteyiz. İşte bu hal bizim için mani-i faaliyet oluyor. Maahâzâ şurasını da ilâve etmek isteriz ki, biz harice, size karşı bir fikr-i muhâlefet ve mukâvemet işrâb eylesek sözümüzün bazı mahâfil-i mühimmece hayli tesir ve kuvveti hâiz olacağından şüphe edilmemelidir. Fakat bunun vatan için mûcib olacağı mahâziri derpîş ederek kendimiz böyle bir îmâda bulunmak şöyle dursun, bulunabileceklerin bâb-ı hükümete fereyâb-ı dühûl olmalarına mani olmak için bezl-i makderet ve hakkımızda mühlik olabileceği nisbette kelâl-âver olan bir vaz-ı vazî ve garibde muhafaza-yı makâma –sevk-i vatanperveri ile– gayret ediyoruz.

Bu gavâmızı bi-hakkın ihâta ve idrâk edemeyen bazı zevâtın "şu hâle nazaran İstanbul hükümeti kim oluyor? Hakk-ı hayat ve kelâmları nereden geliyor?" demeleri ihtimâline karşı şurasını da izaha lüzum görüyoruz ki: İstanbul hükümeti asırlardan beri cihân-ı medeniyetçe ahden musaddak ve ma'ruf bulunan bir devletin heyet-i mümessilesi olmak itibariyle hukuk-ı tarihiye ve siyasiyeye mâliktir. Bu devlet ve hilâfetin muhafaza ve tahlîsi için silaha sarıldığını bütün dünyaya vela-simâ Anadolu'ya ilân ve temin ettiği vakit, heyet-i âliyeleri de buradaki hükümetin hakkını tanımıştı zannederiz.

Haric, bu hakk-ı tarihîyi tamamen kabul ve tasdik ve ihtimal bu haktan mütevellid kuvveti, icâbında şunun veya bunun elinde olarak kendi lehlerine isti'mâl edebilmek için buna bir ehemmiyet atfediyor. Buna mukâbil kabînemiz nefy-i zât edercesine cihân-ı medeniyetle her türlü revâbıt ve alâik-ı resmiyeyi kat ederse, buraların idâre-i ecnebiyeye geçmesine ve bu sûretle belki de bütün mülkün tecziyesine ve sizin de muhafazasını taahhüd etmiş olduğunuz hüviyet-i tarihiyenin inkırâzına yol açılmış veyahud hiç olmazsa size karşı muhâlefeti ile isbat ve irâe-i mevcûdiyet edecek herhangi bir kabineye vesîle-i teşekkül ve tahakküm verilmiş olur.

Bu ihtimallerin her ikisinin dahi mehâzîr ve mazarrâtı muhtâc-ı münâkaşa değildir.

İşte bu edille ile biz kendimize bir hakk-ı hayat isbat ettikten sonra memleketin mukadderâtı emrinde hakk-ı rey ve kelâmımız kendiliğinden sâbit olur ve binâenaleyh bizim için şu zamân-ı mühimde âtıl ve bîgâne kalmak mümkün olamaz.

Kable'l-müsâleha, âlenen ve resmen tamamiyle ittihad ve imtizâc etmenin muvâfık olmayacağını biz de musaddakız. Fakat herhalde sırren ve manen bir râbıta tesis edilmek ve efkâr ve âmâlde ittihad olunmak zarûridir.

İstidlâlâtımıza nazaran, bu kere arazi hususunda daha müsâid davranılmak ve hususât-ı sâirede dahi efkâr ve enzâr-ı umûmiye-i cihânı okşayabilecek şerâit-i mu'tedile serd ve teklif edilmek hususu beyne'l-müttefikîn takarrür etmiştir.

Binâenaleyh tarafımızdan dahi tarîk-i hikmet ve i'tidaldan ayrılmayarak ve edille-i berâhîn-i ma'kûle ve makbûle serd edilerek müdafaa-yı hukuk olunursa, metâlib ve müddeiyâtımızın kısm-ı a'zâmına vâsıl olmamız me'mul-i kavîdir.

Bilakis efkâr-ı sâbiteye bağlanır, hasmımıza karşı evzâ-ı bilâ-perverâne irâe edilir ve her gûnâ hukuk ve uhûd bertaraf edilerek İstanbul hükümeti tanınmak istenilmezse tabiî itilâf ve buna merbut olan sulh ve salâh mümkün olamaz.

Binâenaleyh bir defa daha kemâl-i hulûs ile size müracaat ediyoruz. Halimizi tefekkür ve istikbalimizi yek diğerimizle tezekkür edelim, menviyâtımızı vâzıh ve sarîh olarak birbirimize anlatalım, muhâkeme ve münâkaşa edelim ve şu aziz ve mukaddes vatan ve devletin tahlîsi emrinde yek-dil ve yek-cihet çalışalım, resmen ve alenen ittihâd etmesek de, rûhen ve fikren ünsiyet ve itilâf edelim.

İctimâ ve müzakerenin mahal ve tarz-ı tertib ve tayinini tamamiyle reyinize terk ediyoruz. Maahâzâ şimdiden şurasını beyan ve temine müsâraat eyleriz ki, bizim maksad-ı mahsûsamız selâmet-i vatanla beraber hilâfet-i kübra-yı İslâmiye ve Saltanât-ı Muazzama-i Osmaniye'nin temin-i bekâsı ve tâc-ı devletin ve vatanın bir gevher ve dürr-i yetim hükmünde olan payitahtın hatırdan vikâyesi olup yoksa hâkimiyet-i milliye esâsını tamamiyle musaddak ve bir daha Ferit Paşa hükümeti misillû idârelerin iade olunması veyahut milletle mecâlis-i meşveretin bâziçe-i ihtirâsât edilmesi ihtimâlinin sûret-i kat'iyede ref'i emrinde bilâ-kayd u şart sizinle müttefikiz...

EK: 61

Batum
Eylül 1921

Muhterem paşam efendim;

Ordunun Eskişehir'den çekilmesi ve aynı zamanda Moskova'ya bu hareketin pek fena aksetmesi üzerine icâbında memlekete mümkün olan yardımı yapmak üzere buraya gelmiştim. Hamdolsun bugün tebşîr olunan netice Yunan taarruzunun tevkif edildiği ve Ankara'ya kadar gitmeğe muvaffak olamayacaklarını anlayan Yunanlıların ordumuzun önünde Eskişehir'e doğru ric'at ettikleri anlaşılıyor. Fakat fikrimce harb hiçbir sûretle neticelenmemiştir. Yunanlılar, Eskişehir şarkına yerleşerek kışı geçirmeğe çalışacaklardır. Belki şimdi İzmit'i tekrar işgâl ile İzmit ve İzmir istikâmetinde iki hat ile Anadolu hattının şarkındaki dağların ilerisinde daha müsaid vaziyette bekleyecekler. Hele bu çekilmeden sonra İngilizler kendileri için feda olacak bir Yunan neferi kaldıkça harbi devam ettirecekler. Kral Konstantin de tabii İngiliz parası ve teçhizât muâveneti

devam ettikçe harbe devam edecektir. Biz de buna mukâbil memleketin en zengin bir kısmını daha düşman istilasına terkle şimdi daha sıkışık bir vaziyette arkamızda Rusların hemen boş kesesi ve boşalmış teçhizât ambarlarıyla neticeye intizâr edeceğiz. Böyle yine bu kış Anadolu biraz daha eriyecek, halk biraz daha tazyik altında bırakılacak, fakat çare? İngilizler Sevr Muâhedesi'yle bizi esâret zincirine almak ve böylece hiç olmazsa Bolşeviklerin gönül rızasıyla terk ettikleri şark sancaklarını da vilâyât-ı şarkiyeyi de bizden koparmak istedikçe devamdan başka ne çâre kalıyor. Dâhildeki arkadaşlar mütemâdiyen tarz-ı hareketleri için ta'limât istiyorlar.

Zât-ı âliniz acaba bu babda işe daha yakın bulunmanız dolayısıyla fikr-i sâminizi kısaca yazamaz mısınız? Ben de böylece sevabın ne yolda tarz-ı harekette olacağını arkadaşlara bildirebileyim. Sizi uzun sükûttan sonra böyle tasdiimi çok görmezsiniz sanırım. Haricdeki mesâimize gelince: İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı diye Müslüman memleketlerinde icâbında nef'imize bir hareket-i umûmiye-i ihtilâliye çıkarmaya ve böylece onları ve bizi kurtarmaya ma'tûf mesâi neticesinden memnunum. İnşaallah tehlikeye uğramadan bu da devam eder.

Dâhildeki teşkilâtımız da İttihad ve Terakki'nin temiz efrâdına istinâd etmekteyiz. Doğrusu dâhilde bu işlere karışmak hiç istemezdim. Fakat Talat Paşa'nın vefatından sonra arkadaşların ısrârı buna mecbûr etti. Ben de belki memlekete daha müsâid bir zihniyetle arkadaşlarla çalışmakta bir beis değil, belki bir fâide gördüm. Vâkıa Hâkimiyet-i Milliye ile başkumandanlığa biraz yalan yazdırıvermiş. Fakat bence memleket ve Müslümanlık selâmet bulsun. Buna hizmet edilsin de, şimdiye kadar olduğu gibi hiçbir şeyin ehemmiyeti yoktur. Vatan kurtulsun da, kurtaran el kimin olursa olsun, öpüp başımıza koruz. Mamâfih vatanın hakîkaten kurtulması, yoksa bâtınen mahvı esâsı ile değil. Şimdilik hürmet ettiğim bütün rüfekâ-i mesâinizden münâsib gördüklerinize ihtirâmâtımı takdîme tavassut buyurmanızı ricâ eder, Cenab-ı Hak'tan mühim ve tarihî vazifenizde muvaffakiyetler dilerim paşam efendim.

Batum'da pek mahrem bulunduğumdan lütfen kimseye nerede bulunduğumun söylenmemesini ricâ ederim. Zirâ seyahatta pek çok müşkilâta uğrarım. Mektup lütfederseniz "Batum'da Halit Paşa'ya" diye yazmak kâfidir. İtalyan postanesi sahibine verir.

Enver

EK: 62

Le 30 Janvier 1922
Reçu télégramme No. 20

Je transcris ci-aprés à Votre Excellence conditions auxquelles la paix peut être rétablie dans Proche-Orient:

1. Etablissement d'une Turquie indépendante et souveraine dans ses limites naturelles turques et kurdes.

2. Maintien Smyrne et Thrace avec Maritza comme frontiére et Andrinople sous souveraineté ottomane pleine et entiére.

3. Fixation frontieres Sud et Est conformément arrangements conclus avec Etats limitrophes et nécessités ethniques et économiques.

4. Suppression capitulations économiques et financiéres en prenant toutefois en considération droits et intéréts légitimes de l'Europe.

5. Faculte maintenir force armée suffisante sur base service obligatoire pour garantir sécurité frontiére jusque application principe desarmément à tous nos voisins.

6. Garanties effectives pour sécurité Constantinople par süite liberté Détroits.

7. Révision autres clauses du Traité dans un esprit répondant aux droits d'un Etat libre et indépendant.

8. Ne pas exiger de Turquie frais occupation, ressources pays ne pouvant pas les supporter.

Nous sommes préts discuter dans une conférence ou la Turquie serait convoquée garanties qu'Europe pourrait exiger de nous en ce qui concerne les Détroits.

9. Quant à la protection des minorités arrangement survenu entre Angora et France constitue une base juste et équitable.

Contre objektions que pourraient soulever Angleterre à ce sujet je erois devoir ajouter considérations suivantes:

Chrétiens de l'Empire ont profite pendant des siécles et à des époques de toute sa puissance de la tolérance et de la sollicitude Gouvernement impérial pour éxercer librement leur culte et pour se développer au point de vue moral et matériel. S'il y avait exception entre musulmans et chrétiens, elle se manifestait à l'avantage de ceux-ci. Ce n'est que depuis un siécle que les idées de nationalités et indépendance ont gagnés les minorités par süite propagande systématique et intéressée; ce qui a provoqué dans l'Empire révoltes et scénes sanglantes qui ont abouti à la formation états indépendants et à la ruine élément musulman dans pays détachés.

Encouragés par ces précédents arméniens et grecs ont voulu par memes moyens obtenir leur indépendance et prendre majorité turque sous leur domination exterminatrice.

Methodes employés par une petite classe révolutionnaire de ces derniers consistaient à organiser des surprises et massacres sur leurs voisins musulmans en vue provoquer représailles et obliger Gouvernement impérial réprimer troubles pour rejeter ensuite toute responsabilité sur Gouvernement Impérial ou sur population musulmane dans but exciter sentiments religieux des peuples chrétiens et amener intervention Puissances.

Il faut donc que Puissances Alliées éviteht dans le but de protéger les minorités, toute mesure capable encourager celles-ci et leurs meneurs dans meme voie révolte et provocation et user d'une grande perspicacité si elles désirent rétablir ordre et paix en Orient.

D'ailleurs aprés perte pays arabes et grande partie péninsule balkanique il est impossible à la Turquie actuelle sacrifier aucun de ses droits souverains en faveur minorités disséminées parmi population turque consciente de son droit indépendance.

Que les minorités restent tranquilles elles n'ont rien à redouter de nous. Histoire et enquétes récentes démontrent que sans soulévement et excitation les Turcs n'ont rien fait contre les minorités.

Donc le meilleur moyen pour éviter tous les méfaits qui ont eu lieu depuis quelgues temps dans notre pays serait de ne pas encourager les minorités par des mesures pouvant étre interprétés par ces derniers comme promesse de protection pour leurs aspirations fanatiques et révolutionnaires.

Les conditions susénoncées ne forment que la généralité de nos revendications. Nous sommes toutefois préts à discuter des propositions qui nous serait faites en sauvegardant notre souveraineté et nos droits légitimes.

A cet effet, je prie Votre Excellence de vouloir bien se montrer coulant et conciliant dans ses conversaitons et continuer ses pourparlers.

EK: 63

HAVAS PARIS

Youssouf Kemal Bey chef mission kemaliste eut avec Grand Vezir et ministre affaires etrangéres longs entretiens ou fut examinée situation politique intérieure extérieure Turquie stop Puis affirmer existe parfaits accord entre dirigeants Angora Constantinople sur grandes lignes conditions paix stop Crois savoir aussi que aprés dite entente mission kemaliste partira seule courant semaine prochaine pour Rome Paris Londres ou exposera comment Turquie envisage conditions paix Orient et reglement conflit turqo grec stop Si bases diccussions sont trouvées entre Puissances alliées et mission kemaliste Gouvernement Constantinople designera immédiatement délégation stop Youssouf Kemal visita Hauts Commissaires Français Anglais İtalien Américain Japonais et assista banguet offert son honneur par Ministre affaires Exterieures gouvernement Constantinople.

HAVAS

EK: 64

No: 50
DELEGATION OTTOMANE
A LA
CONFERENCE DE LA PAIX

18 Şubat 922 tarihli telgrafnâme sûretidir. (Mahremânedir)

Hariciye Nâzır-ı Âlisi Ubûhetlü Devletlü Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine,

Şimdi Londra'dan alınan mektupta İstanbul'a bir iki kişi göndermekten ziyâde zât-ı sâmilerinin Londra'yı teşrif ederek Lord Curzon'la görüşmeleri menfaat-ı tarafeyne daha muvâfık olacağı cihetle müşârünileyhle mülâkât-ı fahîmâneleri takarrür etmiş ve İstanbul'da İngiliz Fevkalâde Komiserliği'ne ta'limât-ı mukteziye verilmiş olduğu ve ancak komiser-i müşârünileyhe Londra'yı teşrifleri arzusunu izhâr ile hemen hareket buyurulduğu takdirde konferansın ictimâından evvel görüşüleceği bildirilmekte ve bu mülâkattan Türkiye hakkında fevâid-i mühimme istihsâl olunacağı ümid edilmektedir.

Lord Curzon'la mülâkatları devlet ve memleket hakkında pek faydalı olacağı cihetle Dersaâdet'ten hemen ve münferiden hareket ederek Londra'ya teşriflerini tavsiyeye min-gayr-i haddin ictisâr eylerim. Bu muvaffakiyetin istihsâli, şahs-ı fâhimânelerine olan hürmetin neticesidir. Muvâfakat ve davet-i vâkıaya adem-i icâbet sû-i te'siri mu'cib olacaktır. Teşrîf-i sâmilerini muvâfık görmeyenler muvaffakiyet-i dâverânelerini çekemeyenlerdir. Ol-babda emr-ı ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

İmza

EK: 65

Bâbıâli
Hariciye Nezareti
Kalem-i Mahsûs

Nezaret-i Celîle-i Hariciye'ye Londra'da bulunan Reşit Paşa Hazretlerinden vârid olan 16/17 Şubat 1922 tarihli ve 38 nolu telgrafnâmenin hall-i sûretidir.

(Gayet mahremânedir)

Acizleri ile mülâkata gelen zât hükümetin Yunanlılar hakkındaki politikasının tebeddül ettiğini ve Yunan başvekilinin müddet-i medîdeden beri istikrâz etmek istediği mebâliğin verilmeyeceğini ve mumâileyhin bir iki güne değin Atina'ya avdet edeceğini ve İngiltere hükümetinin metâlibimize mütekarrib kararlar ittihâzına müstait

olup Trakya'yı tahliye ettirerek Yunanlıları mütârekenin akdi zamanındaki hudud haricine çıkarmak tasavvurunda bulunduğunu ve buna bir tarîk düşünmekte idiğüni ve şerâit-i sulhiye hakkında müdâvele-i efkâr etmek üzere karîben Lord Curzon'un, âcizlerini mülâkata davet etmesi muhtemel bulunduğunu ifâde ile Ankara nâmına dahi mükâleme edip edemeyeceği suâlini tekrar etti. Bu hususta ta'limât-ı aliyye-i nezaret-penâhileri dâiresinde idâre-i lisân ettim ve şerâit-i sulhiyemizin kabulü nüfuz-ı hükümet-i Osmaniye'yi bir kat daha tezyîd edeceğinden o dâirede ittihâz olunacak mukarrerâttan dolayı Anadolu'ca bir günâ i'tirâz ve muhâlefet vukû bulmayacağının bilinmesi ile iktifâ edilmesi lüzumunu beyan ettim. Muhâtabım İngiltere hükümeti ancak İstanbul hükümet-i meşruasını tanıdığı cihetle Londra'ya geleceği ilân olunan Ankara Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey taraf-ı âcizânemden Hariciye Nezareti'ne prezandante edilmez veyahud alenen sefârete gelip âcizlerini ziyâret ettiği malum olmaz ise, hükümetçe kendisi ile mükâlemeye girişilemeyeceğini ve bu sûretle şimdiye kadar beynimizde cereyân eden mükâlemâtın intâc olunamayacağını beyan ve bunu âcizlerine ifâde için geldiğini ityân etti. Vaziyetimin nezâketi ve zaman ve ahvâlin icâbâtına tevfik-i hareket edilerek fütûr getirmeksizin bil ve bilâ-vâsıta kemâl-i sabır ve teennî ile istihsâline çalışılmış olan netâyicin sûr-i merâsim ve muâmelât ile hebâ edilmemesinin lâzım gelenlere tefhimi lüzumunun arzını bir vazife-i vataniye addeylediğim takdir buyurulacağından muktezâ-yı hali icrâ ve âcizlerine de ta'limât itâsı merhûn-u re'y-i nezaret-penâhileridir. Bâlâda tafsîl edilen ifâdâtın derece-i samimiyeti ancak vukûat ile anlaşılacağından şimdilik ihtiyat ile telakki olunması lâzımdır. Herhalde mehâfil-i maliyede ve ricâl-i siyasiye meyanında lehimizdeki cereyân ehemmiyetli olduğundan 11 numaralı telgrafnâmeyi nezaret-penâhileri ile tebliğ buyurulan şerâit-i sulhiyeyi Hariciye Nezareti'nde sırası ile ta'dâd ettim ise de, nokta-i nazarımız hakkında nezaretce malûmât-ı mükemmele bulunduğu beyanı ile dinlemekten istinkâf edildi. Şerâit-i mezkûrenin unutulmamak üzere kaydedilmesi hususunda vukû bulan teklifimi dahi muhâtabım sükût ile geçiştirdi. Ol-babda fermân.

Aslına mutâbıktır.

Şubat 38
Kalem-i mahsus müdürü
(İmza ve Mühür)

EK: 66

Le Gouvernement de S.M.I. le Sultan et le peuple Ottoman se rendant compte que l'Empire Britannique et la Turquie ont des liens communs au point de vue ethnique et géographique, désirent sincerement rétablir et développer des relations de bonne

entente et de fidéle amitié avec la Grande Bretagne, tout en respectant les engagements antérieurs et les droits et énterets des autres Etats.

I. La Turquie a largement expié son erreur politique en perdant plus des deux tiers de son Empire; nous croyons que la nation Ottomane est en droit de demander la formation d'un Etat souverain sur les principes des nationalités. En conséquence, nous trouvons juste de réclamer l'intégrité territoriale de l'Asie-Mineure et de Constantinople avec une pleine et entiére souveraineté.

II. C'est toujours en nous basant sur le meme principe et par esprit de conservation, que nous réclamons l'évacuation sans conditions de Smyme.

De mutiples exemples nous prouvent qu'une partie de notre pays une fois détachée de la mere patrie, sous quelle forme que ce soit, est a jamais perdue pour nous.

De meme, en vue d'assurer la sécurité de Constantinople contre les voisins ambitieux, nous nous trouvons dans la nécessité de demander la frontiere naturelle de Maritza. Cette ligne est la seule frontiere capable d'empecher efficacement l'incursion des bandes dont l'action a troublé et dévasté pendant un siecle la péninsule balcanique.

Elle renferme la ville d'Andrinople qui présente un caractere sacré tant pour les turcs que pour l'Islam.

La présence d'un Etat limitrophe sur une parcelle du littoral de la Marmara constituerait une menace étrnelle pour la tranquillité de Constantinople.

La partie de la Thrace au dela de la ligne Midia-Rodosto n'étant pas une contrée riche et fertile, c'est uniquement pour les considérations susénnoncées et parce qu'elle renferme une grande majorite turque que nous demandons la Thrace Orientale avec Maritza comme frontiére.

Quant aux autres frontieres, la modification des arrangements conclus entre les nationalistes et les Etats limitrophes froisserait profondément les sentiments du peuple turc. Le Gouvernement qui accepterait une modification de ces accords se verait placé vis à vis du peuple au meme rang que la Puissance qui l'imposerait et perdrait son prestige et son autorité dans le pays.

En ce qui concerne le Kurdistan, les turcs et les kurdes sont, surtout au Nord, tellement melés les uns aux autres qu'il est impossible de constituer, sous quelle forme que ce soit, un Kurdistan sans créer de nouvelles complications dans ces contrées.

III. Les Détroits. Nous admettons la liberté des Détroits. Nous demandons par contre, qu'une commission composée des experts des deux parties arrete, d'une part, les dispositions pour assurer cette liberté et, d'autre part, édicte des garanties effectives pour prévenir toute menace contre Constantinople. Cest à dire, nous désirons que des mesures soient prises pour empecher qu'un Etat intéressé, par exemple la

Gréce, saisissant des prétextes futiles et inventés intentionnellement se permette des démonstrations devant la capitale.

IV. Il serait utile de donner un peu plus de détail en ce qui conceme la protection des minorités. Si l'on examine objectivement les questicns grecques et arméniennes, on doit se poser logiquement l'interrogation suivante: Pourquoi la Turquie qui avait, à l'époque de toute sa puissance, respecté les droits et la liberté religieuse des minorités en leur accordant l'égalité et en leur assurant la prospérité, se créerait-elle de nouvelles difficultés, à cause des minorités, au moment ou, dans sa faiblesse, elle se trouve accessible à la pression étrangere.

En effet, c'est une vérité historique que les chrétiens de l'Empire ont de tout temps profité de la tolérance et de la sollicitude du Gouvernement impérial pour exercer librement leurs cultes et pour se développer au point de vue moral et matériel. S'il y avait une exception entre les musulmans et les chrétiens, elle se manifestait, en tout cas, à l'avantage de ceux-ci. Ce n'est que depuis un siécle que les idées de nationalité et d'indépendance les ont gagnés par suite d'une propagande systématique et trés souvent intéressée; ce qui a provoqué dans le pays des rivoltes et des scénes sanglantes qui, ajoutées à d'autres causes, ont abouti à la formation d'Etats indépendants et à la ruine et à la destruction de l'élément musulman dans ces pays détachés.

Encouragés par ces précédents, les arméniens et les toutes petites minorités grecques de la Turquie actuelle ont voulu, par les memes moyens doublés de violence, obtenir leur indépendance et prendre la majorite turque sous leur domination exterminatrice.

C'est une petite classe intellectuelle qui, échauffee par les théories révolutionnaires et gagnée par les intrigues surtout de la Russie tzariste, forçait la masse par des attentats, des promesses et des menaces, à s'associer à leurs entreprises criminelles. Les méthodes employées par ces révolutionnaires consistaient à organiser impitoyablement des surprises et des massacres sur leurs voisins musulmans en vue de provoquer de leur part des représailles et d'obliger le Gouvernement à réprimer les troubles, pour rejeter ensuite en dénaturant les faits par une propagande habile, toutes les responsabilités sur le Gouvernement Impérial ou sur la population musulmane dans le but d'exciter les sentiments religieux des peuples chrétiens et d'amener les Puissances à intervenir en leur faveur.

Il faut donc que les Puissances veuillent bien eviter toute mesure capable d'encourager les minorités et leurs meneurs dans les memes voies de révolte et de provocation et user d'une grande perspicacité et de beaucoup de modération dans cette question de protection des minorités, si elles désirent réellement rétablir, avec justice et équité, l'ordre et la paix en Orient.

La population musulmane au courant de la lamentable situation créce à ses coréligionnaires, ne peut pas se résigner à rester sous le joug ou sous la prépondérance politique des minorités pour se faire massacrer à l'instar des musulmans de la Gréce, de la Thessalie et de la Bulgarie.

D'ailleurs, aprés la perte de l'Arabie et de la majeure partie de la péninsule balcanique, il n'est pas possible à la Turquie actuelle de faire des sacrifices territoriaux pour ces éléments qui ne sont que de faibles minorités disséminées parmi une population homogéne et consciente de son droit à l'independance. Que les minorités restent tranquilles, elles n'ont rien à redouter de nous. L'Histoire, comme toutes les enquetes récentes, démontre que sans soulévement, sans eoccitations de la part des minorités, les turcs n'ont rien fait contre elles.

Bref, le meilleur moyen d'éviter tous les méfaits qui ont eu lieu depuis quelques temps dans notre pays, ce serait de ne pas encourager les minorités par des mesures qui peuvent etre interprétées par les malfaiteurs comme des promesses de protection pour leurs aspirations revolutionnaires.

D'autre part, il serait plus juste et plus conforme aux sentiments d'humanité qui animent les Puissances, si celles-ci voulaient bien prendre en sérieuse considération la situation lamentable des musulmans qui sont détachés de la mere patrie pour édicter également en leur faveur et à titre de reciprocité, les memes mesures qu'elles envisageraient pour les minorités en Turquie.

V. Capitulations. Suppression des capitulations économiques et financiéres en prenant, toutefois, en considération les droits et les intérets légitimes de l'Europe.

VI. Forces Militaires. Le budget de l'Empire ne permettant pas le recrutement par voie de volontariat l'armée et une partie de la gendarmerie doivent etre, comme, par le passé, soumises à la conscription. Augmentation judicieuse de l'armée en prenant en considération l'étendue des frontieres ainsi que la conformation géographique et ethnographique du pays.

A l'Ouest la menace des Grecs, à l'Est la propagande et les agissements des bolchévistes rendent la situation de la Turquie particuliérement délicate en ce qui conceme la limitation de ses forces armées. Il serait donc de l'intéret général de surseoir à cette limitation jusqu'au réglement de la question du désarmement général.

VII. Renoncer à faire payer à la Turquie frais d'occupation, les ressources du pays ne pouvant pas les supporter. Si ces frais qui pourraient etre insignifiants pour les Puissances étaient imposés à la Turquie, ils constitueraient pour elle une charge écrasante à laquelle il lui serait impossible de faire face.

EK: 67

Lord Curzon began by saying that the object for which he had desired to see His Highness was to bring to an end, if possible, the present disastrous war. He wished Izzet Pasha to realise that His Majesty's Governement had no feelings of hostility towards the Turkish Governement, or people or Islam. On the contrary, the Empire had a very large Moslem population, for which he himself had always had a particularly warm sympathy and respect.

Unfortunately, this Empire cannot forget that Turkey was dragged by bad advice into war against it, and this Turkish participation had prolonged the war for two if not three years, and caused the loss of many millions of pounds and hundreds of thousands of lives. We had been victorious, but we were not anxious to be harsh in the hour of victory. His Highness must, however, realise that it was out of the question for the vanquished to dictate terms like victors. The Allies were entitled to take steps to prevent a recurrence of such events and Turkey must pay the price of the error of 1914. We were, however, anxious to forget the past and to re-establish the Turkish Governement and nation in a position of independence and strength, in which they could, on friendly terms with Great Britain, renew their national existence, and play a considerable part in Eastern politics. With this object we had joined with the Allies in drawing up the Treaty of Sevres. Since then, however, the situation had changed and the Treaty could no longer be put into operation in it's original form.

His Highness had been asked at his first interview to prepare an aidememoire giving the views of his Governement in regard to the form that should be taken by the revision of this Treaty. Lord Curzon had read this paper with the greatest disapointment. It did not, in his view, contain bases on which the powers could arrive at agreement. It contained, on the contrary, the most extreme and unacceptable forms of Turkish demands taken as a whole. Some conditions we should be able to accept, others could he discussed but some it would be impossible to agree to. Lord Curzon did not desire at this moment to go serating through the views put forward in the memorandum. He preferred to indicate certain fundamental principles on hich he was sure that the Allied Powers tuould insist in arriving at a new agreement.

To begin with Anatolia. The first of these was the safeguards that it will be necessary to secure for the protection of Christian and other minorities. His highness knew well the strong feeling that existed in all civilised countries on this matter, and how heavy was the burden of blame believed to rest on the Turkish Governement for the deportations and massacres in the past. The powers could agree to no solution that rendered possible their repetition. İt would, there fore, be necessary to introduce the most stringent precautions for the necessity security of the minorities remaining in

the hands of the Turkish Governement in Asia Minor. At the same time, we were ready to admit that these quarantees should be reciprocal and should extend to the Turkish minorities in Greece or else where.

The second fundamental principle was the neutralisation of the Straits. The Powers would not consent again toput themselves in the position of allawing the Turks to shut the Dardenelles. Lord Curzon was certain that if the Turkish Governement thought it could be left in possession of the Straits and both shores of the Marmara, it would be greatly mistaken.

There were two other important principles, obligations of honourn which no country could honestly escape:

1. The recognition of the pre-war debts, and

2. The recognition of claims arising out of the war.

There were two other considerations in His Highness's memorandum on which he would say only a word in passing. On one of these points it would probably he possible in some way to meet the Turkish Governement. On the other point it would not be possible. The first was the question of ecohomic and financial capitulations. Lord Curzon hoped that in the new arrangements we might be aile to secure a consideralle measure of financial and economic independence for Turkey. At any rate he would do his best.

On the second point, however, His Highness would find that the Powers would take a stern line, i. e. in regard to the daim that the Turkish army should continue in future to be raised by conscription. It was impossible to make in favour of Turkey an exception not accorded to the other ex-enemy Powers.

In regard to Smyrna Lord Curzon well understood the desire of the Turkish Governement to recover control over their possessions in Asia Minor, and to see the Greeks depart. His Highness must remember, however, that the Greeks had been invited to Smyrna by the Powers at Paris in 1919, that they had rendered considerable services to the Allies, and that there was a large Greek population in those regions. The Powers must have due regard for Greece, who held at present a large area in Asia Minor. An army of that size could not easily be disposed of Lord Curzon had some time ago persuaded the Greeks to put themselves in the hands of the Allies. He would be prepared to use his influence to bring about a peaceful and voluntary retirement of the Greeks from Asia Minör, on two conditions: First, that this should form part of the general settlment; and, secondly, that ive were satisfied as to the regime to be set up if the Greeks departed. This brought Lord Curzon to the particular point that he wished to put before His Highness.

If fresh proposals of peace were to be usefully discussed, and if he was to use his influence with the Greek Governement to induce them to cary out his advice in regard

to evacuation, it was essential that hostilities should not mean while be resumed. If thes should happen, all our labours would have been thrown away. It was a fundamental condition that neither party should fight again, and he did not believe that either party wished to fight again. No doubt this matter concerned the Representative of Angora more than His Highness, and the point would be repeated to Yussuf Kemal that afternoon. Lord Curzon must, however, repeat emphatically that if the preceedings at Paris were to be fruitful and result in the restoration of Anatolia and the peaceful retirement of the Greeks, it was indispensable that both parties should agree to an armistice and remain in their positions.

Lord Curzon was quite willing, if both His Highness and Yussuf Kemal so desired, to see them both the next day. That was for the Turkish Representatives to decide. But, in any case, the foregoing suggestion would be communicated to the French and Italian Governements, who would certainly share Lord Curzon s view that the best quarantee of success would be the cessation of hostilities during the discussion and until it has been accertained whether peace is attainable or not.

Izzet Pasha thanked Lord Curzon for the expression of his friendly feelings towards İslam. He agreed that Turkey had committed a grave political error in entering the war. She had been driven by fear of Russia; it was not a moral fault, and the price of it had already been paid by the loss of the two-thirds of the Turkish Empire. Now Turkey desired to link up again with England, whom she could perhaps help more than she had hurt. Turkey, after all, had not hurt Great Britain so much as she had hurt Russia. It had never entered his head to dictate conditions. He had only wished to put forward the Turkish desires and claims. These were not unchangeable things, but, if the modifications in his programme went too far, the Constantinople Governement could do nothing.

In regard to minorities, Turkey had no desire to hart them. Protective measures could no doubt be taken, but not of a character injurious to Turkish independence or calculated to excite undue aspirations and revolutionary tendencies among minorities. These measures might be temporary, but not eternal.

As to conscription, Turkey was not rich enough for voluntary service. Theres must be conscription for o few years at least.

On the rest of the points he poped that it would be possible to arrive at good results. Turkey was ready to neutralise the Straits, but could never live in safety at Constantinople if the Greeks were on the Marmara.

In regard to the armistice, His Highness was in agreement; but Constantinople had not the force to orderAngora.

Lord Curzon concluded the interview by expressing the hope that this conversation had been useful and that His Highness would use his influence with the his Governement to make them realise that there were points on which the Powers could not give way. If the Turkish Governement had the great fortune to recover Asia Minor they must receive in a conciliatory spirit the proposals that Lord Curzon hoped would emanate from Paris in a short time.

EK: 67'NIN TERCÜMESİ

Lord Curzon mükâlemeye ibtidar ile İzzet Paşa Hazretlerini görmek arzu eylemesinden maksad mümkün olduğu takdirde, hâl-i hâzırdaki felâket-âver muhârebeye bir nihâyet vermek olduğunu söyledi. Lord Curzon İzzet Paşa Hazretlerinin İngiltere hükümeti tarafından Türk hükümeti ile ahâlisine ve âlem-i İslâm'a karşı hissiyât-ı hasmâne perverde edilmediğini teslim eylemesini arzu ettiğini beyan ve bilakis Britanya İmparatorluğu'nun pek çok Müslim teb'aya mâlik olduğu ve bizzat kendisinin de bunlara karşı daima bilhassa muhabbet ve hürmet beslediğini ilâve etti.

Maalesef İngiltere İmparatorluğu Türkiye'nin fenâ nesâyih ile kendi aleyhine harbe girdiğini unutamayacağını ve Türkiye'nin harbe keyfiyet-i iştirâkinin harbi üç sene değilse de iki sene temdît eylediğini ve birçok milyon liranın ziyâına ve yüzbinlerce nüfûsun telef olmasına sebeb olduğunu söyledi ve biz muzaffer olduk, fakat muzafferiyet anlarımızda şedîd bir sûrette hareket eylemeye hahişkâr değildik dedi. Mamâfih zât-ı sâmileri kabul buyurmalıdır ki, mağlûpların gâlibler gibi şerâit-i sulhiyeyi imlâ eylemeleri mevzû-yı bahs olamaz. Müttefikler bu kâbil hâdisâtın tekerrürünü men eylemekle mükelleftir ve Türkiye dahi 1914'teki hatâsının cezâsını çekmelidir. Bununla beraber biz mâziyi unutmağa ve Türkiye hükümet ve milletini bir mevki-yi istiklâl ve kuvvete isâle ve bu sûretle İngiltere ile kendisi beyninde münâsebet-i haseneye istinâden mevcûdiyet-i milliyesini tecdit eyleyerek Şark siyasetinde mühim bir rol oynamasına havâyişkâr idik. Bu maksatla Sevr Muâhedesi'ni tanzim hususunda müttefiklerimize iltihâk eyledik. Bununla beraber, o vakitten beri vaziyet değişti ve muâhede dahi şekl-i aslîsinde mevki-yi tatbike vaz olunamaz.

İzzet Paşa Hazretlerinden ilk mülâkatta işbu muâhedenin tekrar tetkîki esnâsında verilecek şekil hakkında hükümet-i metbûasının nokta-i nazarını hâvi bir muhtıra ihzârı ricâ edilmiştir. Lord Curson muhtırâyı en büyük bir inkisâr-ı hayâl ile mütâlaa etti. Lord Curzon'un nokta-i nazarına göre işbu muhtıra devletlerin itilâf edebileceği esâsâtı ihtivâ etmiyordu. Bilâkis, işbu muhtıra Türk metâlibinin en müfrid ve en gayr-i kabul eşkâlini hâvi idi. Bazı şerâiti kabul edebiliriz, diğerleri münâkaşa edilebilir, lâkin birkaçı için itilâf eylemek gayr-i mümkündür. Lord Curzon şimdi muhtırâda mevzû-yı bahis edilen nukâtı birer birer ta'mîk eylemek arzu etmiyor. Mumâileyh yeni bir itilâfa vüsûl

için Düvel-i Müttefika'nın ısrâr edeceklerinden emin olduğu bazı kavâid-i esâsiyeyi irâe etmeği tercih ediyor.

Evvela... Anadolu. Bunların birincisi Hıristiyan ve sâir ekalliyetlerin himâyesi için ahzı lâzım gelen te'minâttır. Bu mesele hakkında bütün mütemeddin memleketlerinde mevcûd olan hissiyât-ı şedîdeyi ve mâzideki tehcîr ve kıtâllerde Türk hükümetine terettüb eylediğine kâni bulunulan kabahatin ne kadar ağır olduğunu İzzet Paşa Hazretleri pek iyi bilirler. Düvel-i Muazzama bu kıtâlin ve tehcirin tekerrürüne imkân-bahş olacak bir sûret-i tesviyeye râzı olamaz, binâenaleyh Asya-yı Suğra'da Türk hükümetinin elinde kalan ekalliyetlerin emniyeti için en kat'i tedâbir-i ihtiyatiye ittihâzı mecburiyeti vardır. Aynı zamanda işbu teminâtın mütekâbil olmasını ve Yunanistan ve sair memâlikteki Türk ekalliyetlerine şâmil bulunmasını kabule amâdeyiz.

İkinci esaslı prensip Boğazların bî-taraflığıdır. Devletler kendilerini Türklerin Çanakkale'yi tekrar sed eylemelerine müsaade eylemek vaziyetinde bulundurmak istemezler. Lord Curzon, eğer Türk hükümeti kendisinin Boğazların ve Marmara'nın her iki sâhiline sahib olarak kalmasına müsaade edileceğini zannediyor ise, pek ziyâde yanıldığına kânidir. Diğer iki mühim prensip vardır ki, bu nâmus borçlarından hiçbir memleket nâmuskârâne bir sûrette ictinâb edemez:

1. Harbden evvelki düyûnun tasdiki

2. Harbden mütevellid metâlibâtın tasdiki

İzzet Paşa Hazretlerinin muhtırasında diğer iki mütâlaa vardır ki, kendileri bunlar hakkında bir kelimecik söyleyebilirlerdi. Bu meselelerin birisi hakkında Türk hükümeti ile anlaşmak belki mümkündür. Diğeri için mümkün olamaz. Bunlardan birincisi iktisâdi ve mali kapitülasyonlar meselesidir. Lord Curzon yeni sûret-i tesviyelerde Türkiye'ye mühim mali ve iktisâdi istiklâl elde edebilmemizi ümid ediyor. Her ne hal ise elinden geleni yapacaktır. Mamâfih, ikinci nokta, yani Türk ordusunun istikbâlde kur'a usûlü ile cem ve teşkili hususundaki talebe dair devletlerin şedîd bir hatt-ı hareket ittihâz edeceğini İzzet Paşa Hazretleri görecektir. Hiçbir sâbık düşman devletine bahşedilmeyen istisnâî bir muâmele Türkiye lehine yapılamaz.

İzmir'e gelince, Lord Curzon Türk hükümetinin Asya-yı Suğrâ'daki memâlikini tekrar elde etmek ve Yunanlıların çekilmesini görmek hususundaki arzusunu pek iyi *anlamaktadır. Mamâfih, zât-ı sâmileri Yunanlıların Paris'te 1919 senesinde düvel-i muazzama tarafından İzmir'e davet edildiğini ve Yunanlıların müttefiklere hidemât-ı mühimme îfâ eylemiş olduklarını ve bu havâlide büyük bir Rum nüfusu bulunduğunu der-hatır buyurmalıdır. Devletler, el-yevm Asya-yı Suğrâ'da büyük bir saha işgâl eden Yunanlıların hukukuna riâyetkâr olmalıdır. Bu cesâmette bir ordu hakkında kolaylıkla istenilen şey yapılamaz. Lord Curzon birkaç zaman mukaddem Müttefik Devletler'e tevdî-i umûr eylemeleri hususunda Yunanlıları ikrâ eyledi ve iki şart ile Yunanlıların*

Anadolu'dan muslihâne bir sûrette ve kendi ihtiyarlarıyla çekilmeleri için istimâl-i nüfûz eyledi. Evvela: İşbu tahliye keyfiyetinin umûmi bir sûret-i tesviyenin bir cüz'ünü teşkil eylemesi... Sâniyen, Yunanlıların hareketinden sonra tesis edilecek olan tarz-ı idâreden memnûn edilmeliyiz. Bu mesele Lord Curzon'u İzzet Paşa Hazretlerine arz etmek istediği asıl noktaya getirdi.

Eğer yeni şerâit-i sulhiye nâfi bir sûrette münâkaşa edilecek ve eğer Lord Curson tahliye hakkında hattın Yunan hükümeti tarafından kabulü zımnında nüfûzunu isti'mal edecekse bu müddet zarfında muhâsemâta tekrar ibtidâr edilmemelidir. Muhâsamâta ibtidâr edildiği takdirde bütün mesâimiz hebâ olacaktır. Tarafeynden hiçbirinin tekrar harb etmemesi esaslı bir şarttır. Lord Curzon hiçbir tarafın harb etmek istediğine kâni değildir. Şüphesiz bu mesele İzzet Paşa Hazretlerinden ziyâde Ankara mümessiline ait olup bugün ba'de'z-zevâl Yusuf Kemal Bey'e tekrar edilecektir. Mamâfih Lord Curzon sarîh bir sûrette tekrar etmelidir ki, eğer Paris'te müzakerât müsmerr ve netice Anadolu'nun iadeten tesisi ile Yunanlıların sulhen çekilmelerine müncerr olacaksa, tarafeynin mütârekeye râzı olmaları ve mevzilerinde kalmaları elzemdir.

Eğer İzzet Paşa Hazretleri ile Yusuf Kemal Bey arzu eylediği takdirde, Lord Curzon yarın her ikisi ile birlikte görüşmeğe razıdır. Bu mesele Türk mümessillerinin karar verebileceği bir keyfiyettir. Lâkin her ne olursa olsun işbu teklîfâtın Fransa ve İtalya hükümetlerine tebliğ edileceği ve bu devletler de şüphesiz Lord Curzon'un sulhun temin edilib edilemeyeceği hakkında bir fikir hâsıl edilinceye kadar muhâsemâtın tatil-i muvaffakiyeti hakkında en iyi bir zaman teşkil edeceğine dair fikrine iştirâk ederler.

İzzet Paşa Hazretleri İslâmiyet hakkında hissiyat-ı samimânesinden dolayı Lord Curzon'a teşekkür etti. Türkiye'nin harbe girmek sûretiyle vahim bir hatâ-yı siyasi işlediğini kabul etti. Türkiye Rusya korkusundan sürüklenmiştir. İşbu keyfiyetin ahlâki bir hata olmadığı ve hatanın da cezası Türk İmparatorluğu'nun üçte ikisinin ziyâı ile ödenmiştir. Şimdi Türkiye kendisini izrâr ettiğinden belki daha ziyâde yardım edeceği İngiltere ile tekrar revâbıt-ı hasene tesisi arzu ediyor. Mamâfih, Türkiye İngiltere'yi Rusya kadar izrâr eylemedi. Sulh şerâitini imla eylemek Türkiye'nin hatırından asla geçmez. İzzet Paşa yalnız Türk arzularını ve metâlibini arz etmek istedi. Bunlar gayr-i kâbil-i ta'dîl şeyler değildir, fakat programındaki ta'dîlât ileriye gittiği takdirde, İstanbul hükümeti bir şey yapamaz.

Ekalliyetlere gelince, Türkiye'nin ekalliyetleri zarar-dîde etmek arzusu yoktur. Türk istiklâline muzırr bir mâhiyette olmayan ve ekalliyetlerde gayr-i muhikk metâlibâtı ve ihtilâlkârâne niyyâtı teşvik edecek derecede bulunulmayan tedâbir-i mânia şüphesiz ittihâz edebilir. Bu tedâbir muvakkat olabilir, fakat dâimî değil. Kur'a usûlü ile ahz-ı asker meselesine gelince, gönüllü usûlü asker cem edebilmek için, Türkiye zengin değildir. Hiç olmazsa birkaç sene için kur'a usûlü ibkâ edilmelidir.

İzzet Paşa Hazretleri sâir nukâtta iyi netâice vusûl mümkün olabileceğini ümid eder. Türkiye Boğazların hâl-i bî-tarafiye ifrâına âmâdedir. Lâkin Yunanlılar Marmara'da bulundukça, İstanbul'da asla emniyet ve huzur ile yaşayamaz. Mütâreke hususunda İzzet Paşa Hazretleri hemfikirdir, lâkin İstanbul'un Ankara'ya emir edecek kuvveti yoktur.

Lord Curzon işbu mükâlemenin nâfi olmuş olduğu ve İzzet Paşa Hazretlerinin hükümet-i metbûası nezdinde nüfuzunu isti'mal ederek hükümetine devletlerin razı olamayacağı bazı nukât bulunduğunu teslim ettirmesi ümidini ihzâr ile mülâkata nihâyet verdi. Eğer Türk hükümeti Asya-yı Suğrâ'yı tekrar elde etmek bahtiyarlığında bulunursa ücretini vermeye hazır bulunmalı ve Lord Curzon'un ümid eylediği vechile, yakında Paris'ten sâdır olacak teklifâtı itilâfkârane bir hâlet-i rûhiye ile kabul etmelidir.

EK: 68

THE ANGLO-OTTOMAN SOCIENTY

Office (New Address): 18, FETTHERSTONE BUILDINGS, HIGH HOLBORN, LONDON

FOUNED 1912, FOR THE DEFENCE OF TURKEY

Président-Mr. Marmaduke Pickthall.

Le 14 Mars 1922

A Son Altesse Izzet Pacha,

Ministre et Representant du Gouvernement Ottoman,

HOTEL RITZ LONDRES.

Altesse,

Le Comité Central. "Khilâfat" de toute l'Inde (All-India Central Khilâfat Committee) nous charge, comme son représentant en Angleterre, de faire parvenir aux représentants des Gouvernements turcs avant la Conference de Genes, une note confidentielle de la part du dit Comité en leur rappelant à la memoire les faits et considérations suivantes:

1. La loi islamique n'admet la souveraineté non-musulmane sur quelque partie que ce soit de la Jezirat-ul-Arab, c'est-à-dire, la presqu'île d'Arabie, avec la Palestine et la majeure partie des contrees connues en Europe sous le noms antiques de Syrie et de Mésopotamie.

2. La population de ladite Jezirat-ul-Arab est composee de musulmans en si grande partie qu'une domination non-musulmane quelconque sur quelque partie de ces territoires aurait nécessairement le caractere d'un joug etranger.

3. La "self-determination" (droit des habitants a decider eux memes de leur propre destinée politique) a été érigée en principe par l'Angleterre et La France pendant la récente guerre mondiale. Il s'en suit que ces deux puissances doivent respecter l'indépendance de ces territoires, tout comme l'exige la loi sacrée islamique, quoique pour des raisons differentes.

4. Les Lieux Saints des musulmans situés dans ladite "Jezirat-ul-Arab" relevent du Califat islamique. Ces lieux Saints etant situes en pleine terre islamique et leur relation au Califat étant réglée par la loi sacrée islamique, la question de leur position future vis-à-vis du Califat ne concerne que fes musulmans, et des puissances chrétiennes n'ont rien a voir lâ-dedans.

5. La Cession à une puissance non-musulmane d'une partie quelconque de ces territoires serait contraire à la loi sacrée islamique.

Par conséquent, le "Central Khilâfat Comittee" de l'Inde, tout en reconnaissant la nécessité supreme où se trouve actuellement les Gouvernements de Constantinople et d'Angora de libérer l'Asie-Mineure, Constantinople et la Thrace de toute occupation et invasion étrangére, et aussi de débarrasser la Turquie des frais et ennuis de l'administration des provinces arabes qui ont été pour elle un trop lourd fardeau dans le passé, a confiance que les Gouvernements turcs s'aviseront d'éviter soigneusement et à tout prix, dans les traités dont il pourra etre question, tout semblant de cession desdits territoires, ou d'une partie quelconque desdits territoires, à des puissances non-musulmanes; et qu'ils ne feront ni diront ni signeront rien qui soit capable de leser ou préjuger, en quoi que ce soit, les droits religieux et juridiques du Califat islamique vis-à-vis de tous les musulmans et de toutes les nations musulmanes, surtout en ce qui concerne les Lieux Saints de la Mecque, Medine, Jérusalem et Kerbelah.

Le Califat Ottoman est devenu si cher aux coeurs de tous les musulmans du monde à cause de la lutte héroique que la nation turque a maintenu et maintient toujours contre l'injustice des plus grandes puissances européennes, qu'un mot ou une action provenant des représentants de la nation turque qui pourrait a la rigueur paraître tant soit peu mépriser, ou révéler de l'indifference pour, ce puissant et vivant lien entre elle et toutes les autres nations islamiques qu'est le Califat Ottoman, serait aux yeux des musulmans de l'Empire Britannique un veritable désastre.

Il nous paraît que nous n'avons pas besoin de vous assurer de notre regard pour l'autorite et l'influence de votre Gouvernement, nonobstant la force d'événements qui a transféré au Gouvernement d'Angora la représentation dans ce moment critique de l'histoire du Califat Ottoman aux yeux du monde islamique entier.

Agréez, Altesse, l'expression de notre hommage ainsi que nos sympathies les plus profondes et respectueuses.

ARTHUR FIELD
Secrétaire honoraire
de la part de la Société Anglo-Ottomane
28 Ilminster Gardens,
Battersea, Londres S.W.

EK: 69

DELEGATION OTTOMANE *Paris, le 22 Mars 1922*
A LA *COPIE*
CONFERENCE DE LA PAIX

MonsieurLe Prèsident,

J'ai l'honneur de soumettre à Votre Excellence la copie de l'aide mémoire que j'avais remis à Lord Curzon concernant le point de vue du Gouvernement de S.M.I. le Sultan sur le réglement des questions pour la conclusion d'une paixjuste et durable en Orient.

Je me permets d'ajouter ici quelques reflexions d la suite des entrevues que j'ai eu l'honneur d'avoir avec le Secrétaire d'Etat de S.M.Britannique. Sa Seigneurie, dans sa réponse, paraît trés inquiéte du sort des minorités en Turquie. En m'appuyant sur l'exemple des siécles passés et convaincu que tous les évenements découlant des révoltes et des répressions sont dûs à l'initiative des minorités, je suis porté à croire que si celles-ci gardent une attitude correcte, elles n'auront rien à redouter. Pourtant, vu l'état d'esprit dans certains milieux en Europe, je me permettrai de suggérer l'idée suivante: Aprés la reconnaissance définitive de l'arrangement signé par M. Franklin-Bouillon, il serait possible d'adopter, à titre provisoire, des mesures de précaution, à condition que celles-ci ne portent aucun préjudice à l'indépendance du pays et ne soient pas de nature à servir d'encouragement aux minorités dans leurs aspirations révolutionnaires, encouragement qui est la cause principale de tout le mal. Nous attendons de la haute équité et de la perspicacité des Puissances l'élaboration d'un projet pour servir de base à une discussion.

En second lieu, Sa Seigneurie veut nous enlever l'espoir de posséder entiérement les deux rives de la Marmara. Le principe de la liberté des Détroits etant une fois pour toute admis par la Turquie nous sommes prets à accepter toutes les conditions équitables pour la sauvegarde de cette liberté. Nous prions, par contre, les Puissances de l'Entente de nous accorder les mesures de securite pour préserver notre Capitale de toute attaque de la part de qui que ce soit. Un Gouvernement Ottoman qui voudrait jouir, avec autorité, de la confiance du peuple ne pourrait pas accepter que la Gréce se constitue la gardienne des Dardanelles. La présence des Grecs déja tout prés de la Capitale, qui

posséderaient aussi un port dans la Marmara, nous inspire l'appréhension de voir, à la suite de chaque incident de minime importance, un navire de guerre helléne devant Constantinople; ce qui pourrait provoquer de sérieux désordres dans la Capitale. Il serait difficile de dissiper l'inquiétude de la nation à ce sujet par l'adoption des mesures ou des garanties écrites.

J'ai l'honneur d'attirer la haute attention de Votre Excellence sur la necessité d'une ligne frontiere naturelle entre nous et les Grecs pour empecher l'incursion des bandes révolutionnaires et le retour déplorable des exemples de la Macédoine. Quant à Andrihople, l'idée que cette ville a une grande importance morale et matérielle est si fortement enracinée en Turquie et dans tout l'Islam que sa cession causerait d'inextricables difficultés au gouvernement auquel ce sacrifice serait imposé.

Plus on fera des concessions en Thrace au gouvernement, plus celui-ci acquerra le prestige, et l'autoritâ pour procéder efficacement au rétablissement de l'ordre et de la tranquillité dans le pays.

Une importante objection de Lord Curzon se rapporte au service militaire obligatoire en Turquie.

Le service volontaire présente les inconvénients suivants: 1. Il exige une dépense superflue de plus de vingt cing millions de livres turques papier sur un revenu qui ne dépasse pas quatre vingt millions; ce qui nous meénerait à la ruine financiére. 2. Nous aurons dans l'armée et dans la gendarmerie de mauvais éléments qui ne peuvent etre que nuisible dans les circonstances présentes particuliérement importantes.

Les éléments extrémistes propagent, comme leur plus grande argument, que les Puissances de l'Ouest veulent nous désarmer dans le but de nous anéantir ou asservir. Done en insistant sur cette question on renforcerait les extrémistes dans le pays.

L'histoire des temps modernes nous montre que les vainqueurs ont mainte fois cherché à affaiblir leurs adversaires en leur supprimant les capacites et les vertus militaires. Ces efforts n'ont presque jamais réussi; ils ont, au contraire, servi à attirer l'amertume et les discussions.

Il vaut donc mieux consolider l'amitié que nous promettons sincérement que de vouloir nous lier les mains par des clauses qui sont vraiment inapplicables.

Je crois devoir en outre signaler à l'attention éclairée de Votre Excellence que la concession qui nous serait accordée sur ce point ne saurait servir d'exemple aux autres Etats voisins qui ne peuvent invoquer les memes raisons que nous par suite de leur situation financiére et géographique.

Je ne doute pas que Votre Excelllence voudra bien prendre en sérieuse considération les réflexions queje me permets de lui exposer et accorder son bienveillant appui à l'ensemble de nos demandes qui, uniquement inspirées par un esprit de conservation

sont de nature a réaliser pratiquement les promesses faites, à maintes reprises par les Puissances, de constituer une Turquie souveraine et indépendante dans ses limites ethniques et naturelles.

Veuillez agréer, Monsieur le Président, les assurances de ma plus haute considération.

A. Izzet
Ministre des Affaires Etrangéres de
Sa Majesté Impériale le Sultan

EK: 70

Monsieur le Général,

Au moment de quitter Paris, votre belle Capitale je me fais un agréable devoir de renouveler à Votre Excellence l'expression de ma profonde gratitude de tout ce que vous avez fait pour mon Pays et l'accueil d'une si délicate courtoisie que vous m'avez personnellement réserve.

Je saisis cette occasion pour revenir à la conversatiou que j'ai eu l'honneur d'avoir avec Votre Excellence mardi dernier.

Il est incontestable qu'au point de vue stratégique et géographique la frontiére de Thrace qui nous est proposée par la Conférence des Ministres des Affaires Etrangeres est beaucoup plus avantageuse que celle mentionné dans le Traité de Sevres. mais si l'on prenait en considération les autres clauses et quelques exemples de l'histoire contemporaine de la Turquie, il apparaîtrait clairement que ce nouveau tracé de frontiére ne saurait éliminer le danger auquel notre Capitale se trouve exposée.

Le Traité comporte la démilitarisation de part et d'autre de la Thrace Orientale. Il prescrit également la démilitarisation par la Turquie de la Péninsule de Kodja-Eli (comprise entre Sakaria et le Bosphore) jusqu'à Ada-Bazar.

Cependant les Grecs se trouveraient dans ce cas assurés d'une liaison directe avec la métropole par un chemin de fer et par une mer libre. Par contre, l'Armée turque déjà réduite se trouverait disséminée sur une large étendue en Asie-Mineure et séparée de la Thrace par la Marmara et le Bosphore: Deux obstacles naturels qui seraient dominés le cas échéant, par les Forces hellénes.

En outre, la seule voie ferrée pouvrant servir à la concentration des troupes turques longeant la rive de la Marmara entre Ismid et Haidar Pacha sur un parcours de 90 kilométres se trouverait à la merci de quelques bateaux de guerre helléniques qui pourraient la détruire dans l'espace d'une nuit.

Or, il est à supposer que si les Grecs concevaient l'idee et le désir de faire une incursion en Thrace turque, ils pourraient dérober a la vigilence des étrangers l'envoi

d'un régiment de cavalerie et de deux bataillons d'infanterie en garnison en Thrace Occidentale, à la frontiére turque; cette force soutenue par des bandes organisées d'avance secrétement, pourrait, par une marche forcée, occuper en 24 heures et assurer le ligne ferrée jusqu'à Kabakdji prés de Tchataldja. Commen ous ne pourrions, pour les raisons mentionnées ci-haut, amener des troupes de l'Asie Mineure avant quelques semaines, les Greck pourraient réaliser leur concentraiton a la Porte de Constantinople, annexer la Thrace et meme enlever, le cas échéant, notre Capitale; ce qui susciterait des scenes sanglantes pour le grand malheur de l'Humanité.

Que ferait la Diplomatie européenne dans un cas pareil? Pas plus que ce qu'elle a fait en 1885, lors de l'annexion de la Roumelie Orientale par la Bulgarie.

Cet exemple hypothétique suffit à lui seul à démontrer la nécessité pour nous de la frontiere naturelle de la Maritza.

Quant Andrinople, cette ville en raison de ses institutions religieuses et de la propagande dirigée depuis la guerre balkanique autour d'elle a acquis une importance telle qu'il Serait difficile pour un homme d'Etat ottoman de souscrire à un Traité qui priverait la Turquie de la possession de cette ville.

Et quelles sont les raisons qui exigent l'abandon d'une grande partie de la Thrace Orientale et de la Presqu'île de Gallipoli a la Gréce?

L'assertion de mettre un tiers Etat entre deux anciens Alliés ne vaut pas la peine d'etre discutée.

S'il s'agit de récompenser la Gréce pour ses prétendues services pendant la guerre mondiale, on lui a deja donne la Thrace Occidentale si riche, enlevée aux Bulgares contre lesquels elle avait combattu. Les revenus de la partie de la Thrace Orientale qui restera entre les mains des Grecs ne peuvent meme pas subvenir aux dépenses de son administration. Donc, les acquisitions de la Gréce dans ces contrées ne peuvent servir que d'encouragement pour la réalisation, à l'avenir, de ses aspirations au détriment de la Turquie. Bref, si les Grecs ou leurs protecteurs n'ont pas d'arriére pensées, notre futur amitié peut leur etre plus précieuse que cette parcelle de territoire qui nous est tres cher au point de vue de notre conservation aussi bien que par des souvenirs traditionels et sentimentaux.

Nous nous inclinons devant la décision des Puissances de l'Entente en ce qui concerne la sécurité des Dardanelles, non pas parce qu'une attaque est probable de notre part, mais parce que notre faute doit etre expiée. Pour cela nous saurons gri aux Puissances de laisser la libre disposition de Gallipoli à l'Europe qu'on mette la presqu'ile en état de défense car la liberté des Détroits ne saurait etre assurée le cas échéant sans ces défences. Peu importe la dénomination politique que l'on donnerait à la presqu'île de Gallipoli.

Aprés ce long, exposé je ne veux pas entrer ici dans des questions de détail sur les clauses du projet qui nous a été proposé.

En vous réitérant tous mes remerciements pour l'intéret si amical que vous prenez à toutes les questions nous concernant, je vous prie d'agréer, Monsieur le Général, l'expression de mes sentiments de haute considération, et de cordiale dévouement.

Signé: A. İZZET

EK: 71

AMBASSADE IMPIRIALE OTTOMANE

Hususî ve mahremdir.

Hariciye Nâzırı Ubûhetlü Devletlü Müşîr Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine,

Marûz-ı çâkerleridir

Emr-i sâmi-i fahîmânelerine imtisâlen C. A. Bey'le icrâ olunan mükâlemenin ehemmiyetine binâen aynen zabt edilen metni leffen takdîm-i huzûr-i âli-i nezaret-penâhileri kılındı. Müşârünileyh C. A. Bey konferansın safahâtını yakından ta'kîb etmek için bu kere birkaç gün için Cenova'ya azîmet etmiş olmakla avdetinde aynı mesele hakkında kendisi ile tekrar görüşülerek istihsâl olunacak netice huzûr-ı sâmi-i dâver-i ekremilerine arz olunacaktır. Ol-babda emir ve ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Nisan 338

Roma Murahhas-ı Mahsusu

İmza

Osman Nizâmi

Celâdeddin Arif Bey'le cereyân eden mükâleme metnidir.

Suâl: İstanbul ile Ankara'nın birleşmesi zamanı geldi. Bunun için İstanbul elinden geleni yapmıştır ve yapıyor. Sizin tarafınızdan dahi müşkilât çıkarmamak elzemdir. Sulhun imzâsı ve tasdîki tarafeynin birleşmesine mütevakkıfdır. Ayrılık devam ederse memleket mutazarrır olacak ve bundan ancak düşmanlarımız istifade edeceklerdir. Sizce birleşmeye ne gibi ma'ni vardır?

Cevap: İstanbul meclisi tanısın, birleşmek için hiçbir mani kalmaz.

Sual: Meclisi tanımakta müşkilât görmüyorum, fakat icrâatını tasdik etmek hususunda nazar-ı itibara alınacak bazı noktalar var. Bunların başlıcası Teşkilât-ı Esâsiye meselesidir. Bu meselenin doğrudan doğruya Kânûn-ı Esâsî'ye taalluku vardır. Tasdik

etmek Kânûn-ı Esâsî'yi devirmek değil midir? Bunu İstanbul hükümeti yapabilir mi? Ve yapmaya hak ve salâhiyeti var mıdır?

Cevâb: Teşkilât-ı Esâsiye'ye ben dahi mu'terizim ve bu sebepten dolayı meclis riyâsetinden istifa ettim. Meclisin ekseriyeti benim fikrimdedir. Sulhun imzasını müteâkib bittabii Teşkilât-ı Esâsîye kararı ta'dîl edilecektir. Ancak ahvâl-i hâzıra, yani harb devam ettikçe ibkâsına lüzum görülüyor. Teşkilât-ı Esâsiye'yi müstesnâ ahvâl icâb ettirmiştir. Millet Meclisi'nin mukarrerâtı tedkik edilecek olursa, işbu mukarrerâtın devamı tahdîd edilmiş olduğu görülür. Meclisin, gâyesi istihsâl edilinceye kadar hükmü vardır. Anadolu'nun şark ve cenub hududlarının tayini ile meclisin gâyesi kısmen istihsâl edildi. İzmir'in tahliyesi ile Trakya'da kabul olunabilecek bir hududun takarrürü, yani ta'bîr-i âharla sulhun imzası ve tasdiki ile gâyelerin kâffesi istihsâl edilmiş olacağından meclisin dağılması tabiîdir. İntihâbâttan sonra toplanacak olan yeni meclis mukarrerâtın hangisinin ibkâsı ve hangisinin ta'dili lâzım geleceğini tayin edecektir. Meclisin dağılmasına her ne sûretle olursa olsun bir mâni zuhûr edecek olursa mebusânın kısm-ı küllîsinin istifası mukarrer bulunduğundan meclis kendi kendisine dağılacaktır.

Suâl: Şu halde sulhun imzasında meclisin dağılması sizce mukarrer ise Teşkilât-ı Esâsiye'nin sulhun imzası ile hükmü kalmamak şartı ile İstanbul Meclisi tasdik ederse matlûb hâsıl olmaz mı?

Cevâb: Meşrut bir tasdiki Ankara hiçbir vakit kabul etmeyecektir. Ve böyle bir teklifte bulunmasını İstanbul'a tavsiye edemem. İzzet Paşa Hazretlerinin Roma'yı teşrif edememelerine pek teesüf ediyorum. Kendilerini tamamen iknâ edebilirdim zannederim. Zira ben esâsen Teşkilât-ı Esâsiye'ye mu'teriz bulunduğum cihetle bana taraftarlık isnâd etmek câiz olamaz. Millet Meclisi'nde benim fikrimde bulunan birçok mebûs mevcûd olmakla beraber ahvâl-i hâzırada Teşkilât-ı Esâsiye'ye kimse dokunmayacaktır. Şurası unutulmamalıdır ki bu kadar fedakârlıktan sonra memleket bir daha bir Ferit Paşa Kabinesi karşısında bulunamaz.

Suâl: Ferit Paşa Kabinesi'nin bir daha mevki-yi iktidâra gelemeyeceğini siz de bilirsiniz. Hükümet-i hâzıranın umûm memleketin itimâdını hâiz ve hürmetini kazanmış zevât-ı kirâmdan müteşekkil bulunduğu da herkesçe malumdur. Binâenaleyh Ferit Paşa'nın tekrar mevki-yi iktidâra gelmesi nazar-ı dikkate alınacak bir şey değildir.

Cevâb: Ferit Paşa'nın memlekete o kadar fenalığı dokunmuştur ki, bu hususta teminât verilse dahi millet meclisi nazarında bu tehlike dâima mevcûddur.

Suâl: Beyânâtınızı hülâsa edecek olursak İstanbul Teşkilât-ı Esâsiye'den dolayı meclisi tasdik edemiyor. Siz de Teşkilât-ı Esâsiye'nin kalamayacağına kânîsiniz. Şu kadar ki, sulhun imzasına kadar bunu söylemek münâsib olmadığını diyorsunuz. Binâenaleyh arada birleşmeye mâni esaslı bir şey yoktur. Mesele, kullanılacak ta'bîrâtın mukteziyât-ı zamana göre bulunmasında kalıyor. Siz en güzîde avukatlarımızdan bulunuyorsunuz,

tarafeynce kabul olunabilecek ve şu mübâyenet-i zâhireyi izâle edebilecek bir formül bulabilirsiniz. Ve bunu bulmak vazifenizdir.

Cevâb: Bakalım, düşüneyim, bir çâre bulursam arz ederim.

(Bu sırada diğer bir zât geldiği cihetle mükâlemeye hitâm verilmiştir.)

EK: 72

Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Merkez-i Umûmîsi
İstanbul
Aded: 150

Huzûr-ı sâmi-i sadâret-penâhiye

Paris Sulh Konferansı mukarrerâtını hâvi Düvel-i Mü'telife tarafından tebliğ olunan notaya cevâben Bâbıâli'den tasdik olunup geçen gün gazetelerde intişâr eden notada mukarrerât-ı kat'iyyenin ittihâzı için ictimâ edecek heyetin dâhilen bazı mütâlaaya mebnî Dersaâdet'ten gayri bir yerde, Avrupa şehirlerinden birisinde toplanması lüzumu iltimâs edildiği görülmüştür.

Paris Sulh Konferansı'nın Hindistan vesâir memâlikteki ahâli-yi Müslime'nin tahmin-i maksadı ile hukuk-ı mukaddese-i hilâfet ve şeref ve haysiyet-i saltanatı nazar-ı dikkate alarak sırf makâm-ı muallâ-yı hilâfete ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye bir cemile olmak üzere konferansın Dersaâdet'te in'ikâdı hakkındaki kararına karşı âlem-i medeniyet ve ez-cümle Müslüman âlemi nazarında mevki-yi muallâ-yı hilâfete nâkısa verecek bir şekilde bu mevkiin başka bir mahalle naklini iltimâs etmeyi fırkamız makâm-ı hilâfet ve saltanata ve menâfi-i mülk ve millete münâfi ve muhâlif bir hareket telakki eylemiştir.

Konferansın Dersaâdet'te mün'akid olması şerefine ilâveten inde'l-îcâb vesâik-i lâzımenin irâe ve ibrâzı ve iktizâ edenlerle acilen müzakere ve müşâvere icrâsı ve konferans azâsının şahıslarına muhabbet ve nüfûz ilkâsı imkânları gibi birçok suhûlet ve muvaffakiyet âmillerinin reddinin şimdiye kadar tesâdüf eden fırsatlardan birçoğunun ziyâa uğratılmasından mütehassıl zararlar gibi millet-i Osmaniye lehine bir hareket olmadığı kanaatindedir.

Efkâr-ı umûmiye-i müslimeyi rencide ve mütehayyir, Avrupa efkâr-ı umûmiyesini aleyhimize sevk edecek olan şu iltimâs dolayısıyla hukuk-ı hilâfet ve hükümetin rahnedâr olan menâfi-i mes'ûliyet-i maddiye ve ma'neviyesinin kabîne erkân-ı kirâmına tevecc üh edeceğini, fırka kemâl-i ciddiyet ve ehemmiyetle beyana kendisini mecbûr vesâit-i mümküne-i seria ile bunun tashîhini ricâ ve iltimâs eyler. Fermân...

15 Nisan 1338
Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi
İmza ve Mühür

EK: 73

La Sublime Porte exprime sa gratitude aux Gouvernements Français, de Grande Bretagne et d'Italie pour le désir qu'ils manifestent de donner satisfaction au Gouvernement Impérial Ottoman en avançant la date de l'évacuation des régions occupées. La Sublime Porte puise dans cette déclaration la conviction de la volonté des Puissances Alliées de faire cesser sans retard les atrocités commises par les Grecs, atrocités dont les Puissances ont acquis la certitude par les rapports tant des Délégués de la Croix-Rouge que de leurs propres Délégués chargés de faire les enquêtes nécessaires. La Sublime Porte reléve, à ce sujet, l'impossibilité ou elle se trouve placée, par le fait meme de l'occupation de son territoire, de mettre un terme à ces méfaits de l'armée grecque, lesquels ne constituent pas des actes réguliers de guerre. Seules les Puissances Alliées, en vertu meme des pouvoirs de fait de l'occupant, sont en mesure d'arreter ces actes imputables à la Gréce, invitée par Elles à occuper l'Anatolie en 1919. En demandant l'évacuation qui doit assurer la fin de telles atrocités et d'une situation contraire aux droits des gens, la Sublime Porte ne peut donc pas avoir le sentiment de solliciter une faveur pour laquelle une compensaiton soit due. Sa requete paraît strictement conforme aux principes d'humanité les plus universellement reconnus. La Sublime Porte peut dés lors avoir confiance dans l'accueil que les Puissances Alliées voudront bien faire, aprés nouvel examen, à sa demande d'évacuation immédiate des régions occupées par un mandataire qui paraît être certainement sorti des limites de son mandat. La Sublime Porte prend acte de la déclaration des Gouvernements des Puissances Alliées contenue dans leur note du 19 Avril et relative à l'objection qu'Elle avait formulée, dans sa réponse du 8 Avril, à l'éventualité d'envois de contingents grecs en Thrace le jour ou l'évacuation de l'Anatolie commencerait.

La confiance de la Sublime Porte dans sa demande d'évacuation immédiate est d'autant plus justifiée que le Gouvernement Impérial Ottoman est pret, conformément au désir exprimé par les Puissances Alliées dans leur Note du 19 Avril, à accepter l'ensemble des conditions de paix proposées le 26 Mars "sous réserve de la discussion des points particuliers."

I

La Sublime Porte, en effet, accéde au premier principe sur lequel les Puissances Alliées déclarent fonder leurs propositions du 26 Mars: le rétablissement d'une paix équitable entre la Turquie et la Gréce en n'imposant à aucune d'elles les conditions qui suivraient une défaite. Lors de la discussion des préliminaires de paix, la Sublime Porte montrera que lajuste application de ce premier principe ne peut pas imposer à la Turquie une nouvelle amputation territoriale par la cession d'une partie de la Thrace Orientale.

II

La Sublime Porte accéde aussi au second principe sur lequel les Puissances Alliées ont voulu fonder leurs propositions du 26 Mars: le rétablissement de la Nation et de la puissance turques dans les territoires qui peuvent etre considérés comme leur appartenant, avec Constantinople pour centre, et de façon à permettre à la Turquie de "reprendre une existence nationale vigoureuse et indépendante".

Dans la discussion de l'application de ce principe, la Sublime Porte n'aura pas de peine à démontrer que la cession d'une portion quelconque de la Thrace Orientale, au mépris du principe des nationalités et du droit de sécurité de l'Etat Ottoman, serait en opposition absolue avec le principe posé, auquel la Turquie ne peut pas renoncer. Toutes les questions relatives aux finances de l'Empire Ottoman, à son organisation judiciaire, à ses forces de terre et de mer, aux ràparations et indemnités, sont étroitement liées à celle de la reconstitution d'une Turquie vigoureuse et indépendante. La discussion de tous ces cas particuliers ne peut pas etre abordée ici et reste réservée pour la Conférence proposée par les Puissances Alliées. Mais, dés maintenant, la Sublime Porte tient à exprimer sa reconnaissance aux Puissances Alliées pour l'affirmation de leur désir d'assurer à la Turquie, dans la plus large mesure. L'indépendance économique compatible avec la légilime protection de leurs intérets nationaux; la suppression des capitulations en matiére fiscale est, en effet, indispensable au relévement économique de la Turquie.

Dés maintenant aussi la Sublime Porte accéde à la proposition des Puissances Alliées d'instituer une commission pour préparer, dans le plus bref délai, un plan de réforme judiciaire destiné à remplacer les capitulations judiciaires.

III

Le troisiéme principe sur lequel les Puissances Alliées déclarent vouloir fonder leurs prapositions de paix est la garantie pour les Musulmans du régime le plus équitable et le maintien de l'Autorité tant séculiére que religfr euse de Sa Majesté Impériale le Sultan.

La Sublime Porte est particuliérement heureuse de Vaffirmation solonnelle de ce grand principe qui doit assurer aux Musulmans le maintien detitres et prérogatives séculaires, l'application dun régime d'égalité et le res pect, vis-à-vis d'eux aussi, des régles fondamentales proclamées par les Pissances Alliées dans le Pacte mondial de la Société des Nations. Rien ne pouvait donner plus de confiance à la Sublime Porte sur les résultats qu'ellepeut attendre d'un examen impartial, éclairé et désintéressé des observations qu'Elle aura l'honneur de soumettre à la Conférence pour assurer la Réalisation d'un principe si noblement posé par les Puissances Alliées.

IV

Le quatriéme principe indiqué dans les propositions du 26 Mars est la nécessité d'une compensation à donner à la Gréce "pour les grands services qu'elle a acceptés pendant le guerre pour la cause des Alliés".

Quelle que soit l'étendue des sacrifices que la Gréce aurait consentis en faveur des Alliés, la Sublime Porte pense que, si lajustice veut que ces sacrifices soient récompensés, cette meme justice ne saurait exiger que ce soit au détriment de l'intégrité territoriale de la Turquie, (qui n'a d'ailleurs pas été en guerre avec la Grece en 1914-1918) et que la Grece à attaquée postérieurement à l'armistice de 1918.

V

Le cinqueme principe affirmé par les Puissances Alliées à la base de leurs propositions du 26 Mars est la nécessité de mettre le peuple turc el le peuple grec, "dans les régions ou ils sont en contact comme dans celles ou leurs populations sont mélangées, en mesure de vivre à l'avenir dans des conditions de confiance réciproque et de dignité."

La Sublime Porte ne peut que souscrire avec empressement à ce principe, dont elle désire ardemment la pleine réalisation. Elle sera heureuse de pouvoir apporter aux Puissances Alliées, à la Conférence de la Paix, sa plus sincére et loyale collaboration à l'accomplissement de cette condition essentielle d'une paix durable gue compromettrait gravement toute injustice, toute atteinte à la sécurité de la Turquie, toute menace à son droit de conservation.

VI

La protection des minorités forme le sixiéme principe mis par les Puissances Alliés à la base de leurs propositions.

La Sublime porte adhére completement à ce principe, qui doit assurer à chacun sa bilerté de conscience et le respect de sa dignité humaine. La Turquie l'admet pour son territoire et le considere comme un devoir général et réciproque des Etats. Dans la discussion des moyens propres à assurer cet te protection, la Sublime Porte demandera simplement d'éviter que, par une fausse conception d'un principe juste, on ne crée des ferments de troubles ou de dissidences. La protection des minorités ne doit pas etre une incitation à la révolte. Elle ne doit pas faire négliger la protection due aux majorités contre les fauteurs de désordres et de guerres civiles. Elle ne doit pas dégénérer en une tyranie exercée par une minorité, contre la majorité majorité sans laquelle aucune organisation sociale ne peut se développer dans l'ordre et dans la paix.

VII

La nécessité de "prévenir le retour d'un conflit armé entre la nation turque et les Puissances Européennes avec lesquelles elle a été récement en guerre "est le septiéme principe placé par les Puissances Alliés à la base de leurs propositions du 26 Mars. Elleş en ont déduit la démilitarisation de certaines zones et iinstitution d'une Commission Internationale chargée de la surveillance des Dètroits.

La Sublime Porte admet soit le principe de la démilitarisation des zones strictement nécessaires à la sécurité recherchée, soit la liberté de navigation sur les Dètroits et leur

ouverture aux navires de toutes les nations sous des garanties internationales. Mais les mesures prevués dépassent, d'une part, le but proposé, sans d'ailleurs assurer la sécurité de Constantinople, et, d'autre part, loin d'internationaliser les Détroits, elles seraient de nature à en favoriser la nationalisation par un seul Etat.

C'est dans l'esprit le plus libéral que la Sublime Porte est prête à discuter le régime qui garantirait de la façon la plus complète et la plus sûre la liberté de navigation pour tous les Etats sur un pied de parfaite égalité, ainsi que la sécurité nécessaire tant à la Turquie qu'à l'ensemble des Puissances maritimes.

Si, à raison de l'intérêt mondial de ces questions, les Puissances Alliées ont toujours l'intention de soumettre la reglementation des Détroits à la Société des Nations, la Sublime Porte se déclare d'ores et déjà prête à accepter cette procédure, pour l'application de laquelle un accord serait sans doute facile à établir.

***

Les déclarations qui précedent montrent l'accord de la Sublime porte avec les principes essentiels proposés par les Puissances Alliées comme base des préliminaires de paix. Rien dés lors ne paraît faire obstacle à l'ouverture immédiate de ceux-ci et à l'évacuation sans délai des régions occupées.

A titre subsidiaire toutefois, si cette évacuation ne pouvait pas avoir lieu immédiatement, à raison du conflit territorial limité à la Turquie et à la Grece, la sublime porte suggere que cette question territoriale soit examinée en premier lieu par la Conférence afin que, sitot ce conflit réglé, l'évacuation à laquelle il fait obstacle puisse commencer.

Dans l'examen en comnun des conditions de paix, examen proposé par les Puissances Alliées dans leur Note du 26 Mars, la Sublime Porte peut donner l'assurance aux Puissances Alliés qu'elle n'apportera aucun parti pris. Avec les Gouvernements des Puissances Alliées, la Sublime Porte a le soucit de ne rien demander qui puisse heurter le jugement éclairé du monde civilisé. Dans le ferme désir d'instaurer avec les Puissances Alliées un régime de paix durable, la Sublime Porte acceptera tout ce que la justice commande.

Dés que les Puissances Alliées voudront bien lui faire connaître le lieu de la Conférence, la Sublime porte désignera ses délégués.

EK: 74

1. Son excellence Monsieur Poincarré, Président du Conseil et Ministre des Affaires Etrangéres de France-Paris. 2. Son excellence Lord Curzon og Kedleston ministre des Affaires Etrangéres de Grande Bretagne-Londres. 3. Son Excellence Monsieur Schanzer Ministre des Affaires Etrangéres d'Italie Rome.

Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie a l'honneur d'accuser réception aux Gouvernements de France, de Grande Bretagne et d'Italie de la réponse collective en date du 15 Avril 1922 faite par eux à sa note du 5 du meme mois. Se basant sur les déclarations de Leurs Excellences les Ministres des Affaires Etrangeres des trois Puissances relatives à leur sincere et ardent désir de voir régner à nouveau l'ordre et la paix dans le proche Orient et sur le fait que l'armistice a été proposée uniquement dans l'intention d'assurer l'évacuation pacifique de l'Asie Mineure le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie avait es timé que la simultanéité de l'évacuation avec l'armistice eut été plus conforme aux conséquences logiques des buts poursuivis. Il avait donc cru dans sa note responsive du 5 Avril 1922 s'etre conformé au point de vue des Puissances Alliées qui se proposent d'exclure toute possibilité du renouvellement des hostilités. En effet, lorsque dans leur note du 22 Mars 1922 au sujet de l'armistice Leurs Excellences les Ministres des Affaires Etrangeres des trois Puissances recommandaient instamment la suspension immédiate des hostilités ils déclaraient avoir en vue de rétablir la paix dans le proche Orient et d'etre mis à meme de faire des propositions pour l'évacuation de l'Asie Mineure sans nouvelles pertes de vies et de biens. De meme il est spécifié dans la Note du 26 Mars 1922 relative aux conditions de paix que l'armisfice a été proposée avec l'intention déclarée d'assurer l'évacuation pasifique de l'Asie Mineure par les forces grecques et la restauration de la souveraineté turque sur l'ensemble de cette région. De plus Son Excellence Lord Curzon Ministres des Affaires Etrangeres de Grande Bretagne avait déclaré le 30 Mars 1922 à la Chambre des Lords que l'invitation à accepter une armistice était accompagnée par l'intimation du fait que l'armistice serait suivi par des mesures pour l'évacuation de l'Asie Mineure par les forces grecques. Le peuple turc prenant en considération cette série de déclarations espérait qu'il serait procédé a l'évacuation sans délai de l'Anatolie simultanément avec l'armistice; or il a constaté avec regret que dans leur derniére communication du 15 Avril 1922 les Puissances Alliées ont déclaré de ne pouvoir accepter une évacuation immédiate accompagnant l'armistice et subordonné cete évacuation à l'acceptation de l'ensemble des conditions de Paix. Mon Gouvernement veut s'abstenir de discuter ici le fait que les Puissances Alliées ont invoqué comme motifs de cette remise de l'évacuation le refus probable du Gouvernement hellénique de souscrire avant le début des négociations à une condition de cette sorte et le renouvellement éventuel de la guerre en Thrace, actes qui s'ils se produisaient impliqueraient de la part du susdit Gouvernement une opposition effective au sincere et ardent désir de-paix des Grandes Puissances et attireraient sur lui le blâme et la réprobation üniverselle. Dans tous les cas les motifs précités prouvent combien le point de vue turc au sujet de l'évacuation est conforme aux intérets de la paix ainsi que à la justice et à l'équité. Cependant mon

Gouvernement sent la nécessité d'insister sur le fait que dans les territoires occupés autrefois si riches et si prosperes l'armée hellénique ajoute tous lesjours de nouveaux incendies et de nouvelles dévastations aux crimes qu'elle a déjà perpétrés et augmenté par de nouvelles vitimes le nombre de musulmans innocents massacrés. Les atrocités telles que les massacres des populations et l'incendie des villages commises ces derniers jours par les grecs surtout dans la région de Seuké derniérement évacuée par les Italiens sont une nouvelle preuve de nos affirmations. Les ruines perpétrées sur la population musulmane autrefois si aisée depuis l'occuaption grecque sont atteintes par les témoignages unanimes de tous les étranges neutres y compris les délégués des Croix Rouges qui ont visité les régions envahies. Mon Gouvernement ne veut pas croire que les Puissances Alliées dont les efforts humanitaires tendant à la protection des minorités chrétiennes sont connus pussent consentir à abandonner encore un certain temps à leur triste sort les majorités musulmanes gémissant sous l'occupation hellénique et rester simples spectatrices de leurs souffrances. C'est dans cet espoir que mon Gouvernement fait appel aux sentiments dont sont animés Leurs Excellences les Ministres des Affaires Etrangéres des Puissances Alliées et les prie instamment de délivrer un moment plus tot nos freres musulmans innocents et malheureux, del' administration cruelle et insupportable de l'ennemi en faisant selon leurs propres intentions suivre l'armistice d'une évacuation immédiate. Mon Gouvernement nourrit le ferme espoir que les Puissances Alliées admettront facilement combien le peuple turc mu par la volonté de déivrer un moment plus tot ses compatriotes du joug cruel de l'ennemi est excusable de ne pouvoir consentir à ce que l'évacuation soit subordonne à l'acceptation de l'ensemble des conditions de paix. J'avais eu précédemment l'honneur de porter à votre connaissance qu'en cas d'acceptation de son point de vue relatif à l'évacuation mon Gouvernement serait pret conformément à l'invitation contenue dans la note du 26 Mars 1922. à envoyer ses délégués en vu d'étudier les conditions de paix. Toutefois parmi les conditions proposées se trouvent des points qui sont en contradiction avec les principes que les Ministres des Affaires Etrangeres des Puissances alliées ont eu constamment présents à l'esprit et sur lesquels se fondent leurs propositions ainsi qu'avec les assurances suivantes donnàes officiellement publiquement en 1918, par Monsieur le Président du Conseil de Grande Bretagne "nous ne faisons pas la guerre pour dépouiller la Turquie de sa Capitale et des régions riches et renommées de l'Asie Mineure et de la Thrace qui sont turques en race d'une façon prédominante." Cependent les principes contenues dans la Note du 26 Mars, et visant à rétablir la nation et la puissance turques dans les territoires qui peuvent etre considérés comme leur appartenant avec les pouvoirs qui permettent à la Turquie de reprendre une existence nationale vigoureuse et indépendante et assurer aux musulmans le régime le plus

équitable et ne différant pas des buts pour l'obtention desquels le peuple turc s'est imposé tante de sacrifices mon Gouvernement ne veut pas perdre l'espoir de voir adapter aux principes précédemment énoncés les conditions de paix qui ne s'y ajustent pas et par süite d'arriver à réaliser un accord sur l'ensemble des conditions proposées. Mon Gouvernement se permet de répéter encore une fois que le peuple turc ne désire rien autre chose que de vivre indépendant et d'etre en sécurité sur les territoires lui appartenant de se débarasser des chaînes politiques, judiciaires et économiques qui entravent son libre essor et de ne pas etre privé par le seul fait d'etre un peuple musulman des droits que l'on reconnait tout naturellement aux peuples chrétiens. Parmi les Etats vaincus la Turquie a été éprouvée le plus durement pour sa participation à la guerre générale par la perte de vastes pays de l'étendu de plusieurs royaumes.

Dans ces conditions et alors que les buts légitimes et modestes du peuple turc sont admis en principe par les Puissances alliées. Mon Gouvernement estime que la subordination de l'évacuation à l'acceptation de l'ensemble des conditions de paix aura pour seuls résultats de permettre à l'ennemi durant les mois qui se couleront pour établir les conditions de paix de se mettre en état de reprendre les hostilités ainsi que de fournir à l'envahisseur l'occasion d'attenter d'une façon continuelle et toujours sur une échelle plus grande à la vie et à l'honeur et aux biens des musulmans se trouvant dans les territoires dont l'attribution à la Turquie n'est contestée par personne. D'ailleurs, la plus grande partie des conditions de paix proposées intéressant uniquement les Grandes Puissances Alliées mon Gouvernement est convaincu qu'elles n'ont pas besoin de maintenir en Anatolie une armée grecque d'invasion afin de restraindre son droit de discussion à ce sujet. Je crois devoir ajouter que les Puissances Alliées ont laissé mon Gouvernement dans l'incertitude en ne précisant pas quels sont les points qu'elles considérent comme particulers dans l'ensemble des conditions proposées. En effet, ce mode de classification des conditions de paix en se prétant à divers interprétations selon les différents points de vue présenterait des inconvénients et donneraient lieu à des discussions. Toutes ces discussions auront pour résultat de prolonger les souffrances et l'occupation imposées à la population musulmane. Se basant sur ces considérations et tout en remerciant Leurs Excellences les Ministres des Affaires Etrangeres des puissances Alliées pour les déclarations comme quoi satisfaction aurait été donnée dans une importante mesure à sa demande principale concernant l'évacuation le Gouvernement de la Grande Assemblé Nationale de Turquie se voie obligé d'insister sur son point de vue relative à la nécessité de commencer l'évacuation simultanément avec l'armistice.

Néanmoins, je m'empresse de vous faire connaître au nom de nom de mon Gouvernement qu'afin d'éviter toutes pertes de temps que nécessiteraient une changée de correspondances et de déterminer par des négociations verbales la question de savoir si

en réalité les différents points de vue mis en avant dans le but d'arriver à la paix sans nouvelles pertes de vies et de biens sont conciliables ou non et de pouvoir s'entendre de vive voix sur les points qui ont besoin d'etre élucidés; nos délégués plénipotentiaires sont prets à se rencontrer à Ismid à une date à fixer avec les délégués plénipotentiaires des Puissances Alliées en vue d'ouvrir en premier lieu des pourparlers préparatoires et à procéder de suite aux négociations de paix dans le cas ou l'on pourrait trouver un terrain d'entente. Au cas ou cette proposition serait aggrée par votre Gouvernement j'ai l'honneur de vous prier au nom de mon Gouvernement de vouloir bien m'en informer afin que nous puissions vous faire parvenir les noms de nos délégués.

Youssouf Kémal
Ministre des Affaires Etrangeres du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie.

EK: 75

Bâbıâli
Hariciye Nezareti
Kalem-i Mahsûs

Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı nezaret-penâhiye,
Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Şeref telakki eylediğim emr-i fahîmâneleri üzerine dün İngiltere Fevkalâde Komiser Vekili Mr. Henderson ile İtalya Fevkalâde Komiseri Marki Garoni'yi ziyâret ettim ve Mr. Henderson'a Yunanlıların Şarkî Trakya'daki tahşidâtının câlib-i dikkat bir mâhiyet iktisâb eylediğini lisân-ı münâsible anlattım. Vekil-i mumâileyhin meseleyle fazla alâkadar görünmek istemediğini îmâ eder bir tavır alması üzerine İstanbul ve civârının Düvel-i İtilâfiye'nin taht-ı işgâl ve damânında bulunması ve havâli-i mezkûrenin bî-taraflığı resmen ilân edilmiş olması itibariyle hükümet-i seniyyece bidâyet-i emirde deverân eden şayiâta atf-ı ehemmiyet edilmediğini ve fakat son alınan malûmâtın Yunanlılar tarafından yapılan tahşîdat ve sevkiyâtın henüz tevazzuh etmeyen bir maksada matûf olduğunu irâe eylemesi ve birkaç günden beri hatt-ı fâsıla civâr noktalara tahşid edilen kuvvetlerin câlib-i dikkat bir mikdara vâsıl olması ve hele Çerkezköy civârındaki çayırlıklara onbeş bin kişilik bir kuvvetin yerleştirilmiş bulunması, Gümülcine'de bulunan 21 ve 59'uncu Piyâde Alaylarının da alelacele evvelki akşam Çerkezköy'üne vürûd etmesi, 51. Yunan fırkasının hatt-ı fâsıla muvâzi olan Istranca, Safaalan, Fener, Rum, Yenice köylerine taksim ve ikâme edilmesi ve dün Edirne'den Çorlu'ya ve Çerkezköy'üne asker ve mühimmat yüklü dört trenin vürûd eylemesi ve dün akşamki yolcu treninin nakliyât-ı askeriye dolayısıyla 7-8 saat taahhurla geleceğine

dair malûmât alınması ve Yunan askerlerinin yolcu trenleriyle seyahat eden İstanbul Rumlarına on güne kadar İstanbul'da görüşeceklerini ifadeye yeltenmeleri nazar-ı dikkati câlib bir hal aldığını izahdan sonra cereyânı hâle tamamen vâkıf olduğumuzu gösteren ifâdât-ı bendegânem üzerine hakikati ketm etmeyi muvâfık görmeyen Mr. Henderson nakliyat ve sevkiyât-ı vâkıâdan haberdâr olduğunu ve bu babda hükümet-i metbûasıyla General Harrington'un nazar-ı dikkatini celb etmiş bulunduğunu ve Yunanlıların Dersaâdet'i işgâl etmek gibi câhilâne bir cür'et ve cesarette bulunabileceklerine ihtimal vermediğini, mamâfih son zamanlarda gayr-i mümkün zannolunan pek çok şeylerin sâha-i tatbik bulmuş olması itibariyle her türlü ihtimâlâtın nazar-ı dikkat ve itibara alınması lâzım geldiğini beyan ve teşübbüs-i âcizânem üzerine hükümet-i metbûasının ve cihet-i askeriyenin tekrar ve hemen nazar-ı dikkatini celb edeceğini ve tarafımızdan fazla endişeye mahal bulunmadığını ifâde ve keyfiyetin zât-ı sâmilerine ber-vech-i ma'rûz iblâğını ricâ etti.

***

Marki Garoni'ye Yunanlıların Trakya'daki tahşidât-ı âhiresinden ve takib ettikleri gayeden bahisle İstanbul'un âni bir Yunan taarruzuna ma'rûz kalacağına ihtimal vermemekle beraber tahşidât-ı âhirenin bilhassa hudud üzerinde vukû bulması endişeyi mûcib olduğunu söyledim ve son aldığımız malûmâtı yegân yegân müşârünileyhe anlattım. Marki Garoni Trakya'daki Yunan tahşîdâtından haberdâr olduğunu ve hareket-i vâkıayı Yunanlıların Anadolu'da artık bir şey yapamayacaklarını anlamaları üzerine cepheden kuvvetlerini yavaş yavaş celbe başlamış oldukları sûretiyle tefsir ettiğini beyan eylemesi üzerine, tahşîdât-ı âhirenin muayyen bir maksatla icrâ edildiğini ve son alınan malûmâtın Çerkezköy civârına mühim kuvvetler ikâme edilmiş olduğu ve her gün vürûd etmekte bulunan kuvâ-yı cedîdenin de hatt-ı fâsıla muvâzi nukâta taksim ve ikâme edildiği merkezinde bulunduğunu ve tahşîdât ve sevkiyât-ı vâkıanın maksatsız bir hareket-i askeriye sûretiyle tefsir edilemeyeceğini ileriye sürmekliğim üzerine Marki cenâbları fevkalâde komiserlerin bu meseleyle iştigâl etmekte olduklarını itiraf ve General Şarpi'nin hudud boyunda her türlü tedâbir-i askeriyeye tevessül etmekte olduğunu ve General Harrington'un Yunanlılar tarafından İstanbul'a hücûm edildiği takdirde kuvve-i müselleha ile kendilerini hudud haricine çıkaracağını ifâde etmiş bulunduğunu ve İstanbul'da askerden maada kuvvetli bir donanmanın dahi mevcûd olması, Yunanlıların böyle bir harekete tesaddi etmelerine mâni idiğini ve İstanbul'la civârının doğrudan doğruya Düvel-i İtilâfiye'nin taht-ı işgâlinde bulunması ve havâli-i mezkûrenin bî-taraflığının resmen ilân edilmiş olması itibariyle Yunanistan tarafından İstanbul'a vukû bulacak tecâvüzün Trakya'ya değil, doğrudan doğruya Düvel-i İtilâfiye'ye karşı bir hareket telakki edileceği cihetle Yunanistan'ın böyle câhilâne bir cür'et ve cesarette bulunamayacağını ve binâenaleyh endişeye mahal olmadığını ve Yunanistan'ın böyle bir

harekete ancak İngiltere'nin teşvik ve muvâfakatiyle cür'et edeceğine dair deverân eden şâyiâtın da gayr-i vârid olduğunu kat'i bir lisânla ifâde ve Yunanistan'ın Trakya'daki nakliyât-ı askeriyesinden ve hudud boyunda icrâ eylediği tahşîdâttan bahisle Düvel-i İtilâfiye'nin nazar-ı dikkatini celb için cânib-i Bâbıâli'den komiserlere hitâben hemen bir nota gönderilmesi muvâfık olacağını da ilâveten dermeyan eyledi.

Marki Garoni'nin beyanâtından meselenin fevkalâde komiserlerce kemâl-i ciddiyetle tedkik ve takib edilmekte olduğu ve bu babda müştereken ittihâz-ı tedâbire karar verildiği ve General Şarpi'nin hududa Fransız asker ve tankları sevk eylemiş olması Fransızlar tarafından had ve hod ve berâ-yı ihtiyat yapılan bir hareket-i münferide olmayıp havâli-i mezkûrenin temin-i asâyiş ve muhafazasının Fransızlara muhavvel bulunmuş olmasından ileri geldiği ve binâenaleyh hudud boyunda ittihaz olunan tedâbirin müştereken verilen mukarrerâtın tatbikinden ibâret bulunduğu istidlâl olunmaktadır. Ol-babda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

27 Temmuz Sene 38
Hariciye Kalem-i Mahsûs Müdürü Bendeleri
Ali Haydar

EK: 76

Yunan Ordusu Başkumandanı General Haçyanesti tarafından Dersaâdet'te General Harrington Cenâblarına Tekfur Dağı'ndan mürsel 19 Temmuz/1 Ağustos 1922 tarihli mektubun tercümesidir.

General Cenâbları,

Arazi-yi müşaggıle ve hududları üzerinde bî-taraflığa mugâyir herhangi bir hareketin kuvvetle tenkîlini kat'iyyen tasmîm ettiğinizi mübeyyin ahâliye hitâben bir tebliğ neşrettiğinizi, hatta bunları İstanbul'da duvarlara ta'lîk ettirdiğinizi şimdi öğrendim. Binâenaleyh ber-vech-i âtî hususâta nazar-ı dikkatinizi celb ile kesb-i şeref eylerim:

a. Yunanistan'ın Kemal ile hal-i harbde bulunduğu bütün zaman esnâsında İstanbul'da zâbit, efrâd ve her türlü levâzım-ı harbiyyenin bir usûl tahtında kendisine irsâl edildiğine ve bunun ayni bî-taraflığı tamamen muhafaza için orada teessüs etmiş bulunan bilumûm ecnebi memûrîn-i askeriyesinin malûmâtı haricinde olmayarak yapıldığına dair delâil-i vâzıhaya yalnız küçük bir misâl olarak Anadolu'ya gönderilen muntazam postalarla Zeytinburnu'ndaki esliha deposunun tamamen boşaltılmış olmasını zikrederim. Doğrudan doğruya Türk jandarmasının taht-ı muhafazasına tevdi edilen esliha depolarını hiç kâle almıyorum.

b. Ekseriya ve bilhassa mâh-ı cârînin onunda (23 Temmuz) Anadolu âsîlerine gönderilmek üzere Gelibolu'dan İngiliz işgâlinde bulunan karşıda Asya tarafına mühimmât ve esliha nakledildiğini de isbat edebilirim.

c. Yunan ordusunun İstanbul üzerine sadece yürümesi korkusu binlerce esliha ve mühimmâtın gayr-i müstakim bir hareket olarak Türk ahâliye tevzîine kâfi gelmiştir. Çünkü Türkiye'nin silahtan tecrîdi denilen şeye rağmen bu esliha Sirkeci, Eminönü, Osmaniye müdüriyeti Kuvâ-yı İnzibâtiye'de olduğu gibi Mâliye Nezareti ve Osmanlı Dârülfünûnu'nda kemâl-i itinâ ile hıfz edilmişti.

Müsellah çeteler halinde teşkil edilen ve muahharan jandarma üniforması iksâ olunan siviller Türk Trakyası'nda köylerin kısm-ı a'zâmında serbestçe geşt ü güzâr ve icrâ-i faaliyet etmektedirler. Hatta İstanbul'da bundan bir mâh mukaddem Ankara'dan îzâm edilen Kara Kemal, Merkez Kumandan Muâvini Kaymakam Ferhat Bey, Binbaşı Nuri Bey, Ankara hükümetinin Harbiye Nezareti nezdindeki mümessili Yüzbaşı Feridun Bey ve daha diğerleri tarafından teşkil edilen komite Mısır Çarşısı'nda Toka Hanı'nda Emin Bey'in idarehanesinde serbestçe müzakereler yapmakta ve Türkiye'nin bî-taraf payitahtının teslihi teşkilâtını yapmaktadır.

d. Son birkaç gün esnâsında ecnebi zâbitânının Türklerin mukâvemetini ihzâr ettikleri ve şimdi de kemâl-i harâretle etmekte oldukları ve Türklerle teşrîk-i mesâî ederek Yunan-Türk hududunda istikşâfâtta bulundukları sâbit olmuştur.

Bütün bunlardan sonra tebliğinizde bahsettiğiniz bî-taraflığın ne olduğunu sormam muhterem meslektaşım, sağlam esâsâta müsteniddir. Darbenizi evvelâ bizim zararımıza olarak gözünüzün önünde bilâ-hicâb ve ihtirâz bî-taraflığı ihlâl edenlere indiriniz.

Bî-taraflık kisvesi altında aleyhimize orgies'ler irtikâb edenleri arayıp bulunuz. Tam bir İngiliz ve bir asker olarak bir an için kendinizi benim mevkiime koyunuz ve hüküm veriniz. Hemen iki senedir, Yunanistan Türklere karşı elîm bir harb yapmaktadır. Hasmı bazı ecnebi bayraklarının himâyesi altında her cins levâzım-ı harbiye, her nevi kuvâ-yı imdâdiye almaktadır. Bizzat sahne-i harbde ecnebi ajanları maatteesüf bunların bazıları da müttefiklerin bütün harekâtınızı ve ittihâz edilen tedâbiri düşmana ifşâ etmekte ve fenâ bir sûrette Kemal'e malûmat îsâline vâsıta oluyorlar.

Başkumandanı bulunduğunuz müttefikîn kıtaât-ı işgâli altında bulunan İstanbul bizzat düşmanımızı rezâletkârâne bir sûrette techîz ve ona muâvenet etmektedir.

İşte bütün bunlardan dolayı mücâdele devam ediyor, Yunan kanı aktı, akıyor ve mebzûl bir sûrette akacaktır.

Muhterem meslektaşım, eğer aynı şerait altında bu akıtılmakta olan kan Yunan kanı yerine İngiliz kanı olsaydı, siz ne düşünür ve ne derdiniz?

Evet, bî-taraflığa kasdedenler ve onu tahrîb edenler var. Lâkin onlar hududun bu tarafında nâfile yere aranılacaktır. Çünkü onlar hududun öte tarafında ve bizzat İstanbul'un içindedirler ve işin en fenâsı onların yalnız Türklerden ibâret olmamasıdır. Bütün bunları ben size muzdarib bir kalb ve muhikk bir iğbirâr ile resmî olarak değil, bir generalin bir generale ve bir askerin bir askere hitâbı gibi, bir arkadaş kalbinin samîmi lisânı ile izâh ediyorum.

Muhlisiniz: Haçyanestis

EK: 77

Makâm-ı sadâret-i uzmâya,

On dört seneden beri hukuk-ı millet ve saltanata tehakküm ve tasallut ederek menâfi-i âliye-i vataniyyeyi komite muhafazakârlığına fedâ eden İttihad ve Terakki siyaset-i meş'ûmesinin fecî bir mütâreke ile neticelendiğine şâhid olan efkâr-ı umûmiye aynı mâcerâperest siyasetin üç seneden beri de Kuvâ-yı Milliye maskesi altında ve daha mahûf ve mühlik bir sûrette devâmını görmüş ve âkibet dört buçuk asırlık payitaht-ı devletin Yunanlılar tarafından işgâli hâdise-i fecî-i melhûzası önünde amîk bir ıztırâb ve heyecan ile titremekte bulunmuştur.

Fîe-i bagîye-i meş'ûmeye karşı mücâdele ve mücâhede-i vatanperverânesi zât-ı sâmilerinin dahi malumu olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası Meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsîmizin vatandaşlara verdiği hak ve salâhiyete istinâden fevkalâde müteessir ve müteheyyic olan efkâr-ı umûmiyemizin te'mîn ve teskîni vecîbesinde meşhûd ve ihmâl ve lâkaydîyi tasrih ile beraber felâket ve musîbet-i âhire müsebbiplerini tarih ve muâsırînin enzâr-ı tedkîk ve tenkîdine vaz etmek üzere iş bu muhtırânın zât-ı sâmi-i sadâret-penâhilerine takdîmine bi'l-ittifak karar vermiştir.

Fahâmet-meâb,

Makarr-ı hilâfet ve saltanatın bugünkü vaziyet-i elîmeye düşmesi Mondros Mütarekenâmesi'nin imza-yı bî-şuûru ile başlar: O sıra makâm-ı sadâreti işgâl eden İzzet Paşa ile murahhas ve el-yevm Ankara teşkilât-ı isyâniyesi icrâ reisi Rauf Bey mütârekenâme-i mezkûrenin tedkîk ve imzâsında zerre kadar dikkat ve vukûf gösterebilse idiler, hiç şüphesiz bugün ne Yunan İzmir'de bulunabilecek ve ne de makâm-ı saltanat ve hilâfete âsî zümre-i kalîle-i bağîye vatanı ikiye bölerek binnetice bu musîbet-i azîmeyi milletin kanı bahasına kendi emellerine âlet etmiş olabileceklerdi.

Düvel-i İtilâfiye'den "emniyet sevkü'l-ceyşiyelerini temin için icâb eden nukâtın işgâli hakkını veren Mondros Mütarekenâmesi'nin yedinci maddesine bu hak ancak İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika ve hatta Japonya hükümetleri tarafından isti'mâl olunabilir" kayd-ı ihtirâzisi derc olunsa idi, şüphe yok ki o günkü İngiltere ve Avrupa hâlet-i rûhiyesi –bilâhare Fransa hariciye notlarından da müstebân olduğu üzere– bu

kaydı bilâ-itirâz ve bilâ-münâkaşa kabul edecekti. İzzet Paşa Kabinesi'nin mes'ûliyet-i azîmeyi dâî olan bu basîretsizliğidir ki, İzmir fâciasını ve son musîbeti hazırlamış oldu.

Tarihin garip ve feci tekerrürlerindendir ki o zaman bu vesikayı imza edenler bugün aynı ihmâl ve lâkaydî ve aynı basîretsizlikle hilâfet ve saltanatı cangâhından vurdurarak fâciâyı itmâm ve ikmâl etmek üzere bulunuyorlar.

Sevgili ve muazzez payitahtımızın hâl-i bîtarafîsi ve vaziyet-i siyasiye-i beyne'd-düveliyesi birçok vesilelerle ve defâatle Düvel-i İtilâfiye tarafından şifâhen ve tahrîren te'min edildiği halde İstanbul'umuzun medâr-ı selâmeti olan bî-taraflığını ihlâl için ne yapmak lâzımsa yapıldı. Kasdî hareket eder gibi, düşmana serrişte verecek esbâb ve vesâil istihzâr olundu. Akîbet hükümet-i hâzıra kânûn ve tarih muvâcehesinde af ve itizâr kabul etmeyecek olan bu hareketi ile bu ağır ve korkunç mes'ûliyete düştü.

Halife ve padişahımız efendimiz hazretlerinin Meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsiye itaattan hurîc edip Kânûn-ı Esâsimizin hiçbir maddesinin sarâhat ve delâleti ile tevil edilemeyecek olan kâhir ve zâlimâne bir şekl-i idâre ile Anadolu'ya müstevli bir heyet-i bağîyeyi meta' ve meşru tanıyarak fie-i tâğıyye hakkında alâkadar Düvel-i Muazzama'nın ve cihan medeniyetinin verdiği hükmü ve perverde eylediği nefret ve sû-i zannı İstanbul'daki hükümet-i meşruaya da celb ve teşmîl eden hükümet-i hâzıranın enzâr-ı âlem önünde efkâr-ı umûmiyesini hiçe sayarak Ankara tahakküm-i askerîsine râm olması ve çetenin emir ve arzusuna inkıyâd göstermesi bugünkü vaziyet-i mehûfenin âmil ve müsebbib-i yegânesidir.

Payitahtımıza, vatanımıza, millet ve milliyetimize hırs ve intikâm ile nekrân düşman-ı merdûd ve menfûrun cinâyet-i işgali bir hak mâhiyetinde tasdik ve tesbit ettirmek için Düvel-i Müttefika kabinelerine serd ve dermeyan edeceği ve etmekte bulunduğu esbâb-ı siyasiye ve askeriyeyi en hafifine ve en zayıfına kadar tetkik ve tefahhus ederek fiiliyata mukârin esbâb-ı reddiye hazırlamak icâb ederken Bâbıâli'nin bu hususta lâkaydi-i tâm göstermekte olduğunu tasrîhe mecbûruz.

Düşmanın esbâb-ı işgâliyesi meyanında "Ankara ile hâl-i harbde bulunması, İstanbul hükümetinin Ankara ile müttehid ve müttefik ve binnetice muhârib sıfatında kalması, İstanbul'un Ankara'ya vesâyit-i harbiye ile muâveneti" gibi Avrupa diplomatlarına hukuk-ı düvel ve hukuk-ı harb itibariyle mülâyim gelebilmesi melhûz ve muhtemel olan esbâbın def ve redd-i fiiliyâtına ibtidâr vecâib-i kat'iyeden iken Bâbıâli'nin ma'kus ve menfî hareketini nazar-ı ibret ve teesüfle görmekte ve selâmet-i vatan nâmına dilhûn olmaktayız.

Müsaade-i fahîmâneleriyle istîzah edelim ki maazallahu teâlâ, düvel-i müttefika-ı selâse ba'de'l-müzakere İstanbul'un işgâline muvâfakat gösterdiği sûrette münhasıran kendi kuvvetimizle müdafaaya imkân var mıdır? Edirne'nin fâcia-i işgâli ders-i kâfi değil midir?

Şu halde bugüne kadar Bâbıâli'nin hatâyâtı neticesinde düşmana bahşedilmiş olan esbâb-ı siyasiye ve askeriye kâfi gelmiyormuş gibi şimdi de ahz-ı asker şubeleri hazırlıkları, Çatalca'da müdafaa tertîbâtı ve ilah. gibi hakîkatte kıymet ve ehemmiyetten âri, zâhirde halkı avutmağa medâr faaliyetlerle alenen ve resmen İstanbul'un Yunan ordusuyla hâl-i harbe girmesini ve Düvel-i Muazzama nazarında hâl-i harbde görünmesini intâcdan mütevellid mes'ûliyet kâbil-i af ve istihfâf mıdır?

Bâbıâli'nin kiyâset ve basîret-i siyasiye ile kâbil-i telif görülemeyen ve Ankara'ya hoş görünmekten başka bir ma'nâ ile te'vîline imkân olmayan hareketinin netâyic ve avâkıb-ı düşman-ı haris ve gaddara hakk-ı fetih vermekten ve maazallahu teâlâ hâile-i işgâli ve Müslümanların katliamını teshîl etmekten, hilâfet ve saltanat etrafında toplanmış olan bir milyondan fazla sâdık ve muti-i hilâfet ve padişah evlâdlarını tarihin mâzisinde kaydetmediği fecâyia mâruz kılmaktan başka ne olabilir.

Payitahtın mâruz bulunduğu tehlike-i işgâlin def ve ref'i için, hatîâtın Bâbıâli'de ve hükümet-i hâzırada temerküz ettiğini itiraf ederek vatanperâne ve fedakârâne ittihâz-ı tedâbirden başka çare yoktur. Vatani ve milli tehlikeler karşısında vatanperver ricâl-i devletin vazifesi hatîâtından ve vaziyetinden mütevellid neticeyi münsifâne takdir ederek selâmet-i memleket ve millet nâmına derhal mevki-yi hükümeti terk ve hal ve vaziyetin icâb ettirdiği heyet-i hükümete muzâheret etmektir.

Bâbıâli çehre-i siyasiyesinin Ankara'ya tamami-i müşâbehetini gören ve tanıyan İngiltere hükümeti ve Lloyd George Şark meselesindeki tarz-ı telakkisini hâlâ anlamamakta, bu kadar fecâyi ve mesâibden sonra hâlâ anlamamakta teannüd ve ısrar gösterenlere karşı tamamen itimâdını selb eylediğini ilân lüzumunu hissetmiş olmalıdır ki, Avam Kamarası'nda âhiren irâd eylediği nutk-ı tehditâmizde şarkta âmil-i zulüm ve fecâyi olan kuvvetin ezilmesi vücûbunun muktezâ-yı insâniyet olduğunu sarâheten ilân eyledi. Ne feci ve bedbaht tecellîdir ki, birkaç çeteci serserinin siyaset-i sergüzeştcüyânesine bilhassa son iki sene zarfında Bâbıâli'nin gösterdiği meyil ve inhimâk hilâfet ve saltanatın asır-dîde dostu Büyük Britanya İmparatorluğu'nun pek acı bir mâhiyette nefret ve husûmet-i siyasiyesini celb ve tahrik eylemiş bulunuyor. İngiltere başvekilinin "imha ve katliâm mes'ulleri" diye tavsîf eylediği gürûh ile müttehid olduğunu vaktiyle Londra'da mün'akid konferans huzûrunda ya an-kasdin veya li-gayr-i kasdin resmen ilân ve itirâf etmiş olan bir heyet-i hükümetin şu nâzik ve hatırnâk zamanda Bâbıâli'de görünmesindeki tehlike-i azîmeyi hâh na-hâh takdir ve tasdik vücûbu âşikârdır.

İşgal tehlikesinin mündefi ve bertaraf olduğuna dair hükümet-i hâzıra nâzırlarından birinin gazetelerde görülen beyanâtı Bâbıâli'nin hâlâ vaziyet-i hâzırayı ihâta etmediğine kat'i bir delil teşkil eder.

Yunanistan'ın Düvel-i Muazzama'ya verdiği son notasında Şark-ı karîbde sulhün temini için behemehâl İstanbul'u işgalde ısrâr göstermekte ve meselenin müzakeresini

taleb eylemektedir. Diğer taraftan Mr. Lloyd George Avam Kamarası'nın 31 Temmuz 1922 tarihli celsesinde İstanbul işgâlinden bahsettiği sırada, beyanât-ı mühimmesi arasında "herhalde Yunan hükümetinin hareketi Şark-ı Karîb mes'elesinin tesrî-i tesviyesi arzusundan münbais olsa gerektir" diyor. Yunan'ın sûret-i müracaatı ile İngiltere başvekilinin şu sarîh ve mânidar beyanâtı arasında münâsebet ve mümâselet, milleti ve memleketi avutmak için tehlikenin mündefi olduğunu iddiâ edenlere kat'i cevabdır. Hakikat şudur ki tehlike mündefi olmamış ve şimdi başlamıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, fâcia-i işgâle mâni olmak için dâhil-i dâire-i iktidârı bulunan mesâî ve tedâbir-i siyasiyesinin kâffesini isti'mâl etmiş ve mümkün olan teşebbüsâtın hiçbirini ihmâl etmemiştir. Vaziyet-i hâzıra-ı mehûfe ve mühlike karşısında da vazife-i vataniyyesini îfâda gecikmemiştir.

Hilâfetin, saltanatın, Emânât-ı Mukaddese'yi ve Fâtihi olan Ebu'l-Feth ve'l-megazinin türbe-i mübârekesini sinesinde saklayan İstanbul'un mülk ve milletin selâmeti nâmına heyet-i hükümetin de vazifesi ancak şudur:

Bir sâniye teemmül ve tereddüd asârı göstermeyerek hükümet-i hâzıranın sebebiyet verdiği musîbet-i azîmenin def ve ref'ine muktedir bir heyete, Avrupa mehâfil-i siyasiyesinin emn ve itimâdı ile karşılayacağı bir heyete terk-i mevki etmekten ibârettir. Ol-babda...

8 Ağustos 338
Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi Sadık

EK: 78

Bâbıâli
Hariciye Nezareti
Kalem-i mahsûs

Son Yunan taarruzu hiçbir neticeye iktirân etmeden akâmete düçâr olmuştur. Birkaç gün sonra harekât-ı askeriyenin tevakkuf etmesi muhtemeldir. Muhâsamâtın bidâyetten beri harekât-ı askeriyenin heyet-i mecmûası tedkik edilecek olur ise bunun sâha-yı harb olan havâlînin mahv u harabîsini ve unsur-ı İslâm'ın imhâsını bâdi olan bir silsile-i temevvücâttan ibâret olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar harb sâhasının işgal ve tahribi ve ahâli-yi İslâmiye'nin kıtâl dolayısıyla harekât-ı mezkûreden en ziyâde mütezarrır olan bizler isek de Yunanistan'ın dahi gerek iktisâd gerekse zâyiât-ı askeriye itibarı ile rahnedâr olduğu bu halin temâdîsi bütün cihanın menâfiini ihlâs eylediği şüpheden vârestedir. Yunan mezâlimi dolayısıyla hissiyât-ı mukaddesesi rencîde edilmiş olan Türk milletinin nihâyete kadar vatanını müdafaaya kemâl-i azim ile karar vermiş olduğunu vakâyi' pek bâriz bir sûrette isbat eylemekte ve işbu mücâdelenin

temâdîsi insâniyete îrâs-ı zarar etmekten başka bir netice vermemektedir. Binâenaleyh bu mukâteleye bir hâtime çekmek için memleketimize âdilâne ve nâmuskârane bir sulh temini âlem-i medeniyete terettüb eden bir vazifedir. Zaten Sakarya hezîmetinden sonra bulunduğu müşkil mevkiden kendisini kurtarmak için Yunanistan'ın tavassut teklifinde bulunduğu şâyiâtı sûret-i musırrânede deverân etmektedir. Yunanistan'ın böyle bir talebde bulunduğu teeyyüd ederse Düvel-i İtilâfiye'nin teşebbüsleri üzerine in'ikâd edecek olan bir konferansa heyet-i umûmiyesi zîrde musarrah metâlibimiz nazar-ı itibara alınmak şartıyla biz dahi iştirâke amâdeyiz.

** Türk ve Kürtlerle meskûn Türkiye'nin tamamiyet-i mülkiyesi,*

** Payitaht-ı saltanâtın emniyet ve asâyişini temin edecek ve bir asırdan beri Balkan şibh-i cezîresini târumâr eden komitacıların tehâcümüne mani olacak tabiî bir hudud tayini,*

** Memleketin inkişâf-ı iktisâdîsini temine hâdim istiklâl-i iktisâdı ve siyasi itâsı,*

Maruzât-ı ânifeden mülhem olarak mevzu-yı bahs Yunan teşebbüsü teeyyüd ettiği takdirde mükâlemâtımıza bir şekl-i resmî vermeyerek ve Bâbıâli'nin tavassut talebinde bulunduğu şüphesini uyandırmayarak icâb-ı hâle tevessül etmenizi ve nezdinde memur bulunduğunuz memleket mehâfil-i tesmiyesinin temâyülât-ı siyasiyesine dair müsta'celen ve telgrafla malûmât itâ eylemenizi rica ederim.

EK: 79

Harb-i Umûmî'nin neticesi olarak hâdis olan vaziyet ve müşkilât anavatanı merkez-i hükümetten ayırmış idi. Bu müşkil anlarda milletin idâre ve mukadderâtına bi'l-fiil vaz-ı yed ederek giriştiği uzun, pek müşkil ve fakat pek şerefli cidâl neticesinde ihrâz ettiği kat'î muvaffakiyet ve muzafferiyet bir ferdi olmakla müftehir bulunduğum azimkâr milletimin siyasi rüşdünü bi't-tecrübe isbat etmiş ve eline aldığı hâkimiyeti idâre ve tatbikteki muvaffakiyetini fiilen göstermiştir. (Bilhassa bu tarz-ı idâresini tamamen takdir ve tasdik ederek) kazandığımız muvaffakiyet-i azîmeden dolayı secde-i şükrâna kapanır, Allahü Azimüşşana hamd ve senâlar eylerim.

Milletimin fiilen mukadderâtına vaz-ı yed etmek sûretiyle idâre ve iktisâb ettiği kuvvet ve kudrete müsteniden bu ulu milletin hâkanı ve makâm-ı ulyâ-yı hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyye'nin sâhibi olarak milletimin kazandığı muzafferiyet-i azîmeden bi'l-istifade çetin mücadelât ile tahrîb edilen çok sevgili vatanımızın saâdetine gayret etmek yegâne emelimdir. Cenab-ı Hak vatanımızı ve milletimizi mesûd ve bahtiyar etsin.

EK: 80

Harb-i Umûmi'nin neticesi olarak hâdis olan vaziyet ve müşkilât ana vatanı merkez-i hükümetten ayırmış idi. Bu müşkil anlarda milletin idâre ve mukadderâtına

bi'l-fiil vaz-ı yed ederek girişdiği uzun ve müşkil, fakat pek şerefli cidâl neticesinde ihrâz ettiği kat'i muvaffakiyet ve muzafferiyet azimkâr milletimin siyasi rüşdünü bi't-tecrübe isbat ve eline aldığı hâkimiyeti hüsn-i tatbik ve idâre emrindeki kabiliyet ve kudretini irâe etmiştir. Bu sûretle ihrâz edilen muvaffakiyât-i azîmeden dolayı milletimin fiilen mukadderâtına vaz-ı yed etmek sûretiyle idâre ve iktisâb ettiği kuvvet ve kudrete müsteniden ve muazzam milletin Hakanı ve Hilâfet-i Kübra-yı İslâmiyye'nin hâiz-i makamı sıfatıyla vaki olan çetin mücadelât ile tahrib edilen sevgili vatanımızın temin-i saâdet ve iade-i refah ve miknetine gayret etmek yegâne emelimdir. Cenab-ı Hak vatan ve milletimizi mes'ûd ve bahtiyâr etsin ve minallahi't-tevfik.

EK: 81

En ayant l'honneur de transmettre à Votre Excellence la Note verbale du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie en date du 29 Octobre, Hamid Bey est également chargé d'attirer l'attention de Votre Excellence sur les considerations d'ordre ci-apres:

Le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale estime quil ne saurait considérer la remise simultanée de la note d'invitation au maréchal Izzet Pacha, comme devant intéresser la Turquie; que l'invitation, comme représentants de la Turquie, des délégués de Constantinople qui n'est en somme qu'une circonscription administrative se trouvant sous l'occupation interalliée, pourrait empecher le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale d'entrer à cette conférence et qu'au reste ladite invitation şerait en contradiction formelle avec l'esprit et Vexistence meme de la Convention de Moudania.

Le 29 Octobre 1922

EK: 82

Dersaâdet 17.10.38

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Tevfik Paşa oğlunu bendenize göndererek âtîdeki telgrafnâmeyi verdi. Meselenin gayet mahrem tutulması ricâsı ile beraber vukû bulan tahkikâtına nazaran İngilizler konferansta Anadolu ile İstanbul'un ayrı ayrı cephe arz etmesinden istifade ile hilâfet hâmisi sıfatını iktisâb etmeye çalışacağından, meseleye lâzım geldiği gibi ehemmiyet verilmesini arz etmemi tebliğ ettirdi. Fermân (Hamit)

"Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Bi-avnihî Teâlâ ihrâz olunan muzafferiyet, ba'de-ezîn İstanbul ve Ankara arasında tehaddüs etmiş olan ihtilâf ve ikiliği kaldırmış olup ancak Düvel-i Müttefika

ile aramızda musâleha henüz akdedilmemiş olmasından dolayı Avrupa şehirlerinden birinde karîben in'ikâdı derkâr bulunan sulh konferansına sâbıkı vechile her iki tarafın davet edileceği malum bulunduğuna mebni selâmet-i milliyemize müteallik mevâd-ı mühimmenin evvelce beynimizde müzakere ve tesbiti zımnında istihzârâtta bulunularak mezkûr konferansta müttehiden hukuk-ı milletin müdafaasına sarf-ı mesâi edilmesi nezd-i âlîlerinde rehin-i tasvîb olacağına kanaat-ı kâmilem bulunduğundan ol-babda taraf-ı senâverîde görüşüp anlaşmak üzere ahvâle vâkıf ve emniyetinizi hâiz bir zâtın buraya gayet mahremâne talimatı hâmilen ve sür'at-i mümküne ile îzâmı mütemennâdır efendim.

17.10.38
İmza
Sadrıâzam Tevfik

EK: 83

Bâbıâli konferansa da'vet edilmiş olduğundan icâbet zarûridir. Ancak memleketin siyaseten müdafaa-yı hukukunun dahi onu seyfen ve maddeten muhafaza ve düşmân-ı müstevlîyi imhâya muvaffak olan eyâdi-i iktidâra evleviyyetle terettüp etmesi tabiî olduğundan esnâ-yı müzakerâtta bir buçuk sene mukaddem Londra'da ittihâz olunan hatt-ı hareketin ta'kîb ve taraf-ı âlilerinden gönderilecek murahhasların müdafaatını te'yîde hasr-ı gayret edilmesi buraca mukarrer ve şerâit-i sulhiyenin kabul olunmasıyla beraber menâfi-i mülk ve millete muvâfık bir sûrette istihsâl ve te'min-i vahdete muvaffakiyyet eltâf-ı ilâhiyyeden me'mul ve muntazırdır. Binâenaleyh el-hâletü hâzihî hasbe'z-zarûre cereyân ve devam eden ikiliğin tevlîd etmiş olması baîdü'l-ihtimâl olmayan irtiyâb ve infiâl yüzünden konferansın in'ikâdına ve müzakerâtın hüsn-i cereyânına zerrece halel irâz ettirilmemesi sâika-i vatanperverî ile recâ ve âkibet-i vatana tetarruk edebilecek ednâ bir zararın mes'ûliyet-i ma'neviyesinden heyet-i âcizânemizin şu müracaat-ı hâlisâne ile teberri etmiş olduğu itikâdında bulunulduğu arz ve inhâ olunur. Ol-babda temâyülümün dahi yazılması münâsib olacak.

EK: 84

(Vesika 263) Dersaâdet 29 /10 / 338

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine,

(Gayet müsta'celdir.)

Konferansa Bâbıâli de, Büyük Millet Meclisi de da'vet olundu. Bâbıâli'nin adem-i icâbeti, devletin altı asrı mütecâviz bir zamandan beri müesses ve mahfûz olan bütün âlem-i İslâm'ın alâkadar olduğu hüviyyet-i tarihiyesini mahkûm-ı indirâs etmek, Büyük Millet Meclisi'nin adem-i icâbeti ise cihânın müştâk ve müntazır olduğu sulhu akîm bırakmaktır. Bu mühim mes'ûliyetleri bittabii ne Bâbıâli, ne Büyük Millet Meclisi kabul

ve tahammül eder. Zaten Bâbıâli ile Büyük Millet Meclisi arasında hakiki bir ikilik mütasavver olmadığı ve her türlü ısrâr ve tazyîke karşı Sevr Muâhedesi'nin adem-i tasdîkinde mukâvemet ve tesâdüf olunan müşkilât-ı azîmenin iktihâmı ile umûr-ı idârenin tedvîrini ve işgâlin taklîl-i tesiri hususunda bezl-i makderet ve bu meyanda muvaffakiyât-ı vâkıanın husûlüne bi-kaderi'l-imkân hizmet eden heyetimiz Hâkimiyet-i Milliye'yi tahkim ve tevsik sûreti ile vahdet-i idâreyi te'min için müzakereye de hazır olduğu halde mesâi-i hayriyenin bir sulh-ı nâfi ile semerât-ı siyasiyesini iktitâf hengâmında mücâhede-i milletten ayrı kalmayı ve bu sebebde bi'l-ittihâd istihsâli mümkün olan menâfi-i âliye-i vatandan cüz'ü lâ-yetecezzâ bile ifâteyi asla tecvîz etmez. Ayrılık şöyle dursun, en ufak bir muhâlefeti dahi revâ görmez. Hatta pây-i a'dâyı ve levs-i istilayı izâle yolunda seyfen mesâi-i cansiperâne ve hüdâpesendânede bulunanları nefislerine tercih eyler. Binâenaleyh itilâf sebebi ile devlet ve milletin başına maazallahu teâlâ bir musîbet-i uzmâ getirmek ve muâvenet-i maddiye ve muzâheret-i mütasavverlerine nâil olunan âlem-i İslâm'ı müteellim etmekten ise menâfi-i âliye-i vatan uğrunda temin evvelce vâcib ise bugün farz olmuştur. Şu halde hem istikbâl-i memleket, hem müdafaa-yı hukuk-ı vatan hakkında müzakerede bulunulmak üzere Büyük Millet Meclisince tayin olunacak bir zâtın ta'limât-ı mahsûsa ile hemen gönderilmesini hâsseten temenni ve bu şık tensib buyurulmadığı halde, hemen Ziya Paşa Hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevâbının telgrafla bildirilmesi niyâz olunur.

Sadrıâzam Tevfik

EK: 85

Şifre

İstanbul'da Hamit Beyefendi'ye,

Türkiye devletinin aleyhinde her türlü teşebbüsü dâima nazar-ı dikkatte tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti mukâbil tedbirlerini düşünmüştür. Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu ile şekil ve mâhiyeti teayyün eden Türkiye devletinin tarih-i teessüsünden beri Türkiye mukadderâtına vâzıü'l-yed ve bundan mes'ul yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu cihanca malum ve hâdisât-ı fiiliye ve muâmelât-ı siyasiye ile müeyyed bulunmaktadır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının ihrâz eylediği muzafferiyet-i katiyyenin netice-i tabiîyesi olmak üzere vukûu karîb olan sulh konferansında Türkiye devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından temsil olunur. Bu hakâik karşısında gayr-i meşru ve gayr-i hukukî olduğu meclis-i âlice mükerreren ifâde ve ilân edilmiş olan heyetlerin veya bu gibi heyet mensûbîninin şimdiye kadar bi'd-defâat vâki olduğu gibi, bundan sonra da siyaset-i devleti teşevvüşten müzanebet eylememeleri hususunun ne derece azîm mes'ûliyeti bâdi olacağı derkârdır efendim.

Mustafa Kemal

EK: 86

Daily Mail gazetesinin 27 Teşrîn-i evvel 1922 tarih ve 21607 numaralı nüshasının 9. sahifesinde;

Zât-ı Şâhâne'yi hakk-ı saltanattan iskât ederek makâm-ı hilâfeti el-yevm hâiz olduğu hukuk-ı hükümrânîden tecrîd eylemek hakkındaki Kemal Paşa'nın beyanâtına dair buraya vâsıl olan malûmât hilâfet taraftarları ve muharrikleri arasında heyecan ve inkisârı mûcib olmuştur.

Müfritlerden sarf-ı nazar edildiği halde Hindistan Müslümanlarının Türkiye hakkında [...] oldukları cihet dinîdir. Müfritler ise mahza İngiltere hükümeti aleyhinde bir vesîle-i ta'riz olmak üzere Türkiye taraftarlığında bulunuyorlar. Maahâzâ müfritler İngiltere hükümetinin Yunanistan'a müzâhir olmak sûretiyle Türkiye'nin hukuk-ı hükümrânîsine değil, din-i İslâm'ın esâsâtında ve riyâset propagandalarında oldukça muvaffak olmuşlardır.

Birkaç hafta evvelsi Kemal Paşa'ya bir kılıç hediye edilmesi ve bir tayyâre filosu ve Ankara lejyonu nâmıyla bir tabur gönderilmesi için tertibâtta bulunmuşlardı. Müfrit Müslümanların gazeteleri Lloyd George hükümetinin hilâle karşı sâlib muhârebesi yaptığı hakkında neşriyâtta bulundular. İstanbul'daki Kemalist memuru, Refet Paşa'yı kasdederek irâd ettiği nutuklarda halifeyi nev-ümmâ diğer bir "Vatikan esiri", yani papaya benzetmek hususundaki beyanâtından beri Hint İslâm matbuâtında Ankara'ya karşı şayân-ı dikkat bir galeyân hüküm-fermâdır. İngilizler tarafından veya diğer cihetten bir müdâhale vâki olmadığı halde halifenin asâr-ı medîdeden beri hâiz olduğu nüfûz-ı hükümrânînin Kemalistler tarafından nez'ine teşebbüs edileceği anlaşılmıştır. Buna karşı Hint Müslümanları bütün mevcûdiyetleri ile müdâhale edeceklerdir.

Hindistan-Kalküta'dan Daily Mail Telegraph'a, (telgraf)

Hindistan'daki sâdık Müslümanların İngiltere hükümetiyle birleşerek hilâfeti nüfûz-ı hükümdârîden tecrîd etmeye kalkışan Kemalistlere karşı makâm-ı akdes-i hilâfet ile birlikte mücâdeleye girişmeleri zamanı gelmiştir. Genç Türklerin, yani İttihatçıların taraftarları marifeti ile âhiren yapılan nümâyişlere rağmen Müslüman rüesâsının samîmî mensûbları bundan sonra kendi amel ve fikirlerine tevâfuk etmeyen müstakil bir Türkiye hükümetinin siyasetine müzâhir olmak için bezl-i nüfuzdan imtinâ etmeleri zamanının geldiğini anlamaktadırlar.

EK: 87

To. H.E. Mdrshal Izzet Pasha
Grand Vizir Constantinople

British Aegean Squadron
22/Oct./18

My dear pasha

This is the result of my negotiations and I hope you will find it satisfactory –I confess I think it is better than I anticipated– if I were in your place I should thrown myself on the protection of England as being Turkey's best hope. I hank you with all my heart for my liberty and I trust you will soon release all British and Indian prisoners of war. My kind regards to Rauf Bey.

I am my dear pasha
Yours sincerely
Charles Townshend

Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa (1908)

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa (1918)

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Şeyhülislâm Ahmet Hulusi Efendi'yle.
Arkada yanda görülen vefakâr yaveri Yarbay Muzaffer Bey (Toydemir)

Hariciye Nâzırı Ahmet İzzet Paşa (1921)

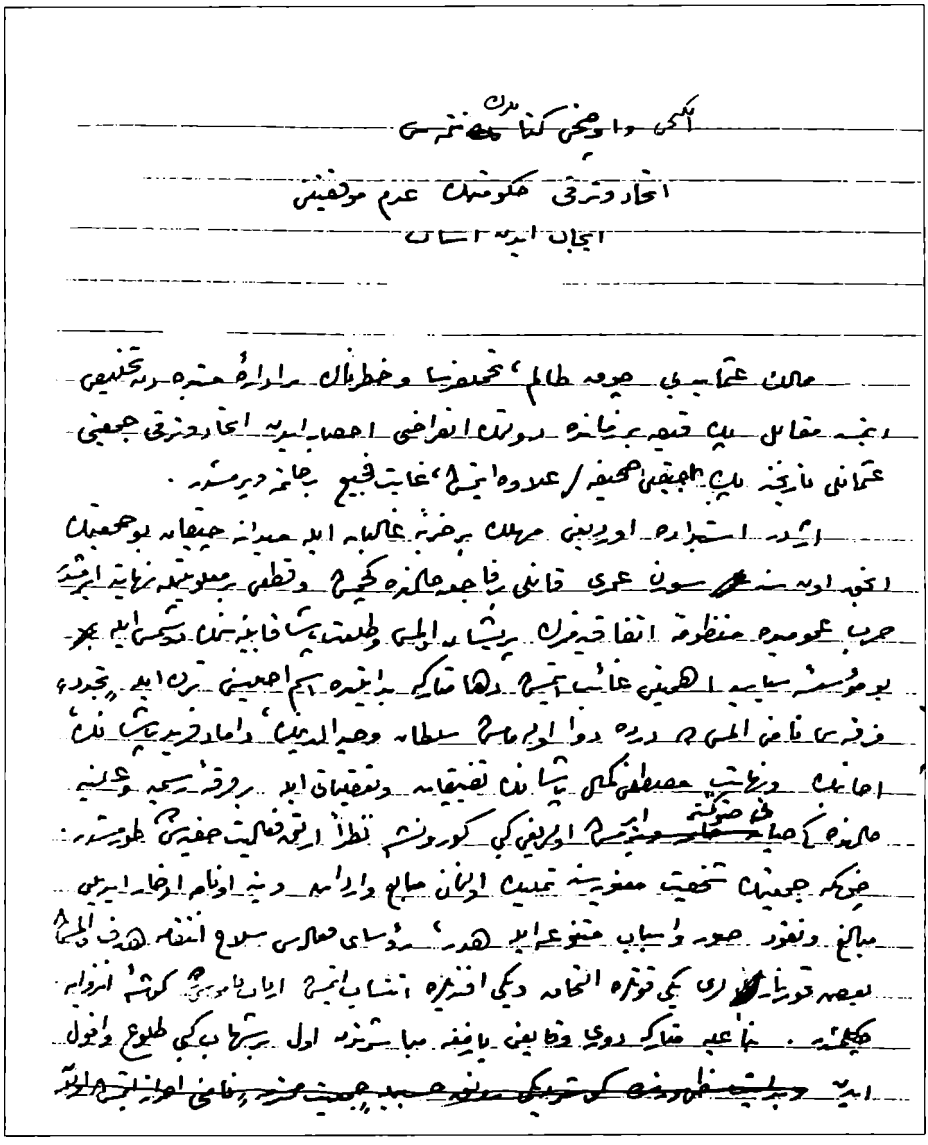

Ahmet İzzet Paşa'nın el yazısıyla "İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Başarısızlığının Sebepleri" adlı bölümün ilk sayfası

Ahmet İzzet Paşa'nın el yazısıyla "Milli Hareket'in Ortaya Çıkması, Gelişmesi ve Galebesine İlişkin Meseleler" adlı bölümün ilk sayfası

Ahmet İzzet Paşa'nın el yazısıyla "Sonsöz"ün ilk sayfası

İNDEKS

16 Mart Darbesi 81, 82, 86, 88, 215, 219, 321, 322, 334
31 Mart Olayı 264

A
Abbasi halifeleri 217
Abdullah Bey (Kamil Paşa'nın oğlu) 110, 122, 123
Abdullah Paşa 49, 50, 52
Abdurrahman Efendi (Tatar Maliye Nâzırı) 18, 44, 49, 68, 293
Abdurrahman Şeref Efendi 20, 21, 35, 43, 44, 57, 65, 68, 72-75, 85
Abdurrahman Efendi (Tatar Maliye Nâzırı) 18, 44, 49, 68, 293
Abdurrahman Şeref Efendi 20, 21, 35, 43, 44, 57, 65, 68, 72-75, 85
Abdülaziz Han, (Sultan) 255
Abdülhalim Bey 4
Abdülhamit, I. 252
Abdülhamit, II. 7, 41, 120, 125, 198, 229, 255, 262, 293, 294
Abdülmecit (Efendi) 14, 15, 191, 235, 253, 254
Abdürrahim Efendi (Şehzade) 16
Abuk Paşa 313
Adana 45, 82, 208, 219, 283, 323, 325, 329, 336
Adanalılar 58, 209
Adanalılar Cemiyeti 58
Adil Bey (Sadaret Müsteşarı) 74
Adisyan 165
Adnan Bey (Adıvar) 138
Afyonkarahisar 102, 181
Ağa Han 238
Ağaoğlu, Ahmet 236
Ahmet, I. 251
Ahmet, III. 253
Ahmet Paşa (Çürüksulu) 139
Ahmet Rıza Bey 16-18, 31, 35, 36, 41, 43, 44, 57, 58, 66, 70, 291, 292
Ahmet Emin (Yalman) 206
Ahmet Fevzi Paşa 30
Ahmet Refik 236
Ahmet Şükrü 206, 207
Akçura, Yusuf 236
Akil (Doktor Muhtar Bey) 137, 153
Akşam gazetesi 30
Aleksandre (Kral) 89
Alemdar Olayı 252
Ali Bey (Çetinkaya) 30, 69
Ali Fuat 29, 71, 80, 92, 148, 149, 263
Ali Fuat Bey 29, 80, 263
Ali Fuat Bey (Ali Paşazâde) 263
Ali Fuat Bey (Türkgeldi) 29, 80
Ali Fuat (Cebesoy) 148, 149
Ali Haydar (Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü) 417
Ali Kemal 49, 58, 65, 69, 70, 72, 73, 173, 206, 235

Ali Paşa (Sadrazam) 44, 254
Ali Rıza Paşa 18, 49, 76, 109, 113, 122, 123, 214, 313
Allenby (General) 291
Almanya 434, 56, 70, 98, 120, 262, 293, 310, 312
Amasya mülâkatı 99
Anadolu Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti 148
Anglo-Armenian Cemiyeti 164
Anglo-Ottoman Cemiyeti 167, 168, 399, 401
Ankara 4, 84, 193, 252
Antalya 45, 51, 60, 112, 374, 375
Antep 45, 46, 51, 82, 374
Antranik 136
Anzavur 80, 322, 324
Arap Yarımadası 46, 204
Aristidi Paşa 18, 22, 23, 59
Arlota 171
Arnavutluk 4, 265
Arslan Efendi 123
Asaf Bey (Hakkari Mebusu) 238
Avni Paşa (Gürcü) 92, 342
Aydın 216, 283, 295, 297-300
Ayvalık 69, 80, 294, 297, 300
Azaryan Efendi 17, 44, 59

B

Babanzâde (Fuat Bey) 118
Baden (Prens Maks von) 34
Bağdat demiryolu 219
Bahriye (Mektebi) 19, 29, 37, 49, 91, 113, 114, 146, 260, 283, 288, 291, 313, 377
Balar 92
Balfour 74
Balkan 4, 14, 18, 22, 28, 39, 54, 66, 67, 68, 124, 246, 248, 264, 265, 272, 293, 306, 423
Başef (Topçu) 165
Batum 164, 280, 285, 290, 384, 385
Bauer (Albay) 32, 33
Bekirağa Bölüğü 213
Bekir Efendi (Telgraf Memuru) 94
Bekir Sami Bey 105, 106, 111, 136, 145, 335, 337, 339, 341, 343, 346, 363, 370, 371, 374
Benette 86-89, 97
Bilecik 97, 100, 101, 109, 315, 316, 326, 350
Bismarck 242
Block (Adam) 87, 90, 123
Boğaz Komisyonu 217
Bolşevik 95, 100, 152, 218, 309, 327, 379
Bolşevik(ler) 90, 95, 99, 165, 309, 327, 328, 334, 343, 385
Bolşevizm 56, 96, 167, 339
Bouillon (Bak. Franclin) 88, 111, 112, 129, 141, 168, 170, 182, 216, 219, 347, 351, 363, 374-377, 401
Bozkır 76, 216, 372
Brest-Litowsk 4
Bristol (Amiral) 131, 301, 362
Brown (Amiral) 178
Bryant 168
Bursa 33, 61, 76, 80, 181-183, 185, 188, 190, 200, 216, 217, 324, 326, 372
Bükreş 4
Büyük Millet Meclisi 82, 101, 111, 126, 141, 145, 148, 152-154, 157, 189, 194, 215, 217, 219, 232, 237, 243, 269, 321,

322, 326, 327, 329, 332, 337, 340, 350, 369, 370, 425, 426

C-Ç

Cafer Tayyar (Bey, Paşa) 81
Calthorpe (Amiral) 27, 38, 283, 286, 295, 297
Cambell 136
Carnegie 54
Canbulat Bey 279
Cavit Bey 19, 21, 35, 43, 293
Cecil (Lord Robert) 163-165
Celal Bey (Kurmay Yüzbaşı Celal Germiyanoğlu) 68, 118,
Celal Bey (Mahmut, Bayar) 151, 161, 173
Celaleddin Arif Bey 171, 405
Celal Muhtar Bey 20
Celal Nuri 193
Cemal Paşa (Mersinli) 34, 37, 84, 210, 313, 315, 316, 318, 319
Cemil Molla 58, 90, 123, 129
Cemiyet-i Akvam 170
Cenap Şehabeddin 173
Cevat Bey (Bern elçisi) 96
Cevat Paşa (Çobanlı) 32, 64, 65
Cevat Şakir 63
Chanzer 171
Chilton 291
Claude Farrére 177, 247
Clemenceau 74, 89, 247, 301, 303, 310
Cumhuriyet 4, 25, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 250
Curzon (Lord) 158, 161-163, 169, 239, 388, 389, 393-399, 401, 402, 411, 412
Çanakkale 38, 56, 182, 284, 397
Çatalca 4, 83, 124, 178, 179, 280, 421
Çerkez Ethem 83, 102, 106
Çorum 216
Çürüksulu Mahmut Paşa (Bakı Mahmut Paşa)

D

Dalulio (General) 301
Damat Arif Hikmet Paşa 122
Davut Paşa (Sadrazam) 252
Defrance 93, 95, 97
Dellarocca, Peretti 169, 170, 177
Demirci Efe 83, 101, 102, 373
Derby, Lord 168
Devlet-i Aliyye 165, 167, 170, 174, 284, 291, 303, 305, 308, 310, 311, 369, 407
Divan 26, 44, 57, 64, 68, 83, 85, 165, 221
Dömeke 4
Dumlupınar 181, 220
Duque 88, 111, 141, 216
Dünya Savaşı 4, 7, 22, 31, 62, 66, 88, 117, 118, 135, 137, 183, 204, 209, 236, 245, 249, 264, 268, 272, 275
Dürrizâde Abdullah Efendi 84, 86

E

Edhem Bey (Nâzır) 73
Edirne 15, 26, 92, 131, 168, 169, 183, 186, 217, 228, 309, 368, 415, 420
Emin Bey 154, 155, 206, 210, 418
Emin Bey (Bak. Ahmet Emin Yalman)
Emin Paşa (Merkez Kumandanı) 91, 92
Emir Ali 164, 165, 167, 238
Enez-Midye 98, 339

Enver Paşa 13, 15-17, 33, 34, 151-153, 256, 290
Eritre 54
Ermeni 23, 50, 51, 53, 57, 60, 69, 84, 109, 136, 163-166, 168, 205, 206, 208-211, 221, 284, 297, 303, 305, 306, 312, 323-326, 375
Erzurum Kongresi 74
Esat Bey (Paşa Furgaç) 91
Eskişehir 97, 99, 102, 108, 134, 135, 181, 191, 316, 346, 369, 373, 375, 384

F

Fahri Bey 84
Faik Nüzhet Bey 122, 123, 126, 145, 161, 175
Falkenhayn (Mareşal von) 210
Faruk Efendi 235
Fas 51, 216, 247
Fatin Hoca 96, 103, 107, 123, 222
Faysal (Emir) 33, 286
Ferit Bey (Nafia Nâzırı) 71, 72, 108
Ferit Paşa (Damat) 4, 17, 18, 27-30, 39, 40, 44, 47, 52, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 74-83, 85-94, 98, 99, 103, 130, 132, 144, 146, 148, 150, 158, 180, 208, 209, 211, 213, 214, 216-218, 251, 269, 273, 307, 316, 319, 342, 351, 364, 372, 373, 379, 381, 384, 406
Ferit Paşa Kabinesi 58, 59, 75, 76, 89, 93, 218, 269, 316, 319, 364, 372, 373, 379, 381, 406
Ferit Paşa (Tuğgeneral- Sulh ve Selâmet Fırkası Lideri) 70, 73
Fethi Bey (Okyar) 19, 22, 35, 36, 42, 61, 66, 184, 236
Fevzi Paşa (Çakmak) (Bak. Mustafa Fevzi Paşa)
Field, Arthur 401
Filistin 4
Franchet d'Esperey 24, 25, 53, 57, 78, 169
Frew (rahip) 54, 77, 209, 210
Fuat Paşa (Mareşal) 76
Fuat Paşa (Sadrazam) 58, 149

G

Galip Kemalî Bey 60
Galip Bey (Harput Valisi) 75, 76
Galip Paşa (Hicaz Vali, kumandanı) 88
Garoni (Marki) 141, 171, 178, 415, 416, 417
Gazi Paşa (Bak. Mustafa Kemal)
Gelenbevî 259
Gelibolu 170, 220, 418
Girit 4
Goltz Paşa 4, 262
Gouraud (General) 53, 110, 134, 169, 170, 177, 335, 336, 338
Görice 4
Guinet 159, 161
Gülcemal Vapuru 83
Gümrü 99, 326
Gümrü (Aleksandropol) 99
Gümülcineli İsmail 66

H

Haar (General) 301
Hacı Şükrü Bey (Binbaşı) 61
Haçyanesti (General) 138, 179, 181, 183, 223, 417
Hâdi Paşa 85, 313

Hadisât gazetesi 30, 47
Hâfız Divanı 104
Hafız Mehmet Bey 243
Hâkimiyet-i Milliye 107
Hakkı Behiç 101
halaskârlar 52
Halep 25, 34, 161, 208, 262
Halide Edip Adıvar 103
Halil Bey, Paşa (Sedes) 25
Halk Fırkası 114, 233, 234, 250
Hamdullah Suphi Bey 94, 107
Hamit Bey (Kızılay Başkanı) 131-133, 136, 137, 142, 153, 157, 160, 193, 362, 375, 376
Hamit (Sultan) Bak. Abdülhamit Harbiye (Mektebi)
Hanya 4
Harington 178, 179
Harp Akademisi 4
Harvard (General) 63
Hasan Cafer 88
Havas (Ajans) 154
Hawler 53
Haydar Bey (Kafkasya mümessili) 4, 165
Haydar Bey (Özel Kalem Müdürü) 177-179
Haydar Molla 49
Hayderîzâde İbrahim Efendi 49, 66, 123, 129, 313
Haymana 135
Hayri Efendi (Ürgüplü) 19, 20, 23, 35, 106, 107, 111
Henderson 178, 415, 416
Henry 132, 139, 375
Herbert, Aubrey 163
Hervis, Lord 163
Haywood 96
Hicaz 4, 88, 203, 204, 285, 304
Hikmet (Kızılay Katibi Dr.) 28, 122, 138, 284, 286, 342
hilâfet 149, 158, 166-168, 188, 227, 235, 239, 268, 303, 346, 372, 382, 424
Hint İslâm Cemaati 213
Hoca Hamdi Efendi (Evkaf Nâzırı) 72
Hüseyin Bey (Robert Kolej) 138
Hüseyin Cahit 272
Hüseyin Daniş Bey 173
Hüseyin Kâzım Bey 96, 108, 110, 112, 123, 139, 342
Hüseyin (Şerif) 304
Hüsrev Paşa 257

I-İ

Irak 24, 38, 46, 56, 203, 228, 229, 285, 304, 305, 321
Ironduke 132
İbrahim (Sultan, Deli) 49, 66, 123, 125, 129, 222, 252, 313, 340
İdrisî 264
İgnatiyef 255
İhsan Bey 238
İhsan Paşa (Ali, Sabis) 38
İkdam 238
İlâ-yı Vatan 128, 143
İnebolu 95, 107, 111, 132, 139, 235, 375, 376
İngiliz Muhibleri Cemiyeti 210, 221
İnönü Savaşı 103
İnönü Savaşı, II. 346, 374
İshak Hoca 259
İskenderun 38, 45, 51, 208, 291, 325

İslâm halifeliği 184, 216, 241, 247
İsmail Hakkı Bey (Okday) 95
İsmail Hakkı Paşa (Levazım Reisi) 31, 34, 290
İsmet Bey, Paşa (İnönü) 82, 99, 106-108, 111, 113, 114, 134, 138, 182, 218, 228, 229, 233, 236, 238, 239, 248, 250, 336, 337, 339-342, 363, 377
İstanbul 4
İstiklâl Mahkemeleri 83, 97, 107, 238, 240, 243, 374
İş Bankası 213
İtilâf ve Hürriyet 20, 52, 58, 66, 70, 78, 128, 143, 172, 180, 181, 209, 214, 216, 407, 419, 422
İttihat ve Terakki 10, 15, 20-22, 30, 62, 63, 68, 106, 126, 149, 152, 198, 211, 212, 224, 231, 255, 264, 266, 267, 268, 272, 309, 433
İzmir 220
İzzet Bey (Kanbur) 49, 52, 58, 295
İzzet Fuat Paşa 58

K

Kadri Bey (Miralay) 294
Kâmil Paşa 110
Kanun-ı Esasi 43, 92, 105, 140, 292, 314, 333
Kapitülasyonlar 229
Karahisar 134, 135, 375
Karasu, Emanuel 59
Kara Teodori Bey 28
Karayin 63
Kasım 4
Kâzım Bey (İzmit Mutasarrıfı) 122, 328, 342
Kâzım Karabekir Paşa 31, 64, 69, 71, 76, 77, 96, 107, 124, 139, 148, 149, 194, 212, 234, 320, 366
Kemal Bey 58, 65, 69, 70, 72, 73, 85, 101, 142, 153-162, 166, 235, 251, 387, 389, 398
Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı) 85
Kemalî Paşa (Jandarma Komutanı) 129
Kerim Paşa 76
Keşiş Dağı (Uludağ) 181
Kırşehir 4
Kızıl Hançer 52, 128
Kızılırmak 135
Kilikya 46, 51, 88, 161, 283, 285, 325, 371, 374
Kilis 51, 374
King (Profesör) 63
Kolçak 216
Komünist 152, 218
Komünist(ler) 101, 104, 106, 112,
Konstantin (Kral) 89, 218, 373, 384
Kozmeto Meselesi 52
Kölemenler 217
Köprülü 242, 252
Kudüs Sancağı (Filistin) 203
Kuvâ-yı İnzibatiye 216, 418
Kuvâ-yı Milliye 79, 89, 94, 97, 109, 112, 142
Kürt 75, 130, 210, 229, 305, 368
Kürt Teâlî Cemiyeti 210
Kütahya 102, 134, 181, 315, 316, 375

L

laik 241, 246

Lloyd George 61, 168, 179, 180, 247, 421, 422, 427
Londra Barış Müzakeresi 104
Loriston, Lord 136
Loti (Pierre) 53, 247
Lozan Konferansı 192, 227, 233, 236
Lutfi Bey (Başmabeyinci) 14, 44, 45, 332
Lübnan 4
Lütfü Fikri Bey 129
Lyautey (Mareşal) 247

M
Macit Bey (Kızılaydan) 161
Mahmut Celâl (Bak. Celâl)
Mahmut Esat 97, 98
Mahmut Hayret Paşa 57
Mahmut (II., Sultan) 252, 257
Mahmut Muhtar Paşa 129, 351
Mahmut Nedim (Sadrazam) 255
Mahmut Paşa (Çürüksulu) 19, 65, 129
Mahmut Sadık Bey 139
Mahmut Şevket Paşa 4, 14, 264, 265
Malta 66, 67, 77, 79, 106, 119, 136, 182, 209, 213, 319, 372, 374, 375
Malta kışlaları 213
Manastır 4
Manavoğlu Nevres 52
Manda 64, 306, 307
Maraş 51, 82, 208, 371
Mardin 51, 371, 374
Marmara 32, 45, 80, 84, 169, 358, 390, 394, 395, 397, 399, 401-403
Marshall (General) 38, 163
Masuniyet-i Şahsiye Kanunu 237
Mazarakis A. (Miralay) 294
Mazurya 55
Meclis-i Mebusan 18, 26, 30, 41, 42, 72, 77, 78, 96, 98, 208, 216, 264, 286, 316, 317, 321, 341, 345
Mehmet 13, 15, 28, 30, 40, 103, 193, 243, 252, 254, 259, 287, 293, 351
Mehmet Âkif 103
Mehmet Ali Bey 30
Mehmet Ali Paşa 254
Mehmet (Fatih Sultan) 259
Mehmet, IV. 252
Mekteb-i Sultani 59, 84
Mercier 173
Meriç 26, 98, 131, 368
Meşrutiyet 14, 15, 20, 22, 40, 41, 44, 76, 77, 80, 83, 93, 94, 121, 123, 153, 230, 236, 255, 263, 264, 272, 274, 275, 292, 368, 372, 419, 420
Mevlâna Muhammed Ali 213
Mihran Efendi 58
Mikado 217
Milli Kongre 58
Milliyet gazetesi 206, 304, 338
Milne Hattı 294
Minber 30
Misak-ı Milli 78, 90, 130
Miyafarkin 149
Mondros 27, 32, 33, 41, 206, 283, 286, 291, 419
Montague 162, 163, 206
Mougin (Albay) 168
Mudanya Mütarekesi 182, 184
Muhittin Bey 107
Muhtar Bey 20, 100, 137, 153
Mulman 33
Murat, III. 251, 257

Murat, IV. 252, 257, 258
Murat Paşa (Ermeni Çeteci) 136,
Murat, V. 14, 255
Murphy (Albay) 37
Mussolini 195
Mustafa Arif Bey (Selânikli) 49, 122, 123
Mustafa Asım Efendi (Hoca) 59, 66, 72
Mustafa Efendi 190, 193, 196
Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) 72
Mustafa, I. 251, 252
Mustafa, IV. 252
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 20, 25, 31, 32, 51, 61, 63, 64, 71, 75, 76, 82, 95-101, 103, 104, 106, 108, 112, 114, 117, 129, 131-135, 138, 148, 149, 160, 171, 184, 186, 188, 191-193, 204, 206, 210-213, 218, 219, 222, 223, 227, 232-236, 239, 273, 317, 332, 333, 344, 346-348, 350, 362, 364, 375, 377, 424
Mustafa Reşit Paşa (Hariciye Nâzırı) (Bak. Reşit Paşa)
Mustafa Sabri Efendi 58, 66, 73
Musul 38, 45, 51, 208, 228, 229, 234
Muzaffer Bey (Kurmay) 88, 431
mübadil 230, 234, 244
Müdafaa-yı Hukuk Teşkilâtı 384, 425, 426
Münir Bey (Ertegün) 105

N

Nabi Bey (Menemencioğlu) 19, 43, 93, 161, 162, 356
Naci Bey (Moralı) 186
Naci Bey, Paşa (Eldeniz) 279
Nadir Şah 134
Namık Kemal 251
Napolyon 134
Naum Efendi (Hahambaşı) 26
Nâzım Paşa (Harbiye Nâzırı) 19, 75
Nemrut Mustafa Paşa 85, 86
Neşet Bey (Kurmay) 95, 96, 103, 321, 326, 333
Nizam-ı Cedid 252, 257
Nureddin Paşa 27, 182
Nuri Paşa 24
Nutuk 64, 206, 222

O-Ö

Odesa 34
Ordu 4
Oskan Efendi 22, 23
Osman, III. (Genç Osman) 257
Osmanlı Devleti 7, 25, 26, 109, 130, 148, 156, 184, 204, 208, 217, 223, 227, 232, 246, 247, 248, 253, 261, 301
Osmanlı Hanedanı 182, 200, 232, 235
Osmanlı Saltanatı 151
Osman Nizami Paşa 171
Osmanoğulları 240
Ömer Hulûsi Efendi 19, 23
Ömer Lutfi Bey (Nafıa Vekili) 332

P

Papulas 134, 375
parlamenter meşrutiyet 230
Patou (General) 301
Pau (General) 56
Pellé (General) 110, 159, 161, 178, 182
Periot (General) 179
Perno 141
Peyam gazetesi 235

Pictol, Marmeduk 166, 167
Pierre Loti (Bak. Loti)
Plebisit 106
Poincare 161, 168, 169, 170
Pomiankowski (General von.) 34
Pontus 83, 209, 217, 325, 374, 377
Poti 164
Prekop 95

R

Ragıp Paşa (Koca) 252
Rahmi Bey 19, 25, 283
Raşit Bey (Deli) 90, 113, 197, 199
Ratingam 135
Rauf Bey (Orbay) 19, 22, 29, 33, 35-37, 42, 64, 71, 77, 86, 114, 150, 194, 211, 233, 236-238, 250, 419, 428
Redd-i İlhâk 209
Refet Bey, Paşa (Bele) 71, 102, 103, 112, 132, 139, 150, 186, 187, 190, 191, 196, 199, 212, 230, 364, 375, 376, 427
Refik Bey 24, 90
Reis Paşa 141
Reis Paşa (Bak. Mustafa Kemal)
Reşat Halis Bey (Bern Elçisi) 158
Reşat Hikmet Bey 28, 284, 286
Reşat Paşa (Doktor) 156
Reşat (Sultan V. Mehmet) 384
Reşit Âkif Paşa 19, 23, 36, 43, 65, 72, 78
Reşit Bey (Çerkez Ethem Kardeşi) 83, 101
Reşit Bey, Rey (Dâhiliye Nâzırı) 83, 84
Reşit Paşa (Büyük) 73, 74, 79, 253, 254, 313
Reşit Paşa (Hariciye Nâzırı, Büyükelçi) 18, 49, 68, 168, 215, 388
Rıfat Paşa (Berlin Sefiri) 262
Rıfat Müeyyed Bey 158, 159
Rıza Bey (Ali Paşazâde) 94
Rıza Bey (İsmet Paşa'nın kardeşi) 138, 377
Rıza Nur 79, 101
Rıza Paşa (Bak. Ali Rıza Paşa)
Rıza Paşa (Topçu) 17, 65, 85
Rıza Tevfik (Doktor, Feylosof) 49, 50, 70, 74, 77, 85, 173
Robeck (Amiral de) 87, 90, 95, 96
Rum 22, 23, 26, 28, 42, 51, 60, 68, 84, 125, 146, 210, 229, 244, 254, 286, 296-299, 301, 303, 305, 324, 325, 362, 365, 397, 415
Rumbauld (Sir Horace) 129
Ryan 73, 92, 132, 136, 162, 175, 185

S-Ş

Sabah gazetesi 58, 66
Sabit Bey (Sağıroğlu) 236
Sadık Bey (Albay) (Hürriyet ve İtilâf Reisi) 58, 50, 128, 153, 172, 181, 184, 198
Sadullah Bey 27, 284
Saint Just 57
Sait Bey 20, 191, 313
Sait Halim Paşa (Prens) 26
Sait Molla 209, 210, 342
Sait Paşa 263
Sakarya 134, 135, 136, 152, 183, 220, 375, 423
Salem (Maitre) 147
Salih Bey (Omurtak) 79
Salih Paşa 28, 75-79, 87, 90, 91, 96, 98-100, 102, 107, 109, 110, 113, 117,

120-122, 124, 125, 130, 139, 141, 145, 155, 175, 186, 190, 192-196, 215, 220, 313, 318, 322, 326, 335, 341, 342, 349, 350, 370
Salim Paşa (Şehremini) 93
Salisbury 163
Saltanat 84, 154, 166, 187
Salut Public 52
Sami Bey 84, 105, 106, 111, 136, 145, 335, 337, 339, 341, 343, 346, 363, 370, 371, 374
Samsun 71, 76, 131, 212, 362
Sanders, Mareşal Liman von 31, 33, 34
Sansür 31, 118
Saro (Binbaşı) 37
Savoie (Marcel) 25, 26, 203, 282
Schanzer 411
Seeckt, General von 33, 34, 289
Sekran 149
Selâmet-i Umumiye Cemiyeti 52
Selanik 4
Selim, III. 252, 257, 260
Seyitgazi 134
Sforza (Kont) 145, 171, 374
Sırrı Bey 105
Siret Bey 119
Sofya 4, 19, 22, 124, 262
Stag 110
Stroten 132
Sulh ve Selâmet 30, 49, 52, 70
Sunûsi (Şeyh) 33
Suriye 4, 24, 25, 26, 46, 64, 110, 111, 203, 205, 216, 285, 304, 305, 311, 321, 374
Suvarof 55
Süleyman Fethi Bey (Kurmay Albay, Şehit) 61
Süleyman, Kanuni 251, 259
Süleyman Nazif Bey 47
Süleyman Şefik Paşa 81
Şakir Paşa (Harbiye Nâzırı) 62, 63
Şam 14, 20, 25, 263, 266
Şebinkarahisar 4
Şefik Bey (75. Fırka Kumandanı) 299
Şerif Paşa (Damat) 49, 128, 313
Şerif Yahya 143
Şevket Turgut Paşa 71, 72
Şoğanlar 217
Şûrâ-yı Saltanat 84
Şükrü Bey (Trabzon Mebusu) 61, 207, 233

T

Tahsin Bey (Polis Müdürü) 92, 117
Takrir-i Sükûn Kanunu 237
Talat Paşa 16, 34, 290, 292, 385
Tanenberg 55, 56
Tanin gazetesi 107, 238
Tanzimat 4, 253, 254, 255
Tasvir-i Efkâr 139, 238
Teceddüt Partisi 211, 224
Teselya Savaşı 39, 54, 120, 121, 198, 262, 264
Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 154, 334, 345, 346, 405, 406, 426
Tevfik Bey (Askerî Mürahhas) 169
Tevfik Bey (Maliye Nâzırı) 49, 50, 74, 77, 85, 123, 124, 125, 128, 173, 175, 194, 313
Tevfik Bey (Towshend'in Yaveri) 283
Tevfik Paşa 4, 16-20, 22-24, 30, 39, 40, 43, 44, 49, 52, 57-59, 70, 71, 73-76, 83, 84, 87, 90, 93, 95, 104, 105, 109, 118,

119, 121, 122, 129, 130, 144, 153, 191, 207, 208, 211, 218, 219, 268, 269, 279, 292, 293, 328, 335, 341, 342, 346, 424
Tevfik Paşa Kabinesi 23, 40, 44, 52, 57-59, 118, 122, 129, 207, 208, 218, 328, 335, 341
Tevhid-i Tedrisat 241
Thomas, Felix 272
Tıbbiye (Mektebi) 260
Timur Bey 4
Topal Osman 83, 233, 243
Townshend (General) 25, 27, 53, 203, 206, 281, 283, 428
Trablusgarb 54, 285
Trabzon 102, 209, 210, 233
Trabzon Müdafaa-yı Hukuk 209
Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet 210
Trakya 4, 24, 81, 137, 149, 169, 170, 175, 176, 181, 183, 186, 203, 205, 209, 217, 228, 305, 307, 309, 330, 339, 343, 367, 368, 376, 389, 406, 415, 416, 417
Trakya Paşaeli 209

U-Ü
Urfa 45, 46, 51, 82, 208, 325, 371, 374
Uzunköprü 228
Üçler Komisyonu 126
Üryanizade Cemil Molla (Bak. Cemil Molla)

V
Vahap Bey (Suphi Paşazâde) 94
Vahdet-i Milliye 58, 64, 209
Vahdet-i Milliye Cemiyeti 58
Vahidüddin, Sultan VI. Mehmet 13, 14, 40, 99, 124, 157, 185, 191, 199, 210, 211, 213, 219, 235-237, 251, 256, 268, 269, 293
Vakit gazetesi 30, 154, 206, 210, 249, 333
Vakıflar Bankası 52
Vasfi Efendi 69, 72, 73
Vasıf Bey 238, 240, 244
Vayani Efendi (Kostaki) 49
Vehbi Efendi 79, 259
Venizelos 61, 89, 218, 294, 296, 297, 299, 301, 373
Vitale (Albay) 146
Vladivostok 55

W
Wansbitart 163
Webb (Amiral) 59, 144
Wilson (Başkan) 16, 19, 46
Wilson (General) 37
Wilson, Marshall 163
Wrangel ordusu 95, 96, 135, 216, 218, 331, 334

X
Xénophon 31

Y
Yahya (Yemen İmamı) 143, 204, 264
Yakup Kadri 236
Yaver-i Ekrem 19
Yaver Paşa (Baş Mabeynci) 195, 196
Yavuz Zırhlısı 81
Yemen 4, 39, 68, 106, 121, 124, 204, 247, 264, 265, 266, 267, 272, 285, 336
yeniçeri 253

Yenigün gazetesi 235
Yıldırım Ordusu 210
Yıldız Sarayı 84, 156
Yozgat 216, 323
Yörük Ali Çetesi 299
Yunan 4
Yunan ihtilâli 253
Yunanlılar 45, 60, 61, 76, 80, 85, 102, 110, 135, 152, 179, 181-183, 216, 221, 294, 298-301, 321, 323, 324, 343, 346, 363, 372, 382, 384, 388, 399, 415, 416, 419
Yunus Nadi Bey 25, 32, 236
Yusuf İzzeddin Efendi 14
Yusuf İzzet Paşa 212
Yusuf Kemal (Tengirşek) 79, 101, 142, 153-162, 166, 389, 398
Yümni Bey (Kurmay Yüzbaşı) 111, 338, 339

Z

zâdegân sınıfı 170, 258
Zeki Paşa (Askerî Okullar Nâzırı) 271
Zeki Paşa (Mareşal) 81, 94
Zeydîler 70, 204
Zeynelabidin Efendi (âyandan) 72
Zeynel Abidin Efendi (Konyalı Şeyh) 76
Zile 80, 216
Ziya Paşa 18, 19, 49, 90, 103, 122, 126, 143, 190, 200, 220, 342, 426

"Koskoca devlet binası ve İslâm âleminin gözünü kendisine çevirdiği yüce hilâfet makamı ortadan kalktı ve târumar oldu, biçare vatan ve millet nice belalara uğradı. Böyle büyük bir genel musibetten bahsederken şahsımla binlere varan yakın ve uzak akrabamın uğradığı zarar ve hasarı ağza almak küçüklük olur. İşte *Feryadım*, bu acı olayları anlatan ve Osmanlı Devleti'nin elem verici sonuna ağlayan mensur bir mersiye hükmündedir."

Ahmet İzzet Paşa

Son dönem Osmanlı Devleti'ni anlatan en önemli hatırat olarak bilinen Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım* kitabı uzun bir süre sonra iki cilt halinde ve kutulu olarak tekrar yayınlanıyor…

Ahmet İzzet Paşa Osmanlı Devleti'nin son dönemini, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı), Âyan Meclisi Üyeliği, Harbiye, Dâhiliye ve Hariciye Nâzırlıkları ve devletin en yüksek makamı olan Sadrazamlık mevkiinde geçiren, devletin esenliği için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, üstlendiği bütün görevlerde olağanüstü başarılar gösteren önemli bir devlet adamıdır. Tarihimizin en karanlık ve acılı bu dönemine şahitlik etmiş ve tüm yaşadıklarını *Feryadım* adını verdiği hatıratında toplamıştır. Bu eser aynı zamanda çöküşe doğru uzanan yolda Osmanlı Devleti'nin kaderine ağlayan bir büyük asker ve devlet adamının feryadıdır.

Ahmet İzzet Paşa hatıratının I. cildinde, Meşrutiyet dönemini, Balkan Savaşlarını, I. Dünya Savaşı'nı, Ermeni, Irak ve Suriye olaylarını, Arap meselesini ve İttihat ve Terakki Hükümeti'ni tüm bilinmezleriyle anlatıyor. Hatıratın II. cildinde ise Tevfik Paşa, Ferit Paşa, Ali Rıza ve Salih Paşa kabinelerini, Lozan ve Sevr Antlaşmalarının perde arkasını, mütareke dönemi İstanbul'unu, İtilâf Devletleri'nin sürekli değişen siyasetlerini ve İstiklâl Harbi'nin tüm gerçeklerini bulacaksınız…